Aleksandras VITKUS
Chaimas BARGMANAS

HOLOKAUSTAS Žemaitijoje

Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras

Aleksandras VITKUS, Chaimas BARGMANAS

HOLOKAUSTAS Žemaitijoje

Enciklopedinis žinynas

Mokslo ir enciklopedijų
leidybos centras
Vilnius 2016

Knygos leidybą parėmė:

Geros valios fondas
Good Will Foundation
קרן רצון טוב

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras
Akmenės rajono savivaldybės administracija
Jurbarko rajono savivaldybės administracija
Kretingos rajono savivaldybės administracija
Šiaulių rajono savivaldybės administracija
Samoilas Kacas
Algirdas Butkevičius
AB „Kauno grūdai"
UAB „Garlita"
Vaclovas Straukas
Stanislovas Vitkus
Vidmantas Staniulis
Valentinas Savickas
Antanas Zinkevičius

Šį leidinį draudžiama atgaminti bet kokia forma,
viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių
tinklais internete, platinti jo kopijas – parduoti, nuomoti,
teikti panaudai, be autoriaus sutikimo išleisti ir versti.
Taip pat draudžiama šį kūrinį, esantį bibliotekose,
mokymo įstaigose, muziejuose arba archyvuose,
viešai skelbti ar padaryti viešai prieinamą kompiuterių
tinklais tam skirtuose terminaluose tų įstaigų patalpose.

© Aleksandras Vitkus, 2016
© Chaimas Bargmanas, 2016
© Albertas Broga, apipavidalinimas, 2016
© Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016

ISBN 978-5-420-01777-7
UDK 94(474.5):94(33)(031)
Vi336

Turinys

Pratarmė / **6**

Įvadas / **8**

Kretingos apskritis / **12**

Mažeikių apskritis / **118**

Raseinių apskritis / **164**

Šiaulių apskrities vakarinė dalis / **246**

Tauragės apskritis / **286**

Telšių apskritis / **386**

Klaipėdos kraštas / **450**

Santrumpos ir paaiškinimai / **458**

Asmenų rodyklė / **460**

Vietovių rodyklė / **476**

Pratarmė

Lietuvos istorija kaip mozaika susideda iš džiugių ir linksmų, žiaurių ir nelemtų įvykių. Tačiau yra dalykų, kurie istorijai nemalonūs. Vienas jų – 1941 m. holokaustas. Tai vienas dramatiškiausių XX a. Lietuvos, kaip ir Europos, istorijos puslapių. Tačiau geriau vieną kartą išgirsti visą tiesą, kad niekas negalėtų priekaištauti, jog lietuviai nori tai užmiršti, o žydai žinotų, jog nėra pamiršti.

Kolektyvinės atsakomybės negali būti – visi negalime atsakyti už praeitį ir holokaustą. Tačiau yra istorinė atsakomybė, kurios ribos – gerokai platesnės, – apie žydų genocidą kalba Klaipėdos universiteto humanitarinių mokslų daktaras Hektoras Vitkus [1]. Tad būtina pažinti holokausto istoriją, suprasti jos esmę ir priežastis.

Ši knyga skiriama plačiajai visuomenei, nes masinės žydų žudynių vietos yra įtrauktos į paveldo registrą. Kiekviena savivaldybė, manome, kad kiekviena seniūnija norės žinoti apie savo rajono paminklus. Tai bus svarbu ir ekskursijų vadovams. Kraštotyrininkai ir muziejininkai, renkantys medžiagą apie savo rajoną (valsčių), papildys savo žinias. Jaunimas, susipažinęs su šia knyga, suvoks, ne tik kokiu mastu buvo šaudomi žydai, bet kad tai darė ir nacių vadovaujami lietuviai: jie žudė beginklius civilius gyventojus, neretai savo kaimynus ir pažįstamus.

Leidinys jau pradėtas versti į anglų kalbą, kad galėtų su šia medžiaga susipažinti kuo daugiau žmonių ir tai būtų liudijimas apie Lietuvos žydų tragediją.

Knygą parengti padėjo daug žmonių. Jiems visiems nuoširdžiai dėkojame.

Rašymo rūpesčiais su mumis dalijosi Birutė Vitkuvienė. Jos pagalba gerokai palengvino darbą. Ačiū Akmenės rajono laikraščio *Vienybė* vyr. redaktoriui Leopoldui Rozgai už pagalbą rengiant straipsnį apie Viekšnių žydų bendruomenės žūtį; betygalietėms: geografei muziejininkei Marijonai Birutei Navakauskienei ir kraštotyrininkei Emilijai Skudrienei už suteiktas žinias apie Betygalos žydų bendruomenę ir pagalbą ieškant bei aplankant žydų žudynių vietas; Ilgametei Darbėnų bibliotekos vedėjai Irinai Ruzgailienei, leidusiai pasinaudoti daugelį metų užrašinėtais holokausto liudytojų prisiminimais, taip pat bibliotekos vedėjai Danutei Paulikienei už gražų priėmimą ir bendradarbiavimą rengiant straipsnį apie Darbėnų žydų žūtį; istorijos mokytojui Stanislovui Feizai už suteiktas žinias apie Girkalnio

už pagalbą ieškant anų laikų informacijos; buvusiai jurbarkietei, iškentusiai nacių okupacijos košmarą Dobei Mostaitei-Rozenbergienei ir Chaimo Jofės našlei Bronislavai Kondratavičiūtei-Jofienei už suteiktas naudingas žinias apie Jurbarko žydų bendruomenės žūtį; Kelmės krašto muziejaus direktoriaus pavaduotojui Rimantui Servai ir Šaukėnų kraštotyros muziejaus vadovei Elenai Burdelienei už pagalbą tikslinant žydų žudynes Šaukėnuose; Mažeikių muziejaus darbuotojui Algimantui Muturui, padėjusiam parengti straipsnį apie Mažeikių apskrities žydų žūtį; Švėkšnos mokytojui Petrui Čeliauskui ir Estherai Herschman-Rechtschafner (Izraelis) už suteiktą informaciją apie Švėkšnos ir Veiviržėnų žydų bendruomenių žūtį; Veiviržėnų seniūnei Irenai Urbonienei už pagalbą tiriant šios žydų bendruomenės žudynes; visiems žemaičiams, prisidėjusiems prie šios knygos parengimo, talkinusiems renkant medžiagą, palydėjusiems į žudynių vietas, pasidalijusiems prisiminimais.

Be rėmėjų ši knyga nebūtų buvusi išleista. Širdingai dėkojame suprantantiems, kad holokaustas – taip pat Lietuvos istorijos dalis ir privalo būti tiriamas.

Autoriai

1. Šeškevičienė I., Žydų genocidas: žudė nepažinę, *Pajūrio naujienos*, nr. 76 (2021), 2011, rugsėjo 23, p. 10.

Įvadas

Lietuva – nedidelė šalis prie Baltijos jūros, tačiau Antrojo pasaulinio karo metais, vokiečių kariuomenei ją okupavus, naciai, padedami kolaborantų lietuvių, čia iššudė apie 200 000 žydų (šis skaičius empiriškas). Sunaikinta visa žydų bendruomenė, kuri Lietuvoje gyveno nuo XIV amžiaus – kunigaikščio Vytauto laikų.

Tuo tikslu buvo suformuoti ypatingos paskirties SS daliniai – Ypatingosios komandos (*Einsatzkommandos*) bei mobilieji žudymo batalionai (*Einzatzgruppen*). Jiems talkinti pakviesti vietos kolaborantai. Dar iki didžiųjų getų įsteigimo (iki 1941 m. rugpjūčio) Lietuvoje buvo nužudyta tūkstančiai žydų. Pirmiausia masiškai žydus žudyti pradėta Vokietijos pasienyje – Kretingos, Marijampolės, Tauragės apskrityse ir Kaune. Žudynes ir pogromus inicijavo Vokietijos saugumo policijos bei SD (saugumo tarnybos) A operatyvinės grupės vadas Walteris Stahleckeris ir jam pavaldūs gestapo bei SD pareigūnai.

Po karo, sovietams antrą kartą okupavus Lietuvą, daugiau kaip dviejuose šimtuose žudynių vietų buvo pastatyti atminimo ženklai – paminklai, tačiau žydai įvardyti tik kaip „tarybiniai žmonės". Apie žydų žudynes buvo rašoma nedaug; daugiau kalbėta apie nužudytus komjaunuolius, komunistus bei sovietinius aktyvistus.

Lietuvai atgavus nepriklausomybę, nuo 1990 m. pasirodė daug straipsnių apie žydų žudynes, tačiau gyvų liudytojų liko nedaug: vieni jau atgulė kapuose, kiti išvyko į JAV, Izraelį ir kitur. Beveik neliko kam papasakoti, kaip žudynės vyko, kas dalyvavo ir kita. Ir juo toliau eina laikas, juo labiau blėsta atmintis. Užfiksuoti 1941 m. įvykiai bus mūsų indėlis į tai, kad šitai daugiau niekada nepasikartotų.

* * *

Lietuvą sudaro penki etnografiniai regionai: Žemaitija, Aukštaitija, Dzūkija, Suvalkija ir Mažoji Lietuva. Kiekvienas regionas suskirstytas apskritimis bei valsčiais. Tarpukariu ir 1940 m. Lietuvoje buvo 23 apskritys. Prieš kelerius metus ėmėmės darbo – smulkiai aprašyti kiekvieno regiono valsčiuose vykusias žydų žudynes, kol dar yra gyvų liudytojų.

Lietuvoje „kaimo žydai" rado savo vietą visų pirma Žemaitijoje (žyd. *Zamet* arba *Zamut*). Žemaičių kraštas Šiaurės vakarų ir Vidurio Lietuvoje išsiskiria iš kitų Lietuvos regionų savitu gyvenimo būdu, kalba ir istorija.

Jau XIV a. pabaigoje šiame regione gyveno žydų. Jie buvo maloniai priimami. Didysis kunigaikštis Vytautas suteikė žydams privilegijų, nes buvo įsitikinęs, kad gyvenimas ir bendradarbiavimas su jais padės šaliai dar labiau klestėti. Susikūrė didesnės ir mažesnės bendruomenės, ypač po 1569 m. unijos su Lenkija. Žydai garsėjo kaip geri amatininkai: siuvėjai, batsiuviai, malūninninkai, prekeiviai mediena ir žemės ūkio produkcija, staliai, metalo gaminių, namų ūkio reikmenų bei papuošalų gamintojai, labai dažnai ir kaip laisvi ūkininkai. Per bendro gyvenimo dešimtmečius žydai ir nežydai priprato ir išmoko vertinti vieni kitus, radosi sutarimas, naudingas abiem pusėms.

XVII a. pabaigoje žydų bendruomenės buvo suskirstytos į tris rajonus: Kėdainių, Biržų ir Vyžuonų. Iš pradžių visai Žemaitijai vadovavo vienas rabinatas Kėdainiuose. Tačiau vėliau bendruomenėse atsirado savų struktūrų, jos išsirinkdavo savo rabinus ir vadovaujančią tarybą.

Po Pirmojo pasaulinio karo Lietuvai atgavus nepriklausomybę žydų gyvenimo centrais tapo Telšiai, Raseiniai, Plungė, Jurbarkas, Šiauliai, Žagarė, Palanga ir Kretinga prie sienos su Klaipėdos kraštu, Kelmė, Skuodas, Salantai ir Kražiai. Šios bendruomenės su aplink gyvenančiais žydais priklausė Kėdainių rajonui. Biržai buvo Pasvalio, Sedos, Mažeikių, Pumpėnų ir Pakruojo bendruomenių centras.

Pradėjome nuo mažiausiai ištyrinėto Žemaitijos (angl. *Samogitia*) regiono, kurį sudaro šešios apskritys: Kretingos (12 valsčių), Mažeikių (8 valsčiai), Raseinių (12 valsčių), Tauragės (13 valsčių), Telšių (9 valsčiai), Šiaulių apskrities vakarinė dalis (10 valsčių); palietėme ir Klaipėdos kraštą (Klaipėdos miestą ir rajoną, Pagėgių ir Šilutės apskritis) [3; 4; 5].

1923 m. iš dviejų milijonų Lietuvos gyventojų 7,6% sudarė žydai (apie 153 000 žmonių). Dabar Lietuvoje gyvena tik keletas tūkstančių žydų [1].

Trūksta medžiagos apie atskirų žudynių vietas: kada, kiek ir kaip iššudyti žydai. Kai kurios vietos, perkėlus jose buvusius palaikus į kitas kapines, išnyko, kartu išnyko ir žudynių vietas nurodančios rodyklės. Pirmoji mūsų knyga apima Žemaitijos regioną, kuriame yra net 70 žudynių vietų. Per kelerius metus surinkome daug duomenų: patikslinome datas, aplinkybes, žudynių dalyvius, nustatėme vietas. Ateityje tikimės pradėti dirbti ir kituose Lietuvos regionuose, kad peržiūrėtume visas Lietuvos žydų žudynių vietas – juk kiekvieną dieną lieka vis mažiau liudytojų.

Vienam iš straipsnių istorikas, Lituanistikos tyrimo ir studijų centro vadovas Čikagoje dr. Augustinas Idzelis yra rašęs, kad *istorikai dažnai nenaudoja visų šaltinių* [2].

Rinkti medžiagos buvo vykstama į žudynių vietas, ieškomi ir apklausiami liudytojai, fiksuojama kiekviena žinutė apie žudynių eigą. Gilinomės į straipsnius, spausdintus tame rajone (valsčiuje), ko nemėgsta daryti profesionalūs istorikai, todėl prarandama dalis medžiagos. Dabar gali-

ma laisvai prieiti prie archyvų ir nustatyti nužudytųjų skaičių bei žudynių dalyvius. Teko rinkti liudijimus ir iš Izraelyje gyvenančių žydų, kurie tiesiogiai patyrė žudynių siaubą. Rėmėmės taip pat Izraelyje išleistomis knygomis (*Encyclopedia of Jewish Communities. Lithuania*, ed. D. Levin, Jerusalem, 1996; *Memorial Book of Skuodas (Lithuania)*, Tel Aviv, 1948; Esther Herschman-Rechtschafner *Svekshna. Our Town* ir kt.). Pasinaudojome ir vaizdo medžiaga, kurioje įrašyti dar gyvų žydų liudijimai. Naudos davė taip pat bendravimas su Valstybiniu Vilniaus žydų Gaono muziejumi bei Jakovo Bunkos fondu.

Nenuvertiname ir kitų autorių, rašiusių apie žydų žudynes, indėlio, tačiau mūsų tekstuose aprašoma visos apskrities žydų žudynių chronologija, ne tik atskiri epizodai. Kai kurie straipsniai parašyti bendradarbiaujant su vietos muziejininkais arba kraštotyrininkais.

Surinktą medžiagą stengėmės pateikti vietinėje arba respublikinėje spaudoje. Du straipsniai skelbti moksliniame žurnale *Genocidas ir rezistencija*.

Rinkdami medžiagą knygai identifikavome keturias žydų žudynių vietas, kurios oficialiai nebuvo užregistruotos. Pavyzdžiui, antrame pagal dydį Lietuvos mieste Kaune radome žudynių vietą, kuri buvo nežinoma, nors Karlo Jägerio ataskaitoje ir parašyta, kad čia 1941 m. rugpjūčio 30 d. nužudyti 125 žydai. Pasirūpinome, kad būtų atidengtas paminklas su užrašu, liudijantis žydų žudynes. Mūsų sukurtas dokumentinis filmas *Blėstanti praeitis* (titrai anglų kalba, trukmė 30 min.) apie užmirštas žydų žudynių vietas pridedamas prie knygos.

Knygos pavadinimas *Holokaustas Žemaitijoje* neatsitiktinis: tai – enciklopedinis žinynas apie žydų žudynes šiame regione. Ji apima šešias Žemaitijos apskritis (apskričių žemėlapiai paimti iš Broniaus Kviklio knygos *Mūsų Lietuva*, t. 1–4, Vilnius: Mintis, 1989–1991) ir tuo metu Vokietijos okupuotą Klaipėdos kraštą. (Klaipėdos kraštą autoriai sąlygiškai priskyrė Žemaitijai.) Kiekvienas valsčius aprašomas kaip atskiras vienetas. Kai kurie įvykiai apima kelis valsčius ar net apskritis. Vengdami kartojimosi pateikiame nuorodas, kad skaitytojui būtų patogu rasti informaciją.

Beveik kiekvieno valsčiaus pradžioje apibūdinamas miestelis, pateikiamas gyventojų skaičius ir kiek iš jų žydų. Toliau aprašomi žydų suėmimai, getų steigimas ir žudynės bei žudynių vietos. Pabaigoje nurodomos paminklų vietos. Glaustos išvados, atskirtos žvaigždutėmis, kai kur būtinos, kad dar kartą būtų pateikti svarbiausi dalykai.

Kiek miesteliuose ir kaimuose gyveno žydų, sunku nustatyti, nes 1940 m. gyventojų surašymas neįvyko, o skirtinguose šaltiniuose skaičiai įvairuoja. 1941 m., galima sakyti, Lietuvoje žydų nebeliko; išskyrus didžiuosius getus, provincijoje gyvenusių žydų skaičius beveik sutampa su nužudytųjų skaičiumi, tačiau vienur jis gali būti padidintas, kitur – sumažintas.

Daugumos žydų vardai neišlikę, jei žinoma bent pirmoji vardo raidė, ji pateikiama.

Išsakome savo nuomonę ir apie vieną ar kitą žudynių laiką, žudynių skaičių bei juos interpretuojame. Žinoma, kartais galime ir klysti. Aptikus naujos medžiagos, visuomet bus galima papildyti, tačiau privalo būti nuoroda, kuo remiamasi.

Autoriai

Literatūra

1. Aringas P. G., *Kai vaikai klausia: Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda, 1997, p. 16–17.
2. Idzelis A., Istorikai dažnai nenaudoja visų šaltinių, in Valiušaitis V., *Laisvoji banga*, 2014, birželio 13, in http://www.delfi.lt/news/ringas/lit/a-idzelis-istorikai-daznai-nenaudoja-visu-saltiniu.d?id=65038507#ixzz3WKbxMWlr.
3. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991, p. 635.
4. Lietuvos etnografiniai regionai, in http://lt.wikipedia.org/wiki/Lietuvos_etnokultūriniai_regionai.
5. Narkevičienė G., Lietuvos etnokultūriniai regionai, in http://www.svietimotaryba.org/newsite/pdf_files/regionai.pdf.

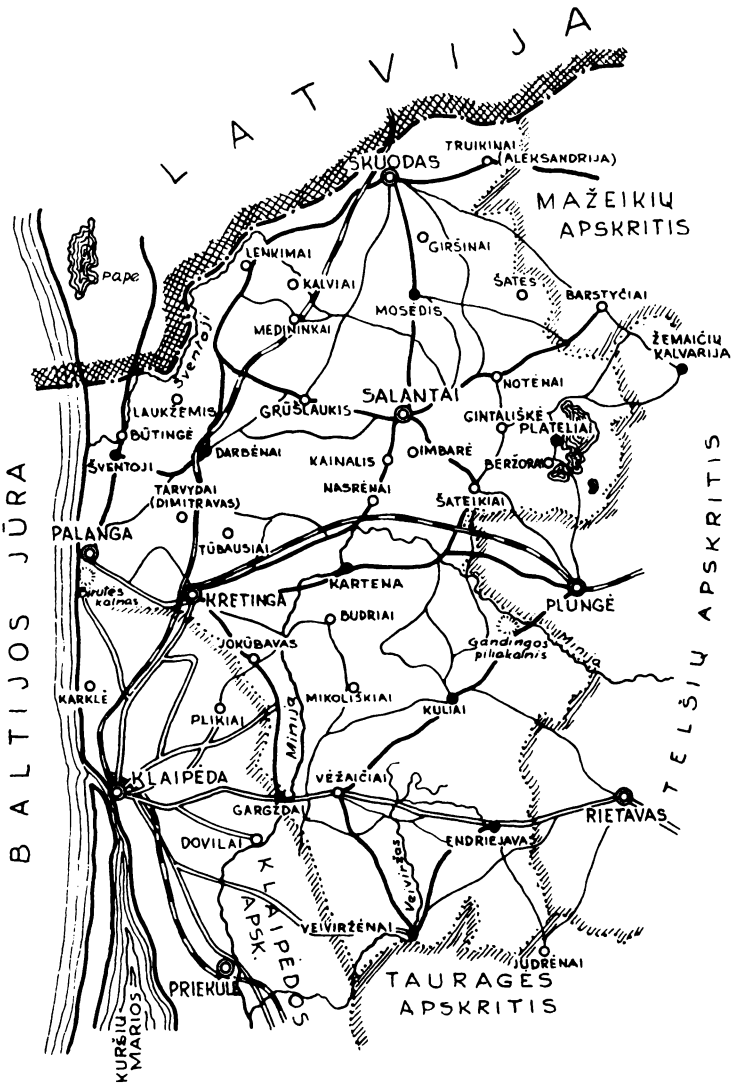

KRETINGOS APSKRITIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkaimiai, kaimai, dvarai
- Valstybės siena
- Apskrities riba
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai

Kretingos apskritis

- Darbėnų valsčius / 15
- Endriejavo valsčius / 20
- Gargždų valsčius / 20
- Kretingos valsčius / 28
- Kartenos valsčius / 46
- Kulių valsčius / 47
- Mosėdžio valsčius / 47
- Palangos valsčius / 50
- Platelių valsčius / 61
- Salantų valsčius / 61
- Skuodo valsčius / 80
- Veiviržėnų valsčius / 97

Kretingos apskrityje nužudytųjų skaičius / 108

Literatūra / 109

Iki Antrojo pasaulinio karo Kretingos apskritį sudarė šie valsčiai (Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [125, 247] klaidingai nurodo valsčių skaičių: vietoj 12 – 16): Darbėnų, Endriejavo, Gargždų, Kartenos, Kretingos, Kulių, Mosėdžio, Palangos, Platelių, Salantų, Skuodo, Veiviržėnų.

Tarpukario Kretingos apskrities valsčiai dabar įeina į keturių rajonų sudėtį: Kretingos (Darbėnai, Kartena, Kretinga, Salantai), Klaipėdos (Endriejavas, Gargždai, Veiviržėnai), Skuodo (Skuodas, Mosėdis) ir Plungės (Kuliai, Plateliai). Buvęs Palangos valsčius dabar priklauso Klaipėdos apskričiai ir turi Palangos miesto savivaldybės statusą [121; 126, 247; 215].

Dabartinės Kretingos rajono ribos su holokausto paminklais

Darbėnų valsčius

Darbėnai (žyd. *Drubian*) – miestelis Kretingos rajone, už 16 kilometrų nuo rajono centro, prie Klaipėdos–Skuodo geležinkelio. Darbėniškė Ona Macienė apie Darbėnų žydus Irenos Šeškevičienės straipsnyje „Pas žydus tarnavusi darbėniškė regėjo ir jų genocidą" rašo: *Darbėnuose gyveno apie 500 žydų. Visa Skuodo gatvė buvusi užstatyta žydų namais. Žydai vertėsi prekyba: laivais per Klaipėdos uostą iš Anglijos, Amerikos atgabendavo gausybę audinių. Turėjo skerdyklą, mėsinę* [212]. Anot jos, dabar Darbėnuose žydų nebėra; belikę tik kokie 3–4 statiniai. Geriausiai išsilaikė buvusi mūrinė vaistinė – dabartinė parduotuvė pačioje miestelio pradžioje iš Kretingos pusės.

Kaip pasakojo Kretingos muziejininkė istorikė Danguolė Aurelija Gedgaudienė, tarpukariu Darbėnuose gyveno apie 600–700 žydų, tai sudarė daugiau kaip pusę miestelio gyventojų [76].

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, numestos bombos padegė geležinkelio stotį, paštą; sudegė beveik visi mediniai namai. Jau pirmąją karo dieną į miestelį įsiveržė vokiečiai. Jų paskirtas Darbėnų komendantas 1941 m. birželio 24 d. [86, 36] įsakė visiems žydams prisisiūti prie krūtinės ir nugaros geltonus lopus – pasmerkimo mirčiai ženklus, kad kiekvienas vokietis juos atpažintų.

Kaip liudija Darbėnų bibliotekininkės Irinos Ruzgailienės [189] surinkta liudytojų (Prano Miežtinio, Revos A. Šatelienės, Onos Macienės ir kt.) medžiaga, Darbėnuose prasidėjo ne tik areštai, bet ir pavienių žydų žudynės.

1941 m. birželio 25 d. vokiečių kareiviai padegę žydo Raizmano namą, o baltaraiščiai suvarę visus žydus (apie 600 žmonių) prie gaisro. Namo padegimu buvęs apkaltintas rabinas Vaisbordas; buvusiame ligoninės pastato koridoriuje (ar prie ligoninės) nušautas (liudytojos K. Rūtienė, M. Tautavičiūtė-Zabovienė) [189; 211]. Macienė [189] pasakojo, kad nušautas rabinas dar buvęs pakartas Kretingos gatvėje (jo žmoną ir dvi dukras vėliau sušaudė miške, prie Vaineikių kelio). Visų akivaizdoje Kretingos gatvės gale, prieš tiltelį, sušaudytas žydas Mošė Blochas. Po to lyg tai buvusi nukirsta jam galva, kuri nuriedėjusi į griovį. Šeši žydai, nuvaryti prie upės, iškasę duobę, kurioje palaidoję rabiną Vaisbordą ir Mošę. Į aikštę buvę atvaryti suimti du broliai Leiba ir Izraelis Raizmanai. Juos mušę, kišę degantį papirosą į burną, vertę gerti actą, o kitą dieną nuvarę į žydų kapines, liepę patiems išsikasti duobę ir tada nušovę (Macienės liudijimas iš Ruzgailienės rankraščio) [189].

1941 m. Darbėnų valsčiaus žydų žudynių vietos literatūroje nurodomos kiek skirtingai. Pasak vienų šaltinių, masinės žydų žudynės vyko keturiose vietose [148, 395], pasak kitų – trijose [130, 26]. Gedgaudienė nurodė tik dvi žudynių vietas. Arvydo Anušausko [59] kompaktiniame diske – tik viena vieta. Matyt, arčiausiai tiesos yra *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* [53, 361], joje rašoma, kad 1941 m. birželio–spalio mėnesiais naciai ir vietiniai talkininkai žudė žmones Darbėnų mietelyje ir jo apylinkėse (Baltakalnio miške – dvi vietos); Jazdų miške – Alkos kalne ir prie jo, t. y. keturiose vietose.

Norėdami išsiaiškinti Darbėnų valsčiuje vykusias žydų žudynes, turėtume išskirti tris grupes [245]: Darbėnų miestelio žydų žudynes, Dimitravo koncentracijos stovyklos kalinių žudynes ir iš kitur atgabentų žydų žudynes (Skuodo žydės, žr. Skuodo valsčius). Šiame skyriuje kalbėsime tik apie Darbėnų miestelio žydų holokaustą.

Darbėnų žydų vyrų žudynės prie Palangos kelio. Serijos *Neužmirškime* knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [86] ir Ruzgailienės rankraštyje [189] yra Darbėnų gyventojų Miežtinio, Šatelienės, Gedgaudienės ir kitų liudijimai apie Darbėnų miestelio žydų žudynes. 1941 birželio 29 d. iš Darbėnų žydai pėsčiomis išvaryti į Kretingą, kur išbuvo dvi valandas prie žydų kapinių. Čia jie buvo nufotografuoti ir sugrąžinti pėsčiomis atgal į Darbėnus; miestelio pakraštyje visą parą laikyti po atviru dangumi. Tą pačią dieną atvyko šeši vokiečių kariškiai, kurie vyrus atskyrė nuo moterų; vyrus nusivarė Palangos gatve ir miestelio pakraštyje (100 m nuo miestelio), kairėje Darbėnų–Lazdininkų kelio pusėje, nužudė (apie 140 žydų vyrų ir 4 belaisvius raudonarmiečius).

Juozas Baužys straipsnyje „Istorijos pamiršti nevalia, arba Tas prakeiktas žemaitiškas pripratimas" rašo: *Ir stebėjo, ką vokiečiai darys su žydais. Mato: skaičiuoja po dešimt ir varo prie duobės (kuri, matyt, jau buvo paruošta anksčiau). Pasigirdo automatų serijos, ir žmonės griuvo į duobę. Ir taip 2 valandas, kol sušaudė visus 140 Darbėnų žydelių* [21]. Kai kurie kiti liudytojai, kaip Bronė Puškorienė [189], pasakojo, kad žvyrduobėse prie Palangos kelio sušaudyti apie 150 žydų vyrų, *MŽL* [148, 395] – 144 vyrai. Kaip liudijo Macienė [189], vyrai prie duobės buvo atvesdinami po tris.

Byloje *Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių-fašistinių užgrobėjų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskrityje* liudytoja Zoja Šubic teigė, kad prie Palangos kelio vokiečiai sušaudė 144 vyrus [57, 29].

Beje, birželio 29 d. (sekmadienį) Darbėnuose vyko Šv. Petro ir Povilo atlaidai (Petrinės), tačiau žydų žudynių tai netrukdė [21].

Moterų ir vaikų žudynės. Sušaudžius vyrus, moterys buvo nuvarytos į stovyklą, įrengtą šalia kelio į Laukžemę stovėjusioje sinagogoje, kur jos ir sulaukė savo lemties. Po kiek laiko kai kurie vyrai (senyvi) ir moterys buvo

atiduoti darbams pas apylinkių ūkininkus [32]. Matyt, kai kurios žydės buvo nušautos ir užkastos Darbėnų žydų kapinėse (liudytojos Šatelienės parodymais) [189], tačiau tai nebuvo masinės žudynės.

Minėtoje byloje *Dokumentai* [57, 29–30], Šubic liudijimu, sušaudžius vyrus, moterys buvo padalytos į tris partijas: dvi partijas nuvedė į Kašučius, o vieną į Vaineikius, apie 150 asmenų. Kitų liudytojų parodymai kitokie: Vaineikiuose per du kartus sušaudyti moterys ir vaikai, o Kašučiuose – per vieną kartą. Šie neatitikimai nekeičia bendros esmės: visa Darbėnų žydų bendruomenė (apie 544 asmenys) buvo sunaikinta.

Žydžių ir vaikų žudynės miške prie Darbėnų–Vaineikių kelio, Baltojo kalno miške. Baltojo kalno miškas yra už kilometro nuo Darbėnų, čia yra dvi žudynių vietos: pirmoji – Darbėnų–Vaineikių kelio dešinėje (dabar Vaineikių gatvė); apie 100 metrų nuo kelio ir 2,5 kilometro nuo Darbėnų; antroji – Kašučių kaime (dabar Kašučių gatvė) Kūlupėnų link, apie 500 metrų nuo kelio. Kaip rašo *MŽL* [148, 395], 1941 m. liepos pabaigoje iki rugsėjo pradžios Baltojo kalno miške iš viso nužudyta apie 400 žmonių.

Archyvuose yra išlikęs Darbėnų nuovados viršininko raportas [148, 144] Kretingos apskrities policijos vadui, kuriame rašoma, kad *Darbėnuose tebėra per 400 žydų, kurie laikomi uždaryti sinagogoje.*

Tolesnius įvykius pateikė liudytoja Šatelienė knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [86, 39] ir Ruzgailienė rankraštyje [189]: 1941 rugpjūčio pradžioje atvykęs į stovyklą policijos viršininkas surašė visas moteris su vaikais (apie 100 be vaikų); 11 val. vakaro moterys su vaikais buvo nuvarytos Vaineikių gatve į mišką ir nužudytos: *Akli ir kurti miestelio langai palydėjo liūdnąją procesiją iki Baltojo kalno miško, kur žiojėjo šviežiai iškastos tranšėjos,* – tokiais žodžiais Genovaitė Paulikaitė palydi paskutinę žydų kelionę į mirtį [189]. Kaip naktį buvo žudomos moterys, pasakojo darbėniškė Macienė: *Vaineikių pusėje Darbėnų „baltaraiščiai" moteris žudė naktimis. Jie neturėjo kulkų, moteris smaugė, daužė šautuvų buožėmis. Ir užkasdavo gyvas* [212].

Dar baisesnį moterų ir vaikų žudynių vaizdą piešia Baužys [21]: *Tik po keletą dienų vokiečių pasamdyti policininkai ir šiaip žmoniškumą praradę parsidavėliai su moterimis žydėmis ir jų vaikais susidorojo labai žiauriai: jaunesnes žydaites išprievartaudavo, vyresnėms atimdavo papuošalus, išlupinėdavo auksinius dantis, po to nužudydavo. Nešaudydavo, o užmušdavo kuolais. Mažus vaikučius paimdavo už kojyčių ir trenkdavo į pušų kamienus. Baisus vaikų klykimas, moterų vaitojimas šiurpino visą Darbėnų miestelį.*

Būtina atsižvelgti ir į Darbėnų gyventojo Miežtinio [189] parodymus, nors jis ir painiojo žudynių vietas. Pirma, jis nurodė, kad 1941 m. birželio 29 d. vyrus sušaudė prie Palangos kelio pamiškėje (kas atitinka tiesą), o mo-

teris – žydų kapinėse (tik keletas moterų nušautos Darbėnų žydų kapinėse, tai atsispindi ir liudytojos Šatelienės [86, 39] parodymuose; Darbėnų žydų kapinėse jokio ženklo nėra). Miežtinis teigė, kad vaikų nešaudė, o paėmę už kojų, trankė į medžius ir mėtė į duobes. Į šiuos parodymus reikėtų ypač atkreipti dėmesį, nes taip buvo žudomi vaikai ne tik Darbėnuose, bet ir kitose vietovėse. Darbėnų žydės moterys buvo sušaudytos Baltojo kalno miške, o sovietiniai aktyvistai nugabenti į Kretingos kalėjimą ir iš ten nuvesti sušaudyti. Po savaitės ir kitos stovyklos moterys sušaudytos [86, 39].

Šubic parodymais, Vaineikuose prie žydų kapinių (Baltojo kalno miške) baltaraiščiai sušaudė 150 moterų ir vaikų [57, 29].

Žydų žudynės Kašučių kaime. Kaip rašo *MŽL* [148, 395], čia žydų žudynės įvyko 1941 m. rugsėjį (apie 100 vyrų ir moterų). Šatelienė [86, 39] dar pasakojo, kad 1941 m. rugsėjį apie 60 žmonių (vyrų ir moterų), kurie buvo anksčiau pasiųsti ūkio darbams, surinkti Darbėnuose ir sušaudyti (tik keliems pavyko pabėgti), tikriausiai jau kitoje vietoje, Kašučių kaimo link. Ruzgailienės rankraštyje [189] yra patikslinimas, kad sušaudė dar *58 žydus, kurie dirbo ūkio darbus pas ūkininkus.*

Paminkle 100 žuvusiųjų, matyt, atsirado todėl, kad 1941 m. rugsėjį į Darbėnus patekusios Skuodo žydų merginos (apie 40, kurios nebuvo sušaudytos Dimitrave, Jazdų miške, Alkos kalne) buvo uždarytos sinagogoje; netrukus jos taip pat sušaudytos. Tikriausiai Baltojo kalno miške tuo pačiu metu ar kiek vėliau netoli Kašučių kaimo, netoli tos vietos, kur buvo sušaudyta apie 60 asmenų (58) iš Darbėnų, tad ant paminklo ir yra užrašas, kad sušaudyta apie 100 vyrų ir moterų.

Šubic teigimu, Kašučiuose baltaraiščiai per du kartus sušaudė 150 asmenų [57, 29].

Nužudytų Darbėnų žydų skaičius. *Visuotinėje lietuvių enciklopedijoje* [54] rašoma, kad iššudyta Darbėnų žydų bendruomenė apie 540 žmonių. Subendrinus visus šaltinius išeitų, kad iš viso Darbėnų žydų tiek ir sušaudyta (140 žydų vyrų; 400 moterų ir vaikų). 58 asmenys, surinkti iš ūkininkų, patenka į 400 įskaitą. Šatelienės [86, 39] parodymais, Darbėnuose sušaudyta daugiau nei 600 asmenų iš Darbėnų ir 40 moterų iš Skuodo.

Byloje *Dokumentai* [57, 29–30] Šubic liudija, kad Darbėnuose iš viso sušaudyta (kartu su vyrais) 450 asmenų, o Darbėnų nuovados viršininkas raporte [32] nurodė, kad sinagogoje yra uždaryta 400 vien moterų ir vaikų.

Gelbėtojai. 1941 m. vasarą ūkininkų Lukošių, gyvenusių šalia Laukžemės, Medomiškių kaime, šeimoje atsirado žydų mokyklos mokytojas Mošė Blochas, o rugsėjį iš Darbėnų atėjo žinia, kad pas vietos ūkininkus dirbusius žydus reikia grąžinti atgal [211]. Kazys Lukošius, nujausdamas žydų likimą,

Paminklas Darbėnų žydams vyrams prie Palangos kelio

Paminklas Kašučių kaime (dabar Kašučių gatvė)

Rodyklė žydų žudynių vietos link Baltojo kalno miške

delsė tai padaryti, kol iš Darbėnų atvažiavę vietos policininkai Mošę išsivežė. Nujausdamas, kas jo laukia, vežamas tiltu per ištvinusią Kulšės upę Mošė iššoko iš vežimo į vandenį, išvengė policininkų kulkų ir pasislėpė miške. Kitą naktį, pasibeldęs į Lukošių sodybos langą, jis buvo priimtas ir paslėptas. Taip Mošė sulaukė 1944 m. rudens. Danielių šeimą (Kazį ir Zitą Aldoną) pasiekė Pasaulio tautų teisuolio medalis. 1997 m. Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi apdovanotas Darbėnų gyventojas Kostas Želvys, prisidėjęs prie seserų Judilaičių gelbėjimo [30].

Paminklai. Darbėnų vyrų žydų žudynės prie Palangos kelio. Ant paminklo yra naujas užrašas: *Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 140 žydų.* Ankstesnis užrašas memorialinėje lentoje: *Ir žmonės žuvo nesupratę, jog nekaltumas jų kaltė. Just. Marcinkevičius. 140 fašistinio teroro aukoms atminti 1941 m.*

Žydžių ir vaikų žudynės miške prie Darbėnų–Vaineikių kelio, Baltojo kalno miške. Rasti paminklą nėra lengva, nes Džanerio stulpas rodo tiesiai per mišką, o įvažiavus keliu į mišką Džanerio stulpai vėl mišku rodo 700, 200 ir 50 metrų iki paminklo. Ant jo yra užrašas jidiš kalba, kad čia nužudyta 300 moterų ir vaikų, bet įdomiausia, kad palikta tuščios vietos įrašyti „ir vyrai", tačiau, matyt, nustatyta, kad čia nužudyti tik moterys ir vaikai.

Žydų žudynės Kašučių kaime. Prie Darbėnų–Vaineikių kelio yra Džanerio stulpas, rodantis 400 metrų gilyn į mišką, o miške už 30 metrų iki paminklo dar vienas stulpas. Ant paminklo užrašas: *Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 100 žydų.*

Endriejavo valsčius

Endriejavas (žyd. *Andrejave*) [67] – miestelis Kretingos rajone, netoli Kapstato ežero. Tarpukariu Endriejave gyveno kelios dešimtys žydų. 1923 m. surašymo duomenimis, – 66 žydai [67]. Žydams priklausė miestelio audinių parduotuvės, dvi lentpjūvės ir garo malūnas, taip pat seniūnijoje buvę fabrikai. 1939 m. iš 16 miestelyje buvusių telefonų, keturi priklausė žydams.

Endriejavo žydų likimas, kai naciai pasirodė miestelyje 1941 m. birželį, kaip rašo *JEW*, buvo toks pat kaip ir kitų žydų.

1941 m. birželio 25 d. vokiečių karo komendantas Endriejavo valsčiaus policijos viršininku paskyrė Juozą Grikšą. Jo ir partizanų būrio vado įsakymu, jau pirmosiomis karo dienomis partizanai suėmė apie 12–50 sovietų aktyvistų ir 37–38 miestelio žydus [66]. Suimtieji komunistai ir sovietiniai aktyvistai po tardymo išsiųsti į Kretingą; 11 suimtųjų po 3–5 savaičių grįžo namo, keturi sušaudyti Kretingoje.

Arūnas Bubnys [40, 52–55], remdamasis J. Simonavičiaus liudijimu, teigia, kad Endriejavo žydai (apie 50 moterų, vaikų ir senelių) 1941 m. liepą vietos baltaraiščių buvo nuvaryti į Kretingą ir perduoti policijai. Knygoje *Endriejavas* [66] rašoma, kad *Kretingos kalėjime suimtieji lietuviai buvo atskirti nuo žydų ir uždaryti skirtingose kamerose.* Bubnio [40] teigimu, *kiek vėliau Kretingoje jie buvo sušaudyti.*

Gargždų valsčius

Gargždai įsikūrę dešiniajame Minijos krante, už 17 kilometrų nuo Klaipėdos, 23 kilometrų į pietryčius nuo Kretingos [126, 348]. XIX a. Gargždai buvo klestintis pasienio miestas, vystėsi prekyba, amatai, taip pat kultūrinis ir religinis centras. Per Pirmąjį pasaulinį karą sudegė beveik visas miesto centras.

1923 m. iš 2127 Gargždų gyventojų 1049 buvo žydai (49%), 1939 m. iš 3100 – daugiau kaip 1000 (30%) [70; 126, 351]. Tarpukariu Gargždуose ypač suklestėjo prekyba, smulkieji verslai. 1928 m. žydai pasistatė mūrinę sinagogą.

Pirmosios žydų žudynės Europoje. Apie Gargždų žydų likimą plačiau rašoma knygose *Justiz und NS-Verbrechen* [100], *JEW* [72] bei Arūno Bubnio straipsnyje „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais" [40, 52–55].

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, dauguma žydų ir kai kurie lietuviai pasislėpė alaus daryklos rūsyje. Keletas žydų žuvo artilerijai apšaudant miestą.

Pirmosios Europoje žydų žudynės įvyko Gargždуose 1941 m. birželio 24 d.: esą vokiečiai iš Klaipėdos (Memelio) čia perėjo sieną ir tarsi susidū-

rė su gargždiškių pasipriešinimu [176]. Gargždai buvo užimti po įnirtingų kautynių tik apie 15 val., Franzas Walteris Stahleckeris įsakė Hansui Joachimui Böhmei 25 kilometrų pasienio ruože Lietuvoje iššudyti komunistus ir žydus. Be to, platinti gandus, esą Gargždуose civiliai gyventojai priešinosi vokiečių kariuomenei.

Iš tiesų, kaip rašo *Justiz und NS-Verbrechen* [100] bei *Vikipedija* [70; 88], 1941 m. birželio 22 d. nacių Vokietijai užpuolus Sovietų Sąjungą prasidėjo žydų žudynės. Jas suplanavo Tilžės gestapo vadas SS šturmbanfiureris Böhmė, o vadovavo Tilžės SD vadas SS brigadenfiureris Werneris Schmidtas-Hammeris, kuris vykdė operatyvinės grupės A vadovo Stahleckerio įsakymą. Pastarojo nurodymu, Böhmė pradėjo komunistų ir žydų žudynes. 1941 m. birželio 23 d. anksti ryte šį nurodymą patvirtino ir Vyriausioji Reicho saugumo valdyba (RSHA) Berlyne [40, 52–55].

Naciai Gargždуose 1941 m. birželio 24 d. nužudė 201 vyrą (tiksliau, 200 vyrų ir vieną moterį).

Vyrų žudynės Gargždуose. 1941 m. birželio 23 d. Klaipėdos pasienio policijos komisariato gestapininkai, vadovaujami Ericho Frohwanno, atvyko į už 17 kilometrų nuo Klaipėdos esančius Gargždus [89, 79]. Visi miesto gyventojai buvo suvaryti į turgaus aikštę, kur žydai bei komunistai atskirti nuo kitų ir areštuoti. Iš viso suimta apie 200 asmenų. Suimtieji vyrai buvo nuvežti prie Vokietijos sienos ir laikomi pievoje po atviru dangumi. Ten juos saugojo sargybiniai iš Laugalių pasienio policijos.

Karo išvakarėse Klaipėdoje buvo suformuotas specialus greitojo reagavimo policininkų būrys (*Alarmzug*). 1941 m. birželio 23 d. vakare šis būrys gavo Klaipėdos policijos vadovybės nurodymą pasiruošti kitą dieną įvyksiančiai Gargždų žydų egzekucijai.

Jau tą pačią dieną, prieš sušaudydami naciai privertė žydus vyrus palaidoti žuvusius rusų kareivius, pagilinti prieštankinį griovį šalia muitinės, prie sienos su Vokietija. Vokiečiai buvo ypač žiaurūs tiems žydams, kurie sovietmečiu užėmė svarbesnius postus: gydytojas dr. Oksmanas buvo nužudytas, nes prie sovietų dirbo rajono gydytoju. Žiauriai pasielgta ir su rabinu R. Mejeriu Levinu.

Kitą dieną, 1941 m. birželio 24 d., į Gargždus atvyko 16 (20) vyrų iš Tilžės gestapo, vadovaujamų Böhmės, 10 vyrų iš Tilžės SD, vadovaujamų Wernerio Hersmanno, 20–25 vyrai iš Klaipėdos apsaugos policijos (*Schupo*), vadovaujami Schmidto-Hammerio. Vokiečių kareiviams buvo pasakyta, kad jie žudys partizanus komunistus, tačiau kareiviai greitai suprato, kad nužudytieji yra nekalti civiliai. Prie pagilinto prieštankinio griovio krašto buvo vedami arba liepdavo bėgti prie duobės po 10 žydų. Jie buvo pastatomi atgręžti į prieš juos stovinčią vokiečių kareivių ir Klaipėdos apsaugos policininkų rikiuotę. Pagal ltn. Schmidto-Hammerio komandą pasmerktieji

buvo šaudomi. Kiekvienam žudikui teko po auką, į kurią šaudė iš 20 metrų atstumo. Kiekviena nauja aukų grupė turėjo įstumti į griovį prieš juos sušaudytus žmones. Žudomi žydai nesipriešino: vieni meldėsi, kiti verkė. Sužeistuosius pistoletų šūviais pribaigdavo pats Schmidtas-Hammeris ir gestapininkai. Tarp sušaudytųjų buvo ir iš Klaipėdos 1939 metais į Gargždus pabėgusių žydų.

Kai kurie žudikai neištvėrė įtampos, todėl juos teko keisti. Schmidtas-Hammeris ir SS oberfiureris Bernardas Fischeris-Schwederis šaudė taip pat. Tą dieną buvo nužudyta 200 žydų vyrų ir viena moteris (sovietų komisaro žmona). Šaudomieji buvo priversti palikti savo daiktus ir nusirengti. Dauguma iš jų buvo žydai, tik keletas lietuvių komunistų. Tarp nužudytųjų buvo gyvulių pirkliai Funkas ir Šeras, trys broliai Kofmanai, pramonininkai Bernšteinas ir Taueris, muilo fabriko savininkas Fainšteinas ir kiti.

Byloje *Dokumentai* yra Alekso Rimkaus liudijimas apie Gargždų vyrų sušaudymą: *Šiuo pažymiu aš, žemiau pasirašęs Rimkus Aleksas, mačiau, kaip „vokiečių" kareiviai drauge ir karininkai suėmė šaudymui žmones žydų tautybės apie 400 ir mačiau juos šaudant Klaipėdos gatvės gale kairiajame plento šone. Ir girdėjau tikrai, kad likusias žydų moteris ir vaikus sušaudė apie Perkūno kaimą miške.*

Žinios tikros. Jums suteikiu ką esu matęs. A. Rimkus [57, 50].

400 vyrų sušaudymą patvirtino ir bylos *Dokumentai* liudytojas Justinas Gedvilas [57, 54]: *1941 m. birželio 24 ar 25 d. esant okupacijai Lietuvos SSR Klaipėdos valsčiuje Gargždуose visus taikius gyventojus suvarė į sodą. Po kurio laiko lietuviams buvo leista eiti namo, o žydus per prievartą pasiliko ir padalijo į dvi grupes. Vienoje grupėje buvo vyrai nuo 14 metų amžiaus ir vyresni, o antroje grupėje moterys ir vaikai iki 14 metų. Pirmoje grupėje esančius vokiečiai vakare išvežė už Klaipėdos gatvės ir apie 400 sušaudė.*

Vyrus šaudė Gargždуose vokiečių kariai, vadovaujami SS. Buvo ten ir karininkų; pavardžių ir dalinių pavadinimų aš nežinau. Apie sušaudymą taikių tarybinių piliečių kalbėjo, kad tai buvo specialiai išskirti vadovaujantieji šaudymui, todėl jiems buvo duotas įsakymas apie šaudymą žmonių dar iki karo pradžios. Šaudant buvo klaikus riksmas, tačiau, nežiūrint į maldavimus, buvo šaudoma be gailesčio iš automatų ir šautuvų. Duobė buvo išplatinta, labai didelė ir ji buvo pripildyta nekaltų žmonių lavonais.

Moterų ir vaikų žudynės. 1941 m. birželio 23 d. visos suimtos žydės ir vaikai (apie 100) nuvaryti į daržinę prie Minijos upės (Gargždų rytinėje pusėje) [100], į tuščius Aneliškės dvaro sandėlius [72], kuriuose išbuvo iki 1941 m. rugsėjo ar spalio [72]. Iš viso ten apgyvendinta apie 250–300 žydžių [100] (tikriausiai iš aplinkinių vietovių). Moterys buvo priverstos dirbti pas ūkininkus. Žydės, laikytos Aneliškės dvare, nuvarytos į Vėžaitinės

mišką, už 11 kilometrų nuo miestelio, ir 1941 m. spalį sušaudytos dviejose vietose: 6-ame ir 7-ame Vėžaičių–Plungės kelio kilometre. Straipsnyje *Gargzdai and the Holocaust* [70] nurodoma, kad moterys ir vaikai nužudyti rugsėjo 14 ir 16 dienomis. 1941 m. rugsėjo 14 d. naciai jaunas darbingas moteris nuvarė į Kalniškių kaimą, o iš ten į Vėžaitinės mišką ir nužudė. Byloje *Dokumentai* [57, 55] Niuneva Zenon liudijo, kad 1941 m. rugsėjo viduryje į Vėžaičių mišką buvo atvežtos apie 90 žydžių ir sušaudytos: *Šita masinė žudynė išimtinai buvo tik jaunų merginų.*

Miške buvo iškastos dvi duobės. Ildefonsas Lukauskas įsakė moterims nusivilkti viršutinius drabužius. Vėliau žydės grupėmis (po 8–10) buvo atvedamos prie duobės ir sušaudomos. Po žudynių patys budeliai užkasė duobes ir, susikrovę aukų drabužius, grįžo į Gargždus. Šiose žudynėse dalyvavo ne tik Gargždų, bet ir Kulių policininkai bei baltaraiščiai.

Kaip pasakojo liudytojas Jonas Aleksejus [57, 52–53; 86, 40–41], Vėžaičių klebonas [86], *1941 metų rudenį, tikslesnės datos neprisimenu, važiavau dviračiu iš Gargždų miestelio į Vėžaičius. Pakeliui pavijau žydus, kurie sargybos buvo varomi. Sargyba varė moteris ir vaikus, kurie ėmė manęs prašyti, kad eičiau su jais. Su tuo, kaip kunigas, aš sutikau. Sargybos lydimus, juos atvarė į mišką, apie 7 kilometrus nuo Vėžaičių ir apie du kilometrus nuo Perkūno kaimo. Miške buvo iškasta duobė, pločio apie 3 metrus, ilgio 15 metrų ir gylio apie 3 metrus. Aš, kaip kunigas, prašiau, kad nešaudytų ir neišrengdinėtų, tačiau jie į mano prašymus nekreipė dėmesio. Prieš sušaudant jiems buvo įsakyta nuogai išsirengti, bet, man prašant, jiems buvo palikti apatiniai baltiniai ir partijomis po 8–10 žmonių jie buvo vedami prie duobės ir šaudomi. Moterys, kurios turėjo daugiau vaikų, laikė juos prie savęs, o kūdikius ant rankų. Iš viso buvo sušaudyta apie 300 žmonių. Moterys ir vaikai nuo 10 ir jaunesnio amžiaus, pagyvenusios moterys ir vaikai į žudymo vietą buvo vežami vežimais.* Žudymui vadovavo Lukauskas, lietuvis, tarnavęs gestape. 1944 m. neaišku kieno buvo užmuštas.

Byloje *Dokumentai* Gedvilas [57, 54] taip pat teigė, kad 1941 m. rugsėjį miške, prie Perkūnų kaimo, buvo sušaudytos moterys. Be to, byloje prie nužudytųjų skaičiaus yra prierašas, kad Perkūnų kaime atliekant ekshumaciją nustatyta, jog 82 žmonės buvo užmušti bukais daiktais ir 17 žmonių užkasti gyvi.

JEW taip pat rašo, kad 1941 m. rudenį Vėžaičiuose buvo nužudyti žydai [72].

1941 m. rugsėjo 16 d. likusios moterys ir vaikai taip pat nužudyti toje pačioje vietoje – Vėžaitinės miške, tik kitose duobėse. Šaudė Gargždų policininkai ir baltaraiščiai. Vienų parodymais, žudynėms vadovavo policijos viršininkas Mackus, kitų – Lukauskas. Zenon liudijo, kad *antrosios masinės moterų ir vaikų žudynės vyko 1941 m. rugsėjo 18 d., sušaudė tame pačiame miške* [Vėžaičių. – *Aut.*] *100 žmonių. Liudytoja nurodo, kad žudynėms vadovavo Gargždų valsčiaus seniūnas Petras Lenavenas* [57, 55].

Byloje *Dokumentai* Povilas Truška liudijo [57, 56], kad 1941 m. spalį netoli Perkūnų kaimo į mišką buvo atvežta apie 300 moterų ir vaikų: *moterų buvo apie 220 įvairaus amžiaus, o vaikų buvo apie 80 nuo 14 metų amžiaus iki kūdikių. Miške buvo paruošta duobė ir sušaudė. Tai antrosios žmonių žudynės.* Čia liudytojas supainiojo tik žydų žudynių datą.

Tik viena moteris Rachelė Yomi [72] išsigelbėjo apsimetusi mirusia. Per visus karo metus ją slėpė mokytojas Gricius, už kurio po karo ji ir ištekėjo.

Vėžaičiai. Vėžaičių dvaras ir bažnytkaimis yra tarp dviejų trumpučių Minijos intakų Skinijos ir Gerdaujos, už 5 kilometrų nuo Gargždų. Tarpukariu Vėžaičiai priklausė Gargždų valsčiui. Čia buvo mokykla, paštas, lentpjūvė, trys parduotuvės. 1923 m. Vėžaičiuose gyveno 378 gyventojai [126, 354]. Viena iš versijų, kad žydai Vėžaičiuose apsigyveno tik nuo 1930 m. [240]. To paties šaltinio teigimu, žydėms ir vaikams laikinasis getas buvo įsteigtas kaime iki 1941 m. rudens. 1941 m. rugsėjį Vėžaičių moterys ir vaikai nužudyti kartu su Gargždų žydėmis Vėžaitinės miške, netoli Gargždų. Žydai vyrai, matyt, jau anksčiau buvo išgabenti į Gargždus ir ten su kitais nužudyti.

Nužudytųjų skaičius. Gargždуose įvykdytų 1941 m. birželio 24 d. žydų žudynių aukų skaičius įvairiuose šaltiniuose pateikiamas skirtingai. Bubnys [40, 52–55], rinkęs medžiagą apie Gargždų žydų žudynes, rašo: apie 100–300 žydų moterų ir vaikų. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [126, 351], taip pat *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* [71, 527] rašo, kad Gargždуose naciai nužudė apie 750 žydų, 37 gyventojus deportavo darbams į Vokietiją, o *Visuotinė lietuvių enciklopedija* [73, 427] nurodo, kad 1941 birželio 24–25 d. Tilžės gestapo operatyvinis būrys nužudė 384 Gargždų gyventojus (daugiausia žydus). Gargždų žydų žudynių angliškajame apraše [248] – čia nužudyta apie 500 asmenų: birželio 24 d. – 200 vyrų, rugsėjo 14 ir 16 d. – 300 moterų ir vaikų.

Panagrinėkime Gargždуose nužudytų žydų skaičių.

1. 1941 m. birželio 24 d. vokiečių saugumo policija bei SD būrys iš Tilžės kartu su Klaipėdos miesto policija (*Schutzpolizei*), kaip minėta, įvykdė pirmąsias masines žydų žudynes Europoje, kartu ir Sovietų Sąjungoje, sušaudė 201 žydą iš Gargždų. Tai oficiali statistika, kuri visur cituojama ir jos niekas neginčija [55a; 89, 79]. Tačiau byloje *Dokumentai* yra liudytojų, kurie teigė, kad sušaudyta apie 400 žydų vyrų.

2. Sovietų laikų knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* paskelbtoje lentelėje nurodyta, kad 1945 m. nacių nusikaltimus tyrusi Kretingos apskrities komisija nustatė, jog vokiečių okupacijos metais Gargždуose sušaudytas 751 žmogus [40, 52–55; 86, 10]. (Šie duomenys paimti iš SSRS centrinio valstybinio spalio socialistinės revoliucijos ir socializmo statybos archyvo Maskvoje esančios bylos: f. 7021, b. 422, ap. 94, l. 4.)

3. LCVA byloje *Dokumentai* [57, 59] 1 lentelėje nurodyta, kad sušaudyta 850 žmonių.

1 lentelė. Nustatytos piktadarybės, įvykdytos vokiečių-fašistinių užgrobėjų prieš Lietuvos TSR gyventojus Kretingos apskrityje

Vietovė	Sušaudytųjų skaičius
Gargždai, miestas	396
Perkūnai, kaimas	454

Toje pačioje byloje *Dokumentai* [57, 57] yra ekshumacijos aktas, surašytas 1945 m. vasario 11 d., vadovaujant Gargždų NKVD: *Gargždų miesto pakraštyje netoli Memelio* [Klaipėdos. – *Aut.*] *gatvės 20 metrų atstume aptiktas 44 m ilgio, 3 metrų pločio kapas. Nuėmus viršutinį žemės sluoksnį, vieno metro gylyje aptikti vyrų lavonai. Paskaičiavus nužudytųjų ir sušaudytųjų tarybinių žmonių skaičius siekė 396 žmones. Detaliau apžiūrint lavonus nustatyta, kad žmonių sunaikinimas vyko šaunamaisiais ginklais.*

Gargždų valsčiaus Vėžaičių miške netoli Perkūnų kaimo 45 metrų atstumu nuo kelio aptikta duobė-kapas, 14 metrų ilgio, 2,5 metro pločio. Nuėmus žemės paviršinį sluoksnį, 70 centimetrų gylyje aptikta 107 nužudytųjų ir sušaudytųjų merginų lavonai (sutinkamai su atliktais paskaičiavimais). Taikių tarybinių žmonių sunaikinimas vyko šaunamaisiais ginklais ir, sprendžiant pagal sulaužytus ir pažeistus kaulus, sunaikinimas vyko ir panaudojus bukas priemones.

Nuo aukščiau aprašytos duobės-kapo, tame pačiame miške vieno kilometro atstumu, 700 metrų nuo kelio rastas antras – 3,5 metro ilgio ir 3 metrų pločio kapas. Nuėmus paviršutinį žemės sluoksnį, 80 cm gylyje rasti moterų ir vaikų lavonai. Paskaičiavimai ir liudijimai parodė, kad tai sudaro 347 žmones.

Žudynės vyko šautiniais ginklais ir bukais daiktais – vaikai – sutinkamai su kūno kaulų pakenkimais. Šautiniais ginklais šaudymas vyko chaotiškai, be tvarkos į įvairias kūno vietas. Tarp lavonų rastas beržinis kuolas 2,5 metrų ilgio, 9 centimetrų pločio su kraujo žymėmis. Tenka manyti, kad žudymas vyko ir kitomis priemonėmis. Tarp lavonų aptikti (7 žmonės) – vaikai – be kūno sužalojimų. Tenka manyti, kad jie buvo užkasti gyvi.

Kyla klausimas, kuria lentele tikėti, kurie duomenys teisingi? Galbūt Kretingos apskrities komisijos aktas realesnis nei ekshumacijos aktas, todėl jis ir buvo išsiųstas į Maskvą kaip pagrindas.

4. Kaip rašoma knygoje *Pasaulis be civilizacijos – masinės žudynės ir holokaustas* [248], 21 žydas iš Gargždų buvo nužudytas Kauno gete, keli žydai pateko į koncentracijos stovyklas Estijoje.

Paminklas Gargždų žydėms Vėžaitinės miške ties šeštuoju kilometru

Paminklas Gargždų žydams miesto centre

Paminklas Garaždu žydėms Vėžaitinės miške ties septintuoju kilometru

5. Belieka pateikti ateities istorikams klausimus, į kuriuos dar nėra aiškaus atsakymo:

a) Jei iš 400 vyrų vokiečiai sušaudė 200, tai kur sušaudyti dar 200 vyrų?

b) Pagal pateiktą aktą bendras nužudytųjų skaičius 850 žmonių. Kodėl į Maskvą pateiktas mažesnis nužudytųjų skaičius?

6. Kiek Gargždуose nužudyta žmonių?

Pagrindu reikėtų laikyti aktą ir remtis liudytojais. Taigi trijose vietose iš viso nužudyta 850 asmenų: žydų vyrų – 396; jaunų merginų – 107; moterų – 220, vaikų – 127.

1939 m., kaip minėta, Gargždуose buvo 3100 gyventojų, iš jų daugiau kaip 1000 (30%) žydų. 1941 m. Gargždуose nužudyta apie 850 asmenų. Kyla klausimas, kur dingo dar 150 žydų, neskaitant, kaip nurodyta *JEW* [248], kad dar per 20 žydų pateko į Kauno getą. Šis klausimas kol kas atviras. Tačiau gal netikslus nurodytasis Gargždų gyventojų skaičius.

Paminklai. Vyrų žudynių vieta. Gargždуose, Klaipėdos gatvės gale, kairėje pusėje (važiuojant nuo Kauno), stovi 1989 m. gruodžio 17 d. pastatytas raudono akmens paminklas su užrašu: *Šioje vietoje 1941 m. liepos mėn. hitlerininkai nužudė šimtus Gargždų miesto ir apylinkių žydų. Čia Lietuvos žemės neužgyjanti žaizda.*

Moterų ir vaikų žudynių vietos. Kelio Gargždai–Plungė 6-ajame kilometre yra rodyklė, rodanti žydų žudynių vietą. Paėjus ar pavažiavus 250 metrų gilyn į mišką, yra kryžkelė, kur labai sunkiai (apaugęs žole) galima įžiūrėti Džanerio stulpą, rodantį, kad reikia vykti dar 700 metrų į dešinę, paskui dar vienas Džanerio stulpas, rodantis, kad už 50 metrų yra žudynių vieta. Paminklas su užrašu lietuviškai ir hebrajiškai. Tekstas vandalų pažeistas, tačiau dar galima įskaityti: *Praeivi, prisimink 1941 m. aukas, nekaltai mirštančius vaikus, motinas ir senelius, kurie buvo žudomi hitlerinių budelių už tai, kad buvo žydai.* Hebrajiškame tekste dar parašyta, kad žuvę vaikai ir moterys yra iš Gargždų.

Antroji vieta yra maždaug už 500 metrų plentu nuo pirmosios (7 km Gargždų–Plungės keliu) ir už 400 metrų gilyn į mišką. Aplinka gana gerai sutvarkyta, išbetonuotas stačiakampis su užrašu lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis: *Čia, tyliame Žemaitijos kampelio miške, 1941 metų spalio mėnesį aidėjo šūviai, susimaišę su moterų aimanomis, vaikų klyksmu. Čia vokiškieji fašistiniai budeliai sušaudė apie 300 Gargždуose gyvenusių žydų tautybės žmonių. Nužudytieji visada liks atmintyje kaipo grėsmingas kaltinimas fašizmui.* Ir prierašas ant memorialinės lentos: *Būkit, žmogžudžiai, prakeikti rytmetį ankstyvą... S. Nėris.* Žemiau jo, nulipus laipteliais, žūties vietoje yra paminklinis akmuo. Tekstas kaip ir pirmojoje vietoje.

Kretingos valsčius

Kretingos (žyd. *Kretingen*) miesto istoriją, taip pat žydų bendruomenės atsiradimą mieste, nuo seniausių laikų iki dabarties aprašo keletas knygų ir straipsnių [107; 126, 255; 147].

Nors po Pirmojo pasaulinio karo ekonominė situacija buvo sudėtinga, žydai ir toliau užėmė prekybos bei amatų lyderių pozicijas. Tarpukariu Kretingoje veikė keletas stambesnių žydų įmonių, tačiau dauguma vertėsi smulkiuoju verslu. Žydų verslo bei prekybos vieta telkėsi miesto centre ir aplinkinėse gatvėse, taip pat pietinėje miesto dalyje. Dažniausiai ši teritorija buvo ir žydų gyvenamoji erdvė.

JEW [118] rašo, kad 1934 m. Kretingoje gyveno 4569 asmenys, iš kurių apie 800 buvo žydai, tai sudarė 17 procentų. Kretingos gyventojų skaičių 1939 m. nurodo *Vikipedija* [119] – 5300 asmenų. Kretingos muziejininkė istorikė Danguolė Aurelija Gedgaudienė pasakojo, kad Kretingos rajono ribose gyveno per 3000 žydų, o Kretingoje – apie 1500 [62; 76; 108]. Iki Antrojo pasaulinio karo Kretingoje gyveno per 1000 žydų. Tarp jų buvo ir pabėgėlių iš Klaipėdos [147]. Paulis Gerhardas Aringas [15, 47] rašo, kad iki 1939 m. Kretingoje liko 800 žydų, nors daugelis jų, prieš vokiečiams užimant Klaipėdos kraštą, pasitraukė. Arūnas Bubnys taip pat teigia, kad tarpukariu žydų skaičius Kretingoje buvo sumažėjęs iki 800, tačiau, naciams užėmus Klaipėdos kraštą, vėl padidėjo iki 1000 (kai kurie Klaipėdos krašto žydai apsigyveno Kretingoje) [40, 46]. Sigita Varkojytė straipsnyje *Žydų atminties memoriale gėlės ir baubliškių akmenėliai* [231] rašo, kad Kretingos rajono pietrytinėje dalyje esančiuose Baubliuose, Budriuose, Kašučiuose, Žutautų ir Šmilkščių (?) kaimuose gyveno pavieniai žydai.

Sovietams okupavus Lietuvą, Kretingoje, kaip ir visoje Lietuvoje, gamyklos, parduotuvės, kurių dauguma priklausė žydams, buvo nacionalizuotos, sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, švietimo įstaigos hebrajų kalba uždarytos. 1941 m. bent septyni žydai, kurie valdžios institucijų buvo laikomi „nepatikimu elementu", ištremti į Sibirą [118]. Kai kurie žydai atliko svarbų vaidmenį kuriantis sovietų valdžiai. Žydų mokyklos mokiniai ir jų tėvai dalyvavo 1940 m. spalio šventėse [118].

Karo pradžia ir žydų bei sovietinių aktyvistų suėmimai. 1941 m. birželio 22 d. naciai be jokio pasipriešinimo užėmė Kretingą. Kartu atvyko iš Klaipėdos ir Tilžės saugumo tarnybų bei policijos grupės. Kretingos apskrities policijos vadu paskirtas SD Tilžės ruožo agentas Pranas Jakys (tarpukariu dirbo Kretingos rajono saugumo policijos viršininku). Jau pirmosiomis dienomis Jakys su vietiniais LAF'o štabo nariais ėmė sudarinėti komunistų, komjaunuolių ir sovietinių aktyvistų sąrašus. Sąrašai buvo perduoti gestapui ir Kretingos vokiečių karo komendantui [208]. Kaip teigia Antanas Bekštys, nuo 1941 liepos iki 1944 m. rugsėjo Kretingoje buvo policija, sau-

gumas ir žandarmerija. Žandarmerija buvo įsikūrusi Vytauto gatvėje, gestapas – Savanorių gatvėje, tačiau jis pradėjo veikti tik nuo 1943 m. vasaros, o iki tol gestapo atstovai atvykdavo iš Bajorų, kur buvo gestapo skyrius (dirbo 6 asmenys, vadovaujami Morascho), o jų centrinė būstinė buvo Klaipėdoje [29; 69].

1941 m. birželio 23 d. pasirodė karo komendanto skelbimas, kuriame 14–60 metų gyventojams buvo įsakyta kitą dieną susirinkti turgaus aikštėje [57, 2]. 1941 m. birželio 24 d. 10 val. turgavietėje susirinko apie 2000 [86, 20], kituose šaltiniuose – daugiau kaip tūkstantis žmonių [128; 186, 39], keli šimtai vyrų [89]. Vokiečių karininkų ir kareivių buvo apie 20 [90]. Vokiečių komendantas per vertėją pasakė kalbą, kurioje gyrė vokiečių kariuomenę, ragino vietos gyventojus vykdyti vokiečių nurodymus, prižiūrėti tvarką, kovoti su komunistais. Paskui pradėta atranka.

Pasak liudytojo Broniaus Laukio, žydai ir suimti komunistai bei komjaunuoliai buvo laikomi atskirai [127]. Kaip teigė Steponas Galdikas, iš minios atrinkta 100–120 sovietų aktyvistų [69], taip pat išskirti žydai [69, 48–49]. Suimtų komunistų, komjaunuolių ir kitų sovietų režimo šalininkų skaičius įvairių liudytojų parodymuose skiriasi: Alfredas Rukšėnas, Ignas Jablonskis: 30, 50 iki 100–120 [90; 186, 30, 39]. Rukšėno teigimu, tarp jų buvę ir apie 20 asmenų, kurie ankstų birželio 25-osios rytą buvo atvežti iš Palangos ir iki išvežimo laikomi miesto valdybos pastate [90, 26; 186, 39]. Jablonskio duomenimis, suimta 300 žydų [90, 26], Rukšėno pateiktais kitais duomenimis – 380, taigi vidutiniškai buvo suimta apie 340 žydų vyrų [186, 39].

Kretingoje suimtieji buvo laikomi pradžios mokyklos kieme, vėliau nuvaryti į prie turgaus esantį miesto sodą, prie sugriautos stačiatikių cerkvės, kur iš jų buvo tyčiojamasi. Tai darė uniformuoti SD vokiečiai [69, 49]. Liudytojas pasakojo: *Po pusvalandžio mus, apie 150 vyrų, sustatė į dvi eiles, suguldė ant alkūnių ir kojų pirštų galų ir liepė šliaužti, o jei kurie truputį nugarą pakeldavo aukščiau, buvo mušami šautuvų buožėmis* [86, 21]. Panašūs parodymai ir Jablonskio [90, 25] bei Galdiko [69, 50]. Vakare suimtieji nuvaryti nakvoti į Pryšmančių dvarą (tarybinį ūkį). *JEW* rašo, kad vakarui artėjant žydai pirmiausia buvo nuvaryti į sinagogą [118]. Pasak Rukšėno, po pasityčiojimo visi buvo surikiuoti ir laikyti kaitroje iki pavakarės, tuomet sovietiniai aktyvistai išvežti į grafo Tiškevičiaus dvarą ir uždaryti akmeninėje patalpoje, kurioje iki sovietų okupacijos pradžios buvo kareivinės, o žydai uždaryti sinagogoje [186, 39]. Panašus ir Galdiko liudijimas [69, 50]. Esama duomenų, kad suimtus žydus konvojavo į kalėjimą arba net į Kretingos policijos areštinę, tačiau, mūsų nuomone, žydai vyrai paprastai buvo uždaromi sinagogose. Tiesa, kaip teigia ir Rukšėnas, po sinagogos gaisro žydai galėjo atsidurti ir kalėjime, ir areštinėje [186, 39–40].

Įvairiuose šaltiniuose skiriasi žydų bei sovietinių aktyvistų suėmimų data; mes rėmėmės knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [86, 20] skelb-

tu Paulausko parodymu, kad tai įvyko 1941 m. birželio 24 dieną. Tą pačią datą nurodo ir Bubnys [41, 47], *Svečias. Holokaustas* [208] straipsniai, Galdikas [69, 50], tačiau straipsnyje *Žydai Lietuvoje. Kretinga* rašoma, kad 1941 m. birželio 26 d. [147; 208].

Kretingos žydų žudynių vietos. Tiek *MŽL* [148], tiek Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [130] rašo, kad Kretingos žydai buvo žudomi dviejose vietose: Kvecių miškelyje, prie senojo kelio į Palangą, ir Kretingoje, žydų kapinėse, tačiau atsekti eigą ir nužudymo mastą be galo sunku. Baltaraiščiai nurodė tris žydų žudynių vietas: *komunistai buvo likviduojami tik Kretingos žydų kapinėse, miškelyje prie Palangos ir Palangoje* [37]. Visos šios vietos sutampa su žydų žudynių vietomis.

Beje, Lietuvoje nėra daug vietų, kad būtų šaudyta tiesiog žydų kapinėse. Naciai dažniausiai parinkdavo vietas šalia kapinių. Be to, Kretingos valsčiuje žydai buvo šaudomi kartu su sovietiniais aktyvistais.

Į Kretingą, kaip valsčiaus centrą, buvo gabenami visi sovietiniai aktyvistai, tad literatūroje [86; 147] rašoma, kad Kretingoje buvo šaudomi žydai ir iš Mosėdžio, Darbėnų bei Skuodo.

Daugiausia medžiagos baudžiamojoje byloje, 1941 m. gruodžio 16 d. gestapo iškeltoje Pranui Jakiui, Gabrieliui Bražinskui ir Vincui Smilgiui už žudymą žmonių suvedant asmenines sąskaitas [46]. Didelė bylos dalis yra paskelbta knygoje *Hitleriniai žudikai Lietuvoje* [86]. Be to, Jakys dėl masinių žudynių (818 žmonių) buvo teisiamas ir Ulmo (Vokietija) teisme [86, 14–15]. Be šių bylų, LYA yra dar keletas bylų, kurios tiesiogiai susijusios su Kretingos žydų žudynėmis bei jų vykdytojais [25; 58; 77]. Informacijos apie žydų žudynes yra ir Lietuvos KP(b) Kretingos skyriaus partijos sekretoriaus Antano Butkaus 1945 m. balandžio 11 d. sudarytos komisijos akte (toliau – Aktas) [57, 12]. Aiškinantis žydų žudynes Kretingos valsčiuje, gana svarbus yra Rukšėno straipsnis *Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį* [186, 28–52].

Pirmosios žydų vyrų žudynės Kvecių miškelyje. 1941 birželio 25 d., Galdiko [69, 50] ir Petrausko [86, 21] parodymais, suimtieji buvo nuvaryti prie darbų: vieni – statyti tilto, kiti – taisyti kelių, treti dirbo krovėjais rengiamoje ligoninėje. Tiesa, kai kurių liudytojų parodymuose [128, 135; 129, 55] (Vl. Laurinavičiaus, Simono Gineikos) užrašyta, kad tą pačią dieną buvo išvežti sušaudyti, kitų liudytojų (Petrausko, Alfonso Žiliaus) [86, 21; 250, 32] parodymais, tai neatitinka tiesos.

Kaip rašo *JEW*, 1941 m. birželio 26 d. (1 Elulio, 5701) [118] 180 žydų vyrų buvo paimti iš sinagogos ir 30 iš savo namų. Petrauskas [86, 21], Žilius [250], Galdikas [69, 50] liudijo, kad 1941 m. birželio 25 d. pavakare (apie 17 val.) Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai į sunkvežimius susodino vakarykš-

čiai suimtus Kretingos komunistus ir žydų tautybės vyrus. Igno Jablonskio [90, 27] teigimu, suimtieji buvo susodinti į aštuonis sunkvežimius (5–6) [128, 136], dviejuose iš jų važiavo vokiečiai: priekyje ir gale. Be to, vokiečiai važiavo ir lengvaisiais automobiliais. Sunkvežimiais keli šimtai asmenų (apie 200 vyrų) [147] buvo nuvežti už miesto, dešinėje senojo Kretingos–Palangos kelio pusėje į Kvecių miškelį, kur besitraukianti Raudonoji armija buvo iškasusi prieštankinių griovių. Žydai buvo priversti šalia šių griovių suformuoti pylimus, kad vėliau sušaudyti kristų į griovius [86, 21; 250].

Vienas žydas turėjo prisisegęs 1-ojo laipsnio Geležinį kryžių, gautą Vokietijos kariuomenėje už narsą per Pirmąjį pasaulinį karą [118]. Jis buvo išvežtas į Klaipėdą. Tolesnis jo likimas nežinomas.

Į žudynių vietą atvyko keli gestapo karininkai, Jakys su savo pavaduotoju – LSP Kretingos rajono vyr. kriminaliniu inspektoriumi Bražinsku [147; 208]. Tardytojo paklaustas: *Ar raštu, ar žodžiu duodavo vokiečiai įsakymą sušaudyti? Jei raštu, tai gal tokie raštai yra rajone?* – Bražinskas atsakė:

Įsakymai sušaudyti mums visada būdavo duodami žodžiu. Jei koks nutarimas ir būdavo padaromas, tai jau pas juos ir tų nutarimų nesu matęs nė vieno. Rajone nė apie vieną asmenį raštiško nutarimo sušaudyti nėra. Gestapas sekdavo, turėdavo sušaudymui pristatyti jų sąrašus ir mūsų užklausdavo, ar mes sprendimą esame įvykdę. Jie tuo įdomaudavosi. Mes sprendimus vykdydavome iš sąrašų nuorašo, kurių vienas egzempliorius visada likdavo rajone [37, 230–231].

Tos pačios dienos penktą valandą vakaro žydai buvo priversti tvarkyti pylimus, o lietuviams prasidėjo suimtųjų „teismas" [86, 21]. Tai buvo L formos apie 40 metrų ilgio ir apie dviejų metrų pločio pylimas. Kitais duomenimis, buvo dvi duobės: viena maždaug 20 metrų ilgio ir 2–3 metrų pločio, kita – maždaug 12–15 metrų ilgio ir 2–3 metrų pločio [57, 37] (Sofijos Podlianskytės apklausos protokolas). Kaip rašo Rukšėnas, galimas daiktas, kad duobė (pylimas) buvo viena. Įspūdis, kad buvo dvi duobės, galėjo susidaryti dėl jos ypatingos formos [186, 42]. Kad duobė buvo L formos, liudijo Vincas Smilgys, nes jis pats žingsniais išmatavo duobę, ir tvirtino, kad duobė buvo 40 metrų ilgio ir dviejų metrų pločio [202].

Vokiečių karininkai ir Jakys lietuviams surengė karo lauko teismą. Iškviestieji buvo apklausiami per vertėją; po to skiriami į kairę ar į dešinę. Kiek lietuvių paleista, liudytojai nurodo šiek tiek skirtingai: 35 asmenys (tarp jų trys rusai inžinieriai ir du kareiviai vairuotojai), pasiųsti į kairę, buvo paleisti, o apie 20 asmenų kartu su žydais sušaudyti [40, 47]. Liudytoja Alfonsa Pakutinskienė teigė, kad buvo 5–6 sunkvežimiais atvežti apie 400 žmonių, iš jų 20 paleisti [165]. Galdikas taip pat nurodė, kad apie 20 žmonių buvo paleisti, tarp jų ir jis, o jo brolis sušaudytas. Šiaulių apskirties gebitskomisaras į jo raštišką paklausimą apie brolį 1942 m. atsakė, kad jo brolis karo lauko teismo sprendimu sušaudytas 1941 m. birželio 25 d. [69, 53–54].

Po sovietinių aktyvistų teismo prasidėjo žydų žudynės. Pirmiausia baudėjai sušaudė apie 16 žydų, kurie tvarkė duobes (pylimus). Šaudė Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir Klaipėdos vokiečių policininkai sustatydami grupėmis po 10 vyrų prie griovių. Lietuvius šaudė klūpančius ant vieno kelio atsigręžusius į duobę, o žydus – atsigręžusius į šaudytojus. Kretingos bendruomenės rabinas Benjaminas Perskis buvo sušaudytas kartu su kitais bendruomenės nariais [118].

Apie šias žudynes smulkiau papasakojo liudytojas Stasys Kirklys [111], kuris matė, kad trečią ar ketvirtą dieną po to, kai vokiečiai užėmė Kretingą, 3–4 val. po pietų pro jo namus vokiečių karininkai ir kareiviai sunkvežimiais nuvežę suimtuosius Kvecių kaimo link. Sustojus buvę atrinkti 16 vyrų, kurie miško pakraštyje turėję iškasti duobę. Iškasus duobę čia pat ir sušaudę. Tada atvarę grupę kitų vyrų, kurie turėję užkasti sušaudytuosius. Taip grupėmis visi atvežtieji keturiais sunkvežimiais buvę sušaudyti. Kiek tą dieną sušaudyta, jis nežinąs, tačiau šaudę apie 30–40 vokiečių karininkų ir kareivių. Šaudymas trukęs apie 6 valandas. Visus sušaudę, vokiečiai išvykę į Kretingą. Panašiai liudijo ir Antanas Siurblys [202, 43–45], tuo metu gyvenęs Penkininkų kaime ir iš savo sandėlio palėpės, 200–250 metrų atstumu, matęs žydų žudynes. Pasak jo, po aštuonis žydus varę prie duobės, statę veidu į duobę, ir 16 vokiečių kareivių juos šaudę. Vėliau vokietis nuo duobės krašto šūviais pribaigdavęs judančiuosius. Taip tęsęsi iki 9–10 valandos vakaro. Prieš saulei nusileidžiant, vokiečių budeliai palikę šaudymo vietą. Pasak Siurblio, tą dieną sušaudyta apie 500 žmonių.

1958 m. Ulmo (Vokietija) teismui buvo nusiųstas SSRS raportas Nr. 14, kuriame rašoma, kad 1941 m. liepos 6 d. Kretingoje nušauta 214 žmonių. Tilžės gestapo teisme Ulme buvo ištirta, kad iš tų 214 žmonių apie 180 buvo žydai, kiti – lietuviai komunistai [89, 89]. Tai neatitinka *JEW* teiginio [118], kad 30 žydų buvo paimta iš namų. Kaip aiškėja, kiti asmenys, t. y. sovietiniai aktyvistai, gal ir buvo paimti iš namų, o jų turėjo būti apie 55, nes 35 lietuviai paleisti, o 20 sušaudyti.

Taigi pirmosiose žydų žudynėse Pryšmančiuose, Kvecių miškelyje, 1941 m. birželio 25 d. Tilžės gestapas sušaudė 214 [64], 215 asmenų (sovietinių aktyvistų, daugiausia žydų) [120], 30 lietuvių (35) [40, 47] paleista, o 20 sušaudyta kartu su žydais [147]. Skirtingas sušaudytų žydų skaičius atsirado, matyt, todėl, kad, kaip nurodo Bubnys, iš viso tą dieną sušaudyta 214 vyrų ir viena moteris [40, 47].

Tačiau *Akte* [57, 2] Boleslovas Šepetys liudijo, kad 1941 m. liepos 25 d. *visi suimtieji automašinomis vokiečių buvo nuvežti į mišką, vadinamą Girale. Kaip man žinoma, prieš sušaudant miške, piliečius mušė, atiminėjo vertingus daiktus, dokumentus degino laužė. Viso Giralėje buvo sušaudyti 800 žmonių, 300 moterų ir 500 vyrų, pagal pilietybę rusai, lietuviai, žydai.* Tai visiškai neatitinka tiesos.

Moterų ir vaikų žudynės. Getas Pryšmančių dvare. Laikinai palikti gyventi Kretingos žydų moterys, seneliai ir vaikai tą pačią dieną, 1941 m. birželio 26 d., sušaudžius vyrus, iš sinagogos nuvaryti į Pryšmančių dvarą, esantį už 5 kilometrų į vakarus nuo Kretingos, 4 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Kvecių miškelio [186, 41]. Šepetys teigė, kad *visi suimtieji buvo nuvaryti į Tiškevičiaus dvarą* [57, 2].

XIX a. pirmojoje pusėje Kretingos dvaro savininkai grafai Zubovai kaimo žemėse įkūrė Pryšmančių dvarą [122; 181], kurį sudarė du ūkiniai padaliniai – Pryšmančių ir Platonavo (Platono Zubovo) palivarkai. Vykdant žemės reformą, 1926 m. dvaras buvo išparceliuotas. Jo žemes valstybė nusavino ir išdalijo kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės dalyvavusiems kariams savanoriams ir dvaro kumečiams, kurie atkūrė Pryšmančių kaimą. Dvaro centrą su 80 hektarų žemės valstybė grafui Aleksandrui Tiškevičiui išnuomojo, vėliau atidavė kaip kompensaciją už kitas nusavintas žemes. 1939 m. Vokietijai aneksavus Klaipėdos kraštą, buvo įkurta Pasienio policijos Kretingos rajono Pryšmančių sargyba, kurią sudarė 12 policininkų, saugojusių sieną nuo Kretingos iki Palangos. Užėmus Lietuvą Raudonajai armijai, sienos apsauga ėmė rūpintis NKVD pasienio kariuomenė. Enkavėdistai evakavo iš pasienio visus gyventojus, nugriovė pasienyje stovėjusias sodybas, įrengė apsaugines kontrolines juostas ir įtvirtintas kliūtis.

Laikinajame gete moterys ir vaikai buvo sugrūsti į tvartus. Rukšėno duomenys, kad likę žydai vyrai buvo laikomi ir Kretingos policijos areštinėje, kai sudegė sinagoga, realūs, nes žydės, sušaudžius vyrus ir sudegus sinagogai, buvo nuvarytos, kaip rašė Rukšėnas, į getą – Pryšmančių dvarą [186, 41].

Kraštotyrininko Igno Jablonskio surinkta medžiaga, kad Kretingos žydės su vaikais buvo uždarytos į getą, įrengtą daržinėje Kluonalių (Taikos) gatvėje [107, 220], tikėtina; gal dalis žydžių ten ir pateko, nes Pryšmančių dvaras ir Kluonalių kaimas netoli vienas kito.

MŽL [148, 26] pateiktoje Tilžės operatyvinio būrio „darbų kronikoje" rašoma, kad *Kretingos moterys žydės ir žydų vaikai* [...] *Operatyvinis būrys uždarė juos Jankausko dvare*. Šis dvaras dar neidentifikuotas.

Geto kalinius saugojo pagalbinė policija. Apsauginiai taip pat konvojuodavo žydes dirbti viešųjų darbų. Rukšėno žiniomis, maždaug 20–25 geto moterys tvarkė Kretingos miesto centrinę aikštę [186, 41].

Atskirai reikėtų aptarti Rukšėno pateiktą faktą, kad dėl Kretingoje kilusio gaisro [40, 47; 186, 41] moterys su vaikais buvo suvarytos į getą per dvi dienas. Kaip jau žinoma, 1941 m. birželio 25 d. suimti ir sušaudyti žydai vyrai. Byloje esančiame Gineikos liudijime [128, 136; 186, 41] sakoma, kad tą pačią dieną suimtos moterys su vaikais. Bet vokiečiai pirmiausia izoliuodavo vyrus, juos sušaudydavo, o tik tada suvarydavo moteris su vaikais į getą. Taigi Kretingoje moterys turėjo būti suiminėjamos tik sušaudžius vyrus, tačiau gaisras sinagogoje tai pagreitino: moterys su vai-

kais jau kitą dieną (dažniausiai jos išbūdavo savo namuose dar ne mažiau kaip porą savaičių), t. y. 1941 m. birželio 26 d., buvo surinktos ir nuvarytos į getą.

Galima ginčytis tik dėl suimtųjų skaičiaus. Rukšėno teigimu: *Per antrąjį etapą izoliuota, t. y. suvaryta į mažąjį getą, apie 560 žydų tautybės moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų* [122; 186, 41]. Šis skaičius atsirado dirbtinai, iš 900 atėmus 340 (sąlygiškai) suimtų žydų vyrų pirmosiomis karo dienomis.

Antrosios žydų vyrų žudynės. Kaip jau minėjome, 1941 m. birželio 26–27 d. naktį kilo gaisras sinagogoje. Viena iš versijų, kad birželio 26 d. Kretingos karinis komisaras, ieškodamas žydų rabino Benjamino Perskio (gal jis jau buvo sušaudytas su kitais?), padegė sinagogą, nes manė, kad jis tenai pasislėpęs. Gaisras išplito ir sunaikino Kretingos įžymybes: „aukštyn širdis" kėlusį bažnyčios bokštą, visoje Lietuvoje garsius bažnyčios vargonus, vienuolyną. Sudegė mūrinė sinagoga ir visas miesto centras [31; 86, 107]. Pasak Bubnio, dalis nesušaudytų Kretingos žydų buvo uždaryti sinagogoje [40, 47]. Antroji versija, kuri išryškėjo Ulmo teisme, patikimesnė: *Kretingoje esesininkai uždarė vietos gyventojus žydus į sinagogą, o pastatą padegė. Gyvi žmonės sudegė neapsakomose kančiose* [148, 25]. Bubnys patikslina, kad 1941 m. birželio 25 d. sinagogą padegė Jakio pavaduotojas (lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono kriminalinis asistentas) Smilgys [40, 47]. Diena buvo sausa ir vėjuota, todėl gaisras persimetė į kitus pastatus ir suliepsnojo beveik visas miesto centras.

Tolesni įvykiai rodo, kad sinagogoje nebuvo daug žydų, nes naciai, apkaltinę žydus sinagogos padegimu, birželio 28 d. dar suėmė 63 vyrus iš Pryšmančių ūkio ir sušaudė Kvecių miškelyje, po kelių dienų dar 15 [118; 223].

Petrė Norkienė [89, 23], gyvenusi netoli Kvecių miškelio, apie žydų žudynes pasakojo: *Aš mačiau, kaip buvo šaudomi žydai birželio 29 dieną prie Palangos kelio, miškelyje. Vedė atvarytus žydus partijomis po 20–25 žmones prie iškastos duobės.* [Kai – *Aut.*] *tuos sušaudydavo, atvesdavo kitą partiją. Jie turėjo užversti sušaudytuosius žemėmis, o paskui pačius statydavo prie duobės. Iš viso nužudė tą dieną 150 žydų. Šaudė patys vokiečiai iš kulkosvaidžių.* Tiesa, šis liudijimas nėra tikslus, bet rodo, kad ir antrą kartą šaudyti žydų vyrai Kvecių miškelyje, tik skaičiai padidinti. Taigi Kvecių miškelyje per du kartus nužudyta apie 300 žydų vyrų [186, 41].

Pryšmančių geto moterų ir vaikų sušaudymas Kvecių miškelyje. 1941 m. rugpjūčio pradžioje karinio gubernatoriaus regiono būstinėje buvo surengtas posėdis, kuriame dalyvavo Kretingos meras, slaptosios policijos bei policijos vadai ir kai kurie gestapo pareigūnai [222]. Šiame posėdyje buvo sprendžiamas Pryšmančių dvare likusių moterų ir vaikų likimas. Iš Kauno buvo duotas nurodymas, kad likviduoti gali ir vietinė policija. Nutarta, kad Pryšmančių geto gyventojai (moterys ir vaikai) bus nužudyti

rugsėjo pradžioje. Moterims buvo pranešta, kad vyrai įdarbinti darbo stovykloje, tad rugsėjo pradžioje pas juos bus nuvežtos ir moterys su vaikais.

1941 m. rugpjūčio viduryje vokiečių SS policijos kriminalinis vyr. asistentas Franzas Behrendtas ėmė spausti Kretingos apskrities valdžią, kad kuo greičiau likviduotų žydes su vaikais kaip *nenaudingus ėdikus.* Jakys ėmė verbuoti lietuvių savanorius žydams šaudyti [40, 47].

Visos datos sukasi 1941 m. rugpjūčio–rugsėjo sandūroje, nors kai kurie autoriai skirtingai nurodo, pavyzdžiui, 1941 m. rugpjūčio viduryje–rugsėjo pradžioje [147]; 1941 m. rugpjūčio mėnesį [148, 396]; 1941 m. rugsėjo pradžioje [222] ir kitaip. *Visuotinė lietuvių enciklopedija* rašo, kad 1941 m. rugpjūtį–rugsėjį moterys ir vaikai nužudyti Pryšmančių dvare [120], tačiau skaičius nepateikiamas.

Sofija Podlianskytė [57, 37] teigė, kad *1941 m., liepos 25 d.* [data gali būti ir netiksli. – *Aut.*] *apie 17 valandą sunkvežimiu visus suimtuosius nuvežė Palangos kryptimi tris kilometrus ir sušaudė. Sušaudė ir mano tėvą. Nuvykome ir radome dvi duobes: viena buvo apie 20 metrų ilgio, 2–3 metrų pločio, kita buvo apie 12–15 metrų ilgio, 2–3 metrų pločio.*

Apie tai, kaip Pryšmančių dvare buvo nužudyti moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai, yra išlikęs tik vienas epizodas [222]: 120 moterų ir vaikų grupę buvo suplanuota nužudyti itin žiauriai dar jiems esant Pryšmančių dvare. Moterys prašėsi nuvežamos pas vyrus, joms buvo pasakyta, kad rugsėjo pradžioje jas perkels į atskirą darbo stovyklą prie vyrų.

Pryšmančių dvaro tvartuose uždarytiems 120 žydų moterų, vaikų ir vyresnio amžiaus vyrų buvo liepta susirinkti pasitikrinti sveikatos kuliamosios daržinėje, todėl kiekvienas turėjo nusirengti. Kai kuriuos nusirengusius puldavo lietuvių policininkai su durtuvais, geležiniais strypais, peiliais ir nužudydavo. Ypač žiauriai elgėsi Jakys, Smilgys ir Bražinskas. Tilžės gestapo atstovai tik stebėjo ir fotografavo [222]. Kiti sušaudyti lietuvių policininkų, prižiūrint vokiečių pareigūnams. Tikriausiai ir visi kiti žydai, buvę Pryšmančių dvare, buvo sušaudyti Kvecių miškelyje, nors liudijimų apie jų skaičių neradome.

Moterų ir vaikų žudynės Kvecių miškelyje 1941 m. rugpjūčio viduryje. *JEW* rašo, kad 1941 m. rugpjūčio viduryje buvo sušaudyta dar 20 moterų ir vaikų [148; 223]. 1941 m. gruodį Kvecių miškelyje nužudyti dar devyni sovietiniai aktyvistai [186, 41].

Kaltinamojoje 1944 m. lapkričio 27 d. išvadoje teigiama, kad Bekštys nuo 1941 liepos iki 1942 m. rugpjūčio su sėbrais nužudė 1500 žmonių [25].

Kiek nužudyta Kvecių miškelyje, yra tik *Akte* (kitose bylose neradome Kvecių miškelyje nužudytų moterų ir vaikų skaičiaus); nepatikimas liudytojas Šepetys teigė, kad *1941 m. rugpjūčio mėn. žvėriškai baltaraiščių buvo sunaikinta 600 asmenų: moteris užmušinėjo kuolais, o vaikus trenkdami jų galvas į medžius* [57, 2].

Pirmosios masinės žmonių žudynės Kretingos žydų kapinėse. Masinės žmonių žudynės Kretingos žydų kapinėse prasidėjo 1941 m. liepos pirmosiomis dienomis. Šią datą padėjo nustatyti Antanas Bacevičius [57, 35]. 1941 m. birželio pabaigoje jis buvo suimtas Dimitravo kaime, Kretingos valsčiuje, atvarytas į Kretingą, į gestapą, kur išbuvo vieną dieną. Paskui perkeltas į laikinąjį kalėjimą. Trečią arešto dieną 10–15 žmonių buvo išvesti kasti duobės žydų kapinėse. Kitą dieną, t. y. ketvirtą dieną po suėmimo, kasti duobę žydų kapinėse, kartu su kitais kaliniais (iš viso 12 žmonių), teko ir jam. Buvo iškasta maždaug 6 metrų ilgio, 2,5 metrų pločio ir apie 1–2 metrų gylio duobė. Dar tos pačios dienos pavakarę į du sunkvežimius buvo pasodinta apie 40 žmonių ir išvežta į žydų kapines sušaudyti.

Į kalėjimą papuolęs Nikodemas Garionis [75] taip pat nurodė, kad 1941 m. nuo liepos 12 iki rugsėjo 28 d. jis net apie 40 kartų, kartu su kitais, buvęs nuvarytas kasti duobių Kretingos žydų kapinėse ir Kvecių miškelyje. Policininkas ir baltaraištis Bekštys nesivaržydamas prie liudytojų užmušinėjęs moteris, vaikus ir pagyvenusius vyrus pagaliu (vėzdu). Kazys Lingys, tuo metu sėdėjęs kalėjime, taip pat tvirtino, kad 1941 m. rugsėjį sėdintieji kalėjime grupėmis po šešis buvo varomi kasti duobių. Jį ir kitus net 26 kartus Bekštys varęs kasti duobių į žydų kapines ir kiekvieną kartą ką nors nužudydavęs. Net prie jų šaudydavęs moteris ar pagaliu jas užmušdavęs [135]. Bekštys akistatoje su Garioniu [74] prisipažino, kad tik 20 parų, o ne 40, jis, kaip sargybinis, lydėjęs kalinius kasti duobių, tačiau ne jis užmušinėjęs žmones, o Smilgys, tačiau neneigė, kad pasisavindavo nužudytųjų drabužius.

Lingys papasakojo apie vieną žiaurų įvykį, kurį prisimenąs su siaubu visą gyvenimą: *1941 m. rugsėjo 15 d., vieną iš tokių žvėriškų susidorojimo naktų žydų kapinėse, pagaliu bandė užmušti fiziškai stiprią žydę, – ją mušė pagaliu Smilgys, Bražinskas, Bekštys, bet ji vis buvo gyva ir bandė, jau įmesta į duobę, iš jos iššliaužti, tada Bekštys mano akyse paėmė šautuvą ir paleido penkis šūvius į moterį* [134, 40–41].

Taigi 1941 m. liepos pirmosiomis dienomis Kretingos žydų kapinėse buvo sušaudyta 40 sovietinių aktyvistų, laikytų Kretingos kalėjime. Rukšėno duomenimis, kapinėse nužudytas 21 nežydų tautybės asmuo, įtarti buvę sovietų režimo šalininkai [186, 45].

Kretingos žydų kapinėse žydų žudynės vyko ir vėliau. Žiaurumu pasižymėjo saugumo policijos valdininkas Smilgys. Liudytojas Antanas Dirmeitis pats matė, kaip buvo žudomos moterys: *Žydų kapinėse pamačiau būrelį moterų, kurias po vieną du policininkai varė prie Smilgio, plėšė nuo jų rūbus, o Smilgys su kuolu mušė tas moteris per pakaušį. Žudomos moterys suspigusios virto į duobę* [56, 313–314; 86, 25–26]. Liudytojas Edvardas Macius taip pat matė, kad žydės ir vaikai būdavo nuvedami už kapinių tvoros, o ten du pusnuogiai vyrai pagaliu mušdavo per galvą, kol nukrisdavo. Tada už kojų nutempdavo į duobę [146].

Vėliau paaugliai žydų kapinėse rado ąžuolinį vėzdą, aptrauktą brezentu, išteptą derva. Juo Smilgys ir kiti policininkai nužudė labai daug žmonių [56, 313–314; 86, 25–26]. Baudžiamojoje byloje yra Bražinsko parodymas: *Pradėjus man dirbti Kretingos saugumo policijoje, rajone jau buvo beržinė lazda. Man pats Smilgys yra pasakojęs, kad jis su ta lazda žydkapyje daug žydų yra užmušęs. Mes tą lazdą vadinome „Stalino lazda". Kas ją pagamino ir kas ją pirmas pavadino „Stalino lazda", aš nežinau. Aš esu sakęs Jakiui, kad su tos lazdos pagalba likviduoti žmones yra per žiauru. Tačiau Jakys man atsakė, kad iš gestapo yra pageidavimas likviduoti visus pasmerktuosius be triukšmo ir kad nebūtų apylinkėje šaudoma. Iš tikrųjų, NKVD agentų, komunistų ir žydų ta lazda Smilgys yra iššudęs nemažai* [38, 142].

Kad tokį metodą policininkai pateisino ir taikė, papasakojo buvęs policijos pareigūnas: *1941 m. liepos pabaigoje, rugpjūčio pirmomis dienomis Jakio įsakymu iš kalėjimo buvo atvesti 4 ar 5 vyrai – komunistai ir NKVD agentai* [...] *Jie visi buvo stambaus kūno sudėjimo. Jakys man sakė, kad juos pavojinga į miškelį vežti, nes jie patys gali sargybą užpulti ir gali įvykti kas nors nepageidaujamo. Todėl Jakio įsakymu Smilgys juos likvidavo policijos kieme, užmušdamas beržiniu pagaliu, vadinamu „Stalino lazdele"* [38, 299].

Kad žydų žudikai tikrai buvo žiaurūs, galima matyti ir iš epizodo, kurį papasakojo baltaraištis Bražinskas moterų nužudymo baudžiamojoje byloje, kurią jam ir jo sėbrams iškėlė getapas: [...] *pamačiau, kad Kupšienė buvo iškėlusi rankas, o Smilgys buvo užsimojęs beržiniu pagaliu, mušė per galvas Kupšienei ir Mikaločienei. Aiškiai girdėjau ir smūgius. Pro langelį gerai mačiau, kad nei Kentaitas, nei Kubilius Stepas, nei Kviecinskas tų moterų nemušė, bet mušė tik vienas Smilgys* [...] *Nuvažiavus prie duobės, tos abi moterys buvo iš mašinos iškrautos ant duobės kranto. Ar Kupšienė buvo dar gyva, to nežinau, bet Mikaločienė dar tebebuvo gyva. Smilgys ją pribaigė durtuvu, smogdamas į krūtinę. Vieną, ar du sykius Smilgys smogė jai durtuvu, gerai nepamenu, bet vieną sykį jis tikrai smogė* [37, 137–138].

HLA [89, 91] aprašytas dar vienas žydų žudynių epizodas: *1941 m. liepos mėn. P. Jakys pasišaukė V. Smilgį ir pasakė, kad šią naktį reikėsią likviduoti 17 žydžių „be balso ir triukšmo". V. Smilgys kartu su baltaraiščiais iškasė žydų kapuose duobę, nuvedė ten moteris ir užmušė kastuvais. Šios žudynės buvo vykdomos nakties metu.*

Beje, kapinėse nebuvo masinių žydų žudynių, o tik pavieniai epizodai ir, kaip rašo *JEW* [118; 223], tik 1941 m. nuo liepos 11 iki 18 dienos žydų kapinėse dar buvo sušaudyta (užmušta) 120 žmonių. Tai, kad žydės buvo užmušinėjamos kapinėse, patvirtino ir liudytojas Vladislavas Opulskis [164]. Kai kurie liudytojai netiksliai pateikė faktus. Antai Podlianskytė [57, 37] teigė, jog *dar žinoma, kad 1941 m. rugpjūtyje šaudė žydus Kretingos žydų kapinėse, apie 200 žmonių. Atvežė iš visur, bet daugiausia iš Kretingos ir Palangos.* Kaip tik atvirkščiai, iš Kretingos 100 merginų buvo išvežtos į Palangą.

Gedgaudienė taip pat pasakojo, kad moterys šaudytos Kretingos kapinėse ir čia esančios dvi ar trys šaudymo vietos [76; 108].

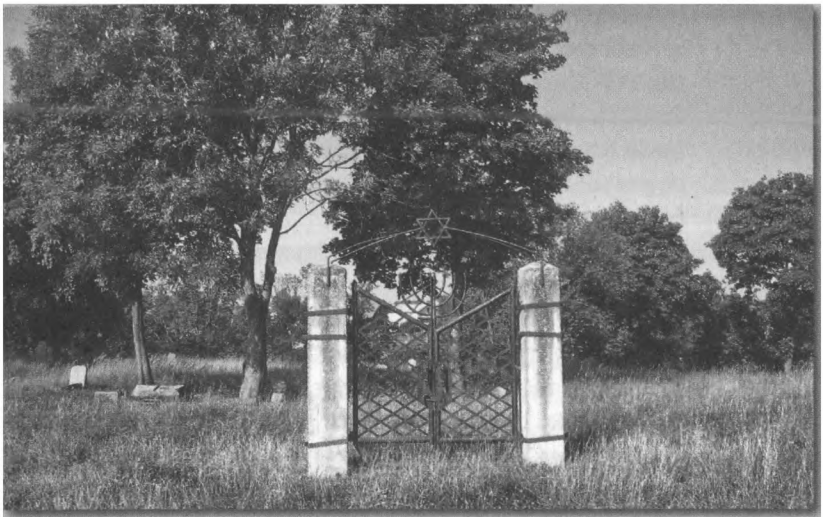

Kretingos kapinių vartai

Kaip Kretingos kapinėse buvo žudomi žydai, papasakojo ir pats buvęs policininkas Bekštys [28]. Paimdavęs suimtuosius vakare iš kalėjimo, ir jie kapinėse turėdavę iškasti duobę. Paskui juos vėl grąžindavęs į kalėjimą. Po 2–3 valandų jie turėdavę vėl vykti į kapines ir užkasti duobes su sušaudytais ar užmuštais žydais. Bekštys, kaip pats prisipažino, dalyvavęs net penkiose akcijose, tačiau nužudytųjų skaičius painiojo: 1941 m. liepą (diena nenurodyta) 10 valandą vakaro pirmą kartą šeši suimtieji iškasę duobę ir vėliau, po 2–3 valandų, ją turėję užkasti su šešiais nužudytais žydais. Kitą dieną, apie 9 valandą vakaro, antrą kartą jau buvę nužudyta 15 žydų ir suimtieji turėję vėl iškasti bei vėliau užkasti duobę. Trečią kartą buvusi iškasta jau trigubai didesnė duobė ir nužudyta 30 žydų (kitur – 40) [27]. Ketvirtą kartą – keturi (kitur 60) [27], o penktą ir paskutinį kartą – 10–15 žydžių. Kapinėse žydės buvusios Smilgio ir Raštikio užmušinėjamos vėzdu, o kiti policininkai tik padėję.

Žydų žudynės Kretingoje prie tvenkinio. Kaip rodo archyviniai duomenys, žydai buvo žudomi du kartus prie Kretingos miesto tvenkinių: prie Šv. Antano rūmų ir prie vienuolyno.

1945 m. balandžio 11 d. akte rašoma, kad prie tvenkinio (konkreti vieta nenurodyta) sušaudyta apie 300–350 žmonių [57, 2; 186, 45]. Jau Rukšėnas, šiuos duomenis sugretinęs su kitais duomenimis, teigė, kad galima daryti prielaidą, jog jie iš tiesų daugiau atspindi Kvecių miškelyje ir žydų kapinėse palaidotų aukų skaičius nei nužudytųjų prie tvenkinių [186, 45–46].

Atkurti šiuos įvykius dabar sunkoka, tačiau atidžiai išnagrinėjus bylas ir liudytojų parodymus galima šiek tiek prisiliesti prie tų įvykių ir daryti

išvadą, kad praėjus dviem ar trims dienoms po birželio 24 d. įvykių Kretingos turgaus aikštėje [186, 46] žydai buvo atvaryti prie tvenkinio ir priversti ropoti į tvenkinį ir atgal. Kai kurie buvo leisgyviai. Kankintojai, atsisėdę ant tų, kurie *blogai ropojo*, daužė juos per galvas ir kitas kūno vietas, paskui vėl vertė ropoti. Tuos, kurie nepajėgė to daryti, ten pat šaudė.

Liudytojas Bronius Laukys [127, 21–22], būdamas bažnyčioje išgirdęs, kad tvenkinyje prie vienuolyno *vokiečiai maudo žydus* ir nuėjęs pažiūrėti: *Aš mačiau kaip keli žydai vyrai kapstėsi tvenkinyje, keli jau buvo leisgyviai ant kranto. Man esant, vokiečiai privertė žydus išlipti į krantą ir atgal įšliaužti į tvenkinį. Tuos, kurie buvo be jėgų, čia pat iš automato nušaudavo. Mano akyse vokiečiai nušovė 5 žmones tiesiog tvenkinyje. Du nušovė karininkas, o du – tiesiu taikymu. Man ypač atsimenamas sušaudymas tų dviejų. Juos privertė išlipti iš tvenkinio, jie iššliaužė. Priėjo du vokiečių kareiviai, paėmė juos už rankų ir pakėlė ant kojų, bet buvo matyti, kad jie savo jėgomis nepajėgūs stovėti. Priėjo karininkas, išsiėmė pistoletą ir iš pradžių šovė tiesiai vienam į galvą, o po to – į kitą. Ir iškart buvo išmesti į tvenkinį.*

Kitas liudytojas – Ignas Jablonskis – taip pat matė, kaip vokiečiai tyčiojosi iš žydų prie tvenkinio šalia vienuolyno. Nušautuosius mėtė į duobę, skirtą kalkėms [90, 27–28]. Jo supratimu, tai buvę lauko žandarmerijos kareiviai, nes jie vilkėję pilkai žalsvas uniformas.

Tvenkinyje buvo nušauti penki žydai, o du žydai prie tvenkinio – iš už nugaros, kai išlipo iš vandens; iš viso septyni. Juos nušovė visą egzekuciją stebėjęs vokiečių karininkas. Nužudytųjų kūnai buvo sumesti į žvyrduobę [38, 147–148]. Liudytojo Boleslovo Sinečio teigimu, prie tvenkinio nužudytųjų kūnai palaidoti žydų kapinėse [201]. Liudytojas Šepetys teigė, kad *žydus ir komunistus nuvarė prie vienuolymo ir ten sušaudė 300–350 žmonių* [57, 2]. Tai nesutampa su kitų liudytojų parodymais.

Antroji žydų žudynių vieta buvo prie tvenkinio ties Šv. Antano rūmais. Liudytojai Antanas Bacevičius [86, 24] ir Antanas Dirmeitis [56; 86, 25–26] matė, kaip iš kalėjimo buvo išvesta apie 80 žydų, vieni sušaudyti prie tvenkinio, kiti sugrąžinti į kameras. Pasirodo, kad kaliniai buvo nuvesti prie Akmenos ir liepta plaukti išilgai upės; kurie to nedarė, čia pat buvo sumušti lazdomis. Vėliau liepta plaukti nuo kranto iki kranto, o tie, kurie nesuspėjo su visais įbristi į upę, buvo nušauti čia pat ant kranto.

Rukšėnas, atlikęs Bacevičiaus liudijimo analizę [86, 24; 186, 46], mano, kad šios žudynės vyko 1941 m. liepos pirmojoje pusėje ir kad tai buvę ne Kretingos, o iš kitų apskrities vietovių atvežti žydai. Iš jų buvę tyčiojamasi tuo metu, kai Kretingos žydai vyrai jau buvę iššaudyti. Reikėtų sutikti su Rukšėnu, kad šie 80 nelaimingųjų buvo surinkti kaip sovietiniai aktyvistai iš įvairių apskrities valsčių, tačiau žydus dažniausiai nužudydavo vietoje. Kodėl sovietinius aktyvistus žydus vežė į Kretingą, neaišku (greičiausiai tardyti). Juozas Stelmokas paliudijo ne tik apie savo dukters sovietinės aktyvistės nužudymą Kretingoje, žydų kapinėse, bet ir išvardijo kitus sovietinius ak-

tyvistus, atvežtus į Kretingą iš Gargždų, Veiviržėnų, Mosėdžio ir kitų valsčių [86, 26–27]. Nors Stelmokas ir teigė, kad *jie visi* [jo išvardyti pažįstami. – *Aut.*] *buvo nužudyti Kretingoje, žydų kapinėse*, tačiau negalima atmesti versijos, kad kai kurie atvežti sovietiniai aktyvistai buvo nušauti prie tvenkinio.

Kad iš kalėjimo buvo atvaryti sovietiniai aktyvistai, rodo ir dabar išlikęs nesuniokotas paminklas su užrašu: *Lietuvos darbo klasės draugams komunistams Stelmokaitei Teresei, gim. 1921 m. Gargžduose, Makščiui Edvardui, gim. 1891 m. Kavarske, Vainorai Jonui, gim. 1907 m. Gargžduose, ir kitiems nužudytiems vokiškųjų-lietuviškųjų nacionalistų 1941-siais vokiečių okupacijos metais. Atminkite! jie save paaukojo, kad gyventų tėvynė laisva (E. Mieželaitis).* Kapą juosusi grandinė pavogta, išlikę tik betoniniai stulpeliai, kadaise laikę grandinę.

Rukšėno pateiktu įvykių liudytojo Sinečio teigimu, prie tvenkinio nužudytųjų kūnai buvo laidojami žydų kapinėse [86, 46].

Darbėnų žydai Kretingoje. Knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [86] ir Ruzgailienės rankraštyje [189] yra Darbėnų gyventojų Mieztinio, Šatelienės, Gedgaudienės liudijimai, kaip Darbėnų žydai buvo nuvaryti į Kretingą. Šatelienė liudijo: *Kada mus nuvarė į Kretingą, visus susodino prie žydų kapinių. Čia mus nufotografavo, buvome toj vietoj apie 2 valandas, o po to mus pėsčius išsiuntė atgal į Darbėnų miestelį. 1941 metų birželio 29 dieną atvykome į Darbėnus, kur išbuvome Darbėnų miestelio pakraštyje po atviru dangumi visą parą. Dvi paras nebuvome gavę jokio maisto* [86, 37].

Šis liudijimas ir davė pagrindą teigti, kad Kretingoje, žydų kapinėse, buvo šaudomi žydai iš Darbėnų, nors tai ir ne visai atitinka tiesą.

Mosėdžio žydai Kretingoje. 1941 m. liepos 11–18 d. Kretingos žydų kapinėse buvo sušaudyti galbūt 125 žydai iš Mosėdžio [147], nors Jakys prisiminė, davęs įsakymą sušaudyti tik 40–50 žydų būrelį iš Mosėdžio (žr. Mosėdžio valsčius).

Skuodo žydai Kretingoje. Viena iš versijų, kad Skuodo žydai buvo žudomi ir Kretingoje, yra ta, kad iš Skuodo buvo numatyta žydes perkelti į Kretingą, tačiau Jakys pasiuntė jas į Dimitravą, nes Kretingoje nebuvę tinkamų patalpų [198; 216]. Štai kodėl atsirado *JEW* nuoroda, kad, *kai vyrai buvo nužudyti 1941 m. liepos pabaigoje, moterys ir vaikai iš Skuodo nuvaryti į Kretingą ir sušaudyti* [118].

Gedgaudienė teigia, kad Kvecių miškelyje nužudyti žydai, atvaryti iš Skuodo [76]. Tačiau kuo remtasi, nepateikta. Toks pat nepagrįstas teiginys yra ir istoriko Juliaus Kanarsko knygoje *Kretinga. Praeities skraistę praskleidus* [107, 221].

Skuodo bylos tyrimas rodo, kad Skuodo moterys ir vaikai buvo nuvaryti ne į Kretingą, o į Darbėnus ir ten sušaudyti [136; 143; 144].

Žydų žudynių vykdytojai. Kretingos apskritis nuo kitų Lietuvos apskričių (pvz., Vilniaus, Kauno, Kėdainių) skyrėsi tuo, kad žydams ir kitiems asmenims šaudyti nebuvo naudojamas lietuvių savisaugos batalionas, čia nebuvo ir didžiųjų getų kaip Kaune, Vilniuje, Šiauliuose.

Kaip teigia Rukšėnas, didžiausia atsakomybė už žydų bendruomenės sunaikinimą tenka gestapo Tilžės operatyviniam būriui bei Telšių apygardos Kretingos rajono lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnams, nes šios abi įstaigos organizavo žydų ir kitų asmenų žudynes [186, 46–47].

Rukšėnas mano, kad iš aukų tyčiojosi ir jas šaudė žalsva uniforma vilkintys pareigūnai, t. y. vokiečių žandarmerija. Neatmetama, kad galėjo būti vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnų, kurie elgėsi ypač žiauriai. Tilžės operatyvinio būrio „darbų kronikoje" yra liudytojų parodymų: *Moterys buvo išrengtos nuogai ir žvėriškai sumuštos. Siaubo apimtoms motinoms plėšė iš rankų vaikus ir nudurtus mėtė į bendrą kapą kaip skarmalų pundelius. Kiti vaikai, motinoms matant, buvo prigirdyti kūdroje. Budeliai gėrėjosi klaikiais, širdį veriančiais, pasibaisėjusių motinų šauksmais. Daugelis moterų buvo daužomos metaliniais strypais. Bet, užpilant bendrą kapą, kai kurios dar judėjo* [224].

Bendrai turiu pažymėti, kad įsakymus nužudyti duodavo tik Jakys. Tokiems nusmerktiesiems buvo sudaromi sąrašai, kuriuos Jakys pristatydavo gestapo pareigūnams, ir Jakys man sakė, kad jis turėdavo nusmerktuosius likviduoti gestapo sankciją [38, 300].

Pirmą kartą Rukšėnas pateikė tiesiogiai ir netiesiogiai žydų žudynėse dalyvavusiųjų skaičių [186, 46–47]. Netiesioginiais žydų žudynių dalyviais laikytini tie, kurių tarnyboms nacių režimas primetė uždavinius, susijusius su žydų ir kitų asmenų persekiojimu. 731 asmuo yra susijęs su netiesioginiu ir tiesioginiu dalyvavimu žydų ir kitų asmenų persekiojime ir žudyme; konkrečius veiksmus atliko 242 asmenys (tiek vardų ir pavardžių yra išlikę istoriniuose šaltiniuose). Iš jų tiesiogiai dalyvavo žydų naikinimo operacijose, t. y. žudė, 79 asmenys. Kretingos mieste ir valsčiuje prie žydų ir kitų asmenų žūties netiesiogiai prisidėjo 25 asmenys. Iš jų 11 dalyvavo ir tiesiogiai, t. y. šaudė.

Apie žudynių dalyvius daugiausia žinome iš Bekščio 1944 m. lapkričio 21 d. tardymo protokolų [26]. Jis išvardijo 11 asmenų, dalyvavusių žydų žudynėse: Vincas Smilgys, saugumo viršininko trečiasis pavaduotojas; Jonas Jakys (Pranas Jakys), saugumo viršininkas; Gabrielius Bražinskas, saugumo viršininko antrasis pavaduotojas; Antanas Bražinskas (brolis); Jonas Juozupavičius (Juozapavičius), siuvėjas; Antanas Gedvilas, Kretingos depo darbininkas; Rozma, geležinkelio konduktorius; Jonaitis, smulkus prekybininkas; Pavlikas, vežėjas; Gudmonas, kaminkrėtys; Raštikis, geležinkelio krovėjas; Silvestras Kontautas, Kretingos kalėjimo viršininkas [26, 43]. Kai kuriuos žudynių epizodus Bekštys patikslino: 1942 m. (turėtų būti 1941 m.)

liepą buvo sušaudyta apie 100 moterų ir vaikų; organizuotai sušaudytos apie 80 moterų, kiti (moterys ir vaikai) užmušti vėzdu; Juozapavičius šūviais pribaiginėjo dar gyvas moteris duobėje [26, 44]. Taip pat buvo žudomi žydai ir Kretingos kapinėse, Palangos–Darbėnų kelyje miške ir Vėžaičiuose [26, 43–44]. Beje, Bekščio pateikti skaičiai apie nužudytuosius prasilenkia su logika: Jakio nurodymu buvę nužudyta apie 2000 (!) vyrų, moterų ir vaikų nuo trejų iki 13 metų [26, 43].

Nužudytųjų skaičius. Kiek sušaudyta žydžių su vaikais ir pagyvenusių vyrų Kvecių miškelyje? Knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [57, 2; 86, 9; 164, 13] yra Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. aktas apie nužudytus žydus: *Kretingos apskrities komisija hitlerinių okupantų ir jų pagalbininkų nusikaltimams nustatyti ir ištirti baigė darbą 1945 metų balandžio 11 dieną ir surašė atitinkamą aktą apie hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų įvykdytus žiaurumus, masinį žmonių naikinimą. Komisijos buvo atkasti, dalyvaujant ekspertams, masinių žudynių kapai ir apskaičiuota, kiek kuriame kape žmonių buvo nužudyta ir kaip nužudyta.* Apklausta daug liudytojų, remtasi pačių žudikų parodymais ir rasti du masiniai kapai: vienas žydų kapinėse Kretingoje su 356 palaikais; kitas – Kvecių giraitėje, kelio Kretinga–Palanga dešinėje, su 700 vyrų, moterų ir vaikų palaikų. Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akto duomenimis, čia nužudyta apie 800 lietuvių, rusų ir žydų tautybės žmonių, maždaug 300 moterų ir 500 vyrų.

Kai kurių akte paminėtų liudytojų parodymai neatitinka tiesos, pavyzdžiui, Boleslovas Šepetys sakė, kad 1941 m. birželio 25 d. (data netiksli, žudynės vyko ne vieną dieną) 300 moterų ir 500 vyrų [57, 2] rusų, lietuvių ir žydų nužudyti miške, vadinamojoje Giraitėje (Kvecių miške).

Remdamasis liudytojais bei Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akto duomenimis, Rukšėnas daro prielaidą, kad apie 700–800 žmonių Kvecių miškelyje sušaudyta per daugiau nei 10 operacijų [186, 41]. Tuo neabejojame, nors detaliai atkurti kiekvienos neįmanoma dėl duomenų stokos [186, 45].

Bylose esančiais dokumentais bei liudytojų parodymais galima patvirtinti šiuos žudynių Kvecių miškelyje faktus:

1. 1941 m. birželio 25 d. – 214 vyrų ir 1 moteris.
2. 1941 m. birželio 29 d. – 78 vyrai;
3. Vėliau dar 20 moterų ir vaikų;
4. 120 moterų.

Iš viso 432–433 asmenys.

Aišku, kad nužudyta tiek, kiek buvo suimta, t. y. 560 moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų. Vienas buvęs Palangos baltaraištis Antanas Kabalinas teigė, kad iš Kretingos į stovyklą prie Valteriškių kaimo (Palangos valsčius) žudynių išvakarėse buvę atvežta apie 100 žydų tautybės merginų [105]. Taigi gete sušaudyta 460 žydžių su vaikais ir pagyvenusiais vyrais.

Tai neatitinka akte pateiktų duomenų, taip pat vyrų bei moterų santykio. Akte pateikti duomenys akivaizdžiai neteisingi. Dauguma vyrų (214 asmenų) sušaudyti jau 1941 m. birželio 25 d., o pagyvenusiųjų negalėjo būti 300 iš 560 ar 460 suimtųjų. Klaida ar nesutapimas?

Kiek sušaudyta Kretingos žydų kapinėse? Kretingos žydų kapinėse vyko tik epizodiniai, o ne masiniai žydų žudymai.

Rukšėnas daro išvadą, kad Kretingos žydų kapinėse nužudyta apie 230 asmenų, o pridėjus dar septynis žydus, nužudytus prie tvenkinio, galėtų būti 237 [186, 45].

Mūsų skaičiavimais, Kretingos žydų kapinėse nužudyta: 1) apie 40 sovietinių aktyvistų; 2) 80 žydų iš kalėjimo: dalis prie tvenkinio, kiti – vėliau. Visi palaidoti Kretingos žydų kapinėse; 3) 40–50 iš Mosėdžio, bet greičiausiai tai irgi dalis sovietinių aktyvistų; 4) 1941 m. liepos 11–18 d. – 120 žydžių; 5) rugpjūčio viduryje dar 20 moterų su vaikais ir 15 vyrų. Taigi čia yra bendras kapas 315–325 sovietinių aktyvistų ir holokausto aukų, bet ne daugiau. Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akte [57, 2; 86, 9; 164, 13] rašoma, kad ekshumacijos metu žydų kapinėse Kretingoje rasti 356 žmonių palaikai. Tai arti tiesos.

Kiek iš viso sušaudyta žydų Kretingoje? Kaip jau išsiaiškinome remdamiesi Rukšėnu, 1941 m. Kretingoje gyveno 1000 žydų (į šį skaičių įtraukti ir pabėgėliai iš Klaipėdos) [186, 30]. Vadinasi, iš viso Kretingoje, dviejose žudynių vietose, galėjo būti nužudyta apie 900 asmenų.

Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akto duomenys vėliau pateko į visus leidinius. *MŽL* rašoma, kad Kvecių miškelyje 1941 m. birželį–liepą sušaudyta apie 700 vyrų ir moterų, o Kretingos žydų kapinėse 1941 m. rugpjūtį 356 asmenys [148, 396]. Taigi iš viso nužudyta 1056 asmenys, t. y. tiek žydų, kiek ir turėjo gyventi Kretingoje.

Tačiau knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* Kretingos apskrities komisijos pirmininko sudarytoje lentelėje apie sušaudytuosius Kretingos apskrityje nurodyti absurdiški skaičiai: Kretingoje sušaudyta 4000 asmenų [86, 10]. Iš karto galima teigti, kad čia painiava. Šis skaičius iš dalies turėtų apimti ir Kretingos apskrityje nužudytus karo belaisvius (Kretingos apskrityje buvo dvi belaisvių stovyklos), tačiau patys šios knygos sudarytojai teigia: *į pateiktus duomenis apie nužudytuosius Kretingos apskrityje neįeina sušaudyti ir mirę nuo bado Tarybinės Armijos belaisviai* [186, 10]. Šis skaičius pateko į visas sovietų laikais leistas knygas, enciklopedijas, jį paėmė ir Bronius Kviklys su prierašu: *Žmonės pradėjo nerimti, nes jautė, kad po žydų turėjo ateiti eilė ir lietuviams* [126, 255].

Nejaugi vokiečiai šaudė ne tik žydus, bet ir visus Kretingos gyventojus?

Arūnas Bubnys irgi abejoja 4000 nužudytųjų: *Manyčiau, kad šis skaičius yra smarkiai padidintas. Kažin ar nacizmo aukų skaičius Kretingos mieste (įskaitant visų tautybių žmones) galėjo viršyti 1000 žmonių* [40, 47; 42, 50].

Paminklas Kretingos žydams vyrams žydų kapinėse

Paminklas Kretingos žydams Kvecių miškelyje

Nepagrįsti ir Kretingos istoriko Juliaus Kanarsko pateikti duomenys, kad Kretingos žydų kapinėse ir Kvecių miškelyje nužudyti 1056 Kretingos žydai [107, 220–221], iš jų vien Kvecių miškelyje – 700 žmonių [214]. Ši klaida vėliau straipsniuose nuolat kartojasi [31].

HLA pateiktas labai sumažintas Kvecių miškelyje nužudytų žydų skaičius – 180–214, t. y. įvykusios tik vienerios žydų vyrų žudynės [89, 88]. Vien tai, kad Mosėdžio žydų Kretingos žydų kapinėse nužudyta tik 40–50 (o ne 130–150), rodo, kad skaičius 356 yra nepagrįstas, tačiau kito neturime. Rukšėnas teigia, kad Kretingos žydų kapinėse iš viso palaidoti galbūt 237 Kretingos žydai [186, 48].

Kretingos žydų kapinėse ir Kvecių miškelyje sušaudytųjų skaičius. Ne visais liudytojais galima pasikliauti. Štai Alfonsa Pakutinskienė [165, 16], pati paleista iš Kvecių miškelio, teigė, kad jų buvo 5–6 sunkvežimiais atvežtų net 400 žmonių. Tiek sunkvežimiuose būtų netilpę, nes važiavo ir vokiečių kareiviai.

Rukšėnas, remdamasis Jablonskio parodymais, daro išvadą, kad buvo suimta apie 340 vyrų, tai irgi reikėtų vertinti atsargiai – tikriausiai kartu su pagyvenusiais vyrais [187]. Taigi Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akte ir turėjo būti nurodyta, kad Kvecių miškelyje rasti 300 vyrų ir 500 moterų palaikai, o ne atvirkščiai.

Apibendrindamas pateiktus duomenis, Rukšėnas daro išvadą: *Kvecių miškelyje sušaudyta 560 žydų ir 43 „sovietiniai aktyvistai", o Kretingos žydų kapinėse – 237 žydai ir 21 „sovietinis aktyvistas"* [186, 48].

Mūsų surinkta medžiaga rodo, kad Kvecių miškelyje sušaudyta apie 450, o Kretingos žydų kapinėse – 315–325 žmonės. Tai sudarytų 800–900 žydų. Tad dar kartą įsitikinome, kad sovietų laikais sudarytų komisijų aktus reikėtų vertinti labai atsargiai.

Paminklai. Kretingos žydų kapinės yra Mėguvos gatvėje, kur ir yra bendras sovietų aktyvistų ir holokausto aukų paminklas. Vienas Džanerio stulpas rodo 500 metrų iki sušaudymo vietos, kitas – 200 metrų iki paminklo, tačiau rasti žudynių vietą vis vien yra nelengva, nes reikia praeiti visas kapines iki pat jų kampo. Be to, yra paminklas su užrašu: *Šioje teritorijoje 1941 m. nužudyti 125 žydų* [žydai. – *Aut.*] *iš Mosėdžio.*

Kvecių miškelis yra kairėje naujojo Kretingos–Palangos kelio pusėje, apie 2 kilometrai už miesto yra ženklas „Žydų genocido vieta". Sustojus nurodytoje vietoje, už 20 metrų nuo kelio ir yra paminklas.

Paminklinis akmuo holokausto aukoms pastatytas vidury miškelio ir nuo kelio nematomas. O tikrosios žydų šaudymo vietos, V. Gendvilo (jo senelis iš tėvo pusės buvo sušaudytas Kvecių miškelyje kartu su žydais) žiniomis, būdavo kalvos ar priekalnės: *Todėl nesą abejonių, kad šaudyta buvo abipus Tenžės šlaitų, kuriuos pakoregavo tiesiamas naujasis Palangos–*

Šiaulių kelias [213]. Ant paminklo užrašas, paimtas iš *MŽL*: *Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 700 žydų* [148, 396].

Kvecių miškelio pakraštyje, ant dešiniojo Tenžės šlaito, iškilo 5 metrų aukščio medinis Rūpintojėlis – žynys, išdrožtas garsaus Platelių tautodailininko Antano Vaškio [213]. Nuo šiol jis pakeleiviams primins, jog šioje vietoje pirmosiomis karo dienomis buvo nukankinti nekalti žmonės.

***

Didžiausia atsakomybė už Kretingos žydų bendruomenės sunaikinimą tenka Tilžės operatyviniam būriui bei Telšių apygardos Kretingos rajono lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnams, nes šios abi institucijos organizavo žydų ir kitų asmenų žudynes.

1941 m. birželio 25 d. Kvecių miškelyje nužudyta 214 (215) Kretingos gyventojų, iš kurių apie 180 žydai, kiti – lietuviai komunistai.

Naciai, apkaltinę žydus sinagogos padegimu, 1941 m. birželio 29 d. Kvecių miškelyje sušaudė 63, o po kelių dienų dar 15 žydų.

1941 m. liepos pirmosiomis dienomis Kretingos žydų kapinėse sušaudyti Kretingos kalėjime kalėję 40 sovietinių aktyvistų.

1941 liepą iš kalėjimo išvesta apie 80 žydų, vieni sušaudyti prie tvenkinio, kiti – sugrąžinti į kameras, tačiau vėliau irgi sušaudyti.

1941 m. rugpjūčio viduryje Kvecių miškelyje sušaudyta 20 moterų ir vaikų.

1941 m. liepos 11–18 d. Kretingos žydų kapinėse sušaudyta 40–50 žydų iš Mosėdžio.

Iš Kretingos į stovyklą prie Valteriškių kaimo (Palangos valsčius) žudynių išvakarėse nuvežta apie 100 žydžių merginų.

1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo sandūroje sušaudyta 120 žydžių ir vaikų.

Kretingos žydų kapinėse rasti 356 nužudytųjų palaikai.

Kartenos valsčius

Kartena (žyd. *Kortčin*) yra Minijos slėnyje, už 15 kilometrų į šiaurės rytus nuo Kretingos. 1923 m. miestelyje gyveno 620 gyventojų [126, 336], iš jų 35 žydai [109]. 1940 m. – jau apie 1000 gyventojų [126, 336]. Kaip rašo *JEW* [109], 1941 m. Kartenos žydus ištiko toks pat likimas kaip ir aplinkinius žydus. Visi jie buvo nužudyti 1941 m. rudenį.

Broniaus Kviklio *Mūsų Lietuva* [126, 336] rašo, kad 1941 m. naciai likvidavo Kartenos žydų bendruomenę. Nei *MŽL* [148], nei Josifo Levinsono *Skausmo knyga* [130] nenurodo, kur žuvo Kartenos žydų bendruomenė. Tiesa, knygoje *Hitleriniai žudikai Kretingoje* [86, 10] rašoma, kad Kartenos miestelyje sušaudyti 28 asmenys.Tačiau neaišku, ar pačioje Kartenoje, ar kitoje vietovėje.

Kulių valsčius

Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [126, 342] Kulių miestelis priskirtas Kretingos apskričiai, nes 1919–1947 m. administraciniu-teritoriniu pavaldumu Kulių valsčius priklausė šiai apskričiai. Kulių žydai buvo nužudyti už 6 kilometrų nuo Kulių Plungės link, prie Vieštovėnų miško, Aukos kalne, todėl šio miestelio žydų žūtis aprašyta prie Telšių apskrities (žr. Kuliai. Vieštovėnų kaimas. Nausodžio seniūnija).

Mosėdžio valsčius

Mosėdis (žyd. *Mosiad*) yra Žemaitijos šiaurės vakaruose prie Bartuvos upės, apie 11 kilometrų į pietus nuo Skuodo ir 11 kilometrų į šiaurę nuo Salantų.

Tarpukariu miestelis – valsčiaus centras – turėjo savivaldybę, mokyklą, paštą, valstybinės viešosios bibliotekos skyrių su skaitykla, sveikatos ir veterinarijos punktus, vaistinę, kooperatyvą, malūną, smulkaus kredito draugiją, elektrinę, keliolika krautuvių ir amatų dirbtuvių [126, 307]. 1931 m. miestelis plėtojo devynias verslo kryptis, kuriose vyravo žydai [162]. Mosėdžio žydai gyveno miestelio centre, Vytauto ir Kęstučio gatvėse [55, 3].

Vietos jaunuoliai, pasimokę ūkiuose (*Achšara*), išvykdavo į Palestiną (*Erec Israel*). Tarp gimusiųjų Mosėdyje ir išvykusiųjų į Izraelį paminėtini Arijus Estermanas (1869–1944), išrinktas į Tel Avivo miesto tarybą; profesorius Mošė Cvi Segalis (1878–1970), vėliau tapęs Hebrajų universiteto Jeruzalėje profesoriumi; išleido daug knygų Biblijos temomis ir sudarė hebrajų–anglų kalbų žodyną [162]. Paskutinis bendruomenės rabinas Mejeris Zivas buvo nužudytas kartu su miestelio žydais.

Mosėdžio gyventojų skaičius, kaip teigia Vidmantas Daukšas, mažai kito [55, 3]. 1927 m. čia gyveno apie 30 žydų šeimų. Iki 1941 m. šis skaičius keitėsi nedaug. 1938 m. miestelyje gyveno 900 gyventojų [162], 1939 m. – apie 800 [126, 307] žydų, 1940 m. – 130–150 žydų [162].

1940 m., Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, Mosėdyje, kaip ir visuose Lietuvos miesteliuose, sionistų organizacijos buvo išformuotos, parduotuvės nacionalizuotos, žydų švietimo įstaigos uždarytos.

Žydų žudynės. Prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui, jau kitą dieną vokiečių kariuomenė įžengė į miestelį. Kai kuriems žydų jaunuoliams pasisekė pasitraukti į SSRS gilumą. Dar prieš ateinant vokiečiams, ant žydų namų buvo nupiešti juodi kryžiaus ženklai [162]. Kaip rašo Daukšas: *Mosėdiškiai pačių vokiečių nematė – visą juodą darbą atliko lietuviai* [55, 7].

1941 m. liepos 24 d. žydams buvo įsakyta atvykti į sinagogą, kuri jau buvo apsupta baltaraiščių [162]. Daukšas rašo: *Prie durų stovėjo ginkluoti sargybiniai. Žmonės girdėjo iš šulės* [sinagogos. – *Aut.*] *sklindančias aimanas, verksmą, vaikų klyksmą. Kiek galėdami* [mosėdiškiai. – *Aut.*] *stengėsi nunešti jiems maisto. Jį padėdavo prie šulės durų, nes sargybiniai į vidų neįleisdavo* [55, 7].

JEW [162] aprašytas gana žiaurus elgesys su žydais, ko nebuvo kituose Lietuvos miesteliuose, kur žydai irgi buvo kalinami: buvo plėšiamos barzdos, moterys prievartaujamos; seni žydai priversti dalyvauti tarpusavio lenktynėse, nors vokiečių miestelyje ir nebuvo. Apie dvi savaites žydai buvo laikomi antisanitarinėmis sąlygomis: negavo nei maisto, nei vandens.

Žydų žudynių chronologija. Mosėdžio žydai buvo nužudyti ne Mosėdyje, todėl ir žinios apie juos skurdokos [162]. Tačiau, kaip rašo *JEW*, nei vieno žydo Mosėdyje neliko.

Daukšas straipsnyje „Pradingęs Mosėdžio žydų pasaulis" [55, 7] taip aprašo Mosėdžio žydų likimą: *Mosėdiškiai su siaubu žiūrėjo į eilę prie šulės išsirikiavusių vežimų, į kuriuos varė ir sodino žmones. Klyksmas ir aimanos aidėjo visame miestelyje. Iš tolo į šią egzekuciją žiūrėjo žmonės, daugiausia su ašaromis palydėdami į paskutinę kelionę. Ant žydų trobų liko užbrėžti juodi kryžiai, tarsi užbraukdami Mosėdžio žydų istoriją. Per Gaubių kalnus žydai buvo vežami į Skuodą, kur perskirstyti. Vieni sušaudyti Skuode, kiti išvaryti į Darbėnus.*

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [130, 29] nurodo tris žudynių vietas: Skuode, prie buvusių Šaulių sąjungos namų; Kretingos žydų kapinėse bei Darbėnuose (vieta nenustatyta).

JEW rašo, kad 1941 m. liepos 24 d. žydai pirmiausia buvo uždaryti sinagogoje, o vėliau perkelti į Skuodą [162].

Dabar pats laikas atsakyti į kelis klausimus:

1. Kada ir kur nužudyti Skuodo žydai vyrai. Skuodo žydų žudynės detaliai aprašytos skyriuje „Skuodo valsčius". Pirmasis masinis šaudymas vyko 1941 m. birželio 29 d. gimnazijos sporto aikštėje. Sušaudytieji buvo užkasti dviejose duobėse – kiekvienoje po 200; beje, Mosėdžio vyrai negalėjo būti sušaudyti gimnazijos sporto aikštėje prie Šaulių sąjungos namų, nes jų tuomet Skuode dar nebuvo.

Įvertinę bylos medžiagą nustatėme, kad žydų žudynės Kulų I kaime vyko 1941 m. liepos 5–6, 14 ir 16–17 dienomis. Kulų I kaimo žvyrduobėse sušaudyta apie 800 žydų vyrų. Gali būti, kad Mosėdžio vyrai galėjo būti sušaudyti Kulų I kaime, nes tuo metu Mosėdžio žydai jau galėjo būti atgabenti į Skuodą.

2. Kada ir kur nužudytos moterys. 1941 m. liepos pabaigoje (tiksliau būtų 1941 m. liepos 16–17 d.) sušaudžius vyrus, Skuode sinagogoje liko dar apie 500 moterų ir vaikų. Tikriausiai tarp jų buvo ir Mosėdžio moterys bei vaikai. Iš sinagogos jie pėsčiomis išvaryti į Dimitravo stovyklą (41 km nuo Skuodo).

Gali būti, kad Mosėdžio moterys ir vaikai iš Skuodo buvo nuvaryti į Darbėnus ir nužudyti.

3. Ar Mosėdžio žydai žudyti Kretingoje? Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus parengtose masinių žudynių vietų nuorodose rašoma, kad Kretingoje, Žemaičių gatvėje, senosiose žydų kapinėse, nužudyti Kretingos ir Mosėdžio gyventojai (*Kultūros paveldo registro vertybės numeris* IV374, Kapinės) [150]. Ievos Malukienės, Agnės Rimkevičiūtės ir Ritos Šatrovaitės parengtame tekste „Žydai Lietuvoje, Kretinga" rašoma, kad *nuo liepos 11 d. iki 18 d. Kretingos žydų kapinėse buvo sušaudyti apie 125 žydai iš Mosėdžio* [147].

JEW pateikti teiginai neatitinka tikrovės [162]: 1941 m. liepos pradžioje žydai, vieni pėsčiomis, kiti vežimais, buvę perkelti į Skuodą. Čia vyrai nužudyti, o moterys suvarytos į sinagogą; jos privalėjusios šluoti gatves, dirbti plytinėje. Po savaitės ar vėliau, t. y. 1941 m. liepos pabaigoje, buvusios nuvarytos į Kretingą ir žydų kapinėse sušaudytos. Iš tikrųjų moterys ir vaikai iš Skuodo nuvaryti į Darbėnus.

Žinių apie Mosėdžio žydų žudynes Kretingoje yra Kretingos apskrities saugumo policijos viršininkui Pranui Jakiui gestapo iškeltoje baudžiamojoje byloje dėl saviškių – *buržuazinių nacionalistų* – persekiojimo ir žudymo suvedant asmenines sąskaitas [40, 91, 118]. 1943 m. vasario 11 d. tardymo protokolo įraše yra Jakio parodymai apie Mosėdžio žydų sušaudymą Kretingoje, tik 40–50 „žydų būrelį": *Pamenu, kad 1941 metų vasarą buvo atvarytas iš Mosėdžio apie 40–50 žydų būrelis. Aš įsakiau pas tuos žydus padaryti kratą ir atimti vertingesnius daiktus. Padarius kratą, man buvo pateikta pinigų, pataisau: ne man, bet mano akivaizdoje buvo sudėta į čemodaną pinigų, auksinių daiktų, muilo gabalų ir kitų daiktų, kuriuos aš įsakiau perduoti policijos vadui Petrauskui. Kur policijos vadas tuos daiktus su čemodanu padėjo, nežinau* [91, 272].

JEW [162], Arūnas Bubnys [162; 40, 49] bei užrašas ant paminklo Kretingos žydų kapinėse taip pat rodo, kad Mosėdžio žydai šaudyti ir Kretingoje. Iš kur būtų atsiradęs 40–50 žydų „būrelis" Kretingoje, jei visi žydai (apie 130–150) iš Mosėdžio būtų buvę nuvaryti į Skuodą ir sušaudyti? Žinant vokiečių taktiką, tenka daryti prielaidą, kad iš Mosėdžio sinagogos (geto), o gal iš Skuodo, buvo atrinkti jauni žydai (apie 40–50), atvežti į Kretingą ir sušaudyti. Jie galėjo tilpti į vieną ar du sunkvežimius.

Malukienės, Rimkevičiūtės ir Šatrovaitės teiginys, kad 125 Mosėdžio žydai sušaudyti liepos 11–18 d., neatitinka tiesos [147]. Sutikus, kad Mosėdyje gyveno 130–150 žydų ir kad visi Mosėdžio žydai sušaudyti Kretingoje, taigi Skuode nebeliko ko šaudyti. Tačiau *JEW* [162] rašo, kad žydai buvo varomi į Skuodą ir kai kurie ten sušaudyti, kiti – Kretingoje. Tiesa, Skuodo byloje apie žydų žudynes nėra liudytojų pasakojimo apie Mosėdžio žydus, tačiau, matyt, tardytojams nekilo minties paklausti apie žydus, atgabentus iš kitų vietų [136; 143; 144].

Paminklai. Skuode yra keli paminklai žudynių vietose, o Mosėdžio žydams turėtų būti priskirtas paminklas Kulų I kaime ir antrasis paminklas – Dimitrave, prie Alkos kalno.

Mosėdyje neišliko nei vieno čia gyvenusio žydo. Kaip teigia *JEW*, keliems žydams pasisekė pasitraukti į Sovietų Sąjungą ir dar keli pateko į Kauno getą [162] (kai kuriems pavyko išgyventi). Viena iš išlikusiųjų yra Mosėdžio žydaitė – Berkio duktė Esterkė (mosėdiškiai ją vadindavo Barkale) [14].

Palangos valsčius

Kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, Palangoje žydų buvo didelių ir smulkių krautuvininkų, mėsininkų, kurie prekiaudavo košerine (tinkama vartoti pagal žydų įstatymą) mėsa, žuvininkų, kurie pardavinėdavo šviežias ir rūkytas menkes, plekšnes, ungurius, strimėles. Iš žydų amatininkų Palangoje vertėtų pirmiausia paminėti gintaro apdorojimo verslą, nes tuo užsiiminėjo vien žydai. Tarp Palangos žydų buvo taip pat nemažai gabių statybininkų, jų pastatytos daugelis tebestovinčių vilų.

Tarpukariu Palangoje gyveno apie šimtą žydų šeimų [33]. Čia veikė hebrajų pradžios mokykla, religinė mokykla – chederis, didžioji ir mažoji sinagoga.

1941 m. birželio 22 d. – nacių Vokietijos ir SSRS karo pradžia. Jau ketvirtą valandą ryto užpulta vaikų (pionierių) stovykla Palangoje. Vieni šaltiniai teigia, kad tai buvo aviacijos antpuolis, kiti, – kad artilerijos apšaudymas. Po karo pasirodžiusioje spaudoje, net *MŽL* [148, 396] rašoma, kad Palangoje naciai bombardavo vaikų stovyklą ir nužudė apie 1000 vaikų. Sovietinėje spaudoje tai buvo vienas iš pavyzdžių, kaip hitlerininkai elgėsi net su vaikais: *Hitlerininkai karo pradžioje subombardavo Palangos pionierių stovyklą* [167]. Šitie teiginiai liko nenagrinėti iki pat Atgimimo. Apie kitas žudynes buvo kalbama labai mažai, tačiau Levinsono *Skausmo knygoje* [130, 30] Palangos pionierių stovykla jau nebeminima kaip masinių žudynių vieta, o pateiktos tik dvi Palangos žydų bendruomenės sušaudymo vietos.

Palangos stovykloje nukritę bombos ar sviediniai nebuvo masinės žudynės, o žuvusieji – tiesiog karo civilių aukos. Spaudoje jau pasirodė straipsnių, kad Palangoje vokiečiai sprogdino rusų ginklų sandėlius, gali būti, kad viena ar dvi bombos pataikė ir į stovyklą arba sprogo šalia jos. Nemažai vaikų iš stovyklos grįžo į tėvų namus, o pokariu juos visus suskaičiavo kaip žuvusius (todėl žuvusių vaikų skaičius yra gerokai padidintas). Albinas Gražiūnas knygoje *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944* [82] teigia, kad į pionierių stovyklas buvo suvežta 2500 vaikų. Apšaudymui (ar bombardavimui) prasidėjus, sovietų pareigūnai bandė vaikus gabenti pro Šventąją Latvijos link. Vokiečiams ėmus pulti, pareigūnai išbėgiojo, vai-

kai sugrąžinti į Palangą; iš čia jie perduoti tėvams. 429 vaikai buvo dingę, spėta, kad išvežti į Sovietų Sąjungą. Po karo ši hipotezė pasitvirtino.

Apie šimto vaikų likimą pirmosiomis karo dienomis papasakojo Marija Bagdonienė, dirbusi „Valgio" trestui priklausančiame pieno bare padavėja, per atostogas gavusi kelialapį į Palangą: *Birželio 21-ąją paryčiui* [birželio 22-ąją. – *Aut.*] *prasidėjo Palangoje sprogimai* [...] *Pasiekusios autobusų stotį, galvojo*[me] *grįžti į Kauną. Čia sutikome vaikų būrį iš pionierių stovyklos. Jų buvo apie šimtą, gal truputį daugiau. Ir keletą vadovų, mokytojų. Mes prisijungėmė prie jų, ėmėm globoti vaikus. Nutarėme trauktis pajūriu Latvijos link. Kelionė buvo sunki* [...] *netoli Darbėnų patekome į pelkes* [...] *Paprašėme nakvynės (pas eigulį), nes jėgos buvo visiškai išsekusios.* [...] *Anksti rytą pažadino motociklų motorų gausmas. Jie* [vokiečiai. – *Aut.*] *įsakė grįžti į Darbėnus. Pasiekėme Darbėnus.* Bagdonienė, matyt, apsiriko, iš tikrųjų grįžo į Palangą.

Vokiečių kareiviai suvarė mus į vilas. Ryte vokiečiai suskirstė juos [vaikus. – *Aut.*] *pagal tautybes, vienus nuvedė į autobusų stotį, kitiems įsakė pasilikti, trečius nuvarė kitur. Po dviejų dienų mačiau žydų vaikus, šluojančius gatves, o prie jų lyg prikabinti stypsojo prižiūrėtojai* [23].

Kas vyko Palangoje su žydais, prisiminė gyvas šių įvykių liudytojas, dabar Izraelyje, Chaifoje, gyvenantis Judelis Beilesas, kuris, būdamas keturiolikos metų, Antrąjį pasaulinį karą pasitiko Palangoje, pionierių stovykloje. Lietuvoje yra paskelbti jo prisiminimai dviejuose straipsniuose; straipsnis „Kodėl nutilo Faivelio akordeonas, arba kaip buvo sunaikinti Palangos žydai" [113] yra tikroviškesnis nei vėlesnis straipsnis „Kraupi karo pradžia Palangoje – iš gyvo liudininko prisiminimų" [200]. Norėdami atkurti tikroviškesnę Palangos žydų sušaudymo eigą, pasinaudosime šiais straipsniais su pastabomis.

Būtina paminėti ir dvi bylas apie Palangos žydų bendruomenės sunaikinimą: Antano Kabalino (baudžiamoji) [102] ir Juozo Adomaičio (stebėjimo ir baudžiamoji) [1; 2; 4]. Jose kaltinimai pateikti Palangos policininkams, nes žydus vyrus šaudė tik naciai, o moteris ir vaikus – Palangos pagalbinės policijos vyrai. Nuosprendis paskelbtas šešiems asmenims: Juozui Adomaičiui, Andrejui Gedvilui, Stanislovui Bagdunui, Klemensui Mažeivai, Stasiui Meištiniui ir Leonui Beniui [11]. Kaltinamojoje išvadoje Kostui Andrekui bausmė nenurodyta. Sušaudyti nuteistas Adomaitis už tai, kad būdamas Palangos policijos viršininkas organizavo ir pats dalyvavo visų Valteriškių stovykloje esančių moterų ir vaikų žudynėse.

Palangos žydų vyrų sušaudymas. Beilesas [200] prisiminė pirmąsias karo dienas Palangoje: *Vadovė vaikams pasakė susirinkti savo daiktus ir eiti Latvijos link. Visi išsigandome, vaikai verkė. Ėjome pėsčiomis. Žmonės iš visos Palangos varėsi arklius, keliavo su vežimais. Tačiau beeinant link Latvijos mus staiga pasivijo vokiečių kareiviai su motociklais. Jie šaukė: „Atgal į stovyklą!" O tie vaikai, mano draugai pionieriai, rodydami į mane pradėjo šaukti: „Žydas!*

Žydas!" Žydų vaikus atskyrė nuo lietuvių ir nusiuntė į sinagogą. Palangoje tada buvo dvi sinagogos – didelė ir mažesnė. Tik 50 metrų viena nuo kitos. Motinas su vaikais iki 14 m. suvarė į didžiąją sinagogą, nuo 14-os metų su vyrais – į mažąją.

Sinagogoje praleistas dienas Beilesas prisimena išgąstingai: *Buvome suvaryti ir vaikai iš stovyklos, ir visi Palangos žydai. Mes, iš stovyklos, kaip našlaičiai, neturėjome nei duonos, nei nieko valgomo. Palangiškiai, kurie buvo išvaryti iš namų, visko pasiėmė, turėjo ir kiaušinių.*

Iš pradžių buvome kartu būryje. Visi išsigandę. Gamtos reikalus atlikome tiesiog vietoje. Niekas nežinojo, kas mūsų laukia. Paskui lietuviai palangiškiai, kurie gerai sutarė su žydais, pro sinagogos langus ėmė mums mėtyti duonos. Norėjo padėti savo kaimynams žydams. Taip ir mes duonos pagaudavome, tai turėjome ką valgyti.

Palangos žydų bendruomenė buvo pradėta naikinti jau pirmosiomis karo dienomis. Kaip prisimena Beilesas, žydus suiminėjo tik baltaraiščiai [200].

1941 m. birželio 26 d. iš Kretingos kažkas paskambino Palangos komitetui ir perdavė įsakymą suimti žydus. Tą pačią dieną į Palangą lengvaisiais automobiliais atvyko gestapininkai ir paprašė duoti pagalbon policininkų žydams suimti [5, 54–55; 151; 152]. Policininkai buvo sukviesti į Palangos policijos būstinę Vytauto gatvėje, kur Jazdauskas, Jakys ir Adomaitis pasakė kalbas, kad žydai padegę Kretingą, padegsią ir Palangą, todėl visus reikią suimti. Jakys liepė eiti suiminėti žydų [156].

Kaip per apklausas papasakojo Antanaitis [151, 54–55; 6, 71] ir Mažeiva [151, 58–59], lietuvių pagalbinė policija per dvi valandas suėmę visus Palangos žydus (Antanaitis – apie 250, Mažeiva – apie 400 žmonių), išskyrus dvi sergančias žydes senutes: jos paliktos namuose [5, 54–55]. Suimtieji buvę atvaryti į autobusų stotį, kur perduoti vokiečių kareiviams, kurie žydus laikę spygliuota viela aptvertoje teritorijoje. Paskui vokiečiai juos nuvarę į sinagogą, kuri buvusi paversta kalėjimu [79, 13–14].

Policininkas Bagdunas papasakojo, pats matęs, kad vokiečiai vyrus susodino į tris ar keturis sunkvežimius, nuvežė *prie Birutės kalno* ir netoli jūros sušaudė [19, 142; 64, 254]. Liudytojas Feliksas Drakšis patvirtino, kad suimti žydai po kelių dienų buvo sušaudyti prie jūros [60, 113].

Apie vyrų sušaudymą pasakoja ir Beilesas: *Staiga išgirdome, kaip minėti policininkai garsiai sako buvusiems mažojoje sinagogoje žydams: Mums reikia 200 savanorių inteligentų dirbti su knygomis. Ir žydai vienas per kitą pradėjo stumdytis, veržtis į darbą.*

Lietuviai sargybiniai atrinko apie 200 savanorių, o moterys žydės didelėje sinagogoje liko patenkintos: jei vyrai eis dirbti, viskas bus gerai [...] *Po pusės valandos visi išgirdome tratant kulkosvaidį* [113].

Straipsnyje „Kraupi karo pradžia Palangoje – iš gyvo liudininko prisiminimų" [200, 4] Beilesas supainiojo sinagogas, pasak jo, išeitų, kad sušaudė apie 200 moterų. Beilesas rašo, kad žydus sušaudė prie Rąžės upelio [200, 4], iš tikrųjų netoli jūros buvo sušaudyti vyrai, o ne moterys.

Sinagogoje likusių vyrų likimas taip pat buvo nuspręstas: *Tą pačią dieną, po pietų, atėję lietuvių laikinosios policijos atstovai pradėjo mesti į mažosios sinagogos vidų butelius su benzinu – Molotovo kokteilius. Buvo baisu – žmonės pradėjo šokinėti pro langus, o minėti policininkai juos šaudė kaip medžiotojai šaudo paukščius. Tuo metu didžiojoje sinagogoje moterys verkė ir rėkė: „Dieve, gelbėk!"* [113].

Buvo baisu. Verksmai baisūs. Nė vienas jų gyvas neišliko, – tęsė skausmingą pasakojimą Beilesas [200, 4].

Stovyklos vaikų likimas. Sušaudžius žydus iš mažosios sinagogos, vaikus atskyrė nuo palangiškių žydų ir suvarė į didelę arklidę netoli didžiosios sinagogos, kur grindys buvo išklotos švariais šiaudais. Kaip aiškėja iš bylos, vaikus nuvarė į Valteriškėse esančias daržines [13].

Beilesas prisiminė, kaip iš jų buvo tyčiojamasi ir kaip jie kankinami: *Čia mus pradėjo kankinti: kiekvienam liepdavo paimti kuprinę ir greitai pririnkti į ją akmenų, kurių krūvos buvo prie arklidės. Po to reikėdavo nubėgti su pilna kuprine akmenų 100 m, išpilti akmenis, po to vėl juos surinkti ir bėgti atgal. Priminsiu, kad šitaip buvo kankinami 8–14 metų vaikai* [113].

Tačiau to neužteko. *Vieną dieną mus nuvarė į Palangos knygyną, kur didesniems vaikams liepė nešti J. Stalino, K. Vorošilovo ir kitų komunistinių vadų portretus žemyn galvomis, o mažesniems vaikams davė nešti knygas.* Policininkai nuvedė vaikus prie jūros, liepė iš knygų sudėlioti žvaigždę, o į jos vidų sudėti paveikslus ir visa tai padegti.

Rytą policininkai, darydami kratą, rado vieno gabaus vaiko Faivelio akordeoną. Policininkas paliepė akordeoną atiduoti, tačiau berniukas dar tvirčiau apsikabino muzikos instrumentą ir pasakė neatiduosiąs, nes jį gavęs iš Lietuvos švietimo ministro ir turįs saugoti. Tada policininkas aukštai iškėlė berniuką su akordeonu ir trenkė į arklidės grindis, Faivelis liko gulėti be sąmonės, o akordeonas buvo paimtas.

Labiausiai Beilesą ir kitus vaikus sukrėtė parodomoji egzekucija. Pas vieną berniuką rado po marškiniais paslėptą kažkokį komunistinį leidinį, kuris buvo skirtas sudeginti.

Po kratos policininkai liepė vaikams eiti prie jūros. Ten jų laukė sukviesti žmonės. Vienas policininkas padavė berniukui kareivišką kastuvą ir liepė kasti pajūryje duobę. Kai nemaža duobė jau buvo iškasta, policininkas paėmė berniuką už pažastų ir, nuleidęs į duobę, liepė toliau kasti rankomis. Paskui priėjo prie jo du policininkai, pradėjo pilti ant berniuko galvos smėlį. Tai pamatę palangiškiai pradėjo šaukti, kad juos Dievas nubausiąs, prašė pasigailėti vaiko, tačiau policininkai nepaisė prašymų. Vienas baltaraištis trenkė kastuvu ar šautuvo buože vaikui per galvą [113; 200, 4].

Kaip liudijo suimtasis Andrekus, jis dvi dienas vedžiojęs iš lagerio į valgyklą ir saugojęs pionierius, kad neišbėgiotų. Po kelių dienų jie buvę išvežti į Kauną [12].

Tai patvirtino ir Beilesas: vieną dieną netikėtai atvažiavo du autobusai ir nuvežė visus vaikus į Kauną, į Juozo Gruodžio gatvėje buvusius žydų našlaičių namus, kur atėję tėvai galėjo pasiimti savo vaikus [113].

Palangos žydų moterų ir vaikų likimas. 1941 m. birželio 27 d. sušaudžius vyrus, po savaitės moterys ir vaikai buvo nuvaryti į Valteriškių kaime [5, 54–55; 151, 58–59; 64, 254] įrengtą stovyklą – getą (byloje rusų kalba lageris, mes vadiname getas). Getas buvo įrengtas savanorių policininkų jėgomis. Jo įrengimui vadovavo Jazdauskas ir Adomaitis, jie dažnai atvykdavo į getą stebėti darbų ir duodavo patarimų, kaip įrengti, kad suimtieji negalėtų pabėgti [156, 189]. Getas buvo į rytus nuo Palangos, Valteriškių kaime; tuščioje vietoje spygliuota viela aptvertas plotas ir pastatyta sargyba, kuri nuolat keitėsi.

Kaltinamasis Kabalinas pasakojo, kad nuo 1941 m. liepos iki rugsėjo, pasikeisdamas su kitais policininkais, saugojęs Valteriškėse esančias žydes su vaikais, kurių stovykloje buvę apie 300 [105, 17].

Kaip rodo bylos medžiaga, niekas net nebandė iš jos pabėgti [9, 87; 156, 220]. Iš lagerio moterys buvo varomos į Palangą viešiesiems darbams: tvarkyti gatvių, gabenti žaliavų, perdirbto gintaro iš dirbtuvių į centrinį sandėlį ir kita [166]. Į darbus varydavo po 100 ir daugiau žmonių [105, 23].

Magdelena Grišmanauskaitė [84], Anna Avidaitė [16], Palangos policijos viršininkas Adomaitis [10, 97e], policininkas Mažeiva [155] liudijo, kad kai kada buvę ir moterų prievartavimo atvejų, tačiau pavienių.

Elena Šeputaitė paliudijo pati mačiusi kelias moteris mirusias iš bado, nes jas maitino labai prastai [211]. Tai patvirtino ir Bagdonas [19, 143]. Stovykloje ne tik labai blogai maitinę, bet pravažiuodamas pro šalį matęs, kad moterys, ištiesiusios rankas, prašė praeinančiųjų duonos. Iš bado mirė ne viena moteris, jo teigimu, galėjo būti ir apie 20 moterų.

Nurodymus sušaudyti („likviduoti") žydus ir nežydų tautybės politinius kalinius Jakys gaudavo iš vokiečių saugumo policijos (gestapo) pareigūnų. Jis palaikė glaudžius ryšius su Tilžės gestapu ir Bajorų (Klaipėdos kraštas) gestapo viršininku Moraschu [46, 253; 86]. Jei gestapo pranešimuose nebūdavo nurodyta konkreti pasmerktųjų sušaudymo data, šį klausimą spręsdavo Jakys su Bražinsku. Didesnių grupių šaudyme dažnai dalyvaudavo ir vokiečių gestapininkai, šiaip tai atlikdavo lietuvių saugumo, kriminalinės ir viešosios policijos pareigūnai. Vieni šaudydavo, kiti saugodavo mirčiai pasmerktus žmones. Kai nebūdavo gestapininkų, žudynėms dažniausiai vadovaudavo Jakys arba Bražinskas. Karui baigiantis Jakys pabėgo į Vokietiją, bet po karo buvo suimtas ir teisiamas 1958 m. Vokietijoje Ulme vykusiame teisme kartu su kitais Tilžės gestapo operatyvinio būrio pareigūnais. Jakys buvo kaltinamas 818 žmonių nužudymu. Nuteistas kalėti tik septynerius metus (žr. Tauragės apskritis. Ulmo teismo procesas).

Adomaitis papasakojo, kada buvo nuspręstas Valteriškių geto (lagerio, stovyklos) žydžių ir vaikų likimas: *apie tai, kad moterys ir vaikai, esantys lageryje Valteriškių kaime, bus sušaudyti, man tapo žinoma dar prieš savaitę (apytikriai). Man pasakė apskrities policininkas Jakys. Tą dieną, kai Jakys man pasakė, jis buvo atvykęs pas Palangos miesto vokiečių komendantą, o mane iškvietė telefonu. Kada atvykau į komendantūrą, tai Jakys man pasakė: „Važiuosime į mišką, parinksime vietą, kur sušaudysime tavo žydes". Ir su „kissa" (taip įvardinama mašina) parinkome vietą prie Kunigiškių kaimo miške. Išrinkome vietą, kur buvo iškasti gilūs grioviai, kur buvo numatyta įrengti gynybinius įtvirtinimus. Po savaitės ar po 10 dienų visos moterys ir vaikai buvo atgabenti į tą vietą, ir visi sušaudyti* [6, 72].

Adomaitis liudijo, kad vieną šeštadienio rytą (1941 m. spalio 11 d.) paskambinęs Jakys ir pasakęs, jog naktį reikėsią stovyklą likviduoti, sušaudyti visas žydes. Jam liepta parinkti vyrus žydėms šaudyti. Adomaičio apklausti policininkai nė vienas nepanoręs šaudyti, tada Jakys liepęs pasirūpinti suimtųjų apsauga, o vyrus, kurie šaudysią, pats atsivešiąs iš Kretingos [6, 87].

Anksčiau minėtose bylose [1; 2; 4; 102] nustatyta, kad 1941 m. spalio 11 d. apie 9 valandą vakaro buvę sukviesti visi policininkai (apie 20), jiems Jakys ir Adomaitis paaiškinę, kad žydai esą bolševikų agentai, ir kad jie padeginėją Lietuvos miestus, padegę ir Kretingos sinagogą, nuo kurios Kretingoje kilęs gaisras, todėl visi turį būti sunaikinti. Tada pranešęs, kad šią naktį bus šaudomos žydės iš Valteriškių stovyklos. Paskui Adomaitis suskirstęs policininkus į tris grupes: vieni turėję gabenti suimtuosius į šaudymo vietą, kiti – ten saugoti, o treti – šaudyti. Policininkai keitėsi: atvežusieji suimtuosius pasilikdavo saugoti, o saugojusieji suimtuosius grįždavo atgal į stovyklą paimti naujos grupės.

Palangos policininkai ėmė ruoštis žydžių ir vaikų šaudymui, o Kretingos rajono saugumo policijos viršininkas Jakys (SD Tilžės ruožo agentas) su savo pavaduotoju, Kretingos rajono vyr. kriminaliniu inspektoriumi Bražinsku, Kretingos apskrities policijos vadu Antanu Petrausku ir Palangos policijos viršininku Adomaičiu lengvuoju automobiliu nuvyko į getą. Čia Jakys paliepęs stovyklos gyventojams susirinkti į vieną vietą ir pranešęs moterims, kad jas vešią į getą netoli Darbėnų, brangenybes ir pinigus liepęs atiduoti. Buvęs patiestas maišas, ir žydės nešusios ką turėjusios. Paskui Jakys iškrėtęs patalpas, kur gyveno žydės. Tačiau, kiek prisiminė Adomaitis, radęs tik vieną auksinį žiedą, paslėptą žemėje. Surinktos žydžių vertybės buvusios perduotos Palangos burmistrui [6, 73; 9, 87; 155, 2, 114–115].

Vienai žydžių partijai nuvežti buvo paskirti 3–4 policininkai: kai veždavo pagyvenusias moteris ir vaikus, lydėdavo trys, o kai merginas ir sveikas moteris, skirdavo keturis policininkus [6, 88; 8, 218, 221; 156, 139].

Kaip teigė Mažeiva, iš Valteriškių stovyklos sunkvežimiais (po 30 žmonių kiekviename) suimtosios buvusios atvežtos į baraką, apie 300 metrų iki sušaudymo vietos. Čia jos buvusios saugomos [154].

Palangos policijos vairuotojas Mikas Vigelis liudijo, kad jis su savo sunkvežimiu (buvo dar kitas sunkvežimis) padaręs tris reisus į mišką, paskui laukęs šaudymo pabaigos, nes į sunkvežimį sukrovęs nužudytųjų rūbus [241].

Spalio mėnesį sunkvežimiais moteris ir vaikus nuvežė į Kunigiškių mišką, kur buvo ir sušaudyti, o sunkvežimiai grįžo su nužudytųjų rūbais [7]. Tai patvirtino liudytojas Feliksas Drakšis [60, 68]: *Šaudymas prasidėjo pusė pirmos nakties, o baigėsi jau švintant.* Žudynės vyko šviečiant sunkvežimių žibintams. Šaudymui vadovavo Jakys. Daugiausia šaudė iš Kretingos atvykę saugumiečiai ir policininkai bei keletas Palangos policininkų. Iš viso nužudyta apie 200–300 žydų moterų ir vaikų.

Kaip buvo šaudomi Valteriškių moterys ir vaikai, toliau pasakojo Adomaitis [6, 73; 9, 87–88]: *Iš barako su apsauga po 20–25 žmonių grupės buvo varomos į sušaudymo vietą, kur jas nuvarydavo į duobę, kuri buvo mano kartu su Jak*[i]*u parinkta tam tikslui. Šaudantieji stovėjo priešais duobę. Šaudymas vyko Jak*[i]*ui davus komandą, kartu su Jak*[i]*u šaudė 5 žmonės. Šaudymas vyko su šautuvais. Kada pirmąją pasmerktųjų grupę suvarė į duobę ir į juos paleido šūvius, pakilo riksmas, nes visus iškart negalėjo sušaudyti. Tada P. Jakys davė įsakymą šaudyti pavieniui, tiksliau į 4 aukas kiekvienam šaudančiajam.*

Po to aukos prieš sušaudant nustojo rėkti. Tokiu būdu buvo sušaudyti apie 180 moterų ir vaikų. Prieš sušaudant aukos, kurios buvo su gerais viršutiniais rūbais, buvo nurengiami ir sušaudomi tik su apatiniais. Tuo metu aš vadovavau apsaugai ir šaudyme nedalyvavau.

Apie Valteriškėse šaudomus žydų moteris ir vaikus paliudijo daugelis šaudyme dalyvavusių buvusių policininkų: Mažeiva [153, 71, 73], Adomaitis [8, 82] bei liudytojai, vienaip ar kitaip matę arba girdėję apie žydžių šaudymą: Feliksas Drakšis [60, 113], Pranas Neimantas [163, 120], Magdelena Grišmanauskaitė [83, 126] ir Ona Jurgutienė [97, 146].

Komisijos 1946 m. balandžio 8 d. atlikta ekshumacija Kunigiškių kaime, už 800–900 metrų nuo Palangos–Liepojos plento, miško aikštelėje, kur 1941 m. spalio 11/12 d. buvo nužudyti žmonės, parodė, kad rasta 18 × 14 metrų dydžio, 2 metrų gylio duobė. Žemėmis užpiltos tik 4 × 18 metrų duobės. Nustatyta, kad uždengtoje duobėje yra moterų ir vaikų skeletai. Pagal kaukolių dydį, šonkaulius ir rastus batus nustatyta, kad duobėje yra 2–3 metų vaikų skeletai. Apžiūrint lavonus nustatyta, kad nužudyti šūviais į galvas iš užpakalio. Tai rodo kaukolėje esančios perveriančios angos. Kai kurie mažamečiai vaikai nužudyti smūgiais sunkiais bukais daiktais. Apytikriai nustatyta, kad duobėje yra apie 350–400 įvairaus amžiaus žmonių palaikų [103, 226–227].

Apie žydžių ir vaikų šaudymo subtilybes papasakojo Grišmanauskaitė. Nors ji perpasakojo tai, ką jai pasakojo vienas iš žudynių dalyvių policininkas Petrauskas; tai rodo baltaraiščių prarastą žmoniškumą: *Palangos policijos viršininkas J. Adomaitis įsakė sunaikinti moteris ir vaikus, kad nebūtų girdėti šūvių. Bet kai pakilo riksmas, kai be šūvių nepasisekė jas nužudyt, tai*

liepė šaudyti. Dar prieš sušaudant, moterims buvo liepta nusirengti. Tačiau dar nespėjus visus sušaudyti, kai kurie policininkai, tarp jų ir Petrauskas, ėmė grobti nužudytųjų drabužius. Tai pamatęs įsiuto Adomaitis ir išsitraukęs pistoletą suriko, kad nušaus kiekvieną čia pat vietoje, jei toliau vyks rūbų dalybos. Pirmiausia liepė sušaudyti suimtuosius [84, 160].

Dvi sunkiai sergančios moteriškės, kurios buvo paliktos namuose, tą pačią dieną atgabentos ir sušaudytos toje vietoje, kur buvo sušaudyti vyrai [6, 88].

Apie žydų žudynes Palangoje buvęs Kretingos policininkas Antanas Bekštys (Biekštys) [29, 29–30] pasakojo, kad 1942 m. liepą (data netiksli) jam buvę nurodyta vykti į Palangos policiją, kur apie 30 policininkų buvę nuvežti į moterų ir vaikų sušaudymo vietą: *Maždaug po valandos mes atvykome į 150 žydžių ir vaikų sušaudymo vietą. Iš bendro skaičiaus prie duobės atvedė 15–18 žmonių. Bražinskas išdavė mums po 10 šovinių ir parodė pilną šovinių dėžę, iš kurios visi turėsim pasipildyti. Paaiškino mums, kad į moteris ir vaikus turime šaudyti pagal komandą – salve. Pasiruošėme pirmos grupės šaudymui. Į pirmą grupę paleidome šešias salves. Po šešių salvių daugelis moterų liko dar gyvų stovėti. Po to Bražinskas, Jakys, Juzupovičius* [Juozapavičius. – *Aut.*], *Vainoras ir kiti, kurių aš nepažinojau, pradėjo išlikusias moteris užmušinėti šautuvais, pistoletais ir kuolais. Aš ameniškai po 6 šūvių užsiėmiau moterų ir vaikų vedžiojimu prie duobės, kur jas šaudė Smilgis, Bražinskas, Gedvilas, Juzupovičius ir kiti. Aš asmeniškai prie duobių nuvedžiau sušaudymui apie 80 suimtųjų. Šaudėme nuo 24 val. vakaro iki paryčiui. Po to visi, užkasę duobes, ėjome namo. Didesnė pusė atimtų žydų daiktų sunkvežimiu buvo nuvežti į Palangos policiją, o likusi dalis – į Kretingos policiją. Kam buvo išdalinti daiktai, aš nežinau, nes kai atvykome į Kretingos policiją, aš atidaviau šautuvą ir grįžau namo.*

Taip žuvo Palangos žydų bendruomenė.

Papasakotasis žydų turto grobstymo atvejis yra nuo 1942 m. laikinai ėjusio apskrities viršininko pareigas Bražinsko baudžiamojoje byloje [37, 229]: [...] *aš pastebėjau, kad Juozapavičiui svarbu ne apskritį nuo žydų apvalyti, bet žydiško turto prisigrobti. Palangoje likvidacijai vadovavo p. Jakys, kuris taip pat plėšikauti neleido, tačiau jis buvo prisirinkęs vieną sunkvežimį įvairių rūbų, kuriuos žadėjo atiduoti Kretingos Raudonajam Kryžiui. Tarp tų rūbų buvo paimta ir anksčiau minėta staltiesė, kurią, iš Palangos grįždamas, Juozapavičius iš sunkvežimio pavogė. Tiesa, iš parvežtų rūbų Raudonajam Kryžiui mažai kas teko, nes vos tik mūsų sunkvežimis atvažiavo į įstaigos kiemą, tuojau jį apspito dabartinis policijos vado padėjėjas Ramanauskas, krim. policijos valdininkas Kviecinskas Povilas, pas mus tarnavęs Kubilius Stepas, jo brolis Kostas ir daugelis kitų. Iki mudu su p. Jakiu rankas nusiplovėmė, sunkvežimis buvo išvežtas ir visi gerieji rūbai anksčiau minėtų ponų išrinkti.*

Jau rašėme, kad Palangos žydės ir vaikai sušaudyti Kunigiškių miške, Palangos–Liepojos ir Palangos–Darbėnų plentų trikampyje. Kada nužudytos

Valteriškių stovyklos moterys, kaltinamieji neprisiminė: Kabalinas teigė, kad rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje [105, 17]; Antanas Burba – 1941 m. rudenį [45, 92]; Adomaitis – spalio 12 d. [4, 97e; 10]. *JEW* rašo, kad tai įvyko 1941 m. rugsėjo pradžioje [166]; Alfonsas Eidintas – 1941 m. spalio 12 d. [64, 255]; Kabalino baudžiamojoje byloje surinkta medžiaga padėjo nustatyti, kad moterų ir vaikų žudynės vyko spalio iš 11 d. į 12 d. naktį [104, 229].

Kunigiškių miške moterų ir vaikų šaudymas prasidėjo 1 val. nakties, baigėsi paryčiui, kai pradėjo švisti. Du policinkai ant lavonų užbėrė žemių. Po kelių dienų policijos vadas nusiuntė kelis policininkus sutvarkyti duobių. Dar po kurio laiko surinkti Palangos valstiečiai galutinai sutvarkė šaudymo vietą ir duobes, tačiau vėliau paaiškėjo, kad kai kurios duobės buvo neužpiltos žemėmis [8, 82].

Nužudytų Palangos žydų vyrų skaičius. Palangos policijos viršininkas Antanaitis teigė, kad per dvi valandas buvę suimta 250 žmonių [6, 71; 11, 86]. Prie jūros sušaudyta 113 žydų, kartu su keliais sovietiniais aktyvistais [52]. Vyrai buvę suimti 1941 m. birželio 26 d., o birželio 26 ar 29 d. sušaudyti. Vieni liudytojai teigė, kad vyrai buvę sušaudyti suėmimo dieną, kiti – kitą dieną, treti – po kelių dienų. *VLE* rašo [168], kad tai įvyko 1941 m. birželio 29 dieną.

Sušaudytų Palangos žydžių ir vaikų skaičius svyruoja nuo 200–400 žmonių. Palangos policijos viršininko apklausos protokoluose – nuo 180 iki 400.

Matyt, pirmiausia buvo kalbama apie 400 sušaudytų žydžių ir vaikų, nes Antanaitis 1946 m. balandžio 18 d. apklausos protokole teigė: *Tą 1941 m. spalio 12 d. naktį sušaudė tik 180 moterų ir vaikų, o ne 400, kaip pateikta yra mano kaltinime* [10, 97e].

Antanaičio teigimu, suimtų žydų sąrašo nebuvo, tad jis manąs, kad sušaudyta apie 180 žydžių ir vaikų [6, 88; 10, 81]. Šis skaičius pateko ir į literatūrą apie žuvusius Palangos žydus [64, 254]. Tačiau tai paneigti galima remiantis baltaraiščio Mažeivos 1946 m. balandžio 8 d. liudijimu [155, 155, 185]. Pasak jo, sunkvežimiai talpinę po 30 žmonių, o du sunkvežimiai atlikę po 5 reisus. Iš viso lageryje buvę 300 moterų ir vaikų, kurie tą naktį sušaudyti. Be to, buvę sudaryti žydų sąrašai: *Apie tai, kad lageryje buvo 300 žmonių ir jie visi buvo sušaudyti, man žinoma dėl to, kad tą naktį, kai vežė moteris ir vaikus sušaudymui, mačiau pas Andrekų suimtųjų sąrašus, kur buvo pagal eilę visi surašyti ir surašyti apie 300. Be to, pagal sunkvežimių padarytus reisus, taip pat patvirtinu, kad buvo sušaudyta 300 žmonių.*

1946 m. liepos 21–24 d. nuosprendyje skelbiama, kad Adomaitis prisipažįstąs, jog buvę sušaudyta apie 200 moterų ir vaikų, o iš viso Palangoje apie 300 asmenų [3, 191; 104, 229]. *JEW* rašo, kad šioje vietoje 1941 m. naciai ir vietiniai kolaborantai nužudė 200 žydų [166].

Grišmanauskaitė irgi liudijo, kad jai vienas iš baltaraiščių sakęs, jog sušaudyta apie 240 moterų ir vaikų, prieš tai jos išrengtos ir geresni rūbai pasiimti [83, 123]. Byloje nustatyta, kad moterys ir vaikai sušaudyti 1941 m. spalio iš 11 d. į 12 d. naktį. Ekshumacija parodė, kad nužudyta 350–400 žmonių [103, 226–227].

Palangos miesto tarybos pirmininko Vaidaugo 1946 m. balandžio 8 d. rašte „Smeršo" (Raudonosios armijos karinės kontržvalgybos) viršininko pavaduotojui [2, 65] nurodyta, kad suskaičiuoti nacių ir lietuvių nacionalistų aukų neįmanoma. Pagal Palangos miesto tarybos dokumentus iš viso sušaudyta apie 700 asmenų. Šis skaičius dominuoja ir spaudoje.

Vadinasi, 1941 m. spalio iš 11 d. į 12 d. naktį nužudyta apie 200 moterų iš Palangos ir 100 iš Kretingos, o prieš tai 113 vyrų. Taigi 1941 m. nužudyta apie 200 Palangos moterų ir vaikų, 113 vyrų ir 100 moterų iš Kretingos. Iš viso 400, o ne 700 asmenų.

Palangoje yra dvi žydų žudynių vietos, iš viso nužudyta apie 300 palangiškių, o ne kaip skelbia *Tarybų Lietuvos enciklopedija* [167, 277] – 700 Palangos gyventojų, knygoje *Hitleriniai žudikai Lietuvoje* [86, 10] – 751, nes į šį skaičių tikriausiai įtraukti ir 429 vaikai, išgabenti į Sovietų Sąjungą.

Paminklai. 1. Literatūroje rašoma, kad Palangos žydai sušaudyti netoli Birutės kalno. Tai ne visai teisinga, nes tiksliausia paminklo lokalizacija yra senasis Palangos–Klaipėdos kelias ir pietinis Palangos botanikos parko pakraštys, kur yra Džanerio stulpas ir už 500 metrų nuo jo, nepriėjus 150–200 metrų iki jūros, jau galima matyti galingą akmeninį paminklą. Tai ir yra žydų žudynių vieta. Čia 1941 m. birželio 27 d. Tilžės gestapas sušaudė 111 žmonių (106 žydus ir 5 lietuvius). Ant paminklo yra užrašas: *Miško pieti-*

Paminklas Palangos žydams prie jūros

Paminklas perlaidotiems žydų palaikams Palangos kapinėse

Kelio prie paminklo užtvara Kunigiškių miške

Paminklas Palangos žydams Kunigiškių miške

nės dalies kopose nacistiniai budeliai ir jų talkininkai 1941 m. žiauriai nužudė 105 žydus. Tebūna šventas šių nekaltų aukų atminimas. Šis užrašas trikalbis: hebrajų, jidiš ir lietuvių kalba. Paminklinį įrašą reiktų atnaujinti, nes jį perskaityti gana keblu, teko naudoti specialias priemones.

Tačiau šioje vietoje sušaudytų žydų palaikų nėra. 1958 m. liepą masinių žudynių vieta buvo atkasta ir nužudytųjų palaikai perkelti į Palangos kapines. Ten pastatytas bendras antkapis fašizmo aukoms atminti [52].

2. Moterų ir vaikų sušaudymo vietoje, Kunigiškių miške, esantį paminklą pasiekti sunku. Šis miškininkų sukurtas „Bermudų trikampis" ir jame esantis istorinio paveldo paminklas, galima sakyti, lankytojams neprieinamas. Miško keliai pravažiuojami ir sutvarkyti, tačiau nuo Palangos–Liepojos plento pusės stovi kelio ženklas, draudžiantis vykti prie šio paminklo. Ir nuo Palangos–Darbėnų kelio yra užtvara. Šios užtvaros yra rakinamos, o gauti rakto privažiuoti ne tik vietiniams, bet ir iš užsienio atvykusiems žydams aplankyti giminių kapų iš tikrųjų neįmanoma [242]. Kito „taip saugomo" istorinio paveldo paminklo neteko matyti. Keisčiausia, kad tik miške galima matyti Džanerio stulpą, rodantį, kad iki paminklo 700 metrų, toliau dar vienas Džanerio stulpas, rodantis, kad norint rasti paminklą reikia paeiti dar 100 metrų į miško gilumą.

Viskas gražiai sutvarkyta, tačiau pasiekti paminklo automobiliu geru miško keliu neįmanoma, nes jį „saugo" ir draudžiamasis ženklas, ir užtvaros.

Paminklo užrašas jidiš, hebrajų ir lietuvių kalbomis skelbia: *Šioje vietoje hitlerininkai ir jų vietiniai talkininkai 1941 m. žiauriai nužudė 200 žydų. MŽL* [148, 396], *VLE* [168, 292] taip pat rašo, kad čia nužudyta apie 200 moterų ir vaikų.

Platelių valsčius

Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [130, 30] rašoma, kad Platelių valsčiaus žydai nužudyti trijose vietose: prie Platelių, Bokštakalnio papėdėje, prie Gerulių kaimo ir Laumalenkoje, už 3 kilometrų nuo Platelių. (Apie Platelių žydų bendruomenės sunaikinimą žr. Telšių valsčius. Plateliai ir Laumalenka. Platelių seniūnija.)

Salantų valsčius

Salantai yra šiaurvakarinėje Lietuvos dalyje, apie 29 kilometrus į šiaurės rytus nuo Kretingos ir 25 kilometrus į šiaurės vakarus nuo Plungės [126, 247, 329]. Miestelis išsidėstęs abipus Salanto upės; pagrindinė dalis – kairiajame krante. Tarpukariu Salantuose buvo valsčiaus savivaldybė, mokykla, medicinos ir veterinarijos punktai, vaistinė, policijos nuovada, paštas,

„Kauko" kooperatyvas, odų apdirbimo įmonė, malūnas, lentpjūvė, elektrinė, linų supirkimo punktas, keliolika parduotuvių, nemažai amatininkų dirbtuvėlių [191]. 1931 m. Salantuose veikė 42 įmonės, 38 iš jų priklausė žydams (90%) [191], pavyzdžiui, du malūnai, odos apdirbimo įmonė, vaško žvakių gamykla ir kitos.

Salantiškiai žydai garsėjo kaip geri pirkliai, prekybininkai, avalynės gamintojai, gydytojai, smuklininkai, malūninkai. 1937 m. miestelyje dirbo šeši mėsininkai, keturi mezgėjai, du batsiuviai, du kirpėjai, siuvėjas, kepėjas, skardininkas, laikrodininkas. Taip pat buvo žydas gydytojas ir žydė stomatologė. Žydų bankas (*Folksbank*) turėjo 126 narius ir daug prisidėjo prie ekonominio gyvenimo plėtros miestelyje. 1939 m. Salantuose buvo 24 telefonai, devyni iš jų priklausė žydams [191]. Su Salantais siejami du labai garsūs rabinai: Zundelis Salantas (1786–1866) ir Izraelis Salanteris (1810–1883). Pastarasis (tikroji pavardė Lipkinas) kilęs iš Žagarės; jis sukūrė religinį judėjimą *Musar* (moralistai) [193, 677].

Salantų žydų bendruomenė buvo didelė, įtakinga; jos sinagoga išliko iki šių dienų (dabar Salantų kultūros centras). 1926 m. kilęs gaisras, nusiaubęs beveik pusę miestelio, sunaikino Beit midrašą, banką ir mokyklą; 151 šeima liko be pastogės. Tai buvo viena iš priežasčių, paskatinusių žydus emigruoti į Pietų Afriką, Ameriką ir Palestiną. Nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio prasidėjusi ekonominė krizė ir Lietuvos pardavėjų asociacijos „Verslas" atvira propaganda prieš žydų parduotuves dar labiau skatino žydus emigruoti.

1923 m. Salantuose buvo 221 gyvenamasis namas ir 1942 gyventojai [126, 329], *JEW* pateiktas kitas skaičius – 1677 gyventojai, iš jų 670 žydų (40%) [191]. 1940 m. miestelyje gyveno 2179 žmonės [126, 329], holokausto išvakarėse – apie 150 žydų šeimų (apie 500 žmonių) [40, 60]. Šis skaičius, matyt, paimtas iš Rapolo Šlionskio liudijimo baudžiamojoje byloje: *1941 m. liepos mėn. pradžioje Salantų policija kartu su mūsų ginkluota gauja suėmė ir sušaudė visus Salantų m. žydų tautybės piliečius, kurių iš viso Salantuose buvo apie 500. Žydai vyrai buvo sušaudyti tuoj po jų suėmimo pirmomis liepos mėn. dienomis, o moterys už kelių savaičių* [217, 275]. Jeigu iš tikrųjų Salantuose gyveno 150 šeimų, tai žydų būtų buvę kur kas daugiau – apie 700–800. Tokį skaičių pateikia *Vikipedija* [192]; joje rašoma, kad Salantuose gyveno apie 700 žydų. Tačiau tai netiesa. Mūsų surinktais duomenimis, Salantuose jų gyveno ne daugiau kaip 500.

Salantų žydų bendruomenės padėtis 1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai keletas Salantų žydams priklausiusių parduotuvių (Dovydo Davidovo, Chaimo Gitkino, Jofės Šeinės Lichtienės, Dreivės Movšovičienės, Mejerio Zingerio, Simono Florenco?) buvo nacionalizuotos ir paskirti komisarai joms valdyti. Sionistų ir jaunimo organizacijos uždraustos. Hebrajų švietimo įstaigos taip pat uždarytos, o hebrajų mokykla pakeista į jidiš. Prekių tiekimas sumažėjo, kainos išaugo, pragyvenimo lygis pamažu krito.

Salantų žydų bendruomenės padėtis pirmosiomis karo dienomis. Vokietijos kariuomenė įžengė į Salantus 1941 m. birželio 23 d. [148, 146] (Paulius Vaniuchinas patikslino – 1941 m. birželio 23 d. apie 10 val. ryto). Salantų žydai mėgino pabėgti į Rusiją arba slėptis Lietuvos kaimuose, tačiau tik kai kuriems tai pavyko. Daugelis buvo priversti grįžti; kiti žuvo kelyje. Jau pirmosiomis karo dienomis baltaraiščiai, padedami policijos, įsakė visiems žydams vyrams išeiti iš namų ir sėdėti ant šaligatvių ištiesus kojas į gatvę [191]. Policininkai atėmė iš jų pinigus ir vertingus daiktus. Vyrai privalėjo bėgti miestelio gatvėmis, o parpuolusius plakdavo botagu: jie turėjo atsistoti ir toliau bėgti. Miestelėnai tai stebėjo ir džiūgavo. Po kelių dienų, mėnesio pabaigoje, baltaraiščiai sudegino konfiskuotas žydų ir maldos namų knygas. 1941 m. liepos 1 d. žydams buvo įsakyta palikti namus ir susirinkti sinagogoje su pinigais ir vertingais daiktais [191]. Tuoj pat jų namai buvo apiplėšti. Naciai atnešė į sinagogą didelius krepšius ir privertė žydus į juos mesti pinigus ir atsineštus vertingus daiktus. Lietuvos pagalbinė policija apsupo pastatą. *JEW* teiginys, kad *kiekvieną vakarą dešimt vyrų buvo išvedami iš sinagogos ir sušaudomi*, neatitinka tiesos [191]. Nors yra liudytojos Basios Abelmanaitės parodymai: *Birželio mėnesį vokiečiai mane suėmė. Mano tėvus sušaudė. Man iš šaudymo vietos pavyko pabėgti* [191], tačiau iš šio liudijimo sunku nustatyti, kur ją suėmė ir kur sušaudė tėvus, nes toliau ji teigė, kad *atėjus vokiečiams žydus suvarė į miestelio sinagogą*. Vadinasi, tėvai buvo ne sinagogoje, galbūt juos sušaudė bėgančius iš Salantų.

Masinių žudynių vietos. Kai kurie Salantų žydai sušaudyti Plungės valsčiaus paribyje. Tautodailininkas Jakovas Bunka sutvarkė jų žūties vietą ir priskyrė prie žuvusiųjų Plungės valsčiuje [44]. Vis dėlto istoriškai ir geografiškai Salantų žydų žūtis priskirtina prie Kretingos apskrities Salantų valsčiaus žuvusiųjų, nes tarpukariu Salantai priklausė Kretingos apskričiai [44]. Literatūroje nurodomas skirtingas Salantų žydų žudynių vietų skaičius. *MŽL* [148, 397] rašoma, kad 1941 m. liepą Salantų žydų kapinėse nužudyti 405 asmenys, o liepos ir rugpjūčio mėnesiais Šateikių girioje – apie 100 moterų ir vaikų. Istorikas Arūnas Bubnys taip pat nurodo dvi žudynių vietas: Žvainių kaime – 150 žydų vyrų ir Šateikių miške – 60 moterų ir vaikų [40, 61–62]. *JEW* minimos trys žudynių vietos: 1941 m. liepos 10 d. visi sinagogoje buvę vyrai sušaudyti ant upelio kranto; liepos 20 d. 440 žydų vyrų, moterų ir vaikų sušaudyta Šateikiuose; rugsėjo 12 d. sušaudyta 150 moterų, dirbusių Šalyno ūkyje (1940 m. Šalyno dvaro teritorijoje buvo įkurtas Šalyno tarybinis ūkis, o gyvenvietė pavadinta Šalyno kaimu) [209] [191]. Tačiau čia pat rašoma, kad remiantis sovietiniais šaltiniais netoli Salantų buvo atkasti du masiniai kapai: vienas – žydų kapinėse, jame rasti 1941 m. liepą nužudytų 440 žmonių palaikai; antras – Šateikių giraitėje, apie 3 kilometrus nuo gyvenvietės ir už 8 kilometrų nuo Salantų, ten rasti 100 moterų ir vaikų, nužudytų 1941 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais, palaikai. Josifas Levinsonas

Skausmo knygoje nurodo tris žydų žudynių vietas: prie Salantų žydų kapinių, prie Šalyno kaimo Žvainių apylinkėje ir Šateikių girioje, už 3 kilometrų nuo Šateikių kaimo [130, 31].

Ši painiava susidarė dėl to, kad Salantų žydų kapinės yra Žvainių kaime (Imbarės seniūnija). Internete *Salantų apylinkės – Slide Share* [194] rašoma: *Atokiau nuo miestelio prie Salanto upės* [žydų. – *Aut.*] *bendruomenei buvo skirtas sklypas kapinėms. Vokiečiams užėmus Salantus, žydai buvo uždaryti į getą. Jį likviduodami, prie žydų kapinių Žvainių kaime 1941 m. birželio–rugpjūčio mėn. naciai nužudė 405 žmones. Juos mena kapinėse išlikusios antkapinės stelos, paminkliniai akmenys ir skulptūra.*

Rozalija Preibytė-Valkiūnienė [180] autobiografinėje knygoje *Ir aš ten buvau* prisimena žydų žudynes: *Kelioms dienoms vokiečių kareivių būrys su arkliais bei mašinomis buvo sustojęs Žeimių gyventojo Kazimiero Ruginio kieme.* [...] *pirmajai vokiečių bangai nudundėjus į rytus, Salantuose naujųjų okupantų liko nedaug. Tačiau jie tuojau ėmėsi žiauriausios akcijos „Alle Juden kaputt!" Deja, vokiečiams talkininkų atsirado ir iš lietuvių.* [...] *Pirmiausia buvo lemta žūti žydams vyrams. Juos vokiečiai sušaudė Žvainių kaime, netoli žydų kapinaičių. Prieš sušaudomi patys turėję ir duobę išsikasti. Paskui atėjo moterų ir vaikų eilė. Juos sušaudė Šateikių miške. Moteris ir vaikus į sušaudymo vietą gabeno arklais – dvikinkiuose vežimuose. Netoli didžiojo Salantų–Plungės kelio gyvenę žmonės pasakojo, jog tai buvęs kraupus vaizdas. Nelaimingosios ir vaikai vežami šaukė, klykė, net skambėjo visi aplinkiniai laukai. Pirmąją nelaimingųjų partiją sušaudė ir užkasė Šateikių miške, žmonės pasakojo, jog netoli „juodojo kryžiaus".* [...] *Po kelių dienų šitaip atgabenta ir kita partija. Jų kapas, tai tikriausia ta vieta, kur dabar stovi Plungės liaudies kūrybos gaminių įmonės „Minija" meistrų iš ąžuolo išdrožta skulptūra, vaizduojanti apiplyšusiais drabužiais, pančiu surištom rankom vyriškį. Prie kapo dvi metalinės lentelės, ant vienos rusiškai, ant kitos lietuviškai parašyta: „Čia 1941 metais hitleriniai okupantai padedant lietuviškiesiems buržuaziniams nacionalistams sušaudė 1010 tarybinių piliečių. Trečioji žudymo vieta buvo arčiau mūsų kaimo galo, tame pačiam miške.*

Salantų žydų žudynių eigos atpasakojimų netikslumai. Salantų žydų žudynių laikas ir nužudytųjų skaičius literatūroje nurodomas skirtingai.

Istorikai [40, 60], nagrinėdami Salantų žydų žudynių eigą, neteisingai interpretuoja vieną liudytojo baltaraiščio Ciprijono (Cipro) Skridailos teiginį, kad *po savaitės ar daugiau po vyrų nužudymo* buvo nurodyta nužudyti moteris ir vaikus ir pasirinkta žudynių vieta – Šateikių miškas Plungės rajone [204]. Kitas baltaraištis Pranas Vaičius [226] liudijo, *kad greitai po vyrų sušaudymo į Šalino* [čia ir toliau cituojamose dokumentų ištraukose šis vietovardis rašomas kaip originale – su trumpąja „i". – *Aut.*] *dvarą buvo atvežta apie 100 žydų tautybės moterų. Jos Šalino dvare dirbo apie mėnesį*, paskui penkiais dvikinkiais vežimais buvo nuvežtos į Šateikių mišką ir sušaudytos.

Šie teiginiai supainioja Salantų valsčiaus žydų žudynių eigą, tad būtina atkurti tikslų laiką, vietą ir skaičių. Mat žydai vyrai buvo žudomi ir prie Salantų žydų kapinių (iš Salantų miestelio), ir Šalyno miške (iš Šalyno dvaro), o moterys nužudytos Šalyno miške: tik iš sinagogos – po savaitės, iš Šalyno dvaro – po mėnesio ar pusantro.

Esama netikslumų ir *JEW* [191], pavyzdžiui, toliau cituojamoje ištraukoje: *On the 20th of July (25th of Tamuz 5701) the remaining women and children were skirted to the remote end of the village Shateik (Sateikiai) where they were shot and buried. According to the name list compiled by Salant survivors, 440 Jewish men, women and children were murdered.* Vertimas į lietuvių kalbą: *1941 m. liepos 20 (25-oji Tamuz 5701) likusios moterys ir vaikai buvo Šateikių kaimo pakraštyje nušauti ir palaidoti. Pagal sudarytą sąrašą nužudyta 440 Salantų žydų vyrų, moterų ir vaikų.*

Neaišku, kas yra *likusios moterys* – ar jos iš Salantų, ar iš Šalyno dvaro. Abejonių kelia ir pateiktas nužudytų žydų skaičius, kai vietoj paminkle nurodytų 405 nužudytųjų čia kalbama apie 440. Mūsų manymu, teisingai nurodyta tik žudynių data.

Salantų žydų žudynių eiga. Nustatyti Salantų žydų žudynių eigą padėjo dvi archyvinės bylos: LYA saugoma kaltinamojo Prano Končiaus baudžiamoji byla Nr. 161 [114] ir LYA LKP dokumentų skyriuje – byla *Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Kretingos, Salantų, Plungės, Sedos, Skuodo apylinkėse, apskrityse bei rajonuose (1941–1954)* [47].

Končiaus stebėjimo byloje (SB) [116] įdėtas 1965 m. rugpjūčio 14 d. nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą kaltinamajam mirus. Joje rašoma ir apie Salantų žydų bendruomenės sunaikinimą 1941 metais. Byloje yra penki punktai, kuriuos paeiliui ir panagrinėsime.

Turėdami galvoje, kad Salantų žydai vyrai buvo sušaudyti per du kartus: prie Salantų kapinių ir Šalyno dvare, o moterys iš sinagogos vežtos du kartus į Šateikių mišką, o iš Šalyno dvaro – taip pat du kartus į Šateikių mišką, galėsime tinkamai įvertinti liudytojų parodymus.

Kaltinamojo Končiaus baudžiamojoje byloje yra pažyma apie Kazį Valužį [175, 278], joje rašoma, kad *pirmą kartą iš Salantų į Šateikių mišką sušaudymui buvo vežama apie 60 žydų tautybės moterų, antrą kartą jau rugpjūčio mėn. apie 80 moterų.* Liudytojas Petras Kadys 1949 m. balandžio 14 d. taip pat teigė, kad Šateikių miške buvo sušaudytos *dvi moterų partijos* [106, 233]. Archyvine medžiaga pagrįstoje pažymoje rašoma, jog Jurgis Meškys [170, 286] paliudijo, kad jis dalyvavo moterų iš sinagogos šaudyme: *Meškys parodė, kad vieną kartą buvo šaudymo vietoje, antrą kartą šaudymo metu buvo pas eigulį Stončių.*

Pirma. *1941 m. liepos mėn. pradžioje* [P. Končius. – *Aut.*] *dalyvavo žydų tautybės piliečių-vyrų šaudyme prie Salantų miestelio žydų kapinių, kur buvo sušaudyta apie 100 žmonių* [115, 18].

Pasak *JEW* [191], 1941 m. liepos 10 d. visi vyrai, buvę sinagogoje, sušaudyti ir palaidoti *ant upės kranto*, šalia žydų kapinių. Prierašas *ant upės kranto* atsirado dėl to, kad Žvainių kaimo žemės driekiasi į pietus, pietryčius ir pietvakarius nuo Salantų, abipus kelio Salantai–Imbarė ir Alkupio. Iš tikrųjų žydų kapinės ir sušaudymo vieta tolokai nuo upelio. Paskutinis Salantų rabinas Mejeris Cvi Klotas tikriausiai irgi čia sušaudytas.

Apie Salantų žydų žudynes Žvainių kaime informacijos pateikė kaltinamasis Skridaila [171, 1–3; 203, 222–225], buvęs 15-ojo apsaugos bataliono kareivis. Jo liudijimu, 1941 m. liepos pradžioje (pirmąjį ar antrąjį dešimtadienį) vokiečių liepta sudaryti 12–60 metų darbingų vyrų sąrašą. Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininko pavaduotojas Pranas Skruibis (kitur – Struibys) sudarė daugiau kaip 10 darbingų žmonių sąrašą. Jame nurodyti asmenys atvykus vokiečiams buvo nuvaryti dirbti į Šalyno dvarą. Tai įvyko liepos 10 dieną. *Po to, po kelių dienų atvažiavo dvi mašinos su esesininkais ir Kretingos baudžiamojo būrio dalyviai. Vokiečiai atrinko apie 40 žydų vyrų, davė jiems kastuvus, nuvarė į Žvainių kaimą ir netoli žydų kapinių įsakė kasti griovį. Netrukus iš Kretingos atvažiavo kažkoks vokiečių viršininkas* [...] *pasiūlė* [...] *važiuoti pažiūrėti, kaip vokiečiai sušaudys tuos, kurie kasė griovį. Tiems, kurie buvo apsirengę gerais rūbais, vokiečiai liepė nusirengti, nuvedė juos prie duobės ir sušaudė. Paskui iš miesto į Žvainių kaimą atvarė dar keletą žydų grupių. Iš viso tada ten vokiečiai sušaudė daugiau kaip 150 žmonių* [203, 223]. Šis liudijimas užfiksuotas pažymoje „Apie buržuazinių nacionalistų piktadarybes Lietuvos TSR Salantų mieste 1941 m." [204, 1], knygose [64, 92] ir internete [40, 61].

JEW [191] pateikta žydų vyrų sušaudymo data – 1941 m. liepos 10 d., tačiau netiesa, kad sušaudyta 150 vyrų, moterų ir vaikų. Tą dieną šaudė tik vyrus. Kad vyrų skaičius padidintas, nurodo ir kiti autoriai [40, 61–62; 89, 92]. Dar didesnis nužudytų žydų skaičius Šlionskiui išduotoje baudžiamosios bylos Nr. 45118 pažymoje [172, 275–276]: *Po kelių dienų nuo suėmimo žydai-vyrai buvo nuvežti į nedidelius krūmokšnius prie kapinių ir ten sušaudyti. Šaudymas vyko naktį, nes naktis buvo šviesi, ir dar tęsėsi anksti rytą. Buvo ten sušaudyta ne mažiau kaip 200–300 žmonių. Viso šaudymo vietoje vokiečių, policininkų ir gaujos dalyvių buvo apie 25 žmonės.* Pasak liudytojo Skruibio, žydų vyrus *šaudė anksti rytą ir apie pietus, aš mačiau apie 6–8 vokiečių kareivius policijos raštinėje* [206, 33]. Šlionskis liudijo, kad jam buvo liepta pasiimti kastuvą ir eiti prie žydų kapinių: *Kuomet nuėjau į kapines, ten prie šiaurinio kapinių galo buvo iškasta ilga, kokių 50 metrų ilgio duobė. Joje buvo sušaudytų žydų vyrų lavonai.* [...] *Prie duobės aš mačiau keletą, maždaug 5 vokiečių kareivius. Šoblinskas atvežė su arkliu kalkių ir užpylė ant lavonų, o po to mes užkasėme žemėmis* [217, 18–22]. Baltaraištis P. Kadys teigė, kad 1941 m. liepą vokiečiai sušaudė visus Salantų žydus vyrus [106, 231]. *Šaudymas vyko Žvainių kaime, Salantų valsčiuje, už žydų kapinių.* Apie Salantų vyrų žydų sušaudymą prie Salantų žydų kapinių (Žvainių kaime) panašiai

liudijo ir daugiau asmenų: Pranas Skruibis [206, 32], Juozas Pilibavičius [179, 35], Petras Eringis [68, 36–37], Jonas Jonutis [95, 52–56], Vytautas Jasas [92, 57–61]; jie visi teigė, kad buvo sušaudyta tik apie 100 vyrų. Paminėtini ir du įvykiai, susiję su žydų vyrų žudynėmis. *JEW* rašoma, kad sinagogoje du žydai – dr. Icchakas Perlis ir Zejevas Šindleris, neištvėrę pasityčiojimų, nusižudė [191]. Vaniuchinas patikslino [63a], kad gydytojas Perlis kartu su kitais Salantų žydais buvo areštuotas ir laikomas sinagogoje, bet buvo paleistas. Suprasdamas, kad bus sušaudytas, prieš antrąjį suėmimą 1941 m. birželio 29 d. nusinuodijo.

Antano Drulio liudijime [61, 124] yra istorija apie pypkę: Mejeris Ilgis žudynių vietoje kreipęsis į Končių (pažįstamą baltaraištį): „Končeli, nušauk mane pirmąjį, aš tau pypkelę paliksiu."

Remiantis šiais liudijimais galima daryti išvadą, kad 1941 m. liepos 10 d. daugiau kaip 10 (tiksliau – 11, žr. toliau) žydų vyrų iš sinagogos buvo išsiųsti dirbti į Šalyno dvarą, o kiti 100 sušaudyti prie Salantų žydų kapinių.

Antra. *1941 m. liepos mėn. kartu su kitais Salantų m. ginkluotos nacionalistinės gaujos dalyviais*, [P. Končius. – *Aut.*] *asmeniškai šaudė žydų tautybės piliečius-vyrus Salantų valsčiuje prie Šalino dvaro. Viso gaujos dalyviai ten sušaudė 11 žmonių* [115, 18].

Kaltinamasis Skridaila paliudijo [203, 223], kad Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininko pavaduotojas Skruibis sudarė daugiau kaip 10 darbingų žmonių sąrašą; atvykus vokiečiams, tie žmonės buvo nuvaryti į Šalyno dvarą dirbti: *Ankstyvą rytą* [...] *minėtieji gaujos dalyviai nuėjo į vasarnamį, paėmė visus vyrus ir nuvarė maždaug 300 metrų nuo dvaro prie miškelio. Po to aš girdėjau šūvius* [...] *šaudė žydus.* Liudytojas Juozas Valužis [230, 1] teigė: *Darbams į tą dvarą iš Salantų buvo atsiųsta 10–11 žydų vyrų. Jie gyveno vasarnamyje, ir niekas jų nesaugojo. Jie dirbo visus žemės ūkio darbus. Jie dirbo apie 2–3 mėnesius.* Kitų liudytojų parodymai (pvz., Skruibio) [205, 7–8], taip pat dėl Končiaus 1965 m. rugpjūčio 14 d. priimtas nutarimas [116, 18] patvirtina, kad į Šalyno dvarą atvežti žydai 1941 m. liepą netrukus buvo sušaudyti, o moterys dar liko dirbti apie mėnesį ar pusantro. 11 žydų nužudymo Šalyno dvare datą padėjo nustatyti Mortos Leksienės [145, 140] liudijimas: [...] *dvaro ūkvedys Janulis vieną penktadienį atsivežė iš Salantų apie 11 žydų tautybės vyrų.* [...] *Po to sekmadienio rytą* [...] *ginkluoti asmenys kartu su Januliu nusivedė minėtus žydų tautybės piliečius prie dvaro esančių žvyrduobių link.* Žinodami, kad 1941 m. liepos 10 d. buvo ketvirtadienis, o 11 žydų vyrų atvežti į Šalyno dvarą penktadienį, t. y. liepos 11 d., darome išvadą, kad juos sušaudė liepos 13 d., sekmadienį.

Leopoldas Venckus liudijo [232, 123]: *Kaip man pasakojo Šalino dvare gyvenęs Rudys Pranas, žydų tautybės vyrai prie Šalino dvaro buvo sušaudyti anksti sekmadienio rytą.* Panašiai liudijo ir Kazimieras Gintalas [80, 152]. Liudytojas Rudys [185] taip pat teigė, kad 1941 m. maždaug rugpjūčio mėnesį anksti rytą buvo sušaudyta 12 žydų tautybės vyrų. Beje, kai kurių liudytojų

pateiktos žudynių datos nesutampa, ypač Šalyno žydų vyrų: vieni nurodo liepą, kiti – rugpjūtį. Liudytojas Kazimieras Žiobakas [251] teigė: *Praėjus po žydų-vyrų sušaudymo nekuriam laikui, į Šalino dvarą darbams buvo atvežta apie 100 žydų tautybės moterų.*

Kaip buvo sušaudyti Šalyno žydai vyrai, liudijo Drulis [61, 114–118]: *Pakėlė iš lovos, išėjo su baltiniais ir dar liepė nusiauti kojas. Džiunis* [baltaraištis Domas Vaičys. – *Aut.*] *liepė jiems sustoti po du į rikiuotę. Davęs Džiunis komandą „Žengte marš" nuvarė žvyrduobių link, kurios buvo nuo dvaro pastato maždaug apie 300 metrų.* Pasak liudytojo, atvarę prie duobės, liepę po du bėgti: *Kai tik žydų tautybės vyrai nubėgo kokius 8 metrus nuo rikiuotės, visi keturi gaujos dalyviai iššovė.* [...] *Pabėgę keletą metrų abu žydų tautybės vyrai parkrito ant žemės ir daugiau nesikėlė. Kada pirmieji du nukrito žvyrduobėse ant žemės, Džiunis vėl davė komandą bėgti sekantiems dviems vyrams iš rikiuotės. Vėl pasigirdo serija netvarkingų šūvių.* [...] *Taip po du ir buvo sušaudyti visi nuvarytieji žydų tautybės piliečiai.*

Sušaudytų vyrų skaičių minėjo Elzbieta Drungilienė [136, 216]: *Praėjus nuo vokiečių okupacijos pradžios kelioms savaitėms, į Šalino dvarą buvo atvežta 11 vyrų ir apie 60 moterų* [...] *Paskutinis buvęs rikiuotėje žydų tautybės vyras liko stovėti vienas ir buvo nušautas vietoje, kur stovėjo.*

Apibendrinant liudytojų parodymus galima išvada: 1941 m. liepos 13 d. Šalyno dvare sušaudyta 11 žydų vyrų.

Trečia. *1941 m. liepos mėn. pabaigoje* [P. Končius. – *Aut.*] *dalyvavo žydų tautybės moterų varyme iš Salantų miestelio į šaudymo vietą Šateikių miške, varymo metu mušė moteris šautuvo buože ir spardė kojomis, dalyvavo minėtų moterų šaudyme. Šio šaudymo metu buvo sušaudyta apie 70 moterų* [114, 18].

Pirmiausia būtina pateikti pagrindinio žudynių vykdytojo Skridailos parodymus [204, 3–4]: *Salantuose po savaitės ar daugiau, kai buvo sušaudyti vyrai, policijos viršininkas* [Pranas. – *Aut.*] *Baltuonis buvo iškviestas į Kretingą, kur gavo įsakymą sudoroti likusius žydus – moteris ir vaikus. Į pagalbą pakviestas partizanų būrys iš Šateikių, vietos seniūno nurodymu kaimuose paimti vežimai. 10–12 šaudytojų dviračiais nuvyko į egzekucijos vietą, kuri parinkta Šateikių miške. Naktį žydes susodino į vežimus ir paryčiais atvežė prie duobių, kurias jau buvo iškasę šateikiečiai. Šaudymui vadovavo policijos viršininko pavaduotojas Stravinskas, nes Baltuonis neatvyko. Moteris pirma nurengdavo ir vertė šokti į duobę, gulti veidu į žemę, o iš viršaus baudėjai jas šaudė.* Šį liudijimą pateikia ir Alfonsas Eidintas knygoje *Žydai, lietuviai ir holokaustas* [64, 256]. Arūnas Bubnys [40, 61] rašo: *Iš kaimų su arkliais suvažiavę vežikai policijos nurodymu nuvažiavo prie sinagogos. Iš ten buvo išvesta virš 60 žydų moterų ir vaikų.* Baltaraiščio Skridailos teiginys [204, 3–4], kad *po savaitės po vyrų nužudymo* buvo nužudytos moterys ir vaikai iš Salantų sinagogos ir pasirinkta žudynių vieta – Šateikių miškas Plungės rajone, yra labai svarbus, nes suteikia informacijos apie Salantų žydžių nužudymą. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į tai, kad Salantų žydės nužudytos per

du kartus, be to, liudytojai skirtingai pasakojo, jog vienu atveju moteris vežė su vaikais, kitu – be vaikų. Kaltinamojo Končiaus baudžiamojoje byloje yra įsegta 1945 m. balandžio 9 d. pažyma apie Domą Vaičių, kurioje jis nurodo datą, kada buvo šaudomos moterys iš sinagogos: *1941 m. liepos 20 d. aš dalyvavau išsiuntime ir variau į sušaudymo vietą iš sinagogos apie 65 ar 70 žydų tautybės moterų virš 40 metų amžiaus, tarp jų buvo apie 10 vaikų* [173, 299; 174, 184]. Liudytojas Jurgis Meškys [170, 286] apie pirmąjį moterų šaudymą teigė, kad *moterys prie Salantų sinagogos buvo susodintos į penkias pastotes ir nuvežtos į Šateikių mišką.* Mūsų manymu, iš sinagogos į Šateikius moterys buvo vežamos du kartus: vieną kartą be vaikų, kitą – su vaikais. Tačiau liudytojai dažnai painiojo ne tik moterų skaičių, bet ir tai, ar kartu su moterimis buvo vaikų, ar ne. Tad tenka remtis kaltinamojo Končiaus baudžiamojoje byloje esančiu 1965 m. rugpjūčio 14 d. nutarimu, kuriame rašoma, kad pirmą kartą buvo sušaudytos apie 70 moterų (tikriausiai be vaikų), o antrą kartą (vėliau, tačiau tiksli data nežinoma) – apie 50 moterų su vaikais [115, 18].

Kaip buvo rengiamasi žydų žudynėms, rodo bylose likę liudijimai. Pirmiausia reikėjo iškasti duobes. Jonas Jonutis liudijo [95, 52], kad Salantų seniūnas surinko apie 15 žmonių su kastuvais ir liepė iškasti dvi duobes. Kasti teko visą dieną. Iškastos duobės buvo maždaug 10 metrų ilgio, apie 3 metrų pločio ir 2 metrų gylio. Pasak liudytojo Šlionskio [217, 19–20], *po iškasimo dar nešaudė, o pradėjo šaudyti maždaug po savaitės. Vokiečių kareivių nebuvo, šaudė Salantų ginkluotos gaujos dalyviai.*

Gana išsamiai apie moterų sušaudymą (tikriausiai apie pirmąjį, kai šaudė be vaikų) liudijo Kazys Dvarionas [63, 40–41]. Jis teigė, kad kaimo seniūnas liepė, pasikinkius porą arklių, atvažiuoti į policiją. Atvykusiems prie policijos su pastote buvo įsakyta laukti: *Maždaug apie 2 val. nakties mums liepė važiuoti prie Salantų m. sinagogos.* [...] *iš sinagogos vedė ir sodino į vežimus žydų tautybės moteris. Šaukė jas pavardėmis ir sodino į kiekvieną vežimą po dvylika moterų. Iš viso į mūsų penkias pastotes buvo susodinta apie šešiasdešimt moterų ir du vyrai, vienas Salantų m. gydytojas ir apie 17 m. jaunuolis. Kartu su moterimis vaikų nebuvo ir iš viso vežimuose buvo tik viena trijų ketverių metų mergytė. Sodindami į vežimus nacionalistai moterims sakė, kad jas veža į žydų žemę, todėl moterys su dideliu noru sėdosi į vežimus ir tik prašė, kad leistų pasiimti kartu vaikus, tačiau to padaryti nacionalistai* [neleido. – *Aut.*], [...] *sakė, kad vaikus atveš atskirai. Kada visi vežimai buvo pilni, mums liepė važiuoti Šateikių miško pusėn. Mus lydėjo apie 6 ar 7 gaujos dalyviai, kurie važiavo dviračiais* [...].

Kai nuvažiavome į Šateikių mišką, jau buvo pradėję švisti. Ten buvo iškasta beveik apie 4 m ilgio ir pločio duobė. Ten prie duobės dar buvo virš dvidešimt ginkluotos gaujos dalyvių. [...] *Iš mano vežimo liepė išlipti šešioms moterims ir nusirengti visai nuogai ant duobės krašto. Moterys išlipo iš vežimo ir nusirengė. Tada gaujos dalyviai liepė moterims sulipti duobėn ir gulti ant duobės*

dugno veidu žemyn. Gaujos dalyviai atsistojo vienoje duobės pusėje trys ir kitoje trys ir pradėjo šaudyti į gulinčias veidu žemyn moteris. Taip po šešias man matant ir buvo sušaudytos visos buvusios vežimuose žydų tautybės moterys. [...] *Mes užkasėm lavonus maždaug pusę metro storio žemės sluoksniu.*

Panašius parodymus davė ir kiti liudytojai: Kostas Grabys [81, 44–47] (jis teigė, kad į žydų sinagogą buvo suvaryta apie 60 moterų ir vaikų), Pranas Šmitas [218, 48–51], Jonas Jonutis [95, 52–56], Vytautas Jasas [92, 57–61], Jurgis Meškys (jo teigimu, sinagogoje tuo metu buvę daugiau kaip 60 žmonių). Tačiau kai kurių liudytojų, vežusių žydes į Šateikių mišką, parodymai skiriasi. Augustas Pilibavičius liudijo [179, 72]: *Iš sinagogos* [...] *moterų su vaikais galėjo būti apie 100 žmonių, nes 7–8 pastotės buvo pilnos. Anksti rytą pradėjo jas šaudyti. JEW* [191] rašoma, kad 1941 m. liepos 20 d. (25 Tamuz 5701) *likusios moterys ir vaikai* buvo sušaudyti apskrities pakraštyje, Šateikių kaime; šis teiginys neatitinka tiesos, nes sinagogoje dar buvo likusios apie 50 moterų, kurias sušaudė ten pat vėliau.

Taigi darytina išvada, kad 1941 m. liepos 20 d. iš Salantų sinagogos apie 60–70 moterų (tikriausiai be vaikų) buvo nugabentos į Šateikių mišką ir sušaudytos.

Ketvirta. *1941 metų vasarą* [P. Končius. – *Aut.*] *dalyvavo žydų tautybės moterų su mažais vaikais šaudyme Šateikių miške. Iš viso tą kartą buvo sušaudyta virš 50 žmonių* [115, 18].

Šis moterų su vaikais šaudymas vyko jau po to, kai 60–70 moterų iš sinagogos buvo išvežtos į Šateikių mišką ir sušaudytos. Vėliau paskutinės likusios sinagogoje 50 moterų su vaikais taip pat buvo išvežtos į Šateikių mišką. Pilibavičius liudijo [178, 35]: *Man teko saugoti moteris, kai vežė iš Salantų sinagogos į Šateikių mišką.* [...] *Moteris išvežėme po pietų ir nuvežėme pas eigulį Stončių, vardo nežinau; galėjo būti apie šimtą. Jos buvo su vaikais. Per naktį moteris laikė pas eigulį daržinėje, o anksti rytą gaujos dalyviai nuvežė į mišką ir ten sušaudė.* Liudytojas teigė, kad vežė po pietų (pirmą kartą vežė 2 val. nakties). Jam atrodė, kad vežė 100, o iš tikrųjų tik apie 50; vežė žydes su vaikais, o pirmą kartą – lyg tai be vaikų. Pranas Vaičius, irgi vežęs į Šateikių mišką, liudijo [225, 63], kad buvo vežamos paskutinės sinagogoje likusios žydės ir vaikai: [...] *pradėjo į mūsų vežimus sodinti išvestas iš sinagogos žydų tautybės moteris, kurios daugumoje buvo su vaikais. Kada moterys ir vaikai buvo susodinti į vežimus, tai matėsi, kad sinagogoje nieko daugiau neliko, nes nepasiliko sargyba ir durys nebuvo uždarytos.*

Bronius Augustinas byloje liudijo [17, 176–177], *kad praėjus apie porą savaičių nuo minėto vyrų sušaudymo* [prie Salantų žydų kapinių Žvainių kaime. – *Aut.*], *vienos dienos vakarą man buvo įsakyta eiti į Šateikių mišką saugoti ten nuvežtas žydų tautybės moteris* [...]. *Paėję mišku, mes nedidelėje aikštelėje pamatėme ant žemės susodintas apie 40–50 žydų tautybės moterų, kurios daugumoje buvo su vaikais.* [...] *netoli nuo moterų buvo, kiek prisimenu, iškastos trys duobės.* [...] *Tik pradėjus aušti prasidėjo moterų šaudymas* [...].

Prie duobių moterys buvo visai nuogai nurengiamos [...], *moteris nedidelėmis grupelėmis suvarydavo į duobę, o po to duobės pakraščiuose išsidėstę po tris gaujos dalyviai jas šaudė.* Matyt, liudytojas pirmajame žydų tautybės moterų sušaudyme nedalyvavo. Kazys Klapatauskas liudijo [112, 66] taip: *Duobėje buvo daug moterų lavonų. Tikro skaičiaus pasakyti negaliu, bet kiek buvo galima spręsti iš akių* [pažiūrėjus. – *Aut.*], *jų galėjo būti apie 50 ar daugiau. Moterų lavonai buvo nuogai išrengti. Vaikų lavonų duobėje nepastebėjau.*

Taigi 1941 m. liepos pabaigoje buvo sušaudytos paskutinės sinagogoje likusios daugiau kaip 50 moterų su vaikais.

Penkta. *1941 metų rudenį kartu su kitais ginkluotos nacionalistinės gaujos dalyviais* [P. Končius. – *Aut.*] *varė šaudymui žydų tautybės moteris ir vaikus iš Šalino dvaro į Šateikių mišką ir dalyvavo minėtų moterų sušaudyme. Ten buvo sušaudyta apie 100 moterų* [115, 18].

1941 m. liepos pradžioje 100–140 jaunų moterų iš Salantų sinagogos, kaip minėta, buvo išsiųstos į Šalyno ūkį dirbti žemės ūkio darbų. Po keturių savaičių ūkininkai gavo raštus, kad visi žydai turi būti sugrąžinti, ir rugpjūtį jos grąžintos į dvarą. Baltaraištis Kadys paliudijo [106, 231], kad *po pusantro mėnesio* [kai 1941 m. liepą sušaudė Salantų žydus vyrus. – *Aut.*] *po to baltaraiščių būrys, kuriam ir aš priklausiau, Šateikių miške, Platelių valsčiuje, sušaudė žydus – moteris ir vaikus* [iš Šalyno dvaro. – *Aut.*]. Liudytojas Antanas Kripas [123, 96] teigė: [...] *teko girdėti, kad 11 vyrų Šalino dvare sušaudyti, o po to Šateikių miške ir moterys.* Pasak liudytojo Šlionskio [217, 19–20], *rudenį Šateikių miške buvo sušaudytos moterys. Kasė duobę ir Žeimių kaime gyvenę gyventojai. Duobė galėjo būti apie 20 metrų ilgio, apie 2 metrus gylio ir 3 metrai pločio.* Skruibis [206, 34] liudijo taip: *Vakare* [...] *arkliais nuvažiavome į Šalino dvarą. Iš ten su vežimais nuvežėme moteris į Šateikių mišką, kur buvo iškasta duobė. Duobės iškasimą organizavo vietinis eigulys* [paprastai duobės iškasimu turėdavo rūpintis vietos seniūnas. – *Aut.*]. *Moteris atvežė pradedant švisti. Moteris išlaipino iš vežimų ir nuvarė į mišką, maždaug 100 metrų nuo kelio.*

Liudytojas Pranas Rudys [185, 106] teigė, kad *1941 m. maždaug rugpjūčio mėn. anksti rytą buvo sušaudyta 12 žydų tautybės vyrų. Greitai po to sušaudymo į Šalino dvarą buvo atvežta darbams apie 100 žydų tautybės moterų, kurios po ne kurio laiko buvo nuvežtos į Šateikių mišką ir ten sušaudytos.* Jas vežė septyniomis ar devyniomis pastotėmis. Pasak liudytojo, likusias tris moteris taip pat sušaudė. Baltaraištis Valužis [228, 8] tardomas prisipažino, kad *1941 m. iš Salantų miestelio į Šalino dvarą atgabenta iki šimto žydų vyrų, moterų ir vaikų lauko darbams.* [...] *Po dviejų dienų išvedė visus vyrus iš namų (jų buvo 9–10) ir sušaudė netoli nuo ūkio.* [...] *Po dviejų mėn. Šaline pasirodė Jonaitis su kitais baltaraiščiais, liepė kinkyti vežimą, įsodino 11–12 moterų ir 2–3 vaikus ir liepė vykti į Šateikius. Taip pat vyko ir kitos pastotės. Šateikių miške jos buvo sušaudytos.*

1963 m. duodamas parodymus, Valužis patikslino kai kurias detales: *Dar prieš vyrų atvežimą į Šalino dvarą buvo atvežta apie 140 moterų žydžių*

taip pat darbams. Jos gyveno taip pat vasarnamyje. [...] *Aš, kiek laiko, dabar tiksliai neprisimenu. Po vyrų sušaudymo į dvarą atvyko Salantų policijos viršininkas Jonaitis, policininkas Skruibis, vardo nežinau, Vičiulis, vardo nežinau, kitų neprisimenu. Jie atvažiavo naktį ir liepė ūkvedžiui Jonučiui Juozui* [Jonui. – *Aut.*] *duoti arklius ir vežti moteris žydes. Kur vežti, nesakė. Man irgi teko vežti. Vežėme maždaug septyniuose vežimuose. Vežėme 3–4 kilometrus, iki sustojome Šateikių miško pakraštyje. Ten moteris palikome, o mums liepė važiuoti. Ką su jomis padarė, aš nemačiau, tik teko girdėti, kad jas ten sušaudė* [230, 22].

Apie 100 moterų iš Šalyno dvaro sušaudymą Šateikių miške byloje liudijo nemažai asmenų: Antanas Drulis [61, 114–122], Juozas Jucys [96, 136–138] (100 moterų gabeno 7 vežimai), Kazimieras Žiobakas [251, 200–201], Pranas Vaičius [226, 134] (atvežtos 100 žydžių dirbo dvare apie mėnesį; į sušaudymo vietą nugabentos 5 dvikinkiais vežimais), Pranas Skruibis [205, 8] (moterys ir vaikai atvežti į dvarą ir Šateikių miške sušaudyti). Paulis Gerhardas Aringas [15] rašo: *Po keleto savaičių* [po beveik dviejų mėnesių. – *Aut.*] *miškelyje prie Šateikių tą patį turėjo išgyventi daugiau nei 100 Salantų žydų moterų bei vaikų; juos ten nušovė ar užmušė.* Reikia papriešta rauti Jakovui Bunkai [44], kuris apie žuvusias netoli Šateikių Salantų žydes merginas ir moteris rašė: [...] *iš Salantų atvežė apie 100 moterų. Tai buvo Salantuose ir apylinkėse surinktos gražios moterys ir mergaitės vokiečiams ir jų pagalbininkams linksminti. Visą savaitę ten jas lankė ir prievartavo. Eidami pro miškelį žmonės girdėjo girtų šūkaliojimus ir moterų aimanas ir verksmą. Pasibaigus orgijoms jas nuvedė toliau į miškelį ir sušaudė.* Tai tikrai negali atitikti tikrovės, nes, pirmiausia, per daug jaunų moterų ir merginų, antra, jos buvo paskirstytos ūkininkams. Galima sutikti, kad kartais žydės buvo prievartaujamos. Apie tai rašoma ir *JEW* [191], tačiau ne tokiu mastu.

Taigi išvada tokia: 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Šateikių miške buvo sušaudytos ir iš Salantų į Šalyno dvarą atgabentos 100 žydžių su vaikais.

1941 m. rudenį nužudytos 35 Šalyno dvare likusios žydės. Kaip minėta, daugelis liudytojų teigė, kad 1941 m. liepos pradžioje 100–140 jaunų moterų iš Salantų sinagogos buvo išsiųstos į Šalyno ūkį dirbti žemės ūkio darbų. Rugpjūčio pabaigoje, pasak liudytojų, sušaudyta 100 moterų. Kur dingo dar 40 moterų? Kaltinamojo Končiaus byloje įsegtame 1965 m. rugpjūčio 14 d. nutarime nutraukti baudžiamąją bylą kaltinamajam mirus rašoma apie Salantų žydų bendruomenės sunaikinimą 1941 m., tačiau neminimos dar 40 žydžių žudynės Šalyno dvare [115, 18], nors byloje yra liudijimų, jog šios moterys nužudytos. Be to, yra žinoma, kad viena žydaitė išsigelbėjo. Dar kartą peržvelkime liudytojų parodymus.

Kaltinamojo Vaičiaus pažymoje [173, 299] rašoma: *Rugpjūčio mėn. pabaigoje ar rugsėjo mėn. pradžioje man teko varyti suimtas žydų tautybės moteris ir merginas iš Šalino dvaro į mišką. Tą kartą aš su kitais policininkais variau apie 30 ar 35 suimtąsias iki pat sušaudymo vietos.* Jas sušaudė

prie žvyrduobių, ten, kur buvo sušaudyti žydai vyrai iš Šalyno dvaro. Beje, *JEW* [191] nurodoma žydžių sušaudymo data – 1941 m. rugsėjo 12 d.: *1941 m. rugsėjo 12 visos šios jaunos moterys buvo surinktos ir sušaudytos iš anksto iškastose duobėse. Tik vienai (Bathyah Abelman Yankelevitz) pavyko pabėgti ir pasislėpti ūkyje, kuriame ji anksčiau dirbo.* Tai reali data, nes pirmiausia, t. y. 1941 m. liepos 10 ir 20 d., buvo nužudyti žydai iš Salantų sinagogos; ūkininkų grąžintos apie 100 žydžių sušaudytos Šateikių miške, vėliau – ir kitos.

Vienai iš merginų, Basiai Abelmanaitei (Basia Abelmanaitė, Giršo, g. 1914 m. Kretingos r. Kūlupėnų apyl. Šalyno k.) pavyko iš dvaro pasprukti. Jos 1945 m. kovo 23 d. liudijimas paimtas iš ADSR fondo (neegzistuojančio fondo medžiaga perskirstyta) ir čia cituojamas iš *MŽL* [148, 147]: *Atėjus vokiečiams, visus Imbarės kaime ir pačiuose Salantuose gyvenusius žydus suvarė į miestelio sinagogą. Po dešimties dienų su grupe merginų mane nusiuntė į Šalyno dvarą lauko darbams. Dar po penkių dienų mane pasiėmė Imbarės kaimo valstietis Pranas Kasparaitis. Pas jį dirbau keturias savaites, paskui jam liepė pristatyti mane į Šalyno dvarą. Kai jis mane nuvežė, radau daug merginų, paruoštų šaudyti. Supratusi, kas manęs laukia, pabėgau pas Kasparaitį, kuris mane paslėpė ir gelbėjo ištisus trejus metus, kol Raudonoji Armija atėjo į Salantus.*

Internete paskelbtoje medžiagoje *Šalyno žydų holokausto vieta* rašoma: *Kitas Šalyne pasilikusias 18 žydų merginų 1941 m. rugpjūčio mėnesio pradžioje naciai nuvedė į buvusį žvyro karjerą ir sušaudė* [209]. Nurodomas šaltinis, tačiau jame apie tai nieko neminima [148, 146]. Gal pateiktas ne visas?

Taigi 1941 m. rugsėjo 12 d. sušaudytos Šalyno dvare likusios 30–35 žydės. Jų sušaudymo vieta – buvęs žvyro karjeras prie Šalyno dvaro.

Miške, prie Eglinsko sodybos, 1941 m. rugsėjį sušaudytos paskutinės keturios moterys iš Šalyno dvaro. Liudytojas Kripas [123, 96] teigė: *Dvi žydų tautybės moterys buvo sušaudytos miške prie Eglinsko sodybos.* Rudys liudijo [185, 106], kad 1941 m. rugpjūtį likusias dvare tris moteris taip pat sušaudė. Kaip atsitiko, kad keturios žydės liko dvare? Liudytojų parodymai skiriasi. Vienas iš jų – Drulis [61, 119] teigė, kad sušaudžius vyrus (11–12 vyrų Šalyno dvare) 100 moterų buvo atvarytos į dvarą, o netrukus jos buvo nuvežtos į Šateikių mišką. *Vežimo šaudyti į Šalino mišką metu keturios žydų tautybės moterys pabėgo ir slapstėsi II-ame Šalino dvare.* Po kurio laiko atvyko baltaraiščiai, *jie paėmė minėtas keturias žydų tautybės moteris, nusivedė į mišką prie Eglinsko sodybos ir ten jas nušovė.* Tai paliudijo Justinas Bertašius [34, 104]: *Tik atrodo, 4 moterys buvo paliktos Šalino dvare ir tik po kiek laiko jos buvo sušaudytos miške prie Eglinsko sodybos.* Žiobakas [251, 201] liudijo: *Be to, po minėto išvežimo į Šateikių mišką* [apie 100 moterų. – *Aut.*] *Šalino dvare dar buvo likusios 4 žydų tautybės moterys, kurias po kurio laiko sušaudė atvažiavę iš Salantų du ginkluotos gaujos dalyviai.* Jo teigimu, Šalyno II dvare buvo laikomos melžiamos karvės ir ten buvo paskirtos dirbti keturios žydų

tautybės moterys, kurios ir buvo sušaudytos prie Eglinsko sodybos, o ne pabėgusios moterys.

Kaplano šeimos sušaudymas. Buvo dar vienos žudynės Salantuose, prie žydų kapinių. Kretingos saugumo darbuotojai atskirai sušaudė keturių asmenų žydo odininko Kaplano šeimą: Chaimą, Rachilę ir vaikus – Šulamitą ir Miriamą (Vaniuchino informacija). Štai kaip apie tai pasakojo tų žudynių dalyvis Petras Kazragis [110, 83–85]: *1942 m. pavasarį mane ir kitą suimtąjį Gruodį* [...] *išvarė iš Kretingos daboklės ir pasodino į policijos sunkvežimį. Kartu su mumis į mašiną atsisėdo Kretingos saugumo darbuotojai.* [...] *mes nuvažiavome iš Kretingos į Salantus. Nuvažiavus į Salantus man ir Gruodžiui Bražinskas (Kretingos saugumo darbuotojas) davė kastuvus ir liepė nueiti prie žydų kapinių ir iškasti duobę, nes reikia sušaudyti dar vieną žydų šeimą. Kartu į Salantų policiją buvo iššauktas žydų tautybės pilietis Kaplanas, jam taip pat davė kastuvą ir liepė eiti kartu su mumis. Jau temstant mes visi trys: aš, Gruodis ir Kaplanas nuėjome prie žydų kapinių Salantuose ir ten iškasėme duobę. Jau pritemus į tą vietą, kur mes iškasėme duobę, su ta pačia mašina, su kuria mes atvažiavome, buvo atvežta Kaplano šeima, žmona ir du vaikai.* [...] *Privažiavę prie duobės maždaug 200 metrų nuotolyje Kaplano šeimai liepė išlipti iš mašinos ir pėsti buvo atvaryti prie duobės. Pačiam Kaplanui iš duobės išlipti neleido ir liepė žmonai ir vaikams sulipti į duobę.* [...] *Po to jiems buvo įsakyta sugulti duobėje veidais žemyn.* [...] *Tuoj pat mūsų užnugaryje pasigirdo šūviai.* [...] *Paskui aš išgirdau, kad Bražinskas ar Skruibis pareiškė, kad niekaip negali nušauti Kaplano, ir įlipo į duobę. Po to dar buvo paleisti 3 ar 4 šūviai.* [...] *Po to mums buvo įsakyta sugrįžti prie duobės ir užkasti lavonus.*

Trijų žydų sušaudymas ant tilto. Konstantinas Zajančkauskas liudijo [249, 187], kad 1941 m. liepos ar rugpjūčio mėnesį jis su kitais paaugliais matęs, kaip Domas Vaičys (Džiunis) ir Smulnis nušovė tris suimtus žydus. Baltaraiščiai juos vedę į sinagogą. Priėjus tiltą, žydams liepta bėgti per tiltą, į bėgančius buvę paleisti šūviai. Tai buvę Ochmonas, Davidovas, o trečiojo nepažinojęs.

Tikriausiai tai galėjo įvykti birželio pabaigoje arba liepos pradžioje (liepos 10 d. žydai vyrai buvo jau sušaudyti).

Žudynės Naujųjų Salantų kaime. Byloje *Dokumentai* yra Salantų vykdomojo komiteto pirmininko 1945 vasario 9 d. aktas [57, 39], kuriame rašoma, kad *Salantuose, Naujųjų Salantų kaime, Felikso Šoblinsko žemėje vokiečių okupacijos metu sušaudyta 18 žmonių, 7 žydai ir 11 lietuvių. Vienas jų buvo liaudies teismo teisėjas, Salantų miestelio gyventojas, sušaudytas kaipo komunistas. Kiti buvo Platelių valsčiaus gyventojai. Dėl kokios priežasties jie buvo sušaudyti nežinoma.*

Visi sušaudyti vokiečių, lietuvių partizanų nurodymu.

Šis aktas rodo, kad tai buvo sovietiniai aktyvistai ir sušaudyti pirmosiomis karo dienomis. Prie holokausto aukų jie nepriklauso.

Sušaudytųjų skaičius. Norėdami sužinoti tikslų Salantuose nužudytų asmenų skaičių, turime įvardyti ir sušaudytus sovietų aktyvistus. Petras Razmusas liudijo [182, 257]: *Kaip aš girdėjau, viso buvo sušaudyta 29 sovietų tarnautojai ir aktyvistai* [...]; *viso* [1941 m. – *Aut.*] *buvo sušaudyta apie 500 žmonių.* Pasak liudytojo Skruibio [206, 33], *žydai buvo suimti ir buvo laikomi sinagogoje. Jų galėjo būti iš viso virš 200 žmonių, vyrų, moterų ir vaikų. Aš tą skaičių prisimenu todėl, kad policijos viršininkas Baltuonis buvo įsakęs man surašyti visus į sąrašą.* [...] *Maždaug apie 12 vyrų buvo išsiųsti į Šalino dvarą darbams. Po to man teko girdėti, kad juos gaujos dalyviai sušaudė.* [...] *Atrodo, po to į dvarą buvo nuvežta apie 100 moterų, taip pat darbams.* Mūsų manymu, šis skaičius netikslus, kuriuo nors momentu Salantų sinagogoje galėjo būti apie 200 žydų. Vyrų ir moterų žudynės vyko atskirai. Vyrai (100) sušaudyti prie žydų kapinių ir 12 – prie Šalyno dvaro. Toliau Skruibis teigė: *Po to* [Šalyno dvare sušaudžius 12 vyrų. – *Aut.*], *datos neprisimenu, buvo šaudomos moterys. Kiek prisimenu, dalis moterų buvo sinagogoje, kitos buvo Šalino dvare.*

Sušaudytų žydų skaičius dažniausiai nurodomas remiantis kaltinamojo Skridailos parodymais [203, 224; 204, 3–4], neatsižvelgiant į kitus liudytojus. Mūsų surinktais duomenimis, moterys iš Salantų nužudytos per du kartus (70 ir 50) Šateikių miške, 100 moterų iš Šalyno dvaro taip pat sušaudytos Šateikių miške. Skridailos teigimu, vienu kartu Šateikių

2 lentelė. Salantų žydų žudynės

Data	Žudynių vieta	Mūsų duomenimis
1941 06 pabaiga–1941 07 pradžia	Salantuose ant tilto (vyrai)	3
1941 07 10	Salantų žydų kapinės (vyrai)	100
1941 07 13	Šalyno dvaras (vyrai)	11
1941 07 20	Šateikių miškas (moterys iš sinagogos)	60–70
1941 07 pabaiga	Šateikių miškas (moterys ir vaikai iš sinagogos)	50
1941 08 pabaiga	Šateikių miškas (moterys su vaikais iš Šalyno dvaro)	100
1941 09 12	Šalyno dvaras (moterys)	35
Praėjus kelioms dienoms po 1941 09 12	Prie Eglinsko sodybos	4
1942 m. pavasarį	Kaplano šeima prie žydų kapinių	4
Iš viso:		367–377

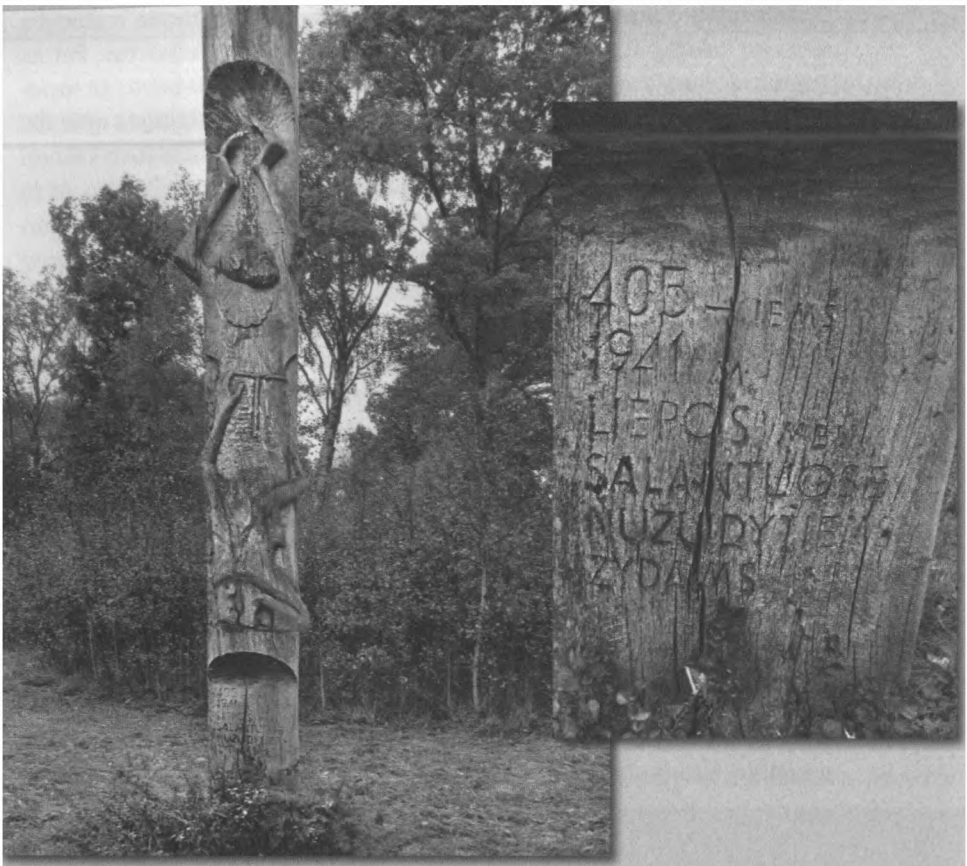

Jakovo Bunkos koplytstulpis su užrašu:
405-iems 1941 m. liepos mėn. Salantuose nužudytiems žydams

Vieta prie žydų kapinių, kur buvo šaudomi Salantų žydai

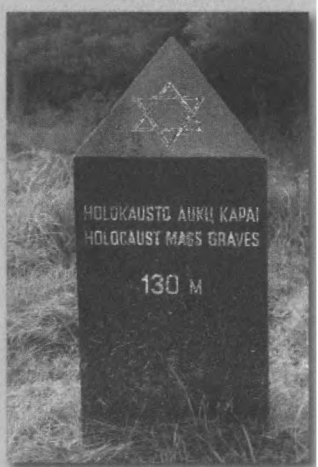

Džanerio stulpas, rodantis atstumą iki Salantų žydų žudynių vietos

miške nužudytos 100 žydžių iš sinagogos, todėl ir *MŽL* [148, 397] atsirado netikslumų. Rašoma, kad *Salantai, žydų kapinės* [tiksliau – prie žydų kapinių. – *Aut.*] *nužudyti 405 asmenys* (maždaug tiek iš viso nužudyta Salantuose), o Šateikių girioje – apie 100 moterų ir vaikų. Razmusas liudijo [182, 257], kad *1941 m. viso buvo sušaudyta 500 žmonių*. Valužis pareiškime Valstybės saugumui rašė [229, 3]: *Kaip užėmė vokiečiai Lietuvą, iš Salantų miesto parvežė žydų ir žydelkų dėl darbų į Šalino dvarą. Žydų buvo 10 ar 11, žydelkų buvo maždaug 140.*

Šlionskio baudžiamojoje byloje [172, 275] rašoma: *1941 m. liepos mėn. pradžioje Salantų policija kartu su mūsų ginkluota gauja suėmė ir sušaudė visus Salantų m. žydų tautybės piliečius, kurių iš viso Salantuose buvo apie 500. Žydai vyrai buvo sušaudyti tuoj po jų suėmimo pirmomis liepos mėn. dienomis, moterys už kelių savaičių.*

Taigi 1941 m. naciai iššudė visą Salantų žydų bendruomenę [126, 330; 191a; 243]. Pasak liudytojų, Salantuose gyveno ne daugiau kaip 500 žydų, nužudyta apie 400.

Paminklai. Salantų žydų žudynių vietose yra pastatyti paminklai: Žvainių kaime, prie Salantų žydų kapinių, Šalyne, prie Šalyno dvaro ir Šateikiuose, Plungės rajone.

Žvainių kaime, prie Salantų žydų kapinių. Žydų holokausto vieta yra šiaurrytinėje Kretingos rajono savivaldybės teritorijos dalyje, Žvainiuose (Imbarės seniūnija), už 1,8 kilometro į pietvakarius nuo Salantų, už 0,6 kilometro į vakarus nuo kelio Salantai–Imbarė, Salanto kairiajame krante.

Žvainių kaimas prasideda tuoj už Salantų. Jį pravažiavus yra medinė rodyklė – *Žydų žudynių vieta. Salantų žydų kapinės. Rezistentų laidojimo vieta*. Pasukus nurodyta kryptimi ir nuvažiavus apie 300 metrų yra privačios valdos kiemas, už jo – senosios žydų kapinės. Čia stovi tautodailininko Jakovo Bunkos ąžuolinė skulptūra su užrašu: *405-iems 1941 m. liepos mėn. Salantuose nužudytiems žydams*. Toliau, kairėje, Džanerio stulpas rodo dar 130 metrų daubos link, ten kairėje pusėje, priešais kapines, ant kalvos, stovi granitinis paminklas. Nors žydai sušaudyti dauboje, paminklas pastatytas priešais žudynių vietą ant kalvos. Paminklo memorialinėje lentoje iškalta Dovydo žvaigždė, po ja užrašas lietuvių ir jidiš kalbomis: *Šioje vietoje 1941 m. nužudyti 405 žydai*. Nuožulnioje priekinėje plokštumoje įbetonuota memorialinė lenta su užrašu lietuvių kalba: *Fašistinio teroro aukoms 1941.VI–VII*. Toliau į šiaurės vakarus yra senosios Salantų žydų kapinės, į pietus – paminklas pokario partizanams.

Holokausto aukoms atminti žudynių vietoje stūksančioje kalvoje 1967 m. birželio 3 d. buvo atidengtas paminklas. Pavienių holokausto aukų, nužudytų karo pradžioje Salantuose, kapai paženklinti nedideliais be-

ioje vietoje 1941 m. liepos 10 d. prie Salantų ydų kapinių sušaudyta 100 žydų vyrų

Paminklas Salantų žydams prie Šalyno dvaro

toniniais antkapiniais paminklėliais [195]. Žudynių vieta 1970 m. paskelbta vietinės reikšmės istorijos paminklu (IV383), 1997 m. jis įrašytas į kultūros vertybių registro istorinių vietų sąrašą (I50), 2005 m. pripažintas valstybės saugomu kultūros paveldo objektu [131]. Paminklo užrašas skelbia, kad iš viso Salantuose nužudyti 405 žydai.

Šalynas, prie Šalyno dvaro. Važiuojant keliu Kretinga–Salantai, ties Klausgalviais reikėtų sukti į keliuką kairėje per mišką. Juo važiuoti arba eiti (rudenį) apie kilometrą iki Džanerio stulpo kairėje. Paėjus nurodyta kryptimi apie 500 metrų yra paminklas: ant didžiulio akmens memorialinėje lentoje užrašas lietuvių ir jidiš kalbomis: *Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 18 žydų*. Už paminklo mėlynai nudažyta tvorele aptverta žudynių vieta. Beje, prie Šalyno dvaro, kur dabar stovi paminklas, liudytojų parodymais, buvo nužudyta ne 18, o apie 50 žydų: 1941 m. liepos 13 d. – 11 vyrų, 1941 m. rugsėjo 12 d. – 35 žydės, dar vėliau – keturios moterys iš Šalyno II dvaro.

Šateikių miške, Plungės rajone, įvykdytos trejos žydų žudynės: iš viso čia sušaudyta ne 100, o 230 žydžių ir vaikų. Knygoje *Plateliai* rašoma: *Platelių valsčiaus žemė sugėrė ir iš Salantų atvarytų ir čia nužudytų žydų kraują. Apie tai primena trečioji paminklinė lenta ir užrašas lietuvių ir žydų kalbomis masinėje kapavietėje miške prie Šateikių. Čia šimto žydų tragediją primena ir Plungėje gyvenančio jų tautiečio Jakovo Bunkos stogastulpis* [177].

Gelbėtojai. Už išgelbėtas Basios Abelmanaitės-Jankelovičienės ir Rapolo Veržbolausko gyvybes 1991 metais Pasaulio tautų teisuolio vardas suteiktas netoli Salantų, Imbarės kaime, gyvenusiems Sofijai Kasparaitienei ir Pranui Kasparaičiui [30]. 2002-aisiais metais jie buvo apdovanoti Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi. Korespondentas Romualdas Beniušis apie išgelbėtus salantiškius rašė: *Abu išgelbėtieji salantiškiai žydai karo metus praleido slėptuvėje, įrengtoje Kasperaičių namuose. B. Abelmanaitė pas juos pateko paskutiniu momentu išvengusi sušaudymo, naktį pabėgusi nuo baudėjų. Prieš tai kurį laiką ji dirbo Kasperaičių ūkyje ir žinojo, kad pabėgus jai bus suteikta prieglauda. Gi R. Veržbolauską pas Kasperaičius, gelbėdami nuo mirties, slapta atvežė geradariai salantiškiai. Didelę moralinę ir materialinę pagalbą besislapstantiems teikė Salantų bažnyčios klebonas Antanas Simaitis, bažnyčioje savo pamoksluose smerkęs žydų žudynes, raginęs žmones elgtis krikščioniškai ir padėti žydams. Jo įtakoje Kasperaičių šeima ir apsisprendė gelbėti žydus, nors aiškiai žinojo, kas už tai jiems gresia* [31, 21].

1951 m. Kasperaičių šeima, nors ir gelbėjo žydus, sovietų valdžios, kaip buožės, buvo ištremta į Sibirą.

Partizanas Pranas Končius po mirties 2000 m. vasario 11 d. prezidento Valdo Adamkaus dekretu buvo apdovanotas Vyčio kryžiaus ordino Karininko kryžiumi. Dėl dalyvavimo žydų žudynėse Salantuose 2015 m. rugsėjo 22 d. prezidentė Dalia Grybauskaitė pakeitė 2000 m. dekretą ir partizanas Končius-Adomas neteko apdovanojimo (Partizanas visgi neteko ordino, *Vakarų Lietuva*, nr. 184 (6995), 2015, rugsėjo 23, p. 11).

***

Remiantis mūsų pateikta medžiaga (baudžiamojoje byloje esančiais liudytojų parodymais), galima teigti, kad Salantuose nužudyta apie 400 asmenų:

1941 m. birželio pabaigoje ar liepos pirmosiomis dienomis sušaudyti trys žydai Salantuose ant tilto.

Liepos 1 d. Salantų žydai suvaryti į sinagogą.

Liepos 10 d. 11 darbingų žydų vyrų ir 140 žydžių bei vaikų iš sinagogos išsiųsti dirbti į Šalyno dvarą. Tą pačią dieną 100 žydų vyrų iš sinagogos sušaudyti prie Salantų žydų kapinių, Žvainių kaime.

Liepos 13 d. Šalyno dvare sušaudyta 11 žydų vyrų.

Liepos 20 d. iš Salantų sinagogos apie 60–70 moterų (tikriausiai be vaikų) sušaudytos Šateikių miške.

Liepos pabaigoje sušaudyta paskutinės likusios sinagogoje daugiau kaip 50 moterų ir vaikų.

Rugpjūčio pabaigoje Šateikių miške sušaudytos iš Salantų į Šalyno dvarą atgabentos 100 moterų su vaikais.

Rugsėjo 12 d. Šalyno dvare sušaudytos likusios 30–35 žydės (viena išsigelbėjo).

Rugsėjo mėnesį prie Eglinsko sodybos sušaudytos paskutinės keturios moterys iš Šalyno dvaro.

Skuodo valsčius

Skuodas (žyd. *Skud*, *Škud*), įsikūręs tarp dviejų upių – Bartuvos ir Luobos. Skuodas yra už 3 kilometrų nuo Latvijos sienos ir 47 kilometrų į šiaurės rytus nuo Kretingos. Tiltas per Bartuvą jungia senamiestį ir naujamiestį.

Miestas pradėjo augti per Skuodą nutiesus geležinkelį tarp Klaipėdos ir Liepojos. Tarpukariu Skuodas buvo valsčiaus centras ir priklausė Kretingos apskričiai. Kaip rašo Bronius Kviklys [126, 299], miestas buvo aptvarkytas, nutiestos naujos gatvės, sutvarkyti šaligatviai, gatvių apšvietimas, pristatyta viešųjų ir privačių namų. Pertvarkyta centrinė miesto aikštė – joje pastatytas didžiulis mūrinis prekybos centras.

Skuode buvo valsčiaus savivaldybė, paštas, apylinkės teismas, notariatas, policijos nuovada, pasienio policijos rajonas, muitinė, gimnazija, žydų progimnazija, biblioteka, veikė D. Davido knygynas. Be knygų, čia buvo galima įsigyti ir to meto prabangos prekių, pavyzdžiui, sieninių laikrodžių, patefonų, plokštelių su garsių muzikantų įrašais [198, 41].

Aktyviai veikė įvairios lietuvių ir žydų organizacijos.

Skuode dirbo trys žydų vaistininkai ir penki gydytojai, čia veikė žydų vidurinė mokykla, kurioje buvo dėstoma hebrajų kalba, kinas teatras, labdaros ir kultūros draugija „Ezrò", vyko spalvingas ir savitas gausios žydų bendruomenės religinis ir kultūrinis gyvenimas, – tokį Skuodo žydų bendruomenės gyvenimą tarpukariu pateikė Lietuvos užsienio reikalų ministras Vygaudas Ušackas [133] (gimęs Skuode) 2009 m. gruodžio 16 d. kalbėdamas Pasauliniame forume prieš antisemitizmą.

Žydų bendruomenė aktyviai dalyvavo kultūriniame ir sportiniame miesto gyvenime. Skuode veikė keletas žydų sporto organizacijų. Garsi buvo žydų futbolo komanda. Varžybos vykdavo beveik kiekvieną savaitę ir sutraukdavo nemažai žiūrovų. Mieste veikė žydų orkestras, choras, dramos būrelis [198, 43].

Iš viso mieste buvo 204 prekybos įmonės, kurių dauguma priklausė žydams [198, 42]. Kiek vėliau susikūrė kooperatinių parduotuvių tinklas. Pirmoji parduotuvė Skuode atidaryta 1929 metais. Lietuvių prekybininkai ragino lietuvių pirkėjus nebepirkti žydų krautuvėse. Skuodo žydų kova dėl išlikimo buvo sunki, nes naujas lietuviškas parduotuves valdžia rėmė finansiškai ir kitais būdais.

Žydų prekyba, papročiai, visuomeninės organizacijos bei kasdieninis gyvenimas Skuode aprašyti 1948 m. Tel Avive išleistoje *Skuodo atminties knygoje* [158]; ją išleido buvę Skuodo gyventojai, išsigelbėję nuo holokausto. Naudingos informacijos yra ir straipsniuose: Gediminas Bugaitis „Žydai Skuode" [43, 45, 48], Živilė Simutytė „Skuodo žydų bendruomenė 1919–1941 m." [198, 41–46] ir Joana Šleinienė „Žydus Skuode mena tik kapinės" [216].

Tarpukariu Skuode klestėjo amatai. Pagrindinis miestelėnų verslas buvo avalynės pramonė, plačiai garsėjo čia siuvami batai „Kontinent". Daug miestelio jaunimo dirbo batų dirbtuvėse, taip pat mokėsi batsiuvio amato. Dauguma dirbtuvių turėjo modernias, elektra varomas mašinas. Batsiuviai buvo Icchakas Kohenas, Michaelis Mines, Hiršas Gilderis, Šlomo Peres, Jehuda Bermanas ir Beršteinas – naujamiestyje; Gedalia Abramovičius, Mošė Jankelovičius ir Mošė Leib Grinblatas – senamiestyje. Ypač produktyvus buvo Koheno fabrikas „Kontinent", išleisdavęs apie 100 porų per dieną. Batai buvo parduodami visoje Lietuvoje, bet daugiausia Klaipėdoje. Odadirbiai Špicas, Hochmanas, Turekas ir Kopelovičius naujamiestyje, Grinblatas senamiestyje aprūpindavo Skuodo batsiuvius beveik visomis reikalingomis žaliavomis.

Skuode buvo dvi didelės didmeninės bakalėjos parduotuvės ir brolių Fogelmanų krautuvė, kuri prekiavo statybinėmis medžiagomis ir geležimi (grandinėmis, vinimis ir kt.). Aplinkinių miestelių gyventojai čia pirkdavosi reikalingų prekių.

Senamiestyje buvo didelis audimo fabrikas ir audinių dažymo gamykla, kuri priklausė Mordechajui Choikeriui; Fogelmano grandinių ir vinių fabrike dirbo apie 20 žmonių; Isako Hovšos saldainių fabriko naujamiestyje pakavimo padalinyje dirbo apie 20 mergaičių; Kastelanskio kojinių fabrike – apie 20 ar 30 mergaičių. Skuodo kojinės buvo paklausi prekė visame regione.

Siuvėjai, laikrodininkai, kailininkai, skrybėlininkai, kepėjai, konditeriai, sagų dirbėjai, kirpėjai, dailidės, statybininkai ir krosnininkai (Jozefas Glikmanas) buvo garsūs miestelyje ir jo apylinkėse. Davidovo spaustuvė spausdino kvietimus į vestuves, reklamas ir kita. Gerai gyventojams buvo žinomi vaistininkų Mirkio ir Katerfeido vardai.

Vežėjai užsidirbdavo pragyvenimui veždami prekes į geležinkelio stotį, kuri buvo už pusketvirto kilometro nuo miestelio. Pagrindinis vežėjas nuo stoties iki miestelio buvo Dovas Segalas, žinomas *Bere der Priekuler forer* pravarde, ir jo sūnus Efraimas, – turėjo diližaną, kuriuo veždavo žmones į traukinių stotį ir iš jos. Vėliau diližaną pakeitė didelis autobusas.

Maždaug penki žydai ūkininkai Skuode dirbo žemę. Jie užsiaugindavo pakankamai savo reikmėms, o kas likdavo, parduodavo miestelio gyventojams. Didelių plotų savininkai buvo Neta Zelikovič, Berė Kaganzonas ir Jozefas Mirkis (senamiestyje); broliai Mendelis ir Nachumas Chackeliai, Hiršas Kohenas ir Davidas Šafkindas (naujamiestyje). Šafkindas buvo puikus žemės ūkio specialistas: jis ne tik rūpinosi dideliame plote auginamomis daržovėmis, bet savo kieme turėjo dar paukštyną ir karvių tvartą.

Senoji Skuodo sinagoga buvo garsi visoje Lietuvoje. Tai buvo viena iš trijų seniausių sinagogų šalyje, medinė, maždaug 15 metrų aukščio, išpuošta meniniais medžio raižiniais iki arkinių lubų. Abiejose arkos pusėse buvo smulkūs labai gražūs medžio raižiniai: liūtai, elnias, balandžiai, obuoliai, kriaušės ir įvairių rūšių žydintys medžiai. Šventiko karūna, karaliaus ka-

rūna ir dvi lentelės, kartu su visais simetriškais kontūrais, sudarė nuostabią visumą ir gražią harmoniją.

Naujamiestyje buvo sinagoga ir dveji maldos namai. Vienuose iš maldos namų buvo chederis, kur vaikai po pamokų mokykloje mokėsi Toros.

Skuodo rabinas Jakovas Chaimas Baruchas Teruškinas išbuvo iki pat Skuodo žydų bendruomenės sunaikinimo.

Miestelyje vyko intensyvus socialinis ir kultūrinis gyvenimas, veikė viešosios ir nacionalinės įstaigos.

1927 m. buvo įkurtas pirmasis hebrajų vaikų darželis. Pirmoji auklėtoja buvo Fruma Markus. Biblioteka turėjo apie 1000 knygų ir buvo vis papildoma naujais leidiniais; ji aptarnavo visus Skuodo gyventojus žydus.

1926 m. naujos pradinės mokyklos patalpose pradėjo veikti kino teatras, vadovaujamas Benciono Fogelmano. Vaistininkas Zilbersteinas buvo paskutinis choro vadovas. Choras repetuodavo kelis kartus per savaitę.

Kiek iki karo Skuode gyveno žydų, nežinome. Visiška painiava ir su pirmosiomis karo dienomis nužudytųjų mieto žydų (vyrų, moterų, vaikų) skaičiais. Vienur, net ant paminklinio akmens, įrašoma apie tris tūkstančius, kitur tik apie tūkstantį du šimtus. Gyvulius suskaičiuoja, žmonių ne, – taip samprotauja Juozas Vyšniauskas straipsnyje „Buvo... ir nebėr" [247]. Bugaitis taip pristato Skuodo gyventojų sudėtį 1933 metais [43]: *Tarpukaryje* [...] *tautiniu ir tikybos atžvilgiu Skuodas labai mišrus, didelę jo gyventojų dalį sudaro mažumos. Iš apie 4000 gyventojų yra: apie 30 proc. žydų, latvių – 20 proc., vokiečių – 4 proc. ir apie 1 proc. rusų, tad likusieji 45 proc. miestelio gyventojai buvo lietuviai.*

1940 m. Skuode gyveno 4410 žmonių, žydų buvo 2200, tai sudarė apie 50 procentų [207].

Skuodo žydų bendruomenės sunaikinimas 1941 metais. Penkios žudynių vietos. Dabar Skuode žydų jau nėra. Jų bendruomenė iššudyta 1941 metais. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [126, 300] rašo: [...] *naciai 1941 m. likvidavo apie 1600 Skuodo žydų.* Gana daug duomenų apie žydų žudynes Skuode ir Dimitrave yra Arūno Bubnio archyvine medžiaga pagrįstame straipsnyje „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais" [40], tačiau ir jis negalėjo atsakyti į visus klausimus. Skuodo žydų žudikai teisti du kartus – 1945 ir 1963 m., tačiau net nagrinėjant teismo bylas [136, 195; 144, 161] gana keblu nustatyti žydų bendruomenės žūtį.

Daugelyje šaltinių nurodomos tik trys Skuodo žydų bendruomenės sušaudymo vietos: prie buvusių Šaulių sąjungos namų, Kulų I kaime ir Alkos kalne [130, 32]; Kulų kaime, prie MSV salės ir Bartuvos upės [93]. Kai kurie autoriai teigia, kad Skuode sušaudyti ir Ylakių žydai, tačiau, mūsų nuomone, Ylakių žydų bendruomenė sušaudyta Ylakių žydų kapinėse (tuo metu buvo Mažeikių apskrities Ylakių valsčius). Danguolės Aurelijos Gedgaudienės

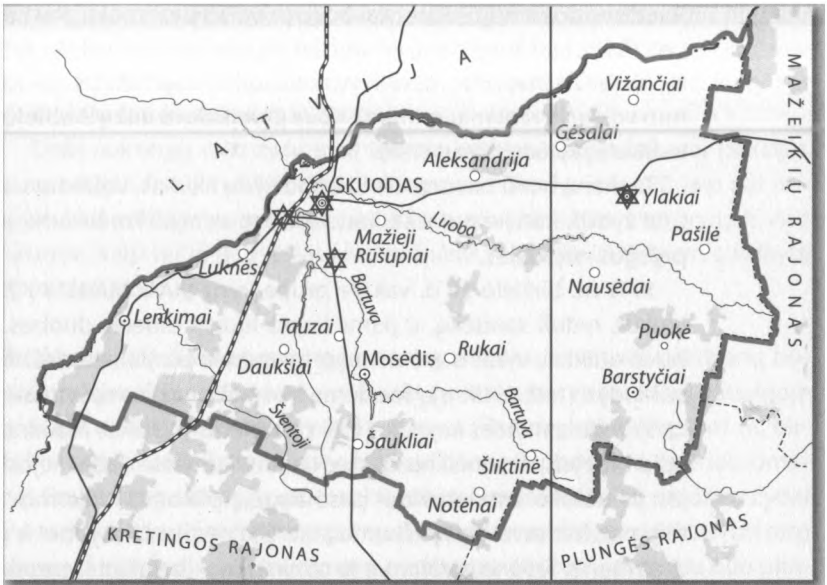

Dabartinės Skuodo rajono ribos su holokausto paminklais

teiginių, kad Kvecių miške sušaudyti ir žydai iš Skuodo, nei kaltinamieji, nei kiti šaltiniai nepatvirtino.

Jau žinoma, kad Skuodo žydai buvo žudomi penkiose vietose: Skuode, prie Šaulių sąjungos namų, prie geležinkelio tilto per Bartuvą, Kulų I kaime, prie Dimitravo (Jazdų miške, Alkos kalne) ir Darbėnuose. Tai patvirtino baudžiamosiose bylose tiek kaltinamieji, tiek liudytojai.

Iš *Skuodo atminties knygos* galime susidaryti tik bendrą Skuodo žydų bendruomenės sušaudymo eigą: vyrai sušaudyti Skuode, o moterys ir vaikai – Dimitrave. Pagrindinis šaltinis, atskleidžiantis Skuodo žydų bendruomenės žūtį, yra vadinamoji Skuodo byla [136–143].

Prasidėjus Vokietijos–SSRS karui, 1941 m. birželio 22 d., sekmadienį, pusę trijų po pietų, ginkluotas vokiečių būrys įžengė į Skuodą [158].

Tuo pat metu prie Skuodo buvę kai kurie Raudonosios armijos daliniai, supratę, kad neatsilaikys prieš artėjančios vokiečių armijos pajėgas, pasitraukė į Latviją. Vokiečių kariuomenės būrys į Skuodą įžygiavo niekieno netrukdomas. Apie šimtas karių liko miestelyje, kiti – nužygiavo į Latvijos Priekulę, kurioje buvo rusų kariuomenės dalinių. 1941 m. birželio 23 d. Raudonosios armijos kareiviai, kurie paliko Skuodą, persigrupavo ir nusprendė užimti miestelį, nes sužinojo, kad Skuode įsikūręs vokiečių būrys nėra didelis, ir šeštadienį, birželio 28-osios ankstyvą vakarą, grįžo į Skuodą [198, 45].

Žiauri kova tarp Raudonosios armijos kareivių ir vokiečių prasidėjo naujamiesčio centre. Per kelias minutes kilo keli gaisrai turgaus aikštėje, Ylakių ir Mosėdžio gatvėse. Sekmadienio rytą vokiečiai gavo pastiprinimą, ir

Raudonosios armijos kareiviai buvo priversti pasitraukti. Kai baigėsi kovos, paaiškėjo, kad žuvo daug civilių; tarp jų nemažai žydų; taip pat Skuodo rabinas Teruškinas [158]. Beveik visas Skuodo naujamiestis skendo liepsnose nuo vokiečių rankinių granatų. Kova pareikalavo aukų iš abiejų pusių (žuvo ir vokiečių komendantas) [158].

Tą dieną buvo nuspręstas Skuodo žydų likimas. Vokiečių valdžia apkaltino žydus, kad jie pranešė Raudonosios armijos kareiviams, jog vokiečių pajėgos nedidelės.

1941 m. birželio 29 d. vakare grupė vyrų buvo nuvesta į Zelikovičiaus laukus, netoli sandėlių, ir jiems liepta iškasti dideles duobes. Kai darbas buvo atliktas, vyrai buvo atvaryti grupėmis po penkiasdešimt ir iš karto sušaudyti [158]. Iš tikrųjų šaudoma buvo gimnazijos sporto aikštėje.

Skuodo atminties knygoje [158] paminėtas Icchakas Malkinsonas, miestelio didvyris, neseniai nusipirkęs laukus, kuriuose dabar liejosi žydų kraujas: jis užšoko ant lietuvio ir pasmaugė jį plikomis rankomis. Žydas žuvo taip pat, bet savo didvyriškumu atkeršijo ne tik už save, bet ir už visą bendruomenę. *Tebūna gerbiamas jo atminimas*, – baigiamas pasakojimas apie šio žmogaus poelgį.

Baigdami šaudyti vokiečiai atrinko keturis žydus – Reuveną Gilderį, Leibą Grinblatą, Netanelį Tureką ir Jozefą Jehuda Leviną, kurie buvo priversti išvalyti žydų namus senamiestyje ir paruošti vokiečių kareiviams apgyvendinti (senamiesčio namai nebuvo nuniokoti per kautynes). Šių žydų likimas – kaip ir kitų.

Knygoje minimas ir vienas iš šaudytojų Petras Bitleras, kirpėjas iš senamiesčio. Užaugęs kartu su žydų vaikais, puikiai mokėjo žydų kalbą, užsidirbo pragyvenimui iš klientų žydų ir kartais net būdavo kviečiamas prie jų stalo. Tačiau būdamas 29 metų, susitepė žydų krauju. Tolesnis jo likimas nežinomas.

Skuodo žydų getas. Vokiečiams užėmus Skuodą, tuojau pat susikūręs lietuvių partizanų būrys, kartu su naciais, pradėjo suiminėti atsilikusius sovietų karius, komunistus, komjaunuolius, aktyvistus ir juos įkurdino dviejose parduotuvių patalpose ir kino teatre (klube). Į šias patalpas po kelių dienų buvo suvaryti ir žydai ištisomis šeimomis. Dar po dviejų dienų iš parduotuvių žydai po 20 žmonių buvo vedami į lauką ir apieškomi. Pas du žydus rasta sovietinių pinigų, jie buvo sumušti ir nušauti (kaltinamojo Juozo Mažutavičiaus parodymais) [144, 121].

Padaugėjus suimtųjų, jie buvo suskirstyti į dvi grupes: vyrus ir moteris. Vyrai nuvaryti į Skuodo senamiestyje buvusius Šaulių sąjungos namus, o moterys – į sinagogą Kudirkos gatvėje. Kadangi daug pastatų buvo sugriauta arba sudeginta, vyrai buvo varinėjami valyti griuvėsių. Liudytojas Petras Jablonskis [139, 118] per apklausą patvirtino: *Žydus jis* [Skuodo gimnazijos kapelionas kunigas Lionginas Jankauskas. – *Aut.*] *tuojau atskyrė nuo*

lietuvių ir juos patalpino salėje. Lietuviams, rusams, latviams įsakė lipti ant scenos ir ten būti. Taip pat uždraudė lietuviams bendrauti su žydais. *Taip išlaikė šešias paras be maisto ir vandens*, – pasakojo išsigelbėjusi liudytoja Kazimiera Satkauskienė [136, 231].

Dalis suimtųjų (500 žydų ir 60 lietuvių aktyvistų) buvo laikomi policijos nuovadoje – kalėjime [137, 273]; kaltinamasis Dapšys [141, 16] taip pat nurodė, kad policijos nuovadoje, pasak jo, buvo apie 400 suimtų vyrų. Iš viso Skuode, kaip teigė liudytojas Liudas Gužas [137, 250–252], buvo sulaikyta apie 1500 žmonių.

Žudynės prie Šaulių sąjungos namų. Minėtasis lietuvių partizanų būrys, o vėliau iš jų sudarytas pagalbinės policijos būrys mėnesio pabaigoje pradėjo ne tik pirmuosius žydų šaudymus Skuode, bet ir visą 1941 m. birželio–rugpjūčio laikotarpį dalyvavo naikinant Skuodo žydų bendruomenę. Esant daug suimtųjų, po penkių dienų nuo okupacijos pradžios žydai vyrai pradėti šaudyti čia pat – gimnazijos sporto aikštėje, nes ši buvusi tarp gimnazijos ir Šaulių sąjungos namų, arba apie 40 metrų atstumu nuo gimnazijos pastato. Šios žudynės vyko 1941 m. birželio 29 d. [136, 73].

Liudytojas Kazys Gutautas [139, 223–224] pasakojo: *Tai buvo pirmas sušaudymas Skuode. Ant aikštės žudikai pirmiausia atvarė apie 60 žmonių. Tai buvo po pietų, pirmą okupacijos savaitę.* [...] *Šituos pasmerktuosius žudikai sustatė ant mokyklos aikštės ir man matant sušaudė. Žudikų tarpe buvo apie 10 vokiečių kareivių ir apie 15 vietinių, Vasario grupės dalyvių. Po sušaudymo nužudytųjų lavonai gulėjo ant mokyklos aikštės. Po to suimtieji žydai juos palaidojo ten pat. Dabartiniu laiku ten yra kapinės.*

Vieno iš kaltinamųjų Albino Meidaus [136, 55–56] apklausos protokole rašoma: [...] *gimnazijos pastate netoli jo ant sporto aikštės buvo šaudomi žmonės.* [...] *Juos šaudė apie 40 metrų atstume nuo gimnazijos pastato. Sušaudymas prasidėjo jau po pietų, tuomet kautynės su Tarybinės Armijos daliniu baigėsi. Žmones šaudė prie Šaulių salės pastato.* [...] *Pasmerktuosius imdavo iš Šaulių salės pastato, kur jie buvo patalpinti jau pirmiau. Man matant, buvo sušaudyta apie 50 žmonių, daugumoje vyrai. Sušaudymui vadovavo vokiečių karininkas. Šaudė daugumoje Vasario gaujos dalyviai. Bet su jais buvo ir vokiečių kareiviai. Žmones iš sporto salės išvarydavo nedidelėmis grupėmis. Šaudydavo stovint. Žudikai stovėdavo iš nugaros pusės. Pasmerktuosius šaudė iš šautuvų.*

Kaip teigė kaltinamieji Mažutavičius [144, 121–127] ir Meidus [159, 103], jie padėję užkasti dviejose duobėse lavonus. Kaltinamasis Alfonsas Baužys 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokole [143, 2–3] teigė, kad 1941 m. birželio 30 d., jam atvykus dirbti į Skuodą, *dauguma žydų tautybės vyriškių jau buvo sušaudyta kontrrevoliucinių banditų gaujos narių prie Skuodo gimnazijos rūmų esančioje aikštėje. Apie 100 pasilikusių gyvų vyriškų žydų tautybės* [asmenų. – *Red.*] *ir apie 500 moteriškės* [moteriškių. – *Red.*] *ir vaikų įvairaus am-*

žiaus jau buvo man nesant suvaryti į buvusios Šaulių sąjungos organizacijos namus Šiaulių [dabar Šaulių. – *Aut.*] *gatvėje ir žydų sinagogą Kudirkos gatvėje.*

Užkasus nužudytuosius gimnazijos sporto aikštėje, imta ieškoti žudynėms naujų vietų. Tam tiko dvi: prie geležinkelio tilto per Bartuvą, už žydų kapinių, ir tolėliau esantis Kulų I kaimas.

Žudynės prie Bartuvos. Sovietiniai aktyvistai ir kai kurie žydai buvo sušaudyti už žydų kapinių, o jų kūnai sumesti į dvi aviacijos bombų išmuštas duobes netoli geležinkelio tilto per Bartuvą. Čia sovietiniai aktyvistai ir žydai šaudyti ne kartą.

Kaltinamojo Baužio [143, 3] pasakojimu, jis dalyvavęs 1941 m. liepos 10 d. žydų šaudyme prie Bartuvos. Pirmiausia buvę atvaryta iš Šaulių sąjungos namų apie 20 nuo 18 iki 35 metų vyrų. Šaudyta šalia abiejų duobių, paskirsčius juos po 10. Paskui nušautuosius reikėję sumesti į duobę ir patiems užkasti. Šaudyme dalyvavę 15 pagalbinių policininkų [136, 3].

Tardymo metu nustatyta, kad 1941 m. liepos 17 d. kaltinamasis Meidus [136, 73–74] (kaltinamasis įvykį pripažino, tačiau kategoriškai neigė pats dalyvavęs šaudyme) su bendrais sušaudė apie 20 žmonių, atvarytų iš Šaulių sąjungos namų. Šį kartą žydai buvo sustatyti prie pat krašto, kad nušauti kristų tiesiai į duobę ir nereikėtų jų tempti.

Panašius parodymus pateikė ir kitas kaltinamasis Jurgis Embrasas [137, 46–53]. Jis prisiminė, kaip 1941 m. liepos 17 d. buvo šaudomi sovietiniai aktyvistai ir žydai. Įvykęs pagalbinės policijos narių susirinkimas, kuriame dalyvavę pagalbinės policijos vadas Kostas Vasaris, Skuodo policijos viršininkas Drunga, Skuodo burmistras Čižauskas, Vasario pavaduotojas Stanislovas Vitkus. Visiems pagalbinės policijos nariams liepta susirinkti pavakary (7 val. vakaro) prie policijos pastato, iš kurio buvę paimti penki sovietiniai aktyvistai lietuviai ir nuvaryti prie Bartuvos. Iš Šaulių sąjungos namų buvę atvesdinti dar 30 sovietinių aktyvistų žydų, tarp jų šventiko žmona. Kaip prisiminė kaltinamasis Embrasas, pirma buvę sušaudyti lietuviai, žydams liepta juos užkasti. Kai lavonai buvę šiek tiek apmesti žemėmis, buvę paleisti šūviai į duobėje esančius užkasėjus žydus. Kitiems žydams liepta lipti į duobę. Kilęs didžiausias triukšmas, tada policininkai juos sustūmę į duobę ir sušaudę. Iš tikrųjų policininkų buvo daugiau nei nurodė kaltinamasis, mat penki iš jų buvo jam pažįstami, kitų nepažinojo [137, 54].

Kalbant apie policijos nuovadą būtina pridėti ir Vlado Paberžio liudijimą [137, 273]: *Tiesiog buvo šaudoma ir kalėjime per areštuotųjų patalpų langą. Nušautuosius arba tuoj išnešdavo, arba po kelių dienų.* Vėliau, kaip nurodė Paberžis, policijos nuovadoje buvę žydai visi sušaudyti, o iš 60 lietuvių – 12 paleisti, kiti sušaudyti.

Liudytojų parodymų patikrinimo 1963 m. birželio 1 d. protokole rašoma: *Kapavietė yra 30 m nuo geležinkelio linijos ir apie 60 m nuo geležinkelio*

tilto per Bartuvos upę. Čia buvo atkasti 23 žmonių palaikai [140, 115]. Beje, atkasta tik ta duobė, kurią nurodė liudytojai ir kuri buvo aptverta tvorele. Dabar tvorelės jau nėra, nes palaikai perkelti į sušaudymo vietą prie Šaulių sąjungos namų. Manoma, kad prie Bartuvos tilto sušaudyta per 50 asmenų.

Žudynės Kulų I kaime. Kad Kulų I kaime žydai šaudyti ne vieną kartą, nurodė kaltinamasis Meidus [136, 60]. Jis prisipažino, kad du, tris o gal ir keturis kartus po žydų žudynių Kulų I kaime vyko paimti rūbų ir nuvežti į vado Vasario namus.

1941 m. liepos 5–6 d. prie Kulų I kaimo vokiečiai nušovė 60 žydų [157, 124–127]. Pagalbiniai policininkai lietuviai saugojo ir užkasė sušaudytuosius.

1941 m. liepos 14 d. apie 8 val. vakaro iš Šaulių sąjungos namų buvo atvaryti 15, paskui dar 15–20 vyrų; iš viso 30–35 žydai prie Kulų I kaimo. Iš kaltinamojo Baužio parodymų [22, 4–5]: *Tuo pat laiku atvyko prie duobės apie 10 vokiškų kareivių ir puskarininkių* [...] *kurie pradėjo skirstyti pagalbinius policininkus pagal pareigas. Dalį jų paskyrė dalyvauti betarpiškai šaudyme, dalį – prie apsaugos aplink šaudymo vietą. Be to betarpiškai sušaudyme dalyvavo 6 ar 7 atvykę vokiečių kareiviai.*

Maždaug po 4 dienų, po 20 žydų sušaudymo už kapinių [1941 07 10. – *Aut.*], *įvyko sušaudymas apie 30 ar 35 žydų vyriškių. Tas įvyko prie Kulų kaimo, apie 2 km nuo Skuodo miesto ir apie 0,5 km nuo Skuodo geležinkelio stoties. Sušaudymas įvyko senųjų žvyro kasyklų vietoje. Atvaryti žydai iškasė vieną duobę apie 5 m ilgio, 2–2,5 m pločio ir 2 m gylio.*

Po dviejų ar trijų dienų (1941 m. liepos 16–17 d.) toje pačioje vietoje sušaudyta dar apie 30 žydų vyrų [22, 5–6]. 15–16 val. atvaryta žydų grupė iš Šaulių sąjungos namų išsikasė duobę, didesnę negu per pirmąjį šaudymą, paskui jie buvo sustatyti prie pat *duobės krašto* ir sušaudyti. Šaudė ir keli vokiečiai. Jie pistoletais pribaigdavo sužeistuosius.

Didžiausios žydų žudynės įvyko 1941 liepos pabaigoje–rugpjūčio pradžioje [137, 154]. Gana išsamų ir atvirą masinių žydų žudynių Kulų I kaime vaizdą pateikė kaltinamasis Embrasas 1963 m. balandžio 10 d. apklausos protokole [137, 154].

Iš pradžių buvę atvaryta 10 žmonių paruošti duobių. Iškasę duobes jie buvę sušaudyti. Tada buvę vedami žmonės, daugiausia vyrai, iš Skuodo grupėmis po 80–100 asmenų; atvestos penkios grupės. Didžiausia buvusi paskutinė grupė. Atvestos moterys turėdavusios nusirengti, tada būdavo suvaromos į duobes ir sušaudomos. *Kaimo žvyrduobėse galėjo būti sušaudyta virš 500 žydų tautybės vyrų, t. y. apie 5 tokias grupes, kurias atvarinėjo iš Skuodo miesto* [137, 153–160].

Embrasas 1963 m. balandžio 10 d. apklausos protokole [137, 45] teigė: *Antras sušaudymas buvo I-ųjų Kulų žvyrduobėse. Čia buvo masiškai šaudomi žydų tautybės vyrai. Jų žvyrduobėse buvo sušaudyta apie 800 žmonių.*

Mosėdžio žydų žudynės. Baužio liudijimu [143, 6]: *Po šių masinių sušaudymų Skuodo mieste liko dar uždaryti nesušaudyti apie 20 žydų tautybės vyrų Šaulių sąjungos namuose ir apie 500 žydų tautybės moterų ir vaikų žydų sinagogoje.*

1963 m. gegužės 25 d. nutarime dėl teismo medicinos ekspertizės [141, 154] nurodyta, kad Kulų I kaimo žvyrduobėse sušaudyta per 500 žmonių.

Liudytojas Butkus [140, 165] parodė tris šaudymų ir laidojimo vietas Kulų I kaime, šalia katalikų kapinių. Atlikus ekshumaciją, atkasta 201 žmogaus palaikai [141, 167–170]. Kitos vietos nebuvo nurodytos, todėl daugiau palaikų ir nebuvo ieškoma.

Žudynės Dimitrave. Okupavę Lietuvą naciai atgaivino smetoninę Dimitravo priverčiamųjų darbų stovyklą (įsteigtą 1937 m.) [125, 55] ir pavertė koncentracijos stovykla, pavadinta Dimitrava. Ši stovykla galėjo sutalpinti 2672 žmones, bent taip teigia 1944 m. gruodžio 12 d. įvykio vietos apžiūros protokolas [125, 124–126]: *Pagal vietinių gyventojų parodymus, stovykloje pagrindinai buvo laikomi suimti politiniai kaliniai, lenkų, lietuvių, baltarusių, ukrainiečių tautybės ir nieko nekalti vietiniai gyventojai, daugumoje moterys, seneliai ir vaikai.*

Sušaudžius Skuode žydus vyrus, praėjus savaitei ar dviem (tai galėjo vykti 1941 m. rugpjūčio pradžioje), apie 500 Skuodo žydžių su vaikais iš sinagogos pėsčiomis pro Luknių kaimą išvarytos į Dimitravo stovyklą (41 km nuo Skuodo) [216]. Živilė Simutytė straipsnyje „Skuodo žydų bendruomenė 1919–1941" [198, 46] patikslina, kad 1941 m. rugpjūčio 13 d. moterys ir vaikai pėsčiomis išvaryti į netoli Darbėnų esančią Dimitravo koncentracijos stovyklą. Viena iš versijų yra ta, kad buvo numatyta iš Skuodo žydes perkelti į Kretingą, tačiau Kretingos apskrities saugumo policijos viršininkas Pranas Jakys pasiuntė jas į Dimitravą, nes Kretingoje nebuvę tinkamų patalpų.

Iš sinagogos žydės su vaikais iki geležinkelio stoties buvo varomos dviem didelėmis grupėmis. Pakeliui nušautos dvi moterys ir vienas vyras. Už Skuodo geležinkelio pervažos moterys sustojo ir laukė antrosios grupės. Tuo metu atvaryti žydai vyrai, įsikinkę į vežimą, rinko nušautuosius nuo kelio [139, 40]. Įtariamasis Aleksas Bričkus teigė, kad moteris išvarius į Dimitravą žydai vyrai buvo tuoj pat sušaudyti Kulų I kaime [138, 246], o kaltinamojo Baužio teigimu, Skuode likę 20 žydų vyrų sušaudyti tą pačią naktį kaip Dimitravo moterys ir vaikai, t. y. 1941 rugpjūčio mėnesį, naktį iš 15 į 16 d. [139, 193].

Žygis truko dvi dienas, nakvota po atviru dangumi netoli Darbėnų. Keturi pagalbiniai policininkai iš paskos važiavo dviračiais ir pribaigdavo tas moteris, kurios atsilikdavo arba prisėsdavo pailsėti. Byloje rašoma, kad taip nušautos 40 ar 50 moterų, o jas užkasti turėję aplinkinių kaimų

valstiečiai. Liudytojai nurodė apie 10 vietų, kur nužudyti moterys ir vaikai, kurie, netekę jėgų, atsilikdavo nuo kolonos. Kaltinamasis Embrasas pripažino, kad *pakeliui galėjo būti sušaudyta virš 20 moterų* [137, 45].

Satkauskienė [139, 232] teigė, kad *pirmos dienos vakare, tarp Lenkimų ir Darbėnų, gaujos dalyviai atskyrė apie 20 moterų ir vaikų, pavarė juos apie 20 metrų nuo kelio į dešinę pusę ir sušaudė.* 1963 m. birželio 6–12 d. liudytojai parodė tas vietas, kur buvo sušaudytos moterys, varomos Lenkimų–Darbėnų keliu Dimitravo link: Luknėje neaišku kiek, Paluknėje atkasta 13 palaikų, Sriauptų kaime (?), miško pakraštyje, dviejose vietose atkasta 11 palaikų, Juodeikių kaime – 1, Benaičių kaime (?), Nausėdų kaimo pakraštyje dviejose vietose – 5. Auksūdžio kaime atkasti 3 palaikai. Iš viso 33 žmonių palaikai [140, 195]. Kaltinamojo Meidaus bylos prokuratūros nutarime [136, 167] rašoma: *Virš 40 moterų ir vaikų, kurie, netekę jėgų, atsilikdavo nuo kolonos, sušaudė vietoje.*

Dimitravo stovyklą moterys ir vaikai pasiekė antrosios dienos vakare. Čia apie 30 lietuvių moterų atskyrė nuo žydų [139, 232]. Dimitrave žydės su vaikais buvo apgyvendintos dviejuose tuščiose barakuose [40]. Tuo metu čia buvo dar daug kalinių [139, 234]. Atvarę koloną į Dimitravą, vieni policininkai dviračiais arba vežimu grįžo į Skuodą, kiti liko saugoti atvarytųjų.

1941 m. rugpjūčio 3 d. į Dimitravo stovyklą Vidaus reikalų ministerijos įsakymu iš Kauno atvyko laikinasis stovyklos viršininkas Edmundas Tyras. Jam buvo pavesta sudaryti stovyklos administraciją ir apsaugą. 1941 m. rugpjūčio viduryje Dimitrave apsilankė Kretingos apskrities saugumo policijos viršininkas Jakys ir vietos partizanų būrio vadas Stanislovas Vitkus [65, 157]. Buvo surinkta 20 vietinių valstiečių, kurie privalėjo paruošti Jazdų miške, Alkos kalne, už 4 kilometrų nuo Dimitravo stovyklos, keturias duobes: tris kalno papėdėje, ketvirtą – viršūnėje [141, 92].

Po kelių savaičių į Dimitravo stovyklą dviračiais atvyko apie 10 pagalbinių policininkų iš Skuodo padėti sušaudyti ten laikomų žydžių ir vaikų [143, 8]. Meidus ir Vitkus moteris surikiavo ir atskyrė apie 40 merginų, kurios buvo paliktos darbams stovykloje [138, 220].

S. Grikštas (vienas iš egzekucijoje dalyvavusių karių) yra palikęs tokius liudijimus: *Vitkus mums paskelbė, kad iki vakaro turime iškasti keturias duobes žydams, laikomiems stovykloje* [...]. *Už dalyvavimą žudynėse pažadėjo atiduoti užmuštųjų daiktus.* Rugpjūčio 15 d. Alkos kalne buvo baigtos kasti duobės: trys didelės ir viena mažesnė [216, 46].

Šaudymui vadovavo kaltinamasis Vitkus [141, 107].

1941 m. rugpjūčio 15 d. merginos liko barakuose, o moterims buvo pranešta, kad jas ves maudytis. Moterys suprato, kad bus vedamos šaudyti, pakėlė triukšmą, tačiau pagalbininkai jas nuramino ir, surikiavę po keturias, nuvarė keliu Jazdų miško link. Išvesti 300 žmonių (moterys, vaikai

ir seniai) prie duobių buvo išrengti. Jėga visi buvo suvaryti į mirties vietą, baudėjai mušė lazdomis per galvas, paskui sušaudė, daugelis buvo užkasti gyvi [65, 157]. Kitos dienos rytą (1941 m. rugpjūčio 16 d.) atvarytos dar 200 žydžių ir sušaudytos, kai kurios užkastos gyvos. Moteris ir vaikus šaudė 20 Skuodo būrio dalyvių ir keturi aplinkinių kaimų gyventojai savanoriai [40]; šaudė 25–30 asmenų [65, 157].

Pirmosios atvarytų moterų su vaikais grupės sušaudytos Alkos kalno atšlaitėje. Kartu sušaudytas ir vienas vyras – gydytojas Fogelmanas. Atvarius antrąją grupę, dar ne visi pirmosios grupės žmonės buvo sušaudyti. Kolona sustojo apie 50 metrų nuo šaudymo vietos, kalno apačioje. Trečioji grupė buvo privaryta visai arti duobės: 15 metrų nuo krašto. Šaudymas tuo metu nebevyko, o lavonai buvo šiek tiek užberti smėliu. Ketvirtoji grupė buvo šiek tiek didesnė už kitas. Ji atvaryta į kalno atšlaitę prie pat duobės. Moterys, surikiuotos po keturias, ėjo tiesiog į duobę, kur ir buvo sušaudytos [137, 106–119].

Gana išsamų ir atvirą vaizdą pateikė kaltinamasis Embrasas [137, 175]: *Sušaudymas prasidėjo pavakariui ir tęsėsi per naktį iki ryto. Kiek gal buvome sustoję šaudyti tuomet, kai pasirodė esą mažoka šovinių, bet šoviniai buvo atvežti* [iš Darbėnų. – *Aut.*] *ir šaudymas vyko toliau. Sušaudymui buvo varomos grupės maždaug po 100, o gal ir po daugiau pasmerktųjų mirčiai moterų ir vaikų.* Kiti nurodė, kad iš pradžių buvo atvesta 200–250 asmenų grupė, o ryte – likusios, tačiau Embrasas tai paneigė, nes pats varęs ir šaudęs, mat atskiros sargybos nebuvę.

Kaltinamasis Baužys [143, 8–9] taip pat smulkiai papasakojo apie žydžių ir vaikų žudynes Alkos kalne: [...] *nuvaryti prie tų dviejų ravų. Ten jiems buvo paliepta nusirengti iki apatinių baltinių, o po to jos buvo suvarytos į tuos du ravus, o pagalbiniai policininkai, stovėdami prie tų ravų, iš viršaus šaudė iš šautuvų į ten esančias ravuose moteris ir vaikus. Ravai po šito šaudymo nebuvo visai perpildyti, kadangi jie buvo giliai iškasti.* [...] *Auštant prie tų pačių ravų buvo nuvarytos man dalyvaujant likusios moterys ir vaikai.* Daug vaikų buvo paprasčiausiai sumesti į duobes ir užkasti gyvi.

Po egzekucijos duobes užkasė patys pagalbiniai policininkai ir iš aplinkinių kaimų atvaryti valstiečiai. Sušaudytųjų drabužius išsidalijo žudynių dalyviai. Paskui visi dalyvavusieji šaudyme nuėjo pusryčiauti pas netoliese gyvenusį žmogų, kur jau iš anksto buvo paruoštas vaišių stalas.

1944 m. gruodžio 17 d. Raudonosios armijos ekshumacijos komisija (Ypatingoji komisija). Palaikų ekshumacijos apžiūros akte 1944 m. gruodžio 17 d. [140, 127–130] rašoma, kad buvo atkasti keturi kapai ir juose atitinkamai rasta: 1-ojoje duobėje (Alkos kalno viršuje), kuri buvo 11 × 4 metrų, 103 žmonių palaikai: 3 mėnesių–5 metų – 31; 5–18 metų – 23 ir daugiau kaip 18 metų – 34; 2-ojoje duobėje (Alkos kalno papėdėje), kuri buvo 7 × 4 metrų ir 3,5 metro gylio, – 149 palaikai; 3-iojoje duobėje, kuri irgi buvo

7 × 4 metrų ir 3,5 metro gylio, – 251 palaikai; 4-ojoje duobėje šiaurrytinėje Alkos kalno pusėje 7 × 5 metrų duobėje – 107 žmonių palaikai.

Pirmojoje duobėje moterys buvo nušautos, o vaikai užkasti gyvi, kūnai gulėjo suversti bet kaip. Antrojoje duobėje 149 žmonės, atrodo, buvo užkasti gyvi – kūnai be kulkų žymių, kaulai nesužaloti. Trečiojoje duobėje ant 52 kūnų rastos kulkų žymės, bet tik nedaugelis nušauti į galvą, kiti tikriausiai užkasti gyvi, nes neaptikta sužalojimų, tai liudijo ir kūnų pozos duobėje [64, 260–261; 65, 158].

Nužudytųjų skaičius. Net *JEW* [207] žinios apie Skuodo žydų žūtį gana skurdokos. Per parengtinį tardymą 1963 m. lapkričio 12 d. rašant kaltinamąją išvadą pirmiausia atsižvelgta į kiekvieno kaltinamojo vaidmenį šaudant žydus [142, 183–222], o ne aiškintasi, kiek iš viso nužudyta vienoje ar kitoje vietoje. Todėl sunku nustatyti sušaudytųjų skaičių. Nepaisydami to, atidžiai peržvelkime turimas 1945 ir 1963 m. bylas. Sudarykime žudynių chronologiją ir tada spręskime, kiek žydų nužudyta Skuode 1941 metais.

1940 m. Skuode gyveno 2200 žydų. Šis skaičius negali būti viršytas. Be to, Skuodas netoli Latvijos ir galbūt, prasidėjus karui, nemažai jų galėjo pasitraukti į Sovietų Sąjungą. Tačiau, kaip matysime toliau, to neįvyko, nes ne visi suprato hitlerininkų kėslus.

Jau pirmąją karo savaitę Skuode, kaip liudija Liudas Gužas [137, 250–252], buvo sulaikyta apie 1500 žmonių. Pr. Macijausko ir K. Vyšniausko kaltinamajame nutarime [137, 306] rašoma, kad iš 1500 areštuotuojų visi vyrai buvo baltaraiščių sušaudyti, liko moterys ir vaikai, jie išsiųsti į Dimitravą, kur tuoj pat sušaudyti, išskyrus dvi moteris. Kaip teigė kaltinamasis Juozas Mažutavičius, Skuode vokiečiai, talkinami baltaraiščių, sušaudė apie 1000 asmenų [144, 127].

I vieta. Žydų žudynės gimnazijos sporto aikštėje prie Šaulių sąjungos namų. 1941 m. birželio 29 d. žydai vyrai pradėti šaudyti čia pat – gimnazijos sporto aikštėje, nes ši buvo tarp gimnazijos ir Šaulių sąjungos namų. Čia dviejose duobėse palaidota po 200 asmenų. Iš viso 400.

Tikriausiai realus skaičius galėtų būti ir 400 asmenų, nors prokuratūros išvadose dažniausiai rašoma, kad čia nužudyta tik 200 žydų. Dabar ši vieta vadinama žydų kapinėmis, ir čia stovi paminklas.

II vieta. Žydų žudynės prie Bartuvos. Manoma, kad prie Bartuvos tilto sušaudyta per 50 asmenų.

III vieta. Žydų žudynės Kulų I kaime. 1941 m. liepos 5–6 d. prie Kulų I kaimo vokiečiai nušovė 60 žydų. [157, 124–127].

1941 m. liepos 14 d. apie 8 val. vakaro sušaudyti 30–35 žydai, atvaryti iš Šaulių sąjungos namų.

1941 m. liepos 16–17 d. toje pačioje vietoje sušaudyta dar apie 30 žydų vyrų.

1941 m. liepos pabaigoje, kaltinamojo Embraso teigimu, sušaudyta 800 žydų vyrų [137, 45].

1941 m. rugpjūčio iš 15 į 16 d. Skuode likę 20 žydų vyrų sušaudyti tą pačią naktį kaip ir Dimitravo moterys ir vaikai.

Taigi išeitų, kad Kulų I kaime sušaudyta per 650 asmenų, tačiau iš tikrųjų turėtų būti daugiau. Juo labiau kad kaltinamasis Embrasas [137, 45] teigė, jog Kulų 1 kaimo žvyrduobėse sušaudyta apie 800 žmonių. Levas Bekeris straipsnyje „Tragedija I Kuluose neužmiršta" [24] rašo: *Pagalbinė policija 1941 m. liepos pabaigoje varė iš šaulių namų į I Kulus daugiau kaip 700 žydų. Ten juos sušaudė, o po to apiplėšė lavonus.*

Paminkle nurodyta 800 sušaudytųjų – tai atitinka realybę.

IV vieta. Moterų ir vaikų žudynės Dimitrave. Ekshumacijos akte rašoma, kad suskaičiavus nužudytuosius kiekvienoje duobėje susidarytų 610 asmenų, o išvadose nurodyta 510 palaikų, kaip ir užrašyta ant Alkos kalne esančio paminklo. Be abejo, apsirikta skaičiuojant palaikus duobėse, nes negalėjo būti daugiau iš Skuodo atvarytų žydžių. Visi kaltinamieji nurodė būtent 500 nužudytųjų, be to, dar 40–50 nušauta pakeliui.

V vieta. Paskutinių 40 skuodiškių žūtis Darbėnuose. 1941 m. rugsėjį Dimitrave likusios žydų merginos (apie 40) sušaudytos Baltojo kalno miške.

Byloje *Dokumentai* [57, 40] yra Skuodo vykdomojo komiteto pirmininko Stasio Navickio ir sekretoriaus V. Mackevičiaus 1945 m. vasario 12 d. surašytas aktas „Apie nustatytas piktadarybes Lietuvos TSR piliečiams, įvykdytas vokiečių-fašistų užgrobėjų Lietuvos TSR Kretingos apskrityje, Skuodo valsčiuje". Šiame akte yra lentelė su nužudytųjų skaičiais (*3 lentelė*). Mes teikiame tik dalį lentelės, liečiančią holokaustą:

3 lentelė. Nužudytųjų skaičius

Vietovė	Sušaudytųjų skaičius
Skuodas	830

Susumavus visas žydų žudynes, kartu su 48 sovietų aktyvistais, išeitų, kad Skuode ir jo apylinkėse sušaudyta 1500–1800 asmenų (*4 lentelė*).

Minėtame akte rašoma, kad *taikių Skuodo gyventojų sušaudyta 1200 asmenų, apie 1800 nugabenti į koncentracijos stovyklą „Dimitravą", o iš ten*

4 lentelė. Nužudytų žydų vieta ir skaičius

Apskritis	Valsčius	Vieta	Žudynių laikas	Nužudytųjų skaičius
Kretingos	Skuodo	Skuodas, aikštė prie buvusių Šaulių namų	1941 06 29	apie 400 žydų vyrų
	Skuodo	Skuodas, prie geležinkelio tilto per Bartuvą	1941 07	per 50 sovietinių aktyvistų ir žydų vyrų
	Salantų	Kulų I kaimas, žvyrduobės, 3 km nuo Skuodo, 0,5 km nuo geležinkelio stoties	1941 07	apie 500–800 žydų vyrų
	Dimitravas	Dimitravas, Jazdų miškas, Alkos kalnas	1941 08 15/16 d.	510 moterų ir vaikų: iš jų mažų vaikų (kūdikių) – 31; paauglių – 94 ir moterų – 358
	Darbėnų	Darbėnai, Baltojo kalno miškas	1941 09	apie 40 žydžių
			Iš viso:	1500–1800 asmenų

į Darbėnų mišką ir sušaudyti. Tikslių duomenų pateikti dabar neįmanoma, nes vieta yra evakuota [57, 38]. Iš anksčiau pateiktos medžiagos matome, kad į Dimitravą buvo atvaryta tik 500 skuodiškių. Taigi aktas sudarytas atmestinai.

Holokausto paminklų atmintis. Žmonės trokšta išsaugoti jiems brangias ar atmintinas vietas. Net karo metais vietiniai gyventojai stengėsi išlaikyti atmintį: žudynių vietas aptverdavo tvorelėmis, pastatydavo vienokį ar kitokį paminklą. Skuode pasielgta kitaip. Net tose vietose, kur buvo pastatytos atminimo lentos, vietos aptvertos tvorele, vietiniai kaimo gyventojai išsaugojo prisiminimus, kad čia buvo užkasti nužudyti žmonės; po perlaidojimo viskas panaikinta, ir iš dešimties žudynių vietų liko tik dvi. Svarbiausia, kad nebeliko vietos prie geležinkelio tilto per Bartuvą, kur buvo viena iš masinių žydų žudynių vietų.

Dabar, kaip pasakojo muziejaus istorikė Joana Šleinienė, yra pažymėtos tik dvi masinių žydų žudynių vietos, nes po ekshumacijos iš visų 10 vietų visi palaikai ir jų dalys per masines laidotuves buvo perkelti ir palaidoti bendrose kapinėse Skuodo centre, Šaulių (tuo metu Alfredo Kiupio) gatvėje. Ši vieta dabar ir vadinama žydų kapinėmis.

Pirmasis paminklas. Po ekshumacijos perlaidojant palaikus buvo pastatytas betoninis paminklas, kuriame užrašyta, kad 1958 m. bus pastaty-

tas paminklas 1941 m. žuvusių *tarybinių žmonių* atminimui. 1986 m. spalio 10 d. atidengtas skulptoriaus Alfonso Skiesgilo paminklas 3000 Skuode žuvusių žydų atminti [161]. Šiuo metu prie buvusių Šaulių namų yra kampu pastatytas kubas ir ant jo lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis užrašyta: *Skuodo žydams vaikams, moterims ir vyrams taip pat lietuviams ir kitų tautybių žmonėms, kuriuos nacių budeliai ir jų talkininkai nužudė 1941 metais, atminti.*

Antrasis paminklas. Kulų I kaimo žvyrduobėse, senųjų kapinaičių kalnelio pašlaitėje, 1991 m. gegužės 17 d. atidengtas paminklas, bylojantis, kad čia nužudyta 800 žydų [197]. Remtasi Embraso 1963 m. balandžio 10 d. apklausos protokolu, kuriame nurodyta, kad Kulų I kaimo žvyrduobėse sušaudyta apie 800 žmonių. Šis skaičius pagrįstas. Kulų I kaime ant paminklo jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis užrašyta: *Čia 1941.VII mėn. hitlerininkų bendrininkai nužudė apie 800 žydų tautybės Skuodo miesto ir rajono gyventojų. Čia Lietuvos žemės neužgyjanti žaizda.*

Architekto Raimondo Sabeckio projektuotą paminklą sudaro du pusapvaliai akmenys, vaizduojantys dangaus skliautą, nes judėjai pripažįsta pomirtinį gyvenimą; viename užrašas lietuvių, kitame – jidiš kalba. Užrašus jungia šešiakampė metalinė Dovydo žvaigždė ir tarsi pabrėžia, kad čia, Lietuvos žemėje, amžiams galvas paguldė žydai [197].

Trečioji kapavietė (paminklo nėra) prie geležinkelio tilto per Bartuvą, kurią nurodė liudytojai, anksčiau buvo aptverta tvorele, tačiau po masinio perlaidojimo tvorelės nebeliko ir mažai kas šią vietą prisimena. Manome, kad reikėtų įamžinti ir sušaudymo vietą prie Bartuvos.

Ketvirtasis paminklas. Skuodo žydų bendruomenės žūties vieta ir Dimitravas. Už Dimitravo miestelio reikėtų dar 2 kilometrus važiuoti Dimitravo–Rudaičių keliu Jazdų miško link (ant stataus kalno) ir toliau į dešinę, dar apie 1,5 kilometro, kur šakojasi kelias ir matyti perdirbtas Džanerio stulpas, rodantis 450 metrų į kairę keliu paminklo link. Čia stovi vienas bendras paminklas visiems žuvusiems Alkos kalne su užrašu *Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 510 žydų. MŽL* [148, 395] rašoma, kad žudynės vyko Alkos kalno viršūnėje, papėdėje ir pamiškėje. Be to, Ypatingoji komisija rado keturias žudynių vietas. Šalia šio paminklo yra dar vienas Džanerio stulpas, rodantis 150 metrų link Alkos kalno viršūnėje pastatyto akmens, ant kurio tėra užrašas *Nulenkime galvas*.

2006 m. vasarą prie Alkos kalno lankėsi žydų bendruomenės nariai. Jų iniciatyva apylinkės buvo sutvarkytos: pastatytas paminklas ir memorialinė lenta, pažymintys, jog 1941 m. čia nužudyta 510 žydų, o Alkos kalnas yra holokausto aukų kapas.

Penktasis paminklas. Paskutinių Skuodo žydų bendruomenės narių žūties vieta yra Baltojo kalno miškas netoli Darbėnų. Iš miestelio reikėtų vykti Kašučių kaimo kryptimi. Pakelėje yra lenta su žudynių vietos nuoroda; pasukus kairėn netoliese yra Džanerio stulpas su nuoroda.

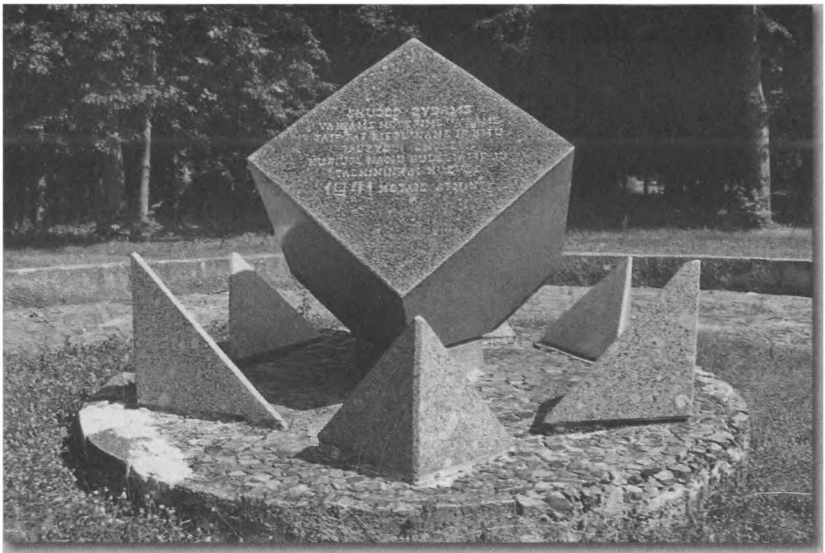

Paminklas Skuodo žydams Šaulių sąjungos namų kieme

Paminklas Skuodo žydams, žuvusiems prie Kulų I kaimo

Dimitravo koncentracijos stovykla, kurioje buvo kalinamos ir Skuodo žydės

Paminklas Skuodo žydėms, sušaudytoms Dimitravo apylinkės Jazdų miške, Alkos kalno papėdėje

Likimas lėmė žydaitei Esterai Zelikovičiūtei-Šarvit, dabar gyvenančiai Izraelyje, išlikti. Esteros tėvus sušaudė Skuode, ji tuo metu mokėsi Vilniaus universitete. Pateko į getą, paskui į Pravieniškes, dirbo durpyne. Kartą malonus senelis vokietis pasakęs, jog greitai bus galas, kas galit – bėkit. Ir Estera pabėgo. Buvo apsistojusi Sedoj, pagaliau 1943 m. prieš Kūčias pasiekė Gintalaičius (netoli Ylakių), kur ją priglaudė Jankų šeima (Stasė Jankienė mokėsi Skuodo gimnazijos toje pačioje klasėje su Estera). 1992 m. gegužės 26 d. už žydaitės išgelbėjimą Stasiui Žukauskui (po mirties), Stasei ir Augustinui Jankams (po mirties) buvo įteikti Pasaulio tautų teisuolio medaliai „Už gyvybės gelbėjimą" ir padėkos raštai. 1993 m. Estera Zelikovičiūtė-Šarvit lankėsi Skuodo ir Ylakių apylinkėse [247].

* * *

1941 m. birželio 29 d. aikštėje prie buvusių Šaulių namų nužudyta apie 400 žydų vyrų.

1941 m. liepą prie geležinkelio tilto per Bartuvą, nužudyta per 50 sovietinių aktyvistų ir žydų vyrų.

1941 m. liepą Kulų I kaimo žvyrduobėse, už 3 kilometrų nuo Skuodo, 0,5 kilometro nuo geležinkelio stoties, nužudyta apie 500–800 žydų vyrų.

1941 m. rugpjūčio iš 15 į 16 d. Dimitrave, Jazdų miške, Alkos kalne, nužudyta apie 510 moterų ir vaikų, iš jų kūdikių – 31; paauglių – 94 ir moterų – 358.

1941 m. rugsėjį Darbėnuose, Baltojo kalno miške, nužudyta apie 40 Skuodo žydžių.

Veiviržėnų valsčius

Veiviržėnų miestelis įsikūręs prie Veiviržo upės, už 10 kilometrų nuo Švėkšnos, 32 kilometrų nuo Klaipėdos. Tarpukariu Veiviržėnai buvo valsčiaus centras ir priklausė Kretingos apskričiai [126, 347].

Veiviržėnuose žydų amatininkų ir pirklių gyventa jau XVIII amžiuje. Vėliau jie pasistatė sinagogą. Veiviržėnų žydai savo miestelį vadino *Verzhan* (Veržan) [233], nes visas miestelio pavadinimas jiems atrodė per ilgas ir sunkiai įsimenamas.

1923 m. Veiviržėnuose buvo 150 sodybų ir 934 gyventojai [126, 347]; iš jų 259 žydai (28%) [233], tarp jų 116 vyrų [50]. Tarpukariu miestelis išgražėjo: sutvarkytos gatvės, šaligatviai, apšvietimas. Veiviržėnuose buvo pradžios mokykla, valsčiaus savivaldybė, paštas, policijos nuovada, knygynas su skaitykla, sveikatos ir veterinarijos punktai, vaistinė, kooperatyvas, pieninė, dvi lentpjūvės, vandens malūnas, elektrinė, kelios užeigos ir kita [126, 348].

Žydai Veiviržėnuose [233] gyveno iš amatų bei žemės ūkio, bet dauguma – iš prekybos ir sandėliavimo. Daugelis žydų supirkdavo žemės ūkio produktus (daugiausia linus) iš aplinkinių ūkininkų ir veždavo į Klaipėdą. Žydams miestelyje priklausė 12 parduotuvių (beveik visos): dvi geležies, trys audinių, grūdų, mėsinės ir kitos. Žydų bendruomenė turėjo savo mokyklą hebrajų kalba ir biblioteką. Iš 16 telefonų, kurie buvo Veiviržėnuose 1939 m., žydams priklausė net 11. Dalis miestelio žydų jaunimo, baigę vietos hebrajų mokyklą, tęsti mokslų vykdavo į Švėkšną [48] arba į Telšių ješivą. Apie 50 jaunuolių priklausė „Makabi" (*Maccabi*) vietos skyriui. Miestelis taip pat turėjo kairiosios sionistinės organizacijos Ha-Šomer ha-cair (Jaunasis sargas) filialą. Dauguma miestelio žydų prijautė sionistams.

Veiviržėnuose žydai laikėsi kaip atskira bendruomenė, turėjo sinagogą ir mokyklą, aktyviai visuomeniniame gyvenime nedalyvavo ir į vadovaujamus postus nesiveržė.

Antrąjį 1930-ųjų pusmetį [233], padidėjus konkurencijai, kilo trintis tarp lietuvių ir žydų prekeivių; būta net keleto antisemitinių išpuolių, pavyzdžiui, mėginta sudeginti žydų namus arba išdaužyti langus.

1937 m. miestelyje darbavosi šeši žydų amatininkai: stiklius, laikrodininkas, dailidė, kepurininkas ir kiti. 1937 m. birželio 1 d. Veiviržėnus ištiko gaisras [126, 348], per kurį sudegė 23 gyvenamieji namai, žydų namai ypač nukentėjo.

Žydams sąlygos dar pablogėjo, kai 1939 m. pavasarį Klaipėdos kraštas buvo prijungtas prie Vokietijos. Valstybės siena atsidūrė netoli miestelio. Prekyba tapo labai ribota. Be to, nemažai iš Klaipėdos pabėgusių žydų apsistojo Veiviržėnuose [233].

Kaip rašo Bronius Kviklys, 1923 m. Veiviržėnuose gyveno 934 gyventojai, iš jų 259 (28%) buvo žydai. 1939 m. miestelyje jau gyveno apie 1200 žmonių

[126, 347; 233], 1940 m. – 1050 [233]. Pateikti duomenys rodo, kad miestelyje gyventojų mažėjo, tikėtina, daugiausia žydų, nes dalis jų išvyko iš Lietuvos. Gyventojų per metus gerokai sumažėjus, miestelyje tikrausiai gyveno apie 200 žydų.

1940 m., kai Lietuvą okupavo Sovietų Sąjunga, sionistų veikla buvo uždrausta. Mokymasis hebrajų kalba nutrūko, o mokiniai perkelti į klases, kuriose buvo mokoma jidiš kalba. Kelios parduotuvės buvo nacionalizuotos; nemažai žydų dirbo prie naujosios SSRS–Vokietijos sienos įtvirtinimų. Žydų jaunimas buvo įtrauktas į ūkines ir kitas struktūras. Vienu iš naujųjų lyderių Veiviržėnuose tapo Izraelis Geselis iš Švėkšnos [233].

Veiviržėnus vokiečiai užėmė jau pirmąją karo dieną [236; 237]. Išsigandę žydai, radę laikiną prieglobstį pas aplinkinius ūkininkus, kitą dieną savo namus rado apiplėštus.

Sinagogos likimas pirmosiomis karo dienomis. Remiantis literatūra bei liudytojų parodymais dėl sinagogos likimo Antrojo pasaulinio karo metais, susiklostė dvi nuomonės: ar sinagoga pirmosiomis karo dienomis buvo sugriauta, ar nesugriauta. Liudytoja M. Jurkienė [99] prisiminė: *Prasidėjus karui, pačią pirmą dieną ant miestelio iš lėktuvo buvo numestas sviedinys. Nuo sviedinio skeveldrų viena jauna žydė žuvo.* Kitaip aprašoma karo pradžia *JEW* [233]: 1941 m. *birželio 27 d. lietuviai sugriovė sinagogą ir Toros ritinius išmetė į gatvę*, tačiau *Vikipedijoje* [237] bei Veiviržėnų svetainėje [236; 237] rašoma, kad Veiviržėnų sinagoga bei keli namai buvo subombarduoti. Veiviržėnų bažnyčios ir parapijos istorijoje [227] rašoma, kad *miestelio apstatymas labiau nukentėjo karo pradžioje – per bombardavimą sudegintos dvi sodybos ir žydų sinagoga.* Rankraštyje *Veiviržėnai* [235] pateikiama ir antroji versija, kad sinagoga ir žydų mokyklos pastatas sudegė po karo. *JEW* [233] tradiciškai teigia, kad lietuviai (baltaraiščiai) Toros ritinius išmetė į gatvę. Tik Jurbarke sinagoga buvo sugriauta žydų, baltaraiščiai paprasčiausiai sinagogas padegdavo, o Toros ritinius, išmestus į gatvę, sudegindavo. Veiviržėnuose Toros ritinėliai galėjo būti išmesti iš sinagogos, tačiau teiginys, kad Veiviržėnų sinagoga buvo subombarduota, kaip pateikia *JEW* [233], neatitinka tiesos.

St. Kundrotienė [124] nurodė, kad *1947 metais, kai sudegė Taujenių namas ir greta esantys namai (Girdvainių ir kt., pavardės nebeprisimenu), sinagoga bei žydų mokyklėlė, aš ėjau tą naktį sargybą. Jau buvo vėlu, kai išgirdau garsų sprogimą, išsigandau ir nubėgau pasislėpti. Tuoj pamatėme, kad dega Taujenių namai, nuo jų užsidegė ir kiti netoli buvę. Po jų – medinė žydų mokyklėlė, tuoj pat ir sinagoga. Taujenis pabėgo, o dukrelė maža, vardo neatsimenu, sudegė viduje.* O. Tamašauskienė [221] pasakojo, *kai tie, kuriems Adolfas Taujenis, – tada Balsėnų apylinkės pirmininkas, nepatiko, padegė jo namą. Tą kartą Taujenis pasislėpė, bet greit jį nušovė Jokšo kirpykloje Vei-*

viržėnuose. Veiviržėnų kapinėse ant Taujenio šeimos antkapinio paminklo yra įrašyta mirties data 1947 metai. Iš to darome išvadą, kad sinagoga sudegė 1947 m.

Be to, Tamašauskienė [221] prisiminė, kad, kai žydai vyrai buvo išvežti, *moterys, vaikai ir seneliai suvaryti į sinagogą, leidus pasiimti pačius būtiniausius daiktus.*

Petras Čeliauskas [51] pasakojo: [...] *gyvenau 3 km nuo sienos, man buvo 12 metų ir tas pirmąsias karo valandas gerai prisimenu. Jokie bombonešiai neskraidė ir niekas jų nesiuntė, kad subombarduotų Veiviržėnus. Galėjo skraidyti nedideli žvalgybiniai lėktuvai, turėję sekti, ar nevyksta koks rusų kariuomenės judėjimas. Galėjo toks lėktuvėlis pagąsdinimui išmesti kokį sprogmenį ir atsitiktinai pataikyti į sinagogą. Tad taip ir sakykime. Juk juokingai skamba: vokiečiai subombardavo Veiviržėnų miestelį, kuriame jokios kariuomenės nei karinių objektų nebuvo. Atrodo, kad specialiai taikė į sinagogą.* [...] *O greičiausiais artilerijos apšaudymą žmonės palaikė bombardavimu. Apšaudoma buvo ir Švėkšna, artilerijos sviediniai nuo pasienio galėjo pasiekti ir Veiviržėnus.*

Taigi tikėtina, kad Veiviržėnai nebuvo bombarduojami ir sinagoga išliko iki pat 1947 m. [246].

Veiviržėnų jaunų žydų vyrų likimas. Internete *Veiviržėnų seniūnija* [236; 237] rašoma, kad *sušaudyti ar išvežti visi miestelio žydai, JEW* [233]: *Kitą dieną (t. y. 1941 birželio 28 d., šeštadienį, 3 Tamuz, 5701), atvykę naciai į Veiviržėnus, suėmė apie 150 žydų vyrų, įskaitant rabiną Natanielį Josefą Gracą, ir nuvarė juos į Švėkšnos sinagogą.* Tamašauskienės liudijimu [221], *vyrai buvo atskirti nuo moterų ir išvežti nežinoma kur (Švėkšnos link varė juos pėsčiomis).*

Estheros Herschman-Rechtschafner rankraštyje *Svekshna. Our Town* (*Švėkšna. Mūsų miestas*) [85] bei knygoje *Švėkšna atsiminimuose 2* [219] yra aprašyti to meto įvykiai Švėkšnoje, tačiau visai neužsimenama apie Veiviržėnų žydus. Todėl apžvelkime šį įvykį plačiau, juo labiau kad Veiviržėnų kraštotyros muziejaus vedėja Irena Urbonienė pateikė darbą *Veiviržėnų žydų bendruomenė* [239], kurį, jos vadovaujama, 2004 m. parašė moksleivė Iglė Vepštaitė.

Žydų naikinimas pasienio zonoje prasidėjo tuoj pat vokiečiams ją užėmus: *Prieš prasidedant karui, Tilžėje hitlerininkai sudarė operatyvinį būrį, pavaldų operatyvinės grupės A viršininkui SS brigadenfiureriui Valteriui Stalekeriui (Stahlecker). 1941 m. birželio 22 d.* [birželio 24 d. – *Bubnys:* 42, 189]. *Tilžės operatyvinis būrys iš V. Stahlekerio gavo įsakymą pradėti žudyti Lietuvos pasienio ruože* [132, 75; 148, 23] (25 km pločio ruože nuo Vokietijos sienos).

Paprastai žydus suvarydavo į sinagogą arba į kitą didesnį namą, tačiau Veiviržėnuose, pirma, žydus vyrus nuvarė į Švėkšną, ir ne visus, kaip teigia *Vikipedija* [237], o tik jaunus. Antra, jei Veiviržėnų sinagoga būtų buvusi subombarduota, tai būtų suprantama, kodėl vyrus nuvarė į Švėkšnos

sinagogą. Trečia, Veiviržėnuose sinagoga nebuvo subombarduota, todėl manytina, jog Veiviržėnų žydus vyrus nuvarė į Švėkšną todėl, kad naciai galėtų pasirinkti jaunų vyrų į Macikų darbo stovyklą nenuvykę į Veiviržėnus. Kitokio paaiškinimo šiuo metu neturime.

Čeliauskas 2013 m. kovo 16 d. atsiųstame laiške [50], remdamasis liudytojo J. Ūselio pasakojimu, teigė, kad *Švėkšnoje buvo sušaudytas Veiviržėnų gydytojas* [Lipšicas – *P. Čeliauskas*]. *Vokiečių karininkas nusivedęs jį į žydų kapines ir ten nušovęs*. Kaip gydytojas iš Veiviržėnų pateko į Švėkšną, tuo metu buvo nesuprantama, be to, neaišku, kodėl jis nušautas (gal pasakė vieną ar kitą netinkamą žodį).

Kad žydai buvo išvežti į Švėkšną, pasakojo ir Jurkienė [99]: *Prasidėjus karui* [...] *žydai ir lietuviai bėgo į Dūdinėlių kaimą, ten kasėsi apkasus ir pasislėpė. Kitą rytą, tai yra 1941-06-23, iš Dūdinėlių į namus sugrįžo veiviržėniškiai. Tuoj buvo surinkti žydai vyrai ir išvežti Švėkšnos link.*

Kai kurie lietuviai gailėjo žydų, bet jų pagalba iš pradžių buvo minimali. Jurkienės atsiminimuose užrašyta, kad ji *dar spėjo įduoti Lipčiui* [turbūt gydytojui Lipšicui. – *Aut.*] *duonos ir cukraus. Daugiau apie juos nieko negirdėjo.* Vepštaitė [239] rašo girdėjusi, kad *juos veš darbams į Saksoniją. Kai kurios pasakotojos mano, kad juos toli nenuvežė, o turbūt sušaudė kur nors Šilutės rajone.* B. Sausaitienė [196] taip pat pasakojo, kad 1941 m. vasarą išvarė *žydus į Švėkšnos pusę (tik vėliau sužinojo apie tragišką jų likimą).*

Sugretinę liudijimus ir faktus galime daryti tokias išvadas:

1. Po karo gyvi išlikę Švėkšnos žydai nepasakojo, kad Švėkšnos sinagogoje būtų buvę žydų iš Veiviržėnų.

2. Herschman-Rechtschafner rankraštyje *Svekshna. Our Town* nėra žinių, kad Švėkšnoje būtų buvę žydų iš Veiviržėnų.

3. Taigi Veiviržėnų žydai į Švėkšnos sinagogą nebuvo atvežti!

4. Čeliausko liudijimas pagrįstas švėkšniečių versija.

Jis pateikė gan tikrovišką akcijos vaizdą. Darbingiems žydų vyrams surinkti naciai turėję du sunkvežimius. Vienas sunkvežimis su esesininkais buvęs pasiųstas į Veiviržėnus, ten jie surinkę apie 40–60 jaunų darbingų vyrų (tiek talpindavo į sunkvežimius vyrų, o moterų su vaikais iki 80) ir atvežęs juos į Švėkšną, kur buvęs šios akcijos vadovas dr. Werneris Scheu. Iš Švėkšnos buvę numatyta išvežti dvigubai daugiau – 120 vyrų, tad reikėję dviejų sunkvežimių. Todėl sunkvežimio su Veiviržėnuose atrinktais žydais vairuotojui buvę įsakyta iš karto vežti juos į stovyklą prie Šilutės ir grįžti. Dėl to literatūroje ir atsirado įrašas, kad Veiviržėnų žydai pateko į Švėkšnos getą, nors jų ten ir nebuvo.

5. Liudytojų pasakojimai, kad žydai buvo varomi pėsti iki Švėkšnos, neatitinka tikrovės. Matyt, ėjo pėsčiomis tik iki sunkvežimių, kurie stovėjo galbūt miestelio pakraštyje, nes jų niekas ir nepastebėjo.

6. Gydytojas iš Veiviržėnų tikrai buvo nušautas esesininko Švėkšnos žydų kapinėse. Galbūt jis sunkvežimyje protestavo arba pasipriešino, todėl

esesininkas, norėdamas parodyti, kad jis čia šeimininkas, o žydo gyvybė nieko verta ir kad nekiltų noro kitiems protestuoti, privažiavus žydų kapines, jį ten išlaipinęs ir nušovęs.

Veiviržėnuose gyvenusių žydų skaičius. Tai pati neaiškiausia vieta Veiviržėnų žydų žudynėse. Pirmiausia kelia abejonių Veiviržėnuose gyvenusių žydų lyčių proporcija: 200 žydų vyrų (150 išvežti į Švėkšną, 50 sušaudyti Veiviržėnų apylinkės Trepkalnio kaime) ir 77 moterys ir vaikai (76 moterys su vaikais nužudytos Trepkalnio kaime, viena moteris pabėgo) [196]. Taigi Veiviržėnuose, pasak *JEW* [233], 1923 m. gyveno 277 žydai. Palyginimui Čeliauskas [50] pateikė kitų šalia esančių miestelių žydų lyčių proporcijas, remiantis 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis: Švėkšnoje iš 519 žydų 245 vyriškosios lyties, Žemaičių Naumiestyje iš 667 žydų 303, Vainute iš 348 žydų 161 vyriškosios lyties.

Kaip minėjome, 1923 m. Veiviržėnuose buvo 150 sodybų ir 934 gyventojai [126, 347], iš jų 259 žydai (28%) [233], iš jų 116 vyriškosios lyties (Čeliauskas gana atidžiai išstudijavęs Švėkšnos ir jos apylinkių holokaustą) [50]. Į Švėkšną, kaip rašo *JEW* [233], buvo atgabenta 150 žydų vyrų. Čeliauskas [50] šiuo skaičiumi abejoja, tačiau, kaip rašo Kviklys [123, 347], 1939 m. miestelyje gyveno jau apie 1200 gyventojų, *JEW* [233] – 1050 (1940 m.).

Pateikiame Čeliausko atsakymą [51] dėl žydų skaičiaus Veiviržėnuose: *1923 m. duomenys yra tikslūs.* [...] *1940 m. šis skaičius galėjo būti tik sumažėjęs, nes buvo prasidėjusi žydų emigracija į Palestiną. Na, sakykim, kad jų dar buvo 250. Ar galėjo iš jų būti 150 vyriškos lyties, įskaitant ir mažamečius vaikus? Jokiu būdu, nes vyrų skaičius visada būdavo mažesnis už moterų. Tad į Švėkšną galėjo būti išvežta* ***mažiau negu 100*** *(juk mažų vaikų tikrai nevežė į atranką!). E. Rechtschafner teigimu, iš Švėkšnos darbams į Vokietiją buvo išvežta 120 vyrų. Bet ji nemini Veiviržėnų žydų, nors tarp jų galėjo būti ir dalis Veiviržėnų žydų. Deja, to nesužinosime.*

Čeliausko [51] nuomone, galima manyti, *kad Veiviržėnuose gyveno per 200 žydų, į Švėkšną atrankai išvežta beveik 100 (ne 150), tai Veiviržėnuose liko virš 100 moterų, vaikų ir senukų.*

Taigi žydų valsčiuje turėjo būti per 200. Tačiau reikėtų suabejoti kai kuriais skaičiais, pateiktais rankraštyje *Veiviržėnai* [235]: antai 1923 m. Veiviržėnuose buvę 100 žydų, nors gyventojų surašymo duomenimis – 259.

Komjaunuoliai ir komunistai Veiviržėnuose. Rankraštyje *Veiviržėnai* [235] rašoma, kad 1941 m. Veiviržėnų valsčiuje buvo apie 70 komjaunuolių, dauguma žydų. Daugiausia į komjaunimą tuo metu stodavo berniukai, vadinasi, Veiviržėnų valsčiuje buvo daug jaunimo. Čeliauskas [51] pritaria, kad komjaunimui paprastai priklausė žydai (taip buvo ir Švėkšnoje), nes tarp lietuvių ši organizacija buvo nepopuliari. Tačiau kad tiek daug būtų buvę komjaunuolių, Čeliauskas abejoja, esą šis *skaičius paimtas iš lubų.*

Tiesa, Herschman-Rechtschafner [85] mini komunistų partijos sekretorių Izraelį Geselį iš Švėkšnos. Prieš karą Švėkšnoje veikė pogrindinė komunistų kuopelė; dabar galime neabejoti, kad jai priklausė ir M. Šapiro bei Geselis – abu žuvę pirmąją karo dieną. Galimas dalykas, kaip teigia Čeliauskas [51], kad Geselis buvo pasiųstas aktyviam darbui ir į Veiviržėnus, kur savų komunistų nebuvo.

Veiviržėnų jaunų vyrų atranka Švėkšnoje. *JEW* [233] rašo, kad 1941 birželio 27 d., penktadienį, apie 200 Švėkšnos žydų vyrų (nuo 10 metų) buvo atskirti nuo šeimų ir suvaryti į sinagogą, kur iš jų baltaraiščiai tyčiojosi. Apie atvežtus Veiviržėnų žydus į Švėkšnos sinagogą rašoma, jog jie buvo siaubingai kankinami, ypač rabinas Natanielis Josefas Gracas, tačiau tai neatitinka realybės, nes Veiviržėnų žydai nepateko į Švėkšnos sinagogą.

Kitą rytą, 1941 m. birželio 28 d., šeštadienį, vyko vyrų atranka. Vyresni ir sergantys buvo palikti stovykloje. Senas rabinas Icchakas Levitanas nacių buvo sumuštas už tai, kad atsisakė sudeginti nukirptus plaukus. Iš viso apie 120 jaunų stiprių vyrų iš Švėkšnos buvo atrinkta į darbo stovyklas. Į Macikus *žydai iš kitų miestų, kaip Kaltinėnų, Laukuvos bei kitų, taip pat buvo išvežti į Šilutę.* Apie Veiviržėnų žydus neužsimenama.

Taigi naciai atrinko jaunus stiprius vyrus tiek iš Švėkšnos, tiek iš Veiviržėnų.

Švėkšnoje likusių žydų likimas. *JEW* [233] rašoma: *Likusių žydų kankinimai tęsėsi ir po to, kai žydai buvo išvežti į darbo stovyklas Klaipėdos krašte.* Vėl kyla klausimas, į kurį reikės atsakyti tyrinėtojams: kada ir kur dingo į darbo stovyklas nepasiųsti vyrai iš Švėkšnos sinagogos.

Herschman-Rechtschafner [85] rašo, kad 120 vyrų išsiuntus iš Švėkšnos į darbo stovyklą Macikuose buvo įsteigtas vietinis getas tarp Sinagogos, Siaurosios ir Žydų (dabartinės J. Maciejausko) gatvių. Į šį getą buvo suvarytos moterys su vaikais bei keletas vyrų, kuriems pasisekė pasislėpti birželį, arba tie, kurių tada nebuvo mieste. Moterys buvo priverstos dirbti įvairius darbus. Visi kentė badą ir kankinimus. Jokių sinagogoje likusių žydų vyrų niekas nemini.

Literatūroje atsirado kelios versijos apie neatrinktų darbams žydų vyrų likimą. Viena iš jų – Švėkšnoje likę žydai sušaudyti Žemaičių Naumiestyje. Čeliauskas [51] aiškina, kad Švėkšnos žydai galėjo būti sušaudyti Žemaičių Naumiestyje, tačiau tik tie, kurie buvo išvežti į darbo stovyklas ir ten tapo nedarbingi. Užuot grąžinę juos į Švėkšną, kaip žadėjo naciai, sušaudyti juos išvežė į Žemaičių Naumiestį. Pasak Čeliausko, *šaudyti savo teritorijoje vokiečiai nenorėjo, o Žemaičių Naumiestis ir Šiaudvyčiai buvo arčiausiai nuo Versmininkų, Šilvių, Piktaičių ir Macikų, kur dirbo išvežtieji.* Tą patį patvirtina ir *JEW* [233], ir Herschman-Rechtschafner [85].

Antroji versija, kad nepatekę į Macikus pagyvenę vyrai kartu su moterimis ir vaikais buvo suvaryti į getą. Čeliauskas [51] tuo abejoja: *Negalima net galvoti, kad darbams neatrinkti vyrai buvo laikomi sinagogoje beveik 3 mėnesius iki sušaudymo rugsėjo 20 d. Jie buvo paleisti namo.* Tai irgi negalėjo būti. Neatrinkti darbams vyrai iš Švėkšnos turėjo būti laikomi gete kartu su moterimis ir vaikais, tokia buvo nacių taktika, ir tikrai niekas jų namo neišleido. *Logiškai galvoti, kad juos paliko pas Švėkšnos žydus, kuriuos netrukus suvarė į vieną namą, sugrūsdami po 6 šeimas*, – samprotauja Čeliauskas, – *Jų likimas toks pat, kaip ir Švėkšnos žydų.*

Veiviržėnuose likusių žydų likimas galėjo būti ir kitoks negu Švėkšnos. Tai liudija du skirtingi šaltiniai. 1941 m. liepos 16 (21 Tamuz) [233] vokiečių ir lietuvių policijos buvo suimti ir nužudyti Veiviržėnuose likę 50 žydų vyrų. *HLA* [100], remdamasis *Justiz und NS-Verbrechen* [100], rašo, kad moterys ir vaikai buvo išvežti į Trepkalnio dvarą tada, kai *Veiviržėnuose žydų vyrai jau buvo nužudyti 1941 m. liepą*, tačiau nenurodo, kiek vyrų buvo ir kur jie nužudyti.

Su tuo griežtai nesutinka Čeliauskas [51]: *Taigi liepos 16 d. jokio žydų šaudymo nebuvo, jo vietos gyventojai neprisimena.* Tačiau likusius 50 vyrų galėjo išvežti sušaudyti paskelbus, kad jie vežami darbams. Naciai dažniausiai getuose specialiai palikdavo senus vyrus padėti moterims, tačiau negalėjo jų (šiuo atveju apie 50) laikyti sinagogoje ar gete iki moterų sušaudymo, iki rugsėjo 22 dienos. Tada jie turėjo būti saugomi sargybinių ir varomi į darbus, bet apie tai žinių nėra. Greičiausiai jie sušaudyti Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių dauboje, todėl veiviržėniečiai to ir nematė, nors Sausaitienė [196] prisiminė, kad: *Į Trepkalnio dvarą taip pat buvo suvaryti senukai vyrai ir invalidai.*

Norėdami išsklaidyti abejones, paprašėme Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejaus vedėją Ireną Urbonienę dar kartą apklausti Tamašauskienę ir Kundrotienę (2013 m. rugsėjo 19 d.). Jos abi teigė, kad tik vieną kartą buvo vežami žydai į Švėkšną sušaudyti. Taigi *JEW* [233] teiginys dėl 50 sušaudytų žydų vyrų nepasitvirtino ir šiuo metu atmestinas.

Moterų ir vaikų likimas. Liudytoja Sausaitienė [196] pasakojo, kad išvežus vyrus *Jaunas žydukes varė laidoti per karą žuvusių rusų kareivių. Jos turėjo lavonus nešti glėbyje.*

Toliau literatūroje aprašyti įvykiai apie žydų žudynes beveik sutampa.

Kai vyrai buvo išvežti, Veiviržėnuose *tvyrojo baisi nuojauta,* – rašoma straipsnyje „Veiviržėnų žydų bendruomenė" [239]. *Likusias žydes, vaikus ramino, kad juos greit veš pas vyrus, bet nuojauta sakė visai ką kita. Po savaitės ar daugiau (liudytojų nurodytas laikas nesutampa) iš miestelio rinko žydes moteris, vaikus, senelius ir uždarė į jau išvežto žydo Janulovičiaus trobą, o iš ten vežimais vežė į buvusį Trepkalnio dvarą. Čia jie išbuvo iki rudens, šv. Mato.* Liudytoja S. Jurjonienė [98] prisiminė: *Tik kai į Šilutę išvežė žydus, moteris su*

vaikais uždarė Žilinskienės troboje. Gaila, kad liudytoja nepaminėjo likusių vyrų (senų, netinkamų darbams), o tik tvirtino, jog vien moterys ir vaikai buvo išvežti į Trepkalnio dvarą, kas tikriausiai nėra tiesa.

Liudytoja Jurkienė [99] taip aprašė žydžių gabenimą į Trepkalnio dvarą: *Prieš išvarant sargybiniai lietuviai liepė pasiimti geriausius daiktus, surišti juos ir užrašyti, kieno tai daiktai. Tuos pundelius sukrovė į vežimus ir išvežė. Jurkienė mano, jog tuos geresnius daiktus išgrobstė sargybiniai ir kiti lietuviai.* Liudytoja Tamašauskienė [221] pasakojo: *Žydų gyvenimui Trepkalnio dvare vadovavo Veseris* [Vasaris. – *Aut.*], *kuris gyveno netoli dvaro buvusiame svirne. Į dvarą atvažiuodavo arkliu kinkyta brikute ir duodavo įvairius nurodymus.*

Jurkienė [99] toliau teigė, kad Trepkalnyje žydus saugojo Petras Volosinavičius, Stanislovas Vitkus, Stasys Ūselis ir kažkoks Martynas, atvarytas iš Klaipėdos krašto. Apie Martyną pasakojamos įvairios istorijos, tačiau tikrų įrodymų nėra, todėl čia ir neperpasakojame. Žinoma tik, kad jis, nužudęs kelis žydus, greitai dingo iš Trepkalnio.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [130, 34] ir *HLA* [89, 80] rašo, kad Veiviržėnų žydai nužudyti 1941 m. rugsėjį Trepkalnio kaime.

1941 m. liepos 16 d. nužudžius vyrus, *moterys ir vaikai tuo metu suimti lietuvių policininkų ir išvežti į Trepkalnio dvarą* [233]. Jau rašėme, kad tą dieną žydų žudynių nebuvo, tačiau tai gali būti data, kai žydai buvo išvaryti į Trepkalnio dvarą, kurį tarpukariu valdė turtingiausias Veiviržėnų žydas Bielagorskis. Dvare gyveno jo žmona, o pats dažniausiai gyvendavo Kaune (Tamašauskienės liudijimu) [221].

Trepkalnio dvaras. Liudytojas St. Riauka [184] atsiminė: *Žydes iš Trepkalnio dvaro su sargybiniu išleisdavo į miestelį ar pas ūkininkus. Čia jos dirbdavo įvairiausius darbus: pjovė ir grėbė šieną, ravėjo daržus ir kt.* Straipsnyje „Veiviržėnų žydų bendruomenė" [239], remiantis liudytojų parodymais, rašoma: *Leisdavo nueiti ir pas Veiviržėnų lietuvius, kurie jas pamaitindavo, duodavo švarių drabužių.* Deja, apie vyrus nieko nekalbama. Naciai paprastai vyrus su sargybiniais (būtinai!) lydėdavo į darbus. Čia kalbų apie vyrus nėra.

Kaip pasakojo Sausaitienė [196], žydai, suvaryti į Trepkalnio dvarą, 1941 m. rugsėjį gavo leidimą ieškotis prieglobsčio pas veiviržėniškius. Kai kurie ūkininkai (liudytojos tėvas K. Grykštas, Šaulys iš Juodupio kaimo ir kt.) juos priglaudė ir apgyvendino. Tačiau po poros savaičių, o gal vėliau, buvo paskelbta, jog lietuviai, kurie slėps žydus, bus sušaudyti. Tad ūkininkai juos susodino į vežimus ir nuvežė į dvarą.

HLA [89, 80] apie tai rašo: *Laikomos dvare moterys dirbo vietiniams ūkininkams. Vietinis kunigas pastebėjo, kad Prašinskas ir kiti ruošiasi žudynėms, todėl norėjo išgelbėti žydus juos apkrikštydamas. Apie pasiruošimą jis taip pat informavo ir merą* [gal seniūną? – *Aut.*] *Ūselį. Meras kreipėsi į vokiečių administracijos vadą ir bandė išvengti žudynių. Abiejų pastangos buvo nesėkmingos.*

Liudytojos Jurkienės dukra Albina Jurkutė-Karalienė [239] prisiminė, kad *tą vakarą prieš sušaudymą mačiusi sunkvežimį, stovintį prie Veiviržėnų bažnyčios, kuriame buvo daug juodai apsirengusių vyrų su kastuvais. Vėliau sužinojo, kad tai kaliniai iš Kretingos, jie turėję užkasti sušaudytuosius, o sušaudyti turėjo atvažiuoti vokiečiai. Jos manymu, lietuviai žydų nešaudė.*

HLA [89, 80]: *Žudynių dieną žydai iš Trepkalnio dvaro buvo atvežti į šaudymo vietą. Duobės jau laukė paruoštos. Pačių egzekucijos detalių nėra žinoma. Bendroji instrukcija nužudyti žydų moteris ir vaikus atėjo iš Tilžės gestapo vado SS sturmbannfuhrerio Hanso Joachimo Böhmes. Įsakymą davė SS oberscharfuhreris Francas Behrendtas. Bajorų pasienio policijos sargybos gestapininkai ir Pranas Jakys (Lukys) (nėra žinoma, ar dalyvavo žudynėse) raportavo apie egzekuciją Tilžės gestapui. Pastarasis persiuntė raportą RHSA ir operatyvinės grupės A vadui SS brigadenfuhreriui Franzui Valteriui Stahleckeriui. Tą dieną buvo nužudyta 300–400 žmonių.*

Šiek tiek žudynių detalių pateikė liudytoja Tamašauskienė [221]: *Taip jie dvare* [moterys, vaikai ir seni vyrai. – *Aut.*] *gyveno iki rudens. Vieną ankstyvą rytą nuvaryti prie Veiviržio upės, kur nežuvę nuo kulkų buvo pribaigiami kastuvais.*

Žydžių ir vaikų žudynių data. 1941 m. rugsėjo 21 d. [233] moterys ir vaikai buvo nužudyti šalia dvaro esančioje giraitėje ir palaidoti bendrame kape.

Liudytoja G. Bružienė [39] prisiminė: *Tą naktį, kai šaudė, buvo šv. Mataušo naktis. Kadangi gyveno netoli, už upės, girdėjo naktį šūvius, bet visi bijojo eiti pažiūrėti.* Po kelių dienų varę vyrus sušaudytųjų lavonų užpilti kalkėmis.

Čeliauskas [51] patvirtino, kad *šv. Mato (Mataušo) diena yra rugsėjo 21 d. Ir dar viena aplinkybė patvirtina tai. Prisimenu, kažkada esu girdėjęs, kad šaudytojų brigada, rugsėjo 20 d. atlikusi savo juodą darbą Švėkšnoje, išvyko šaudyti į Veiviržėnus. Datos sutampa: Švėkšnoje – rugsėjo 20 d., Veiviržėnuose – sekančią dieną – rugsėjo 21 d.*

Kas sušaudė Veiviržėnų žydus? Švėkšnos kraštotyrininkas Čeliauskas [51] rašo, kad tie patys žudikai šaudė žmones tiek Švėkšnoje, tiek Veiviržėnuose. Tačiau *kas buvo tie žudikai, niekas nežino, jie buvo ne vietiniai. Žudynes organizavo vokiečiai, o vykdė ta skrajojanti brigada. Keli vietiniai gyventojai galėjo prisidėti prie holokausto saugodami žydus, bet patys nešaudė.* Rankraštyje „Veiviržėnų žydų bendruomenė" [239] Jurkutė-Karalienė taip pat liudijo, kad sušaudyti turėjo atvažiuoti vokiečiai.

Tačiau *JEW* [233] rašo, kad vokiečių užsakymu žudynes vykdė lietuviai. Kai kurių žudikų vardus, remiantis liudijimais, galima rasti Jad Vašemo archyvuose (Izraelis). Vienas iš jų buvo iš Vokietijos į Lietuvą, prasidėjus karui, grįžęs SD Tilžės ruožo agentas Pranas Jakys, kuris tarpukariu buvo Kretingos saugumo policijos viršininkas. 1941 m. rugsėjo 21 d. *jis vadovavo žydų*

moterų šaudymui Veiviržėnuose. Ten buvo nužudyta 300–400 moterų. Iš aukų paimta apie 6–8 tūkst. rublių, drabužiai, patalynė ir kt. daiktai. Dalis žydžių daiktų atvežta į saugumo sandėlį Kretingoje, kitus išsidalijo žudynių dalyviai. Dalis pinigų išleista degtinei pirkti ir žudikams vaišinti.

Mūsų nuomone, Jakys, norėdamas įtikti tardytojui, arba pats tardytojas padidino nužudytų žydų skaičių, nes tiek žydų Veiviržėnuose tikrai nebuvo, ką įrodėme anksčiau.

Valentinas Brandišauskas straipsnyje „Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais" [36] rašo, kad atskiruose valsčiuose buvo sudaromos žydų turto įkainojimo komisijos. Žydų turto dalybas Tauragės apskrityje gana vaizdžiai atskleidžia išlikę Švėkšnos žydų turtui likviduoti komisijų veiklos dokumentai. Už visus parduotus daiktus komisija surinkusi 3292 reichsmarkes. Likusius be šeimininko žydų daiktus pirko beveik 400 Švėkšnos ir Veiviržėnų valsčių gyventojų; dauguma pirkėjų buvo iš Švėkšnos ir Inkaklių seniūnijų kaimų.

Nužudytų moterų ir vaikų skaičius. Veiviržėnuose pastatytas paminklas su užrašu, kad čia buvo nužudyti 76 Veiviržėnų vyrai, moterys ir vaikai.

Janinos Valančiūtės knygoje *Veiviržėnų bažnyčios ir parapijos istorija* [227] rašoma: *Vokiečių okupacijos pradžioje Trepkalnyje sušaudyta apie 113 miestelio ir apylinkių gyventojų žydų. HLA* [89, 80] autoriai, neišsiaiškinę visų žydų sunaikinimo aplinkybių, rašo: *Tą dieną buvo nužudyta 300–400 žmonių.* Veiviržėnų valsčiuje tiek žydų negyveno.

Kuo remiantis atsirado 113 nužudytųjų *Veiviržėnų bažnyčios ir parapijos istorijoje* [227], neaišku. Čeliauskas [51] rašo: *Šis skaičius nežinia iš kur paimtas, bet jis atrodo labai patikimas. Jei to nepaisysime, gausime labai keistą aritmetiką: jei žydų buvo apie 250, į Švėkšną birželio pabaigoje išvežė 150, o likusius 300–400 sušaudė Trepkalnio dvare.* Čeliausko nuomone, tokia aritmetika atrodytų absurdiška.

Klaidinantys šaltiniai. Neišnagrinėjus žydų holokausto kiekvienoje žudynių vietoje, galima patekti į spąstus, kaip šiandien patenka naujausi leidiniai, o sužinoti ir paklausti nebebus ko. Antai 2011 m. išleistame *HLA* [89, 80] rašoma, kad 1941 m. rugsėjį Veiviržėnuose nužudyta 300–400 žydų (tiek žydų čia negyveno!). Šis teiginys rėmėsi knyga *Justiz und NS-Verbrechen* [100], tačiau į ją autoriai nepažiūrėjo realiai ir kritiškai. Dar didesnę sumaištį kelia masiškai išleistoje *VLE* (t. 12, p. 537) esantis žemėlapis „Holokaustas Lietuvoje 1941–44". Kaip teigia Čeliauskas [51], žemėlapis *klaidingas, nes jame neparodyta, kad šalia Švėkšnos Inkakliuose sušaudyta per 300 žydų.* Nepažymėta sušaudymo vieta ir prie Vainuto! Bet rodyklės žemėlapyje iš Švėkšnos ir Vainuto rodo į Žemaičių Naumiestį. Matyt, iš to ir atsirado ***klaidinga versija,*** *kad Švėkšnos žydai šaudyti buvo vežami į Šiaudviečius prie Žem. Naumiesčio* (išskirta Čeliausko).

Gelbėtojai. Veiviržėnuose gana aktyviai bandyta gelbėti žydus. Marijona Jurkienė [99] liudijo: *Būtų veiviržėniškiai išgelbėję ir daugiau žydžių, tačiau jos nesutiko, norėjo mirti kartu su artimaisiais.*

O. Žutautienė išgelbėjo vieną žydę (Jurkienės liudijimu) [99]: *Šią merginą turėjo nuvežti į miške sutartą vietą, iš ten nuvežė į Judrėnus, kur priglaudė Judrėnų kunigas.* Jurjonienė [98] pasakojo apie išgelbėtą mokytoją: *Vežant mokytoją žydė sakė: „Čia ne komedija vaidinama, o drama, todėl nesijuokite". Tą mokytoją Alfonsas Ūselis prašė Petrą Razutį nuvežti į Telšius. Vežė vežimu paslėpęs į šieną. Telšiuose paleido, ir nežino, kur ji paliko.*

Išgelbėtas ir pradžios mokyklos mokytojas Povilas Saudargas (atvyko mokytojauti į Veiviržėnus 1934 m.) [227]. Rankraštyje *Veiviržėnai* [235] rašoma: *Vokiečiai norėjo jį nužudyti, mat jis buvo žydės sūnus. Draugai, sužinoję, kad jo ieško gestapas, Saudargui pranešė, padėjo jam pasislėpti ir išlikti gyvam.*

Liudytojas Riauka [184] teigė girdėjęs, jog gyvi liko tik du Veiviržėnų žydai. Kaip rašo *JEW* [233], vienai moteriai Frumai Popes pavyko pabėgti iš žudynių vietos ir sulaukti išlaisvinimo. Straipsnyje „Veiviržėnų žydų bendruomenė" [239] dar minima, kad nesušaudyta liko Idkė Šlimovičiūtė. Po karo ji iš Veiviržėnų išvyko gyventi į Klaipėdą, paskui – į Izraelį. Keletą kartų į Veiviržėnus susitikti su Jurjoniene buvo atvykęs Idkės sūnus.

Liudytoja Sausaitienė [196] pasakojo, kad Helė Šlimovičiūtė ir Kalnickis (Kalmickis?) liko gyvi – jų nesušaudė Trepkalnyje, o Frumą Popes buvo paslėpęs Veiviržėnų klebonas Galdikas. Žinoma, kad paskutiniu momentu vietos kunigas bandė pakrikštyti aukas, tačiau tai joms nepadėjo.

Paminklas Veiviržėnų žydams, žuvusiems prie Trepkalnio kaimo

Paminklas. Masinių žudynių vietoje Švėkšnoje (Inkakliuose) paminklo kitoje pusėje ant baltos marmurinės lentelės jidiš (idiš) kalba užrašas: ***Čia ilsisi seni žmonės, moterys ir vaikai*** [išskirta aut.], *kurie žuvo nuo hitlerinių budelių rankų 1941 metų 28 elulo* [1941 rugsėjo 20 d. – *Aut.*] *iš Švėkšnos – garbė jų atminimui.* Ir čia Veiviržėnų žydai neminimi.

Veiviržėnuose nuo Mokyklos ir Dvaro gatvių sankryžos reikėtų važiuoti Trepkalnio kaimo link apie 3 kilometrus iki Džanerio stulpo, nuo jo apie 300 metrų upelio link; čia ir yra paminklas.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje, masinių žudynių vietoje buvo pastatytas akmeninis paminklas su jidiš (idiš) ir lietuvišku užrašais: *Šioje vietoje hitlerininkai ir jų vietiniai pagalbininkai 1941 m nužudė 76 žydų – vaikų, moterų, vyrų tautybės žmones.* Šis užrašas nėra korektiškas: matyt, praleistas brūkšnys po žodžio „vyrų".

Kretingos apskrityje nužudytųjų skaičius

Byloje *Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių-fašistinių užgrobėjų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskrityje* [57, 2–3] yra Lietuvos KP(b) Kretingos skyriaus partijos sekretoriaus Antano Butkaus 1945 m. balandžio 11 d. sudarytos komisijos aktas apie žydų žudynes. Remiantis liudytojų parodymais (jų nevardijame), akte daroma išvada, kad Kretingoje nužudyta ar žvėriškai nukankinta apie 4000 tarybinių žmonių – vyrų, moterų ir vaikų; Gargždуose – 850, tai patvirtina žudynių vietoje surašyti ekshumacijos aktai ir liudytojų parodymai (jų nevardijame); Skuode – 1206 vyrai, moterys ir vaikai; Palangoje ir valsčiuje – 700 vyrų, moterų ir vaikų; Darbėnų, Kretingos, Salantų, Kulių, Kartenos ir Platelių valsčiuose sušaudyta ir žvėriškai nukankinta 610 vyrų, moterų ir vaikų.

Akte daroma išvada, kad Kretingos valsčiuje nuo 1941 iki 1944 m. vokiečių okupacijos metais nužudyti ir žvėriškai nukankinti 7495 taikūs žmonės – moterys ir vaikai – ir pateikiama išsamesnė lentelė apie nužudytuosius ir išvežtuosius į Vokietiją atskiruose Kretingos apskrities valsčiuose [57, 4]. Vėliau ši lentelė paskelbta ir knygoje *Hitleriniai žudikai Lietuvoje* [86, 10].

5 lentelė. Žinios apie sušaudytuosius, nužudytuosius ir išvežtuosius į Vokietiją nacių okupacijos metais Kretingos apskrityje (su papildymais)*

Nr.	Valsčius	Sušaudyta žmonių	Išvežta	Mūsų duomenys apie nužudytuosius
1.	Kretingos miestas	4000	43	800
2.	Kretingos valsčius	31	26	
3.	Skuodo miestelis	1206	5	1500–1800
4.	Darbėnų "	596	5	598
5.	Palangos "	700	26	300
6.	Platelių "	110	16	per 100
7.	Gargždų "	751	37	751–850
8.	Kartenos "	28	12	28
9.	Salantų "	22	7	367–377
10.	Mosėdžio valsčius	00	18	130–150
	Iš viso:	7495	200	4323–4633
	be Tauragės miesto	4116		

* Į sąrašą neįtraukti sušaudyti ir mirę badu Raudonosios armijos karo belaisviai.

Remdamiesi aktu, knygos *Hitleriniai žudikai Lietuvoje* [86, 10] autoriai pateikė išsamesnę *5 lentelę* apie nužudytuosius ir išvežtuosius į Vokietiją Kretingos apskrityje. Šalia pateikiame savo rastus duomenis.

Akte taip pat pabrėžta, kad *dėl archyvinių duomenų trūkumo, pilnų sudaryti vardinių sąrašų nėra galimybės* [57, 3].

Remdamasis Statistikos valdybos duomenimis (neoficialiais), Arūnas Bubnys nurodo, kad 1941 m. sausio 1 d. Kretingos apskrityje gyveno 4016 žydų (3,42% apskrities gyventojų) [40, 46], kai kurie čia atvyko iš Klaipėdos krašto. Visi buvo nužudyti.

Literatūra

1. Adomaičio J. baudžiamoji byla, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
2. Adomaičio J. baudžiamoji byla, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
3. Adomaičio J. baudžiamoji byla, nuosprendis, LYA, f. f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 191.
4. Adomaičio J. stebėjimo byla, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
5. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. kovo 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
6. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
7. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
8. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
9. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3. t. 1.
10. Adomaičio J. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
11. Adomaičio J. baudžiamoji byla, kaltinamoji išvada ir nuosprendis 1946 m. birželio 21–24 d., LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
12. Andrekaus K. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 13 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
13. Andrekaus K. 1946 m. balandžio 18 d. kaltinamoji išvada, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
14. Antanauskaitė-Montkienė K., Ester išliko gyva, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 35 (7343), 1995, gegužės 6.
15. Aring P. G., Kai vaikai klausia, *Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda, 1998.
16. Avidaitės A. 1946 m. balandžio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
17. Augustino B. 1964 m. balandžio 27 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
18. Bagduno S. 1946 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
19. Bagduno S. 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
20. Bargmanas Ch., Vitkus A., Holokaustas Klaipėdos krašte, *Banga*, nr. 70 (8916), 2010, rugsėjo 18.

21. Baužys J., Istorijos pamiršti nevalia, arba Tas prakeiktas žemaitiškas pripratimas, *Švyturys* (Kretinga), nr. 42 (7463), 2003, gegužės 28.
22. Baužio A. 1945 m. gegužės 27 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 195.
23. Beitnaras V., Pirmosios karo dienos, *Tarybinė moteris*, 1985, nr. 6 (402).
24. Bekeris L., Tragedija I Kuluose neužmiršta, *Mūsų žodis*, nr. 89–90 (5855–5856), 1990, lapkričio 1.
25. Bekščio A. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44093/3.
26. Bekščio A. 1944 m. spalio 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3.
27. Bekščio A. 1944 m. spalio 28 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3.
28. Bekščio A. 1944 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3.
29. Bekščio A. 1944 m. lapkričio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44093/3.
30. Beniušis R., Pagarba holokausto aukoms – mūsų kultūros dalis, *Pajūrio naujienos*, nr. 48 (2197), 2013, birželio 21.
31. Beniušis R., Pagarba šalia gyvenusiems – mūsų kultūros dalis, *Pajūrio naujienos*, nr. 48 (2095), 2012, birželio 15.
32. Beniušis R., Tylieji Medomiškių kaimo didvyriai, *Vakarų ekspresas*, nr. 126 (6687), 2014, liepos 21.
33. Benjaminovičius P., Žydai Palangoje iki karo, *Lietuvos Jeruzalė*, nr. 3 (17), 1991, kovo 3.
34. Bertašiaus J. 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
36. Brandišauskas V., Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais, in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
37. Bražinsko G. 1942 m. gruodžio 21 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3777, ap. 55, b. 105.
38. Bražinsko G. 1943 m. vasario 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3777, ap. 55, b. 105.
39. Bružienės G. 2003 m. spalio 21 d. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
40. Bubnys A., Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais, in http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Naciu%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/A.Bubnio%20mokslinis%20darbas%20%28lietuviu%20k.%29.pdf.
41. Bubnys A., Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944), in http://www.genocid.lt/Leidyba/13/bubnys.htm.
42. Bubnys A., *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
43. Bugaitis G., Žydai Skuode, *Žemaičių žemė*, 2000, nr. 1 (26); 2001, nr. 1 (30).
44. Bunka J., Istorija-Pradžia, in http://www.jbfund.lt/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=54.
45. Burbos A. 1949 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
46. Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Kretingoje, gestapo iškelta baudžiamoji byla Jakiui Pranui, Bražinskui Gabrieliui ir Smilgiui Vincui už žmonių žudymą 1942 m., LYA, f. 3777, ap. 55, b. 105.
47. Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Kretingos, Salantų, Plungės, Sedos, Skuodo apylinkėse, apskrityse bei rajonuose (1941–1954), LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
48. Čeliauskas P., remdamasis *Lietuvos aidu* 1937, lapkričio 15, nurodo, kad Švėkšnoje veikė neregistruota ješiva.
49. Čeliausko P., Švėkšnos kraštotyrininko, elektroninis laiškas prof. A. Vitkui, 2013 m. kovo 8 d.

50. Čeliausko P., Švėkšnos kraštotyrininko, elektroninis laiškas prof. A. Vitkui, 2013 m. kovo 16 d.
51. Čeliausko P., Švėkšnos kraštotyrininko, elektroninis laiškas prof. A. Vitkui, 2013 m. gegužės 8 d.
52. Čilinskas V., Apie ką prabyla masinių žudynių antkapis, *Tarybinė Klaipėda*, nr. 191 (12382), 1988, rugpjūčio 19.
53. Darbėnai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1966.
54. Darbėnai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
55. Daukšas V., Pradingęs Mosėdžio žydų pasaulis, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 89 (7096), 2002, lapkričio 12.
55a. Dieckmann Ch., Sužiedėlis S., *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius: Margi raštai, 2006.
56. Dirmeičio A. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105.
57. *Dokumentai apie apskaitą piktadarybių, įvykdytų vokiečių-fašistinių užgrobėjų Lietuvos TSR teritorijoje, Kretingos apskrityje*, LCVA, f. M-1, b. 18.
58. *Dokumentai apie nacistų ir jų pagalbininkų nusikaltimus 1941 m. Kretingos rajono teritorijoje*, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
59. Dovidavičius S., Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje, pagal dr. Arvydo Anušausko ir LGGRT centro išleistą kompaktinę plokštelę *Holokaustas Lietuvoje*, http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219.
60. Drakšio F. 1945 m. kovo 25 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
61. Drulio A. 1964 m. balandžio 10 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
62. Dunauskaitė D., Stebuklas nejvyko, *Pajūrio naujienos*, nr. 62, 1993, lapkričio 5.
63. Dvariono K. 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
64. Eidintas A., *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
65. Eidintas A., *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius: Vaga, 2001.
66. Endriejavas, *Lietuvos valsčiai*, Vilnius: Versmė, 2012.
67. Endriejavas, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00146.html.
68. Eringio P. 1963 m. gruodžio 28 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
69. Galdiko S. 1968 m. birželio 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
70. Gargzdai and the Holocaust, *JEW*, John S. Jaffer, Gargzdai and the Holocaust, http://kehilalinks.jewishgen.org/gargzdai/holocau.html.
71. Gargždai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mintis, 2006.
72. Gargždai, in Pinkas Hakehillot Lita: Gargzdai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00187.html.
73. Gargždai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
74. Garionio N. ir Bekščio A. 1944 m. lapkričio 17 d. akistata, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
75. Garionio N. 1944 m. lapkričio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
76. Gedgaudienės D., Kretingos istorikės muziejininkės, medžiaga, saugoma Kretingos muziejuje.
77. Gineikio S. baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-1702-Li.
78. Gineikos S. ir Laurinavičiaus Vl. 1951 m. lapkričio 1 d. akistata, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
79. Gedvilo S. suėmimo nutarimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
80. Gintalo K. 1964 m. balandžio 23 d. liudijimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
81. Grabio K. 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.

82. Gražiūnas A., *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius: Tėvynės sargas, 1996.
83. Grišmanauskaitės M. 1946 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
84. Grišmanauskaitės M. 1946 m. balandžio 16 d. apklausos protokolas, LYA, f.-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
85. Herschman-Rechtschafner E., *Svekshna, Our Town* (Švėkšna. Mūsų miestas), rankraštis, 2010 m. gautas leidimas skelbti, dalis rankraščio išversta į lietuvių kalbą ir yra knygoje *Švėkšna atsiminimuose 2*, sudarė P. Čeliauskas, Kaunas: Naujasis lankas, 2010.
86. Hitleriniai žudikai Kretingoje, in *Faktai kaltina: Archyviniai dokumentai*, 1 rinkinys, LTSR Mokslų akademijā, Vilnius: Pergalė, 1960.
87. Holokaustas, in *Mokslai.lt*, p. 41, http://mokslai.lt/referatai/referatas/holokausta-2-puslapis41.html.
88. Holokaustas, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Holokaustas.
89. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
90. Jablonskio I. 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
91. Jakio P. 1943 m. vasario 11 d. kvotos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105.
92. Jaso V. 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
93. Jonaitis J., Skuodiškiai mena žydų tautybės žmones, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 92 (5702), 1989, rugpjūčio 1.
94. Jonauskas S., Išgelbėjusi gyvenimą, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 33 (6105), 1993, gegužės 1.
95. Jonučio J. 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105, t. 1.
96. Jucio J. 1964 m. balandžio 13 d. liudijimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
97. Jurgutienės O. 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
98. Jurjonienės S. 2001 m. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
99. Jurkienės M. 2003 m. spalio 20 d. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
100. *Justiz und NS-Verbrechen*, Bd. 15, case N 465, ed. I. Sagel-Grande, F. Baner, Amsterdam, 1976, ištraukos pateiktos iš *HLA*.
101. *Justiz und NS-Verbrechen*, Bd. 15, case N 465, ed. I. Sagel-Grande, F. Baner, Amsterdam, 1976, ištraukos pateiktos iš *HLA*, Gargždai.
102. Kabalino A. baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
103. Kabalino A. baudžiamoji byla, 1946 m. balandžio 8 d. ekshumacijos aktas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
104. Kabalino A. baudžiamoji byla, 1946 m. birželio 21–24 d. nuosprendis, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
105. Kabalino A. 1949 m. sausio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
106. Kadžio P. 1949 m. balandžio 19 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
107. Kanarskas J., Kretinga, *Praeities skraistę praskleidus*, Klaipėda: Druka, 2009.
108. Kanarskas J., Žydų tautos genocido dieną paminėjus, *Švyturys*, nr. 77 (6986), 1998, rugsėjis.
109. Kartena, in Pinkas Hakehillot Lita: Kartena, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00567.html.
110. Kazragio P. 1964 m. kovo 14 d. liudijimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
111. Kirklio S. 1968 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.

112. Klapatausko K. 1964 m. vasario 14 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
113. Kodėl nutilo Faivelio akordeonas, arba kaip buvo sunaikinti Palangos žydai, *Kauno diena*, nr. 86 (19645), 2012, balandžio 13, priedas *Santaka*.
114. Končius P. baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1–2.
115. Končius P. baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, b. 47462/3, t. 1.
116. Končius P. stebėjimo byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
117. Komisijos vokiečių fašistų grobikų piktadarybėms Kretingos apskrityje tirti 1945 m. balandžio 11 d. aktas, LCVA, f. MK-1, b. 18.
118. Kretinga, in Pinkas Hakehillot Lita: Kretinga, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00617.html.
119. Kretinga, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Kretinga#Tautin.C4.97_sud.C4.97tis.
120. Kretinga, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
121. Kretingos apskritis, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Kretingos_apskritis.
122. *Kretingos krašto enciklopedija*, Pryšmančių kaimas, in https://www.google.com/search?q=Pry%C5%A1man%C4%8Di%C5%B3+dvaras&ie=utf-8&oe=utf-8.
123. Kripo A. 1964 m. balandžio 6 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
124. Kundrotienės S. liudijimas, datos nėra, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
125. Kuodys M., *Varniai, Dimitravas, Pabradė: koncentracijos ir priverčiamojo darbo stovyklos Lietuvoje 1927–1940 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2007.
126. Kviklys B., *Mūsų Lietuva.*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
127. Laukio B. 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
128. Laurinavičiaus V. ir Gineikos S. 1951 m. lapkričio 1 d. akistata, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028-Li.
129. Laurinavičiaus V. 1950 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028-Li.
130. Levinsonas J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
131. Lietuvos kultūros ministro 2005 m. balandžio 29 d. įsakymas Nr. IV-190 „Dėl nekilnojamųjų kultūros vertybių pripažinimo saugomomis", in http://www.kpd.lt/lt/node/336.
132. *Lietuvos naikinimas ir tautos kova, 1940–1998*, sud. I. Ignatavičius, Vilnius: Vaga, 1999.
133. Lietuvos užsienio reikalų ministro Vygaudo Ušacko kalba pasauliniame kovos prieš antisemitizmą forume (*Global forum for combating antisemitism*), Jeruzalė, 2009 m. gruodžio 16 d., http://www.urm.lt/popup2.php?ru=bS9tX2FydGljbGUvZmlsZXMvdl9hcnRpY2xlX3ByaW50LnBocA==&tmpl_name=m_article_print_view&article_id=24901.
134. Lingio K. ir Bekščio A. 1944 m. lapkričio 17 d. akistata, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
135. Lingio K. 1944 m. lapkričio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 37, 40.
136. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1.
137. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 2.
138. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 3.
139. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 5.
140. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 6.
141. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 9.
142. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 10.

143. LYA, f. K-40, ap. 1, b. 195.
144. LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
145. Leksienės M. 1964 m. balandžio 22 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1.
146. Maciaus E. 1968 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
147. Malukienė I., Rimkevičiūtė A., Šatrovaitė R., Žydai Lietuvoje, in *Lietuvos miesteliai, Kretinga*, http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/564.
148. *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
149. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965.
150. *Masinių žudynių vietos*, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, in http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=248.
151. Mažeivos K. 1946 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
152. Mažeivos K. 1946 m. kovo 27 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
153. Mažeivos K. 1946 m. kovo 20 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
154. Mažeivos K. 1946 m. kovo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15532.
155. Mažeivos K. 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
156. Mažeivos K. 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2.
157. Mažutavičiaus 1941 m. spalio 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
158. *Memorial Book of Skuodas (Lithuania)*, Tel Avivas, 1948, in http://www.jewishgen.org/yizkor/skuodas/skuodas.html; Lietuvių kalba išleido buvę Skuodo gyventojai. *Skuodo atminties knyga*, vertimas iš: *Kihilat Shkud; Kovets Zikaron*, Projekto koordinatorius Aviva Tirosh, tačiau ji apima maždaug trečdalį originalaus teksto.
159. Meidaus A. 1963 m. balandžio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47423/3, t. 1.
160. Miltenis S., Kraupiųjų dienų penkiasdešimtmetis, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 60 (6132), 1993, rugpjūčio 7.
161. Mitingas masinių žudynių vietoje, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 123 (5265), 1986, spalio 14.
162. Mosėdis, in Pinkas Hakehillot Lita: Mosedis, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00371.html.
163. Neimanto P. 1946 m. balandžio 8 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
164. Opulskio V. 1944 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3.
165. Pakutinskienės A. 1968 m. liepos 19 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
166. Palanga, in Pinkas Hakehillot Lita: Palanga, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/Pinkas_lita/lit_00491.html.
167. Palanga, in *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1987.
168. Palanga, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2010.
169. Paulikaitė G., Liūdna akmenų lopšinė, *Švyturys* (Kretinga), nr. 61 (5835), 1988, gegužės 21.

170. Pažyma apie Meškį J., pateikta pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 31755 išduotą pažymą, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
171. Pažyma apie Skridailą C., pateikta 1959 m. balandžio 30 d. pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 34338/3 medžiagą, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
172. Pažyma apie Šlionskį R., pateikta pagal baudžiamosios bylos Nr. 45118 medžiagą (data nenurodyta), LYA, f. 3377, t. 1.
173. Pažyma apie Vaičių P., pateikta pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 44458/3 medžiagą (data nenurodyta), LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
174. Pažyma apie Vaičių P., 1945 m. balandžio 9 d., LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
175. Pažyma apie Valužį K., pateikta pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 38436/3 medžiagą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
176. Petronytė J., Muziejuje prikelta Gargždų krašto istorija, *Vakarų ekspresas*, 2006, gruodžio 8.
177. Plateliai, *Lietuvos valsčiai*, Vilnius, 1999.
178. Pilibavičiaus J. 1963 m. gruodžio 28 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
179. Pilibavičiaus A. 1964 m. kovo 6 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
180. Preibytė-Valkiūnienė R., *Ir aš ten buvau...*, Vilnius: Vyturys, 1992.
181. Pryšmančiai, in *Kretingos parapijos kaimai*, Pranciškonai, http://old.kretingospranciskonai.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=199:prymaniai-kretingos-parapijos-kaimai&catid=20:parapijos-istorija&Itemid=69.
182. Razmuso P. 1949 m. liepos 20 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
183. Report of Stapo Tilsit, July 1, 1941, in *JEW*, http://www.shtetlinks.jewishgen.org/Gargzdai/report.html.
184. Riaukos S. 2003 m. lapkričio 8 d. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
185. Rudžio P. 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
186. Rukšėnas A., Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2 (36), 2014.
187. Rukšėnas A., remdamasis byloje I. Jablonskio apklausos metu duotais parodymais (p. 39 nuoroda 77) daro išvadą, kad buvo suimta apie 340 vyrų. Tai irgi reikėtų vertinti atsargiai: tikriausiai kartu su pagyvenusiais vyrais.
188. Ronkauskienė R., Brangi Gintalaičių žemė, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 23, (6296), 1995, kovo 22.
189. Ruzgailienė I., *Masinės žydų žudynės Darbėnų miestelyje 1941–1944*, Darbėnų bibliotekos ilgametė vedėja daugelį metų užrašinėjo holokausto liudytojų (P. Miežtinio, R. A. Šatelienės, O. Macienės ir kt.) prisiminimus; bibliotekoje saugomos kompiuteriu surinktos liudijimų kopijos, kai kurie liudijimai skelbiami pirmą kartą.
190. Sąrašas: Lietuvos ATS/1930, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Sąrašas:Lietuvos_ATS/1930.
191. Salant (Salantai), *JEW*, http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html.
191a. Salantai: Salantams 450 metų, 1556–2006, sudarė ir redagavo P. Vaniuchinas ir A. Pociutė, Kaunas, 2006.
192. Salantai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Salantai.
193. Salantai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 20, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.
194. Salantų apylinkės, in *Slide Share*, http://www.slideshare.net/Salantug/salant-apylinks.
195. Salantų žydų holokausto vieta, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Salantų_žydų_holokausto_vieta.
196. Sausaitienės B. 2003 m. liepos 25 d. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.

197. Sendrauskienė L., Praėję šiurpią skaistyklą, išeisime kitokie..., *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 43 (5915), 1991, gegužės 29.
198. Simutytė Ž., Skuodo žydų bendruomenė 1919–1941, *Žemaičių žemė*, nr. 3 (93), 2014.
199. Šleinienė J., Skuode žydus mena tik kapinės, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 74 (7382), 2005, rugsėjo 23.
200. Sinušienė L., Kraupi karo pradžia Palangoje – iš gyvo liudytojo prisiminimų, *Vakarinė Palanga*, nr. 48 (2091), 2014, birželio 28–liepos 2.
201. Sinečio B. apklausos protokolas, in A. Rukšėnas, Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2 (36), 51, 127 nuoroda, 2014.
202. Siurblio A. 1968 m. liepos 24 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
203. Skridailos C. 1951 m. sausio 12 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
204. Skridailos C. 1959 m. balandžio 30 d. liudijimas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161.
205. Skruibio P. 1960 m. gruodžio 12 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
206. Skruibio P. 1963 m. gruodžio 27 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
207. Skuodas, in Pinkas Hakehillot Lita: Skuodas, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00690.html.
208. Svečias, in *Holokaustas*, http://www.mokslai.lt/referatai/referatas/holokausta-2-puslapis11.html.
209. Šalynas, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Šalynas.
210. Šalyno žydų holokausto vieta, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Šalyno_žydų_holokausto_vieta.
211. Šeputaitės E. 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3.
212. Šeškevičienė I., Pas žydus tarnavusi darbėniškė regėjo ir jų genocidą, *Pajūrio naujienos*, nr. 73 (1717), 2008, rugsėjo 26, priedas *Mūsų žmonės*, nr. 9 (13), 2008, rugsėjis.
213. Šeškevičienė I., Rūpintojėlio veide – žydų ir žemaičių žūties kančia, *Pajūrio naujienos*, nr. 77 (1922), 2010, spalio 12.
214. Šeškevičienė I., Žydų genocidas: žudė nepažinę, *Pajūrio naujienos*, nr. 76 (2021), 2011, rugsėjo 23.
215. *Šiaulių getas: kalinių sąrašai*, 1942, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
216. Šleinienė J., Žydus Skuode mena tik kapinės, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 74 (7382), 2005, rugsėjo 23.
217. Šlionskio R. 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, LYA, f. 3377, t. 1.
218. Šmito P. 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
219. *Švėkšna atsiminimuose 2*, sud. P. Čeliauskas, Kaunas: Naujasis lankas, 2010.
220. Švėkšna, in Pinkas Hakehillot Lita: Sveksna, *JEW*, http://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_lita/lit_00673.html.
221. Tamašauskienės S. O. 2013 m. balandžio 25 d. liudijimas, originalas saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
222. The Holocaust in 21 Lithuanian Towns, in *JEW*, Project Coordinator Micha Reisel, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania3/lit3_001.html.
223. The History of Kretinga, in *JEW*, http://kehilalinks.jewishgen.org/kretinga/history.html.
224. Tilžės operatyvinio būrio „darbų" kronika, in *Masinės žudynės Lietuvoje. 1941–1944: Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973, p. 28, cituojama iš *Neues Deutschland*, Allgemeiner, Deutscher Nachrichtendienst, VDR informacijų agentūra.

225. Vaičiaus P. 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
226. Vaičiaus P. 1964 m. balandžio 13 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
227. Valančiūtė J., *Veivirženų bažnyčios ir parapijos istorija*, Kaunas: UAB „Judex", 2006.
228. Valužio J. 1950 m. sausio 27 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 2.
229. Valužio J. 1961 m. sausio 31 d. pareiškimas Valstybės saugumui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7462/3, t. 1.
230. Valužio J. 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
230a. Vaniuchino Pauliaus archyvas, Sergėjaus Ziko iš Maskvos 2013 m. birželio 13 d. laiškas į Salantus Jonui Šilinskui.
231. Varkojytė S., Žydų atminties memoriale gėlės ir baubliškių akmenėliai, *Švyturys* (Kretinga), nr. 77 (7704), 2005, spalio 1.
232. Venckio L. 1964 m. balandžio 11 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1.
233. Veivirzenai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00274.html.
234. Veiviržėnai, in ELIP (Enciklopedija Lietuvai ir pasauliui), http://lietuvai.lt/wiki/Veiviržėnai.
235. Veiviržėnai, rankraštis, p. 37, saugomas Veiviržėnų seniūnijos archyve.
236. Veiviržėnų seniūnija, Klaipedos-r.lt, http://www.klaipedos-r.lt/go.php/lit/Veivirzenu-seniunija/709.
237. Veiviržėnai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Veiviržėnai.
238. Veiviržėnai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 12, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007, p. 537 žemėlapis.
239. Vepštaitė I., Veiviržėnų žydų bendruomenė, 2004 (rankraštis), vadovė Veiviržėnų kraštotyros muziejaus vedėja I. Urbonienė, saugomas Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejuje.
240. Vežaičiai, in Pinkas Hakehillot Lita: Vezaiciai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00229c.html.
241. Vigelio M. 1945 m. lapkričio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
242. Vitkus A., Bargmanas Ch., Nužudytiems Palangos žydams atminti – draudžiamieji kelio ženklai, *Vakarinė Palanga*, nr. 70 (1728), 2010, rugsėjo 22–25.
243. Vitkus A., Bargmanas Ch., Salantų valsčiaus žydų žūtis, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2 (36), 2014.
244. Vitkus A., Muturas A., Bargmanas Ch., Žydų žudynės Mažeikių apskrityje 1941 metais, *Voruta*, nr. 7–9 (697–699), 2010, spalio 10.
245. Vitkus A., Bargmanas Ch., Savickas V., Žydų žūtis Darbėnuose ir jų apylinkėse 1941 metais, *Švyturys*, nr. 92 (8312), 2011, gruodžio 7.
246. Vitkus A., Bargmanas Ch., Urbonienė I., Čeliauskas P., Holokausto aukų atminimas gyvas ir Veiviržėnuose, *Voruta*, nr. 22–25 (786–789), 2013.
247. Vyšniauskas J., Šviesiomis spalvomis apie Lietuvą, Skuodą, *Mūsų žodis* (Skuodas), nr. 74 (6146), 1993, rugsėjo 25.
248. World Without Civilization, in *Mass Murder and the Holocaust*: *History and Analysis*, vol. 1: The history of Kretinga; Gargzdai and the Holocaust, in *Mass Murder and the Holocaust*: *History and Analysis*, Robert Melvin Spector, University Press of America, 2005.
249. Zajančkausko K. 1945 m. kovo 25 d. liudijimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.
250. Žiliaus A. 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266.
251. Žiobako K. 1964 m. gegužės 9 d. liudijimas, LYA, f-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 1.

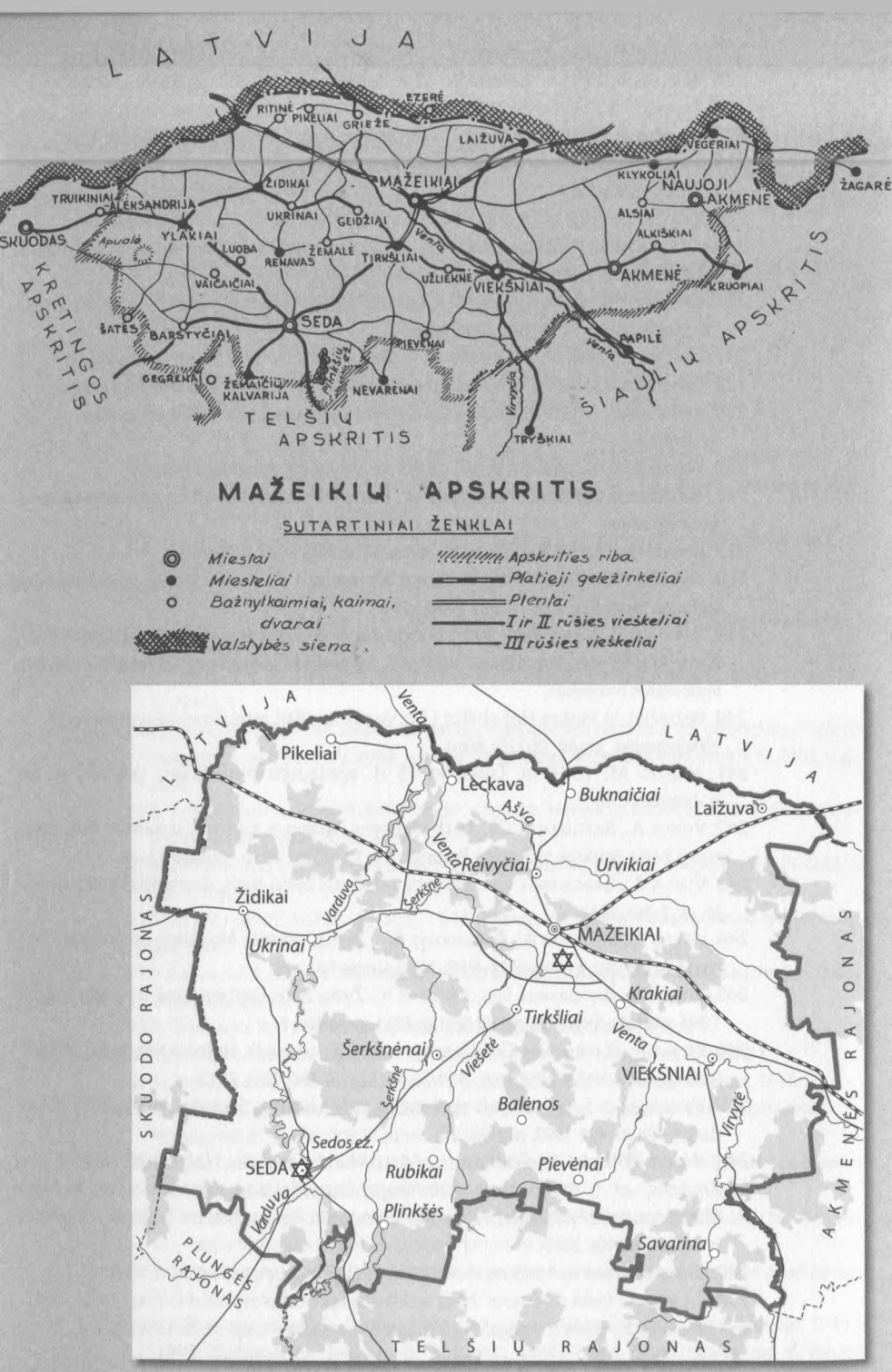

MAŽEIKIŲ APSKRITIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkaimiai, kaimai, dvarai
- Valstybės siena
- Apskrities riba
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai

Dabartinės Mažeikių rajono ribos su holokausto paminklais

Mažeikių apskritis

- Akmenės valsčius / 120
- Ylakių valsčius / 123
- Laižuvos valsčius / 129
- Mažeikių valsčius / 130
- Sedos valsčius / 138
- Tirkšlių valsčius / 143
- Vegerių valsčius / 145
- Viekšnių valsčius / 146
- Židikų valsčius / 154

Mažeikių apskrityje nužudytųjų skaičius ir laikas / 157

Literatūra / 160

Iki Antrojo pasaulinio karo Mažeikių apskritį sudarė aštuoni valsčiai [29], tačiau Lietuvos generalinės srities administraciniame žemėlapyje 1941–1944 [60] nurodyti devyni; *Vikipedijoje* [41] taip pat rašoma, kad 1941 m. Mažeikių apskritį sudarė 9 valsčiai: Akmenės, Ylakių, Laižuvos, Mažeikių (miestas ir valsčius), Sedos, Tirkšlių, Vegerių, Viekšnių, Židikų.

Prieškariniai Mažeikių apskrities valsčiai įeina į trijų dabartinių rajonų sudėtį: Mažeikių (Laižuva, Mažeikiai, Seda, Tirkšliai, Židikai, Viekšniai), Akmenės (Akmenė, Vegeriai) ir Skuodo (Ylakiai).

Akmenės valsčius

Akmenė (žyd. *Akmian, Okmenė*) įsikūrusi prie Dabikinės upės (dešinysis Ventos intakas). Manoma, kad žydai Akmenėje apsigyveno XVIII a. viduryje. Daugiausia dirbo amatininkais nedideliuose miesteliuose. Kai kurie užsiėmė žemės ūkiu. 1893 m. įsiplieskęs gaisras padarė didelę žalą žydų turtui, apie 60 žydų šeimų tapo skurdžiais. XIX a. pirmojoje pusėje žydai sudarė apie du trečdalius Akmenės gyventojų. Alkiškių kaime, pietvakarių kampe, iki šiol tebėra žydų kapinės [2].

1871–1873 m. nutiesus Liepojos–Romnų geležinkelio liniją, Akmenė liko nuošaliau ir jos augimas sustojo [2]. Tarpukariu Akmenė atsigavo, apsitvarkė, praplatintos gatvės, beveik visos išgrįstos akmenimis. Senųjų lūšnų vietoje pastatyti nauji pastatai, nutiesti šaligatviai, pasodinta medžių. Valsčiaus savivaldybė turėjo savo namus. Daugeliui padėjo paskolos, gautos iš Žydų liaudies banko (*Folksbank*), kuris Akmenėje turėjo filialą.

1931 m. Akmenėje buvo 14 parduotuvių, iš kurių 11 priklausė žydams (79%): keturios tekstilės parduotuvės, trys mėsinės, grūdų, batų parduotuvės ir siuvamųjų mašinų remonto dirbtuvė. Žydams priklausė ir Akmenės malūnas. 1937 m. Akmenėje dirbo septyni žydų amatininkai: kepėjas, dailidė, skardininkas, mėsininkas, laikrodininkas ir kiti. 1925 m. mieste buvo žydė ginekologė Rebeka Gurvič. 1939 m. iš 36 telefono ryšio abonentų šeši priklausė žydams. Tarpukariu žydų ir lietuvių santykiai buvo nekonfliktiški, tačiau nuo 1939 m. ėmė blogėti. 1939 m. kovą lietuviai užpuolė žydų grupę. Protestuodami žydai ėmė išvykti iš miesto.

Nors žydų bendruomenė mažėjo, žydų organizacijų ir institucijų veikla buvo tęsiama, plėtėsi *Javne* mokyklų tinklas. Vietos rabino Nachumo Mordecho Verbovskio sūnus rabinas Jehuda Leiba Verbovskis nuo 1907 m. tarnavo Akmenės rabinu. Jis buvo paskutinis žydų bendruomenės rabinas, nužudytas baltaraiščių.

1940 m. Akmenėje gyveno apie 1800 gyventojų [29, 421], iš jų 30 žydų šeimų (apie 100 asmenų) [2]. Šį santykį reikėtų dar patikslinti.

1940–1941 m. ekonominis ir socialinis politinis žydų gyvenimas labai pasikeitė: sionistų veikla buvo uždrausta, didesnis turtas, kaip parduotuvės, gamyklos, buvo nacionalizuotas, jį valdyti pavesta komisarams, turtingiausi žydai buvo tremiami iš Lietuvos.

Tačiau dar baisesnė lemtis laukė žydų Lietuvą užėmus naciams, 1941 m. birželį; tikslių duomenų, kada į Akmenę įžengė vokiečių kariuomenė, nepavyko aptikti. Papilę vokiečiai pasiekė 1941 m. birželio 27 d. pavakarę.

Tikriausiai tą pačią dieną, ar bent diena anksčiau, vokiečių kariuomenę išvydo ir akmeniškiai [3].

Jau 1941 m. birželio 28 ar 29 d. sukilėlių štabo kieme buvo sušaudyti trys vietos žydai (vokiečių kareivių sušaudyti kaip sovietiniai aktyvistai) [7, 8; 22]. 1941 m. liepą policijos viršininkas, gavęs telefonogramą iš Mažeikių apskrities viršininko A. Janušonio, įsakė suimti visus valsčiaus žydus (suimta apie 70 žydų): iš jų Akmenėje – aštuonios šeimos, Klykolių kaime – keturios ar penkios, Mantartiškių kaime – viena šeima. Duomenys skiriasi: pasak vienų, Akmenėje uždaryta apie 30 žydų, pasak kitų – daugiau kaip 30 ar net apie 50–60 žydų šeimų. Minima ir apie 200 žydų [7, 8; 22]. Neaišku, ar čia nurodytas žydų ar žydų šeimų skaičius. Kaip rašoma literatūroje, 1941 m. liepos pirmojoje pusėje Akmenės valsčiaus miesteliuose žydai buvo suiminėjami, suimtieji Vegeriuose (6–7 šeimos) buvo uždaryti sinagogoje [7, 15].

Jau 1941 m. liepos viduryje Akmenėje, taip pat Vegeriuose bei Klykoliuose [7, 9] suimti žydai vyrai buvo suvaryti į žydų kepyklą – raudonų plytų namą Kaliksto Kasakausko gatvėje, netoli pašto. Aptvėrus didžiąją sinagogą, čia suvarytos žydės ir vaikai. Žydų vyrų getas įkurtas atskirai. Uždaryti suimtieji išbuvo ne mažiau kaip 10 dienų [7, 8].

Baltaraiščio Stasio Cichanavičiaus liudijimu [9], žydų šeimos *buvo suvarytos į sinagogą. Žydai (apie 200 žmonių iš įvairių Akmenės valsčiaus kaimų) sinagogoje buvo laikomi dvi–tris savaites.*

1941 m. liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje visi Akmenės valsčiaus (Akmenės, Klykolių, Vegerių) žydai buvo išvaryti į Mažeikius ir uždaryti daržinėje. Kartu buvo vežami ir sovietiniai aktyvistai [62]. Irena Valda Pliuškienė [3, 445] prisiminė: *1941 m. rudenį iš Akmenės Medemrodės link važiavo nemažai pakrautų vežimų. Mes, vaikai, nesupratome, kas čia ir kur važiuoja, bet nugirdome mūsų močiutes kalbant: Vargšai žydai, jie tikriausiai niekur nepabėgs nuo vokiečių.* Kaip rašo Valentinas Brandišauskas [8, 196], kai žydai *buvo varomi dviem grupėmis, sargybos viršininku buvo policijos viršininko pavaduotojas. Sveikieji varyti pėsčiomis, ligoti, seneliai ir vaikai buvo vežami vežimais.*

JEW [2] rašo, kad 1941 m. rugpjūčio 4 d. visi žydai buvo perkelti ir apgyvendinti trijose siloso duobėse ant Ventos kranto, netoli Mažeikių. Algimanto Muturo teigimu, Pavenčiuose jokių siloso duobių nebuvo ir žydai patys turėjo išsikasti duobes.

Apie žydų perkėlimą liudijo baltaraištis Cichanavičius [9]: *Vieną rytą, rugpjūčio mėn., policijos viršininkas Kašėta mums, „aktyvistams", pasakė, kad visus žydus vešime į kitą stovyklą. Moteris ir senesnius žmones susodinome į vežimus, o stipresnius surikiavome į koloną ir pajudėjome Mažeikių link* [...] *Visa mūsų kolona pasuko į kairę, į Tirkšlius. Prie Ventos upės, viename ūkyje, mums buvo liepta sustoti. Čia jau buvo susirinkę man nepažįstami ginkluoti vyrai. Žydus uždarėme į klojimą. Mums buvo įsakyta juos saugoti. Tame klojime buvo žydų, atvežtų ir iš kitų vietų.*

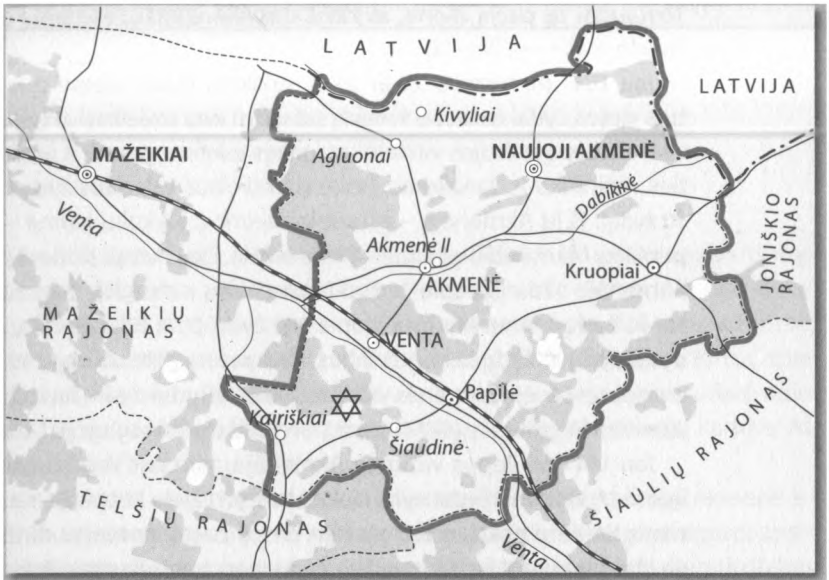

Dabartinės Naujosios Akmenės rajono ribos su holokausto paminklais

Rytojaus dieną, t. y. 1941 m. rugpjūčio 5 d., visi sušaudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių [7, 9]. Apie žydų sušaudymą Mažeikiuose liudijo Povilas Pocevičius [51, 18], kuris iš Akmenės buvo pasiųstas varyti žydų į Mažeikius: *Aš prisimenu* [...] *policijoje mus pasitiko Akmenės policijos vachmistras Mikulskis. Jis paliepė man eiti prie daržinės, kuri buvo netoli Ventos upės, ir ten saugoti žydus. Pernakvojęs Mažeikiuose, aš iš ryto nuvykau prie daržinės. Mikulskis man liepė vedžioti žydus grupėmis prie duobių, kurios buvo iš anksto paruoštos ir kur juos šaudė. Šį darbą aš dirbau vieną dieną, ir man teko atvaryti nuo daržinės iki šaudymo vietos tris ar keturias partijas po 60–100 žmonių kiekvienoje. Mes, atvarę grupę žmonių prie duobės, palikdavome ją tiems, kurie šaudė, o patys sugrįždavome į daržinę naujos grupės. Pavakary mane su kitais „aktyvistais", dalyvavusiais šaudymuose, pasiuntė užkasti lavonus.*

Kaip vyko pats žydų šaudymas, liudijo baltaraištis Cichanavičius [9; 51, 21]: *Kitą rytą iš Mažeikių atvažiavo kažkokie viršininkai su vokiečių karininkais. Visiems buvo pranešta, kad bus šaudomi žydai.* [...] *Mus suskirstė į grupes: vieni turėjo saugoti šaudymo vietą, antri – į ją vedžioti žydus, treti – šaudyti. Iš pat pradžių aš patekau į šaudymo grupę. Tą grupę vokiečiai nuvežė maždaug 800 metrų nuo kelio, prie nedidelio miškelio ir žydų kapinių. Aš pastebėjau iškastas tris dideles duobes. Mes išsirikiavome dviem eilėmis dešimt metrų nuotolyje nuo jų: pirmoje – klūpom, antroje – stovint. Netrukus buvo atvaryta pirmoji žydų grupė. Jiems buvo liepta nusirengti. Sustačius prie duobės, prasidėjo šaudymas.* [...]

Vienkart prie duobės išsirikiuodavo 20–30 žmonių. Tuos, kuriuos iš karto nenušaudavo, pribaigdavo šūviais iš arti. [...] *Žydų šaudymas tęsėsi penkias valandas. „Aktyvistai" kalbėjo, kad tą dieną iš viso buvo sušaudyta apie 2000 žmonių.*

1941 m. rugpjūčio 9 d. visi Akmenės žydai (vyrai, moterys ir vaikai, apie 70), kartu su atvarytais kitų valsčių žydais buvo nužudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių.

Klykoliai (Klykuoliai). Tarpukariu Klykoliai priklausė Akmenės valsčiui [29, 425]. 1939 m. šiame bažnytkaimyje gyveno 235 gyventojai, iš jų 30 (12%) žydų [27], kurie greičiausiai buvo nuvežti į Akmenę.

1941 m. liepos viduryje Klykolių partizanų būriui vadovavęs buvęs pasienio tarnautojas K. Bielskis suėmė Klykolių miestelio žydus.

Valentinas Brandišauskas [8, 197], remdamasis liudytojų parodymais, teigia, kad miestelio žydai buvo suimti maždaug liepos viduryje: *Suimant žydus, baltaraiščių būrys buvo padalytas į tris grupes: vieni suiminėjo, antri saugojo, treti užrakindavo tuščius likusius namus. Suimtųjų žydų skaičius įvairiuose šaltiniuose šiek tiek skiriasi, tačiau sunku netikėti vardiniu suimtųjų sąrašu: bendras skaičius – 21, tarp jų – 4 vaikai iki 10 metų. Visi suimti tą pačią dieną.*

Suimtieji buvo uždaryti vietos sinagogoje [8, 197]. Po keliolikos dienų išvaryti į Akmenę, dar vėliau – į Mažeikius [7, 9]. Kaip rašo *JEW* [27], 1941 m. rugpjūčio 4 d. visi Klykolių žydai, kartu su kitų valsčių žydais buvo perkelti ir apgyvendinti ant Ventos kranto, netoli Mažeikių [27].

1941 m. rugpjūčio 9 d. Klykolių žydai (21 asmuo) sušaudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių, kartu su kitais iš Mažeikių atgabentais žydais [27].

Taip buvo sunaikinta negausi Klykolių žydų bendruomenė.

Ylakių valsčius

Ylakių (žyd. *Jevlak*) miestelis įsikūręs Židikų–Šačių ir Sedos–Skuodo kelių sankryžoje, už 20 kilometrų į rytus nuo Skuodo ir 30 kilometrų į vakarus nuo Mažeikių.

Gana išsamus yra kolektyvinis darbas, kuriam vadovavo mokytoja Lidija Drukteinienė, apie Ylakių žydų bendruomenės istoriją, jų šeimas, verslą bei sunaikinimą; jis sudėtas į knygą *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai* [11].

1931 m. Ylakiuose veikė 24 didesnės parduotuvės ir smuklės, keturios amatininkų dirbtuvės ir smulkios pramonės įmonės. Visos šios įstaigos dažniausiai priklausė žydams (85%). Dviejų didelių malūnų savininkai taip pat buvo žydai [11, 48]. 1937 m. miestelyje dirbo septyni žydų amatininkai: du siuvėjai, du mėsininkai, vienas batsiuvys, viena mezgėja ir viena siuvamųjų mašinų prekybininkė. Populiarus žydų bankas (*Folksbank*) buvo

svarbus vietos ekonomikai. 1939 m. miestelis turėjo 11 telefono abonentų, keturi iš jų priklausė žydams.

Gyvendami Ylakiuose žydai neliko visuomeninio gyvenimo nuošalyje. Visuomeninis gyvenimas vyko per Beit midrašą. Tai Talmudo ir potalmudinės rabinistinės literatūros studijavimo vieta. Ylakiuose buvo atidarytas vienas pirmųjų judėjimo *Agudath Yisrael* skyrius (tikslas – suvienyti Rytų ir Vakarų Europos ortodoksų judaizmą, turėjo didelį poveikį, ypač žydams chasidams) [17].

Daug Ylakių žydų išvyko į Ameriką, Pietų Afriką ir Palestiną (Izraelį). Likusieji ir toliau išlaikė hebrajišką mokyklą, kurioje mokėsi apie 40 mokinių, Talmud-Torą – pradinę mokyklą, *Gmilut Chesed* (savitarpio pagalbos) fondą ir biblioteką. Taigi sionistų veikla netgi sustiprėjo. Veikė sionistų jaunimo organizacija *ha-Šomer ha-Cair* (jaunasis sargas) ir sporto organizacijos *Maccabi* (Pakabi) filialas.

Žydai gausiausiai dalyvavo gaisrininkų organizacijos veikloje. Jos nariai buvo kone vien žydai. Nemažai žydų buvo įsitraukę ir į komunistinę veiklą. Todėl 1940 m. žmonės valdžią dažnai vadindavo ne tarybų, o žydų valdžia [11, 48]. Ylakių žydai mėgo sportuoti. Turėjo savo futbolo aikštę ir buvo geri futbolininkai. Visa pietinė Ylakių dalis buvo vadinama žydlaukiu, nes ten buvo žydų stadionas. Prie jo žydai buvo išsikasę tvenkinį.

Paskutinis rabinas Mejeris Pakalniškis nužudytas 1941 m. vasarą.

1940 m. Ylakiuose gyveno apie 120 gyventojų (turėtų būti 1200, nes, kaip rašo Bronius Kviklys, 1923 m. Ylakiuose buvo 999 gyventojai) [29, 390]. Iki karo čia gyveno apie 100 žydų šeimų [7, 10; 11, 48].

1940 m. vasarą Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai žydų fabrikai, parduotuvės ir malūnai buvo nacionalizuoti, sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, hebrajiška mokykla uždaryta.

Ylakių žydų vyrų žudynės. 1941 m. birželio 22 d. vokiečių kariuomenė įsiveržė į Lietuvą. Po kelių dienų Lietuvos nacionalistai perėmė Ylakius ir pradėjo persekioti žydus.

Pirmiausia vietos baltaraiščiai, kuriems vadovavo vietos tarybos pirmininkas Kazys Venckus, suėmė visus Ylakių žydus (apie 300) ir uždarė sinagogoje [7, 10; 12].

Kada suimti Ylakių žydai, nėra aišku: ar 1941 m. birželio pabaigoje ar liepos pradžioje. Drukteinienės darbe *Ylakių žydų bendruomenė* [11, 58] rašoma: *Vieną dieną buvo suimti žydų vyrai ir uždaryti į šulę. Nesuimti liko tik Arkis ir Aušeklis, nes vienas buvo labai senas ir ligotas, o kitas – šlubas. Nesuimtas liko ir garsusis Ylakių daktaras Joselevičius. Suėmė žydus labai greitai, niekam nesitikint, kad juos šaudys.* [...] *Ylakiškiai manė, kad žydus veš į Vokietiją darbams.*

Bandykime atkurti žydų suėmimo datą. Remiantis baltaraiščio Rimvydo Veito parodymais [67], vyrai buvo šaudomi 1941 m. liepos 6 dieną. Drukteinienė [11, 58] rašo: *Vyrus suėmus, moterys nešiojo jiems valgyti.* Vadinasi,

vyrai buvo suimti kelios dienos prieš 1941 m. liepos 6 d., nes 1941 m. liepos 6 d. [11, 59], prieš sušaudant vyrus, buvo suimtos moterys ir vaikai ir uždaryti daržinėje, o vakare prasidėjo vyrų egzekucija. Kitą dieną [48, 36] sušaudytos moterys ir vaikai.

Valentinas Brandišauskas straipsnio išnašoje [8, 198] rašo, kad *daugelio vietos gyventojų akivaizdoje jiems* [vyrams. – *Aut.*] *buvo nukerpamos barzdos. Vokiečiai šį „renginį fotografavo".* Restorano savininkas Mikas Glaubartas nemokšiškai pjaustė pagyvenusių žydų barzdas ir kai kuriuos sužeidė [17]. Ar tai vyko prieš suimant žydus, ar jau suėmus, neaišku.

1941 m. liepos 6 d. į pietvakarius nuo miestelio, šalia žydų kapinių, sušaudyti Ylakių žydai: vyrai, moterys ir vaikai [7, 10; 11, 59].

Štai kaip aprašo Drukteinienė [11, 58–59] Ylakių miestelio atmosferą žydų vyrų šaudymo dieną: *Liepos 6 d., kai buvo šaudomi žydai, vokiečiai išsipuošė, vaikščiojo visur kalbėdami: „kaput, kaput"* [Olgos Ruikienės liudijimas]. *Ylakiuose buvo didelė sumaištis. Žmonėms atvykti į miestelį ar iš jo išvykti nebuvo leidžiama. Visur prie kelių stovėjo sargybiniai* [Stefos Gailienės liudijimas].

Apie žydų šaudymą Brandišauskas [8, 198] rašo: *Egzekuciją įvykdė vietos baltaraiščių būrio vyrai, nors esama liudijimų, kad ir vokiečiai dalyvavo ar net šaudė: lietuviai esą tik varė žydus vyrus, o vėliau perdavę juos vokiečiams. Įvykdžius egzekuciją, kasti duobių iš miestelio buvo atvaryti ten įkalinti sovietiniai aktyvistai.* Drukteinienė [11, 59] rašo: *Žydų kapinėse duobės jau buvo iškastos. Jas iškasti turėjo suimti tarybiniai ir partiniai darbuotojai.* [...] *Žydus šaudė vakare, saulei leidžiantis. Patys vokiečiai žydų nešaudė: šį juodą darbą turėjo atlikti lietuviai. Ylakių LA vadas kapitonas A. Petrauskas atsisakė dalyvauti šioje „akcijoje" ir pasitraukė. Tuomet į jo vietą buvo paskirtas Ylakių valsčiaus viršaitis K. Venckus, o į viršaičio vietą – Rozga.*

Moterų ir vaikų žudynės. Brandišauskas [8, 198], remdamasis kvotos bylomis, teigia, kad žudynės vyko dvi dienas: 1941 m. liepos 6 d. sušaudyti vyrai, o 1941 m. liepos 7 d. – moterys ir vaikai. Anot Drukteinienės [11, 59], visi žydai sušaudyti tą pačią dieną. Tikėtinesnė Brandišausko versija, nes baltaraiščiai teigė, kad žudynės vyko dvi dienas.

Rimvydo Veito 1944 m. spalio 10, 13, 16, 25, 27 d. liudijimuose rašoma [67]: *1941 metų liepos 6 d. aš Ylakių miestelyje, žydų kapinėse, kartu su kitais šaudžiau žydus* [...] *Šaudžiau tik vyrus. Moterų ir vaikų nežudžiau* [jie sušaudyti kitą dieną. – *Aut.*]. [...] *Maždaug 15 metrų nuo mūsų buvo išrikiuoti žydai* [vyrai. – *Aut.*], *nusigręžę nugaromis. Mes šaudėme visi kartu. Buvo duotos kelios salvės. Kai kurie žydai nukrisdavo dar gyvi. Tada šaudydavome į gulinčius.*

Drukteinienė [11, 59] rašo: *Iš pat ryto buvo suimtos žydės moterys ir vaikai. Net iki tol buvę laisvi Arkis ir Aušeklis. Suimtuosius iš pradžių laikė daržinėje, paskui vakare varė į žudynių vetą prie senųjų žydų kapinių* (vakare numatyta šaudyti vyrus, todėl 1941 m. liepos 6 d. rytą suimtos moterys ir vaikai buvo laikomi daržinėje).

Kitą dieną, 1941 m. liepos 7-ąją, į pietvakarius nuo miestelio, šalia žydų kapinių, toje pačioje vietoje, kur buvo sušaudyti vyrai, sušaudytos moterys ir vaikai [7, 10]. Baltaraiščio Veito liudijimu [67], 1941 m. liepos 6 d. jis šaudęs tik vyrus. *Kitą dieną Stasys Narvilas man pasakojo, kad jis kulkosvaidžiu šaudė moteris ir vaikus.*

Kaip liudijo E. Miltėnienė [11, 59]: *Viena moteris vilkėjo labai gražiu paltu. Prieš šaudant ji tą paltą nusivilko ir padavė vienam iš budelių sakydama: Paimk, nes paskui peršauto tavo žmona nenešios.*

Liudytojas Vladas Vainutis [11, 59–60] papasakojo apie gydytojo Joselevičiaus žūtį: *Ylakių daktaras Joselevičius ir jo tėvas taip pat buvo atvaryti į žudynių vietą. Jaunasis daktaras prieš suimant prašė, kad paliktų gyvą nors jo sūnelį, bet vokietis atsakė „Alle Kinder Kaput". Kol šaudė vyrus ir moteris, senasis daktaras buvo laikomas prie kapinių vartų, nes jį norėjo nušauti paskutinį. Bet to daryti nebereikėjo: Joselevičiui plyšo širdis. Jaunasis Joselevičius turėjo ant rankų trejų metų sūnelį. Kai jį nušovė, sūnelis iškrito iš rankų. Tada nušovė ir vaiką.*

Baltaraiščio Veito parodymais [67], buvusios keturios žydų grupės. Pirmoje grupėje buvę 30 vyrų. Kitose trijose – moterys ir vaikai. (Šie 30 vyrų galėjo būti pagyvenę ar seni, vokiečiai tokius dažniausiai palikdavo gete padėti moterims, nes jie nekėlė grėsmės.)

Kaip atrodė žydų žudynių vieta, gana vaizdžiai liudijo Z. Drungys, kurio pasakojimą perpasakojo Drukteinienė [11, 60]: *Vietos gyventojai buvo sukrėsti masinių žudynių. Tą dieną, kai šaudė, kapines buvo apsupę vokiečiai, ir niekas nė nebandė eiti artyn. Tik kitą dieną kai kurie ylakiškiai buvo nuėję pažiūrėti. Iš toliau atrodė, kad žydai sugulę ant žemės miega. O iš arčiau žiūrint, vaizdas buvo baisus. Nepalaidoti žydai gulėjo keliomis eilėmis. Pirma eilė buvo vyrų, toliau – moterų. Kai kurios glėbiuose laikė kūdikius. Į kūdikius šaudyti nesivarginta, todėl, šaudant į moteris, laikančias juos ant rankų, dalis kūdikių buvo tik peršauti ar visai nesužeisti. Vėliau juos gyvus užkasė kartu su motinomis. Dar viena eilė buvo vaikų, pradedant mažaisiais, jau mokančiais vaikščioti, ir baigiant paaugliais. Aplinkui buvo tiek kraujo, kad prisėmė klumpes.*

Iškart buvo palaidotas tik daktaras Joselevičius. Šaudę lietuviai nuavė jau negyviems žydams batus, nurengė geresnius drabužius. Kai kuriuos išrengė kone nuogai. Vienas lietuvis prisirinko pilną maišą batų. Tie patys išsigrobstė ir Ylakiuose buvusį žydų turtą (J. Macevičienės liudijimas).

Drukteinienė, remdamasi liudytojų parodymais, rašo: *Suguldyti žydų lavonus į duobes, kiekvieną eilę apipilti kalkėmis ir užkasti kitą dieną turėjo tarybiniai aktyvistai* (Gailienės liudijimas) [11, 60].

Tiksli Ylakių žydų žuvimo data – 1941 m. liepos 6–7 d. (dvi dienos), o knygoje *MŽL* [39, 390] nurodyta data (1941 m. liepos antroji pusė–rugpjūčio mėn.) nėra tiksli.

1944 m. spalį sušaudytųjų palaikai sovietų ekshumuoti [7, 11; 8, 198]. Atkastos trys duobės, kuriose buvo užkasti daugiau nei prieš trejus metus

sušaudyti žydai. Pirmojoje: 15,5 m ilgio ir apie 1,85 m gylio duobėje rasta apie 300 palaikų; antrojoje – 10,5 m ilgio ir apie 1,7 m gylio – apie 100 palaikų; trečiojoje: 4,3 m ilgio ir apie 0,75 m gylio – trijų vyrų palaikai. Aukų suskaičiuota apie 400. Taigi iš viso galėjo būti 403 asmenys.

Komisija konstatavo, kad pirmojoje ir antrojoje duobėse kūnai sumesti netvarkingai, yra vyrų, moterų ir vaikų kūnų, dauguma be batų, kai kurie išrengti. Teismo medicinos ekspertai apžiūrėjo 47 kūnus, iš jų 33 vyrų, devynių moterų ir penkių vaikų. Visuose palaikuose rasta po šautinę žaizdą viršutinėje kūno dalyje, kai kuriuose po kelias.

Nužudytųjų skaičius. *JEW* [17], remdamasi sovietų šaltiniais, suskaičiavo, kad per nacių viešpatavimą sušaudyta 475 vyrai, moterys ir vaikai. Drukteinienė [11, 48] nenagrinėjo sušaudytų žydų skaičiaus. Tik, remdamasi K. Januta [20], nurodė, kad 1941 m. Ylakiuose gyveno apie 100 žydų šeimų.

Brandišauskas [8, 198] rašo: *Dauguma sutaria* [remiasi byloje esančiais buvusių baltaraiščių parodymais. – *Aut.*], *kad suimtųjų būta apie 300. Šis skaičius turėtų būti daugmaž tikslus, nes esama žinių, jog iki karo pradžios Ylakiuose gyveno apie 100 žydų šeimų.*

Beje, žydų šeimos buvo gausios, todėl 100 žydų šeimų galėjo sudaryti ne tik 300 asmenų, bet ir daugiau. Beje, kaip rašo Drukteinienė, tarpukariu daug žydų emigravo ir *jų teliko 250, arba 70 šeimų. Vėliau žydų vėl daugėjo ir 1941 m. buvo apie 100 šeimų.* [11, 48]. Nepaaiškinama, kaip taip staiga padaugėjo 30 šeimų; *JEW* [17] rašo, kad nepaisant žydų skaičiaus mažėjimo žydų sionistinės organizacijos veikė sėkmingai, jų veikla net sustiprėjo.

Taigi sovietinių šaltinių žiniomis, Ylakiuose nužudyti 475 žydai [29, 390]; tai pakartota ir knygoje *Neužmirškime* [48], *JEW* [17], *VLE* [18, 763] – *446 žydai, 25 lietuviai, 4 karaimai*. Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* rašo [29, 390]: *Naciai žydų kapinėse iššaudė Ylakių žydus ir komunistų aktyvistus; bolševikų spaudos žiniomis, 475 gyventojus.*

Remiantis liudytojų parodymais, Ylakiuose buvo suimti apie 300 žydų, tiek jų čia ir gyveno. Nužudytųjų skaičius 475 ant paminklo, mūsų manymu, padidintas [71]. Ekshumacijos nustatytas žuvusių žydų skaičius 403 irgi galėjo būti padidintas, nes nurodytas tik apytikris palaikų skaičius: *apie 300*; *maždaug 100*; tai rodo ne itin kruopštų komisijos darbą. Realiausiai turėtų būti apie 300. Komisija nurodė tik apytikrį palaikų skaičių, kuris nesiekia 400, todėl teigti, kad buvo nužudyti 475 asmenys, per drąsu.

Tiesa, čia sušaudyti ir 25 lietuviai, t. y. sovietiniai aktyvistai. Bet juos sušaudė ne kartu su žydais, o atskirai. Be to, šis skaičius taip pat netikslus. Brandišauskas [8, 197] teigia, kad Ylakiuose apie 30 sovietinių aktyvistų ir 10 raudonarmiečių buvo suimti 1941 m. birželio 23 dieną. Vėliau kai kurie nuvaryti į žydų kapines kasti duobių sau ir žydams [11, 59].

Memorialas žuvusiems Ylakių žydams

Paminklas sušaudytiems Ylakių žydams

Kaip rodo sušaudytųjų palaikų ekshumacija [8, 198], buvo iškasta ir trečioji 4,3 m ilgio duobė, joje rasti tik trijų žmonių palaikai. Tai paaiškino Drukteinienė [11, 59]: *Kai jie* [sovietiniai aktyvistai. – *Aut.*] *buvo vedami kasti duobių, baltaraiščiai liepė pasiimti ir nešti Markso ir Lenino portretus. Atėjus į miškelį, portretai buvo pakabinti ant medžio, o vienas iš LAF narių juos supjaustė. Tarybiniams aktyvistams sakė kasti gilesnę duobę, nes ją kasa sau. Aktyvistus ketinta sušaudyti tuose pačiuose žydų kapuose per šv. Petro atlaidus* [birželio 29 d. – *Aut.*]. *Tą dieną viskas jau buvo paruoša, bet paskutinę minutę atėjo įsakymas nešaudyti.* Galbūt juos sušaudė vėliau.

Štai kaip apie tai rašo Brandišauskas [8, 198]: *Ten pat esą buvę sušaudyti 3 ar 4 komunistai, kiti suimtieji išsiųsti į apskrities centrą Mažeikius* (remiamasi liudytojo P. Odino 1946 m. sausio 10 d. kvotos protokolo išrašu). Taigi 25 sušaudytus žemaičius reikėtų atmesti, o palikti tik tris.

Kuo remiantis taip kruopščiai ant paminklo užrašytas žuvusiųjų skaičius, neaišku. Tikslesnį atsakymą gauti padėtų tolesni tyrimai.

Paminklas. Ylakiuose, prie bažnyčios, pasukus į pietvakarius Barstyčių kelio link, miestelio gale reikėtų sukti į dešinę pro seną namą, lauko keliuku pavažiuoti apie 300 metrų. Žudynių vietoje pastatytas paminklinis akmuo su užrašu: *Šioje vietoje hitleriniai žudikai ir jų talkininkai 1941 metais nužudė 446 žydus, 25 žemaičius ir 4 karaimus. Tebūnie šventas jų atminimas.* 1965 m. pridėta paminklinė lenta su užrašu:

Žmonės! Kol plaka širdis karšta, atminkite! Kaip brangiai buvo laimė pirkta. Fašizmo aukoms, sušaudytoms 1941 m., atminti. 1965 m.

Išsigelbėję žydai. Išsigelbėjusiųjų buvo nedaug. Drukteinienė [11, 59] rašo: *Tik Benskis išvengė sušaudymo, nes buvo pabėgęs į Rusiją. Buvo pabėgusių žydų, bet nedaug. Sumanesni patys griuvo į duobę, o naktį išsiropštė ir*

prisiglaudė pas žmones. Taip išsigelbėjo vienas jaunas vyras. Atėjus Tarybinei armijai, jis buvo grįžęs į Ylakius. Dar vienas žydas, kitus suimant, buvo Pašilėje. Jis irgi galėjo išsislapstyti, bet paprašė ūkininko Kavaliausko, kad nuvežtų į Ylakius, nes ten jo šeima ir artimieji (J. Macevičienės liudijimas).

Laižuvos valsčius

Laižuvos (žyd. *Laizeve*) miestelis yra prie Mažeikių–Rygos geležinkelio linijos, prie Latvijos sienos, už 16 kilometrų į šiaurės rytus nuo Mažeikių.

Tarpukariu Laižuva tapo Mažeikių apskrities valsčiaus centru. Buvo valsčiaus savivaldybė, mokykla, paštas, sveikatos ir veterinarijos punktai, policijos nuovada, muitinės pereinamasis punktas, pasienio policijos rajono įstaiga, vaistinė, plytinė, vėjo malūnas, kelios parduotuvės, latvių biblioteka su skaitykla, viešosios bibliotekos skyrius, žemės ūkio kooperatyvas, pieno perdirbimo bendrovė „Bitė" [29, 416]. Miestelio centras buvo daugiausia iš mūrinių namukų.

Pirmieji žydai miestelyje įsikūrė XVIII a. pirmojoje pusėje. Mirusiuosius laidojo Viekšniuose ir kitų šalia esančių miestelių kapinėse. 1860 m. buvo įkurtos žydų kapinės ir, sugriuvus pirmajai sinagogai, pastatytas naujas medinis Beit midrašas, kuris buvo naudojamas iki Antrojo pasaulinio karo.

Žydų ir nežydų santykiai Laižuvoje ir aplinkiniuose kaimuose buvo patenkinami. Dauguma Laižuvos žydų vertėsi mažais verslais ir amatais. XIX a. pabaigoje žydai sukūrė kiaulių šerių prekybą: dalį šerių perdirbdavo netoli Akmenės. Perdirbtas produktas buvo parduodamas kaimyniniame Kurše. Keletas šeimų, įskaitant Šifų ir Krofmanų šeimas, iš šio verslo tapo turtingi. Kai kurių iš jų vaikai kartu su kitais jaunuoliais išvyko iš Laižuvos į Pietų Afriką, JAV, Angliją ir tik nedaugelis į Palestiną (Izraelį).

1931 m. miestelyje buvo trys žydams priklausančios įmonės: mėsinė, tekstilės ir geležies įrankių parduotuvės. 1937 m. Laižuvoje dirbo trys žydų prekybininkai, šaltkalvis, dailidė ir mezgėjas.

Per 1923 m. gyventojų surašymą Laižuvoje įrašyti 845 gyventojai, įskaitant 127 žydus (15%). 1939–1941 m. čia gyveno devynios žydų šeimos [29, 416]; sovietmečiu (1940–1941 m.) Laižuvoje buvo per 1000 gyventojų [29, 416] ir tik trylika žydų šeimų [30].

1941 m. liepos 12 ar 13 d. Laižuvos sinagogoje buvo per 30 suimtų žydų [7, 11]. Plačiau apie Laižuvos žydus, laikytus sinagogoje, remdamasis liudytojų parodymais, rašo Valentinas Brandišauskas [8, 199]: *Partizanai suimtųjų nemaitino: maisto jiems atnešdavo vietos gyventojai. Baltaraiščiai maitinti leisdavę, tik patikrindavę, kas ką atneša. Maisto suimtiesiems parūpindavo ir valgyklos, kurioje maitintis galėjo tik partizanų būrio nariai, darbuotoja: ji maisto atnešdavo tiek suimtiesiems „sovietiniams aktyvistams", tiek žydams.*

Kaip ir kituose miesteliuose, žydus varydavo į darbus: *ravėti runkelių į laukus, kurie priklausė valsčiaus savivaldybei, šluoti miestelio gatvių* [8, 199].

Brandišauskas [8, 215, 76 nuoroda] pateikė ir kitų liudytojų parodymus, kad *esą žydai buvo varomi dirbti į turtingų ūkininkų ūkius, ar net ravėti vietos klebonui priklausančių daržų.* Žydams teko patirti ir moralinį pažeminimą: *miestelio aikštėje kai kuriems jų baltaraiščiai viešai nukirpo barzdas* [8, 199].

1941 m. liepos pabaigoje visi miestelio žydai išvaryti į Mažeikius (realiausiai ne daugiau nei 40, arba ne daugiau nei 30, nes tiek jų ir gyveno Laižuvoje) [7, 12].

Brandišauskas straipsnyje „Tuščia gurguolė: Laižuva jau be žydų" [8, 199] rašo: *Vieni buvo varomi pėsčiomis, o negalintys eiti vaikai ir senyvo amžiaus žydai vežami vežimais. Iš Laižuvos „gurguolė" su „kroviniu" pajudėjo rytą, o į miestelį kitos dienos vakare grįžo tuščiomis.*

Geru žodžiu Brandišauskas [8, 199] mini vietos kunigą Aleksą Narkevičių: *Masiniam (įskaitant vaikus, moteris ir senelius) žydų sušaudymui nepritarė vietos kunigas Aleksas Narkevičius. Jis esą neužstojo suimtų buvusių sovietinių aktyvistų, tačiau prieštaravo kolektyvinei žydų kaltei ir atsakomybei. Šią nuomonę jis išsakė būrio vadui D. Žukauskui.*

JEW [30] nurodyta tiksli Laižuvos žydų sušaudymo data – 1941 m. rugpjūčio 9 d. (Šabato, 16 AV, 5701) Mažeikiuose [29, 416; 31, 464; 33, 25] kartu su kitų Mažeikių valsčių žydais.

Taip naciai sunaikino Laižuvos žydų bendruomenę [29, 416].

Mažeikių valsčius*

Kaip rašo Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [29, 358], *Mažeikių miestas – pats šiauriausias apskričių miestų Lietuvoje, įsikūręs lygioje ir pelkėtoje vietoje, netoli Ventos upės, atokiau nuo kitų didesnių Lietuvos centrų.* Tik nutiesus Liepojos–Vilniaus geležinkelį susidarė sąlygos miesteliui kurtis. Buvęs kaimelis ėmė augti ir jau XIX a. pabaigos periodikoje imamas vadinti miesteliu. Kauno gubernijos dokumentuose Mažeikiai miesteliu vadinami nuo 1907 m. [41].

Tarpukariu Mažeikiai, pakilę iš karo griuvėsių, gražiai atsistatė, išsiplėtė, pagražėjo ir išsipuošė: buvo pastatyta apskrities ligoninė, Lietuvos bankas, pradžios mokyklos rūmai, nauja rotušė, daugelis privačių namų. Be trijų katalikų bažnyčių, veikė sinagoga, evangelikų liuteronų bažnyčia bei stačiatikių maldos namai. 1920 m. gerėjanti ekonominė padėtis lėmė, kad į Mažeikius persikėlė daugelis žydų iš kaimyninių Leckavos, Pikelių ir Sedos miestelių [40].

1931 m. Mažeikiuose buvo 89 įvairios parduotuvės, kurių 77 (86%) priklausė žydams: iš devynių maisto prekių parduotuvių aštuonios priklausė

* Šio str. autoriai Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas, †Algimantas Muturas.

žydams, iš septynių mėsinių – penkios, iš dviejų pieno produktų – viena, iš septynių galanterijos, indų – penkios, iš 13 tekstilės gaminių ir kailių – 10, trys maisto produktų, dvi gėrimų, aštuonios odos ir batų, penki restoranai ir smuklės priklausė tik žydams.

Iš 35 įvairių lengvosios pramonės gamyklėlių 20 (57%) priklausė žydams: iš penkių lentpjūvių ir baldų – dvi, iš 11 malūnų, kepyklų – šešios, iš penkių suknelių, avalynės – dvi, iš trijų metalo, spynų – viena, dvi odos, viena muilo, aliejaus ir kitos.

Nuo 1929 m. dėl ekonominės krizės Lietuvoje ir didėjančios konkurencijos su Lietuvos verslininkais, perėmusiais daugelį žydų komercinių įmonių, žydų padėtis Mažeikių valsčiuje pablogėjo. Kartu padidėjo emigracija į Ameriką, Pietų Afriką ir Palestiną (Izraelį). Mažėjant žydų gyventojų 1930 m. antrąjį pusmetį hebrajų progimnazija buvo uždaryta, ir daugelis mokinių perėjo į lietuvišką vidurinę mokyklą.

1937 m. mieste buvo 28 žydų amatininkai: septyni siuvėjai, keturi batsiuviai, keturi mėsininkai, dvi siuvėjos, po vieną kepėją, spaustuvininką, kirpėją, odininką skardininką, dailininką ir kiti.

1939 m. iš 128 telefono abonentų 41 (32%) priklausė žydams. Tais pačiais metais pasireiškė ir vandalizmo aktų: buvo išdaužyti kai kurių žydams priklausiusių įmonių bei parduotuvių langai.

1940 m. Mažeikiuose buvo 26 įvairių pramonės šakų gamyklėlės: alaus darykla, molinių puodų, koklių, linų apdirbimo, baldų fabrikai, moderni pieninė, keturios lentpjūvės, malūnas, skerdykla ir kitos. Keletą pramonės šakų buvo perėmę žydai: malūnus, linų apdorojimą, žvirgždo gamybą, alkoholinių gėrimų, drabužių ir kitas.

Mieste dirbo dvi žydų gydytojos, trys odontologai ir vienas advokatas. 1934 m. trys iš dvylikos narių savivaldybės taryboje buvo žydai. Buvo dvi žydų bibliotekos, vietos savanorių ugniagesių komanda, labai aktyvi 1924 m. įsteigta Makabi sporto organizacija, kairiųjų *Yiddishe Kultur Lige* (Žydų kultūros lyga) dirbo kultūros srityje, labai aktyviai buvo organizuojama sveikatos priežiūra mokykloje, *Frauen Ferein* (Moterų draugija) dirbo gerovės srityje.

Po rabino Avreho mirties (1922 m.) jo žentas rabinas Josefas Zeevas Manijofė toliau tarnavo bendruomenei, kol ji buvo nacių likviduota.

1940 m. Lietuva buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Pagal naujas taisykles gamyklos, priklausiusios tiek žydams, tiek lietuviams, buvo nacionalizuotos. Žydų parduotuvės ir ūkiai taip pat nacionalizuoti ir paskirti komisarai juos valdyti. Sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, hebrajų mokyklos uždarytos. Religinių institucijų veikla apribota. Prekių tiekimas sumažėjo, dėl to išaugo kainos. Vidurinės klasės, daugiausia žydų, gyvenimo lygis smuko. Keletas kairiųjų stovyklos aktyvistų persikėlė į vyriausybės ir savivaldybių institucijas [40].

1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Mažeikiuose gyveno 4281 žmogus, iš jų 682 (16%) žydai. 1936 m. – 4960 žmonės, iš jų 750 (15%) žydų

[40]. 1940 m. liepos 1 d. čia gyveno 1100 žydų [7, 18] (tiksliau 1081 žydas) [44]. *JEW* [40] rašo, kad 1940 m. Mažeikiuose buvo apie 900 žydų.

Algimantas Muturas [43] teigia, kad tarpukariu Mažeikių valsčiaus kaimuose žydų negyveno. Gyveno tik valsčiaus centre – Mažeikių miestelyje, todėl tik apie juos ir bus kalbama, nes duomenų apie kitus miestelius (išskyrus Leckavą) neturime.

1941 m. birželio 25 d. vokiečiai užėmė Mažeikius, kur jau veikė vietiniai nacionalistai [40]. 1941 m. birželio pabaigoje suimti iki 1000 žydų buvo laikomi sinagogoje [7, 18]. Apie Mažeikiuose vykdomą žydų suėmimą Valentinas Brandišauskas, remdamasis baltaraiščio A. Poškaus tardymo medžiaga [8, 220, 236 nuoroda], rašo, kad *gavo įsakymą suimti visus žydus. Vykdydami įsakymą baltaraiščiai ėjo iš vieno žydų gyvenamo namo į kitą, jų gyventojus suimdavo ir nuvarydavo į sinagogą.* Žydų suėmimai truko keletą dienų.

Muturo teigimu, suimtos Mažeikių moterys buvo išskirstytos pas ūkininkus darbams, o sušaudžius vyrus grąžintos į Rapolo Lačo, dar iki Vokietijos–SSRS karo repatrijavusio į Vokietiją [8, 209], daržinę.

1941 m. liepos pradžioje apie 100 žydžių buvo nuvarytos į Kretingą, tačiau ten nepriimtos ir grąžintos atgal [44]. Brandišauskas straipsnyje „Mažeikių miesto ir valsčiaus žydų likimas" [8, 208], remdamasis B. Pupliausko 1951 m. liepos 4 d. kvotos protokolu, rašo: *Būta vieno sunkiai suprantamo ir paaiškinamo dalyko: apie 100 kalinamų moterų žydžių buvo nuvarytos į Kretingą, tačiau ten jų nepriėmė ir grąžino atgal. Kolonai varyti sugaišta apie savaitę. Žydės ėjo pėsčiomis, partizanai važiavo dviračiais. Kolonos vyresniuoju buvo A. Jurkūnas. Partizanai pakeliui parūpindavo suimtosioms maisto: keli baltaraiščiai, dviračiais aplenkę koloną ir užsukę į kaimą, pranešdavo apie ateinančiuosius ir prašydavo ūkininkų pamaitinti žydes. Ūkininkai kiek kas galėdavo atnešdavę duonos, mėsos ir pieno. Nakvynės taip pat buvo ieškoma kaimuose.*

Mažeikiuose žydų žudynės vyko keliais etapais:

Pirmiausia sušaudyti Mažeikių vyrai. Kartu su jais žydai vyrai, atvaryti iš kitų valsčių.

Paskui atvarytieji iš kitų valsčių.

Surinktos Mažeikių moterys nuvarytos dirbti pas ūkininkus.

Atvarytos moterys iš kitų valsčių.

Mažeikiuose, prie žydų kapinių, sušaudytos visos moterys ir vaikai.

Aptarkime šiuos įvykius detaliau, nes ne visada sutampa datos arba nužudytųjų skaičius.

1941 m. liepos 29 d. vakare į Mažeikius atvažiavo trys sunkvežimiai vokiečių. Mažeikių žydai buvo nuvaryti prie žydų kapinių (apie 3 km už miesto, netoli Ventos) kasti duobių. Jas iškasę, grąžinti į Lačo daržinę [7, 19]. 1941 m. liepos 30 d. 6 val. ryto prasidėjo masinės žydų žudynės. Pirmąją dieną vokiečiai šaudė žydus vyrus, kitomis dienomis vokiečius pakeitė Mažeikių baltaraiščiai [7, 20].

JEW [40] pateikta tikslesnė data, kada vyko masinės žydų vyrų žudynės, t. y. 1941 m. rugpjūčio 3 d., iš tikrųjų ji labiau atitinka visą žydų žudymo eigą. Brandišauskas straipsnyje „Mažeikių miesto ir valsčiaus žydų likimas" [7, 19], remdamasis baltaraiščių kvotos protokolais, pateikė žydų vyrų sušaudymo eigą: *6 val. ryto suimtuosius grupėmis (po 40–50) žmonių iš daržinės (apie 200 m nuo šaudymo vietos) pradėta vesti į žydų kapines. Sargybiniai, atvarę grupę, perduodavo ją apsaugai ir eidavo varyti kitos. Prie duobių buvo vedami grupėmis po 20–50 žmonių. Iki duobių likus apie 20 m. buvo liepiama nusirengti, kartais net nuogai (tai priklausė nuo lyties ir amžiaus). Išrengtieji šaudomi grupėmis (po 10), po to buvo atvedama kita grupė. Į kapines egzekucijų vykdytojams atveždavo maisto, degtinės, alaus.* Dar tikslesnę žydų žudynių eigą galime atsekti iš baltaraiščio Alfredo Rimšos liudijimo [58, 48] 1958 m. spalio 2 d. teisme: *Kada žydai buvo suvaryti, stipresniems buvo paliepta kasti duobes. Mes, vadovybei nurodžius, aiškinome, kad tos duobės bus reikalingos kalkėms gesinti, nors mums buvo aišku, kad jie čia bus palaidoti. Kiek aš dar prisimenu, žydai iškasė du gilius griovius. Vieni žydai buvo išrengti nuogai, kitiems palikti apatiniai baltiniai, o kurie buvo apsirengę prastais drabužiais, taip ir buvo šaudomi. Valsčiaus aktyvistai buvo sumaišyti, suskirstyti į komandas ir paeiliui vykdė šaudymus. Prieš šaudant nepažįstamas man vadeiva paaiškino, kad mes šaudysime tuos žydus, kurie stovės prieš mus. Jis dar pridūrė, kad kiekvieną auką turės šaudyti du aktyvistai: vienas – į krūtinę, kitas – į galvą.*

1941 m. rugpjūčio 3 d. [40] sušaudžius Mažeikių žydus į daržinę imta varyti žydus vyrus iš apskrites miestelių: Leckavos, Pikelių, Židikų ir kitų valsčių. Visi daržinėje netilpo, todėl kiti liko po atviru dangumi [58, 48].

1941 m. rugpjūčio pirmosiomis dienomis Mažeikiuose, prie žydų kapinių, sušaudyti žydai, atvaryti iš kitų valsčių [7, 20]. Brandišauskas [8, 210, 221, nuoroda 269], remdamasis A. Poškaus 1950 m. gruodžio 12 d. kvotos protokolu, teigia, kad žydų šaudymas vyko 3–4 dienas („keletą dienų"). Baltaraištis P. Maigis [8, 210, 221, nuoroda 270] 1946 m. rugpjūčio 10 d. kvotos protokole teigė: *Žudynėse dalyvavo ir apskrities valsčių partizanai. Žydus į Mažeikius atlydėjęs Akmenės baltaraiščių būrys buvo padalytas į dvi dalis: iš pradžių vieni žydus saugojo, kiti šaudė; vėliau baudėjai pasikeitė vietomis. Vienas jų prisipažino, jog jam taip pat tekę šaudyti: esą žydus atvesdavę maždaug 10 žmonių grupėmis.* Kito baltaraiščio Stasio Cichanavičiaus [8, 210, 221, nuoroda 271] 1958 m. rugpjūčio 28 d. kvotos protokole rašoma: *Greitai buvo atvaryta pirmoji grupė žydų. Prie duobės jiems buvo liepta nusirengti, o po to jie buvo sustatomi prie duobės. Davus komandą, prasidėjo jų šaudymas.*

Čia būtina nurodyti kelias datas: žydų atvarymą į Mažeikius ir sušaudymą:

1941 m. rugpjūčio 4 d. žydai buvo atvaryti iš įvairių Mažeikių apskrities vietovių: Akmenės [2], Klykolių [27], Viekšnių [7, 9; 25; 68], Vegerių [66] ir Leckavos [32] (žr. atitinkamus valsčius).

JEW [40] rašo, kad žydai vyrai Mažeikiuose buvo šaudomi 1941 m. rugpjūčio 3 dieną. Po dviejų dienų (sušaudžius vyrus), t. y. 1941 m. rugpjūčio 5 d., moterys ir vaikai grąžinti į daržinę ir čia prabuvo keturias paras, iki 1941 m. rugpjūčio 9 d., kol buvo sušaudyti kartu su atvarytais iš kitų valsčių žydėmis ir vaikais: Akmenės [2], Sedos (Sedos moterys, vaikai ir seniai, apie 200 asmenų) [63], Tirkšlių [65], Žemalės [65], Vegerių [66],Viekšnių, Židikų ir Klykolių [68], Laižuvos [30], Pikelių [72].

Juzė Strakšaitė [59] 1946 m. spalio 18 d. liudijo, kad matė, kaip varė žydus prie Ventos sušaudyti, tačiau nepasakė, kada tai vyko: *Lijo lietus, buvo didelis purvas. Daugelis moterų ir vaikų griuvinėjo, o juos stumdė ir varė pirmyn.* [...] *Areštuotuosius varė pro mūsų namus. Viena žydė atsiliko, ir ją banditai čia pat ant kelio, prie linų fabriko nušovė.*

Baigus žydus šaudyti, į žudynių vietą buvo atvaryta apie 30 lietuvių komunistų. Vokiečių karininkai iš pradžių iš jų tyčiojosi, mušė, paskui jie buvo sušaudyti tose pačiose žydų kapinėse. Šaudė tie patys, kurie šaudė ir žydus [8, 210].

1944 m. gruodžio 7 d. speciali sovietų komisija atliko ekshumaciją [7, 21; 46]. Rasti penki kapai-tranšėjos (*1 lentelė* ir *schema*). Atlikta 14 palaikų (2 vaikų ir 12 moterų) teismo medicinos ekspertizė. Galvose rastos šautinės žaizdos. Vieno vaiko kakle rasta žaizda, panaši į padarytą kastuvu.

1944 m. gruodžio 7 d. akte [7, 210; 45] teigiama, kad Komisija nustatė, jog iš viso buvo nužudyta daugiau nei 4000 žmonių (komisijos nurodytasis skaičius galėjo būti padidintas [46]; be to, liudytojų teigimu, kapai neatkasti iki galo).

Tarasas Robertas Formulevičius 1945 m. vasario 2 d. parodymuose [26] teigė, kad *ten* [Mažeikiuose. – *Aut.*] *yra trys duobės su sušaudytais žydais ir viena duobė, kurioje palaidoti rusai ir lietuviai. Po šių žudynių man valdžios mobilizacijos tvarka teko ant kapų vežioti smėlį ir kalkes.* Augustas Kinčinas [28], buvęs Mažeikių kalėjimo viršininkas, 1945 m. spalio 5 d. liudijime teigė, kad 1941 m. rugpjūčio pirmojoje pusėje iš kalėjimo atrinkta 60 sovietinių aktyvistų ir sušaudyta prie žydų kapinių.

MŽL [39, 399] nurodytas žudynių laikas 1941–1944 metai. Tai klaidinga, nes žudynės vyko tik 1941 metais. Tiesa, kape Nr. 5 palaidota 16 asmenų, nužudytų 1944 m. rugpjūčio 6 dieną.

Kas buvo nužudyti 1944 m. rugpjūčio 6 dieną? Gal pasipriešinimo prieš vokiečius grupės dalyviai, kaip Marta Laubė Medonova (buvusi sovietinė žvalgė. – Muturas) [46], nes jos žūties data ant kapo nurodyta 1944 metai.

Nužudytųjų skaičius. 1. Užrašas ant paminklo rodo žydų žuvimo datą – 1941 m. rugpjūčio 3–8 d., tačiau Brandišauskas [7, 7–30] patikslina, kad Mažeikių žydai buvo sušaudyti paskutinėmis liepos dienomis, atvarytieji iš valsčių – pirmosiomis rugpjūčio dienomis. Šaudymas truko 3–4 dienas.

1 lentelė. Žydų masinių kapų matavimai, žinios apie palaidotųjų skaičių ir laidojimo būdą [7, 21; 45]

	Kapo ilgis (m)	Kapo plotis (m)	Kapo gylis (m)	Palaidota žmonių	Pastabos
Kapas Nr. 1	17	4	1,8		Įvairaus amžiaus žmonių palaikai, sumaišyti su kalkėmis. Rasta drabužių, avalynės liekanų, asmeninio vartojimo daiktų – puodukų, rankinių ir kt.
Kapas Nr. 2	14	4	1,6		
Kapas Nr. 3	40	5	1,8	apie 1800	Įvairaus amžiaus žmonių palaikai, sumaišyti su kalkėmis.
Kapas Nr. 4	14	3,5	2		Daugiausia moterų ir vaikų palaikai, įvairiomis pozomis (teismo medicinos ekspertizei pateikta 14 palaikų).
Kapas Nr. 5	4,5	2,5	1,5	16 asmenų: 12 vyrų ir 4 moterys	Palaikai visiškai suirę; rasta drabužių liekanų. Sušaudyti 1944 m. rugpjūčio 6 d.
Iš viso:				daugiau nei 4000	

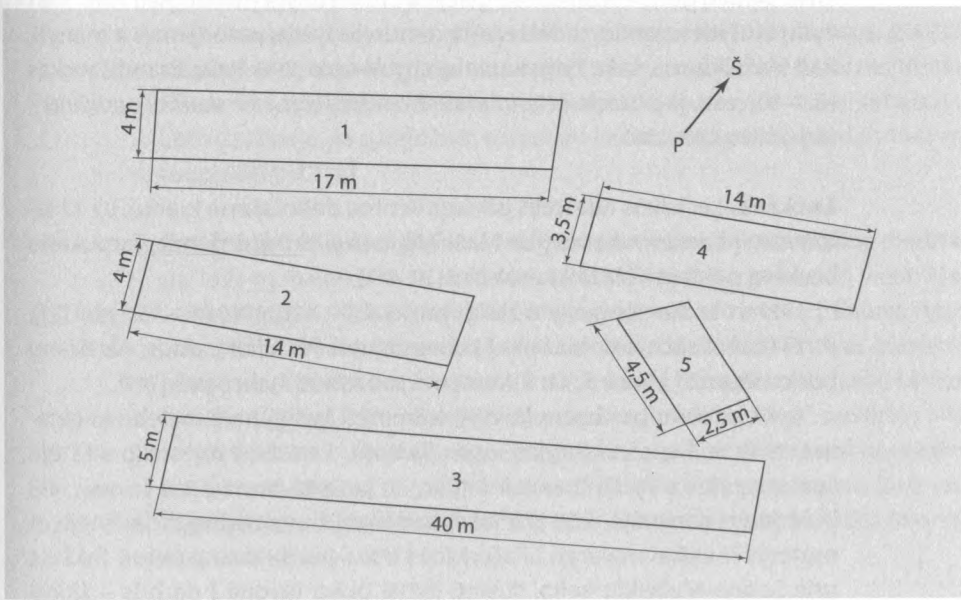

Kapai Mažeikių žydų žudynių vietoje [45]

Taigi Mažeikių žydų žudynių data turėtų būti 1941 m. liepos 30 d.–rugpjūčio 3 d.: 1941 m. liepos 30–31 d. sušaudyti Mažeikių žydai, o 1941 m. rugpjūčio 1–3 d. – kitų valsčių žydai.

JEW [40] pateikia tikslesnes datas: 1941 m. rugpjūčio 3 d. sušaudyti Mažeikių vyrai; 1941 m. rugpjūčio 9 d. – Mažeikių moterys ir vaikai bei iš kitur atvaryti žydės ir vaikai.

2. Viena iš versijų, pasak liudytojų, kad pirmosiomis karo dienomis patys vokiečiai surinko turtinguosius žydus (pagal pačių turimą sąrašą) ir patys juos sušaudė (pirmasis kapas dešinėje). Kitus žydus šaudė jau tik baltaraiščiai [45].

3. *MŽL* [39, 399] rašoma, kad 1941–1944 m. prie Mažeikių žydų kapinių nužudyta apie 4000 žmonų, iš tikrųjų nužudyti 1941 m. liepos pabaigoje bei rugpjūčio pradžioje. Kaip teigia Muturas [46], neteko girdėti, kad žydai būtų buvę šaudomi po 1941 m., tai yra 1942–1943 ar 1944 metais. 1944 m. atlikta tik palaikų ekshumacija. Todėl visų Mažeikių žydų žudynių prie žydų kapinių data reikėtų laikyti 1941 m. liepą–rugpjūtį. Tiesa, komisijos 1944 m. gruodžio 7 d. akte [7, 21; 46] teigiama, kad kape Nr. 5 iškasta 16 palaikų, sušaudytųjų 1944 m. rugpjūčio 6 dieną. Artimųjų ir giminių dėka identifikuotos trys nelietuvių moterys bei viena lietuvė. Tačiau neaišku, kodėl jos sušaudytos [46].

4. Kiek žmonių sušaudyta Mažeikiuose, šalia žydų kapinių? Muturas [46] teigia, kad 1940 m. liepos 1 d. Mažeikių apskrityje gyveno 2000 žydų, o Mažeikių mieste – 1081 žydas. Nors dalis žydų dar prieš karą emigravo į JAV ar Pietų Afriką, o prasidėjus karui pasitraukė į Rusiją, kiti išvyko į Šiaulius ir žuvo Šiaulių gete, Mažeikiuose galėjo būti nužudyta ne daugiau kaip 3081 žydų tautybės asmuo, todėl reikėtų remtis liudytojų parodymais ir manyti, kad Mažeikiuose, šalia žydų kapinių, atgulė apie 3000 žydų. Brandišauskas [7, 7–30] rašo, jog *istoriniai tyrimai leidžia teigti, kad ir šie skaičiai padidinti – aukų būta apie 2500.*

Leckava. Leckavos miestelis įsikūręs Ventos dešiniajame krante, už 12 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Mažeikių, netoli Latvijos sienos. Tarpukariu Leckava priklausė Mažeikių valsčiui [29, 411].

1923 m. Leckavoje gyveno 256 gyventojai [29, 413]; 1940 m. – 35 žydai [32].

1941 m. liepos 4 d. Mažeikių komendantui Pečiuliui įsakius, partizanų būrio vadas J. Liepa ir S. Jankūnas ėmė sudarinėti žydų sąrašą [49].

Anot buvusių partizanų [8, 209], suiminėti žydų į namus nebuvo einama, 1941 m. liepos viduryje Liepos įsakymu Leckavos miestelio aikštėje susirinkę vietos žydai buvo suimti [7, 19] (apie 40 žmonių; 8–9 šeimos) [44] ir uždaryti daržinėje. *JEW* [32] rašo, kad vyrai buvo uždaryti daržinėje, o moterys ir vaikai nuvaryti į Pašerkšnės (*Psharkasnia*) dvarą, netoli Tirkšlių, prie Sedos–Mažeikių kelio. Įkalinti žydai buvo varomi į darbus – šluoti miestelio gatvių.

Mažeikių apskrities žydų žudynių vieta [75]

Mažeikiai, kapas nr. 5

Po dviejų savaičių žydai buvo išvaryti į Mažeikius [44]. Kaip teigė Formulevičius [14]: *Leckavos seniūnui Žulpai nurodžius, su dešimčia pastočių vežėme žydus*. Iš pradžių suimti vyrai buvo nugabenti į Mažeikius, paskui tik vyresni vyrai, moterys ir vaikai pateko į Mažeikius. Mažeikiuose, malūnininko Lačo daržinėje, uždaryti moterys ir vaikai. Vyrai buvo laikomi sinagogoje [44].

Leckavos žydai vyrai, greičiausiai kartu su Mažeikių vyrais, 1941 m. rugpjūčio 5 d. sušaudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių [32]. Šia versija galima tikėti, nes Leckava netoli Mažeikių ir žydai vyrai galėjo būti atgabenti anksčiau į Mažeikius (kaip ir kitų valsčių žydai vyrai 1941 m. rugpjūčio 4 d.) ir kartu su Mažeikių vyrais nužudyti.

Leckavos moterys, vaikai ir vyresni vyrai irgi perkelti į Mažeikius. *JEW* [32] rašoma, kad Leckavos žydai sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 5 d., tai neatitinka tiesos, nes tą dieną buvo šaudomi tik vyrai, o moterys ir vaikai tebebuvo Lačo daržinėje, jie galėjo būti sušaudyti kartu su kitų valsčių žydais 1941 m. rugpjūčio 9 d. [32].

Paminklas. Pagal patikslintus žvalgymo duomenis ir kartografinę medžiagą 1993 m. balandžio 16 d. nustatyta Mažeikių žydų genocido vieta: Mažeikių miestas, vadinamieji Mažeikių laukai – už 200 metrų į šiaurės rytus nuo tilto per Ventą, 180 metrų į rytus nuo kelio Mažeikiai–Tirkšliai, 20 metrų į pietus nuo IV 423 (taip originale) ir 320 metrų į pietryčius nuo kelio Mažeikiai–Tirkšliai bei kelio į kolektyvinius sodus „Raselė" ir „Rasa" sankirtos [43].

1988–1989 m. Mažeikiuose pastatytas paminklas (paminklotvarkininkės E. Kupliauskienės teigimu). Užrašas jidiš (idiš) ir lietuvių kalba: *Šioje vietoje nacistai ir jų talkininkai nužudė apie 4000 žydų ir kitų tautybių žmonių. 1941 08 03–8.*

* * *

Pirmosiomis karo dienomis, kaip minėta, patys vokiečiai surinko turtinguosius žydus (pagal pačių turimą sąrašą) ir patys juos sušaudė (pirmasis kapas dešinėje pusėje – viena iš versijų).

1941 m. rugpjūčio 3 d. Mažeikių vyrai sušaudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių.

1941 m. rugpjūčio 9 d. Mažeikiuose, prie žydų kapinių, nužudyti Mažeikių miestelio žydės ir vaikai bei atvežtieji iš Akmenės, Klykolių, Laižuvos, Leckavos, Mažeikių, Pikelių, Tirkšlių, Vegerių, Viekšnių, Židikų valsčių.

Sedos valsčius*

Gražioje padairoje tarp Varduvos upės ir Sedulo ežero, už 25 kilometrų į pietryčius nuo Mažeikių, 250 kilometrų nuo Vilniaus įsikūręs Sedos miestelis [29, 376].

Sedos žydų bendruomenės gyvenimas, ūkinė, kultūrinė bei religinė veikla gana plačiai aprašyti knygoje *Seda* [55], interneto svetainėje *Žydai Lietuvoje* [75] bei *JEW* [56]. Žydai dominavo centrinėje ir prekybinėje miestelio erdvėje, tai byloja apie pagrindinę jų veiklos kryptį – prekybą bei amatus. XX a. pirmojoje pusėje miestelyje buvo gausu žydų prekybininkų ir amatininkų. 1931 m. veikė trys metalo prekių parduotuvės, priklausiusios Š. Dovidavičienei, Faiveliui Kaganui, Zurai Tigeraitei. Veikė penkios manufaktūros, keturios mėsos, viena indų, dvi komunalinių prekių parduotuvės. Restoraną turėjo M. Ceitelis, arbatinę – R. Neimanaitė. Žydai vertėsi įvairiausiais amatais. Vilnų karšyklas turėjo B. Gerliachas, K. Jakomas. Odų perdirbimu ir prekyba užsiėmė Leizeris Binderis, Šija Salmanas, Chackelis Levitas. Laikrodininku miestelyje dirbo Mauša Zivonas, viešbučius laikė Heselis Lurjė ir Irša Melis. Transporto paslaugas teikė Izraelis Bunisas ir Leizeris Krochas. Gydytojais dirbo S. Sauchatas, S. Trusfusaitė-Jofienė, dantis gydė I. Kuchmeisterytė-Binderienė. Buvo ir vietinis advokatas – Aronas Joffė. 1939 m. penkiolika Sedos žydų šeimų naudojosi telefonu. Veikė vieno skyriaus žydų liaudies mokykla, žydų bendruomenės valdyba, žydų liaudies bankas. Iš 52 ar 53 Sedoje buvusių parduotuvių, tik trys parduotuvės priklausė lietuviams: Dapkui, Stonkui ir Beržanskiui.

Po 1831 m. sukilimo daugumą sklypų iš konfiskuoto Telšių pavieto maištininkų prezidento ir vado Vladimiro Gadono (po sukilimo pasitraukė į Prūsiją, vėliau emigravo į Prancūziją) Sedos dvaro valdų išpirko žydai, nes gyventojai krikščionys sklypų iš dvaro žemių nesutiko imti. Susidarė nauja kolonija, pavadinta Žyddvariu, kurioje prieš Antrąjį pasaulinį karą gyveno tik dvi lietuvių šeimos. Statistiniai duomenys rodo, kad Sedos žydų bendruomenė

* Šio str. autoriai Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas, Povilas Šverebas.

buvo neblogai įsitvirtinusi, sparčiai daugėjo gyventojų. 1923 m. duomenimis, Sedoje iš 1851 gyventojo 670 buvo žydai.

Internete straipsnyje „Mažeikių regiono (Sedos, Viekšnių, Tirkšlių, Židikų, Mažeikių) žydų bendruomenės" [75], kuriame rašoma apie žydų bendruomenių gyvenimą, buitį, netikslus Sedos gyventojų skaičius (beveik 500 žydų, nors, dabartiniais skaičiavimais, prieš Antrąjį pasaulinį karą Sedoje gyveno beveik 300 žydų), taip pat nenustatyta Sedos žydų sušaudymo vieta, esą *apie 500 asmenų buvo sušaudyti Sedos žydų kapinių teritorijoje. Dabar ten stovi paminklinis akmuo.* Knygose *Mūsų Lietuva* [29, 381] ir *Seda* [55] rašoma, kad Antrojo pasaulinio karo metais vokiečių naciai sunaikino Sedos žydų bendruomenę (apie 500 žmonių), tačiau nepaaiškinta nei kur, nei kada. *JEW* [56] rašoma, kad 1940 m. Sedoje buvo 2087 gyventojai, iš jų 400 (apie 110 šeimų) žydai.

Žydų žudynės (holokaustas) Lietuvoje prasidėjo pirmosiomis Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karo dienomis, dar iki getų ir laikinųjų izoliavimo stovyklų įsteigimo (1941 m. rugpjūtis). Jau antrąją karo dieną Sedą užėmė vokiečiai. Šio miestelio taip pat neaplenkė holokaustas. Iš visų žuvusiųjų reiktų atskirti tuos, kurie žuvo atsitiktinai (tai nedaugelis), kaip sovietų aktyvistai (pirmosiomis karo savaitėmis), ir planingai iššudytus žydus. Pastarieji priskiriami holokausto aukoms – masiniam žydų bendruomenės sunaikinimui.

Taigi, pirma, atsitiktinės žydų žūtys neįeina į holokausto sąvoką, nes karo metu žuvo ir lietuvių, ir rusų, ir žydų. Antra, susibūrę „aktyvistai" kovojo su vadinamaisiais sovietiniais aktyvistais. Pirmiausia jie buvo suimami, sodinami į kalėjimus, o po tardymo – ar be jo – sušaudomi (sovietiniais laikais juos paminkluose įvardydavo kaip „tarybinius žmones"). Tik po to vyko masinės žydų žudynės.

Sedoje susikūrusi „aktyvistų" grupė jau pirmąją karo savaitę pradėjo suiminėti komunistus, sovietinius aktyvistus ir pristatinėti juos į štabą, paskui – į Sedos kalėjimą, kurį atstojo parduotuvės sandėlis. Suimti apie 30–35 asmenys. Po 1941 m. birželio 23 d. Barstyčiuose suimtos 9 ar 10 žydų šeimų; jos uždarytos į sinagogą. Liudytojai teigia, kad žydai buvo išvežti iš pradžių į Šates, vėliau – į Skuodą, t. y. į Kretingos apskritį.

Pirmieji devyni žydai sušaudyti Sedoje, senkapių teritorijoje, dar keli – prie žydų kapinių. Pagal Valentino Brandišausko [7] surinktą ir žurnale *Genocidas ir rezistencija* paskelbtą archyvinę medžiagą, tai galėjo būti birželio 28 diena. Yra išlikusi Sedos rajono DŽDT Vykdomojo komiteto pirmininko Konstantinavičiaus ir sekretorės Gurauskienės 1958 m. gruodžio 10 d. pažyma [57], kad Sedos „aktyvistai" 1941 m. liepą–rugpjūtį Kerėžių kapinėse, už kilometro nuo Sedos (dabar miesto ribose), sušaudė devynis sovietinius aktyvistus, o Grūstės kaimo kapinėse sušaudytas vienas. Tai patvirtino ir liudytojo baltaraiščio Petro Klibio parodymai. Labiausiai patikima, kaip teigia Brandišauskas [7, 30], jau po karo sovietinių pareigūnų

surinkta medžiaga, kad Sedoje sušaudyta po 18 lietuvių ir žydų; tikriausiai tai buvę sovietiniai aktyvistai ar bent jau kaltinti prosovietine veikla.

Povilas Šverebas [61], sudaręs buvusios Sedos parapijos kultūros vertybių ir paminklų sąrašą knygoje *Seda*, teigia, kad Kerėžių kaimo kapinėse palaidoti 1918–1919 m. bei 1941 m. sušaudyti sovietų valdžios aktyvistai ir rėmėjai. Ir dabar tebestovi paminklas sovietinių aktyvistų atminimui, tik nėra aliumininės lietinės lentelės su užrašu: *Padvarninkų kaime, Keražių kapinaitėse, 1941 m. sušaudyti sovietiniai aktyvistai.* Brandišausko [7, 7–30] straipsnyje paminėtas ir Renavo dvaro apylinkėse susikūręs partizanų būrys, kuris buvo suėmęs kelis buvusius sovietinius aktyvistus. Vietos partizanai suėmė ir vienintelį vietinį žydą Faivkį Leviną bei jo šeimą (5–6 asmenys); po kelių dienų jie išvežti į Sedą, o iš ten, tikėtina, vėliau atsidūrė Mažeikiuose. Pabėgęs Levino sūnus greitai buvo sulaikytas, sušaudytas netoli Renavo esančiame Tvaskučių kaime ir vietinio ūkininko žemėje užkastas: baltaraiščiai nenorėjo gaišti laiko ir vežti į artimiausias žydų kapines Židikuose.

Tarp pirmųjų žydų aukų pateko ir rabinas Mordehajus Rabinovičius [56]. Jį nuvedė į žydų kapines, tačiau tik sužeidė ir paliko iki ryto. Tik ryte buvo galutinai nušautas.

1941 m. liepos 1 d. rytą Telšių baltaraiščiai Sedoje surengė žydų pogromą. Tik po to pasirodė potvarkis atskirti žydus. Štai kaip Brandišauskas [8, 201] aprašo šį pogromą straipsnyje „Seda: burtas „šaudyti" ištrauktas": *Pirmą masinį žydų pogromą ankstų liepos 1-osios rytą esą įvykdė dviem sunkvežimiais į miestelį atvažiavę Telšių baltaraiščiai. Pasak A. Stanciko, kai Sedos partizanai atėjo iš Grūstės, vieni telšiškiai girtuokliavo, kiti – ieškojo vežimų, kad galėtų išsivežti prisigrobtą turtą. Nei jis, nei P. Vilutis nepajėgė sustabdyti atvažiavusiųjų savivalės. Po šio įvykio miestelio komendantas esą pastatęs sargybą, išleidęs įsakymą, kad turintieji ginklus juos atiduotų, kad už savivalę ir plėšimus bus suimama ir šaudoma nusikaltimo vietoje. Toks įsakymas žydus nuraminęs.* Esama ir kitų versijų [8, 201, 216, nuoroda 114], tačiau jos nepatikimos.

Dauguma sutaria, kad buvo suimta apie 300 Sedos žydų, nors esama ir šiek tiek mažesnių ar, priešingai, didesnių skaičių. Kaip teigė liudytojai, 1941 m. liepą buvo areštuoti visi Sedos žydai (apie 300 asmenų).

Iš pradžių žydai uždaryti tuose pastatuose, kur anksčiau buvo parduotuvės. Miesto centre, turgaus aikštėje, dviejų metrų atstumu, žydai turėjo dvi ilgas lygiagrečias sienas, kurių kiekvienoje pusėje buvo žydų parduotuvės. Birželio pabaigoje ar liepos pradžioje aktyvistai suvarė žydus į šį siaurą šiukšliną takelį ir laikė keletą dienų be maisto ir vandens [56].

Po savaitės visi žydai buvo perkelti į Žyddvario daržines ir tvartus [56]. Tai buvo apie 250 ha sklypas, padalytas 10–12 žydų šeimų, kurios užsidirbo pragyvenimui iš šios žemės. Čia buvo pieninės, arklidės, svirnai ir tvartai. Žydai buvo laikomi be maisto ir vandens kelias dienas [56] (apie dvi savaites) [53].

Suėmus žydus buvo surašytas jų turtas, užantspauduoti tušti likę namai. Surašyti daiktai buvo vežami į sandėlį ir perduodami valsčiaus viršaičio žinion. Suimtieji buvo varomi į darbus: valyti gatvių, krauti malkų, – rašo Brandišauskas [8, 201].

1941 m. liepos 3 d. [56] baltaraiščiai jaunus vyrus atskyrė nuo moterų, vaikų ir senelių ir nužudė netoli kapinių. Beje, liepos pradžioje žydai provincijoje dar nebuvo žudomi, tik – sovietiniai aktyvistai.

Vienas iš žudynių dalyvių baltaraištis Alfredas Rimša [53; 58, 29], davęs parodymus 1958 m. spalio 29 d. teisme, teigė, kad sovietinius aktyvistus *liepos mėn. šaudė Sedos žydų kapinėse.*

Rugpjūčio pradžioje moterys, vaikai ir pagyvenusieji žmonės turėjo priverstinai pėsti žygiuoti į Mažeikius, tik seni ir sergantys važiavo ūkininkų vežimais. Jie visi buvo nuvežti prie senųjų žydų kapinių. [...] *Mažeikiuose, kur didelės duobės jau buvo iškastos. Ginkluoti lietuviai laukė jų ten. Visi žydai buvo nužudyti ten kartu su Mažeikių ir aplinkinių kaimų žydais 1941 m. rugpjūčio 9 d.* [56].

Tą patį teigė ir vienas iš liudytojų (Rimšos parodymai 1958 m. spalio 2 d.) [53]: 1941 m. rugpjūčio pradžioje apie 200 moterų, vaikų ir senių buvę nuvežti į Mažeikius ir sušaudyti, nes *po dviejų dienų vežimai grįžo tušti.* Vokiečių taktika buvo klasikinė: pirmiausia sušaudomi vyrai, paskui moterys, vaikai bei seniai.

Viename Brandišausko [7, 7–30] pateiktame liudijime sakoma, kad *liepos pabaigoje žydų moterys ir vaikai buvę iš pradžių išvaryti į Ruzgų dvarą, o tik po to – į Mažeikius. Vyrai, kurių esą buvę apie 70, dar apie savaitę laikyti Sedoje, o rugpjūčio pradžioje išvežti tiesiai į Mažeikius.* Taigi iš liudytojų parodymų tampa akivaizdu, kad Sedoje buvo suimti visi (apie 300) žydai ir išvežti į Mažeikius, kur ir buvo sušaudyti kartu su Mažeikių ir kitų valsčių žydais.

Kitaip rašoma internete *The holocaust in 21 Lithuanian Towns. Seda* [56]: Žyddvaryje vyrai buvę atskirti nuo moterų, vaikų ir senelių ir liepos 3 d. sušaudyti, o apie 200 moterų išvežta į Mažeikius, kur ir žuvo. Tačiau čia pat rašoma, kad už 500 metrų nuo Žyddvario buvo nužudyta 550 Sedos žydų.

Nužudytųjų skaičius. Pokario metais žydų žudynių vietose buvo statomi paminkliniai akmenys su užrašais, kad čia žuvo sovietiniai žmonės, todėl kildavo mažiau klausimų dėl holokausto paminklų užrašų autentiškumo. Tačiau Sedoje, Mažeikių rajono savivaldybės administracijos žiniomis, nacių aukoms iki 1990 m. nebuvo pastatytas paminklas. *MŽL* [39, 399], Broniaus Kviklio *Mūsų Lietuvoje* [29, 376–388], Arvydo Anušausko kompaktinėje plokštelėje *Holokaustas Lietuvoje* [6], enciklopedijose bei kituose leidiniuose, nuolat skelbiama, kad tik prasidėjus karui Sedoje nužudyta 500–550 asmenų, ir tai kartojama beveik iki šių dienų.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [33, 31] 1997 m. jau rašė, kad Sedos žydai žudyti ir Sedoje, ir Mažeikiuose. 1990 m. pastatytame paminkle užra-

šyta: *Šioje vietoje nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 VI–VII mėnesiais nužudė apie 150 žydų.* Taigi ant paminklo – 150.

Kaip yra iš tikrųjų? Kur sušaudyta Sedos žydų bendruomenė?

Vilniaus dailės akademijos leidyklos redaktorius, istorikas Povilas Šverebas [61], 1991–1997 m. dirbęs Kultūros paveldo inspekcijoje, pateikė daug naujos ir įdomios informacijos. Derinant paminklinių tekstų užrašus ant holokausto aukų paminklų Mažeikių rajone jam teko bendrauti su Šiaulių žydų bendruomenės aktyvistu Leiba Lipšicu, o Vilniuje – su Josifu Levinsonu. Papildomai surinkta medžiaga apie Sedos žydų holokaustą patvirtinta tuometinio Sedos mero Broniaus Kukulskio. Sunkiausia buvo patikslinti datas, nes žmonės šnekėjo, kad Sedos kapinėse 1941 m., *užėjus vokiečiams*, buvo sušaudyti žydai.

Šverebo surinkti ir užrašyti prisiminimai yra labai svarūs Sedos žydų žudynių įrodymai, todėl cituojame juos plačiau: *Tiek* [liudytojai. – *Aut.*] *V. Kryžauskas, tiek Markauskienė pasakojo, kad, be 139 ar 137 Sedos žydų vyrų, vėliau buvo atgabenta viena žydų šeima iš Renavo miestelio ir sušaudyta. Lipšicas vieną žydų šeimą prilygindavo 10 žmonių. Taip pradėta manyti, kad reikia rašyti apie 150. Apklausus renaviškį P. Senkų, šis prisiminė visą kaimynų Levinų šeimą ir minėjo, kad dukra Riva 1928 m. išvyko į Palestiną. Su tėvais buvo 11 žmonių. Sudėjus juos taip pat gavome 150. Matyt, liudininkai suskaičiavo 139 žmones, sušaudytus pirmą kartą. Toks skaičius ir nurodytas memorialinėje lentoje. Kiek prisimenu, Lipšicui, pagal jo turimus duomenis, dar trūko 300 Sedoje tarpukario metais gyvenusių žydų. Juos siūlė pridėti arba prie Mažeikiuose sušaudytų, arba Sedoje.* [...] *Tad manyta, kad likusieji Sedos žydai buvo sušaudyti Mažeikiuose.* [...] *Sedoje apsistota ties 150 žmonių užrašu.*

Beje, vieną žydų šeimą vidutiniškai sudarė 6–7 asmenys, o ne 10 asmenų. Vertindami žuvusiųjų skaičių pagal Lipšicą gautume netikslius duomenis – žuvusiųjų skaičius padidintas.

Šverebo surinkta medžiaga atskleidžia dar vieną Sedos žydų žudynių paslaptį: *Žydų genocido vietoje paminklas su lenta buvo pastatytas taip pat remiantis minėtų žmonių parodymais. Kai tą vietą su virgulėmis tikrino Lipšicas, tai stebėjosi jos tiksliu nustatymu. Senosiose žydų kapinėse pastatyti paminklai yra ne savo pirminėse vietose. Jie buvo surasti įvairiose vietose, daugiausia prie senosios, išlikusios žydų kapinių tvoros, skyrusios Markauskų sodybos sklypą nuo kapinių, ir sustatyti tvarkingai į dabartinę vietą.* [...] *Didžioji dalis kapinių tvoros buvo nuversta, remontuojant malūno užtvanką.*

Dar viena detalė, pateikta Šverebo prisiminimuose: 2003 m. liudytojas V. Kryžauskas nurodęs, kad *dalis Sedos žydų buvo išvaryti ne tik į Mažeikius, bet ir į Ylakius, kur buvo sušaudyti. Minėjo, kad buvo mažiau, nei nuvarė į Mažeikius.* Brandišauskas [7, 7–30] savo straipsnyje nenurodo, kad Ylakiuose, kartu su vietos žydais, 1941 m. liepos 6–7 d. nužudytais šalia žydų kapinių, būtų buvę nužudyti ir Sedos žydai.

Iš Šverebo surinktos medžiagos bei pateiktų liudytojų parodymų aiškėja, kad Sedos žydų žudynės pirmiausia buvo siejamos su Mažeikiais: *iš pateiktų V. Kryžausko, Markauskienės ir J. Jakučinskienės prisiminimų aišku, kad Sedoje žydų žudynės tikrai vyko, nors šiaip Mažeikių rajone iki 1990 m. fiksuojama tik viena vieta; tai Pavenčiai, Mažeikiuose.*

Paminklas Sedos valsčiaus žydams

Apibendrindamas savo surinktą prisiminimų medžiagą Šverebas teigia, kad *Sedos žydų genocido liudininkai jau mirę, bet ir anksčiau žmonės šnekėdavo, kad Sedoje buvo sušaudyta dalis žydų, kad pradžioje visi žydai buvo suvaryti į miesto centre buvusius „kromus", o vėliau į daržinę Žydvaryje.*

Taigi jau galime teigti, kad Sedos žydai šaudyti net trijose vietose: ir Sedoje (prie žydų kapinių), ir Mažeikiuose (prie žydų kapinių, apie 3 km už miesto, netoli Ventos) kartu su Mažeikių ir kitų valsčių žydais (1941 m. rugpjūčio 3 ir 9 d.), o kai kurie ir Ylakiuose, prie žydų kapinių. Tačiau Lipšico pateiktus skaičius dar reiktų paanalizuoti, nes labiau tikėtina, kad apie 70 vyrų sušaudyti Sedoje, o moterys, vaikai ir seniai (apie 200) išvežti į Mažeikius, ir tik nedaugelis galėjo papulti į Ylakius.

Vis dėlto reikėtų dar kartą peržvelgti dvidešimt keturias bylas, Lipšico padovanotas Šiaulių „Aušros" muziejui bendru pavadinimu *Sušaudytas Šiaulių žydų pasaulis 1941–1944 m.m.* ir kritiškai įvertinti Sedos holokausto paminklų užrašų autentiškumą.

Paminklas. Važiuojant iš Sedos Ylakių link, tuoj už tilto, kairėje pusėje, paėjėjus 100 metrų gatve, už tarpo tarp senųjų žydų kapinių ir privačios valdos yra paminklas.

Sedos žydų bendruomenės žūties vieta įregistruota 2012 m. gruodžio 31 d. Lietuvos kultūros vertybių registre MC 26901 ir pavadinta „Žydų žudynių vieta ir kapas" [50]. Tai Sedos žydų holokausto paminklas. Šio paminklo aprašą 2002 m. rugpjūčio 21 d. sudarė istorikė Jolanta Paunksnienė.

Tirkšlių valsčius

Tirkšlių miestelis įsikūręs netoli Viešetės upelio (kairysis Ventos intakas), už 7 kilometrų į pietus nuo Mažeikių, prie senojo kelio iš Šiaulių į Liepoją. Čia buvo valsčiaus savivaldybė, girininkija, paštas, sveikatos ir veterinarijos punktai, ambulatorija, policijos nuovada, malūnas, kooperatyvas, valstybinės bibliotekos skyrius [29, 369]. Vasarą miestelis virsdavo

savotišku kurortu. Kadangi aplink Tirkšlius yra daug pušynų, į miestelį atvažiuodavo nemažai ligotų žmonių, daugiausia džiovininkų, kurie čia ilsėdavosi. Tirkšliai kaip kurortas buvo ypač mėgstami aplinkinių miestų ir miestelių žydų [75].

Žydai Tirkšliuose įsitvirtino XVIII a. viduryje, gyveno iš smulkiosios prekybos, žemės ūkio ir amatų. XIX a. pabaigoje daug žydų emigravo į užsienį.

Tirkšlių žydai smarkiai nukentėjo per Pirmąjį pasaulinį karą. 1915 m. balandžio 24 d. Tirkšlius užėmė vokiečiai, gegužės 9 d. – rusų kariuomenė, o gegužės 10 d., Rusijos kariškių sprendimu, Tirkšlių žydai per tris valandas buvo išvaryti į Rusijos gilumą (Penzos sritį ir kitur). Po karo grįžo tik kai kurie. Miestelyje liko 83 žmonės. Prieš Antrąjį pasaulinį karą miestelyje gyveno vos kelios žydų šeimos [75].

Tarpukariu Tirkšliuose žydų ūkinė veikla nebuvo itin gausi, tačiau veikė kelios dirbtuvės, ūkinių prekių parduotuvė, dešrų gamyklėlė. 1931 m. miestelyje buvo B. Chalkelio, M. Movšienės manufaktūros, M. Abramovičiaus, Elijo Kagano ūkinių prekių parduotuvės. Odų apdirbimo ir prekybos verslu vertėsi Abramas Šertanas, Kanas. Miestelyje buvo ir mėsos apdorojimo gamyklėlė, priklausiusi O. Ilteriui [75].

1931 m. Tirkšliuose buvo 10 parduotuvių, iš kurių septynios priklausė žydams: keturios maisto parduotuvės, dvi audinių ir mėsinė. Žydams priklausė taip pat odos apdirbimo gamykla. 1937 m. miestelyje buvo penki žydų amatininkai: du kepėjai, siuvėjas, mėsininkas ir skardininkas.

1936 m. Tirkšliuose įsiplieskė labai didelis gaisras, bet žydai spėjo pabėgti su savo daiktais į laukus. Laimė, jų namai nebuvo suniokoti. Šio gaisro nei *Mažeikių krašto enciklopedija,* nei *Vikipedija,* pateikdama Tirkšlių istoriją, nemini [64].

Miestelyje veikė žydų pradžios mokykla, tačiau žydų vaikai ėjo ir į bendrą su lietuviais pradinę mokyklą. Tarpukariu penki žydai buvo išrinkti į Tirkšlių bendruomenės komitetą. Nors žydų miestelyje buvo nedaug, jie sėkmingai prižiūrėjo visuomeninę ir socialinę veiklą.

Gyventojų visais laikais, palyginti su aplinkiniais miesteliais, buvo gana nedaug. Kiek geresni laikai Tirkšliams atėjo XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje, kai miestelis tapo valsčiaus centru [75]. 1923 m. Tirkšliuose gyveno 1117 gyventojų, iš jų 119 žydų (10%), 1940 m., *JEW* duomenimis, – apie 1400 gyventojų [29, 369]. Valentinas Brandišauskas rašo, kad 1941 m. liepą čia gyveno nuo trijų iki 10 žydų šeimų [8, 203].

1941 birželio 25 d. vokiečių kariniai daliniai pasiekė Tirkšlius [65], tačiau miestelis jau buvo Lietuvos nacionalistų, kurie aktyviai dalyvavo persekiojant žydus, rankose. 1941 m. liepos pradžioje Tirkšliuose prasidėjo žydų suėmimai. Žydai vyrai pirmiausia buvo suvaryti (pasak Algimanto Muturo) į sinagogą, vėliau išvaryti į ūkininko daržinę. Brandišauskas [8, 203], remdamasis liudytojų parodymais, teigia: *Pas vietos gyventoją P. Tėvelį*

atėjo Tirkšlių policijos viršininkas Šeirys ir liepė iš pradžių „atlaisvinti" rūsį, vėliau – daržinę. Ūkininkas jo nurodymus įvykdė. Daržinėje buvo uždaryti žydai vyrai.

Brandišausko surinktais liudytojų pasakojimais, uždaryta apie 40 žydų. Akivaizdu, kad skaičius padidintas, žydų galėjo būti tik daugiau negu dvi dešimtys. Beje, ar kalbama apie šeimas (10 šeimų) ar apie asmenis (40 suimtųjų).

Straipsnyje „'Lietuvos partizanų' veikla Tirkšlių valsčiuje" [8, 203] Brandišauskas rašo: *Žydai buvo varomi į darbus, dažniausiai šluoti miestelio gatvių. Maistu juos aprūpindavo vietos gyventojai; partizanai tam netrukdė, netgi patys perduodavo maisto.*

Daržinėje jie buvo laikomi iki išvarymo į Mažeikius [7, 14] (holokausto vietą Pavenčiuose. – *A. Muturas*). Po dviejų savaičių Tirkšliuose suimtos žydės ir vaikai uždaryti į vietos sinagogą. 1941 m. liepos 10 d. iš Žemalės dvi žydų šeimos (8–9 asmenys) išvarytos į valsčiaus centrą (į Tirkšlius) [7, 14].

1941 m. rugpjūčio pradžioje [7, 14], tiksliau 1941 m. rugpjūčio 5 d. [64], suimtieji nuvaryti į Mažeikius ir 1941 m. rugpjūčio 9 d. nužudyti kartu su kitais Mažeikių valsčiaus žydais [33, 29; 64].

Vegerių valsčius

Vegeriai (žyd. *Veger*) yra netoli Latvijos sienos. Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu (1918–1940) Vegerių jurisdikcijai priklausė keturi kaimai. Tuo metu bažnytkaimyje buvo valsčiaus įstaigos, mokykla, paštas, muitinė, pasienio policijos nuovada, gaisrinė, kelios parduotuvės ir kitos smulkios institucijos [29, 419].

Tarpukariu (1920–1947 m.) Vegeriai buvo Mažeikių apskrities valsčiaus centras [29, 419]. 1940 m. čia gyveno 900 gyventojų, iš jų 50 (6%) žydai [66].

Gana nedidelė Vegerių žydų bendruomenė (18 žydų šeimų) pragyveno iš smulkiosios prekybos, nedidelių smuklių bei iš žemės ūkio. Veikė sinagoga. Daugumos žydų šeimų ekonominė padėtis buvo gana sunki, tačiau santykai su kaimynais lietuviais buvo geri [66].

Praėjus kelioms savaitėms po to, kai Vokietija užėmė Lietuvą, 1941 m. liepos pirmojoje pusėje, visi Vegeriuose suimti žydai (6–7 šeimos) buvo uždaryti sinagogoje [7, 15], paskui jų likimas sutapo su Akmenės žydų likimu.

1941 m. liepos viduryje Vegerių žydai vyrai, kartu su Akmenėje suimtais žydais, buvo suvaryti į žydų kepyklą – raudonų plytų namą Kaliksto Kasakausko gatvėje, netoli pašto. Aptvėrus didžiąją sinagogą, čia buvo suvarytos žydės moterys ir vaikai. Vyrų getas buvo įkurtas atskirai. Suimtieji uždaryti išbuvo ne mažiau kaip 10 dienų [7, 8]. 1941 m. rugpjūčio 5 d. (*JEW* [66] – 1941 m. rugpjūčio 4 d.) visi Vegerių valsčiaus (kartu su Akmenės,

Klykolių) žydai išvaryti į Mažeikius ir uždaryti daržinėje. *JEW* [66] rašo, kad visi žydai buvo perkelti ir apgyvendinti trijose siloso duobėse ant Ventos kranto, netoli Mažeikių, tačiau muziejininkas Muturas to nepatvirtina.

1941 m. rugpjūčio 9 d. Vegerių žydai (vyrai, moterys ir vaikai), kartu su kitais atvarytais žydais, buvo nužudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių [66].

Nužudytųjų skaičius. Kiek sušaudyta Vegerių žydų, nurodyta Valentino Brandišausko straipsnyje „Vegerių partizanai 'negeri sapnai'" [8, 203], pagrįstamė liudytojų parodymais: *Į mano vežimą pasodino penkis suimtus žydus* [...]. *Į kitus vežimus susodino likusius suimtuosius* [buvo vežami ir keli vietiniai sovietiniai aktyvistai. – *Aut.*]. *Vežimų skaičius įvairuoja: nuo 3–4 iki 7 ar 8. Iš šonų dviračiais koloną lydėjo ginkluoti vietos baltaraiščiai. Nelaimėlių skaičius skiriasi, tačiau dauguma mini apie 30.*

Viekšnių valsčius

Jų sapno niekas neįspės,
Kaip niekas neįspės kančios
Prasmės, nei galo, nei pradžios,
Ir viską saugos paslaptis...
Vincas Mykolaitis-Putinas

Šiuo Vinco Mykolaičio-Putino eilėraščiu Bronius Kerys pradeda straipsnį „Mūsų senieji 'brokeriai'" [24], kur su liūdesiu ir gailesčiu prisimena viekšniškius Abę Potes-Abkį, Šają Michelį-Šikį, Iršą Gindę, Šotlandą, Blanką, Leibą Giberį, Kaplaną, Rubinšteiną ir kitus. Jų nebėra. Jie sušaudyti 1941 metais. Skaudų Viekšnių žydų likimą, remdamasis archyvine medžiaga (bylų protokolais), aprašė ir Valentinas Brandišauskas straipsnyje „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulino karo metais. Viekšniai: nuo žydų „fotosesijos" iki žūties" [8, 204–205].

Mažeikių muziejininkas Algimantas Muturas daug metų rinko medžiagą apie Viekšnių žydų gyvenimą ir parašė straipsnį „Žydai Vinkšnos prieglobstyje" (rankraštis) [47]. Kerio rankraštyje *Viekšnių kraštas: bibliografija ir žinios krašto istorijai* [25] surinkta ne tik bibliografija, bet pateikta ir ištraukų apie Viekšnių valsčiaus žydus ir jų žūtį.

Švelniai ir šiltai prisimena Viekšnių žydus Zofija Aleksandravičiūtė-Navickienė [4]: *Prieš karą Viekšniuose, kaip ir daugelyje Lietuvos miestelių, didžiąją gyventojų dalį sudarė žydų tautybės žmonės: krautuvininkai, keli stambūs pirkliai, amatininkai, gydytojai. Lietuviai gražiai su jais sugyveno. Maloniai pirkėjus aptarnaudavo medžiagomis prekiaujantis Beržanskis, visada besišypsanti skrybėlaičių gamintoja Naftalinienė, kanceliarinių prekių krautuvės savininkas Aizikmanas ir kiti. Iš stoties keleivius parveždavo vasa-*

rą atviru vežimu, o žiemą lyg ir karieta du vežėjai: Benckis ir Abkis. Prie pat bažnyčios gyveno gražus stotingas dantų gydytojas Gelfandas.

Iš vaikystės prisimenu, kaip šie mūsų kaimynai švęsdavo šeštadienį, kaip languose degdavo žvakės, kaip vyrai traukdavo į sinagogą, o iš namų sklisdavo tęstinės, kažkokios paslaptingos ir ilgesingos jų giesmės – raudos. Nors miestelyje buvo atskira žydų mokykla, bet kažkodėl ir mūsų klasėje (tada vadinamame pradinės mokyklos skyriuje) mokėsi keli žydukai. Prisimenu, vienas berniukas buvo labai storas, atrodo, Dodikas vardu. Mes jį mėgdavome už tą storumą paerzinti, bet šiaip mylėjome už geraširdiškumą.

Klasėje mokėsi ne tik žydų tautybės vaikai kartu su mumis, lietuviais, bet ir latviai, rusai. Ir niekada mums nekildavo mintis, jog jie kitokie, negu mes, jog turėtume su jais nedraugauti ar kaip nors skriausti. Visi puikiausiai sugyvenome.

1992 m. Viekšnių savivaldybė atšventė 200 metų sukaktį, tačiau apie žydų bendruomenės egzistavimą, jos sunaikinimą mažai kalbėta, tik fragmentai Akmenės rajono laikraštyje *Vienybė* [16]. Tad nors šiek tiek prisiminkime išnykusią Viekšnių miestelio žydų bendruomenę.

Viekšniai jau nuo seno – daugiausia žydų gyvenvietė. 1766 metais vietos žydų bendruomenė – kahalas jau priskaičiavo 271 savo bendruomenės narį. 1897 metais iš miestelyje gyvenusių 2951 gyventojų, 1646 – žydai. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, Viekšnių žydai buvo ištremti į Rusijos gilumą. Sugrįžę jie 1918 metais Viekšniuose įkūrė komunistinę kuopelę, tačiau dauguma ėmėsi prekybos, bankininkystės, atstatė nuo karo sugriautą miestelį, – taip aprašo žydų bendruomenės istoriją Stanislovas Abromavičius knygoje *Du Aleksandro Zapkaus gyvenimai* [1].

Štai kaip apie Viekšnių žydus rašo Vanda Daugirdaitė-Sruogienė moksliniame darbe [24]: *Viekšnių prekyba buvo išimtinai žydų rankose, todėl ir, jei reikėjo ką nors iš ūkio parduoti, teko naudotis žydų patarnavimu.*

1939 m. Viekšniuose gyveno 2492 gyventojai, iš jų apie 130 žydų šeimų (?) [29, 430] (maždaug 500 žmonių) [7, 15]. Muturas rašo, kad prieš Antrąjį pasaulinį karą Viekšniuose gyveno 497 suaugę žydai ir patikslina, kad 1919–1940 čia gyveno 232 žydės ir 265 žydai vyrai [47].

1941 m. birželio 24–25 d., nacių kariuomenei artėjant prie Mažeikių, viekšniškiai žydai šeimomis traukė į Viekšnių geležinkelio stotį, taip tikėdamiesi greičiau pasiekti Šiaulius, Kauną ir čia pasislėpti nuo karo negandų. Kai kurie vylėsi traukiniais nukeliauti į Rygą, o iš čia per Pskovą išvykti į Rusiją. Bet tai padaryti pavyko nedaugeliui. Praėjus parai kitai nuo karo pradžios, eismas geležinkeliu buvo nutrauktas. Suspėjo tik tie, kurie savo „žygį" pradėjo birželio 22 d. rytą; vėliau iš Viekšnių geležinkelio stoties išvykusieji atsidūrė Šiaulių, Kauno, Rygos getuose [6].

1941 m. birželio 27 d. miestelyje susikūrė partizanų štabas: vadas Juozas Mačius (vėliau miestelio ir valsčiaus komendantas), pavaduotojas – J. Milčius,

būrių vadai: Aleksandras Zapkus ir Jonas Jasutis, policijos viršininku valsčiuje tapo Z. Tamašauskas [6; 36, 28–29].

1941 m. birželio 30 d. Viekšniuose pasirodė vokiečiai [36, 31]. Mačiaus 1944 m. gruodžio 1 d. parodymu [36, 31], – 1941 m. liepos 3 d. *į Viekšnius atvyko vokiečių artilerijos pulkas. Pulko vadas pulkininkas manęs, kaip Viekšnių miestelio burmistro, klausė, kodėl žydai dar ne gete. Aš delsiau, tačiau vis dėlto apie 500 žydų buvo suvaryti į aikštę. Vokiečiai ir „partizanai" iš jų tyčiojosi, kirpo barzdas ir plaukus, mušė.*

Žydų gydytojui Chaimui Lipmanui (kitur T. Lipmanas) buvę įsakyta nurodyti žydus komunistus [68]. Jis atsakęs, kad Viekšniuose nebuvę žydų komunistų (tai nėra tiesa) [39, 181–182], tuomet baltaraiščiai nukirpę ne tik rabinui Kalmanui Magidui, bet ir kitiems žydams barzdas [8, 204]. Vietos fotografas Bronius Daukšas padarė dvi nuotraukas, kuriose užfiksavo, kaip vokiečiai rabinui kerpa barzdą.

Nacių kareiviai Viekšnių rabinui kerpa barzdą

Brandišauskas straipsnyje „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulino karo metais. Viekšniai: nuo žydų „fotosesijos" iki žūties" [8, 204, 218, nuoroda 178], remdamasis J. Voverio 1949 m. kovo 15 d. liudijimu, rašo: *Yra ir kitas, tikėtina, tos pačios akcijos paaiškinimas: barzdą rabinui nukirpęs partizanas Jonas Jasutis, o rabinas esą buvęs suimtas anksčiau už kitus žydus ir kalinamas kartu su buvusiais „sovietiniais aktyvistais". Rabiną J. Jasutis su vokiečių kareivių pagalba išvedęs į miestelio aikštę, kur, susirinkus daugybei žmonių, nukirpęs jam barzdą.*

Mačius 1944 m. lapkričio 26 d. liudijo [7, 16; 25, 26]: *1941 m. liepos mėnesį aš, kaip Viekšnių komendantas, iš Mažeikių miesto komendanto Pečiulio gavau raštišką įsakymą, kuriame buvo nurodyta visus Viekšnių valsčiaus gyventojus žydus suvaryti į specialiai įrengtą stovyklą – getą. Suimami buvo visi žydai – nuo mažiausio iki seniausio. Vykdydamas šį įsakymą, aš savo „partizanams" daviau nurodymą areštuoti visus vyriškosios lyties žydus.*

J. Pakalniškio liudijimas, kad žydų šeimas pradėta suiminėti 1941 m. liepos 5 d., neatitinka tiesos [49]. Netikslus ir *JEW* [68] teiginys, kad *1941 07 07 paleidžiami vyrai į namus pasiruošti pervežimui į Lenkiją (Liubliną)*. Tada žydai dar nebuvo suimti. Skaitome toliau: *Tačiau tuoj pat* [tiksliai nustatyti neįmanoma, tačiau tikėtina, kad jau kitą dieną. – *Aut.*] *buvo įsakyta visiems žydams prisistatyti turgaus aikštėje* [antrą kartą. – *Aut.*]. Viekšnių komendantas Mačius kvotos protokole tiksliai nurodė, kad būtent liepos 3 d. žydai buvo suvaryti į Turgaus aikštę.

1941 m. liepos 8–10 d. baltaraiščiai ir keli vokiečių kareiviai areštavo 150–200 valsčiaus žydų vyrų. Jie buvo uždaryti į viela aptvertą sinagogą [25, 26]. *Tik suėmus vyrus, atvykę vokiečiai surengė kratą. Per ją buvo rasta keli tūkstan-*

čiai sovietinių rublių, keli JAV doleriai, keletas auksinių monetų. Vertingiausius „radinius" vokiečiai paliko sau, – iš Mačiaus parodymų [25, 26; 36]. Kaip teigė K. Bauža [6], tik 1941 m. liepos 8–10 d. pradėta suiminėti Viekšnių žydus.

Pasak *JEW* [68], 1941 m. liepos pradžioje žydai vyrai, uždaryti sinagogoje, kiekvieną rytą buvo varomi į darbus. Vienas iš tokių darbų, kaip rašo Kerys [23], ravėti šaligatvius prie mokyklos. Iš pradžių (tai galėjo būti tik 1941 m. liepos 8–10 d.) moterims leista lankyti juos ir atnešti maisto [68].

Muturas [47] rašo, kad liudytojas Stanislovas Kriaučiūnas dar prisiminė: *Tirkšlių g. Nr. 5 buvo Vakso klėtis – sandėliai raudonų plytų.* [...] *Vakso sandėlyje prie vokiečių buvo uždaryti vyrai (žydai), o sinagogoje moterys su vaikais. Visa teritorija buvo aptverta stačių lentų tvora. Stovėjo sargybiniai* [...] *Tie sargybiniai stovėjo vienoje vietoje, prie vartų. Tie vartai buvo į Tirkšlių gatvę, maždaug toje vietoje, kur ir dabartiniai, gal šiek tiek daugiau į dešinę. Čia žydai buvo suvaryti su visais savo daiktais.*

Kaip rašo *JEW* [68], moterys ir vaikai buvo įkalinti Beit midraše (sinagogoje), o vyrai suvaryti į sinagogos kiemą. Vieni žydai, įskaitant rabiną, buvo priversti šokti ir atlikti gimnastikos pratimus, kiti – plauti arklius. Michailas Blochas buvo priverstas pilti vandenį ant rabino Kalmano Magido galvos.

1941 m. liepos 14–15 d. buvo surengta pakartotinė operacija sugaudyti pasislėpusius žydus – vyrus, moteris ir vaikus. Į sinagogą suvaryta maždaug 500 žmonių [25, 26]. Teiginys, kad tai buvo *pakartotina operacija pasislėpusių žydų – vyrų, moterų ir vaikų – išgaudyti*, neatitinka tikrovės. Brandišauskas [8, 205], remdamasis baltaraiščių liudijimais, rašo: *Policininkai ir baltaraiščiai, pasidaliję grupėmis, žydus suiminėjo šeimomis*. Tai tik rodo, kad į getą varė jau ne tik vyrus, bet ir moteris, ir vaikus (t. y. ištisas šeimas).

Liudytojų parodymai šiek tiek skiriasi: 1941 m. liepos 7–15 d. visi Viekšnių žydai vyrai buvo suvaryti ir uždaryti medinėje daržinėje [47], pirklio Šimono Vakso mūriniame grūdų sandėlyje [68]; 1941 m. liepos 8–10, J. Savicko liudijimu [48, 31], Viekšnių valsčiuje suimta daugiau nei 400 žydų [7, 16; 12], Mačiaus parodymais – 500 [36, 30]. Žydai buvo laikomi alkani ir kankinami keturias savaites.

Muturas [47] rašo, kad liudytojas Kriaučiūnas prisiminė: *Žydus vyrus buvo uždarę į Vakso klėtį prie vaistinės. Sinagogoj buvo moterys. Už Balvočiaus namo buvo toks trijų aukštų namas, krautuvė apačioj; po karo buvo senelių prieglauda, tai ten buvo dar uždaryta vyrų žydų. Ir buvo tame žaliame name, kur sudegė, vidury miesto.*

[...] *Man labai pasisekė čia būti su Gerulikiu ir mačiau kai tuos žydus susodino ir išvežė šaudyti į Mažeikius. Čia tie uždaryti išbuvo gal visą mėnesį, o gal ir ilgiau. Man atrodo nuo birželio mėnesio galo iki liepos mėnesio antros pusės. Gerai nebeprisimenu. Nežinau kas organizavo, bet čia netoli buvo kepykla ir tiems žydams buvo kepama duona. Eidavo su sargyba tos duonos pasiimti. Nešdavo iš Taujanio kepyklos.*

Reikėtų plačiau pakalbėti apie buvusį Viekšnių gydytoją T. Lipmaną. Brandišauskas [8, 204] rašo: *Vieną jų – žydų gydytoją – teko vaduoti Viekšnių kunigui vikarui Vincui Senkui. Jam tai esą pavykę ne tik dėl senos pažinties su partizanų vadu J. Mačiumi, bet ir dėl to, kad suimtasis buvo geras specialistas.*

Aleksandravičiūtė-Navickienė straipsnyje „Nejaugi mes visi kalti?" [4] rašo: *Tikiuosi, kad dar daugelis viekšniškių prisimena gerą specialistą, malonų ir gražų gydytoją T. Lipmaną. Jį suimtą laikė atskirai nuo kitų įkalintų žydų ir kartais atvesdavo į vaistinę paimti ligoniams vaistų. Kartą pažįstamas sargybinis liko vaistinėje, o tėvelis gydytoją pakvietė pas mus į butą arbatos išgerti. Mačiau, koks jis buvo susijaudinęs! Tėvelis jam pasiūlė: „Daktare, per mūsų sodelį yra išėjimas link Ventos, bėkite! O aš kaip nors išsisuksiu". Daktaras Lipmanas liūdnai padėkojo, bet atsisakė, paaiškinęs, kad be savo žmonos jis niekur nebėgsiąs.* [...] *Baisi buvo ta naktis!* [tą naktį žydus varė į Mažeikius. – *Aut.*] *Girdėjome varomų žydų verksmą, dejones. O rytą sužinojome apie jų liūdną likimą. Grįžę girti žydšaudžiai papasakojo, kad gyd. Lipmanas, norėdamas padrąsinti savo tėvynainius, paėmęs už rankos savo mylimą žmoną, pats pirmas atsistojo ant paruoštos duobės krašto.*

Gydytoją Lipmaną prisimena ir Emilija Tamkevičienė [25]: *Gydytojas Lipmanas buvo labai geras gydytojas. Kai jį paėmė, sukilo čia žmonės. Kiek čia žmonės prirašė tų visokių prašymų vokiečiams, kad jį paliktų! Kada turėjo stot į eilę sušaudymui, anų paliko. Ans paklausė – kaip žmona? Žmoną šaudysim, – pasakė. Ans stojo šalia – šaudykit kartu.*

1941 m. rugpjūtį iš Mažeikių vokiečių žandarmerijos buvo gautas įsakymas visus geto žydus su sargyba pristatyti į Mažeikius [25].

1941 m. rugpjūčio 4 d. (dvi savaites išbuvę gete) [7, 16] Viekšnių žydai pėsčiomis išvaryti į Mažeikius [68]. Tamkevičienė [25] toliau pasakojo: *Aš puikiai mačiau, kaip žydus išvarė. Trečią valandą iš ryto. Žydai nešėsi ryšulius kiek kas pakėlė. Jiems pasakė, kad iš Mažeikių juos veš kažkur darbams. Nu, žinoma, lietuviai varė juos, nė vieno vokiečio nebuvo. Viekšniškiai lietuviai čia stovėjo. Sako, kada praėjo kapines, pasuko ant Mažeikių, senieji žydai pradėjo tuos savo ryšulius mesti. Nebegalinčius eiti pradėjo šaudyti. Tada ten prasidėjo šauksmai. Suprato, kad ne į darbus veda. Pradėjo svaidyt tuos savo ryšulius, daiktus visus. O iš paskos važiavo padvados ir rinko tuos turtus.*

Žydų varymą į Mažeikius prisimena ir Juozas Elekšis straipsnyje „Šaudo žydus" [13]: *Gera piemenėliui šiltą dieną, kai banda rami.* [...] *Tokią puikią dieną ir išgirdau kažkokius keistus garsus. Jie pasigirdo kitoje Ventos pusėje* [žiūrint iš Lėlaičių, Pavenčių kaimų], *kažkur už klebono palivarko. Tas garsas artėjo, ir vis negalėjau suprasti, kas tai. Aišku, tai buvo ne daina. Gal giesmė, gal kažkoks niūkimas, gal aimana. Kažko neramu pasidarė širdyje. Dar minutė, ir nuo to nesuprantamo garso, nuo nežinios būčiau dūmęs namo, palikęs likimo valiai bandą. Bet štai kelyje pasirodė keista eisena. Ginkluotų žmonių lydima, ėjo kolona. Gale riedėjo du vežimai. Žaibiškai perplaukiau Ventą. O dangau! Varo šaudyti žydus. Jaunų vyrų jau nesimato. Sako, juos jau sušaudė. Veži-*

muose keli visai sukriošę seniai. Varovų rankose ne tik šautuvai, bet ir baltai nudrožtos lazdos, kurios kartais paskatina nelaiminguosius. Kolona eina vos ne pustekiniais, rodos, skubama į kokį svarbų renginį. Kaip nuožmiai atrodo tie varantys žmonės! Rodos, ir tave čiups, pastatys į tą koloną. Atgal skuodžiu jau tekinas. Vos spėjau grįžti prie bandos, šaukia tėvas. [...] *Taip kartodavosi visada, kai kelyje į Mažeikius pasirodydavo baisioji kolona.*

1941 m. rugpjūčio 8 d. Mažeikiuose suvarytiems jauniems vyrams įsakyta iškasti duobes [7, 16; 68], o kitą dieną Viekšnių žydai suvaryti į žydų kapines kartu su kitais žydais ne tik iš Mažeikių, bet ir iš kaimyninių valsčių: Sedos, Akmenės, Vegerių, Tirkšlių, Židikų ir Klykolių. Jie visi sušaudyti Mažeikiuose, šalia žydų kapinių [7, 16; 15; 68].

Brandišauskas straipsnyje „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais. Viekšniai: nuo žydų „fotosesijos" iki žūties" [8, 218, nuoroda 178] rašo: *Vėliausia nurodoma data – rugpjūčio 8–15 d. (esą būtent šiomis dienomis Mažeikiuose buvo sušaudyti Viekšnių žydai), bet ji nelabai įtikinama.* Šią datą nurodė Mačius 1944 m. lapkričio 26 d.: žydus šaudė Mažeikiuose nuo rugpjūčio 8 iki 15 d: [36, 30].

Kodėl Viekšnių žydų nesušaudė vietoje? Kad suprastume visas Viekšnių žydų šaudymo aplinkybes, privalome atsakyti į klausimą: kodėl Viekšnių žydų nesušaudė vietoje?

Anksčiau, sovietinėje literatūroje, nebuvo galima ne tik apie tai kalbėti, bet ir užsiminti. Tačiau viekšniškiai gerai prisimena Viekšnių komendanto Mačiaus poelgį tuo sunkiu okupacijos metu.

Į klausimą, kodėl Viekšnių žydų nesušaudė vietoje, – atsakė Leopoldas Rozga, gavęs A. Mikniaus laišką (1941 m. pavasarį Miknius tarnavo Telšių kriminalinėje milicijoje: tvarkė surinktų ginklų sąrašus ir kartoteką. Iš Telšių jis spėjo pasitraukti anksčiau, dar iki kruvinosios tragedijos Rainių miškelyje. Prasidėjus karo veiksmams, traukdamasis į rytus, kartu su nėščia žmona buvo hitlerininkų areštuotas ir nuo 1941 m. birželio 30 iki liepos 11 d. kalintas Viekšniuose – Vakso klėtyje ar daržinėje) ir parašęs straipsnį „Iš kraštotyrininko užrašų: Verti šviesaus atminimo" [54]: [...] *prisimena epizodus, kai kartu su sovietinės valdžios aktyvistais buvo kalinami ir Viekšnių žydai. Hitlerininkai reikalavo juos sušaudyti, tačiau tuometinis Viekšnių karo komendantas, prieškarinės Lietuvos kariuomenės kapitonas Juozas Mačys, kategoriškai atsisakęs patvirtinti mirties nuosprendžius ir žydams, ir neapklaustiems kitiems areštuotiesiems.* Tai vienas iš nedaugelio atvejų, kad vietos gyventojai geru žodžiu minėtų miestelio komendantą.

Abromavičius knygoje *Du Aleksandro Zapkaus gyvenimai* [1] pateikė Viekšnių miestelio viršaičio Mačiaus elgesį su žydais: *J. Mačys, A. Zapkus ir kiti patriotai stengėsi pasmerktiesiems padėti. Nepasiuntė jie mirti ir komunistuojančių Šaulio, Vilko, Josmanto, Kesmino, o Jasiulį ir žydų tautybės mergaitę Leraitę ištraukė iš mirties nagų. Šiandien galima drąsiai pasakyti,*

kad Viekšniuose prie žydų žudynių lietuviai nebuvo įtraukti vien tik J. Mačio vadovaujamos komendantūros dėka.

Abromavičius cituoja ir vieną iš 1946 m. VLIK'o dokumentų [1] (originalo neieškojome): *Viekšniuose tik atėjus vokiečiams ir kilus gandui apie laukiamus persekiojimus, žydai išsislapstė pas kaimų ūkininkus, kurie noriai juos priėmė. Tačiau tai truko neilgai. Atėjus vienam SS daliniui, jie buvo iš ūkininkų išgaudyti ir uždaryti jiems įrengtame gete. Esesininkams pasitraukus, Laikinosios Vyriausybės komendantas kapitonas J. Mačys žydus iš geto paleido ir leido jiems gyventi, kaip gyvenę savo patalpose. Žydais nuoširdžiai rūpinosi ir Mažeikių apskrities viršininkas kap. Jatulis. Jų dėka žydai visoje apskrityje gyveno senoviškai dar tuo metu, kai daugelyje apskričių žydų jau nebuvo. Už žydų favoritizavinmą ir Mačiui, ir Jatuliui teko nemažai iš vokiečių nukentėti.*

Miestelio komendanto Mačiaus poelgį prisimena ir Aleksandravičiūtė-Navickienė [4] straipsnyje „Nejaugi mes visi kalti?": *Tėvelis pasakodavo, kad Viekšniuose žydų nešaudė, o išvarė į Mažeikius todėl, kad mūsų miestelio viršaitis J. Mačys nesutiko pasirašyti mirties nuosprendžio, nors ir kaip jam iš apskrities atidūmę vokiečiai grasino. O vokiečiai laikėsi formalumo – turėjo būti parašas.*

Rozga straipsnyje „Iš kraštotyrininko užrašų: Verti šviesaus atminimo" [54] patvirtino, kad Mačiui buvę sunku sudrausminti savivaliaujančius pavaldinius, kad jis tikrai atsisakęs pasirašyti mirties nuosprendį Viekšnių žydams, tad šie buvę išvaryti į Mažeikius. *Vargu ar ką daugiau J. Mačys galėjo anuo metu padaryti,* – teigia Rozga, – *bet ir tai, kad nesusitepė rankų nekaltu krauju, kad stengėsi bent atitolinti nelaimingųjų žūtį, rodo jo didelį žmoniškumą. Jis paleidęs nėščią A. Mikniaus žmoną.*

Živilė Mačytė-Antanaitienė autobiografinėje apysakoje „Širdies dalelė Viekšniuose" [37], perteikdama tragišką Lietuvai okupacijos laikotarpį ir daugelio žmonių sugriautus likimus, pasakoja ir apie savo tėvo ne tik atkaklią kovą su okupacinės valdžios paskirtais atstovais, bet ir konkrečią pagalbą Viekšnių žydams.

Deja, po keleto metų sugrįžę sovietai neatsižvelgė į Mačiaus santūrumą, nors, kaip rašo Rozga [54]: *A. Miknius teigia apie šio karininko teiktą hitlerininkų aukoms pagalbą pranešęs Mažeikių saugumui. J. Mačys buvo areštuotas ir ilgus metus kentėjo sovietiniuose konclageriuose, grįžęs palaužta sveikata, mirė apie 1965 metus, taip ir nesulaukęs reabilitavimo, Palangos kapinėse ant J. Mačio kapo pastatyti paminklą jo dukrai padėjęs A. Miknius.*

Gelbėtojai ir atskirų žydų likimas. 1943 m. pavasarį policininkas Liobė nušovė žydų mergaitę. Šis įvykis sukrėtė visus viekšniškius.

Tai aprašė Aleksandravičiūtė-Navickienė straipsnyje „Nejaugi mes visi kalti?" [4]: *Tada pas Ramoniškių kaimo kalvį Šimkų buvo rasta iš Telšių geto pabėgusi žydaitė, kurią ši šeima daugiau kaip metus slėpė savo sody-*

boje. Šitą merginą vokiečių žandarai atvežė į Viekšnius ir liepė sušaudyti. Nuovados viršininkas ilgai delsė, nenorėdamas vykdyti šio įsakymo, miestelio viršaitis Mačys net tarėsi su mano tėveliu, kaip mergaitę būtų galima išgelbėti. Tačiau vieną naktį girtas policininkas Liobė, nusivedęs ją į Kegrių mišką, peršovė. Sužeista mergaitė atsipeikėjo, visa kruvina nušliaužė pas Užventės kaimo ūkininką Jodeikį ir pasibeldė į langą. Jodeikio duktė sirgo džiova, tad nepabijojo priimti sužeistąją, sakydama, kad ir šiaip jai neilgai belikę gyventi. Ji paprašė pakviesti med. seserį Ameliją Putraitę, kad ši peršautajai suteiktų pagalbą. Vokiečių įstatymais už žydų slėpimą buvo sušaudoma visa šeima, todėl išsigandęs ūkininkas Jodeikis, pabijojęs pasekmių, savo samdiniui įdavė ne dukters laišką seselei Putraitei, o pranešimą policijai. Žudikas Liobė tuoj prisistatė ir, atgal į mišką nuvedęs, kalinę pribaigė.

Iš Kapėnų kaimo į miestelį ėję žmonės pamatė griovyje prie kelio gulintį žydaitės lavoną, labai išsigandę pranešė viršaičiui. Šis liepęs sukalti karstą ir merginą palaidoti žydų kapinėse.

Mačytė-Antanaitienė [37, 60] rašo, kad savivaldybės lėšomis buvo nupirktas karstas ir žydaitė palaidota žydų kapinėse. Apskrities policijos viršininkas išbarė Mačį už tai, kad surengė *iškilmingas laidotuves*, reikėję ją užkasti miške.

Minint šį įvykį, būtina prisiminti Viekšnių kunigą Klemensą Arlauską. Rozgos straipsnyje „Iš kraštotyrininko užrašų: Verti šviesaus atminimo" [54] aprašomas kunigo Arlausko poelgis karo metais: jis išgelbėjęs dvi žydų mergaites, o per pamokslą viešai pasmerkęs žydo Mendelio Kaco (komunisto, Mačiaus liudijimu) [36, 29] sušaudymą ir buvęs vietos baltaraiščių persekiojamas. 1949 m. pateko į KGB rankas ir septynerius metus praleido Taišeto ir Norilsko lageriuose.

Aleksandravičiūtė-Navickienė [4] rašo: *Kiek prisimenu, tai įvyko prieš pat Velykas, didžiąją savaitę. Velykų rytą iš bažnyčios grįžę namiškiai pašiurpę pasakojo, kad dabar jau tikriausiai žandarai suimsią mūsų gerbiamą kunigą Klemensą Arlauską, nes šis, bažnyčioje pamatęs tą nedorą žudiką, griausmingu balsu jį iš bažnyčios išvaręs.*

Štai kaip tėvelis aprašo šį įvykį: Atėjus Velykoms, kaipo „geras katalikas", Liobė su kitais policininkais nuėjo bažnyčion, o pamokslą sakantis kunigas K. Arlauskas, juos pamatęs, labai supyko ir už nekaltos mergaitės nužudymą iš bažnyčios išvarė, ir ateityje nekaltu krauju suteptomis rankomis bažnyčios durų paliesti neleido.

Tik vienam Chonei Raifui Kaplanui pavyko pabėgti nuo žudynių į Šiaulių getą. 1943 m. jis iš geto pateko į Telšius ir lietuvių padedamas išsislapstė [68]. Plačiau apie tai papasakojo Stanislovas Kriaučiūnas [25]. Kiti žydai, kuriems pavyko pabėgti į Sovietų Sąjungą ar į Kauno getą prieš pat karą, išliko: tarp jų buvo dr. Pešias Kisinas (dabar Blumbergas) ir Blūmas Levinas (dabar Vigoder).

Židikų valsčius

Židikų (žyd. *Židik*) miestelis ir buvęs dvaras įsikūręs už 20 kilometrų į vakarus nuo Mažeikių, 12 kilometrų į pietvakarius nuo Leckavos, netoli Latvijos sienos, prie kelio Mažeikiai–Skuodas [29, 396]. Nuo XIX a. vidurio iki 1950 m. Židikai buvo valsčiaus centras [73].

Tarpukariu Židikai buvo klestintis miestelis. Čia buvo valsčiaus ir policijos įstaigos, paštas, keturių klasių pradžios mokykla, sveikatos punktas su daktaru ir felčeriu, vaistinė, pavasarininkų bibliotekėlė, parapijos išlaikoma vargšų prieglauda, rajono agronomas, elektros jėgainė, lentpjūvė, vilnų karšykla, kooperatyvas, keliolika parduotuvių, pieno nugriebimo punktas, smulkaus kredito draugija, Žydų liaudies bankas, šaulių gaisrininkų komanda, blaivybės draugija [29, 396; 74].

Valentinas Brandišauskas straipsnyje „Židikų žydų dalia: vietoj Palestinos – į Pavenčius" [8, 205–207] Židikų ir Pikelių žydų likimą aprašo tame pačiame straipsnyje, mes juos nagrinėsime atskirai.

Židikai. 1941 m. Židikų miestelyje gyveno beveik 1000 gyventojų [74], iš jų apie 150 žydų [55, 328; 75], apie 40 žydų šeimų [72].

1941 m. birželio 25 d. vokiečiai pasirodė Židikuose, tačiau miestelį jau kontroliavo baltaraiščiai. 1941 m. liepos pradžioje prasidėjo žydų suėmimai [72]. Suimtieji buvo uždaryti sinagogoje.

Brandišauskas straipsnyje „Židikų žydų dalia: vietoj Palestinos – į Pavenčius" [8, 205] pateikė 1990 m. kovo 3 d. užrašytus liudytojos M. Lingytės-Petrulevičienės atsiminimus, kurių dalį cituojame: *Praėjo kokia savaitė ar pusantros* [po partizanų štabo įkūrimo. – *Aut.*], *pranešė žydams, kad reikia susitvarkyti su savo turtu. Vieną dieną pranešė, o kitą jau rinko žydus. Žydai bėgo pas pažįstamus lietuvius, užrašė jiems savo namus, pasidėjo kai kuriuos daiktus.* [...] *Kai vežė žydus (buvo pavarytos padvados), leido pasiimti drabužių; kitas ir čiužinį įsidėjo. Suvarė visus Asteikiuose į Valančio* [...] *ir Kekio* [...] *daržines su visais vaikais, su visomis šeimomis. Ką žmonės turėjo geresnio, tą pasiėmė, truputį įsidėjo maisto. Klebonas Martinkus* [Vaclovas Martinkus. – *Aut.*] *suorganizavo maisto gabenimą. Man davė leidimą vežti valgyti* [...]. *Buvo pasakyta sviesto po pusę kilogramo duoti tik vaikams, o aš daviau šeimai po kilogramą. Vieną kartą man pristatė daug rūkytos avienos. Nuvežiau ją. Atveždavau ir daržovių. Priraudavau iš jų daržų morkų, burokėlių, bulvių. Itingo (Gerškienės) name buvo daug miltų. Iškepiau didžiausią papečkį pyrago ir nuvežiau. Vežiau į abi daržines, nes jos buvo viena šalia kitos. Žydai patys mokėjo už maistą. Pieną pirkdavo pas Valantį ar Kekį. Duonos, mėsos vežė ir Itingienės kumetis.*

JEW [72] teiginys: *Jie buvo ten laikomi savaitę be maisto ir vandens, nežmoniškomis ir antisanitarinės sąlygomis*, neatitinka tiesos. Bent Židikuose to nebuvo.

Brandišausko straipsnio pavadinimas „Židikų žydų dalia: vietoj Palestinos – į Pavenčius“ [8, 205] neatsitiktinis. Remdamasis Lingytės-Petrulevičienės atsiminimais [8, 206, 219, nuoroda 214], jis rašo: *Žydai tikėjo, kad veš į Palestiną, niekas nemanė apie sušaudymą, todėl ir namus užrašinėjo ir kai kuriuos daiktus pasidėjo pas gerai žinomus žmones.* [...] *Tarp vietos lietuvių buvo pasklidęs gandas, kad žydus veš į Liubliną.*

Po savaitės (po kelių dienų) [8, 206] visi žydai buvo suvaryti į Asteikiuose esančias dvi daržines, kur vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų. Asteikių kaimas (*JEW* nurodo tą patį kaimą, tik Pastik pavadinimu [72]) buvo už kelių kilometrų nuo miesto. Daugelis, rizikuodami gyvybėmis, pirkdavo maistą pas ūkininkus mainais už pinigus ar daiktus.

Dar po savaitės, kaip rašo *JEW* [72], vyrai buvo palikti Asteikiuose, o moterys ir vaikai išvesti į Ruzgų dvarą [8, 206]. 1918 m. šį dvarą įsigijo Latvijos vokietis inžinierius Borisas Helcermanas. Vėliau jis buvo Mažeikių, Kauno apskrities inžinierius. Dvarą palietė žemės reforma, bet pats centras buvo išlaikytas. Helcermanas 1941 m. repatrijavo į Vokietiją, bet netrukus grįžo į Kauną: tvarkė buvusį žydų turtą, atiminėjo iš lietuvių geresnius ūkius [29, 397; 42].

Ruzgų dvare buvo sargyba, tačiau kai kuriems suimtiesiems buvo leidžiama pirktis maisto produktų iš vietos gyventojų, kurie maistą atveždavo prie stovyklos. Kai kuriuos žydus ūkininkai paimdavo žemės ūkio darbams [8, 206].

1941 m. liepos antrojoje pusėje, valsčiaus policijos vado Vytauto Tamošaičio įsakymu, visi žydai buvo išvaryti į Mažeikius [72]: jauni ėjo pėsti, seneliai ir maži vaikai buvo vežami vežimais. Kaip rašo *JEW* [72], vyrai ir moterys buvo atskirti: vyrai perkelti į Mažeikius ir laikyti klėtyje (malūnininko Lačo daržinėje) [44], šalia žydų kapinių, kur jau buvo įkalinti Mažeikių žydai. Netrukus jie buvo priversti dirbti ūkiuose [72].

1941 m. rugpjūčio 1 d. (1941 m. rugpjūčio 3 d.) [72] Židikų žydai vyrai nužudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių [7, 17; 33]. 1941 m. rugpjūčio 9 d. (1941 m. rugpjūčio 11 d.) [72] moterys ir vaikai taip pat nužudyti Mažeikiuose, toje pačioje vietoje.

Brandišausko ir *JEW* liudijimai ne visai sutampa. Brandišauskas [8, 206, 219, nuoroda 215] pateikė D. Jonikos 1944 m. lapkričio 26 d. kvotos protokolą, kur šis liudijo: *Asteikių dvaro daržinėse uždarytiems žydams „pasisekė“ labiau: į Mažeikius jie buvo atvaryti šiek tiek vėliau – kai moterų ir vaikų jau nebebuvo tarp gyvųjų.* *JEW* [72] rašo, kad moterys ir vaikai buvo nužudyti Mažeikiuose, toje pat vietoje (prie žydų kapinių), praėjus šešioms dienoms po vyrų žudynių.

Gelbėtojai. Tik dviem žydų mergaitėms pavyko žudynių išvengti. Jos dvejus metus slapstėsi ūkiuose, kol buvo perduotos vokiečių policijai, vėliau – Lietuvos pagalbinei policijai ir nužudytos [72].

Prieškario ir karo metais Židikuose kunigavo Vaclovas Martinkus [75]. Jis padėjo išgelbėti dviejų mėnesių advokato Jankelio Michnickio ir gydytojos Nechamos Gurvičiūtės sūnų. Jis buvo apkrikštytas ir įvaikintas Marijos ir Jeronimo Bukontų šeimoje. Berniuko tėvai žuvo, įtėvis mirė Sibire. Išgelbėtasis Alfonsas Bukontas vėliau tapo literatu ir vertėju.

Naciai sunaikino visą Židikų žydų bendruomenę [29, 407].

Pikeliai. Pikelių miestelis yra už 20 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Mažeikių ir 8 kilometrų nuo Leckavos, prie Latvijos sienos. Pikelių žydų bendruomenės gyvenimą aprašė Bronius Kviklys [29, 407]: *Pikeliuose buvo daug žydų, kurie gyveno griežtai žydiškai ortodoksiškai, atokiai laikėsi nuo lietuvių. Jų gyvenamieji namai buvo menki, net ir sinagoga apleista, begriūvanti. Jie laikė keletą krautuvėlių, tačiau skurdžiai vertėsi. Manoma, kad apie du trečdalius Pikelių žydų šelpdavo pasaulinė žydų bendruomenė. Ypač kritiška būklė susidarė nepriklausomybės metais* [tarpukariu. – *Aut.*], *kai lietuviai ėmė juos iš prekybos stumti.*

Tarpukariu Pikeliai priklausė Židikų valsčiui. 1940 m. Pikeliuose gyveno apie 1000 gyventojų [29, 408], iš jų apie 20 žydų šeimų [72].

1941 m. liepos pirmojoje pusėje Lūšio baltaraiščių būrio vyrai, dalyvaujant vokiečiams, suėmė Pikelių žydus. Iš pradžių žydai buvo uždaryti miestelio sinagogoje, o po kelių dienų išvežti į šalia Židikų esantį Asteikių kaimą. Vietos gyventojai, varyti į šiuos darbus, sutaria, kad vežimų būta apie 20, o vežamų žydų – apie 100 [8, 206].

Vėliau moterys ir vaikai buvo išvežti į Ruzgų dvarą, o vyrai palikti Asteikiuose, kaip ir Židikų miestelio žydai.

1941 m. rugpjūčio 5 d. [72] vyrai buvo perkelti į malūnininko Lačo daržinę, šalia Mažeikių kapinių. Vyrai buvo varomi kasimo darbų. Moterys ir vaikai įkalinti tvartuose kartu su Mažeikių ir kitų apylinkių moterimis ir ten laikyti keturias dienas antisanitarinėmis sąlygomis.

Brandišauskas [7, 17–18], panašiai kaip ir *JEW* [72], aprašo Pikelių žydų likimą: suimti Pikelių žydai (apie 100) iš pradžių buvo uždaryti miestelio sinagogoje, o po kelių dienų išvežti į šalia Židikų buvusią Asteikių kaimo daržinę: vyrai uždaryti medinėje daržinėje, moterys ir vaikai – sinagogoje.

1941 m. rugpjūčio 9 d. [72] Pikelių moterys ir vaikai buvo nužudyti kartu su kitų valsčių moterimis ir vaikais toje pat vietoje, kur prieš kelias dienas nužudyti vyrai. Moterys buvo priverstos nusirengti. Kai kurie vaikai įmesti į duobes dar gyvi ir užkasti.

Ne visai sutampa datos. Tikriausiai žydai vyrai, kartu su Židikų vyrais, 1941 m. rugpjūčio 1 d. buvo perkelti į Mažeikius ir nužudyti 1941 m. rugpjūčio 3 d., o 1941 m. rugpjūčio 5 d. Pikelių moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai perkelti į Mažeikius; 1941 m. rugpjūčio 9 d. nužudyti kartu su kitų valsčių žydais. Taip buvo sunaikinta Pikelių žydų bendruomenė [29, 409].

Nužudytųjų skaičius. Židikų valsčiuje suimtų žydų skaičius, kaip rašo Brandišauskas [8, 207], įvairiuose šaltiniuose pateikiamas skirtingas:

a) tardymo protokoluose svyruoja nuo 200 iki 800 žmonių,

b) liudytojų parodymais Asteikių kaime buvo uždaryta apie 250 žydų vyrų, o Ruzgų dvare – apie 700 moterų ir vaikų (kartu su atvarytaisiais iš Pikelių).

Brandišauskas [7, 18] mano, kad valsčiaus aukų skaičius neturėtų būti didesnis kaip 400, o anksčiau pateikti skaičiai – padidinti.

Pirmiausia bandoma skaičiuoti žydus kartu su atvarytaisiais iš Pikelių. Iš anksčiau pateiktų duomenų žinoma, kad 1941 m. Židikuose gyveno apie 150 žydų [29, 396], maždaug 40 žydų šeimų [73]; Pikeliuose – apie 20 žydų šeimų (per 100 asmenų). Taigi iš viso galėtų būti apie 300 nužudytųjų.

Mažeikių apskrityje nužudytųjų skaičius ir laikas

Nužudytų žydų skaičius. Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos nacių žvėriškumams tirti atsakingojo sekretoriaus A. Čiplio ir komisijos nario Juozo Jurginio sudaryto dokumento „Bendros žinios apie vokiškųjų fašistų piktadarybių aukas Lietuvos TSR" [35, 44–45] suvestinėje pateiktas aktų skaičius – 2243 (iš 28 vietovių), prie Mažeikių apskrities nurodyta, kad pateikti 34 aktai, pagal kuriuos nužudyti ir nukankinti 4475 taikūs gyventojai (skaičiai padidinti; žr. *2 lentelę*).

2 lentelė. Bendros žinios apie vokiškųjų fašistų piktadarybių aukas Lietuvos TSR [39, 142]

Eil. Nr.	Pavadinimas	Aktų skaičius	Užmušta, nukankinta taikių gyventojų	Užmušta, nukankinta karo belaisvių	Išvaryta darbams (į Vokietiją ar pan.)
11.	Mažeikių apskritis	34	4475	–	1874

Kitoje panašioje suvestinėje [35, 22], kurią pasirašė Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos pirmininkas Antanas Sniečkus, aktų skaičius padidėjo iki 2352; tačiau žinios apie Mažeikiuose įvykdytas piktadarystes nepasikeitė.

Iš kur atsirado Mažeikių apskrityje 4475 nužudytieji? 1945 m. birželio 20 d. Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos dokumento „Bendras iš Mažeikių apskrities vokiečių okupacijos metais išvežtų į Vokietiją asmenų skaičiaus sąrašas" [48, 73] prieraše rašoma: *Iš viso Mažeikių apskrityje vokiškieji fašistiniai grobikai nužudė taikių gyventojų*

pagal Ylakių aktą 475
„ Mažeikių „ 4000
Iš viso: 4475

3 lentelė. Mažeikių apskrities valsčiuose gyvenusių (1938–1941 m.) [45] ir nužudytų (1941 m.) žydų skaičius ir laikas (Algimanto Muturo skaičiavimais)

Valsčius	Gyveno žydų (apytiksliai)	Žudynių vieta	Žudynių laikas	Nužudytųjų skaičius
Mažeikių miestas	1081 800–900 [78]	Mažeikiai, prie žydų kapinių, už 3 kilometų nuo miesto centro, prie tilto per Ventą	1941 m. rugpjūčio 3 ir 9 d.	apie 1000 a.
Akmenės	~100 a. (30 ž. š.)	"		43 a. (8 ž. š.)
Klykolių	30 a. (4–5 ž. š.)	"		21 a. (4–5 ž. š.)
Laižuvos	9–13 ž. š. ~40 a.	"		Per 30 žydų
Leckavos	35 a.	"		apie 40 žydų (8–9 ž. š.)
Mantartiškių	1 ž. š.	"		6 žydai (1 ž. š.)
Pikelių	vos kelios ž. š. ~20 a.	"		apie 100 a.
Tirkšlių	3–10 ž. š.	"		apie 40 a. (6–7 ž. š.)
Vegerių	50 a.	"		apie 30 a.
Viekšnių	apie 500 a.	"		per 400 a.
Žemalės		"		8–9 a. (2 ž. š.)
Židikų	apie 150 a. (40 ž. š.)	"		visi – apie 150 a.
Šedos	400 a. (110 ž. š.) 500 a. [75]	1. Seda, už pusės kilometro nuo Žyddvario k. 2. Mažeikiuose 3. Ylakiuose	1941 m. liepos 3 d. 1941 m. rugpjūčio 9 d.	apie 300 a.
Ylakių	100 ž. š.	Ylakiai, prie žydų kapinių, į pietvakarius nuo miestelio	1941 m. liepos 6–7 d.	apie 300 a.

Pastaba: a. – asmenų; ž. š. – žydų šeimų.

Iš viso nužudyta: Mažeikiuose 1869

Mažeikių apskrityje 2469

Pirmiausia pasidomėkime, kiek žydų gyveno Mažeikių mieste (Mažeikių valsčiuje žydų negyveno) ir apskrityje prieš pat Antrąjį pasaulinį karą.

Kaip rašoma literatūroje, 1940 m. liepos 1 d. Mažeikiuose gyveno 1100 žydų [7, 18] (tiksliau, 1081 žydas) [44]; 1940 m. – apie 900 [40]. Muturo skaičiavimais, 1940 m. liepos 1 d. Mažeikių apskrityje gyveno 3081 žydas.

Norėdami tiksliai sužinoti, kiek žydų gyveno Mažeikių apskrityje, peržvelkime, kiek jų gyveno kiekviename valsčiuje.

Valentinas Brandišauskas [7, 7–30] straipsnyje „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais" pateikė tokius suimtų ir nužudytų žydų skaičius: Akmenė, Klykoliai ir Mantartiškiai – apie 70 žmonių, Laižuva – apie 40, Seda – apie 300, Žemalė – 8–9 žmonės, Tirkšliai – apie 40, Vegeriai – apie 30, Viekšniai – 400, Pikeliai – apie 100, Židikai – apie 300, Leckava – apie 40, Mažeikiai – apie 1000. Išvadoje jis nurodė, kad *aukų būta apie 2500*. Mūsų duomenys yra artimi Brandišausko pateiktiesiems – apie 2500 nužudytųjų (*3 lentelė*).

Mažeikių apskrities valstybinės komisijos vokiečių fašistų ir jų bendrininkų piktadarybėms tirti 1944 m. gruodžio 7 d. akte [8, 211] rašoma: *Iš viso aptiktose duobėse buvo rasta daugiau kaip 4000 lavonų*. Šis skaičius reikštų, kad čia nužudyta 3000 žydų ir 1000 sovietinių aktyvistų, tačiau tai mažai tikėtina. Mūsų nuomone, 4000 atsirado todėl, kad pažiūrėjus į 1923 m. gyventojų tautinę sudėtį [34] matyti, jog 1923 m. Mažeikių apskrityje gyveno 71 101 žmogus, lietuviai sudarė 86,78% (61 707 asmenys), žydai – 5,62% (3999), latviai – 4,44% (3157) ir kiti. Skaičius 4000 pritemptas prie 1923 m. gyvenusių žydų skaičiaus.

Komisijos nurodytasis skaičius galėjo būti padidintas [8, 212]; be to, liudytojų teigimu, kapai neatkasti iki galo. Neteko girdėti ir aptikti kokios nors informacijos, kad į buvusią Mažeikių apskritį būtų buvę iš kur nors atvežta daugiau nei pusantro tūkstančio žydų ir čia nužudyta. Dar kartą tenka įsitikinti, kad statistika kai kuriais atvejais yra labai netikslus dalykas.

Mažeikiuose, šalia žydų kapinių, sušaudytų žydų skaičius svyruoja nuo 3000 (pasak įvykių liudytojų) iki 4000 (anot komisijos, 1944 m. ekshumavusios palaikus) [8, 7–30].

Mūsų skaičiavimais, Mažeikių mieste, prie kapinių, nužudyti 1859 asmenys, o Mažeikių apskrityje – apie 2500 asmenų; tai neatitinka 1944 m. sovietų pateiktų žinių (4475) apie nacių piktadarybes Lietuvos TSR Mažeikių apskrityje [38, 142]. Tikriausiai aukų buvo kur kas daugiau, tačiau šiuo metu nustatyti žuvusieji tik iš šių vietovių: Akmenės, Ylakių, Klykolių, Laižuvos, Leckavos, Mantartiškių, Mažeikių, Pikelių, Sedos, Tirkšlių, Vegerių, Viekšnių ir Židikų [62].

Žydų žudynių laikas. Mažeikių apskrities žydų žudynių laiką geriausiai rodo Mažeikių miesto žydų žudynių datos.

1. Kaip rašo Brandišauskas [7, 7–30], Mažeikiuose suimti iki 1000 žydų buvo laikomi sinagogoje.

2. 1941 m. liepos 29 d. vakare žydai vyrai nuvaryti prie žydų kapinių (apie 3 km už miesto, netoli Ventos) kasti duobių. Baigę kasti žydai nuvesti į Lačo daržinę [7, 7–30], netoli žydų kapinių.

3. 1941 m. rugpjūčio 3 d., kaip rašo *JEW* [40], Mažeikių vyrai buvo sušaudyti, kartu sušaudyti Leckavos [32], Židikų ir Pikelių [72] vyrai.

4. Po dviejų dienų (sušaudžius vyrus), t. y. 1941 m. rugpjūčio 5 d., moterys ir vaikai grąžinti į daržinę ir čia prabuvo keturias paras [72].

5. Pradėta varyti valsčiaus žydus į Mažeikius. Iš pradžių jie buvo perkelti iš atskirų valsčių ir apgyvendinti ant Ventos kranto, netoli Mažeikių [2], vėliau, sušaudžius Mažeikių vyrus, kartu su Mažeikių žydėmis ir vaikais atvaryti į daržinę, arčiau kapinių.

Kaip rašoma *JEW* [40], Brandišausko straipsnyje „Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais" [7] iš apskrities valsčių žydai (daugiausia moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai) buvo varomi į Mažeikius įvairiomis dienomis: 1941 m. rugpjūčio 1 d. – Židikų ir Pikelių žydai [7, 17; 33, 29]; 1941 m. rugpjūčio 4 d. – Akmenės, kartu su Klykolių [2] ir Viekšnių žydais [68]; 1941 m. rugpjūčio 4 d. [2] ar 1941 m. rugpjūčio 5 d. [66] – Vegerių žydai; 1941 m. rugpjūčio 5 d. – Leckavos [32] ir Tirkšlių [65] žydai.

6. 1941 m. rugpjūčio 9 d. Mažeikių moterys ir vaikai bei iš kitų valsčių atvaryti žydai (moterys, vaikai ir nesušaudyti vyrai) nužudyti Mažeikiuose, prie žydų kapinių.

7. 1941 m. liepos 6–7 d. apie 300 Ylakių valsčiaus žydų nužudyti Ylakiuose [17], prie žydų kapinių.

8. Nustatyti Sedos žydų žudynių laiką gana sudėtinga [17]. Pirmiausia, 1941 m. liepos pradžioje, buvo žudomi sovietiniai aktyvistai. Po to suimti žydai; apie 70 vyrų nuvaryti į Mažeikius (tai galėjo įvykti 1941 m. rugpjūčio 1 d.) ir nužudyti kartu su Mažeikių vyrais (1941 m. rugpjūčio 3 d.), paskui moterys ir vaikai nužudyti kartu su kitomis valsčiaus žydėmis Mažeikiuose, prie žydų kapinių (1941 m. rugpjūčio 9 d.). Kai kurie sušaudyti Sedoje, prie žydų kapinių.

Literatūra

1. Abromavičius S., *Du Aleksandro Zapkaus gyvenimai*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 2012.
2. Akmenė, in Pinkas Hakehillot Lita: Akmian, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00155.html.
3. *Akmenė: kraštas ir žmonės* [kraštotyrinė monografija], sudarė L. Rozga, Utena: UAB „Utenos Indra", 2012.
4. Aleksandravičiūtė-Navickienė Z., Nejaugi mes visi kalti?, *Vienybė*, nr. 19 (5532), 1995, kovo 8.
5. Anušauskas A., *Holokaustas Lietuvoje*, CD.
6. Bauža K., 1941 m. sukilimas Viekšniuose, *Vienybė*, nr. 45 (5661), 1996, birželio 12.
7. Brandišauskas V., Mažeikių apskrities žydų likimas Antrojo pasaulinio karo metais, *Genocidas ir rezistencija*, 2006, 2 (20).

8. Brandišauskas V., Mažeikių miesto ir valsčiaus žydų likimas, in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 2011.
9. Cichanavičiaus S., 1958 m. rugpjūčio 25 d. liudijimas, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 20.
10. *Detalus aprašymas M=26901. Kultūros vertybių departamentas*, Žydų žudynių vieta ir kapas, in http://kvr.kpd.lt/heritage/Pages/KVRDetail.aspx?MC=26901&lang=lt.
11. Drukteinienė L., Ylakių žydų bendruomenė, in *Mano senelių ir prosenelių kaimynai žydai*, Vilnius: Garnelis, 2002.
12. Eidintas A., *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
13. Elekšis J., Šaudo žydus, *Aš mačiau* [eil., prisiminimai, publicistika, humoras ir anekdotai], Vilnius: Elpuka, UAB „Mokslo aidai, 1995.
14. Formulevičiaus T. R., 1944 m. lapkričio 16 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
15. Formulevičiaus T. R. , 1945 m. vasario 2 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
16. Gedvilas A., Viekšnių savivaldybei – 200 metų, *Vienybė*, nr. 7 (5215), 1992, sausio 25.
17. Ylakiai, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 416–421), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_416.html.
18. Ylakiai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 7, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2005.
19. Jankūno S. 1945 m. kovo 1 d. liudijimas, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
20. Januta K., Ylakių žydai, *Mūsų žodis*, 1999, kovo 6.
21. Kačinskaitė A., Sedos miestelio žydų sinagogos, in *Žemaičių praeitis*, d. 5: *Seda, Parapijos istorija ir dailės paminklai*, Vilnius, 1997.
22. Kašėtos J. 1946 m. spalio 12 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
23. Kerys B., Gyvenimas nuožmių permainų metais: Laikas ir likimai [Edvardo ir Jadvygos Perminų, gyvenančių Čekų kaime, pasakojimai], *Vienybė*, nr. 115 (6084), 1999, spalio 7.
24. Kerys B., Mūsų senieji „brokeriai", *Vienybė*, nr. 38 (5551), 1995, gegužės 13.
25. Kerys B., *Viekšnių kraštas: bibliografija ir žinios krašto istorijai*: rankraštis, panaudota: 2 skyrius, Istorija; 2.5 poskyris, Žydų žudymas, Holokaustas, Kriaučiūnas Stanislovas, atsiminimai 2000 m. liepos 24 d. žodžiu; J. Mačiaus parodymai 1944 m. lapkričio 26 d. ir gruodžio 1 d.; Emilija Tamkevičienė, atsiminimai, 2000 m. liepos 25 d. žodžiu, tekstai perrašyti iš diktofono, *Viekšniai įamžinti tom - Yumpu*, https://www.yumpu.com/lt/document/view/19181575/2-skyrius-vieksniu-krasto-istorija-elektroniniu- istekliu-archyvas.
26. Kinčino A. 1945 m. spalio 5 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
27. Klykuoliai, in Pinkas Hakehillot Lita: Klykuoliai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00597c.html.
28. Kodochigov P., *Marta Laube*, Moskva: Izdatelstvo političeskoj literatury, 1991.
29. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
30. Laižuva, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 130–134), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_130.html.
31. Laižuva, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.

32. Leckava, in Pinkas Hakehillot Lita: Leckava, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00363c.html.
33. Levinsonas J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
34. *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas: Lietuvos Respublikos Centrinis Statistikos Biuras, 1923, l. xix.
35. LMAVB, f. f 159-1.
36. Mačio J. 1944 m. lapkričio 26 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
37. Mačytė-Antanaitienė Ž., *Širdies dalelė Viekšniuose*, Klaipėda: Eldija, 1997.
38. *Masinės žudynės Lietuvoje. 1941–1944*: Dokumentų rinkinys, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965.
39. *Masinės žudynės Lietuvoje. 1941–1944*: Dokumentų rinkinys, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
40. Mažeikiai, in Preserving Our Litvak Heritage, Volume II (Pages 86–101), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania5/lit5_086.html.
41. Mažeikių apskritis, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Mažeikių_apskritis.
42. *Mažeikių krašto enciklopedija*, Ruzgų dvaras, in http://www.mke.lt/Ruzgų_dvaras.
43. Muturo A. Mažeikių krašto muziejaus istoriko medžiaga, projektas *Žydų pėdsakai Mažeikių žemėje*, Mažeikių muziejus, 2005.
44. Muturas A., *Pavenčiuose žydų laukė mirtis*, d. 3: *Būdas Žemaičių*, nr. 68 (1110), 2006, birželio 23.
45. Muturas A., *Pavenčiuose žydų laukė mirtis*, d. 5: *Būdas Žemaičių*, nr. 84, 2006, rugpjūčio 22.
46. Muturas A., *Pavenčiuose žydų laukė mirtis*: pabaiga: *Būdas Žemaičių*, nr. 89, 2006, rugsėjo 4.
47. Muturas A., *Žydai Vinkšnos prieglobstyje*: rankraštis, ruošiamas spaudai, Algimanto Muturo asmeninis archyvas.
48. *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
49. Pakalniškio J. 1945 m. sausio 26 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
50. Pažintis su Lietuva, in *Tūkstantmečio knyga*, 1: *Kraštotvarka*, Kaunas, 1999.
51. Pocevičiaus P. 1946 m. gruodžio 21, 23 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
52. Rimšos A. 1958 m. spalio 2 d. parodymai, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros, leidykla, 1960.
53. Rimšos A. 1958 m. spalio 29 d. liudijimas, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
54. Rozga L., Iš kraštotyrininko užrašų: Verti šviesaus atminimo, *Vienybė*, nr. 13 (5425), 1994, vasario 15.
55. *Seda*, sudarė A. Butrimas, P. Šverebas, *Žemaičių praeitis*, d. 5, Vilnius, 1997.
56. *Seda*, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 274–284), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_274.html.
57. Sedos rajono DŽDT vykdomojo komiteto pirmininko Konstantinavičiaus ir sekretorės Gurauskienės pažyma, datuota 1958 m. gruodžio 10 d., pažymos kopija yra knygoje *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
58. *SS tarnyboje*, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1961.
59. Strakšaitės J. 1946 m. spalio 18 d. liudijimas, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

60. Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942, *Lietuvos generalinės srities administracinis žemėlapis 1941–1944*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
61. Šverebas P., *Dėl Sedos žydų genocido fakto ir vietos nustatymo: prisiminimai*, Autoriaus asmeninis archyvas.
62. *Švietimas apie holokaustą: žemėlapiai*, in http://www.holokaustosvietimas.smm.lt/zemelapiai.
63. The Holocaust, in 21 Lithuanian Towns, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania3/Lithuania3.html#TOC.
64. Tirkšliai, in *Mažeikių krašto enciklopedija*, http://www.mke.lt/Tirkšliai.
65. Tirkšliai, in Pinkas Hakehillot Lita: Tirksliai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00304b.html.
66. Vegeriai, in Pinkas Hakehillot Lita: Vegeriai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00217b.html.
67. Veito R. 1944 m. spalio 13, 16, 25, 27 d. liudijimas, in *Neužmiršime*, parengė G. Erslavaitė, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.
68. Viekšniai, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 398–415), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_398.html.
69. Vitkus A., Bargmanas Ch., Nacių okupacijos metais viekšniškiai žydų nešaudė, *Vienybė*, nr. 27 (7719), 2014, balandžio 5.
70. Vitkus A., Bargmanas Ch., Šverebas P., Sedos žydų bendruomenės žūtis 1941 metais, *Būdas Žemaičių*, nr. 27, 29, 30 (1889, 1891, 1892), 2014, balandžio 8, 15, 18.
71. Vitkus A., Muturas A., Bargmanas Ch., Žydų žudynės Mažeikių apskrityje 1941 metais, *Voruta*, nr. 7–9 (697–699), 2010, balandžio 10.
72. Židikai, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 430–436), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_430.html.
73. Židikai, in *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
74. Židikai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Židikai.
75. *Žydai Lietuvoje*, Mažeikių rajonas, Mažeikių regiono (Sedos, Viekšnių, Tirkšlių, Židikų, Mažeikių) žydų bendruomenės, in http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/741/.

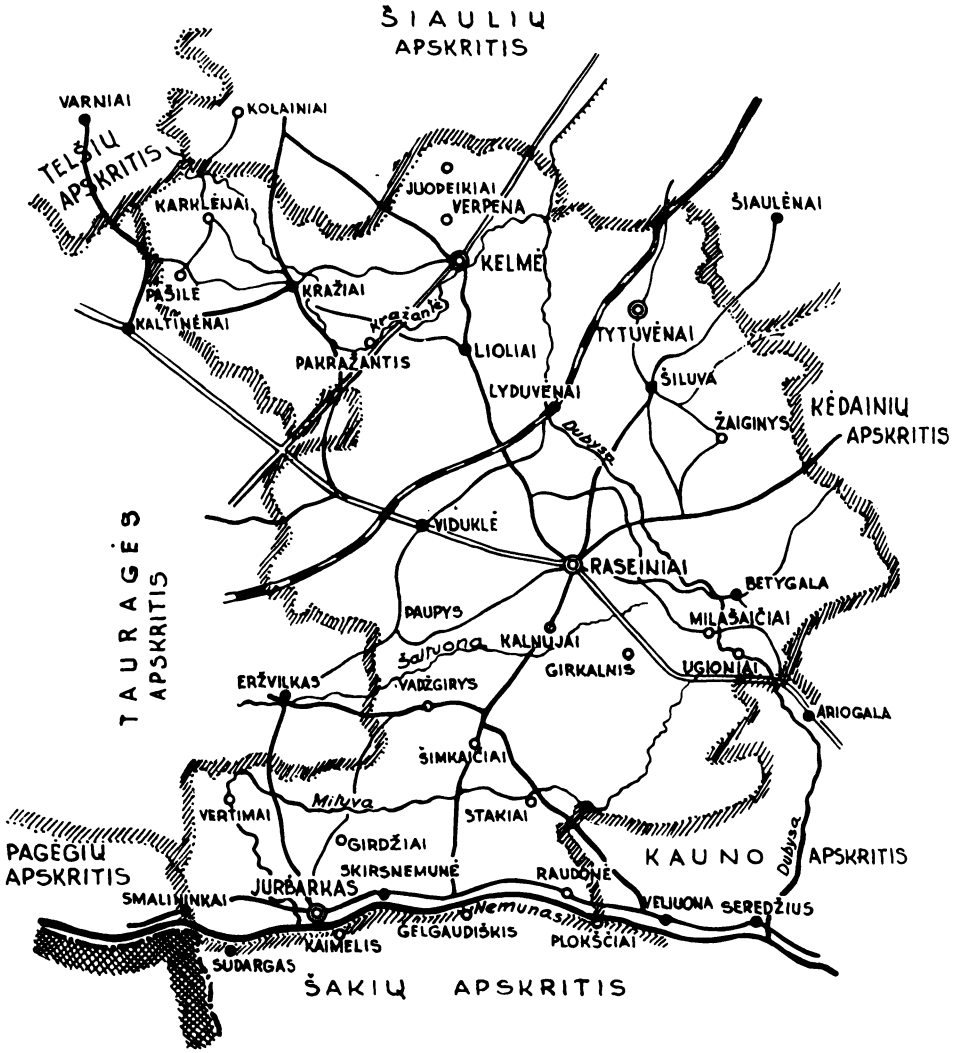

RASEINIŲ APSKRITIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkaimiai, kaimai, dvarai
- Apskrities riba
- Valstybės siena
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai

Raseinių apskritis

- Betygalos valsčius / 167
- Girkalnio valsčius / 171
- Jurbarko valsčius / 174
- Kelmės valsčius / 182
- Kražių valsčius / 189
- Nemakščių valsčius / 194
- Raseinių miestas ir valsčius / 198
- Raudonės valsčius / 212
- Šiluvos valsčius / 217
- Šimkaičių valsčius / 226
- Tytuvėnų valsčius / 229
- Viduklės valsčius / 233

Atviri Raseinių apskrities žydų žudynių klausimai / 236

Literatūra / 240

Iki Antrojo pasaulinio karo Raseinių apskritį sudarė šie valsčiai: Betygalos, Girkalnio, Jurbarko, Kelmės, Kražių, Nemakščių, Raseinių, Raudonės, Šiluvos, Šimkaičių, Tytuvėnų, Viduklės [67, 488; 126, 54–55].

Dabar minėtieji valsčiai įeina į trijų rajonų sudėtį: Jurbarko (Jurbarko, Raudonės, Šimkaičių), Raseinių (Betygalos, Girkalnio, Nemakščių, Raseinių, Šiluvos, Viduklės) ir Kelmės (Kelmės, Kražių, Tytuvėnų).

Raseinių apskričiai priklausė ir du miestai: Raseiniai bei Jurbarkas.

Dabartinės Raseinių rajono ribos su holokausto paminklais

Betygalos valsčius

Betygala – viena seniausių vietovių Žemaičiuose, minima jau nuo Mindaugo laikų. Miestelis įsikūręs maždaug už 2 kilometrų nuo Dubysos, prie mažo Vieversos upelio. Betygalos apylinkės labai gražios, ypač puikus Dubysos slėnis, krantai, jos intakai. Miestelį puošia šaulių pastatytas Vytauto Didžiojo paminklas (skulptorius Petras Aleksandravičius), išlikęs net sovietiniais laikais.

1923 m. Betygaloje užregistruoti 334 gyventojai, iš kurių 85 žydai (25%). Kraštotyrininkės Emilijos Skudrienės, suregistravusios Betygalos žydų šeimas, duomenimis, tarpukariu Betygaloje gyveno 14 žydų šeimų [120; 146]. Tarp jų buvo vaistininkas, gydytojas, daug prekybininkų; kai kurie vertėsi žemės ūkiu. Betygaloje žydai turėjo savo sinagogą (nugriauta po karo), keletą parduotuvių, lentpjūvę ir malūną. Taip pat kelioms žydų šeimoms priklausė šalia miesto esantys dvarai, užsiimantys žemės ūkiu. 1940 m. miestelyje buvo likę tik 11 žydų šeimų (apie 67 asmenys) [6], tarp jų buvo 17 žydų vaikų nuo ketverių iki 17 metų.

Antrasis pasaulinis karas žiauriai palietė Betygalos miestelio žydus. Dabar nei žydų, nei žydų vaikų klegesio Betygaloje nėra. Daugelis jų sušaudyti karo pradžioje, tik keletui vietinių ar iš kitur atbėgusių žydų pasisekė išlikti; išsislapstė pas Betygalos seniūnijos gyventojus, toli nuo apskrities centro, retai lankomuose vienkiemiuose, tačiau po karo pradingo iš Betygalos ir jie. Tiek literatūroje, tiek internete sunku atsekti, kur ir kaip žuvo žydų bendruomenė.

Pagrindinė Betygalos žydų žuvimo vieta, kaip rašoma literatūroje [73; 87] yra Ariogaloje. Tačiau niekas iš Betygaloje apklaustų liudytojų nepatvirtino, kad Betygalos žydai būtų buvę sušaudyti Ariogaloje. Matyt, Ariogaloje 1941 m. rugpjūčio 14 d. buvo sušaudyti tik Ariogalos ir iš Josvainių atvaryti žydai (apie 200 asmenų). Liudytojas Dominykas Misius [90] prisiminė, kad apie 1962 m. Ariogaloje buvo perlaidoti tik sušaudytieji Betygaloje ir Antupyčiuose. Tikslesnės datos reiktų ieškoti Ariogalos bei Betygalos valsčių archyvuose.

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus masinių žydų žudynių vietų žemėlapyje [87] nurodytos dar trys žudynių vietos: Betygalos apylinkių Antupyčių, Začišių ir Pilkalnio kaimai. Prie jų prirašyta, kad šios Ariogalos ir Josvainių žydų žudynių vietos nustatytos remiantis vietinių gyventojų prisiminimais, tačiau jos netyrinėtos, nepatikslintos, į saugomų objektų sąrašus neįtrauktos. Jokių įamžinimo ženklų nėra. Knygoje *Raseinių krašto*

žydai [109, 83] Raseinių muziejaus darbuotoja Lina Kantautienė rašo, kad *niekur nepaminėti Betygalos žydai, kurie sušaudyti miestelio apylinkėse*. Šios knygos straipsnyje „Betygalos žydai" [109, 140–151] muziejininkės Marijonos Birutės Navakauskienės, mokytojos Ramunės Jasulaitienės ir kraštotyrininkės Emilijos Skudrienės surinkti liudytojų pasakojimai mini kaip tik tuos tris Betygalos apylinkių kaimus.

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui, tris savaites Betygalą kontroliavo baltaraiščiai, nes vokiečių kariuomenės čia nebuvo. Jie plėšė žydų namus, tyčiojosi. Kaip rašoma *JEW* [6], 1941 m. liepos viduryje šešios žydų šeimos iš Betygalos buvo nuvarytos į Začišiuose esantį žydo Berelio Viniko ūkį, kitos penkios šeimos – į Šliomui Vinikui ir Aronui Smolenskiui priklausiusį ūkį prie Betygalos.

Į pietus nuo miestelio, prie Pilkalnio kaimo, yra dvigubas piliakalnis. Čia 1941 m. liepą Arklių dauboje, tarp piliakalnių, buvo nušauti vaistininkas Koganas su žmona. Kai kiti žydai jau buvo suvaryti į laikinus getus, vaistininkui su žmona buvo leista dar kurį laiką dirbti Betygalos miestelyje, nes naujajai valdžiai reikėjo provizoriaus paslaugų. Be to, kiek galėdamas juos užtarė kunigas Pranciškus Janulaitis. Tačiau, kai sumažėjo vaistų atsargos, vaistininkas Koganas su žmona buvo suimti ir vežami sušaudyti. Vežimui iš vieškelio išsukus į takelį, vedantį Pilkalnio daubos pusėn, aukos pradėjo blaškytis. Tada Veliuona, Povilaitis ir Gečas juos čia pat ir nušovė. Į daubą nuvežė jau negyvus. Pasigirdus šūviams, iš slėptuvių išlindo du slapstęsi broliai Jarovskiai ir buvo čia pat nušauti. Liudytojų Teodoro Stankūno [109, 142] ir K. Stepulienės [109, 151] pasakojimais, taip buvo nušautas Betygalos rabinas Abelis Jarauskas (Jarovskis) bei jo brolis. Navakauskienės [109, 142] užrašytu liudijimu, Arklių dauboje sušaudytas ir vienas iš brolių Zivų (Leiba Zivas), kurie vežiodavo prekes ir turėjo užvažiuojamąjį kiemą.

Kita žydų šaudymo vieta – Antupyčių kaimas. Daug informacijos pateikė Skudrienės [109, 148–149] užrašyti liudytojų pasakojimai. 1941 m. vasarą žydai (atrodo 5), laikyti Pažvirintyje, Jagučianskienės dvare (daržinėje), buvo atvežti nuo Ugonių pusės prie Upytės upelio ir Antupyčių kaime sušaudyti. Antupyčiuose buvo įrengtas mažytis getas (prieš karą čia gyveno žydai Smolenskiai): pulkelis žydų buvo atvaryti iš Betygalos ir keletą dienų praleido čia daržinėje. Liudytoja Petrūna Jukilaitytė-Gailiuvienė pasakojo, kad ir 1942 m. (supainioti metai) čia šaudyti žydai. Liudytoja Joana Štuikytė-Andriukaitienė su kitais vaikais praplėšę daržinės lentą ir stebėję, kaip rūsiuose šaudomi žydai. Išsigelbėjo tik Aronas Smolenskis, pasislėpęs pas ūkininką Dominyką Viščių. Vietiniai žmonės pasakojo, kad kunigas Jonas Plankys (prieš karą Betygaloje įsteigė biblioteką) kvietė visus besislapstančius žydus į bažnyčią krikštytis ir tuo būdu išvengti nacių persekiojimo. Susirinkę žydai buvo suimti, nuvaryti prie Upytės upelio ir sušaudyti. Yra Arono Smolenskio dukters Birutės Šlapikienės 1994 m. rugpjūčio 12 d. surašytas

Betygala, Arklių dauba, kur buvo nušauti vaistininkas Koganas su žmona ir rabinas Abelis Jarauskas

jos mamos Janinos Viščiūtės-Smolenskienės liudijimas [121], kad *tas kunigas pats važinėjo po miestelį ir rinko žydus.*

Marijona Viščiuvienė primygtinai prašiusi Smolenskį neiti į bažnyčią, ir taip šis išvengęs mirties. Po karo Smolenskis vedė Viščių dukrą Janiną ir susilaukė keturių vaikų (dviejų sūnų ir dvejų dukrų). Apie Dominyko ir Marijonos Viščių pasiaukojimą gelbstint Aroną Smolenskį plačiau aprašyta Polio Ragožio publikacijoje laikraštyje *Ūkininko patarėjas* [106] bei Kauno krašto laikraštyje *Naujos tėviškės žinios* [135]. 2011 m. rugsėjo 15 d. prezidentė Dalia Grybauskaitė Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiais apdovanojo 55 Lietuvos piliečius, Antrojo pasaulinio karo metais nuo nacių persekiojimo gelbėjusius žydus. Tarp apdovanotųjų – ir šviesios atminties vilkijietė Janina Smolenskienė, kartu su tėvais Marijona ir Dominyku Viščiais, seserimis Jadvyga Ambraziūniene ir Elena Medziukiene gelbėjusi savo kaimynus.

Trečioji žydų žudynių vieta – Začišių kaimas, esantis už Ilgižių bei Ročių. Už gero kilometro nuo Ročių į Začišių vienkiemį (Začišių žydų ūkį) buvo suvaryti žydai iš Ilgižių ir Betygalos. Liudytojos Genovaitės Mačianskaitės-Gudauskienės [109, 141] pasakojimu, pakeliui į Krakes, pro Kymantus, Didkaimį pradardėję trys vežimai su žydais ir pasukę Začišių kaimo link. Žydai buvę suvaryti į daržinę (lyg ir getą) ir čia išbuvę tris dienas. Iš ūkio išeiti neleidę.

Skudrienės pasakojimu, Mina Vinikaitė, gyvenusi pas dėdes Berelį ir Šliomą Vinikus, supratusi, kad kažkas daržinėje vyksta, anksti ryte išginė karves ir pabėgo į mišką. Po karo išvyko į Izraelį.

Mačianskaitė-Gudauskienė [109, 141] pasakojo, kad žydai buvę išstumti iš daržinės ir pamiškėje, ant duobės krašto, sušaudyti. Začišių kaime žydus šaudę stambesni ūkininkai iš Ilgižių. Manoma, kad žydai sušaudyti Daugirdo giraitėje prie griovio. Išsigelbėjo viena žydaitė iš seserų Zivaičių: kai

aplinkui nutilo šūviai, ji išsiropštė iš duobės ir prisiglaudė Lukauskų sodyboje. Po karo žudynių vietoje buvo aptvertas žemės kauburėlis, kaip žydų amžino poilsio vieta (liudytojo Vinco Akstino pasakojimas). Dabar čia sodybų jau nėra, išnyko ir žydų ūkio ribos bei pamatai; viskas apžėlė krūmokšniais, o aplinkui ariami privatūs laukai. Išliko tik ilgaamžiai ąžuolai ir prie vieno ąžuolo pastatytas kryžius, bylojantis apie čia buvusį gyvenimą.

JEW [6] rašo, kad Betygalos žydai nužudyti 1941 m. rugpjūčio 28 d. (5 Elul 5701). Tik dviem jaunoms žydėms pasisekė pabėgti. Jas paslėpė vietiniai gyventojai ir jos išgyveno.

Pavieniai žydai šaudyti ir kitose vietose. Navakauskienės [109, 149] užrašytas liudijimas, kad Volfas Todrasavičius, pravarde Ulfa, sušaudytas Šilininkų kaime, Skudrienės [109, 147], – kad siuvėjas Grabauskis nuo Milašaičių nušautas padubysio šlaite, einantis į Maslaukiškių malūną, ir kita.

Beje, Betygalos žydų šaudyme dalyvavo ir Raseinių geto viršininkas Aleksas Grigaravičius. Pabėgusi iš Raseinių geto Zisla Flaumienė 1947 m. spalio 2 d. liudijo [24; 25]: *Pasinaudojusi tamsa ir pabėgau į Raseinius* [...] *Tą pačią naktį išėjau į Betygalos valsčių pas savo tikrą seserį Echą Lichterytę. Kitą dieną pamačiau, kad pilnas vežimas policininkų, tarp jų ir Grigaravičius, atvažiavo prie ūkio, kur gyveno vien žydai* [tai galėjo būti Začišių kaime. – *Aut.*] [...] *Man pavyko pabėgti. Pasislėpusi miške stebėjau, kas vyksta. Grigaravičius su kitais policininkais surinko visus žydus, nuvedė už daržinės ir sušaudė iš automato.* Deja, Betygalos kraštotyrininkams nepasisekė nustatyti Echos Lichterytės gyvenamosios vietos.

Betygala, Antupyčių gyventojas Dominykas Misius rodo, kur rasti žydų sušaudymo vietoje pastatytą paminklą (iš kairės: geografė muziejininkė Marijona Birutė Navakauskienė, kraštotyrininkė Emilija Skudrienė, prof. Aleksandras Vitkus) ir paminklas Antupyčiuose

Paminklas. Mums pavyko per Antupyčių gyventoją Dominyką Misių sužinoti, kad apie 1962 m. Betygalos žydai, nužudyti Antupyčių kaime, buvo perlaidoti Ariogaloje. Lietuvai atgavus nepriklausomybę Antupyčiuose Smolenskių vaikams grąžintoje žemėje atsiradęs paminklas. Jį pastatė statybininkai, remontavę Požėčių mokyklą, tačiau paminklas nebuvo baigtas. Tai iš akmenų sumūryta piramidė su akmeniniu gaubtu viršuje. Paminkle yra niša ir palikta vieta užrašui, tačiau nespėta to padaryti. Melioruojant laukus, aplink paminklą surinkta daug didelių ir gražių akmenų, kuriuos sustačius meniškai, pasipuoštų paminklo aplinka. Dabar be vietinių gyventojų pagalbos rasti paminklo beveik neįmanoma, nes nėra nuorodos, be to, reikia eiti apie 200 metrų lauku nuo kaimo keliuko.

***

1941 m. liepą prie Pilkalnio kaimo, Arklių dauboje, nušauti vaistininkas Koganas su žmona, Betygalos rabinas Abelis Jarauskas (Jarovskis), jo brolis bei verslininkas Leiba Zivas.

1941 m. vasarą Antupyčių kaime sušaudyti penki žydai, laikyti Pažvirintyje, ir pulkelis Betygalos žydų. Išsigelbėjo Aronas Smolenskis.

1941 m. rugpjūčio 28 d. Začišių kaime, Daugirdo giraitėje, sušaudyti žydai iš Ilgižių ir Betygalos (atvaryti trys vežimai su žydais). Išsigelbėjo tik Mina Vinikaitė.

Betygaloje sušaudyti 67 žydai, t. y. visa žydų bendruomenė.

Girkalnio valsčius

Girkalnio (žyd. *Girtegole*) miestelis yra Raseinių rajone, netoli automagistralės Kaunas–Klaipėda, Apusino aukštupyje. Tarpukariu Girkalnis buvo Raseinių apskrities valsčiaus centras. Kaip rašoma straipsnyje „Girkalnis: Kovno" [30], prieš Antrąjį pasaulinį karą Girkalnyje gyveno 27 žydų šeimos, t. y. apie 120–130 asmenų.

Pasinaudoję spaudos skelbtais duomenimis ir aplankę visus paminklus, bandysime atkurti žydų žūtį Girkalnio valsčiuje 1941 metais.

Saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio ataskaitoje [76, 283; 85, 133], 1941 m. gruodžio 1 d. pateiktoje Berlynui, yra įrašas: *1941 m. liepos 8 d. nužudyti Girkalnyje 6 komunistiniai veikėjai*, t. y. *sovietiniai aktyvistai*.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 146] rašo, kad Girkalnio žydų bendruomenė buvo iššudyta netoli Girkalnio, Kurpiškių kaime. Šis kaimas (buvęs Paliesio dvaro palivarkas) yra maždaug už 10 kilometrų į pietryčius nuo Raseinių, netoli Girkalnio.

Arūnas Bubnys [10, 148], remdamasis archyviniais dokumentais (*MŽL*; S. Dulinsko 1968 m. spalio 24 d. apklausos protokolas), nustatė, kad po 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. žudynių, sušaudžius 298 asmenis, likę gyvi Raseinių žydai buvo išvaryti į Biliūnų dvarą, kuris priklausė sovietų į Sibirą ištremtam grafui Bilevičiui (Biliūnų dvaro sodyba Šaltuonos upelio kairiajame krante: Raseinių apskritis, Girkalnio seniūnija, Biliūnų kaimas).

Kaip rašo Albinas Gražiūnas knygoje *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944* [34], 1941 m. rugpjūčio 30 d. Biliūnų dvare buvusius žydus naciai apsupo, paskui iššudė Prabaudos šaudykloje, kur prieš karą Lietuvos kariuomenės Raseinių įgulos kariai mokydavosi šaudyti. Kartu su Raseinių žydais nužudyti ir aplinkinių miestelių žydai. Šiuo Gražiūno teiginiu yra abejojančiųjų (pvz., Girkalnio kraštotyrininkas Stasys Feiza, Raseinių muziejaus muziejininkė Lina Kantautienė ir kt.).

Taigi 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. Kurpiškių kaime sušaudyti paskutiniai Raseinių žydai. Juos iš Biliūnų dvaro varė baltaraiščiai, o šaudė naciai [10, 166], tačiau Josifas Tacas knygoje *Raseinių krašto žydai* [129, 160] teigia, kad *visi Girkalnio žydai buvo taip žiauriai, nedalyvaujant nė vienam vokiečiui, iššudyti.*

Sušaudytųjų skaičius ir data. Sušaudytųjų skaičiai nevienodi. Skaičius 1650 pirmą kartą įrašytas knygoje *MŽL* [86, 400], paskui nuolat kartojamas tiek spaudoje, tiek paminklo užraše. Pirma, sovietiniais laikais buvo nurodyta didinti nužudytųjų skaičių, antra, skaičius 1650, matyt, apėmė ne tik Girkalnio, bet ir dalį aplinkinių valsčių sušaudytų žydų.

Vikipedijoje [32] rašoma, kad Antrojo pasaulinio karo metais nužudyta 130 Girkalnio žydų. Tą patvirtina ir kita internete esanti informacija *Girkalnis: Kovno* [30]. Iš tikrųjų visuose informacijos šaltiniuose: Bubnio pateiktoje archyvinėje medžiagoje, internete [24; 30] rašoma, kad Girkalnyje nužudyta 130 žydų o Kurpiškėse (žyd. *Kurpishok*) – 600–650 asmenų. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [64, 559] rašo, kad 1941 m. naciai prie Girkalnio nužudė apie 800 Raseinių žydų ir komunistų aktyvistų. (Tai atitinka Jägerio ataskaitą!) 1971 m. spalio 5 d. Raseinių rajono laikraštyje *Naujas rytas* S. Stulgys straipsnyje „Pažinkime gimtą rajoną. Girkalnis" [124] rašo: *Prie Pramedžiavos kelio rimty ir tyloj rymo paminklinis akmuo. Čia 1941 m. fašistai nužudė apie 800 žmonių.* Tai atitinka realų nužudytųjų skaičių, kuris ir buvo ant senojo paminklo.

Kita informacija internete *Girkalnis: Kovno* [30], kad Girkalnyje 120 vyrų, moterų ir vaikų buvę suvaryti į tris namus ir ten išbuvę be maisto visą savaitę. Po to, žliaugiant lietui, griaudžiant ir žaibuojant, visi buvę nuvesti į Kurpiškes, čia turėję nusirengti ir buvę sušaudyti. Tik lengvai sužeistam Icikui Bliacheriui, kai baltaraiščiai baigė darbą, pasisekę pabėgti ir išlikti gyvam.

Tiesa, kartais nesutampa datos: antai Josifo Taco straipsnyje [129, 160] rašoma, kad Girkalnyje žydų žudynės vyko 1941 m. rugpjūčio 21 d. ir kad *daugiau kaip 40 giminaičių yra žiauriai nužudyta ir sumesta į duobes netoli Girkalnio, Kurpiškių kaime, tik 1350 m nuo Šmuilinės, kaip vadina seni girkalniškiai mano senelio namus*, tačiau kiti šaltiniai nurodo kitas datas. Pavyzdžiui, Eksielis [23, 157] teigia, kad žudynės įvyko 1941 m. rugpjūtį per Žolinę (t. y. rugpjūčio 15 d.), Gražiūnas [33, 236] – 1941 m. rugpjūčio 30 dieną.

VLE [33, 702] patikslino Girkalnyje žuvusių žydų skaičių: *1941 08 vokiečių okupacinės valdžios nurodymu Girkalnio valsčiuje, Kurpiškių kaime, buvo nužudyta apie 130 Girkalnio žydų.*

Rengdami šią knygą, radome dar vieną patikslinimą *JEW* [31], kad 120 iškankintų ir nusilpusių Girkalnio žydų sušaudyti Kurpiškėse 1941 m. rugpjūčio 21 dieną. Prieš tai sumuštas rabinas, o keletas vyrų ir penkios vyresnio amžiaus moterys išvesti už miestelio ir sušaudyti. Tai atitinka Jägerio ataskaitą [76, 283; 85, 133], kad 1941 m. liepos 8 d. sušaudyti *sovietiniai aktyvistai*. Toje pačioje enciklopedijoje rašoma, kad pagal sovietinius šaltinius Kurpiškėse nužudyta 1600 asmenų, ir priduriama, jog g*alima daryti prielaidą, kad nužudyti Girkalnio žydai buvo tarp jų.*

Į tai atkreipėme dėmesį jau anksčiau ir rašėme, kad Kurpiškių kaime (prie Girkalnio) buvo nužudyta 600–650 žydų iš Raseinių miesto ir 120–130 žydų (kartu su sovietų aktyvistais) iš Girkalnio. *MŽL* [86, 400] pateiktame valsčių sąraše neteisingai nurodyta, kad Girkalnio valsčiuje Kurpiškių kaime nužudyta 1600–1650 asmenų, tai dvigubai daugiau negu Jägerio ataskaitoje. Tą patį kartoja ir *JEW* [31].

Vis dėlto atsiradus datai, kad 120–130 Girkalnio žydų nužudyta 1941 m. rugpjūčio 21 d., o iš Raseinių atvaryti žydai 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d., bendras sušaudytų žydų skaičius nesikeičia: pasak Jägerio [76, 283; 85, 133] ir patikslinta Bubnio [10, 166; 46, 148], – 843 žydai.

Girkalnio kraštotyrininkai, remdamiesi įvykių aplinkybėmis, turėtų atidžiau registruoti ir, kiek įmanoma, tikslinti paminklų užrašus.

Paminklas. Iš automagistralės Kaunas–Klaipėda pasukus į Girkalnį ir privažiavus miestelį, reikėtų sukti Pramedžiavos keliu Medekšių kaimo link. Už 2–3 kilometrų yra Džanerio stulpas, rodantis paminklo kryptį. Žydų žudynių vietoje ant paminklo užrašyta: *Čia buvo pralietas apie 1650 žydų vaikų, moterų ir vyrų kraujas. Juos 1941 m.08 mėn. žiauriai nužudė hitleriniai budeliai ir vietiniai talkininkai. Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.*

Dabar Kurpiškių kaimo jau nėra, todėl Raseinių rajono kultūros vertybių registre [110] (Nr. 2091) atsirado istoriškai pakeistas įrašas, kad Girkalnio miestelio žydų žudynių vieta ir kapas yra Raseinių rajone, Girkalnio

Paminklas Girkalnio ir Raseinių žydams, nužudytiems Kurpiškių kaime

seniūnijoje, Medekšių kaime, t. y. pakeisti istoriniai vietovių pavadinimai: žudynės vyko Kurpiškių kaime, tačiau paminklo ieškoti dabar reikėtų Medekšių kaime. Taip Raseinių kultūros vertybių registras grąžintų istorinę tiesą.

***

Girkalnio žydų ir iš Raseinių atvarytų žydų žudynių vietos yra atskiros, tik paminklas buvusiame Kurpiškių kaime bendras.

1941 m. rugpjūčio 21 d. nužudyta 120–130 Girkalnio žydų. Iš Raseinių atvaryti 600–650 žydų nužudyti 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 dienomis.

Jurbarko valsčius

Vienas gražiausių Lietuvos turistinių maršrutų eina panemune: nuo Raudondvario, per Seredžių, Veliuoną iki pat Jurbarko. Čia pamatysime renesanso stiliaus pilių, dvarų ansamblių su parkais, išlikusių XIII–XV a. Nemuno gynybinės linijos fragmentų, puikių panemunių kraštovaizdžių, kultūros vertybių: istorijos, archeologijos, architektūros, urbanistikos, dailės kūrinių. Tarp šių gražių bei vertingų paminklų ne visada pastebimi istoriniai paminklai, primenantys Antrojo pasaulinio karo įvykius. Tai holokausto paminklai, liudijantys žydų bendruomenės sunaikinimą 1941 metais. Grįžkime į tuos laikus, kai vyko Lietuvai nacių primestas žydų genocidas, ir pažvelkime, kaip šie liūdnus įvykius primenantys paminklai atrodo dabar.

1940 m. pabaigoje Jurbarke (žyd. *Yurberik*) iš 4400 gyventojų daugiau nei 1300 buvo žydai [20, 64]. 1940 m. gruodžio 26 d. mieste užregistruota 1319 žydų [20, 64]. Įvairiose miesto dalyse žydai turėjo septynias sinagogas. Senoji medinė sinagoga, pastatyta dar XVIII a., buvo laikoma vienu iškiliausių lietuviškos architektūros paminklų [49]. Vidiniai šios sinagogos įrengimai buvo taip pat mediniai, lietuvių meistrų kruopštaus rankų darbo. Šią sinagogą buvo nupiešęs vilniškis dailininkas Mykolas E. Andriolis (1836–1893).

Pasak Arūno Bubnio [10, 166; 46, 148], 1941 m. Jurbarke gyveno apie 2300 žydų. Chaimas Jofė knygoje *Jurbarkas: Istorijos puslapiai* [48, 174] rašo: *Ir Jurbarke gyveno jų* [žydų. – *Aut.*] *kartų kartos. Čia jie gimė, augo, dirbo, kūrė šeimas, džiaugėsi ir liūdėjo, sirgo ir gulė gimtojoje Jurbarko žemėje amžino atilsio.* Jofė [48, 175] rašo, kad 1940 m. mieste gyvenę apie 5400 gyventojų, iš kurių 56% buvę lietuviai, o 42% – žydai, taigi apie 2300 asmenų. 1945 m. gyvų liko vos 76.

Vokiečiai užėmė Jurbarką jau pirmąją karo dieną (1941 m. birželio 22 d. 8 val. ryto) [48, 184], o kitą dieną artimiausio miestelio – Smalininkų – vokiečių pasienio policijos·posto vadas SS puskarininkis ir kriminalinių reikalų sekretorius Gerhardas Karstenas nuvyko į Jurbarką ir susitiko su vietos policijos vadovu Levicku bei dar dešimčia lietuvių. Buvo įkurtas vietos komitetas. Karstenas liepė sudaryti vietinių komunistų ir žydų sąrašus.

Netrukus, 1941 m. liepos 3 d., Jurbarke įvyko pirmosios masinės žydų žudynės. Karstenas žudynėms parinko žydų kapines [48, 186; 138, 143] (birželio 24 d. jis jau buvo įvykdęs pirmąsias masines žydų žudynes Lietuvoje – Gargžduose sušaudė 201 žydą) [2]. Į Jurbarką atvykęs 40-asis Tilžės operatyvinis būrys nuvarė žydus į žydų kapines, liepė patiems išsikasti duobes ir sušaudė. Tarp sušaudytųjų pateko ir skulptorius Vincas Grybas. Pasak Jofės [48, 175], vokiečiai tenkinosi inteligentais ir šiaip aktyvesniais asmenimis.

Iš viso tą dieną nužudyti 322 žmonės (tarp jų apie 20 sovietinių aktyvistų lietuvių). Tarp nužudytųjų – penkios moterys [10, 166; 22, 164; 48, 186; 86, 400]. Jofė [48, 186] rašo, kad 1941 m. liepos 3 d. nužudyti 350–355 Jurbarko žmonės, tačiau sutinka, kad tikslių sąrašų iki šiol nėra: dauguma nužudytųjų – žydai. Liudytojos Dobelės Rozenbergienės (jurbarkietė, dabar gyvenanti Kaune*) parodymu, viena iš penkių moterų buvo žydė – Bezanėrienė. Pasisekė tik vienam vyrui, kurį atpažino vokiečių kareivis (kažkada tas žydas jam padėjo) ir leido pabėgti. Šaudymo metu keletas žydų užpuolė žudikus, tačiau tai nebuvo paminėta saugumo policijos ir SD vado Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje [76, 283–294], siųstoje į Berlyną saugumo policijai.

Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje tirti [20, 66] pateikia šiek tiek kitokius skaičius: *apie 250*

* 1941 m. rugpjūčio 1 d. baltaraiščiai įsiveržė į Brochės Mostienės namus (vyras Motelis ir sūnelis Dodikas buvo nužudyti anksčiau) ir ištempė šeimininkę. Gerų žmonių dėka dukra – dvylikametė Dobelė – šį kartą liko gyva, vėliau patyrė Kauno geto ir vokiečių mirties stovyklų pragarą. Šiuo metu gyvena Kaune.

žydų tautybės vyrų bei 70 lietuvių. Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 582] rašoma, kad komunistų ar tik jiems simpatizavusių lietuvių ir žydų sušaudyta per 100.

Jofė knygoje *Jurbarkas: Istorijos puslapiai* [48, 180] šias žydų žudynes aprašė smulkiau: *Šaudymą organizavo ir vykdė patys vokiečiai: lietuviams egzekutoriams buvo patikėtas tik pagalbinis vaidmuo. Pasmerktieji atvesti jau rado vieną iškastą griovį, o paskui buvo iškasti dar trys. Masiškai šaudant, pasitaikė, kad kai kurie šaudomieji buvo tik sužeisti ir palaidoti grioviuose pusiau gyvi. Pagaliau keliems pasmerktiesiems pavyko vėliau išropoti iš duobės ir pabėgti. Minima, kad tai buvę Antanas Levenavičius, Povilas Striaukas ir Abelis Valesas.*

Tarptautinė nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje tirti komisija [20, 67] atkreipė dėmesį į tai, kad ne visada sutapo šaudytojų interesai, t. y. kas turi šaudyti. Šiame šaudyme turėjo dalyvauti ne Klaipėdos policijos padalinys, kaip buvo įprasta, bet policijos batalionas iš Tilžės, tačiau Tilžės policijos vadas majoras Ervinas Šultzas tam pasipriešino. Tuomet saugumo policija ir Tilžės SD turėjo pačios šaudyti žmones, padedamos lietuvių policininkų.

Žudikams buvo atsilyginta iš žydų atimtais vertingais daiktus. Vėliau vokiečių policija aukų pinigais apmokėjo savaitę savo atostogų Palangoje. Po šio šaudymo Jurbarko policijos vadas Levickas atsistatydino.

1941 m. vasarą vokiečių karinė valdžia senąją sinagogą sunaikino: įsakė žydams, kad patys savo rankomis nugriautų. 1941 m. liepą, paskutinį mėnesio šeštadienį, vokiečiai Jurbarko žydams įsakė ant sugriautos sinagogos iš visų kitų sinagogų sunešti toras, kurias sudėjo ant sukrautų žydiškų knygų ir sudegino [5, 251]. Kitą dieną vokiečiai privertė žydes su sovietų vadovų portretais žygiuoti miestelio gatvėmis ir dainuoti žydų dainas [5, 251].

1941 m. liepą priėmus sprendimą likviduoti žydus provincijoje, buvo duotas nurodymas visiems valsčių viršaičiams ir policijos nuovadų viršininkams apgyvendinti žydus getuose. Getai pirmiausia buvo kuriami stambiuose miestuose: Vilniuje, Kaune, Šiauliuose. Provincijoje buvo kuriami mažesni laikini getai: Telšiuose, Žagarėje, Raseiniuose, Skuode, Jurbarke, Kėdainiuose ir kituose miestuose bei miesteliuose. 1941 m. liepą Jurbarke įsteigtas getas Dariaus ir Girėno gatvėje [10, 167]. 1941 m. liepos 23 d. Jurbarko burmistras Jurgis Gepneris informavo Raseinių apskrities valdybą, jog Jurbarke likę gyventi 1055 žydai [10, 167].

Prasidėjo kitas žydų naikinimo etapas – getų likvidavimas. 1941 m. liepos 27 d. sušaudyti 45 senyvi vyrai kartu su gretimų vietovių žydais [10, 167].

Kada ir kur įvyko žudynės?

Bubnio publikacijoje [10, 167] rašoma, kad totalitarinių režimų nusikaltimams tirti komisija [20, 68] teigia, kad žudynės įvyko 1941 m. liepos 27 d., Jofė knygoje *Jurbarkas: Istorijos puslapiai* [48, 186], matyt, supainiojo datas ir nurodė 1941 m. liepos 21 dieną. Norėdami identifikuoti žydų žudynių

vietą radome ir daugiau netikslumų. Literatūroje pateikiamos dvi vietos: Kalnujai ir 7-asis kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometras.

Jofė knygoje *Jurbarkas. Istorijos puslapiai* [48, 186] rašo: *Liepos 21 d. įvyko tragiška akcija, kurios aukos buvo tik žydai. Tą dieną buvo sulaikyti registracijos metu 45 senyvo amžiaus Jurbarko žydai ir susodinti į žydų vežikų vežimus. Atseit jie vežami į Raseinius sveikatos tikrinti. Netinkami grįšią atgal į Jurbarką, o tinkami pasiliksią Kalnujuose žvyrkelio tvarkyti. Pasiekus Kalnujus, pasmerktiesiems buvo įsakyta savo namiškiams parašyti laiškus, kad jie tvarką vieškelį ir gerai maitinąsi, esą viskuo aprūpinti. Kada namiškius pasiekė šie laiškai, „operacija" buvo pasibaigusi, ir žudikai dalijosi savo aukų vertingesnius daiktus, užliedami namine žudynių vaizdus. Šią akciją, kaip ir vėlesnes, vykdė vokiečių pavesti lietuvių „patriotai", vokiečiai tik prižiūrėjo.*

Knygoje *Raseinių krašto* žydai [109, 83] taip pat pateikiama Jofės nurodyta žudynių vieta. Bubnys [10, 166] rašo, kad žydai sušaudyti *miške 7-jame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre.*

Matyt, supainiotos vietovės Kalnėnai ir Kalnujai. Gali būti, kad pasmerktiesiems buvo pasakyta, jog veš į Raseinius (Jurbarkas priklausė Raseinių apskričiai) sveikatos tikrinti, tačiau nuvežė į Kalnėnus, o panašus vietovės pavadinimas prie Raseinių – Kalnujai. Tiesa, totalitarinių režimų nusikaltimams tirti komisija [128, 68] teigia, kad 1941 m. *liepos 27 d. buvo sušaudyti 45 senyvo amžiaus vyrai kartu su žydais iš gretimų vietovių.* Tačiau kiti autoriai to nenurodo. Be to, ir Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73] nerašo, kad Jurbarko žydai būtų buvę nužudyti Kalnujuose. Mūsų nuomone, tikriausiai šie 45 senyvi žydai sušaudyti 7-ajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre, prie Kalnėnų kaimo, Pašvenčio miške. Ši vieta tapo pagrindine Jurbarko žydų žudynių vieta.

1941 m. rugpjūčio 1 d. Jurbarke įvyko trečiosios masinės žydų žudynės. Iš geto surinkti 105 asmenys: senyvos moterys, vaikai ir naujagimiai. Suimtieji sušaudyti naktį miške, taip pat 7-ajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre [44, 149].

Jofė knygoje *Jurbarkas*: *Istorijos puslapiai* [48, 186–187] rašo, kad *vienos iš didžiausių ir šiurpiausių žudynių įvyko rugpjūčio 1 d. septintajame plento į Smalininkus kilometre. Šį sykį pasmerktos mirti ėjo senyvos moterys, ligotos ir motinos su mažamečiais bei naujagimiais vaikais, Jaunesnio amžiaus, sveikos moterys dar buvo paliktos darbams.*

Iš pradžių aukos buvo suvarytos į žydų pradinės mokyklos „Talmud Tora" kiemą. Čia visu žiaurumu pasižymėjo vietiniai „aktyvistai" Antanas Almonaitis ir Aleksandras („Alioška" Drevinskas). Taip surinkti žydai buvo pėsti varomi iki septintojo kilometro, kur jų laukė kelios ilgos duobės. Visą kelią iš aukų buvo tyčiojamasi, jos buvo įžeidinėjamos, mušamos. Prie duobės žiaurumai pasiekė neįsivaizduojamą baisumą. Moterims buvo įsakyta nusirengti (arijų atstovai nesivaržė pasisavinti žydų apatinių drabužių), paskui šautuvų buožėmis genamos prie duobės. Vaikai buvo atplėšiami nuo motinų.

Dabartinės Jurbarko rajono ribos su holokausto paminklais

Po šių žudynių Jurbarko gyventojai su pasibaisėjimu kalbėjo, kad sadistai skaldė į medžius kūdikių galvutes [...] *kai kurie iš budelių vėliau šį siaubą ištisai skandino naminėje.*

Pagaliau nutarta Jurbarko getą likviduoti ir visus žydus sunaikinti. Literatūroje pateikti duomenys yra skirtingi. Net Jofė knygoje *Jurbarkas: Istorijos puslapiai* [48] pripažįsta, kad viską sudėlioti nuosekliai nebuvo galimybių. Dabar vėl bandome atkurti žudynių eigą.

1941 m. rugpjūčio 21 d. Jurbarke dar gyveno 684 žydai, iš kurių 64 buvo paskirti priverčiamiesiems darbams. Jaunesnės darbingos moterys buvo paliktos *Talmud Tora* – žydų pradinės mokyklos pastate [46, 149].

Kaip nurodyta saugumo policijos ir SD vado Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje [76, 288], siųstoje Berlynui, Jurbarke „valymas" vyko 1941 rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. ir sunaikinta 412 žydų: *visi žydai, visos žydės, visi žydų vaikai.*

Aprašytieji faktai leidžia teigti, kad masinės žydų žudynės galėjo vykti net trijose skirtingose vietose (gal ir skirtingu laiku?): 7-ajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre, Bėrancynės miške ir Šilinės pušyne.

Vokiečiai surinko visus Jurbarko žydus, išvarė į girią už 7 kilometrų nuo Jurbarko į vakarus ir ten sušaudė. Žydų atsisveikinimas su Jurbarku buvo graudus: išėję iš miesto visi atsisuko į Jurbarko pusę ir nusilenkė [67, 582].

Štai kaip aprašė šią baisią naktį Mika Liubinaitė (18 metų, tik baigusi gimnaziją; iš duobės išsikapstė nuoga, vietiniai gyventojai ją priglaudė, tačiau vėliau buvo įskųsta ir 1943 m. pateko į Jurbarko kalėjimą): *Ach, kokia baisi naktis tada buvo – tą naktį aš visko netekau, tą naktį labiau negu visuomet verkė seno šilo pušys ir ašarodamos pasakojo viena kitai apie baisų ir kruviną pasaulį –*

tai buvo rugsėjo 8 d. (1941 m.). O nuo rugsėjo 11 d. prasidėjo mano nelegalus gyvenimas, mano vargai (laiško kopija išliko pas Rozenbergienę).

Data ant paminklo nesutampa su Jägerio ataskaita, o vokiečiai buvo gana tikslūs. Kas dabar paaiškins šių datų skirtumą? Vis dėlto reikėtų prisiminti, kad SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno skrajojamasis būrys vykdė vojažus [74, 205], t. y. sušaudęs vienoj vietoj žydus, vykdavo į kitą, kai visi parengiamieji darbai būdavo atlikti: mirčiai pasmerkti žydai būdavo sutelkti į vieną vietą, jų apsaugai pakviesta vietos policija ir vadinamieji partizanai (baltaraiščiai), parinkta nuošalesnė žudynių vieta, iškastos duobės. Taigi šis būrys 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. vykdė žydų žudynes Raseinių apskrityje (pagal Jägerio ataskaitą) [76, 288] ir galėjo būti, kad 1941 m. rugsėjo 6 ar 8 d. dalyvavo ir žydų žudynėse Jurbarke. Paprastai Hamanno būrys stengdavosi vienoj vietoj sušaudyti žydus per vieną dieną.

Kaip nurodo Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje tirti [20], nustatyti, koks likimas ištiko apie 200 žydų, kurių trūksta sugretinus dokumentuose pateikiamus skaičius, jau nebeįmanoma: iš 1300 žydų pagal dokumentus sušaudyti 400–472 asmenys.

Tos pačios komisijos tyrimas rodo, kad Jurbarke 1941 m. rugsėjo 12 d. gyveno 272 žydai; 73 iš jų dirbo, tačiau juos netrukus sušaudė iš Kauno atvykęs nedidelis žudikų būrys, padedamas vietinės lietuvių policijos [20, 49]. Kur sušaudė, nenurodyta. O gal Šilinės pušyne, netoli Skirsnemunės, už 12 kilometrų į rytus nuo Jurbarko. Tai, kad Jurbarko žydai sušaudyti Šilinėje, rašo ir Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 27], tačiau Šilinės pušynas pažymėtas kažkodėl tik už kilometro į vakarus nuo Jurbarko. Matyt, ši klaida pakartota iš *MŽL* [86, 401].

1941 m. rugsėjį Šilinėje sušaudyta apie 200 žydų dviejose duobėse. Tačiau dar neaišku, kaip tai įvyko ir iš kur žydai buvo. Viena iš versijų, kad tai į Šilinės lankas atvežti Jurbarko žydai (iš geto). Paminklo užrašas skelbia: *Jurbarko žydams, kuriuos hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 m. nužudė, atminti.*

Kita versija, kad tai sušaudyti Skirsnemunės ir aplinkinių kaimų žydai. Liudytoja Rozenbergienė tvirtino, kad po karo Skirsnemunės žydai atvykdavo į Jurbarką uždegti žvakučių ant savo giminaičių kapų. Vadinasi, jie irgi buvo patekę į Jurbarko getą ir sušaudyti kartu su Jurbarko žydais.

1941 m. rugsėjo viduryje sušaudyti paskutiniai (apie 50) Jurbarko žydai [10, 167; 20, 69]. Tikėtina, kad ir jie sušaudyti 7-ajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre. Visiškai sunaikinta Jurbarko žydų bendruomenė (tik 76 žydams pasisekė išgyventi nacių okupaciją) [129, 70].

Kai kur literatūroje nurodomos ir ketvirtosios žydų žudynės Bėrancynės miške [86, 401; 142]. Vietovė per dešimtmečius apaugo mišku, tad tikslią vietą rasti sunku. Tik, padedant vietiniam gyventojui Alfonsui Lukoševi-

barko žydų genocido kapai, memorialas

minklas 7-ajame kelio Jurbarkas–
alininkai kilometre

Paminklas žuvusiems Jurbarko žydams Šilinės pušyne

čiui, buvo nustatyta, kad Bėrancynės miškas yra už 3 kilometrų nuo Kalnėnų kaimo, t. y. visai netoli Jurbarko–Smalininkų kelio 7-ojo kilometro. Čia taip pat buvo šaudomi žydai, tačiau sušaudyta daug mažiau nei 7-ajame kilometre. Jų palaikai niekur neperkelti.

Paminklai. Jurbarko žydai buvo nužudyti keturiose vietose.

Pirmoji. Prie senųjų žydų kapinių. Kryptį link senųjų žydų kapinių, partizanų perlaidojimo bei žydų žudynių vietos rodo rodyklė su užrašu *Genocido aukų kapinės*. Šis užrašas visai neatitinka turinio. Prie senųjų žydų kapinių memoriale suformuotos duobių žymės. Paminklinėje lentoje lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis įrašyta: *Amžina atmintis genocido aukoms*. Kartu primenama, kad čia sušaudytas ir skulptorius Vincas Grybas. Ši vieta turėtų būti pažymėta dviem ar trimis rodyklėmis su užrašais: *Žydų genocido kapai*, *Lietuvos partizanų kapai* bei *Senosios žydų kapinės* ar panašiai.

Antroji. Jurbarko–Smalininkų kelio 7-asis kilometras. Dabar paminklas stovi Greičių miške, Kauno–Klaipėdos kelio 93 kilometre, kairėje pusėje. Džanerio stulpas rodo, kad iki paminklo 100 metrų. Užrašas lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis: *Šioje vietoje nacistai ir jų talkininkai 1941 09 08 žiauriai nužudė 500 Jurbarko žydų*.

Po karo sušaudytųjų 7-ajame kelio Jurbarkas–Smalininkai kilometre palaikai perkelti į Jurbarką prie senųjų žydų kapinių, kur sušaudyti 322 Jurbarko žydai vyrai. Dabar čia žuvusiesiems pagerbti įrengtas memorialas.

Trečioji. Šilinė, už kilometro nuo Skirsnemunės. Nors Šilinės pažintiniame Ąžuolynės take ir yra nuoroda į žydų žudynių vietą, tačiau ne taip paprasta ją rasti. Pradėti reikėtų nuo Šilinės pažintinio tako pradžios (automobilių stovėjimo aikštelės), eiti keliu iki Džanerio stulpo, kuris rodo kryptį ir 350 metrų atstumą, ir tik tada, dar gerokai paieškojus ir nesupainiojus su partizanų perlaidojimo vieta, galima patekti prie paminklo. Paminklas pastatytas netoli šaudymo vietos, kurioje buvo iškastos dvi duobes. Užrašas lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis: *Jurbarko žydams, kuriuos hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 m. nužudė, atminti.*

Tačiau yra ir kita versija, kad čia sušaudyti Skirsnemunės ir aplinkinių vietovių žydai, bet tuo atveju aukų skaičius turėtų būti mažesnis.

Ketvirtoji vieta. Bėrancynės miškas, kur, kaip rašoma *MŽL* [86, 401], žuvo apie 500 žydų.

Taigi iš viso pirmosiose trijose vietose nužudyti 1222 asmenys, kas maždaug atitinka Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje tirti duomenis. Pridėjus žuvusiuosius Bėrancynės miške, susidarytų skaičius, kurį pateikė Solomonas Atamukas knygoje *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos* [5].

Taigi keliaudami panemune visuomet prisiminkime ne tik tuos žmones, kurie kovojo už Lietuvos laisvę (partizanus, šaulius, kurių paminklų visuomet rasime turistiniame maršrute), bet ir tuos, kurie nužudyti tik todėl, kad buvo žydai.

Kelmės valsčius

Kelmės (žyd. *Kelm*) žydų bendruomenės žūtis susijusi su Vaiguvos valsčiaus žydų bendruomenės žūtimi. Nors Vaiguva nuo Kelmės už 15 kilometrų ir tarpukariu Vaiguvos valsčius priklausė Šiaulių apskričiai, jos žydų žūtis pateikiama čia.

Kelmė – miestas Vakarų Lietuvoje, tarp Dubysos dešiniojo intako Kražantės ir Vilbėno. XX a. Kelmė tapo svarbiu Lietuvos žydų (litvakų) kultūros centru. Čia veikė pirmoji *Mussar* (moralistų) krypties rabinų mokykla, penkios sinagogos ir maldos namai.

1937 m. iš 3599 Kelmės gyventojų 1302 buvo žydai. 1939–1940 m. galėjo gyventi apie 1350 žydų [12, 335]. Dideliame Kelmės valsčiuje žydų gyventa ir už miesto ribų. Nedidelės žydų bendruomenės būta Liolių miestelyje. Iki 1940 m. žydų gyventa ne mažiau kaip penkiose vietovėse – kaimuose, vienkiemiuose ar dvaruose. Visame valsčiuje, kuriame nemažai žydų vertėsi žemės ūkiu, galėjo būti kiek daugiau nei 1400 asmenų [12, 335]. Iki 1940 m. nemažai Kelmės žydų išvyko gyventi į kitas šalis [11, 14].

Antrasis pasaulinis karas jau pirmosiomis dienomis pasiekė Kelmę. 1941 m. birželio 24 d. dėl Vokietijos ir Raudonosios armijos karo veiksmų centrinėje miesto dalyje sudegė daug gyvenamųjų namų, kuriuose gyveno dauguma žydų. Sudegė ir abi sinagogos, liko nesudegę tik miesto pakraščiai [44]. 1941 m. birželio 25 d. vokiečiai jau pasirodė Kelmėje [11, 16].

Daugelis žydų, netekę namų mieste, turėjo glaustis sudegusių gyvenamųjų pastatų rūsiuose bei ūkiniuose pastatėliuose. Keli šimtai žydų apsigyveno kaimuose, kuriuose buvo jų šeimų valdomi ūkiai: Licinavoje, Lioliuose ir kitur. Chalozinų šeimos ūkyje Licinavoje susibūrė per šimtą Kelmės žydų [11, 17–18].

1941 m. liepos pradžioje Kelmėje buvo įsteigtas getas: jam pritaikyta Kelmės dvaro sodyba, tiksliau joje stovinti didelė daržinė ir kelios kitos patalpos. Dvaro rūmuose gyveno geto komendantas vokietis [11, 18].

Ūkiai, kuriuose kelias savaites gyveno daug kelmiškių žydų, tapo netipiškomis laikinosiomis jų izoliavimo stovyklomis (mažaisiais getais). Tokių buvo penkios. Naciai ir jų vietiniai talkininkai labiau kontroliavo tik Licinavos stovyklą, prie kurios buvo kasamos durpės. Čia buvo naudojama nemokama žydų darbo jėga. Kitas stovyklas mažai kas kontroliavo: nevarė į viešuosius darbus, nebuvo nuolatinės sargybos. Valyti miesto griuvėsių ir degėsių bei į pastatų atstatymo dabus lietuviai sargybiniai daugiausia varė Kelmės dvare įkurto geto vyrus.

Po kelių savaičių nuo getų įkūrimo kelios keturių ar penkių ginkluotų lietuvių grupės maždaug dvi savaites ieškojo iki tol dar laisviau gyvenusių žydų vyrų, vežė juos sunkvežimiais ir arklių traukiamais vežimais bei varė pėsčiomis į Kelmės dvaro daržinę [11, 18].

Istorikas Stanislovas Buchaveckas gana išsamiai išnagrinėjo Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų žudynes straipsnyje „Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m." [11, 18; 12, 331–356]. Šią medžiagą dar papildėme liudytojų Mykolo Andriuškos, Petro Marcinkaus, Janinos Makarytės, Izidoriaus Kvetkaus ir Ričardo Blažio parodymais [1, 84–85; 7, 95–97; 66, 91–93; 83, 90; 84, 87–88; 88, 98].

Iki 1941 m. liepos 29 d. Kelmėje vyko pavienių žydų ir nedidelių grupių egzekucijos. Buchavecko surinkta medžiaga rodo, kad viena septynių [12, 344] ar vienuolikos [54] žydų grupė buvo sušaudyta žydų kapinėse. *JEW* [54] rašo, kad 1941 m. liepos 29 d. (hebrajų kalendoriuje – 5 Av'o 5701) atrinkti 25 jauni ir sveiki žydai darbams pas ūkininkus. Atrinktieji nužudyti netoli Gruževskių dvaro. Į Kelmės dvaro daržinę buvo atgabenta vyrų ir keletas moterų iš Kelmės valsčiaus žydų stovyklų. Čia atvežti ir 23 Liolių žydai (Vaclovas Rimkus rašo, kad Lioliuose gyveno 10 žydų [113, 339]), keletas iki tol tebegyvenę savo namuose ir užsiėmę žemės ūkiu [12, 344].

Kelmės valsčiuje yra viena žydų šaudymo vieta, apytikriai už 2 kilometrų nuo miesto centro, tik už 0,5 km nuo įsteigto geto, kad nereikėtų sunkvežimio. Vieni šaltiniai nurodo šią vietovę priklausius Paverpenio, kiti – Dirvoniukų kaimui. Dar vietinių žmonių vadinta kaip buvusi Pušyne, tačiau dažniausiai – žvyrduobe (ten buvo kasamas žvyras ir molis).

Šioje vietoje 1941 m. liepos 29 d. [12, 345; 86, 401] įvyko pirmosios masinės žydų žudynės Kelmėje. Į žudynių vietą atvyko esesininkai ir du vokiečių karininkai, kurie pribaiginėjo sužeistuosius pistoletų šūviais. Iš lietuvių parinktas žudikų dešimtukas mokėsi šaudyti žmones ir užpilti žemių ant dar vienos sušaudytų žydų partijos [11, 19].

Kaip rašo *JEW* [54], Kelmės rabinui Danieliui Movšovičiui buvo leista kreiptis į savo bendruomenę. Jis pasakęs: *Nekelkime panikos, mes turime sutikti sprendimą tyliai*. Rabinas privalėjo stebėti gentainių žudynes, jį naciai nušovė paskutinį. Po šio masinio šaudymo stovykloje dar buvo palikti 36 žydai vyrai [54].

Išsamiausiai apie žydų žudynes liudijo Mykolas Andriuška [1, 84–85], kuris pats kasė duobes už 2,5 kilometro nuo Kelmės esančiose žvyrduobėse. Kasti duobės buvę surinkti apie 15 žmonių (10–12 žmonių – Blažys) [7, 95–97], kurie iškasę 2,5 × 3 × 2–2,5 metro dydžio duobę. 18 valandą baltaraiščiai iš Kelmės atvarę vyrus, moteris ir vaikus, kurie buvę Kelmėje dviejuose getuose.

Liudytojas Algirdas Turskis [131, 37–38] patvirtino, kad *žydai buvo varomi iš taip vadinamos žydų mokyklos į masinio žudymo vietą.*

Kaip teigė Andriuška [1, 84–85], atvarę tartum apie 500 žydų. Tada trimis automobiliais iš kažkur atvykę 9 ar 10 vokiečių karininkų, kurių iki tol Kelmėje nebuvę. Šaudymui vadovavęs policininkas Simas. Žydai nedidelėmis grupėmis buvę varomi prie duobės ir šaudomi. Po to liepta užkasti nedideliu žemių sluoksniu ir buvusios vedamos antra, trečia ir ketvirta

grupės. Šaudymas trukęs 2–3 valandas. Vokiečiai atvažiuodavę pasižiūrėti ir vėl išvažiuodavę. Taip apie tris kartus. Vienas žydas bandęs pabėgti, baltaraiščiai šaudę, bet nepataikę, tada vokietis paėmęs iš vieno baltaraiščio šautuvą, nusitaikęs ir nušovęs bėgantįjį.

Pamatę, kad į vieną duobę visi netilps, baudėjai liepę šalia kasti kitą duobę. Iškasę vėl 12 × 3 × 2 metrų duobę, kurioje tilpę visi. Nurenginėjami buvę tie, kurie vilkėjo geresniais drabužiais, kiti sušaudyti su viršutiniais apdarais.

Žydų šaudymo faktą patvirtino Kelmės miesto gyventoja Janina Makarytė [83, 37–38]. Varant žydus į šaudymo vietą, ji smalsaudama įlipusi į medį netoli šaudymo vietos ir stebėjusi apie pusę valandos, kol buvusi išvyta: [...] *žydų tautybės piliečiai buvo atvaromi į žudynių vietą. Iš Laukodumo ir Gadiliaušiškės – vežami padvadomis. Atvarytus grupėmis prie duobės privertė nusirengti. Varė į duobes, kurių buvo keturios* [Mykolas Andriuška; 1, 84–85] teigė, kad buvusios dvi didelės duobės] *ir šaudė. Nepaklusniuosius nušaudavo ir po to įmesdavo. Gydytojas Suralskis bėgo, ir jį nušovė apie 25 m nuo duobės (miežiuose), ir buvo atgabentas ir įmestas į duobę.*

Panašiai teigė ir kiti liudytojai. Izidorius Kvetkus [66, 91–93] dar paliudijo, kad po žydų šaudymo policijos viršininkas įdavęs jam maišą žydiškų knygų ir benzino ir liepęs šias knygas sudeginti sušaudytų žydų vietoje. Tai ir buvę padaryta.

Šiauliuose leistame 1941 m. rugpjūčio 3 d. laikraštyje *Tėvynė* rašoma, jog *Kelmėj žydų klausimas gerai sutvarkytas. Dieną prižiūrimi žydai dirba prie griuvėsių, o vakare patalpinami už miesto į jiems skirtą daržinę* [114, 161]. Žodžiu, viskas normalu, kaip civilizuotoje valstybėje. Iš tikrųjų jau buvo įvykusios pirmosios masinės žydų žudynės.

Antroji Kelmės žydų masinė egzekucija surengta 1941 m. rugpjūčio 22 d. [12, 346], kai surinkti ir į žudynių vietą atvežti Vaiguvos (Šiaulių apskrities valsčius) žydai (apie 70 asmenų), tebegyvenę savo namuose.

XX a. Vaiguvoje žydų sumažėjo nuo 137 (1923) iki 90–100 (1940). 1941 m. vasarą Vaiguvos žydų bendruomenę sudarė mažiau nei šimtas asmenų. Alfonsas Eidintas teigia, kad Vaiguvoje gyveno apie 10 žydų šeimų ir apie 70 žmonių, tačiau su vaikais galėjo būti iki 85–90 žmonių [11, 7–15; 12, 336–337].

1941 m. birželį–liepą, iki sunaikinimo, vaiguviečiai žydai gyveno savo namuose, nors ir buvo beteisiai. Dieną prieš žudynes (t. y. 1941 m. rugpjūčio 21 d. vakarą) Vaiguvos žydai buvo suvaryti į sinagogą [32, 346]. Kitą rytą mobilizuota 8 ar 10 pastočių. Jomis apie 70 žydų vyrų, moterų ir vyresnių kaip 14 metų jaunuolių išvežti Kelmės link. Vyresniojo sargybinio pareigas ėjo Kostas Vaidila. Žydams, vadeliotojams ir konvojuotojams buvo paskyta, kad žydai vežami į darbus.

Neprivažiavus Kelmės, pastotes pasitiko du Kelmės baltaraiščiai, kurie pasiuntė vaiguviškius keliuku arčiau šaudymo vietos, prie žvyrduobių. Li-

kus ne mažiau kaip kilometrui iki žudynių vietos, Vaiguvos žydus išlaipino iš vežimų, atėmė pasiimtus daiktus, iš dalies nurengė. Atlydėję Vaiguvos pagalbiniai policininkai buvo paskirti sargybiniais. Vaiguvos baltaraiščiams teko užpilti žemėmis duobes su lavonais.

Žudynės vyko iki vėlaus vakaro. Žmonės buvo šaudomi dviem kulkosvaidžiais. Vokiečių nurodymu, buvo atrinkti net 25 lietuviai šaudyti prie iškastų duobių arba į jas suvaryti iki apatinių drabužių išrengtus žmones. Šioje egzekucijoje vokiečiai daugiausia fotografavo. Žudynėms greičiausiai vadovavo iš Raseinių atvykęs Raseinių geto viršininkas Aleksas Grigaravičius (remiantis M. Jakubaičio ir A. Žemecko liudijimais) [12, 345].

Tą pačią rugpjūčio 22 d. baigtos naikinti kaimyninės Nemakščių ir Viduklės žydų bendruomenės (daugiausia moterys ir vaikai) [11, 19].

Be tėvų likę 17 Vaiguvos žydų vaikų 1941 m. rudens pradžioje buvo išvežti į Žagarės getą, kur kartu su kitais kalintais žydais 1941 m. spalio 2 d. sušaudyti, o 1941 m. rugsėjo pabaigoje–spalio pradžioje, kažkam įskundus, Aukšmiškio miške sušaudyti keturi užklupti žydai [12, 345].

Dvi prieštaringos versijos dėl Kelmės žydų žuvimo vietų. Kelmės valsčiuje yra viena žydų šaudymo vieta, kurioje, kaip minėta, 1941 m. liepos 29 d. [12, 345; 86, 401] žuvo Kelmės žydų bendruomenė ir atvežti žydai iš Vaiguvos. Tačiau ant Šaukėnuose (tarpukariu buvusiam Šiaulių apskrities valsčiui) esančio holokausto paminklo (ties 6-uoju Šaukėnų–Bubių plento kilometru už 500 metrų į mišką) užrašyta: *Čia 1941 m. liepos mėn. 26 d. nacistai ir jų talkininkai nužudė apie 400 Šaukėnų ir Kelmės žydų: vyrų, moterų ir vaikų* (žr. Šiaulių apskritis, Šaukėnai). Mūsų surinkta medžiaga bei literatūra [12, 356] nenurodo, kad Šaukėnuose būtų buvę nužudyti iš Kelmės atvežti žydai (žr. Šaukėnų valsčius).

Nagrinėjant Kelmės žydų žudynes kilo klausimas, ar visada oficialūs dokumentai atitinka tiesą.

Antai LTSR kraštotyros draugijos narių 1965 m. rugsėjo 27 d. surašytas aktas Nr. 5 (28) „Dėl Kelmės rajono, Kelmės miesto ir apylinkių, ir Šaukėnų apylinkės žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos 26 d. Kelmės mieste (Kelmės tarybinio ūkio ribose apie 2 km į šiaurę nuo Kelmės centro) vietos" [56]. Šiuo aktu nustatyta, kad sušaudyti 483 piliečiai iš Kelmės ir apylinkių bei iš Šaukėnų miestelio. Aktas buvo siunčiamas Lietuvos TSR ypatingajai valstybinei komisijai nacių žvėriškumams tirti, sudarytai 1944 m. rugpjūčio 13 d.; jos pirmininkas – LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus.

Kitą, 1964 m. rugsėjo 20 d. keturių liudytojų (Berelis Furmanas, Tėvija Rabinovičius, Chackelis Zakas ir Kalmanas Zakas) pasirašytą, liudijimą [59] mums parodė Kelmės krašto muziejaus direktoriaus pavaduotojas Rimantas Serva: *Be to, Šaukėnuose sušaudymo vietoje randasi labai daug komjaunuolių ir komunistų ir kitų žydų tautybės piliečių iš Kelmės, Kražių, Tauragės, Šiaulių,*

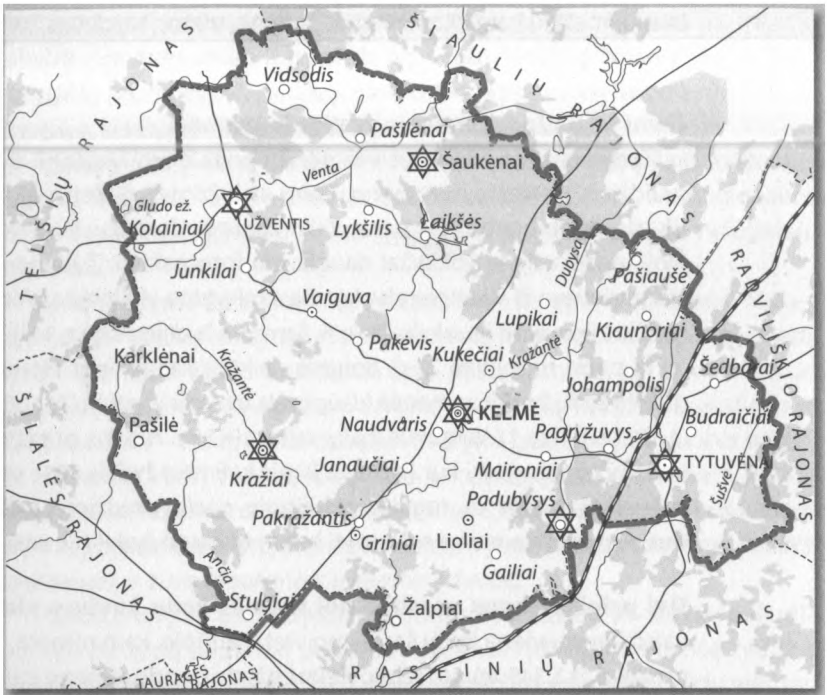

Dabartinės Kelmės rajono ribos su holokausto paminklais

Kuršėnų, Luokės, Varnių, Raseinių ir daug kitų miestų ir miestelių. Apie tai mes gerai atsimenam, kada buvome visi suimti ir kalbėjomės tarp savęs šaukėniškiai. Dėl to susidarė apie 400 žmonių sušaudytų.

Ką mes prirašėme apie visus sušaudytus, ką galėjome, tą padarėmė iš ką mes žinome!!! (Tekstas netaisytas. – *Aut.*)

Yra du prieštaringi teiginiai: vienas grįstas dokumentais, kitas – įrašas paminkle, kad Šaukėnuose buvo šaudomi ne tik Šaukėnų žydai, bet ir atvežtieji iš Kelmės.

Buchaveckas straipsnyje „Kelmės ir Vaiguvos žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m." [12, 351–356] rašo, kad Kelmėje sušaudyti Kelmės ir Vaiguvos žydai. Mūsų surinkta medžiaga rodo, kad Šaukėnuose sušaudyti tik Šaukėnų žydai. Buchaveckas šį prieštaravimą bandė nusakyti vienu sakiniu: *Kita vertus, žvyrduobėje prie Kelmės dvarvietės, be Vaiguvos žydų, galėjo būti nužudyta ir jų tautiečių iš kitų valsčių,* tačiau nurodė tik Liolių gyvenvietės žydus, bet nei žodžiu neužsiminė apie Šaukėnų žydus.

Turint tik tokius liudytojų parodymus, mūsų manymu, šiuo metu įrašas apie masiškai nužudytus kelmiškius šioje vietoje neatitinka tiesos (žr. Šiaulių apskritis, Šaukėnai). Šaukėnuose nužudyta tik apie 400 miestelio žydų. Taigi būtina pataisyti ne tik Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus pateiktą žudynių vietų sąrašą [87], bet ir paminklo užrašą.

Nužudytųjų skaičius. Tiek Buchaveckui, tiek mums kyla didelių neaiškumų dėl Kelmėje nužudytų žydų. *MŽL* [86, 401] teigia, kad nužudyti 483 vyrai, moterys ir vaikai, tačiau Buchaveckas [12, 345] mano, kad *ši statistika yra labai netiksli. Ji pagrįsta XX a. septintojo dešimtmečio LKP Kelmės rajono komiteto trečiojo sekretoriaus, vadovavusio neseniai įsteigtam Kraštotyros draugijos rajono skyriui, atmestinai surinkta medžiaga*. Ji pateikiama kaip V. Pikturnos informacija (daugiau informacijos apie tai nėra).

Į *MŽL* [86–401] žudynių laikas ir nužudytųjų skaičius tikriausiai pateko iš 1965 m. rugsėjo 27 d. komisijos akto Nr. 5 [56]: [...] *nustatėme, kad 1941 m. liepos mėn. 26 d. čia buvo hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų sušaudyti Kelmės miesto, apylinkių ir Šaukėnų apylinkių žydų tautybės piliečiai* [...] *Viso skaitant suaugusius, senius ir mažus 483 žmonės* [...] *483 žuvusiųjų pavardės nustatytos ir jų sąrašas pridedamas.* Pirma, byloje sąrašo nėra. Antra, galėjo būti surašyti visi Kelmės ir Šaukėnų gyventojai žydai, tačiau nebūtinai jie turėjo būti sušaudyti čia. Juo labiau kad Buchaveckas [11, 18], gana išsamiai išnagrinėjęs Kelmės valsčių žydų žudynes, nenurodo, kad dalis Kelmės žydų būtų iš Kelmės išvežti į Šaukėnus. Šaukėnų miestelio žydai sušaudyti vienoje vietoje – 1941 m. antrajį pusmetį miške, ties 6-uoju Šaukėnų–Šiaulių plento kilometru, sušaudyta apie 400 žydų. Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 32] pateiktos dvi vietos: Šaukėnų miškas ir Žagarės miesto parkas.

Buchaveckas [11, 18] pateikė gyvo likusio Kelmės žydo mokytojo M. Šapiros liudijimą, kad liepos 29 d. Kelmėje nužudyta apie 1200, o per antrąsias masines žudynes – apie 600 žydų. Ir 1947 m. birželio 16 d. Šapiros liudijimą, kuris įsegtas į LYA bylą. Kyla klausimas, ar tik vienas Šapiros liudijimas gali pakeisti ant paminklo užrašytą skaičių?

MŽL Genovaitė Erslavaitė [85, 133] rašo, kad 1941 m. liepos 26 d. (Buchaveckas [12, 351] – 1941 m. liepos 29 d.) Kelmėje nužudyti 483 vyrai, moterys ir vaikai. Tą patį skaičių pateikia ir Vaclovas Rimkus knygoje *Kelmės kraštas* [53, 161], nors Karlo Jägerio ataskaitoje apie nužudytus Kelmės žydus įrašo nėra, liudytojas Andriuška teigė, kad 1941 m. rugpjūtį Kelmės žvyrduobėse sušaudyta apie 500 žydų.

Buchaveckas [12, 351] nusprendė, kad Kelmės Pušyno žudynių vieta tapo abiejų valsčių (Kelmės ir Vaiguvos) 1250–1300 žydų kapu, tačiau Vaiguvos žydų sušaudyta 85–90 (visi gyvenusieji tuo metu Vaiguvoje) ir 1200 Kelmės žydų.

Jeigu tikėtume, kad Kelmėje 1939–1940 m. gyveno apie 1350 žydų, valsčiuje – kiek daugiau nei 1400, tai 483 nužudyti žydai Kelmėje (taip užrašyta ant paminklo) iš tikrųjų neatspindi tikrovės. 1941 m. liepos 29 d., remiantis liudytojo Šapiros informacija, Kelmėje per vieną dieną sušaudyta 1200 žydų; šaudę esesininkai su dviem vokiečių karininkais ir 10 besimokančių šaudyti žmones baltaraiščių. O štai 70-čiai Vaiguvos žydų sušaudyti buvę atrinkti net 25 baltaraiščiai ir panaudoti du kulkosvaidžiai. Šaudymas trukęs iki vėlaus vakaro. Tiesa, Šapira teigė, kad iš Vaiguvos sušaudyta 600 žydų, o juk šiame miestelyje jų gyveno tik apie 100 [12, 336–337], tačiau,

kaip aprašo Buchaveckas [12, 346] pagal liudytojų parodymus: *Jie nukreipė vaiguviškius* [atvykusius] *keliuku arčiau sušaudymo vietos prie žvyrduobės. Čia jau buvo prasidėjusi antroji masinė Kelmės žydų egzekucija. Buvo girdėti šūviai.* Vadinasi, šioje vietoje, prieš sušaudant iš Vaiguvos atvežtus žydus, dar buvo šaudomi likusieji Kelmės žydai iš geto.

Palyginti nemažai Kelmės žydų, išvengusių 1941 m. žudynių, sulaukė nacių okupacijos pabaigos. Buchaveckas rašo, kad iki 1940 m. nemažai Kelmės žydų išvyko gyventi į kitas šalis [12, 335]. Kiti išsigelbėjo sovietų ištremti ar pasitraukę kartu su Raudonąja armija, treti – slapstydamiesi pas ūkininkus.

Mažai žinoma apie Kelmės žydų, patekusių į Žagarę, kur buvo sutelkti per masines žudynes likę gyvi kelių Šiaulių apskrities valsčių žydai, žuvimo aplinkybes. Neaišku, kiek Žagarėje 1941 m. spalio 2 d. nužudyta kelmiškių [12, 345]. Nors žinoma, kad 1941 m. naciai iššaudė seną Kelmės žydų bendruomenę [67, 528], tačiau reikia pripažinti, kad dar trūksta išsamios informacijos apie Kelmės žydų žudynes.

Būtina atkreipti dėmesį į vieną Kelmės žydų žudynių aplinkybę. Kelmėje antrosios žydų žudynės vyko 1941 m. rugpjūčio 22 d., t. y. tuo metu, kai buvo jau iššaudytos kaimyninės Nemakščių ir Viduklės žydų bendruomenės. Nužudytų žydų skaičius turėjo patekti į Jägerio ataskaitos eilutę apie Raseinių apskritį (1941 m. rugpjūčio 18–22 d.) [76, 286].

Sušaudytų Kelmės žydų paminklas su užrašais hebrajų ir lietuvių kalbomis

Paminklas. Kelmėje iš Vlado Putvinskio gatvės reikėtų sukti į Salomėjos Nėries gatvę, paskui – į Serbentų gatvę. Pervažiavus Dvaro gatvę sukti į kairę miškelio link, kur, pavažiavus 800 metrų, kairėje pusėje matyti paminklas – žydų žudynių vieta ir kapas.

Tai vienintelis paminklas Kelmės apylinkėse gyvenusiems ir Kelmėje žuvusiems žydams. Užrašas ant paminklo: *Čia 1941 m. liepos 26 d. nacistiniai budeliai ir jų talkininkai nužudė 483 Kelmėje ir jos apylinkėse gyvenusius žydus.*

Tiesa, mes, kaip ir kiti autoriai [12, 344–345; 55, 161; 73, 28; 86, 401], nurodome tik vieną masinių žudynių vietą, kurioje buvo įvykdytos dvi egzekucijos, tačiau holokausto Lietuvoje tyrėjui iš Vokietijos Pauliui Gerhardui Aringui [4] Kelmės gydytojas Mejeris Ceikinskis pasakojęs, kad Kelmės apylinkėse esančios aštuonios vietos miškuose, kur buvę žudomi žydai, tačiau jokio bent kiek patikimo informacijos šaltinio apie tai neturime.

* * *

1941 m. liepos 29 d. Kelmėje įvyko pirmosios masinės žydų žudynės; 483 žydai sušaudyti Pušyne, maždaug už 2 kilometrų į šiaurę nuo miesto.

1941 m. rugpjūčio 22 d. surengta antroji Kelmės žydų masinė egzekucija: Vaiguvos (Šiaulių apskrities valsčius) žydai (apie 70 asmenų), tebegyvenę savo namuose, suimti ir atvežti į žudynių vietą.

Kražių valsčius

Vargu ar rasime Lietuvoje bent kiek išprususį žmogų, negirdėjusį Kražių. Juk viduramžiais mūsų krašte mokyklų buvo visai nedaug, o Kražių kolegija garsėjo toli už Lietuvos ribų. XIX a. pabaigoje (1893) Kražiai išgarsėjo pasipriešinimu caro valdininkų savivalei (Kražių skerdynės).

Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose, Kražiuose (žyd. *Krož*) gyveno gausi žydų bendruomenė. Pasak Algimanto Miškinio [91, 258], 1940 m. Kražiuose gyveno apie 2000 gyventojų, tačiau kiek iš jų buvo žydų – nežinoma. 1941 m. Kražių žydai turėjo dvi sinagogas, dvejus maldos namus ir kitokių tautinių organizacijų [13, 37]. Tarpukariu čia buvo lietuvių ir žydų pradžios mokyklos, muziejus, kelios bibliotekos, knygynas, paštas, liaudies universitetas, valsčiaus savivaldybė, sveikatos ir veterinarijos punktai, vaistinė, policijos nuovada, girininkija, gaisrinė, pieninė ir kt. [67, 520; 141].

Tik prasidėjus karui, tačiau dar vokiečiams neužėmus Kražių, 1941 m. birželio 25 d., karybos dalykus išmanantys buvę šauliai nuginklavo keliolika raudonarmiečių; nukirpę telefono laidus sutrikdė kariškių, sovietų pareigūnų ir aktyvistų ryšius [91, 258]. Po kelių dienų, t. y. 1941 m. birželio 27–28 d., Kražių sukilėliai buvo sujungti į vieną TDA būrį, kurį sudarė kelios grupės: Galinių, Karklėnų, Pakražančio, Pašilės ir centrinis Kražių būrys [13, 38].

Antrojo pasaulinio karo metais, kaip rašo Stanislovas Buchaveckas straipsnyje „Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m." [14, 261], Kražiai nukentėjo labiau nei kiti miesteliai. Vokiečių kariuomenei pasiekus Kražius, sovietų artilerija pradėjo miestelį apšaudyti ir padegė. Apdegė net parapijos bažnyčia, tačiau ypač nukentėjo žydų namai, buvę miestelio centre, sudegė abi sinagogos [91, 260]. Tačiau dar labiau žydai nukentėjo miestelį užėmus vokiečiams.

1941 m. liepos pradžioje į Kražius kelis kartus buvo atvykę vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai. Kartą su keliais kareiviais atvykęs vokiečių karininkas įsakė policijos nuovados viršininkui P. Jurevičiui žydus izoliuoti [13, 40]. Policijos pajėgų tam buvo mažoka, todėl tą pačią dieną pranešta TDA būrio štabui ir įsakyta grupių vadams rytojaus dieną atvykti bent su keliais ginkluotais vyrais, o Kražių miestelio ir aplinkinių viensėdžių žydams susirinkti turgaus aikštėje [13, 41].

Iš suėjusių žydų pareikalauta atiduoti pinigus, auksinius daiktus, vertingus drabužius ir kita. Apiplėšti žydai (maždaug 350) buvo uždaryti [14, 267; 91, 260] dideliame nenukentėjusiame mūriniame pastate [91, 260], paskui nuvaryti į kitą Kražantės pusę, kur stovėjo Šiukštos (Kražių) dvaro daržinė (beveik už kilometro nuo turgaus aikštės) – tai ir buvo Kražių getas. Vokiečių patikėtinio funkcijas atliko Vytautas Sakalauskas [13, 40; 14, 267]. *Atvykęs „partizanų" būrio vadas Jurevičius surinko visą būrį ir paskelbė vokiečių valdžios potvarkį apie visų žydų tautybės piliečių, gyvenančių Kražių miestelyje, masinį areštą. „Partizanai", vykdydami tą potvarkį, ėmė areštuoti žydus, ir per tris–keturias valandas visi Kražių miestelio žydai buvo suimti ir uždaryti didelėje daržinėje. Iš viso buvo areštuota apie 250 žmonių* [116].

1990 m. iš Izraelio į tėvų žemę atvyko nuo mirties išsigelbėjęs Josefas Ben Jakovas (prieš karą – Jankelevičius); Nijolės Petrošiūtės straipsnio „Sušaudyta vaikystė" [103] pagrindinis herojus nepamiršo nei vieno, padėjusio jam išgyventi tuos sunkius laikus, prisiminė ir tuos, kurie geidė jo mirties. Ben Jakovas gerai prisiminė ir Kražių getą: *Mes buvome suvaryti į aną daržinę. Ten buvo pono Šiukštos kiaulės. O ant to tvarto – šviežiai suvežtas šienas. Jame aš apsikasiau, kai varė šaudyti.* Tai patvirtino ir išsigelbėjusi kražietė, buvusi geto kalinė Marytė Gerčienė [63]. Alfonsas Eidintas [22, 259] rašo, kad visi miestelio ir apylinkės žydai (apie 250) buvo suvaryti į daržinę. Holokausto tyrinėtojas iš Vokietijos Paulius Gerhardas Aringas [4], apsilankęs Kelmėje 1998 m., matė, kad Kražiuose, už 20 kilometrų nuo Kelmės, stovi išlikusi medinė pašiūrė. Joje buvo laikomi žydai, kol išvarydavo ir sušaudydavo. Tik vienai moteriai – Marytei Gerčienei – pasisekė išsigelbėti.

Kada buvo įsteigtas mažasis Kražių getas, tiksliai nežinoma [13, 40], tačiau *MŽL* [85, 65] rašoma, kad tai įvyko 1941 m. pirmosiomis liepos dienomis, kai buvo areštuoti Kražių miestelio žydai – iš viso 250 žmonių. Tačiau Kražių gyventojų ir katalikų kunigų dėka gydytojui žydui O. Šmitui (Šmidtui) [14, 268] buvo gautas leidimas gyventi ne gete, o savo namuose, kad galėtų gydyti miestelio ir valsčiaus žmones, nes kito gydytojo miestelyje nebuvo [13, 41].

Kražių getas su visais jo kaliniais veikė daugiau nei dvi savaites [14, 267; 55, 161–164]. Kaip rašoma knygoje *Kražių kraštas*, daržinėje laikomiems žmonėms duodavo valgyti tik kartą per dieną virtų bulvių, po puodelį pieno ir truputį duonos [114, 162]. Likus kelioms dienoms iki pirmosios egzekucijos, naciai įsakė į getą pristatyti dar kelias žydų šeimas, kurios tebegyveno savo namuose Karklėnų bažnytkaimyje ir viensėdyje netoli jo [13, 42; 14, 267]. Keli kražiškiai atsidūrė ir Šiaulių žydų gete [13, 42].

Žudynės Kuprės miške. Pirmoji egzekucija, kaip rodo archyviniai dokumentai, vyko liepos pabaigoje ar pačioje rugpjūčio pradžioje Kuprės miške [14, 268]. Paminklinime akmenyje įrašyta, kad tai įvyko 1941 m. liepos 26 dieną. Su tuo reikia sutikti.

Paminklas Kuprės miške, žydų žudynių vietoje, 2011 m.

Tuo metu Kražių policijos nuovadai vadovavo Aleksas Matusevičius. Žudynių išvakarėse, jau pavakary, į Kražius dviem automobiliais atvyko vokiečių karininkai su kareiviais. Jurevičius gavo įsakymą iškviesti TDA būrio grupių vadus.

Kitą dieną vokiečių kariškiai ginkluotus lietuvius suskirstė į kelias grupes: vieni turėjo saugoti getą, kiti – įlaipinti žydus į sunkvežimius, treti – važiuoti su pasmerktaisiais į žudynių vietą, ketvirti – laukti savo eilės lydėti žydus kitu reisu. Žydai buvo vežami į žudynių vietą dviem sunkvežimiais: vokiečių su kėbulu ir Sakalausko vairuojamu sunkvežimiu. Taigi Kražių žydai į žudynių vietą buvo vežami sunkvežimiais (kitaip negu Kauno apskrityje). Be to, apie Kražių žydų žudynes nieko nerašoma ir garsiojoje Karlo Jägerio ataskaitoje.

Kaip rašo Eidintas [22, 259], gete buvo paskelbta, kad žydai vyrai vežami į Žagarę, tačiau pakeliui sušaudyti. Pirmoji žydų grupė (18 vyrų) buvo išvežta Sakalausko sunkvežimiu į Kuprės mišką, jiems liepta kasti gilią pailgą duobę. Po trijų valandų prie iškastos duobės jie sušaudyti. Kiti atvežtieji buvo šaudomi po penkis prie duobės krašto. Vokiečiai liepė ir įsakinėjo šaudyti lietuviams, o tuos, kurie atsisakė, ketino sušaudyti kartu su žydais, bet pasitenkino tik primušę. Po trijų valandų egzekucijos sugedo Sakalausko sunkvežimis, todėl tempai sulėtėjo, be to, pasmerktieji pamatė, kad keli geto kalinius lydintys sargybiniai vilki išvežtųjų švarkus. Gete kilo panika. Įsodinti į sunkvežimį žydus jau reikėjo jėgos [13, 42–43].

Tuo pačiu metu į sunkvežimį buvo įsodinti 12 sovietų pareigūnų bei aktyvistų, laikytų Kražių daboklėje, kurią vietos žmonės vadino kalėjimu. Vokiečiai planavo juos sušaudyti kartu su žydais. Prie sunkvežimio atėjo kunigas Vladas Tomaševičius ir, jam pasikalbėjus su vokiečių karininku, sovietiniai aktyvistai buvo išsodinti ir sugrąžinti į daboklę (kalėjimą). Kitą dieną išvežti į Raseinių kalėjimą, iš ten beveik visi buvo paleisti ir grįžo namo [13, 43–44].

Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 103] 1997 m. skelbtoje nuotraukoje matyti ant paminklo buvusios trys paminklinės lentos su užrašais hebrajų, jidiš ir lietuvių kalbomis. Dabar likęs tik lietuviškas užrašas: *Šioje vietoje 1941.07.26 nacionalistai ir jų talkininkai nužudė 370 žydų*. Šis užrašas mums neatrodo logiškas, nes tik naciai turėjo žudynių talkininkus, o ne nacionalistai.

Vaikų sušaudymas prie Medžiokalnio. Antrąjį Kražių žydų žudynių etapą labai tiksliai įvardijo Buchaveckas – „Žydų vaikų iššudymas" [14, 270]. Rašoma, kad po pirmojo žudynių etapo gete liko apie 80 žmonių, tačiau nenurodytas jų amžius. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje dauguma gete likusių žmonių buvo nužudyti šalia Medžiokalnio (bet ne Medžiokalnyje, kaip šiandien kai kur nurodoma!), vos už 0,5 kilometro nuo dvaro daržinės.

Lavonams sumesti panaudoti raudonarmiečių iškasti apkasai. Nužudytųjų palaikams užkasti buvo atvesti sovietų aktyvistai. Kartu su žydų vaikais prie Medžiokalnio sušaudyta ir gydytojo Šmito šeima.

LYA yra išlikęs 1965 m. birželio 7 d. aktas Nr. 3, (23) [57], kuriame nurodoma, jog atvykusi komisja nustatė, kad 1942 m. (turėtų būti 1941 m.) rugsėjį Kražių apylinkėje Medžiokalnio kaime *hitlerininkų ir buržuzinių nacionalistų sušaudyti gyvenę Kražių miestelyje ir apylinkėje bei Karklėnų apylinkėje žydų tautybės piliečiai: Šmitas su žmona ir jo sūnus Benukas, Srolienė su vyru, dukra ir sūnus, Mauškienė su kūdikiu, rabinas su sūnumi ir t. t., viso apie 70 žmonių.*

Sušaudymo faktą patvirtino *vietos gyventoja Achromavičienė Bronė, mačiusi varomus sušaudyti žmones, kurie buvo pravaryti keliu pora metrų nuo jos. Matė, kaip buvo nuvaryti prie duobės, girdėjo šaudymą, triukšmą ir po to kaip užkasę dainavo. Gyventoja Veronika Kumpikevičienė, mačiusi varant grupėmis – 2 grupes ir Šmitus, kuriuos varė priverstas Pilitauskas, girdėjo šaudant; buvo girdėti šaudomojo Šmito kalba. Gyventojas Jasulaitis Antanas, Mykolo, girdėjo šaudant, matė varant grupėmis ir viena – Šapiraitė – pabėgo ir pasislėpė pas tą patį pilietį ant aukšto. Sekančią dieną pil. Kaciucevičius Pranas parvarė į valsčių.*

Akte išvardyti asmenys, kurie organizavo ir vykdė žudynes: *broliai Vaičiai, Veida, Kaminskas, Maziliauskas, Valiuška, Kvietkauskas, Jakutis, Gerčas ir kt.*

Akto pabaigoje rašoma, kad sušaudyta apie 70 žmonių, *pagrinde vaikai.*

Jau minėtoje Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 103] 1997 m. skelbtoje nuotraukoje matyti ant paminklo buvusios trys paminklinės lentos su užrašais hebrajų, jidiš ir lietuvių kalbomis. Dabar likusios dvi – hebrajų ir lietuvių kalba, tačiau jos netapačios. Lietuvių kalba parašyta: *Šioje vietoje 1941.08.02 nacistai ir jų talkininkai nužudė 71 Kražių žydą*. Hebrajų kalba – nužudyta 71 Kražių žydas, t. y. šeši suaugusieji (vyrai ir moterys) bei 65 vaikai.

Džanerio stulpas, rodantis atstumą iki Kražių žydų žudynių vietos

Užrašas hebrajų ir lietuvių kalbomis ant paminklo žydų žudynių vietoje, Medžiokalnio papėdėje, 2011 m.

Nužudytųjų skaičius. Skirtinguose šaltiniuose Kražiuose nužudytųjų skaičius įvairuoja. Antai interneto straipsnyje *Kraziai: Kovno* [64] rašoma, kad per holokaustą nužudyti 462 žydai, *MŽL* [86, 401], kad Kuprės miške nužudyta apie 300, Medžiokalnyje – apie 70 vyrų, moterų ir vaikų, o ant holokausto vietose esančių paminklų užrašyta, kad 1941 m. liepą Kuprės miške nužudyta 370 Kražių žydų, Medžiokalnyje – 71 Kražiuose ir jų apylinkėse gyvenęs žydas.

Buchavecko tyrimai [14, 273] pateikia tikslius duomenis apie Kražiuose žuvusius žydus. Jo surinkta dokumentinė medžiaga byloja, kad 1944 m. lapkričio 21 d., atlikus nusikaltimo vietų dalinę ekshumaciją, apytikriai nustatyta 370 aukų (Kuprės miške – 300 suaugusiųjų ir jaunuolių, Medžiokalnyje – 70 vaikų ir keli suaugusieji). Remdamasis Kražių TDA būrio dalyvių tardymo protokolais Buchaveckas teigia, kad per abi masines žudynes buvo apie 350 aukų. Panašūs skaičiai ir *Kelmės krašte* [55].

LYA saugomas 1965 m. birželio 7 d. aktas Nr. 5 [57], kuriame rašoma, kad Kuprės miške 1942 m. (turėtų būti 1941 m.) liepą sušaudyta per 300 žmonių. Tai patvirtino 1964 m. rugsėjo 18 d. atlikta ekshumacija, vadovaujama LTSR kraštotyros draugijos [57].

Po 1941 m. žudynių iš Kražių valsčiaus žydų bendruomenės liko apie 20 asmenų: jie slapstėsi Lietuvoje arba buvo pasitraukę į SSRS gilumą.

Paminklai. Kuprės miškas yra maždaug už 7 kilometrų į rytus nuo Kražių miestelio. Vykstant keliu Kelmė–Paprūdžiai ir pasukus Kražių link, už 500 metrų dešinėje yra kelias į mišką, kur Džanerio stulpas rodo 1,2 kilometro. Pavažiavus kairėn tuo pačiu keliu yra antrasis Džanerio stulpas, rodantis 330 metrų atstumą, o dar toliau – trečiasis stulpas, rodantis 300 metrų ats-

tumą, ir pagaliau matyti lentelė su užrašu: *Žydų žudynių vieta*. Už 100 metrų miško tankmėje yra ieškomasis paminklas.

Už Kražių, Medžiokalnio papėdėje, yra Džanerio stulpas, rodantis 340 metrų atstumą. Reikėtų sukti kairėn keliuku iki žydų vaikų žudynių vietos ir paminklo.

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Kultūros paveldo registrui pateiktais duomenimis [87], paminklas yra: *Kražių sen., Pamedžiokalnio k. Kaimo š dalis, 0,73 km į š.r. nuo Kražių–Linkaučių kelio, 0,4 km į šr nuo Kražantės upės.*

***

1941 m. naciai nužudė beveik visus senos Kražių žydų bendruomenės narius, taip pat iš Karklėnų atvežtus žydus.

Kalbant apie Kražių žydų žūtį, Kultūros paveldui būtina suderinti archyvinius duomenis ir paminklų užrašus: Kuprės miške žuvo 300 suaugusiųjų ir jaunuolių, o šalia Medžiokalnio (ne Medžiokalnyje) – šeši suaugę žydai ir 65 vaikai.

Nemakščių valsčius

Nemakščių vietovė, kurioje vėliau įsikūrė miestelis, buvo prie svarbios kryžkelės – Žemaičių plento ir Tilžės–Rygos kelio bei Tilžę ir Šiaulius (Rygą) jungiančio geležinkelio sankirtos. Miestelyje prekybininkai kūrė smukles su nakvynės namais. Žydai pasistatė maldos namus, mokyklą, turėjo bendruomenę – kahalą, dvi skerdyklas, lentpjūvę, iš kurios vėliau miesteliui ėmė tiekti elektrą, kelias didesnes parduotuves, apie dešimtį mažų bakalėjos krautuvėlių. Mažiau pasiturintys vertėsi smulkiais darbais: dengė stogus, važinėjo po kaimus supirkdami odas, kailius, šerius, arklių uodegų ašutus, karčius ir kita. Nemakščių žydai garsėjo arklių prekyba urmu [15, 307].

1937 m. duomenimis, iš 976 Nemakščių gyventojų 682 buvo žydai [15, 306]. 1940 m. rugpjūčio pabaigoje bei gruodį Nemakščių valsčiaus savivaldybė, net neskaičiavusi gyventojų, Raseinių apskrities valdybai [15, 306] vėl nurodė 650 žydų.

1941 m. birželio 22 d. vokiečių parašutininkai užėmė Viduklės geležinkelio stotį (maždaug už 5 kilometrų nuo Nemakščių) [15, 309]. Į miestelį vokiečių daliniai įžengė 1941 m. birželio 23 d. [15, 308], o į daugelį valsčiaus vietovių motorizuotieji daliniai įsiveržė per dvi pirmąsias karo dienas [15, 308]. Birželio 26 ar 27 d. tvarkai palaikyti susitelkusius Nemakščių vyrus vokiečiai surinko ir išvežė į Skaudvilę (Tauragės apskritis). Čia vokiečių karo komendantas juos instruktavo ir išdavė šautuvus [15, 311].

Kaip rašo Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 510], per Antrąjį pasaulinį karą vokiečiai sudegino beveik visą Nemakščių miestelį, tačiau

apie jokias žydų žudynes neužsimena. *MLTE* [97], *TLE* [98] jau nurodo, kad hitlerininkai ir *vietiniai buržuaziniai nacionalistai* nužudė 543 Nemakščių gyventojus. Nemakščių miestelio žydų bendruomenės istoriją, jos santykius su lietuviais bei jų likimą aprašė Antanas Girčys [29, 162–172], tačiau išsamiausiai visa tai susistemino, panaudojęs archyvus, Stanislovas Buchaveckas straipsnyje „Nemakščių valsčiaus žydų žūtis 1941 m." [15, 304–330].

MŽL [86, 401], Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 30] nurodyta tik viena žydų žudynių vieta – už 1,5 kilometro nuo miestelio nužudyti 543 asmenys, nors iš tikrųjų Nemakščių žydai nužudyti dviejose vietose: Nemakščiuose ir prie Viduklės geležinkelio stoties.

1941 m. žydai vyrai buvo išvežti į Viduklės geležinkelio stotį darbams, o moterys suvarytos į getą prie buvusios skerdyklos [29, 171], todėl ir Nemakščių žydų bendruomenės sušaudymo vietų turėtų būti dvi, nes naciai, kaip minėta, pirmiausia sušaudydavo vyrus, o po kiek laiko dažniausiai kitoje vietoje ir moteris su vaikais.

Remdamasis turima medžiaga, Buchaveckas teigia, kad Raseinių apskrities pakraštys su Nemakščiais ir Vidukle (gal ir su Kražiais) buvo laikinai „perleistas" Tilžės operatyvininkams [15, 314]. Nemakščių valsčiaus ir miestelio burmistru buvo paskirtas nacių patikėtinis V. Misevičius, kuris, remdamasis Vokietijos gyvenimo ir žydų diskriminavimo praktika, leido įsakymus ne tik Nemakščių valsčiaus miestelių gyventojams, bet ir diskriminuojančius žydus.

1941 m. birželio 30 d. Misevičius išleido įsakymą Nr. 1, kuriame paskyrė save eiti valsčiaus ir miestelio burmistro pareigas. Be to, trys šio įsakymo punktai skirti išimtinai žydams diskriminuoti [15, 315–316]. 1941 m. liepos 5 d. burmistro įsakyme Nr. 4 vyravo *žydų klausimai*: visi žydai, gyvenantys ūkiuose, turi persikraustyti gyventi į miestelį; žydai kasdien turi atvykti į valsčių, kad gautų tai dienai darbą; pastebėti besišlaistantys žydai turi būti suimti ir kita. [15, 317], 1941 m. liepos 12 d. burmistro įsakymas Nr. 5 taip pat skirtas žydams. Jame nurodoma nešioti prie kairės krūtinės pusės prisegtas Dovydo žvaigždes, draudžiama vaikščioti šaligatviais ir kt. [15, 317].

Nemakščiuose po 1941 m. liepos 12 d. pradėta steigti žydų getą. 1941 m. vasarą šiaurvakariniame miestelio pakraštyje esanti teritorija buvo aptverta spygliuota viela. Geto teritorijoje buvo pastatų, žydams priklausiusi skerdykla. Čia 1941 m. vasarą spietėsi sugrūstos moterys su vaikais ir keli senyvi vyrai [15, 318]. Getą saugojo vokiečiai ir lietuviai, todėl Nemakščių žydės su vaikais buvo izoliuotos nuo miestelio gyventojų. Nėra tiksliai žinoma, ar vyrai buvo uždaryti kartu su moterimis ir vaikais [15, 318]. Kai kurie žydai vyrai buvo laikomi oro uosto teritorijoje, o kiek vėliau uždaryti Viduklės geležinkelio stotyje įrengtame trumpalaikiame gete [15, 319].

Buchavecko [15, 319] surinkta medžiaga leido daryti prielaidą, kad į stoties getą Nemakščių valsčiaus žydų bendruomenės vyrai turbūt buvo perkelti per kelis kartus, nes, kaip minėta, jie, kaip darbininkai, buvo laikomi ir Nemakščių oro uoste, kur taip pat trumpą laiką galėjo veikti nedidelis getas (stovykla).

Pasak liudytojų [15, 319], Nemakščių vyrai žydai buvo *grupuojami* ir per kelis kartus vežami į Viduklės geležinkelio stotį. Remdamasis kai kuriais šaltiniais, Buchaveckas [15, 319] rašo, kad, galimas daiktas, į geležinkelio stoties gyvenvietėje veikusį vyrų getą Nemakščių žydai vyrai ar bent kai kurie iš jų buvo išvaryti anksčiau nei jų tautiečiai iš Viduklės miestelio.

Pasak Buchavecko [15, 323], Nemakščių žydai vyrai nužudyti Viduklės geležinkelio stotyje kartu su Viduklės žydais vyrais 1941 m. liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje. 243 žydai (iš Nemakščių apie 163, vidukliškių apie 80) nuo Viduklės geležinkelio stoties getо buvo nuvaryti pusę kilometro, tai būtų 1,5 kilometro nuo miestelio, ir sušaudyti prie jau paruoštų duobių, nors Girčys knygoje *Raseinių krašto žydai* [32, 171] rašo, kad vyrai *dirbę geležinkelio stotyje jie pūslėtomis rankomis iškasė duobes, prie kurių buvo patys varomi šaudyti.* Antanas Pocius [105, 212] taip pat rašo: *Žydus vyrus šaudė* [sunkvežimiu atvažiavę maždaug 20 žudikų. – Buchaveckas, 15, 319] *vokiečių Einzac komanda* [vokiečių kareiviai. – *Aut.*], *lietuviai šaudant nedalyvavo.* Jis remiasi Prano Tumino rankraščiu [130].

Tiek Pocius [105, 212], tiek Girčys [29, 171] panašiai aprašo žydų žudynes. Girčys [29, 171]: *Šaudomi jie* [žydai. – *Aut.*] *keistai elgėsi. Sušaudžius kelis, prie duobės buvo atvaromi kiti du, kurie sutvarkydavo blogai suvirtusius ir patys astsistodavo prie duobės, laukdami atvarant kitų. Tuos sušaudžius vėl buvo atvaromi „tvarkytojai" ir vėl kartodavosi ta pati eiga. Nė vienas nemėgino bėgti, nė vienas nešaukė, vieni kitus tvarkė ir tyliai iškeliavo anapilin. Atrodė, kad viso pasaulio pasmerkimas giliai paveikė jų sąmonę ir kad kitokio likimo jiems nereikia.* Tai patvirtino ir Pocius straipsnyje *Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas* [105, 212]: *Prie jos* [duobės. – *Aut.*] *atvarytus 8 vyrus sušaudydavo, o naujai atvarytieji juos sudėdavo eilėmis. Paskui juos sušaudydavo. Žydai nesipriešino, nes buvo iškankinti, praradę bet kokią viltį. Du pabėgti mėginę vyrai sugauti ir sušaudyti.*

Nemakščių gete įkalintos moterys apie savo vyrų ir vyresnių vaikų žūtį nežinojo.

Nemakščių getas, kaip ir Viduklės moterų ir vaikų getas, buvo likviduotas tą pačią dieną – 1941 m. rugpjūčio 22 d. rytą [15, 319], o moterys ir vaikai iššžudyti prie Legotiškės (kaimas į rytus nuo miestelio, dar vadintas Šilais; tuo metu tai buvo už kilometro nuo Nemakščių Kauno link, kairėje pusėje).

Kaip vyko žudynės, detaliai aprašė Buchaveckas, remdamasis archyvine medžiaga, straipsnyje „Nemakščių valsčiaus žydų žūtis 1941 m." [15, 319–322]:

1. Nurodymai pasiruošti egzekucijai gauti 1941 m. rugpjūčio 21 popietę.

2. Pirmiausia numatyta susidoroti su Nemakščių geto kaliniais. Todėl prie Legotiškės kaimo duobės aukoms buvo kasomos naktį. Nemakščiuose daugiausia iš miestelio ir Legotiškės kaimo buvo mobilizuota apie 20 duobkasių. Dvi duobės baigtos kasti jau prieš rytą. Duobės ilgis – maždaug 15 metrų, plotis – 2,3 metro, gylis – 2,5 metro. Vieną duobės galą, per kurį mirčiai pasmerkti žmonės turėjo būti suvaryti į kapą, liepta iškasti ne taip giliai. Duobkasiai nebuvo paleisti namo, juos saugojo ginkluoti sargybiniai.

3. Nemakščiuose žudynes organizavo aukštesnio rango vokiečių pareigūnas, atvažiavęs lengvuoju automobiliu.

4. Žydes su vaikais į egzekucijos vietą vežė tuometine Legotiškės gatve maždaug nuo 7 iki 12 valandos sunkvežimiu atviru kėbulu partijomis po ne mažiau kaip 60 žmonių, Tokių reisų buvo penki ar šeši (Buchavecko skaičiavimais).

Vedamos šaudyti moterys noriai lipo į sunkvežimį, nes buvo sakoma, kad jas veža pas vyrus. Į antrąjį sunkvežimį jau reikėjo stumti jėga, nes visos girdėjo šaudymą ir moterų klyksmą [109, 171].

5. Egzekucija vyko 3–4 valandas. Čia buvo sušaudyta 340 moterų ir vaikų [109, 171].

6. Sušaudžius atvežtų žydų partiją, duobkasiai turėjo užpilti lavonus žemių sluoksniu.

7. Duobėje sužeistus žydus daugiausia pribaiginėjo iš automatų keli vokiečiai (liudytojų vadinami gestapininkais) ir keli lietuviai, atvykę iš Raseinių.

Visuose pokariu publikuotuose leidiniuose [86, 401; 97; 127] bei paminkle Nemakščių žydų žudynių vietoje yra neteisingai užrašyta, kad Legotiškėje nužudyta 543 žydai, o vėliau, 1945 m. kovo 20 d. akte, net 568 valsčiaus gyventojai žydai. Buchaveckas [15, 322–323] nurodo statistikos netikslumus, kurie atsirado 1945 m. dėl sovietų Ypatingosios valstybinės komisijos narių skubėjimo bei nepatikslintų duomenų, nors buvo dar gyvų liudytojų. Ši klaida buvo visur kartojama. Reikėtų remtis Girčio [29, 171] paskelbtais duomenimis, kad Legotiškės kaime sušaudyta 340 moterų ir vaikų, ir sutikti, kaip siūlo Buchaveckas [15, 323], kad Nemakščių žydų bendruomenės aukų statistiką papildžius nužudytaisiais iki masinių žudynių ir po jų, preliminarūs žydų tautos nuostoliai valsčiuje – 560–570 asmenų.

Paminklai. Po karo Nemakščių pušynėlyje buvo pastatytas akmuo su užrašu: *Amžinas atminimas fašizmo aukoms 1941 VII–X mėn.* 1993 m., žydų pageidavimu, šis užrašas nutrintas, iškalta šešiakampė žvaigždė ir išlygintas supiltas kapas [109, 172]. Ant naujai pastatyto paminklo užrašyta: *Čia buvo pralietas 543 žydų – vaikų, moterų, vyrų – kraujas. Juos 1941 VII–X žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.* Skaičius, apimantis 243 sušaudytus Nemakščių ir

Žudynių vieta Nemakščiuose; dešinėje – naujai pastatytas paminklas

Viduklės žydus vyrus (Viduklės geležinkelio stotyje) ir apie 300 Nemakščių moterų, sušaudytų Legotiškės kaime, iškraipo istorinę tiesą, nes šioje vietoje buvo sušaudyta tik apie 300 Nemakščių moterų ir vaikų. Paminkle nurodytas skaičius atsirado dėl klaidingos statistikos knygoje *MŽL* [86, 401], kad Nemakščiuose sušaudyti 543 asmenys, o Viduklėje – apie 200 (šis skaičius nepagrįstas nei rimtais šaltiniais, nei liudytojų parodymais). Mes esame linkę sutikti su Petrės Jurgulienės [150] pateiktu skaičiumi 110–120. Tokiu atveju teks taisyti paminklo užrašą.

Po karo Nemakščių vyrų žudynių vieta užstatyta stoties sandėliais, grūdų elevatoriumi [29, 171], moterų ir vaikų sušaudymo vietoje išaugo pušynėlis [109, 171].

Raseinių miestas ir valsčius

Kaip rodo Jono Brigio skaičiavimai [8; 9; 139], tarpukariu, 1938 m., Raseiniuose gyveno 6217 žmonių, 1941 m. vasarą jų buvo bent tūkstančiu mažiau, nes liepos mėnesį įvestų privalomų maisto kortelių išduota tik apie 5234. Tai, matyt, apytikriai rodo tuometinį Raseinių gyventojų skaičių. Kai kurie autoriai [17] teigia, kad tarpukariu Raseiniuose gyveno apie 2000 žydų, ir šis skaičius visą minimą laikotarpį buvo, galima sakyti, pastovus.

Antrojo pasaulinio karo metais Raseiniai nukentėjo labiausiai iš visų Lietuvos miestų. Jau pirmosiomis karo dienomis buvo sugriauta arba sudegė daug

gyvenamųjų ir visuomeninių pastatų. Po kelių mėnesių buvo sunaikinti visi Raseinių žydai: vyrai, moterys, vaikai – pusė miesto gyventojų – taip prasideda 2004 m. išleista knyga *Raseinių krašto žydai* [109, 5], skirta Raseinių žydų bendruomenės gyvenimui bei sunaikinimui.

Vienas kraupiausių 1941 m. dokumentų – saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaita [76, 283–294; 85, 133–140]. Joje nurodyta, kad skrajojamasis būrys, vadovaujamas SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno, kartu su lietuvių partizanais surengė 114 akcijų, iš kurių net penkias Raseinių mieste bei apskrityje:

	Iš viso
1. 1941 m. liepos 29 d. Raseiniuose sušaudyti 254 žydai, trys lietuviai komunistai	257
2. 1941 m. rugpjūčio 5 d. Raseiniuose – 213 žydų, 66 žydės	279
3. 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. Raseiniuose – 294 žydės, keturi vaikai	298
4. 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių apskrityje – 466 žydai, 440 žydžių, 1020 vaikų	1926
5. 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. valymas Raseiniuose – 16 žydų, 412 žydžių, 415 vaikų	843
Iš viso:	3603

Ataskaitoje pasitaiko matematinių netikslumų [17, 285–286, 288, 291, 294]. Nors žinoma, kokia tiksli buvo vokiečių statistika, ir joje yra baltų dėmių. Jägeris kruopščiai sužymėdavo visas žudynes savo kuruojamoje generalinėje srityje, tačiau Raseinių žudynės, kad ir pažymėtos penkis kartus, nėra gerai išnagrinėtos. Kad Jägerį pasiekdavo ne visų žudynių ataskaitos, teigia ir Stanislovas Buchaveckas [14, 271].

Tyrimą sunkina ir tai, kad Kalnujų piliakalnis, kur vyko žudynės, turi kelis pavadinimus: žinomas ir Palendrių, Jovaišių ar Žieveliškės (Žieveliškių) vardais, todėl ir literatūroje atsiranda neatitikimų.

Getų steigimas. 1941 m. birželio 23 d. vokiečių kariuomenei įžengus į Raseinius, prasidėjo pogromai ir genocidas [18]. Jau liepos pradžioje pasirodė valdžios potvarkis žydams susirinkti į getą.

Raseiniuose buvo įsteigti du getai. Darbingi žydai vyrai ir moterys buvo laikomi už miesto (Jurbarko kryptimi) esančiuose katalikų bažnyčios (dominikonų vienuolyno) ūkiniuose pastatuose (pagalbinio ūkio barakuose), o seni vyrai ir mažus vaikus auginančios moterys – keliuose namuose Nemakščių (dabar Dubysos) gatvėje. Kai kurie žydų komunistai ir sovietiniai aktyvistai uždaryti Raseinių kalėjime [8; 9].

Sunkoka tiksliai nustatyti Raseinių geto įsteigimo datą. Iš pradžių visi žydai buvo varomi į Raseinių kino teatrą [43, 133–135]. Liudytojas Šimelis Kompinskis rašė: *1941 m. liepos 12 d. pagal valdžios skelbimą atvykau į getą – žydų stovyklą* [59, 142], liudytoja Sara Gursmanskytė-Gurvičienė sakė, kad *1941 m. liepos 16 d. Raseinių mieste ir valsčiuje gyvenantys žydai buvo surinkti į žydų stovyklą, įkurtą Raseiniuose* [45, 133–135].

Raseinių geto viršininku buvo paskirtas policijos vachmistras Aleksas Grigaravičius, jo pavaduotoju – Kostas Narbutas [10, 165]. Liepos pabaigoje žydai pradėti masiškai šaudyti; buvo žudomi visi iš eilės: vyrai, moterys ir vaikai. Raseinių žydai sušaudyti Kalnujuose ir Girkalnyje. Kaltinamasis Grigaravičius apklausoje tvirtino: *Konvojaus viršininku, žydų lageryje, „gette" aš dirbau nuo 1941 liepos mėn., tuo laiku* ***jau vyko žydų sušaudymas*** [išskirta aut.] *esančių „gette". Žydų sušaudymas esančiame „getto" lageryje prasidėjo apytikriai 1941 6 ar 8 liepos* [37, 61].

Taigi Raseinių geto viršininkas Grigaravičius teigė, jog geto žydai pradėti šaudyti jau 1941 m. liepos 6 ar 8 d., nors iš liudytojų parodymų matyti, kad geto tada dar nebuvo. Mūsų nuomone, Grigaravičius čia nurodė Raseinių geto įsteigimo datą. Jis taip pat sakė iš pradžių dirbęs geto konvojaus viršininku ir tik atrinkdavęs žydus į darbą. Iš Grigaravičiaus parodymų [37, 61; 43, 144] aišku, kad iš pradžių jis buvo konvojininkų (ginkluotos belaisvių palydos) viršininkas, iš policijos viršininko gaunantis įsakymus dėl žydų, esančių gete, siuntimo į darbus, dėl jų lydėjimo ir saugojimo. Trijų ar keturių policininkų konvojus atrinktus geto žydus lydėdavo į darbus. Beveik kasdien (nors ir ne visada) dirbti buvo siunčiama po 20–30 žmonių.

Žydai buvo verčiami dirbti įvairius sunkius darbus: kasti griovius, raustis miesto griuvėsiuose, valyti užterštus šulinius bei išvietes. Maitinama buvo labai prastai: dirbantys vyrai maisto gaudavo dukart per dieną, o moterims neskirta jokio davinio – jos maitinosi vien tuo, ką buvo pasiėmusios iš namų. Iš tiesų 1941 m. liepos 29 d. paskelbtas Raseinių apskrities tarybos įsakymas Nr. 743 [109, 84] žydams prisisiūti Dovydo žvaigždes [8; 9], uždrausta ne tik vaikščioti šaligatviais, bet ir naudotis visuomeniniu transportu, vaikščioti ir sėdėti visuomeniniuose parkuose ir skveruose.

Žydų masinių žudynių akcijos Raseinių gete. Kalbant apie Raseinių žydų bendruomenės žūtį, literatūroje visur minimos keturios žydų sunaikinimo akcijos. Užmiesčio gete laikomi žydai vyrai sušaudyti Žieveliškės kaime 1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 d., o žydės moterys, sušaudžius vyrus, maždaug po trijų dienų nuvarytos į Raseinių getą ir vėliau sušaudytos (vienos žuvo 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. Žieveliškės kaime, kitos 843 moterys – 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. Kurpiškių kaime) [10, 165].

Pagrindinis liudytojas 1941 m. Raseinių byloje yra pats kaltinamasis – minėtasis Grigaravičius. Jis apklaustas keliolika kartų: 1947 m. spalio 3, 6,

13, 24 ir lapkričio 8 d. [107]. Savo parodymuose, kurie dabar saugomi LYA, Grigaravičius pasakojo, kaip vyko žydų šaudymai.

Saugumo policijos ir SD vado Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje [76, 284–285; 85, 132] nurodytos pirmosios dvi žudynių datos: SS oberšturmfiurerio Hamanno skrajojamasis būrys 1941 m. liepos 29 d. Raseiniuose nužudė 257 asmenis: 254 žydus ir tris lietuvius komunistus, o 1941 m. rugpjūčio 5 d. – 279 asmenis: 213 žydų ir 66 žydes. Apie šias žydų žudynes aiškiai liudijo viršininko Grigaravičiaus padėjėjas ir geto ūkvedys Narbutas.

Areštuotas Narbutas apklausiamas teigė: *Laike mano darbo* [gete dirbęs tik tris savaites, tačiau liudytojai Sara Valaitienė [133, 17], Sara Furmanskaja [27, 25], Abraomas Lazarskis [70, 15] teigė, kad iš tiesų dirbo ne mažiau kaip du mėnesius – nuo geto įsteigimo iki visų geto žydų sušaudymo, t. y. iki rugsėjo pradžios] *1-ą kartą iš Kauno atvyko 3 automašinos su vokiečių SS kareiviais, ir tie kareiviai kartu su baltaraiščiais paėmė iš geto 150 žydų ir prijungė* [prie] *iš Raseinių miesto paimtos grupės žydų* [tikriausiai turima omenyje iš Raseinių kalėjimo. – *Aut.*] *ir, nuvedę į Žieveliškes, juos sušaudė. Po sušaudymo žydų, vokiečiai išvyko.*

Po savaitės vėl tie patys kareiviai atvyko į getą, paėmė 70 žmonių, prijungė iš Raseinių kalėjimo 170 žydų ir sušaudė vėl Žieveliškėse [54, 10].

Narbutas čia kalba apie tai, kas įvyko 1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 dienomis. Būtina atkreipti dėmesį ir į liudytojo pateiktus skaičius: pirmu atveju iš geto paimta 150, antru – tik 70 žmonių, kiti buvę iš Raseinių kalėjimo. Kadangi tada iš viso sušaudyti 536 asmenys, o iš geto paimta tik 220 vyrų, vadinasi, iš kalėjimo paimta 316 asmenų. Greičiausiai čia kalbama apie Hamanno būrį – sunkvežimius *su vokiečių SS kareiviais* [94, 10].

Kad buvo derinamas geto žydų ir Raseinių kalėjime laikomų žydų šaudymas, liudijo ir buvęs kalėjimo prižiūrėtojas Antanas Kmitas: *1941 m. liepos mėn. pabaigoje atėjo 3 ar 4 vokiečių karininkai, kurie liepė visus suimtuosius išvesti į kiemą. Tuomet žydus suvarė į vieną vietą ir atskyrė nuo kitų. Tada vokietis su pagaliu prie visų sumušė sovietų aktyvistus Urbą ir Irininą. Tada žydai buvo patalpinti kamerose atskirai nuo kitų. Po šešių dienų, 1941 m. rugpjūčio pradžioje,* ***visus žydus iš kalėjimo*** [išskirta aut.] *nuvarė į getą. Gete atrinko dar 100 vyrų ir nuvarė kartu į Žieveliškes. Ten šalia 2–6 duobių buvo 4 ar 5 vokiečių karininkai* [60, 38–39].

Atrodo, kad liudytojas Kmitas čia kalba apie vėlesnius šaudymus. Iš jo žodžių spręstina, kad tai galėjo įvykti ir 1941 m. rugpjūčio 5 d., nes jis sakė, kad tuokart iš kalėjimo paimti visi (t. y., matyt, visi ten likę) žydai ir dar apie 100 (Narbuto liudijimu – 150) žydų iš geto ir visi nuvesti į šaudymo vietą. Beje, kai kurie žydai iš Raseinių kalėjimo jau buvo sušaudyti 1941 m. liepos 29 d., o liudytojas, matyt, kalba apie paskutinius Raseinių kalėjimo žydus. Be to, šiame šaudyme, kitaip nei pirmajame, žydai buvo nurengiami iki apatinių (Kmito liudijimu).

1 lentelė. Duobių kasėjų ir stebėtojų liudijimai

Nr.	Liudytojai	Liudijimai						Literatūra
		duobių skaičius	šaudymo data	bizūnai	nurengė ar ne	vokiečių karininkai	žmonių skaičius	
1.	Juozas Linkus, stebėtojas		liepą, po pietų	naudojo bizūnus		4 ar 5 vokiečiai SS uniformomis	kalbėjo apie 500 žydų	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 27–28
2.	Kazys Gedraitis, duobkasys iš Žieveliškės kaimo	11 žmonių kasė 3 duobes	liepą, per šienapjūtę po pietų iki 22 val., kitą dieną iki 17–18 val., iš viso 1,5 dienos	naudojo bizūnus		3–4 vokiečių karininkai SS uniformomis	daugiau nei 150 žydų, 3-jose duobėse šaudė	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 29–30
3.	Kazys Mačiulis iš Žieveliškės kaimo	12 žmonių kasė 3 duobes	per šienapjūtę, 18 val.		nenurenginėjo		160 žmonių, dvi partijos	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 31–33
4.	Aleksas Mikolaitis iš Kalnujų kaimo	10 žmonių kasė 12 × 3 × 3 m dydžio duobę nuo 10 iki 18 val.	liepos pabaiga–rugpjūčio pradžia		nenurenginėjo	5 ar 6: 2 žalia, 2 pilka uniforma	šaudymas truko 3–4 val.; dvi partijos	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 35
5.	Bronius Žemaitis iš Kalnujų kaimo	12 žmonių nuo ryto iki vakaro kasė 4 duobes 20 × 2 × 2; po šaudymo dvi duobes užkasė, o dvi liko tuščios	liepą ar rugpjūtį, sekmadienį		nurengė iki apatinių	4 ar 5 vokiečiai, apsivilkę žaliai su aukštomis kepurėmis ir pistoletais	2–3 grupes per 2 val., daugiau kaip 200. Šaudė vietiniai baltaraiščiai, vadovavo vokiečiai. Kolonoje buvo kelios moterys ir vaikų	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 48
6.	Leonas Norkevičius iš Žieveliškės kaimo, Alekso Grigaravičiaus palieptas, surinko duobkasius iš savo kaimo	10 žmonių iš ryto iki vakaro, o kitą dieną iki 18 val. iškasė 3 duobes: vieną 12 × 3 × 2 m ir dar dvi mažesnes	per šienapjūtę; 18 val.		nenurenginėjo	5 ar 6; 1–2 apsivilkę žalsvai; kiti – pilkai, ginkluoti automatais	apie 300, užkasė 3 duobes	LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269, l. 43

Raseinių žydų sušaudymo 1968 m. byloje [21] yra daug duobkasių liudijimų (*1 lentelė*). Šie žmonės buvo priversti iškasti duobes, sušaudžius kiekvieną žydų grupę, užpilti ant lavonų nedidelį sluoksnį žemių, o baigus šaudymą duobes užversti.

Iš apibendrintų duobių kasėjų (liudytojų Juozo Linkaus, Kazio Giedraičio, Kazio Mačiulio, Alekso Mikolaičio ir Broniaus Žemaičio) apklausų [3] ryškėja toks vaizdas: seniūnų sukviesti aplinkinių kaimų gyventojai (vieni teigė,

kad jų buvo 10, kiti – kad 12) su savo kastuvais susirinko Žieveliškės kaimo pakraštyje kasti vokiečiams ginklų sandėlio pamatų. Tai vyko liepą ar rugpjūtį, o kai kurie tiesiog sako, kad tai buvę per šienapjūtę. Kasti reikėję beveik pusantros dienos: 1-ą dieną – nuo 10 iki 22 valandos, o antrą – nuo pietų iki 18 valandos. Pasak Leono Narkevičiaus, buvo iškasta viena didelė (12 × 3 × 2 m) ir dvi mažesnės duobės; pasak Povilo Zdanavičiaus, – viena 20 × 3 × 2 metrų duobė; pasak Mikolaičio, viena 12 × 3 × 3 metrų duobė, o pasak Žemaičio, keturios duobės. Vokiečiams apžiūrėjus duobes, baltaraiščiai pradėjo varyti žydus į šią vietą vokiečiams įprastu laiku – 18 valandą. Tuo metu vokiečiai pastatė ant žemės du kulkosvaidžius. Žydus varė grupėmis po beveik 100 žmonių 2–3 kartus. Pirmajai grupei priartėjus prie šaudymo vietos, vokiečiai išdalijo baltaraiščiams bizūnus su švino gabalais galuose ir šie jais skubino žydus greičiau eiti prie duobių. Vieni buvo suguldyti ant žemės, kitus, suvarytus į duobę, pradėjo šaudyti. Taip grupelėmis per 2–4 kartus sušaudyta pirmoji atvaryta grupė, tada atvaryta antra partija ir taip pat grupelėmis sušaudyta. Liudytojų parodymai, ar aukos buvo nurengiamos prieš šaudant, skiriasi. Vienas pasmerktasis bandė bėgti, baltaraištis į jį šovė, bet nepataikė. Tada vienas iš vokiečių karininkų, paėmęs šautuvą, nušovė sprunkantį žydą. Kiti vokiečių karininkai šaudyme nedalyvavo, tačiau vokiečių kareiviai šaudė kartu su baltaraiščiais. Šaudoma buvo 2–3 valandas. Liudytojai nurodė tokį apytikslį sušaudytų žydų skaičių: Giedraitis – 150, Narkevičius – 300, Mačiulis – 160, Žemaitis – daugiau nei 200.

Būtina atkreipti dėmesį ir į liudytojo Juozo Linkaus, kuris netoliese ganė karves ir viską matė, parodymus: *Lavonus sušaudytų vyrų žydų užkasė tie patys žmonės, kurie iki pietų iškasė duobę. Jie tarpusavyje kalbėjo, kad šį kartą vokiečiai sušaudė apie 500 žydų* [77, 27–28].

Nagrinėjant duobkasių parodymus aiškėja, kad žydai iš geto sušaudyti ne per vieną kartą – galima išskirti tris ar keturis atvejus.

Pirmiausia išsiskiria Žemaičio liudijimas [148, 48]. Jis sakė, kad žmones nurengė iki apatinių, o kiti – pasmerktiesiems nebuvę įsakyta nusirengti. Buvus antrą šaudymą liudijo Norkevičius [100, 43]. Jis sakėsi Grigaravičiaus palieptas surinkęs iš Žieveliškės kaimo10 vyrų, kurie iškasę vieną didelę ir dvi mažas duobes. Sušaudę apie 300 žmonių. Buvus trečią šaudymą galima spręsti iš Giedraičio [28, 29–30], Mačiulio [81, 31–33] liudijimų. Šie liudytojai iš Žieveliškės kaimo per pusantros dienos iškasę tris duobes ir matę, kaip buvo sušaudyta 150–160 žmonių. Ketvirtasis – Mikolaičio [89, 35] – liudijimas: jis, kartu su kitais (iš viso 10 žmonių) iškasę vieną didelę duobę. Nors jo parodymai iš dalies sutampa su Giedraičio [28, 29–30] bei Mačiulio parodymais [89, 31–33], tačiau yra ir skirtumų.

Dar vienas konvojuotojas Zdanavičius [147, 40–41] teigė, kad 20 žmonių iškasę vieną didelę 20 × 3 × 2 metrų duobę, ir matęs, jog buvo sušaudyta 100 nenurengtų žydų vyrų ir kelios moterys. Jo parodymai labai panašūs

į duobkasio Mikolaičio [89, 35] parodymus, tik skiriasi duobkasių skaičius (duobę kasę 20 žmonių) ir duobės dydis.

Taigi žydai tikrai buvo sušaudyti per tris, o gal ir per keturis kartus. Duobkasiai nurodė tokį nužudytųjų skaičių:

1) daugiau nei 200 žmonių (Žemaitis [148, 48], vyrus nurengę iki apatinių);

2) apie 300 žmonių (Norkevičius [100, 43], surinkęs žmones Grigaravičiaus paliepimu);

3) 150–160 žmonių (Giedraitis [28, 29–30], Mačiulis [81, 31–33], abu iš Žievelių kaimo; žmones surinkęs seniūnas);

4) 100 žmonių (Mikolaitis [90, 35], Zdanavičius [147, 40–41]).

Apklausiamas Grigaravičius sakė [38, 152–153]: *Pagal policijos viršininko Pilionio* [ši pavardė užrašyta skirtingai. – *Aut.*], *aš atrinkdavau žydus, surikiuodavau ir priduodavau policijos konvojui. Turiu pasakyti, kada aš* ***pirmą kartą*** [išskirta aut.] *gavau įsakymą iš policijos viršininko atrinkti 150 žydų, esančių lageryje, getto, aš nežinojau, kad jie bus sušaudyti, nes policijos viršininko įsakyme buvo įsakyta, kad toks skaičius žydų eis į darbą, nors, iš tikrųjų, tai buvo pirma grupė, kuriuos sušaudė, o vėliau jau aš žinojau, kada atrinkdavo žydus apie 100 žmonių ir daugiau – žydus veda sušaudymui.*

Paminklas žudynių vietoje Kalnujuose

Šis Grigaravičiaus liudijimas patvirtina, kad žydai sušaudyti ne per vieną kartą. Jie buvo šaudomi 100, 150 ar 200–300 žmonių grupėmis, tačiau apie tai Jägerio ataskaitoje neužsimenama.

Kad viskas vyko taip, patvirtino liudytojas Lazarskis: *Rugpjūčio mėn. į getą atvarė 90 komunistų, išrikiavo juos kieme. Atrinko iš mūsų 60 žmonių, visiems įdavė į rankas darbo įrankius. Prižiūrėtojai sakė, kad jie bus varomi į Tauragę dirbti. Tačiau jau kitą dieną sužinojome, kad jie visi buvo sušaudyti Kalnujuose. Nuo tada ir prasidėjo nematyto masto skerdynės. Būdavo išvaromas vienas būrelis po kito* [72, 98].

Liudytojai Giedraitis, Mačiulis ir Linkus greičiausiai kalbėjo apie 1941 m. liepos 29 d. žydų šaudymą, nes pirmieji du buvę atvaryti kasti duobių. Šios žudynės vykusios jau vakare, po 18 valandos. Kitas svarbus momentas – vokiečiai išdaliję baltaraiščiams bizūnus žydams varyti. Beje, pasmerktų žydų vyrų *nenurenginėjo.* Pasak daugumos liudytojų, sušaudytos dvi žydų grupės po 100 žmonių. Kadangi niekas tiksliai neskaičiavo, reikėtų priimti Jägerio ataskaitoje nurodytą skaičių – 257. Kaip jau minėta, liudytojo Linkaus pateiktas skaičius yra netikslus, nes jis žudynes stebėjo tik iš tolo. Duobkasiai teigė, kad duobės buvo kasamos kelis kartus, vieni kasė vienas duobes, kiti – kitas, todėl ir jų parodymai skiriasi.

500 žydų vyrų sušaudymas – tikrovė ar mitas? Diskusijų ir abejonių kelia akcija (jei tokia buvo), per kurią sušaudyta apie 500 žydų: vieni – iš kalėjimo, kiti – iš geto. Apie ją skirtingai pasakojo ne tik pats geto viršininkas Grigaravičius, bet ir liudytojai; tiksliai nustatyti žudynių laiko ir sušaudytųjų skaičiaus neįmanoma (lieka hipotetiniam svarstymui). Nors LYA esančiose bylose [107] šioms žudynėms skiriama daug dėmesio, tačiau irgi nuodugniai neišsiaiškinta, kaip viskas vyko, nes Grigaravičius teigė tik atrinkęs vyrus, o pats tuo metu buvęs gete ir šaudyme nedalyvavęs.

1947 m. spalio 3 d. tardomas Grigaravičiaus liudijo: *Aš dirbau lagerio viršininku nuo 4 rugpjūčio iki 1941 rugsėjo mėn.* [...] *1941 liepos mėn., dieną tikslios neprisimenu* [tikslios dienos neprisimenu. – *Aut.*], *aš, būdamas jau žydų stovyklos „getto" konvojaus viršininku, gavau policijos viršininko Pilionio* [nurodymą] *surinkti apie 500 žydų vyrų lyg tai darbui, tačiau tikrumoje šis skaičius turėjo būti sušaudymui* [38, 153].

1947 m. spalio 13 d. Grigaravičius teigė: *1941 m. liepos mėn. į getą iš Raseinių kalėjimo, 6–7 vokiečių kareivių lydint ir kalėjimo prižiūrėtojų buvo pristatyta grupė 150–180 žydų. Greitai į lagerį atvyko su vokiečiais policijos viršininkas Urbšaitis; surinkau visus žydus-vyrus, išskyrus senius, ir prijungiau prie iš kalėjimo atvestų. Viso iki 500. Daviau 40 kastuvų, ir* [juos nuvarė] *sušaudyti* [40, 148].

Tą patį jis pakartojo ir tardomas 1947 m. lapkričio 18 d.: *1941 m. liepos mėn., pagal Urbšaičio policijos viršininko įsakymą, surinkau visus žydų vyrus, kurie buvo lageryje, ir išsiunčiau į darbą, daviau 40 kastuvų. Jie buvo sušaudyti Žieveliškėse. Pats buvau stovykloje* [43, 144].

Taigi apibendrinant galima sakyti, kad Grigaravičius tvirtino, jog 1941 m. liepą iš kalėjimo buvę atvaryta 150–180 žydų, prie jų iš geto žydų pridėjęs dar apie 320–350 asmenų, kad susidarytų 500 vyrų, o kad apgaulė būtų įtikinamesnė, įdavęs jiems 40 kastuvų; jie visi buvę sušaudyti Žieveliškėje. Tai įvykdyta policijos viršininko Kazio Urbšaičio įsakymu.

Iš Grigaravičiaus talkininkų gana išsamūs yra baltaraiščio Mockaus parodymai: *Tai buvo 1941 metų liepos pradžioje. Tiksliau, datos neprisimenu* [...] *Surinko apie 20 žmonių. Stovėjo 100 žydų su kastuvais, vyrai, bet buvo kelios moterys. Žydams buvo pasakyta, kad jie eis padirbėti gryname ore. Žydų nuotaika buvo gera. Vokiečių buvo 5 ar 6, vienas su šalmu, kiti be šalmo, atvykę dviem automašinoms. Prie Žieveliškių juos pasitiko vokietis, kuris liepė visus kastuvus sumesti į krūvą. Juos tada nuvedė prie duobės, pasodino ant žemės. Vienas vokietis pasakė, kad dabar juos sušaudys, o baltaraiščiai turi žiūrėti ir mokytis, nes po to jiems reikės šaudyti žydus. Tada nuvarė nedidelę grupę žydų į duobę ir automatais pradėjo šaudyti, Kitus žydus nuvarė prie kitos duobės ir irgi sušaudė. Kai vokiečiai visus sušaudė, sėdo į automašiną ir išvyko į Raseinius (bet jie nebuvo iš Raseinių). Tai buvo pirmas masinis sušaudymas Žieveliškėse* [92, 22–24].

Mockus teigė, kad pirmosios masinės žydų žudynės Žieveliškėje įvyko tada, kai žydams buvo išdalyta apie 100 kastuvų; juos šaudė vien vokiečiai.

2 lentelė. Išsigelbėjusių iš geto asmenų liudijimai

Nr.	Pavardė	Liudijimas			Pastabos
		data	skaičius	kastuvai	
1.	[1]Abraomas Lazarskis, g. 1908 m.	1941 m. liepa	apie 250		pats nematė, jam pasakojo kasusieji duobes
2.	[2]Zisla Flaumienė, g. 1900 m.	1941 m. liepa 14–16 val.	apie 500 žydų	išdalijo 40 kastuvų	Aleksas Grigaravičius tvirtinęs, kad šis sušaudymas – *tai pirmas ir paskutinis kartas*. Grigaravičius likęs gete
3.	[3]Šimelis Kompinskis	1941 m. liepos 27 d. 17 val.	370 vyrų ir 80 sovietų aktyvistų iš kalėjimo	išdalijo 100 kastuvų	šaudymui vadovavo Grigaravičius
4.	[4]Sara Gursmanskytė-Gurvičienė, g. 1922 m.	1941 m. liepos 24–25 d.	5 sovietiniai kariškiai, 15 aktyvistų, iš viso 300 žmonių		matė žydų koloną ir girdėjo šaudant, tačiau nenurodė, kad tai buvo pirmasis šaudymas gete

[1]Abraomo Lazarskio 1947 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 1, b. 141, l. 139.

[2]Zislos Flaumienės 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 76–78; LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 137.

[3]Šimelio Kompinskio 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap.1, b. 141, l. 142.

[4]Saros Gursmanskytės-Gurvičienės 1947 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141, l. 133–134; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119, l. 73–74.

Tai galėjo įvykti tik 1941 m. liepos 29 dieną. Tačiau kiti įvykių dalyviai liudijo kitaip. Antai kalėjimo prižiūrėtojas Kmitas tvirtino: *1941 m. rugpjūčio pradžioje visus žydus iš kalėjimo nuvarė į getą. Gete atrinko dar 100 vyrų ir nuvarė kartu į Žieveliškes. Ten šalia 2–6 duobių buvo 4 ar 5 vokiečių karininkai* [60, 38–39]. Liudytojo Linkaus parodymai: *Lavonus sušaudytų vyrų žydų užkasė tie patys žmonės, kurie iki pietų iškasė duobę. Jie tarpusavyje kalbėjo, kad šį kartą vokiečiai sušaudė apie 500 žydų* [77, 28]. Kada tai buvo, nei jis, nei duobkasiai tiksliai neprisiminė, tačiau Linkui įstrigęs skaičius 500.

Išsigelbėjusių iš geto asmenų liudijimai apibendrinti *2 lentelėje*. Pasak liudytojos Flaumienės, *liepos mėn.* [...] *antrą valandą dienos Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė apie 500 vyrų žydų. Jiems asmeniškai pats išdalijo apie 40 kastuvų ir pranešė, kad jie eisią dirbti. Pagal Grigaravičiaus komandą policininkai išsirikiavusius vyrus išvedė Žieveliškės kaimo kryptimi* [...] *sušaudyti. Šis procesas* [šaudymas. – *Aut.*] *buvo girdėti ir mieste, truko nuo antros iki ketvirtos valandos* [25].

Vadinasi, ir geto viršininkas Grigaravičius, ir Flaumienė nurodė, kad sušaudyti buvo atrinkti 500 žydų, jiems išdalyta 40 kastuvų. Kartu su atvestaisiais iš kalėjimo, žinoma, galėjo susidaryti 500 asmenų, tačiau Jägerio ataskaitoje, kaip jau minėta, tokio skaičiaus nėra.

Visą šią masinę žydų šaudymo akciją būtų galima priskirti Hamanno būriui, jeigu Jägeris savo ataskaitoje būtų nurodęs, kad buvo sušaudyta 500 asmenų. Vadinasi, policijos viršininkas galbūt nepranešė SD vadui apie tokią didelę žydų šaudymo akciją, tačiau kad ji įvyko, patvirtino tuo metu gete buvę liudytojai, tik skiriasi prisimenamos datos. Peršasi išvada, kad į statistiką pateko tik gete atrinkti žydai, o iš kalėjimo atvaryti sušaudyti sovietiniai aktyvistai (kad ir žydai) į statistiką nebuvo įtraukti.

Gana išsamiai apie 500 žydų sušaudymą pasakojo išsigelbėjęs iš geto Kompinskis: *1941 m. liepos 27 d. apie penktą valandą dieną A. Grigaravičius iškvietė pagal sąrašą 370 vyrų žydų, neva į darbą, paskelbęs sąrašą, įsakė kitiems policininkams išdalyti apie 100 kastuvų stovėjusiems rikiuotėje žydams. Tuo metu iš kalėjimo buvo atlydėta apie 80 įvairios tautybės vyrų, priklausiusių sovietų partiniam aktyvui. Visą 450 žmonių grupę policininkai, vadovaujami Grigaravičiaus, nuvedė Žieveliškių kaimo kryptimi, kaip vėliau girdėjau iš buvusių gete vyrų, visi 450 žmonių buvo sušaudyti, nes į stovyklą negrįžo, šaudymui vadovavo Grigaravičius* [62].

Čia reikėtų prisiminti ir Mockaus [92, 22–24] parodymus: žydams buvę išdalyta 100 kastuvų, tam pritarė ir Kompinskis, o Flaumienė [24] teigė, kad išdalyta tik 40 kastuvų. Tačiau abejotina, kad gete būtų įvykdytos dvejos žudynės, per kurias nužudyta po 500 žmonių.

Liudytojų parodymų prieštaringumą patvirtina ir toks pavyzdys. Knygoje *Raseinių krašto žydai* [109, 73] A. Lacanskis (turėtų būti Lazarskis) pasakoja: *Visi turėjome išsirikiuoti. Mūsų buvo daugiau kaip tūkstantis žmonių: seni vyrai, daug moterų ir vaikų. Tada privalėjome pėsčiomis žygiuoti iš miesto.* Taigi liudytojas čia padidino vedamų iš geto sušaudyti žmonių skaičių. Bylose esančiuose 1947 m. rugsėjo 30 d. [69, 139] ir 1963 m. spalio 28 d. [71, 46] liudijimuose jis tvirtino buvus ne daugiau kaip 250 žmonių, kuriuos pats Grigaravičius vedęs šaudyti; Lazarskiui tai pasakoję duobes kasę žmonės.

Flaumienė tvirtino, kad Grigaravičius šaudyme tiesiogiai nedalyvavęs: *Kai policininkas nuvedė surikiuotus 500 žydų, A. Grigaravičius pasiliko gete ir pasakė mums: „Nebijokite, moterys, mes daugiau nešaudysime, tai pirmas ir paskutinis kartas"* [25].

Taigi Kompinskio liudijimas sutampa su Mockaus parodymais, tik Mockus nurodė vieną datą: *Tai buvo 1941 metų liepos pradžioje, tiksliau, datos neprisimenu* [92, 22], o Kompinskis – kitą – 1941 m. liepos 27 d. [62, 142]. Kompinskio parodymai atrodo tikroviškesni, nes jau vėliau, šaudyme dalyvaujant ir vokiečių karininkams bei kareiviams, ataskaitos, rodančios sušaudytų žydų skaičių, patekdavo į saugumo policijos ir SD vado Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitą.

Apžvelgus visų liudytojų parodymus darytina išvada, kad nei geto viršininkas Grigaravičius, nei išsigelbėjusieji iš geto negalėjo atsitiktinai minėti pirmųjų žydų žudynių, kai buvo sušaudyta apie 500 asmenų. Šių žmonių liudijimai neprieštarauja logikai, tik kiekvienas iš jų kiek kitaip pateikė detales. Viena pagrindinių įsimintinų detalių – įduoti kastuvai darbams. Juos mini ir geto viršininkas Grigaravičius, baltaraištis Mockus, jie atsispindi Flaumienės ir Kompinskio liudijimuose. Tiesa, Kompinskis atkreipė dėmesį į tai, kad Grigaravičius 1941 m. rugpjūčio 4 d. vedamiems geto žydams irgi liepęs išduoti kastuvus: *liepė mums išduoti kastuvus, bet kastuvų neišdalijo* [57, 143]. Matyt, tokia kastuvų dalijimo praktika buvo dažna, nes žydus vesdavo į miestą dirbti, tačiau šį kartą kastuvų neįdavė.

Kiti du išsigelbėję liudytojai – Lazarskis ir Gursmanskytė-Gurvičienė (kitur Gurmanskytė-Gurvičienė), – pateikė perpus mažesnį sušaudytų geto žydų skaičių, be to, nenurodė, jog geto kaliniams būtų davę kastuvus. Tikriausiai tai kitu metu vykęs šaudymas.

1941 m. liepos 29 ir rugpjūčio 5 d. žydų sušaudymo statistikoje atsidūrė skaičius, kurį pateikė Raseinių policijos viršininkas. Tačiau kodėl į ataskaitą nepateko 500 sušaudytų žydų, kodėl šis skaičius pasimėtė skrupulinguose vokiečių kanceliarijos labirintuose? Atsakymo į tai dar nėra. Tačiau 500 žydų sušaudymo faktas yra realus, ir tai turi atsispindėti Raseinių žydų bendruomenės sunaikinimo chronologijoje. Šiuo atveju remiamasi liudytojo Kompinskio nurodyta 1941 m. liepos 27 d. data.

Sušaudytų žydų drabužių peripetijos. Kaip 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokole teigė Grigaravičius, sušaudžius vyrus tą *pačią dieną, 3 vežimais, į lagerį buvo pristatyti užmuštųjų rūbai* [40, 148]. Labai nevienodai liudytojai interpretavo ir sušaudyti atvestų žydų nurengimą. Duobių kasėjai vienu balsu tvirtino, kad žydai nebuvo nurengiami. Kyla klausimas, ką reiškia „nurengti"? Per pirmuosius masinius šaudymus vokiečiai liepdavo nusivilkti tik viršutinius drabužius, o vėliau jau ėmė reikalauti, kad pasmerktieji nusirengtų iki apatinių, nes jų drabužius dažniausiai pasisavindavo baltaraiščiai. Ar galėjo būti, kad vyrai nusivilko tik švarkus? Bet ar susidarytų trys vežimai švarkų? Flaumienė liudijo, atpažinusi ne tik švarką: [...] *atradau ir savo vyro kruvinus apdarus* [25; 26, 77].

Kalėjimo prižiūrėtojas Kmitas apklausoje aiškiai sakė, kad 1941 m. rugpjūčio pradžioje visus žydus iš kalėjimo nuvarė į getą ir, ten atrinkę dar 100 vyrų, sušaudė Žieveliškėje: *Mačiau kaip vyrus nurengė iki apatinių ir tada varė nedidelėmis grupėmis ir šaudė; Ten esantys vietiniai baudėjai sakė, kad žydus šaudė vokiečiai ir anksčiau, tačiau anksčiau šaudė nenusirengusius* [60, 38–39].

Taigi čia turimas galvoje 1941 m. rugpjūčio 5 d. šaudymas, nes daugiau apie kalėjime buvusius suimtus žydus nebekalbama. Knygoje *Ho-*

lokaustas Lietuvoje 1941–1944 m. [46, 148], remiantis leidinio *Lithuania: Crime and Punishment* (1999, January, N 6, p. 80) informacija, teigiama, kad po pirmųjų dviejų žudymo akcijų getas užmiestyje buvo likviduotas, o likę gyvi jo kaliniai perkelti į Nemakščių gatvėje buvusį getą. Tačiau tai nevisiškai atitinka tiesą.

Buvęs geto kalinys Kompinskis, pabėgęs per paskutinę vyrų akciją, teigė, kad *Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė 185 žydus vyrus, tarp kurių buvau ir aš* [61, 143]. Grigaravičius taip pat teigė, kad *1941 rugpjūtyje A. Pileniso įsakymu sušaudyti 185 žydai* [39, 60; 40, 151], o vėliau, kitoje apklausoje, patikslino: *1941 m. rugpjūtyje Pelenio įsakymu 185 žmones perdaviau* [...] *baltaraiščių leitenantui Užubaliui ir pats vykau į Gapšių* [Gabšių. – *Aut.*] *kaimą gerti* [39, 60].

Vadinasi, 185 geto žydai vyrai sušaudyti 1941 m. rugpjūčio 4 d. (pasak Jägerio, – 5 d.), o kiti likę vyrai (gal seniai?) kartu su moterimis nužudyti vėliau.

Kas įsakė žudyti? Iš LYA esančios vadinamosios Raseinių bylos matyti, kad geto viršininkas Grigaravičius lyg ir neigė savo kaltę, jog pats atrinkdavo žydus sušaudyti, – jam įsakydavęs policijos viršininkas. Vienuose parodymuose jis teigė, kad įsakymą atrinkti žydus sušaudyti gavęs iš policijos viršininko Pileniso (kitur Pelenio, Pilionio, tikroji pavardė Kazys Pilionis) [37, 57; 41, 152–153; 43, 149, 151], kituose – iš policijos viršininko Urbšaičio [40, 61; 43, 144, 148].

Petras Stankeris knygoje *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare* [123], kurioje gan kruopščiai surinkta medžiaga apie Lietuvos policijos veiklą Antrojo pasaulinio karo metais, rašo, kad Pilionis Raseinių apskrities policijos nuovados viršininku tapo tik 1942 metais. Iš pradžių Raseinių policijos viršininkas buvo Urbšaitis, kas atitinka ir Grigaravičiaus liudijimą [42, 146]: *Urbšaitis Kazys, buvęs Lietuvos armijos kapitonas-lakūnas, 39–40 metų, gyveno Raseiniuose, buvo policijos viršininkas, masinių žydų žudynių dalyvis Žuveliškių* [Žieveliškės. – *Aut.*] *kaime, 1943 m. įstojo į vokiečių armiją ir su jais atsitraukė.*

Medžiagos apie Pilionį byloje nėra. Į Raseinius jis galėjo atvykti tik po 1941 m. liepos 15 d., nes yra išlikęs jo, kaip Butrimonių (tuo metu jie priklausė Alytaus apskričiai) policijos viršininko, raportas Alytaus apskrities policijos viršininkui apie Butrimonių komunistus, o jau nuo rugpjūčio 10 d. Butrimonyse policijos viršininku dirbo Leonardas Kasperiūnas-Kasperskis [10, 172]. Taigi Pilionis pakeisti Urbšaitį galėjo tik po 1941 m. liepos 15 dienos. Tad sušaudyti žydus 1941 m. liepos antrojoje pusėje (tikėtiniausia data – liepos 29 d.) galėjo įsakyti ir policijos viršininkas Pilionis. Tai sutaptų su Jägerio ataskaitoje pateiktomis žydų masinių žudynių datomis. Raseinių geto viršininkas Grigaravičius painiojo savo viršininkų pavardes, tačiau abu jie rengė masines žydų žudynes.

Paskutinių Raseinių žydų vyrų sušaudymas. Grigaravičiaus tardymo protokole įrašyta, kad 1941 m. rugpjūtį jis surinkęs 185 geto žydus ir, lydimus konvojininkų policininkų, išsiuntęs į Žieveliškę, kur šie buvę sušaudyti [40, 141; 41, 60]. Liudytojas Kompinskis teigė, kad 1941 m. rugpjūčio 4 d. 11 val. Grigaravičius pagal sąrašą iškvietė 185 žydų vyrus [61, 69; 62, 143]. *Tada liepė jis mums nusirengti iki pusės ir juokdamasis pranešė, kad darysime mankštą: liepė bėgti, pats jojo ant arklio. Likus 100 m iki šaudymo vietos supratau, kad mus varo sušaudyti, tada aš ir dar trys vyrai, iš viso keturi, nutarėme bėgti. Kai bėgome, tai vieną nušovė vietoje, kitą sužeidė, o mums dviem pasisekė pasiekti mišką* [61, 69].

Kompinskio liudijime nurodyta data 1941 m. rugpjūčio 4 d. artima Jägerio ataskaitoje minimai 1941 m. rugpjūčio 5 d. datai. Tačiau smarkiai skiriasi aukų skaičius. Galimas daiktas, kad į Jägerio ataskaitą pateko ne tik žydai, nužudyti Žieveliškėje, bet ir atgabenti iš kitų vietovių, pavyzdžiui, iš Jurbarko [143], Šimkaičių [145] ir kitur.

Geto sunaikinimas. Moterų sušaudymas. Sušaudžius vyrus, atėjo eilė Raseinių žydėms, seniams ir vaikams. Viena paskui kitą ritosi akcijomis vadinamos masinio žydų naikinimo bangos. Geto viršininkas Grigaravičius liudijo: *Po vyrų sušaudymo, į trečią dieną, gavau įsakymą policijos viršininko sušaudyti moteris žydes: pagyvenusias moteris ir mažus vaikus siųsti į Biliūnus, o jaunas merginas – bevaikes sušaudyti* [40, 154; 41, 59].

Kitaip nei kitur, čia pirmiausia buvo sušaudytos jaunesnės ir bevaikės moterys, kurios galėjo dirbti. Matyt, naciams darbo jėga nerūpėjo. Kaip buvo šaudomos moterys, liudijo Flaumienė [25]: *Moteris su mažais vaikais išvedė iš geto į Raseinius, o mus, bevaikes, apie 200 moterų, paliko stovykloje. 11 valandą vakaro buvome vedamos Žieveliškių kaimo link sušaudyti. Tarp mus saugojusių policininkų buvo ir pats Grigaravičius. Kai atvedė į sušaudymo vietą, mums liepė stovėti, o pats su kitais policininkais gėrė. Girti Grigaravičius ir policininkai pradėjo žvėriškai tyčiotis iš merginų, prievartavo jas* [...] *Baigę tyčiotis liepė mums išsirikiuoti ir Grigaravičius pasakė: Jūsų laimė, kad tamsu ir lyja, todėl šiandien nešaudysim, tai padarysime rytoj vakare. Po tokio pareiškimo mus vėl vedė atgal į getą. Pasinaudojau tamsa ir pabėgau į Raseinius.* Geto viršininkas Grigaravičius visa tai patvirtino: *1941 m. policijos vršininko Pileniso* [Pilionio. – *Aut.*] *įsakymu atrinktos iki 50 merginų ir bevaikių moterų ir sušaudytos Žieveliškių kaime* [40, 149; 41, 58]. Tačiau 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokole jis teigė: *Aš buvau girtas ir nešaudžiau*, o štai 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokole taip liudijo: *Man vadovaujant buvo šaudytos* [43, 144]. Šią akciją galima vadinti Grigaravičiaus akcija, nes ji neminima Jägerio ataskaitoje, tačiau nužudytų žydų skaičius galėjo patekti į bendrą Jägerio statistiką, kad 1941 m. rugpjūčio 9–16 d. [76, 285] Raseiniuose buvo nužudytos 294 žydės, keturi žydų vaikai ir likviduotas užmiesčio getas.

Raseinių užmiestyje sunaikinus žydų getą, likę gyvi jo gyventojai (moterys, seniai ir vaikai) buvo iškelti į Nemakščių gatvėje buvusį getą. Arūno Bubnio straipsnyje rašoma, kad iš Nemakščių gatvės geto į Biliūnų dvarą žydai perkelti tik po 1941 m. rugpjūčio 24 d. [10, 166; 44, 148]. Netoli šio dvaro esančiame Kurpiškių kaime 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. sušaudyti paskutiniai Raseinių miesto žydai (žr. Girkalnio valsčius).

Visa tai atsispindi saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfiurerio Jägerio ataskaitoje [72, 288; 85, 134]: 1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. SS oberšturmfiurerio Hamanno skrajojamasis būrys Raseiniuose nužudė (valymas Raseiniuose) 843 žydus: 16 vyrų, 412 moterų ir 415 vaikų. Į šį skaičių įeina ne vien atvarytieji iš Raseinių miesto, bet ir aplinkinių miestelių žydai [34, 236] (apie 130 žydų buvo iš Girkalnio [138], Šimkaičių [142]. Į tai atkreipėme dėmesį anksčiau, kad Kurpiškių kaime (prie Girkalnio) nužudyta 600–650 Raseinių miesto žydų ir 120–130 žydų iš Girkalnio. *MŽL* pateiktame valsčių sąraše [86, 400] neteisingai nurodyta, kad Girkalnio valsčiaus Kurpiškių kaime nužudyta 1600–1650 asmenų, – tai būtų dvigubai daugiau nei minima Jägerio ataskaitoje.

Žinoma, nevisad galima pasikliauti liudytojų parodymais: vienur jie pateikia vienokius duomenis, kitur – jau kitokius. Parodymams turi įtakos ir laikas. Knygos *Ir be ginklo kariai* straipsnelyje „Girkalnyje vyko ne tik žudynės", Gurmanskytė-Gurvičienė pasakoja: *1941 m. liepos 16 d. Raseinių žydai buvo suvaryti į stovyklą. Liepos 23 d. fašistai išrikiavo žydus vyrus, komjaunuolius, belaisvius ir juos išvežė į Žieveliškes. Ten juos sušaudė. Rugpjūčio 28 d. moterims buvo įsakyta atvykti į dvarą apie 7 km nuo Raseinių. Po dviejų dienų čia pasirodė policininkai ir visus apsupo. Aš su drauge pabėgome ir pasislėpėme vienoje daržinėje. Iš čia matėme, kaip visus varė į mašinas* [65].

Šios liudytojos parodymuose daug netikslumų, Raseinių byloje jos parodymai šiek tiek kitokie, todėl mūsų knygoje neaptariami.

Nužudytųjų skaičius. Iš Maskvos atsiųstoje 1973 m. balandžio 26 d. pažymoje Nr. 4/838, kurią pasirašė kapitonas Petruškevičius [101], rašoma, kad 1941 m. liepą–rugpjūtį Žieveliškės kaime per kelis kartus sušaudyta daugiau nei 1000 žydų.

Iš geto pabėgęs Lazarskis [70, 15] pasakojo, kad *gete buvo 3000 asmenų, visus sušaudė, išskyrus pabėgusius iš geto*. Kita iš geto išsigelbėjusi liudytoja Furmanskaja [27, 25] taip pat tvirtino, kad *sušaudė gete apie du su puse ar tris tūkstančius žmonių.*

Baltaraištis Mockus apklausos protokole nurodė, kad *1941 m. Raseinių apskrityje vokiškieji fašistai sušaudė keletą tūkstančių tarybinių žmonių, ypač daug žydų tautybės* [92, 22]; *Raseinių miesto gyventojai šnekėjo, kad Žieveliškių kaime vokiečiai žydus šaudė keletą kartų* [92, 23].

Raseinių geto viršininkas Grigaravičius prisipažino, kad *gete buvo iš viso sušaudyta apie 700, bet tiksliai pasakyti negaliu* [40, 145]. Tai aiškiai neatitinka kitų jo liudijimų. Be to, ir jo padėjėjas Narbutas turėjo teisę atrinkti žmones šaudymui.

Beje, Žieveliškėje nužudyti ne tik Raseinių miesto, bet ir aplinkinių miestelių (pvz., Šimkaičių [145]) žydai.

Paminklai. Mieste, kadaise vadintame Žemaitijos Jeruzale, neliko nei vieno žydo; jų gyvenimą čia mena tik paminklinė kapinių lenta ir archyviniai dokumentai.

***

Raseinių žydų bendruomenė sunaikinta per keliolika šaudymų, tik ne visi pateko į Jägerio ataskaitą:

1941 m. liepos 27 d. – 500 žmonių (pasak Kompinskio);

1941 m. liepos 29 d. – 257 žmonės (pagal Jägerio ataskaitą);

1941 m. liepą 300–500 žmonių (pagal duobkasių parodymus);

1941 m. rugpjūčio 4 d. – 185 žmonės (pasak Kompinskio, Grigaravičiaus, jie galėjo patekti ir į Jägerio ataskaitą, kur minima, kad 1941 m. rugpjūčio 5 d. Raseiniuose sušaudyta 213 žydų ir 66 žydės);

1941 m. rugpjūčio 7–8 d. – apie 50 merginų ir moterų (pasak Grigaravičiaus, – 50; pasak Flaumienės, – 200);

1941 m. rugpjūčio 9–16 d. – 298 žmonės (pagal Jägerio ataskaitą);

1941 m. rugpjūčio 29–rugsėjo 6 d. – 843 žmonės (pagal Jägerio ataskaitą).

Suskaičiavus visus sušaudytus Raseinių geto žydus, susidaro gana didelis nužudytųjų skaičius – apie 3000 asmenų, tik reikia turėti omenyje, kad kai kurie jų nužudyti kaip sovietiniai aktyvistai. Tad oficialioje spaudoje skelbiamas nužudytų Raseinių žydų skaičius akivaizdžiai per mažas, o Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitą tenka pripažinti neišsamia.

Raudonės valsčius

Kaip aiškėja iš *JEW* [111; 117], 1923 m. Raudonės valsčiuje gyveno 80 žydų, kurie vertėsi smulkia prekyba ir žemės ūkiu. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 563] rašo, kad 1937 m. Raudonė, nors čia gyveno tik 280 gyventojų, turėjo valsčiaus savivaldybę, paštą, mokyklą, policijos nuovadą, sveikatos punktą, smulkaus kredito draugiją, malūną su lentpjūve, porą krautuvių, spirito varyklą, pieninę su sūrine ir kita. 1939 m. Raudonėje buvo keturi telefonai: iš jų du priklausė žydams – vienas sūrio gamyklos savininkui V. Linderiui, kitas – prekybininkui Kmieć Zilbermanui. 1940 m.,

po Lietuvos aneksijos, tik *tuzinas žydų šeimų* liko kaime. Vėliau, Vokietijai užėmus Lietuvą, dauguma jų buvo nužudyti Raseiniuose ar Jurbarke (realiausia).

Už 8 kilometrų į vakarus nuo Raudonės yra Eleonoravos piliakalniukas. Medžiais apaugęs stūkso kyšulyje, kur Kartupis atbėga iš rytų, pasuka į pietus ir įteka į Nemuną. Siauroje aukštumoje, nuokalnėje į Kartupio pusę, buvo Eleonoravos dvaras, priklausęs Tiškevičiams. Jame dukters vestuvėms buvo pastatytas dvaro pastatas, tačiau per Pirmąjį pasaulinį karą sudegė. Čia pat yra ir Eleonoravos miškas.

Kaip teigė Raudonės miestelio seniūnas Česlovas Meškauskas, Raudonėje nuolatos gyvenančių žydų nebuvo; jie čia tik atvykdavo su prekėmis. Tačiau atkreipėme dėmesį į *MŽL* [86, 401] Genovaitės Erslavaitės paskelbtą žydų žudynių vietų sąrašą, kuriame įrašyta, kad Raseinių apskrityje, Raudonės valsčiuje, Eleonoravos miške (Stakių girininkija), į pietus nuo Raseinių, 1944 m. spalį nužudyta apie 50 žydų. Iš kur papuolė į knygą šis įrašas ir ar čia kalbama apie žydų žudymą, neaišku.

Pirmiausia įtarimą kelia data, nes 1944 m. spalį Raudonosios armijos I Pabaltijo frontas pradėjo puolimą Žemaitijoje Klaipėdos kryptimi, spalio 10 d. blokavo Klaipėdą, o spalio 11 d. pasiekė Kuršą, taigi, atrodo, jog apie jokį žydų šaudymą tuo metu neturėtų būti kalbos.

Raudonės žydų žudynių vieta papuolė ir į Josifo Levinsono *Skausmo knygą* [73, 31]. Joje rašoma, kad Raudonės žydų žudynių vieta *nežinoma; veikiausiai prie Jurbarko ar Raseinių*.

Taigi pirmiausia reiktų išsiaiškinti, ar nesupainiotos datos, nes šiuo metu nėra jokios informacijos apie žydų šaudymą šioje vietoje.

Gilindamiesi į Raudonės žydų žudynes, žinių radome *JEW* [111; 117] dviejuose skyriuose – *Raudonė* ir *Stakiai*.

1943 m. į Raudonės valsčiaus miškus atvyko dvi žydų grupės. Pirmoji grupė – keletas šeimų iš Kauno geto lietuvio inžinieriaus iš Šančių automobiliu. Antroji – žydė Hene Frank, kilusi iš Raudonės, keletą kartų vyko į Kauno getą parsigabenti žydų buriniu laivu Nemunu. Iš viso susirinko 60 žydų, kurie pasivadino Jurbarko grupe. Ši organizuota žydų grupė pasislėpė netoliese esančiuose miškuose ir tikėjosi sulaukti 1944 m. rudens, kol regioną užims Raudonoji armija. Išgyventi padėjo aplinkinių kaimų ūkininkai, vieną kaimą žydai net vadino Palestina (gaila, tačiau literatūroje nenurodytas jo pavadinimas).

1944 m. vasarą, kai Raudonoji armija jau vijo vokiečius iš Lietuvos ir artėjo prie Stakių, vokiečiai įsakė vietos gyventojams palikti gyvenamąsias vietas ir keltis į Vakarus. Valstiečiai, kurie padėjo žydams, turėjo taip pat palikti kaimus. Pasilikę žydai pasidalijo į dvi grupes, kiekviena turėjo miške gerai užmaskuotus bunkerius. Tuo metu prie jų prisidėjo iš vokiečių kariuomenės pabėgę du rusai ir du latviai. Vieną dieną latviai buvo sugauti ir nurodė, kur slepiasi žydai. Vokiečiai apsupo Eleonoravos miške buvusius

bunkerius. Žydai buvo suimti ir sušaudyti. Beje, devyni pabėgo. Remiantis sovietų šaltiniais, žuvo apie 50 asmenų. Šis skaičius pateko ir į *MŽL*.

Taigi 50 Raudonės žydų, žuvusių Eleonoravos miške ir minimų knygoje *MŽL* [86, 401], taip pat pakartotų *Skausmo knygoje* [73, 31], iš tikrųjų būta, tik jų žūties vietos rasti neįmanoma.

Mituvos lanka Stakiuose – kraupių žudynių vieta [144]. Stakiai, pro kuriuos vandenis plukdo šio krašto gražuolė Mituva, ilgą laiką buvo vadinami Pamituviu. Prie Mituvos buvo trys kaimai tuo pačiu pavadinimu, todėl apie 1930 m. vienas pervardintas Stakiais [118]. Dabar Stakiai – miestelis Jurbarko rajone, Raudonės seniūnijoje.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Stakiai buvo gyvas miestelis. Čia gyveno ne tik lietuviai, bet ir nemažai žydų (apie 30) [119]. Jie prekiavo, turėjo krautuves, užsiėmė įvairiais verslais, tačiau daugiausia pagalbiniu ūkiu, augino galvijus.

1923 m. Stakiuose buvo 190 gyventojų [119], 1987 m. – 226, 2001 m. – 241 gyventojas [119], o dabar niekas nebedrįsta net skaičiuoti, nes jų labai sumažėjo. Antai 2010 m. dėl mokinių stygiaus Stakiuose uždaryta ilgus metus veikusi pagrindinė mokykla. Tačiau tebeveikia biblioteka, medicinos punktas, kultūros centras, paštas, taip pat medinė Stakių Šv. Antano Paduviečio bažnyčia. Iš senų laikų Stakiai garsėjo Šv. Antano atlaidais ir muge, kuri trukdavo trejetą dienų.

Tik seniausi Stakių gyventojai dar prisimena miestelio žydus. Apie juos kasmet išgirsti vis mažiau pasakojimų – nelieka žmonių, kurie gerai prisimintų prieškario laikus ir pirmuosius karo metus.

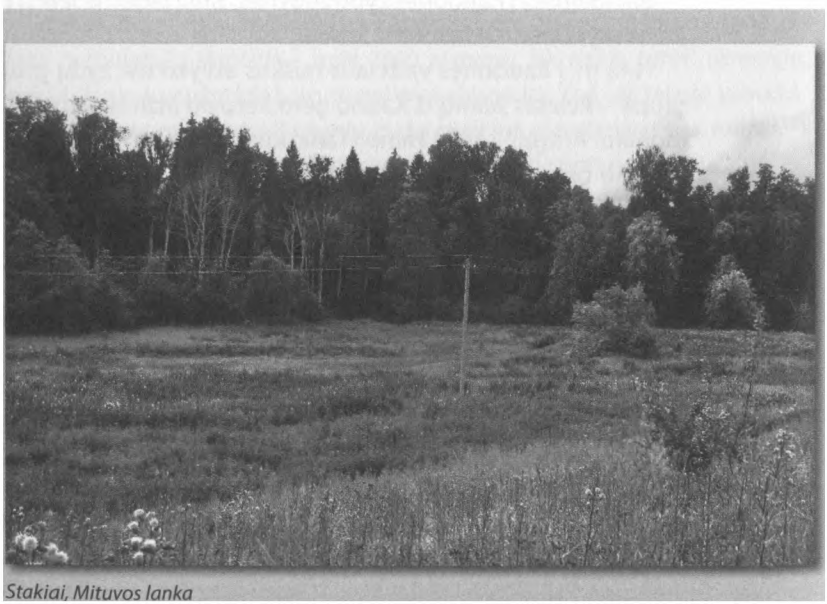

Stakiai, Mituvos lanka

Stakiuose neliko ne tik nė vieno žydo, bet ir jų namų. Beveik visi žydai 1941 m. sušaudyti, o jei kas ir išliko, nenori gyventi tos vietos prisiminimais.

Ne tik vietiniai pamiršta buvusius Stakių gyventojus, bet skaudžiausia, kad juos pamiršta ir tie, kurie, atrodytų, turėtų visuomet prisiminti. Antai Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 31] tarp beveik 200 holokausto vietų Stakių visai nemini, tarsi čia negyventa žydų, nebūta jų namų bei parduotuvių; nebūta žudynių. Iš tikrųjų – būta visko.

Pamėginome paieškoti: galbūt kas nors prisimins Stakių miestelio žydus bei jų tragišką lemtį. Vieną iš stakiškių sutikome jau Raseiniuose, žvejybos reikmenų parduotuvės name. Tai 1922 m. gimęs pensininkas Vytautas Polmonas, kuris prisiminė visus savo kaimynus žydus, prisiminė ir 1941-uosius, kai nelaiminguosius šaudė: *Tai buvo siaubingas metas.* Buvęs stakiškis atmintinai vardijo Stakių miestelio žydus:

Fortūna Mauša, su būriu vaikų, turtingiausias Stakių gyventojas;

Miasnikas, turėjo mažesnę parduotuvę;

Šolomas Volfovičius, nuomodavęsis ūkininkų sodus, samdydavęsis darbininkus obuolių skinti, vėliau juos kažkur išveždavęs parduoti;

Kremeriai Joškus, Norkus ir Icikas, iš aplinkinių ūkininkų nuomoję žemę ir prekiavę arkliais;

Calius, turėjęs arbatinę, o jo sūnus prekiavęs mėsa;

Fainšteinų keturi broliai ir sesuo, du broliai, Berkis ir Ickus, vedę Miasniko dukteris;

Girša Fainšteinas, gyvenęs atskirai ir turėjęs du vaikus;

Orčikas Vinikas, turėjęs penkias dukteris ir du sūnus. Stakiuose gyvenęs tik vienas sūnus ir duktė, kiti – kitur.

1941-aisiais birželio 22-oji pakeitė Stakių gyvenimo ritmą. Apie porą savaičių pro miestelį į rytus traukė vokiečių kariuomenė. Kai judėjimas sustojo, klebonijoje apsigyveno trys vokiečių karininkai. Jie sakė, kad automobilis sugedęs, ir laukią, kol sutaisysią. Po kelių dienų vienas pradėjo kabinėtis prie žydų. Vėliau Stakiuose apsistojo daugiau vokiečių, jie surinko visus miestelio žydus ir išvarė iš miestelio Veliuonos link. Kelias dienas pavaikščioję po apylinkes, žydai pamažu grįžo namo. Vokiečiai leido jiems būti savo namuose, tačiau neleido užsiimti prekyba. Be to, visas jų krautuves dar iki karo buvo spėję nacionalizuoti 1940 m. birželio 15-ąją Lietuvą okupavę sovietai.

Grįžusiems Stakių žydams buvo apribotas vaikščiojimas po miestelį. Tačiau per daug niekas nesityčiojo, nes lietuviai su žydais Stakiuose visą laiką sugyveno taikai.

Kaip pasakojo senieji Stakių gyventojai, 1941 m., gal rugpjūčio pradžioje (sako, jau šviežių bulvių buvę), *JEW* [117] rašo, kad 1941 m. rugpjūčio 8 d., į Stakius dviračiais atvažiavo du policininkai iš Raudonės. Bibliotekininkė Albina Aleksienė, kuri domisi Stakių istorija, patikslino, kad tą pačią dieną policininkai įsakė vietiniams vokiečių talkininkams miestelio žydus suvaryti

į žydo Saliamono tvartą. Naktį stambaus ūkininko Toliušio sūnus prikėlė būrį miestelio vyrų lietuvių, nuvarė juos į Mituvos lanką, netoli Stasio Galbogio namų, ir liepė iškasti duobes. Juos saugojo vokiečiams užėjus vėl pradėję veikti Stakių šauliai, vadovaujami būrio vado Pijušo Vaičaičio.

Polmonas prisiminė, kad buvo iškastos dvi ilgos duobės. Mat ir jo tėvą buvo atvarę kasti duobių. Šis, pajutęs, *kad čia bus negerai,* paprašė duobkasius saugojusį pusseserės vyrą šaulį Praną Galbogį jį paleisti. Tas Vytauto Polmono tėvui liepęs kuo greičiau nepastebėtam dingti iš Mituvos lankos.

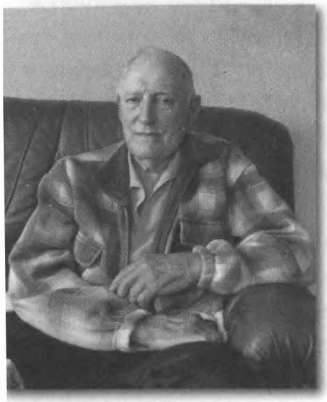

Vytautas Polmonas puikiai prisimena visus Stakiuose gyvenusius žydus

Paryčiui duobės buvo iškastos, o duobkasiai nuvaryti į Mituvos intako daubą ir įsakyta laukti, nekišti galvos, kol nebus naujo įsakymo.

Auštant žydus iš Saliamono tvarto išvarė. Orčikas Vinikas nepaėjo, o jo vaikai per sumaištį paspruko. Sulaikytuosius nuvarė į Mituvos lanką, o nepaeinančiam Orčikui baltaraiščiai ėmėsi ieškoti vežimo.

Smalsesni duobkasiai nesilaikė įsakymo tupėti duboje – palipę į kalnelį žiūrėjo, kas vyksta prie iškastų duobių. Atvaryti žydai buvo nuogai išrengti, ir tuojau pat pasigirdo šūviai – visi stakiškiai suvokė, kad šaudo jų miestelio žydus. Nutilus šaudymui, į lanką prie duobių atriedėjo vežimas ir pokštelėjo šūvis – tai nušautas atvežtas Vinikas.

Stakių žydus Mituvos lankoje šaudė iš miestelio ir jo apylinkių sukviesti kai kurie buvę šauliai ir kiti vokiečių talkininkai: Pranas Galbogis, Gudaitis, Jonas Urbša, Antanas Beržinskas, Kordušas ir kiti. Vėliau kai kurie nuteisti įvairų laiką kalėti, o ūkininko Toliušio sūnų, variusį kasti duobių, vėliau užmušę miške slapstęsi pabėgę žydai.

Kazimiera Polmonaitė-Kazlauskienė gerai prisimena Stakių žydus ir įvykius iš jų gyvenimo

Stakiuose sutikome 1919 m. gimusią Polmono seserį Kazimierą Kazlauskienę. Ji čia augo ir kartu bėgiojo su žydų vaikais, po karo buvo tremtyje Rusijoje ir grįžo į gimtinę.

Jos sūnaus lydimi nuėjome į Mituvos lanką, kur buvo sušaudyti Stakių žydai.

Polmonaitė-Kazlauskienė prisiminė ir kitą su duobkasiais susijusį įvykį, kurį pasakojęs Zeikus – vienas stakiškių, atvarytų kasti duobių. Kai iš daubos į žudynių vietą vėl atvaryti duobkasiai pradėję versti žemes ant sušaudytųjų, iš duobės pasigirdęs balsas: *Vyrai, neužkaskite manęs, aš gyvas!* Tai buvęs Icikas Kremeris. Tada vienas iš baltaraiščių jį nušovęs.

Padedami brolio ir sesers Polmonų, pabandėme apytiksliai nustatyti Mituvos lankoje nužudytų Stakių žydų skaičių.

Fortūnos šeimyną sušaudė visą – gal 5–7 žmones.

Iš Miasniko šeimynos – penkis; dukrai ir žentui pasisekė pabėgti.

Šolomą Volfovičių sušaudė kartu su žmona, dviem dukterimis ir sūnumi. Kitas sūnus buvo komjaunuolis, todėl jis suimtas anksčiau ir išvežtas į Raseinių kalėjimą.

Iš Kremerio šeimos vienas sūnus karo pradžioje pasitraukė į Rusiją, kiti du pabėgo, tačiau vėliau buvo sugauti pas ūkininkus ir sušaudyti.

Caliaus šeima – visi trys – sušaudyti.

Giršos Fainšteino broliai ir sesuo pabėgo. Girša Fainšteinas gyveno atskirai ir pabėgo, jo žmoną ir abu vaikus, kaip minėta, išvežė į Skirsnemunę ir sušaudė.

Iš Orčiko Viniko šeimos sušaudyti Stakiuose gyvenę keturi – jis, žmona, sūnus ir duktė.

Taigi iš viso Mituvos lankoje sušaudyta apie trisdešimt Stakių žydų.

1955–1956 m. Stakių žydų palaikai iš Mituvos lankos perlaidoti genocido aukų kapinėse Jurbarke. Perlaidojimą organizavo iš Rusijos grįžęs Abramas Nosonas Kremeris, pasikeitęs pavardę į Kromą.

Dabar nėra jokio ženklo ar kokios nuorodos, kad Mituvos lankoje 1941 m. sušaudyti beveik visi Stakiuose karo pradžioje gyvenę žydai. Tarsi tos holokausto vietos nebūtų buvę. Dar baisiau, kad jau ne kiekvienas Stakių gyventojas galėtų tą vietą parodyti – viskas eina užmarštin. Bet ar galima tai pamiršti? Būtinai reikėtų nors pažymėti šią vietą, kad atėjęs žmogus sustotų ir pamąstytų, kokius baisius laikus išgyvenome ir ar gali tai dar kada nors pasikartoti.

Šiluvos valsčius

Alfonso Vaišvilos rankraštyje „Kai kurie Šiluvos žydų bendruomenės istorijos bruožai“ [132] gana nuodugniai aprašytas žydų bendruomenės gyvenimas Šiluvoje: *Šiluvos žydus verslininkus ir prekybininkus domino Šiluvos atlaidai, kurie pagyvino visuomeninį bei ekonominį gyvenimą Šiluvoje ir jos apylinkėse, padidino gyventojų judėjimą šiame krašte. Be prekybos, žydai čia vertėsi ir amatais: dervos, deguto, anglių gamyba, puodų žiedimu, alaus, degtinės varymu ir kt.* Be to, minimi plytininkai, duonkepiai, gyvulių skerdikai, dailidės, vynininkai, skalbėjos, silkių pardavėjai, malūnininkai, stikliai, siuvėjai, tekintojai, batsiuviai, vaikų mokytojai ir kiti [109, 184; 132]. 1940 m. Šiluvoje gyveno apie 1300 gyventojų [67, 549], tačiau kiek iš jų žydų, nėra nurodyta.

Žydai dažniausiai buvo prekybininkai, tad pirmiausia kūrėsi miestelio centre, aplink turgavietę, kur vyko pagrindinis prekybinis miestelio gyvenimas. Turgavietės vakarinėje dalyje stovėjo ir jų sinagoga. Tarpukariu jie gyveno gatvėje, jungiančioje turgavietę su bažnyčia. Per atlaidus šia gatve judėdavo didžiausias maldininkų srautas [109, 181; 132].

Šiluvos apylinkėse nuo senų laikų buvo daugybė dvarų. Pagal 1862 m. statistiką [67, 549], valsčiuje buvo 38 dvarai, iš kurių 22 didesnieji, arba žy-

mesnieji. Viename iš gražiausių ir įspūdingiausių kampelių, tarp kalvų ir pušynų, Dubysos slėnyje, kur į ją įteka Dratvinys, yra Lyduvėnų bažnytkaimis ir Lyduvėnų dvaras. Seniau Lyduvėnų dvaras vadintas Padubysio dvaru. Po 1831 m. sukilimo iš Lyduvėnų dvarą valdžiusio Raseinių apskrities bajorų maršalkos Ezekielio Stanevičiaus atėmus dvarą, caras aplink jį įkurdino daug žydų šeimų (žydų koloniją). Tada Lyduvėnų miestelyje, Padubysio, Bulavėnų, Baltmiškės (?), Ribukų kaimuose įsikūrė po keletą ar keliolika žydų šeimų [102, 173].

Alfonsas Vaišvila [109, 189; 1302] rašo, kad Šiluvos valsčiuje 1923 m. gyveno 357 žydai. Vien Lyduvėnuose, Zakeliškių ir Ribukų kaimuose 1935 m. gyveno 110 žydų, Lyduvėnuose jie turėjo atskirą medinę sinagogą. *Vikipedijos* [67, 551; 76], Broniaus Kviklio [67, 549] duomenimis, 1940 m. Lyduvėnuose gyveno apie 550 gyventojų, 300 iš jų žydų. Šis skaičius turėtų būti tikslinamas (gali būti, kad jis padidintas); Padubysio kaime gyveno 10 žydų šeimų; Ribukų kaime – trys (kiti nurodo penkias) žydų šeimos.

Pasakojimą apie žydų bendruomenės gyvenimą Vaišvila [132] baigia 1940 m., tačiau žydų bendruomenės sunaikinimo temą gvildena Loreta Petrylaitė straipsnyje „Lyduvėniškiai mena savo kaimynus žydus" [102, 173–177]. Remdamiesi literatūra bei liudytojų pasakojimais, bandysime atkurti žydų bendruomenės likimą jos tragiškiausiu laikotarpiu.

Nagrinėdami Šiluvos valsčiaus žydų sunaikinimą, turime aprėpti Šiluvos ir Lyduvėnų miestelius bei Šiluvos valsčiaus kaimus, kuriuose gyventa žydų, nes iki 1831 m. sukilimo Padubysio kaimas bei aplink jį esantys kaimai priklausė Lyduvėnų dvarui, o iki Antrojo pasaulinio karo (tarpukariu) Lyduvėnai priklausė Šiluvos valsčiui.

Knygoje *MŽL* [86, 401–402] nurodytos dvi skirtingos Šiluvos valsčiaus žydų žudynių vietos: prie Lyduvėnų ir prie Padubysio kaimų, o Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 33] rašo, kad Šiluvos žydų žudynės vyko prie Ribukų ir prie Zakeliškių (Liolių apylinkė) kaimų.

MŽL [86, 401–402] pateikė neteisingą žydų žudynių vietą – *Ribukų kaimo žvyrduobes*. Šios žudynių vietos pavadinimas įsitvirtino ir literatūroje, tačiau tai neatitinka tiesos. Žydų žudynės vyko prie Lyduvėnų miestelio esančiose žvyrduobėse, už kelių kilometrų nuo Ribukų kaimo. Žydų žudynių vietos įvardijimas kaip *Ribukų žvyrduobės* tikriausiai atsirado dėl to, kaip pasakojo Ribukų gyventojas Jonas Urbutis, kad Ribukų kaimo seniūnas įteikęs piemeniui raštą apie Lyduvėnų geležinkelio stotyje įvykusią vandentiekio avariją. Kaimo gyventojai, pasirašę gavę šią informaciją, privalėję atvykti į Lyduvėnus. Iš ten jie buvę nuvaryti prie Lyduvėnų žvyrduobių, kur turėję stebėti žydų žudynes, paskui privalėję užkasti duobes. *HLA* [47, 73] rašoma, kad *žydai buvo surinkti į aptvertą ganyklą Ribukų kaime. Po kelių dienų jie atvaryti į žvyrduobę ir sušaudyti,* tačiau tiksliai nenurodo žvyrduobės vietos, nors skyrelis įvardytas *Šiluva / Lyduvėnai* [47, 73].

Šiluvos valsčiuje žydams naikinti buvo įsteigti du getai, ir žudynės vyko trijose vietose:

Kai kurie Šiluvos, Lyduvėnų ir Ribukų jauni žydai vyrai sušaudyti kartu su Raseinių žydais;

Šiluvos ir Lyduvėnų vyrai (seniai) ir moterys su vaikais sušaudyti prie Lyduvėnų miestelio žvyrduobių;

Lyduvėnų apylinkių kaimų žydai ir žydės sušaudyti Padubysyje.

Kai kurie Lyduvėnų, Ribukų ir Šiluvos žydai vyrai sušaudyti kartu su Raseinių geto žydais. 1941 m. liepos pradžioje buvo planuota Šiluvos ir kitų Raseinių apskrities valsčių žydus suvežti į Raseinius ir ten drauge sunaikinti, tačiau dėl organizacinių sunkumų šių planų atsisakyta ir nutarta žydus šaudyti vietoje.

1941 m. rugpjūčio viduryje (greičiausiai liepos viduryje) Lyduvėnų žydai vyrai su Ribukų ir kai kuriais Šiluvos žydais išvežti ar išvaryti į Raseinius darban [102, 176]. Raseiniuose tuo metu veikė vadinamasis Raseinių *getto,* kur buvo suvaryti Raseinių miesto žydai [139]. Šiluvoje buvo suimti apie 20 fiziškai stipriausių žydų bendruomenės vyrų ir išvežti į Raseinių getą. Iš šio „darbo", kaip knygoje *Raseinių krašto žydai* rašo Juzefa Getautienė, *jie taip ir negrįžo* [102, 176].

Vaišvila rašo, kad Šiluvoje likę žydai *buvo priversti sinagogoje laikytą žydų valdybos dokumentaciją, taip pat religines knygas sunešti į turgavietę, suversti į krūvą, o sinagogos valdybos narys Jankelis Nodelis įpareigotas čia pat, turgavietėje, sukurti laužą ir visa tai sudeginti* [132].

Miestelyje pasklido kalbos, kad ruošiamasi suimti žydus ir siųsti į getus, todėl kai kurie miestelio žydai bandė slėptis pas vietos gyventojus, kiti vyko į katalikų bažnyčią krikštytis bei kitaip gelbėtis.

1941 m. liepos antrojoje pusėje prasidėjo Šiluvos žydų areštai. Kai kurie suimtieji buvo uždaryti sinagogoje, kiti – žydo Ideliavičiaus prekių sandėlyje šalia turgavietės. *Po savaitės kalinimo, rugpjūčio pirmomis dienomis, Šiluvos žydai buvo atvaryti į turgavietę, surikiuoti į koloną ir jiems paaiškinta, jog jie išsiunčiami nuolatinai gyventi į Ribukų kaimą, kur galės ramiai gyventi ir dirbti ūkio darbus. Rabinas paragino savo tautiečius nesipriešinti šiam smurtui, sakydamas: „Toks matyt, mūsų likimas",* – taip Vaišvila pateikė žydų paklusnumą [132].

Lyduvėnų, Ribukų ir Šiluvos žydai sušaudyti žvyrduobėse prie Lyduvėnų miestelio. Šiluvos valsčiaus žydams sutelkti buvo įkurti du getai. Pagrindinis getas įkurtas Ribukų kaime, netoli Lyduvėnų, už 10 kilometrų nuo Šiluvos.

Apie 200 Šiluvos žydų (vyrai, moterys ir vaikai) su visa manta, ginkluotų aktyvistų saugomi, pajudėjo per miestelį Lyduvėnų link, į Ribukų getą. Di-

desnius jų daiktus vežė policijos atvarytų ūkininkų vežimai. *Panašia tvarka į Ribukų getą buvo atvaryti ir Lyduvėnų miestelio žydai. Lyduvėnuose tuo metu gyveno apie 20 žydų (5 šeimos). Juos surinko miestelio aikštėje ir, surikiavę kolona, atvarė į Ribukų kaimą du vietos policininkai.* Vaišvilos žodžiai ne visai atitinka tiesą [132]: čia, matyt, supainiotas Lyduvėnų ir Ribukų žydų skaičius, nes Lyduvėnuose tuo metu gyveno apie 300 žydų, o Ribukų kaime – trys ar penkios šeimos. Taigi gete buvo įkurdinti Šiluvos ir Lyduvėnų miestelių žydai, iš viso apie 300 žmonių

Dieną prieš sušaudant Ribukų geto žydus buvo paskelbta, kad *neva tai tą dieną bus perkeliami į kitą gyvenamą vietą. Todėl iš vakaro visose keturiose sodybose, kur gyveno žydai, rūko kaminai, kūrenosi krosnys, – žydės kepėsi duoną – ruošėsi kelionei* [132].

Kitas, gerokai mažesnis getas buvo įkurtas netoli Lyduvėnų, Padubysio kaime, prie kelio Lyduvėnai–Kelmė. Čia apgyvendinta apie 100 žydų, daugiausia iš įvairių Šiluvos valsčių kaimų: Butautų, Kaulakių, Padubysio ir kitų. Ribukų žydai apgyvendinti vietinio žydo daržinėje ir keturiose aplinkinėse valstiečių sodybose. Moterys buvo varomos nuiminėti daržinės savininko vasarojaus, o vyrai – į Lyduvėnų geležinkelio stotį krauti rąstų į vagonų platformas. Getas čia veikė apie tris savaites.

Ribukų žydų geto tiksli likvidavimo data nežinoma, tačiau viena iš versijų – 1941 m. rugpjūčio 10 diena. Vaišvila rašo, kad *įtikimiausia data – rugpjūčio pabaiga* [132].

Ribukų žydų geto sunaikinime, kaip rašo Vaišvila, *dalyvavo Šiluvos ir Raseinių LAF būriai bei Šiluvos valsčiaus policija* [...] *Su lengvuoju automobiliu atvyko ir 3–4 vokiečiai*, kurie žudyme nedalyvavo, tačiau akcijos metu uoliai fotografavo LAF narius.

Apie 12–13 valandą apsauga ėmė varyti žydus iš Ribukų kaimo daržinės į Lyduvėnų geležinkelio stotį. Tik pasiekę prie Lyduvėnų miestelio esančias žvyrduobes, kur buvo iškastos dvi didelės duobės, žydai suprato savo likimą [102, 175]. Vienoje iš duobių sušaudė vyrus, kitoje – moteris ir vaikus. Egzekucija truko apie keturias valandas (iki 18 val. vakaro). Vyrai iš Ribukų kaimo, sušaudžius žydus, turėjo ant sušaudytųjų kūnų užpilti chlorkalkių, paskui ir žemių [114].

Štai kaip, liudytojų (G. Molotovo, Naudvaro, A. Timinskio) pasakojimais, atrodė žydų žudynės. Pirmiausia buvo suvaryta 10–20 kaimo žmonių su kastuvais iškasti dviejų duobių (kiekvienos duobės ilgis 30–40 metrų). Atvarę žydus iš Ribukų, atskyrė vieną grupę (pirmiausia vyrus), jiems liepė nusivilkti viršutinius drabužius ir gultis šalia vienas kito. Šaudytojai sustojo ant duobės krašto į vieną eilę ir ėmė šaudyti į gulinčiuosius. Duobkasiai turėjo nušautuosius užberti nestoru žemių sluoksniu, tada atvarė kitą grupę. Tai vyko keturis kartus. Liudytojas Pranas Lukoševičius, matęs žydų šaudymą, pasakojo: [...] *sukilėliai atvedė apie 50 žmonių, daugiausia moterų, vaikų ir*

senelių, kuriuos stūmė į duobę ir šaudė į juos iš šautuvų. Čia žuvo apie 300 žydų; tai Šiluvos ir Lyduvėnų gyventojai. Akcijai vadovavo Šiluvos valsčiaus policijos viršininkas Kazys Stankus.

Žydų žudynių vietoje, maždaug už kilometro į šiaurryčius nuo Lyduvėnų miestelio, ant paminklo dvikalbis užrašas: lietuvių ir jidiš kalbomis. Lietuviškai užrašyta: *Šioje vietoje hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 08. nužudė apie 300 žydų – vaikų, moterų, vyrų. Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.* Jidiš tekste žodžių *Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas* nėra. Šis užrašas ant paminklo rodo, kad buvo žudyti ir vyrai, tačiau greičiausiai senyvi, nes dalis jaunų vyrų buvo išvežti į Raseinius ir ten sušaudyti. Lukoševičius baudžiamojoje byloje patvirtino, kad sušaudyta *apie 300 žmonių, iš kurių daugiausia moterys, vaikai ir seneliai.*

Vaišvila rašo, kad niekas iš Lyduvėnų žvyrduobėje šaudytų žydų nepabėgo. Išliko tik du Šiluvos miestelio žydai Berelis Meras (45 metų) ir Mauša Fainšteinas (17 metų), buvę Padubysio gete. Iš Šiluvos valsčiaus žydų dėl laimingo atsitiktinumo išliko ir Dautartų dvaro gyventoja Sara Smolenskaja. Jų išlikimo aplinkybės nėra tiksliai žinomos.

Šiluvos valsčiaus kaimų žydai, žydės ir vaikai nužudyti Padubysyje. Padubysys – kaimas Kelmės rajone, maždaug už 2 kilometrų nuo Lyduvėnų, Kelmės link. Jis tęsiasi apie 2 kilometrus. Iki 1941 m. Padubysyje gyveno 10 žydų šeimų, jų pagrindinis verslas buvo agurkų auginimas, todėl aplinkiniai juos vadino *Padubysio agurkininkais* [102, 176].

Tiek Petrylaitė [102, 177], tiek *MŽL* [86, 402] rašo, kad 1941 m. rugpjūtį, tuoj po žydų žudynių Lyduvėnuose, visi iš aplinkinių kaimų suvaryti žydai buvo uždaryti jaujoje ir rugpjūčio 15–16 d. sušaudyti Padubysyje.

Kelmės rajono Gailių pagrindinės mokyklos direktorės pavaduotoja istorijos mokytoja Danutė Eitmantienė mums pateikė užrašytus Veronikos ir Antano Sutkų prisiminimus [125] (Veronikos Sutkienės tėvas buvo priverstas kasti duobę) ir Laugalio kaimo gyventojos Elenos Šileikytės-Jucienės parodymus [147] bei vaizdo juostą *Aš kaip maldą tariu...* [134], kurioje atkuriamos žydų žudynės Padubysio kaime. Vaišvilos rankraštyje [132] yra liudytojų (LAF narių, duobkasių, sargybinių ir kt.) parodymų ištraukų iš Lietuvos archyvų bylų (LYA, LCVA). Juos pateiksime nepriklausomai nuo dalyvių statuso.

1941 m. rugpjūčio 15 d. buvo lemtinga. Būtent tą dieną pasirodė vokiečiai ir lietuviai baltaraiščiai, taip prasideda Sutkų liudijimas apie Padubysyje sušaudytus žydus [125]. Naciai iš pat ryto surinko iš kaimų (Laugalio, Bulavėnų) vyrus kasti duobių, nors Šileikytė-Jucienė teigė [127], kad patys žydai kasėsi duobę (tikslesnis liudijimas yra Sutkienės). Vieta buvo parinkta labai tinkama: vienoje pusėje kalnas, kitoje – upeliukas ir sunkiai praeinama. Bandžiusieji bėgti būtų buvęs labai geras taikinys.

Liudytojai pasakojo apie Padubysio geto likvidavimo aplinkybes: *Duobę iškasė ir vėliau ją užkasė pavaryti aplinkinių kaimų: Padubysio, Bulavėnų, Lyduvėnų, Zakeliškių, Prienų kaimų vyrai. Duobė buvo iškasta ketvirtadienio vakare, o žydai joje sušaudyti šeštadienio vakare.* Duobė iškasta šešių metrų ilgio ir trijų metrų pločio. Apie 19–20 valandą liepta suimtus vyrus atvesti iš daržinės į šaudymo vietą.

Žydų moterys buvo iš savo trobų suvarytos į škalą (sinagogą), o vyrus suvarė į vieną iš žydų sodybų, toliau rašoma Sutkų liudijime [125]. Žydams, Šileikytės-Jucienės parodymais, tris dienas nedavė nei valgyti, nei gerti. *Po kiek laiko jie* [kaimo vyrai] *pamatė, kaip išvarė žydų vaikus su motinomis. Praėjus pusvalandžiui, gyventojai išgirdo, kaip ravuose šaudo, o Dubysos slėniai atkartoja š–š–š*, – rašoma liudijime. Sutkienės tėvas po kelių dienų pasakojęs, kaip buvo šaudomi žydai: *Pirmiausia liepė žydėms nusirengti gerus drabužius, atiduoti laikrodžius, žiedus. Jos manė, kad už tai dovanos gyvybę, tačiau* [...] *atėmus daiktus, moterys su vaikais buvo varomos arčiau duobės ir šaudomos. Vyrai, kasę duobę, buvo išrikiuoti antroje papėdės pusėje. Jei žydai būtų bėgę, tai vokiečiai būtų šaudę ir į ten stovinčius žmones. Sušaudžius žydes, dar buvo pažiūrėta, ar nėra gyvų duobėje. Judančius ar dejuojančius pribaigdavo šautuvo buože ar paleisdavo kulkas. Vėliau aukos buvo prikasamos žeme.*

LYA esančiame akte Nr. 3 yra Antano Nyderio liudijimas: *Šaudomieji esamoje duobėje buvo suguldyti dviem eilėmis* [58; 99].

Retas atvejis, kad pirmiausia šaudytų moteris, o tik po to – vyrus. Pasak Sutkų, sušaudžius moteris *Po kiek laiko buvo atvaryti vyrai ir vėl tas pats: atimami įvairūs daiktai, šūviai, šūviai.* Toliau šaudymo procesas skirtingų liudytojų (A. Jakubaičio, S. Šimkaus, J. Armono ir kt.) nusakomas panašiai, tik Šimkus ir J. Kazlauskas teigė, kad pirma sušaudė vyrus, paskui moteris su vaikais.

Tiesa, iš žudynių vietos pabėgęs Leibienės sūnus (Leibukas). Sutkienė pasakojo: *Jam turbūt buvo labai bloga, gal ir protas pasimaišė, nes lakstė po atkalnius.* Kai grįžo į kaimą, buvo pagautas, sumuštas ir nušautas pasilikusių nacių. *Jauno žmogaus kraujas aplaistė nasturtų daržėlį*, – taip užbaigiamas Sutkienės liudijimas apie žydų žudynes Padubysio kaime.

Padubysio aukos. Petrylaitė rašo: *Kartu su Padubysio žydais nužudyta dalis Lyduvėnų, Bulavėnų, Krantagūros žydų* [102, 177]. Mūsų manymu, ji neteisingai interpretavo liudytojų parodymus. Lyduvėnų žydai vyrai buvo išvežti į Raseinių getą, o moterys nužudytos Lyduvėnuose, tad Lyduvėnuose žydžių jau nebebuvo. Čia, matyt, turėta omenyje, kad šalia Lyduvėnų esančių kaimų žydai, kartu su kitų kaimų (Bulavėnų, Krantagūros) žydais, buvo surinkti į vieną vietą. Beje, internete *Švietimas apie holokaustą* [128] neteisingai nurodyta, kad buvo žudomi žydai dar ir iš Šiluvos. Tą patį

pakartojo ir Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 33]. Jau anksčiau, remiantis turima medžiaga, rašyta, kad Šiluvos moterys nužudytos Lyduvėnuose.

LYA esančiame 1965 m. birželio 20 d. akte Nr. 4 (27) [58] rašoma, kad *atvykę į Kelmės rajono Padubysio kaimą, esantį Laugalio tarybinio ūkio ribose, prie pat Dubysos, nustatėme, kad 1941 m. rugpjūčio 15–16 dienomis čia buvo hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų sušaudyti Padubysio kaimo gyventojai, o taip pat Lyduvėnų kaimo gyventojai (žydų tautybės piliečiai)* [...] *viso 115–120 žmonių.* [...] *104 asmenų – žuvusių šioje vietoje pavardes pavyko nustatyti ir jų sąrašas pridedamas.* Byloje yra žuvusiųjų sąrašas, tačiau kažkodėl visi įrašytieji iš Padubysio kaimo, ir nė vieno iš Lyduvėnų.

Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 33] yra dar vienas neatitikimas. Antrąsias Šiluvos ir Lyduvėnų miestelių žydų žudynes jis įvardija kaip vykusias prie Zakeliškių kaimo, Liolių apylinkėje. Zakeliškių kaimas yra už poros kilometrų nuo Padubysio. Gali būti, kad į knygą pateko liudytojų gyvenamoji vieta, nes parodymai [125] surinkti Zakeliškių kaime, kur jie ir gyveno. Be to, *Skausmo knygoje* visai nepaminėta, kad buvo nužudyti žydai iš Ribukų, Padubysio ir kt. kaimų.

Nužudytųjų skaičius. Ar Lyduvėnuose ir Padubysyje galėjo būti sušaudyta 415–420 žydų, suabejojo pati knygos *Raseinių krašto žydai* sudarytoja Lina Kantautienė [109, 177]: [...] *ant paminklų užrašytas žuvusiųjų žydų skaičius yra didesnis už tą, kurį nurodė kalbinti žmonės. Tad greičiausia čia sušaudyti ir iš kitur atvežti žydai.*

Jau anksčiau Bronius Kviklys [67, 549] bei *Vikipedija* [80] rašė, kad 1940 m. Lyduvėnuose gyveno apie 550 gyventojų, 300 iš jų žydų; Padubysio kaime gyveno 10 žydų šeimų; Ribukų kaime – apie 20 žydų. Taigi iš viso apie 350 asmenų, ir visi žuvusieji surašyti ant paminklo.

1941 m. liepos viduryje Lyduvėnų žydai (jauni vyrai) su Ribukų ir dalimi Šiluvos (apie 20 asmenų) žydų išvežti ar išvaryti į Raseinius darban. Apie 200 žydų (vyrai, moterys ir vaikai) su visa manta buvo atvaryti į Ribukų getą iš Šiluvos. Į Padubysio getą buvo suvaryti apie Lyduvėnus esančių kaimų (Bulavėnų, Krantagūros ir kt.) žydai.

Taigi skaičius 415–420 rodo tikslų Šiluvos valsčiuje žuvusių žydų skaičių.

Žudynių organizatoriai. Šiluvos valsčiaus žydų žudynėms vadovavo Šiluvos policijos viršininkas Stankus. Jo įsakymu žydai buvo suiminėjami, varomi į getą, saugomi, o paskui ir žudomi. Tačiau Vaišvilos surinkta medžiaga [132] leidžia daryti išvadą, kad *Raseinių apskrities žydų naikinimo akciją 1941 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais, vokiečiams įsakius, betarpiškai organizavo Raseinių apskrities policijos viršininkas Grigaravičius* [Raseinių geto viršininkas. – *Aut.*], *pavedęs jos vykdymą valsčių policijai, o ši – sau pavaldiems LAF būriams.* Vaišvilos rankraštyje yra liudytojo Jakubaičio parodymai apie

Džanerio stulpas, rodantis žydų žudynių vietą Lyduvėnuose

Paminklas žydų žudynių vietoje Ribukų kaime

Paminklas žydų žudynių vietoje Padubysyje

Padubysio žydų šaudymą: *Tada sunkvežimiu iš Šiluvos atvyko policijos viršininkas Stankus ir 7–8 sukilėliai bei policininkai. Stankus, apžiūrėjęs duobę, liepė ją pagilinti, o pats nuvyko į Lyduvėnus, iš kur grįžęs apie 18 val., pareiškė, jog Grigaravičius jam pavedė sušaudyti žydus.*

Paminklai. Šiluvos valsčiaus žydai buvo žudomi dviejose vietose: Lyduvėnų žvyrduobėse ir Padubysyje.

Nuo Lyduvėnų miestelio važiuojant Šiluvos link, tuoj pat užkilus ant kalno, reikėtų sukti į dešinėje pusėje esantį keliuką. Šalia yra rodyklė *Žydų žudynių vieta*. Pavažiavus 400 metrų, kairėje yra Džanerio stulpas, o dešinėje, už 20 metrų, žydų žudynių vietoje – paminklinis akmuo, kurio lietuviškas užrašas: *Šioje vietoje hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 08 nužudė apie 300 žydų – vaikų, moterų, vyrų. Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.* Analogiškas užrašas yra ir jidiš (idiš) kalba.

Kelmės–Padubysio keliu, nenuvažiavus 100 metrų iki Padubysio autobusų stotelės, sukti dešinėn keliuku žemyn. Perėjus upelį, dešinėje matyti Džanerio stulpas, rodantis, kad iki žudynių vietos 340 metrų, laikantis kairės. Dar kartą perėjus upelį, už 100 metrų matyti masinių žudynių vieta. Čia išliko visos trys paminklinės lentos: lietuvių, hebrajų ir jidiš (idiš) kalbomis. Lietuviškas užrašas: *Šioje vietoje 1941 m. rugpjūčio mėn. 15–16 dienomis nacistiniai budeliai ir jų talkininkai nužudė apie 120 Padubysio, Lyduvėnų, Bulavėnų apylinkių gyvenusių žydų.* Pirmiausia šios žudynės, pasak liudijimų, įvyko 1941 m. rugpjūčio 15 dieną. Antra, ant paminklo užrašytas nužudytųjų skaičius atitinka liudytojų pasakojimus, nes žydai buvo surinkti ne iš vieno kaimo.

Jau minėta Gailių pagrindinės mokyklos mokytoja Eitmantienė kiekvienais metais rengia istorijos pamoką apie holokaustą Padubysio žydų žudynių vietoje. Ten mokiniai aiškiau suvokia holokausto baisumus, į sielą įsiskverbia mintis, kad to negali būti, tai neturi pasikartoti.

Remdamasis šia medžiaga, kaunietis žurnalistas Povilas Antanas Kaunas parašė du straipsnius laikraštyje *Alio. Raseiniai* [52; 53], paskui jie buvo įdėti į knygą *Kad rytojus šviesėtų* [51].

***

Lyduvėnų, Ribukų ir Šiluvos jauni vyrai žydai buvo išvežti į Raseinius;

1941 rugpjūčio 10 d. Lyduvėnų, Ribukų ir Šiluvos moterys, vaikai ir seneliai nužudyti Lyduvėnų žvyrduobėse;

1941 m. rugpjūčio 15 d. Padubysio ir aplinkinių kaimų žydai nužudyti Padubysyje.

Šimkaičių valsčius

Gimiau aš kaime,
Ežero akis
Sapnuojas iki šiolei
Per naktis,
Iš sutemų
Ir netekties,
Vos švytinčia blausa,
Prasimuša jaunystės
Obelų
Šviesa.

Benas Fainšteinas

Pusiaukelėje tarp Raseinių ir Jurbarko, lygumoje, drėgnoje ir miškingoje vietovėje yra senas Šimkaičių miestelis. Carinės Rusijos laikais visa apylinkė garsėjo neišbrendamais keliais, taip nupasakojami Šimkaičiai Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 502].

Tarpukariu buvo nutiesti keliai. Tada Šimkaičiuose pasirodė ir žydų, kurie čia įsteigė kelias parduotuves, karčiamą, malūną. Šimkaičiuose gyveno penkios ar šešios žydų šeimos, nors knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 502] minimos tik trys. Mat Leibukai, turėję smulkių prekių parduotuvę, buvo jauni žmonės ir vaikų neturėjo, o gydytojas Volpertas buvo viengungis.

Iki Antrojo pasaulinio karo Šimkaičiuose pagrindines prekybos ir verslo gijas savo rankose laikė žydas Lietuvos savanoris Leizeris Benas Fainšteinas ir jo sūnus Girša Fainšteinas. Jie turėjo malūną, kurį vėliau perkėlė į Stakius, lentpjūvę su gateriu, kelias parduotuves.

Karo metais baltaraiščiai Šipaila, Palubeckas ir kiti visus žydus suvarė į vieną namą, paverstą savotišku getu, ir ten laikė, kol buvo gautas nurodymas sušaudyti. Kai vieną ankstų rytą miestelyje pasirodė naciai, žydų likimas buvo nuspręstas.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 33] tarp beveik 200 vietovių mini ir Šimkaičių miestelį, tačiau prie nuorodos *Žudynių vieta* parašyta – nežinoma.

Vykdami į Šimkaičius tikėjomės, kad galbūt kas nors dar prisimins Šimkaičių miestelio žydus ir tragišką jų lemtį. Su mokytoja Ingrida Parnarauskiene apžiūrėjome miestelį, apsilankėme pas seniausius gyventojus, klausėmės jų prisiminimų apie čia gyvenusius žydus.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą turtingiausia Šimkaičių žydų šeima buvo minėtieji Fainšteinai. Tačiau vėliau lietuvis Skudzinskas netoli jų pasistatė geriau įrengtą malūną, tad Fainšteinams savo malūną teko perkelti į Stakius. Ten jie nuomojosi būstą privačiame name. Šimkaičiuose liko gyventi tik Fainšteinų tėvai.

Kaip pasakojama, Leizeris Benas Fainšteinas karo pradžioje užėjęs pas Šimkaičių valsčiaus viršaitį paklausti, ką daryti žydams. Viršaitis atsakęs, kad jo – Lietuvos savanorio – niekas neliesiąs, jis su šeima galįs ramiai gyventi miestelyje. Tačiau po kurio laiko naciai iš laikinojo geto visus Šimkaičių žydus nuvarė į Kalnujus ir sušaudė.

Šimkaičiuose gyvenanti Juozapa Dubinskienė (g. 1920 m.) prisiminė, kad iš pradžių vokiečiai Giršos Fainšteino, Lietuvos savanorio sūnaus, nelietė. Jis netgi galėjo laisvai vaikščioti po miestelį. Tačiau vėliau, matyt, buvo įsakyta likviduoti ir jį.

Suimti Fainšteino baltaraiščiai atvyko pas Antaną Kazlauską, nes Girša iš jo nuomojosi namą. Tačiau namie rado tik du vaikus. Žmona, ateinant baltaraiščiams, spėjo pasislėpti ant aukšto – įlindo į didžiulį krepšį, kuriame laikydavo vilnas. Baudėjai apieškojo namą, bet nieko nerado. Tada šeimininkės ėmė ieškoti jų samdomas pečkurys Kordušas. Rado krepšyje, visus nuvežė į Skirsnemunę, kur ją ir du jos vaikus – Etą ir Beną – sušaudė. Pačiam Giršai Fainšteinui tuomet pasisekė pabėgti. Jį paslėpė netoli Stakių gyvenęs ūkininkas.

Senieji Šimkaičių gyventojai yra pasakoję, kad po karo Leizerio Beno Fainšteino sūnus Girša Fainšteinas grįžo į Šimkaičius su žmona lietuve Vladislava Totilaite, kurios tėvai jam ir jo broliams padėjo per karą išsislapstyti. Šimkaičiuose jiems gimė sūnus, būsimasis dailininkas ir poetas Benas Fainšteinas [145]. Su juo susitikome Kaune svetingoje ir jaukioje

Šimkaičių gyventoja Juozapa Dubinskienė turi ką papasakoti apie žydų gyvenimą miestelyje

Šimkaičių mokytoja Ingrida Parnarauskienė, pateikusi žinių apie Šimkaičių holokaustą

kavinėje *Mažasis Paryžius*. Jis pasakojo, kad tėvas Girša Fainšteinas slapstėsi Dangutiškių kaime, už 4 kilometrų nuo Stakių. Jis, trys jo broliai ir dvi seserys įsigijo ginklų, miške išsikasė bunkerį ir ten prabuvo visą karą. Kartą sutiktą ginkluotą Giršą vokiečiai palaikė baltaraiščiu ir nelietė. Bet ir jam teko pajusti švino skonį. Pakliuvus į baltaraiščių apsuptį teko bėgti, ir viena kulka atsimušė į po švarku buvusį portsigarą. Vėliau vienas brolių buvo nuvykęs į kitą mišką ir ten „šukavimo" metu nušautas. Po karo kitas brolis išvyko į Pietų Afrikos Respubliką, Port Elizabetą, dvi seserys – į JAV. Pats Girša Fainšteinas, išsiskyręs su žmona, apie 1970 m. išvyko gyventi į Izraelį, o sūnus Benas liko Lietuvoje, Šimkaičiuose.

Benas mokėsi Šimkaičių ir Vadžgirio mokyklose. Baigęs vidurinę, tarnavo kariuomenėje, vedė Z. Urbonavičiūtę, užaugino du sūnus.

Benas Fainšteinas – unikalaus talento menininkas, surengęs daugybę savo darbų parodų Lietuvoje ir užsienyje, domisi poezija, senovinėmis kultūromis bei civilizacijomis.

Kalnujuose sušaudytas ir jaunas Šimkaičių gydytojas Volpertas, pravarde Žydukas, jis buvo baigęs mokslus Čekoslovakijoje. Į Šimkaičius atvykusį jauną daktarą žmonės greitai pamėgo, nes visiems padėdavo, niekam neatsakydavo. Padėjo ir tokiam Kvietkai, išgelbėjo jį nuo apakimo. Ir kai Kvietka nutaikė šautuvą į prie duobės pastatytą gydytoją, šis pasakęs: *Aš tau išgydžiau akis, neprašauk pro šalį.*

Negausią Šimkaičių žydų bendruomenę dar prisiminė Stasė Lemanauskienė (g. 1922 m.).

Šimkaičiuose gyvenanti Ona Zaksaitė-Vileikienė 2007 m. apdovanota Pasaulio tautų teisuolio medaliu ir Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi, nes Antrojo pasaulinio karo metais netoli Raseinių gyvenusi Zaksų šeima suteikė prieglobstį nuo sušaudymo pabėgusiam žydui su sūnumi, išslapstė ir išgelbėjo nuo mirties. Buvo iškastos net trys slėptuvės: po lova, daržinėje ir lauke, kad pabėgėliai galėtų pasislėpti tiek nuo baltaraiščių, tiek nuo nacių. Už šį poelgį tėvai, abi dukterys bei sūnus buvo įvertinti ir apdovanoti. Senyvo amžiaus sulaukusią Oną Zaksaitę-Vileikienę iki šiol kartkartėmis aplanko išgelbėtų žydų vaikaičiai iš Izraelio.

Visa ši Šimkaičių istorija galbūt ir būtų nuėjusi užmarštin, jei ne Šimkaičių mokytojos Parnarauskienės atkaklios paieškos.

Dabar Šimkaičiuose žydų nėra, tačiau važiuojant pagrindine miestelio gatve galima pastebėti žydiškų namų. Mat žydai duris į namą dažniausiai darydavo iš gatvės, o lietuviai – iš kiemo. Dabar kai kurie namai pertvarkyti, restauruoti, buvusių žydų namų durys iš gatvės užkaltos, o kai kurie namai stovi tušti užkaltais langais ir durimis.

Tytuvėnų valsčius

Tytuvėnai (žyd. *Citavian*) – buvęs dvaras, įsikūrę gražioje smiltingoje kalvoje tarp Apušio, Gilio ir Bridvaišio ežerų, beveik šalia Radviliškio–Tauragės geležinkelio linijos, netoli Raseinių (28 km) ir Kelmės (18 km), – maždaug taip apibūdinami Tytuvėnai Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [67, 534]. 1923 m. duomenimis, Tytuvėnų miestelyje gyveno 1134 gyventojai, iš jų 112 žydų vyrų ir 109 moterys, o 1941 m. – apie 1300 gyventojų [67, 539; 75]. Antrojo pasaulinio karo metais Tytuvėnuose, kaip rašo Kviklys [67, 539], *daug žmonių nužudyta ir deportuota*. Žiaurus likimas nepagailėjo ir žydų.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [73, 33, 106] nurodo dvi žudynių vietas. *MŽL* [86, 402] taip pat rašo, kad 1941 m. birželio 25 d. ir rugpjūčio 12 d. Tytuvėnų miške, maždaug už kilometro į šiaurę nuo miesto, prie Kelmės–Tytuvėnų plento sušaudyta apie 140 vyrų, moterų ir vaikų. Tai patvirtina ir LYA esantis 1965 m. birželio 9 d. aktas Nr. 2: komisija, atvykusi į žudynių vietą, nustatė, kad *1941 metais birželio mėn. 25 d. ir rugpjūčio mėn. 12 d. čia buvo buržuazinių nacionalistų nužudyti gyvenę Tytuvėnų mieste ir apylinkėse žydų tautybės piliečiai: gydytojas Chveidanas, Berelis, Kamenecas, Dogonas, Chava Girsena ir t. t.; viso apie 140 (pridedami sąrašai).* Vadinasi, iš viso per du šaudymus dviejose atskirose duobėse guli 140 Tytuvėnų žydų, t. y. 40 vyrų ir 100 moterų, vaikų ir senelių. *Masinės žudynės buvo vykdomos dviejose vietose: vienoje – vyrai, antroje – moterys, seneliai ir vaikai. Atskirai buvo nužudyti gydytojas Chveidanas ir Sendziulis. Visos keturios šaudymo vietos yra miške ir šiuo metu.*

Šios vietos yra netoli viena kitos, tačiau abiejose yra pastatyti paminkliniai akmenys, nes Tytuvėnų žydai buvo šaudomi skirtingomis dienomis. Kultūros paveldo registre [87] 1126 numeriu įrašyta žydų žudynių vieta ir kapas rodo, kad 1941 m. birželio 25 d. ir rugpjūčio 12 d. nužudyta 140 Tytuvėnų gyventojų *Tytuvėnų sen., 28 km į PV nuo Tytuvėnų–Gudelių kelio, Tytuvėnų miškų urėdija, Tytuvėnų g-ja, 28 kv., Tytuvėnų regioninis parkas.*

Pasekime holokausto vingiais, kad sužinotume viską apie Tytuvėnų žydų bendruomenės žūtį.

Kaip ir visoje Lietuvoje, Tytuvėnuose laikinai getu buvo pasirinkta mūrinė sinagoga, kur visi sugaudyti žydai ir suvaryti [114, 161]. Čia jie kankinosi be maisto ir vandens. Henrikas Dambrauskas straipsnyje „Prieš penkiasdešimt metų" aprašo, kaip žydai, suvaryti į sinagogą, buvo niekinami ir kankinami: *Vakar iš sinagogos buvo išvaryti visi žydai. Čia, prie kūdros, sukrovė didžiulį laužą ir sumetė iš sinagogos krėslus ir suolus. Liepė jiems* [žydams. – *Aut.*] *užkurti laužą, paskui aplink laužą šokti ir dainuoti. Tuos, kurie nenorėjo taip daryti, vokiečiai ir mūsiškiai – lietuviai – mušė lazdomis ir stumdė. Kiekvienas turėjo mesti į ugnį po knygą, atsineštą iš sinagogos.* Straipsnis baigiamas: *Ana, žiūrėk – pelenų krūva. Tai ten degė didžiulis laužas. Paskui žydus vėl suvarė į sinagogą.* [19].

Liudytojo Stasio Nekrašiaus parodymais [96], kartu su Raseinių žydais sušaudyti ir iš Tytuvėnų atvežti žydai. 1941 m. rugpjūtį atėjo Raseinių apskrities policijos įsakymas areštuoti ir pristatyti į Raseinius darbams apie 40 žydų [22, 275; 109, 5]. Policijos viršininkas Jurgaitis įsakė seniūnui Gekei pranešti žydams, kad jie pagal sąrašą bus vežami į Raseinius darbams. Štai kaip ši paskutinė kelionė aprašyta moksleivių surinktoje medžiagoje knygoje *Mūsų senelių ir prosenelių kaimynai žydai* [93, 30]: *Juk štai jau vakar ar užvakar prie valsčiaus stovėjo keli vežimai žmonių, kuriuos saugojo policininkai. Vežimai nudardėjo link Raseinių ir grįžo tušti. Sako, tuos žmones sušaudė.* 40 žydų iš Tytuvėnų buvo vežimais nuvežti į Raseinių getą. Jie negrįžo, nes buvo sušaudyti.

Po 5–7 dienų Raseinių žydų stovyklos *getto* komendantas Aleksas Grigaravičius įsakė Juozui Mockui ir Nekrašiui pristatyti visus Tytuvėnų žydus į Raseinius, tačiau šiems pareiškus, kad nėra transporto, policijos viršininkas Jurgaitis gavo įsakymą nevežti, o susidoroti vietoje [96]. Praėjus 5–7 dienoms nuo 40 žydų išsiuntimo, 7 valandą ryto į Tytuvėnus dviem sunkvežimiais atvažiavo pats Grigaravičius su 15 baltaraiščių. Kaip liudijo Nekrašius [96], *sukilėliai iš Tytuvėnų būrio areštavo visas žydų šeimas ir atvarė juos į sinagogą, greta kurios stovėjo du automobiliai.* Jie pasiėmė visus Tytuvėnų žydus (moteris, vaikus ir senius). Šie buvo susodinti į du sunkvežimius ir nuvežti į mišką, vadinamą Pušynu (28 kvartalą), sušaudyti.

Čia jau buvo atvaryti miestelio vyrai su kastuvais kasti duobių. Policininkai, atvežę miestelio gyventojus, įsakė *per valandą iškaskit dviejų metrų gylio, šešių ilgio ir keturių pločio duobę* [93, 30]. Beje, kasti tokias duobes įsakydavo ir vokiečių karininkai, kurie dalyvaudavo žydų šaudyme. Matyt, toks buvo standartas.

Kaip buvo šaudomi žydai, toliau pasakojo baltaraištis Nekrašius [96]: *Mes, apie 10 žmonių* [...] *nuėjom į mišką įkandin mašinos pėsti. Ten jau buvo iškasta duobė. Pirmiausia nurengdavom nuo atvežtųjų gerus viršutinius drabužius, o paskui būriais po 20 žmonių varėm prie duobės, liepėm šokti į ją ir melstis. O mes, stovėdami ant krašto, atidengdavome į juos ugnį. Sušaudžius vieną būrį, duobkasiai užmesdavo žemėm lavonus. Po to sušaudėm antrąjį, trečiąjį, ketvirtąjį būrius. Iš viso tą dieną sušaudėm 150–160 žmonių. Jų likęs turtas buvo dalinamas.*

Žydai buvo nužudyti pušyne, kuriame iki karo leisdavo vasaras atostogautojai: moterys ir vaikai, – Šafirkalnyje, vyrai – Gečpievėje [93, 31].

Liudytojas Dambrauskas papasakojo, kaip tai vyko: *Anksti* [...] *liepos 15 rytą* [tapo žinoma. – *Aut.*] *kad vakar naktį vokiečiai sušaudė Tytuvėnų žydus, moteris ir vaikus, visus iki vieno.* [...] *Šią naktį, prižiūrint vokiečiams, sušaudė visus žydus Gečpievėje.* Toliau liudytojas prisiminė savo mintis: *Aš stovėjau ir galvojau: kaip jie visi čia galėjo sutilpti? Juk žydų mūsų miestelyje buvo daugiau nei šeši šimtai* [19].

Šiaip ar taip, manytina, kad iš tikrųjų sušaudyta apie 40 Tytuvėnų žydų vyrų ir 140 senių, moterų ir vaikų. Tą dieną iš mirties išsigelbėjo tik gydytojas Borokas Chveidanas (vadintas Kveidanu), nes buvo išvykęs pas ligonį. Baltaraiščiai jį nužudė kitą dieną ir Pušyne atsirado atskiras gydytojo Chveidano kapas. Jo žmona (stomatologė) ir mažametė dukra Aviva su kitomis moterimis sušaudytos Šafirkalnyje.

Žudynių datos ir nužudytųjų skaičius. Kultūros paveldo registre [18] įrašyta neteisinga žudynių data (1941 m. liepos 25 d.), matyt, paimta iš *MŽL* [86, 402]. Ant paminklo tikriausiai teisingai užrašyta 1941 m. birželio 25 d. – vyrai ir 1941 m. rugpjūčio 12 d. – moterys, vaikai, seneliai. Kad vyrus sušaudė 1941 m. birželio 25 d., yra neteisinga, nes tada dar tik didžiuosiuose miestuose prasidėjo žydų žudymo akcijos, o provincijoje tik pradėti gauti įsakymai suvaryti žydus į getus.

Abejotina ir dėl skaičiaus, kuris pateiktas knygoje *Kelmės kraštas* [114, 161]. Pirmuoju atveju sušaudyta 150–160 žmonių, antruoju – apie 140 vyrų, moterų ir vaikų.

Pirmasis atvejis *MŽL* [86, 402] net nenurodytas, o antruoju atveju pateiktas tas pats skaičius – apie 140 asmenų.

Manome, kad nurodytas nužudytų žydų skaičius yra akivaizdžiai sumažintas. Remiamės bendru gyventojų skaičiumi (1941 m. – 1300) [67, 539; 75] ir Dambrausko parodymais [19], kad žydų Tytuvėnuose buvo daugiau nei 600. Todėl užrašus ant holokausto paminklų būtina tikslinti.

Paminklai. Pirmoji vieta. Važiuojant Tytuvėnų Žemaitės gatve Kelmės link, privažiavus Tytuvėnų regioninį parką, ties paminklo nuoroda *Sukilėlių kapai, 0,5 km* reikėtų sukti į mišką. Už 500 metrų yra rodyklės, kad už 0,5 kilometro bus žydų genocido kapinės. Už 100 metrų yra du Džanerio stulpai, rodantys dviejų paminklų kryptį (nurodyti atstumai netikslūs). Džanerio

Žydų žudynių vietų Tytuvėnuose dvi nuorodos

stulpas rodo už 300 metrų į kairę (iš tikrųjų už 460 metrų). Tai yra pirmoji žydų žudynių vieta. Šafirkalnyje, paminklo viršuje, yra likęs sovietinių laikų užrašas: *Fašistinio teroro aukoms. 1941–1945*. Kitas užrašas: *Šioje vietoje 1941.08.12 nacistai ir jų talkininkai nužudė 140 Tytuvėnų žydų moterų, vaikų, senelių.*

Antroji žydų žudynių vieta. Pasukus į dešinę pagal Džanerio stulpą už 400 metrų (iš tikrųjų už 300 metrų) – antroji žudynių vieta. Gečpievėje paminkle yra užrašas: *Šioje vietoje 1941.07.25 nacistai ir jų talkininkai nužudė 40 žydų tautybės vyrų*. Taigi vyrai nebuvo nugabenti į Raseinius, o 1941 m. liepos 25 d. nužudyti čia pat miške prie Tytuvėnų.

***

Tytuvėnų Pušyne (Šafirkalnyje) nužudytos moterys ir vaikai, vyrai – Gečpievėje. Be to, yra atskiri gydytojo Boroko Chveidano ir Sendziulio kapai.

Paminklas Šafirkalnyje 1941 m. rugpjūčio 25 d. sušaudytiems žydėms ir vaikams

Žydų vyrų sušaudymo 1941 m. liepos 25 d. vieta Gečpievėje

Gydytojo Boroko Chveidano sušaudymo vieta

Viduklės valsčius

Viduklės miestelis įsikūręs kairiajame Apusino krante, netoli Šiaulių–Tauragės–Tilžės geležinkelio linijos, kiek į šiaurės vakarus nuo Raseinių. Viduklėje, kaip ir kituose Žemaitijos provincijos miesteliuose, žydai kūrėsi greta vienas kito, glaudžia grupe. Jie gyveno nuo Vinco Kudirkos gatvės, vidukliškių vadintos Bakšio ūlyčike, į vakarus ir šiaurę abiejose tuo metu per miestelį ėjusio Žemaičių plento pusėse. Viduklėje įsikūrę žydai ilgą laiką vyravo prekybos ir amatų srityse [105, 205]. Žydams priklausė keletas mišrių prekių, manufaktūros, geležies dirbinių, maisto parduotuvių, kelios arbatinės ir aludės, dvi kailių dirbtuvės, olandiškų sūrių gamyklėlė. Keletas žydų vertėsi žemės ūkio produkcijos supirkinėjimu, o vadinamieji kromelninkai po kaimus išvežiodavo smulkias prekes. Kai kurie neturtingi žydai vaikščiodavo po miestelį siūlydami miestelėnams įvairias buities smulkmenas, turgaus dienomis pardavinėdavo tada labai populiarią prekę – silkes [104, 256].

1937 m. vasario 17 d. Viduklės valsčiaus savivaldybės Raseinių apskrities įstaigai pateiktoje ataskaitoje rašoma, kad tuo metu Viduklėje gyveno 150 žydų. Tikėtina, kad apytikriai tiek žydų išsilaikė iki Antrojo pasaulinio karo pradžios [105, 205].

Karo metais Viduklė nukentėjo, neteko daug žmonių [67, 505]. Tiek *MŽL* [86, 402], tiek Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [73, 35] nurodomos dvi žydų žudynių vietos: prie geležinkelio stoties sandėlių (apie 200 vyrų) ir prie žydų kapinių (apie 100 moterų ir vaikų). Kai kurie liudytojai (Petrė Jurgulienė) [150, 232–233] teigė, kad prie geležinkelio stoties sandėlių sušaudyta apie 110–120 žmonių. Sovietų laikais išleistose enciklopedijose [88] prie straipsnių „Viduklė" apie tai neužsimenama. Antanas Pocius, remdamasis vidukliškių pasakojimais, paskelbė straipsnį „Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas" [104; 105, 201–221], Stanislovas Buchaveckas, remdamasis gausia archyvine medžiaga, straipsnyje „Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas 1941 m." [16, 278–303] išnagrinėjo Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės žūtį.

1941 m. birželio 23 d. į valsčiaus teritoriją įsiveržė vokiečiai. Esant net mažiausiam įtarimui, jie šaudė ne tik raudonarmiečius, bet ir civilius gyventojus. Kaip rašo Buchaveckas [16, 285], tą dieną buvo nušauti ir du žydai rasiniais motyvais: antisemitiškai nusiteikusiam vokiečių karininkui ir žemesnio rango kareiviams surengus „pasilinksminimą". Kaip pasakojo Jurgulienė [150, 232], *pirmą okupacijos dieną du žydai buvo nušauti prie malūno ant upelio kranto, nes nespėjo gauti iš katalikų rožančių. Kurie turėjo rožančius, tuo metu išsigelbėjo.* Tai, ko gero, kaip rašo Buchaveckas, galima laikyti holokausto pradžia ne tik Viduklės valsčiuje, bet ir visoje Raseinių apskrityje.

Viduklės valsčiuje buvo įrengti du getai – atskirai vyrams (pasak Buchavecko, veikiausiai po 1941 m. liepos 20 d.) [16, 288–289] ir moterims su vaikais. Vyrų getą (stovyklą), kuriame buvo įkalinti ir Nemakščių valsčiaus žydai vyrai, naciai įrengė Viduklės geležinkelio stoties gyvenvietėje, žydo Jankelio Fridmano sodyboje. Šį getą saugojo vokiečių kareiviai, o jo komendantas mėgavosi savo sugalvotais sadistiniais kalinių kankinimais.

Žydus apie savaitę kankino: varydavo už Buivydo į pelkę ir versdavo gultis ir keltis daug kartų, kol pajėgdavo vykdyti įsakymą. Po tokių procedūrų išvargę ir purvini jie vos pavilkdavo kojas, o dieną turėdavo dirbti [150, 232].

Viduklės valsčiaus žydės su vaikais (iki 15 metų) ir vienas vyras buvo izoliuoti mūrinėje sinagogoje ir šalia esančiame pastate, kuriame anksčiau buvo mokomi žydų pradžios mokyklos mokiniai. Šį getą saugojo Viduklės pagalbiniai policininkai, tad žydės galėjo laisviau judėti po miestelį. Šiame savotiškame gete moterys su vaikais praleido apie mėnesį.

Viduklės valsčiaus žydų bendruomenė sunaikinta dviem etapais.

Pirmasis etapas. Pirmiausia prie geležinkelio stoties gyvenvietės buvo sušaudyti vyrai, data tiksliai nenustatyta. Pasak Buchavecko [16, 290], tai galėjo įvykti 1941 m. liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje. Vyrų geto (stovyklos) kaliniai, manoma 243 žmonės (įskaitant ir sušaudytus 80 Nemakščių žydų) [16, 290], nuvaryti už pusės kilometro, kur buvo iškasta 10 metrų ilgio, 3–4 metrų pločio ir trijų metrų gylio duobė. Pasmerktieji buvo priversti išsikasti duobę, prie jos atvarytus grupėmis po aštuonis vyrus sušaudydavo, o naujai atvarytieji juos sudėdavo eilėmis. Žydai nesipriešino, nes buvo iškankinti, praradę bet kokią viltį. Du pabėgti mėginę vyrai buvo sugauti ir sušaudyti. Nemakščių ir Viduklės vyrus prie Viduklės geležinkelio stoties iššaudė atvažiavę vokiečiai. Po karo žudynių vietoje buvo pastatytas sandėlis [115, 232].

Antrasis etapas. 1941 m. rugpjūčio 22 d. Viduklės žydės su vaikais sušaudytos prie miestelio žydų kapinių (prie kelio į Paupį) [16, 213; 115, 232]. Duobės buvo iškastos iš anksto šalia žydų kapinių, Šilaupio slėnio dauboje. Šią egzekuciją vykdė iš Raseinių sunkvežimiu atvažiavusi žudikų lietuvių grupė su keliais vietiniais „talkininkais“, daugiausia iš Viduklės pagalbinės policijos. 102 vaikai ir moterys dviem sunkvežimiais buvo atvežti į egzekucijos vietą. Apie 20 moterų ir vaikų priešais sinagogą kunigas Stanislovas Ruša su zakristijonu Vincu Greičiumi apkrikštijo, tačiau budeliai nė vieno nepasigailėjo. Vidukliškių pasakojimu, buvo šaudoma iš dviejų kulkosvaidžių. Išlikusius gyvus duobėje žudikai pribaiginėjo šūviais. Užkasti sušaudytuosius varė žmones, kuriuos tik nutvėrė [68; 104; 149, 213].

Iš Viduklės žydų bendruomenės gyvi liko tik trys: Arija Davidavičius, pasitraukęs su 29-osios šaulių divizijos likučiais į Rusijos gilumą, Riva Bernadeta Hiršovičiūtė ir jos pusseserė Peškė Olia Icikovičiūtė, pabėgusios iš geto [104; 105; 136].

Nužudytųjų skaičius. 1969 m., atlikus ekshumaciją moterų ir vaikų žudynių vietoje, rasti 81 žmogaus palaikai ar jų dalys [16, 299], nors *MŽL* [86, 402] rašoma, kad sušaudyta apie 100 moterų ir vaikų, Pociaus straipsnyje [105, 213] – 102 asmenys.

Remiantis Buchavecko [16, 298–299] paskelbta gausia archyvine medžiaga, tikėtina, kad per abejas masines žudynes galėjo būti nužudyta apie 160–170 Viduklės valsčiaus žydų: 80 vyrų ir per 80 moterų.

Dėl sušaudytų moterų ir vaikų skaičiaus abejonių nekyla, o dėl nužudytų vyrų vienos nuomonės nėra. Susumavus aukų (vyrų) skaičių išeitų daugiau sušaudytųjų (200–253 asmenys) negu gyveno Viduklėje ir Nemakščiuose. Tenka sutikti su Jurgiliene [149, 232–233], kad Viduklės geležinkelio stotyje nužudyta 110–120 žmonių.

Paminklai. Viduklės geležinkelio stotis, geležinkelio gatvė. Prie gatvės yra Džanerio stulpas, rodantis 200 metrų iki paminklo. Privažiavimo nėra, nes valda privati. Užrašas ant paminklo dviem kalbomis – lietuvių ir jidiš (idiš): *Šioje vietoje hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941.VII. nužudė apie 200 žydų vyrų. Tebūnie šventas nekaltai žuvusių atminimas.*

Viduklė. Nuo Viduklės Paupio gatve reikėtų važiuoti Nemakščių link iki automobilių stovėjimo aikštelės. Čia yra Džanerio stulpas, rodantis 50 metrų iki paminklo, tačiau kryptis nurodyta neteisingai (reikėtų kairiau). Yra du paminkliniai akmenys: viename – Dovydo žvaigždė, antrame – užrašas lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis: *Šioje vietoje hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 VIII nužudė 100 žydų – moterų ir vaikų. Tebūnie šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.*

Paminklas žuvusiems Viduklės ir Nemakščių žydams vyrams

žanerio stulpas, rodantis žydų žudynių etą prie senųjų Viduklės žydų kapinių

Paminklai Viduklės moterims ir vaikams prie senųjų Viduklės žydų kapinių

Atviri Raseinių apskrities žydų žudynių klausimai

Tarpukariu Raseiniai – apskrities centras – buvo įsikūrę prie Raseikos upelio, už 8 kilometrų nuo Dubysos, 10 – nuo Girkalnio, 25 – nuo Nemakščių, 33 – nuo Kelmės ir 18 – nuo Šiluvos. Iki 1936 m., kol nebuvo nutiestas Kauno–Raseinių–Klaipėdos kelias (Žemaičių plentas), asfaltuotų kelių į Raseinius nebuvo.

Šalia Raseinių žydų bendruomenės buvo Viduklės, Nemakščių, Šiluvos ir kitos. Raseiniuose, kaip rodo Jono Brigio skaičiavimai [8, 9], tarpukariu, 1938 m., gyveno 6217 žmonių. Kai kurie autoriai [16] nurodo, kad tuo metu Raseiniuose gyveno apie 2000 žydų, ir šis skaičius buvo daugiau ar mažiau pastovus visą minimą laikotarpį, iki nacių okupacijos. Raseinių apskrityje gyveno apie 4725 žmones. Kiek iš jų buvo žydų, informacijos neradome. Tačiau po nacių okupacijos žydų bendruomenės dingo tiek iš Raseinių miesto, tiek iš Raseinių apskrities valsčių.

Nors Raseinių miesto žydų bendruomenės žūtis jau daugiau ar mažiau išnagrinėta spaudoje (Lina Kantautienė [109, 5]; Arūnas Bubnys [46, 147–148]; Aleksandras Vitkus ir Chaimas Bargmanas [139]), tačiau Raseinių apskrityje vykusių žudynių eigą dar gaubia paslaptis. Galime išskirti tris dar ne visai atskleistus momentus:

1. Kokie nacių daliniai šaudė žydus atskiruose Raseinių apskrities valsčiuose?

2. Ką reiškia saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitos nuoroda [76, 283–294], kad skrajo-

jamasis SS oberšturmfiurerio Joachimo Hamanno būrys kartu su lietuvių partizanais 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. Raseinių apskrityje nužudė 466 žydus, 440 žydžių ir 1020 žydų vaikų, iš viso 1926 asmenis?

3. Kiek iš viso nužudyta žydų Raseinių apskrityje 1941 metais?

Praskleisti paslapties šydą turėtų padėti literatūra, archyvinė medžiaga bei liudytojų atsiminimai.

Kokie nacių daliniai šaudė žydus Raseinių apskrities valsčiuose? Stanislovas Buchaveckas [15, 312], remdamasis paties surinkta medžiaga, daro prielaidą, kad Raseinių apskrities pakraštys su Nemakščiais ir Vidukle (o gal ir Kražiais) buvo laikinai „perleistas" Tilžės operatyvininkams. Taip pat neaišku, kuris nacių operatyvinis dalinys persekiojo ir žudė Kelmės ir Vaiguvos žydus [12, 350]. Raseinių apskrities šiaurvakarinėje dalyje anksti pradėjo aktyviai veikti nacių operatyvininkai, kurie nepriklausė SS štandartenfiurerio Walterio Stahleckerio jurisdikcijai. Mat į Raseinius nedidelis 3A operatyvinio būrio padalinys atvyko 1941 m. liepą, kai Nemakščius jau buvo pasiekę prieš žydus nukreipti Skaudvilėje ar Tauragėje įsikūrusio Tilžės operatyvinio būrio padalinio aukštesnio karininko nurodymai. Šiam karininkui turėjo būti pavaldūs minėti Nemakščiuose veikę ir patruliavę vokiečiai juodomis uniformomis, kurie pokario suimtųjų, liudytojų apklausose ir vėlesniuose žmonių atsiminimuose vadinami tai karininkais, tai esesininkais, tai gestapininkais [15, 312].

Tad kokie nacių daliniai žudė Raseinių apskrities valsčių žydus, vis dar neaišku.

Iš kokių Raseinių apskrities valsčių buvo nužudyti žydai 1941 m. rugpjūčio 18–22 d.? Raseinių apskrityje žydai buvo žudomi dviem etapais: Raseinių mieste ir Raseinių apskrityje. Raseinių miesto žydams buvo įsteigtas Raseinių getas, į kurį jie visi buvo suvaryti, o paskui sušaudyti: dauguma Kalnujuose, kiti – Girkalnyje. Šie duomenys yra paskelbti Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje [76, 283–294]. Raseinių apskrityje į valsčius atvykdavo nacių karininkai ir rengdavo žydų žudynes kartu su policija bei baltaraiščiais. Ataskaitą apie žudynes turėdavo siųsti į centrą.

Raseinių apskrities valsčių žydų žudynių apžvalga, kuri remiasi mūsų surinkta medžiaga.

Raseinių apskrities valsčiai, kuriuose nužudyti žydai galimai nepateko į Jägerio ataskaitą: Betygalos valsčiaus žydai negalėjo patekti į Jägerio ataskaitą, nes nesutampa datos.

Girkalnio žydų skaičius į Jägerio ataskaitą prie Raseinių apskrities žydų negalėjo patekti, nes jis įrašytas ataskaitoje atskira eilute.

Jurbarko žydų skaičius į Jägerio ataskaitą prie Raseinių apskrities žydų negalėjo patekti, nes jis irgi įrašytas ataskaitoje atskira eilute.

Kelmės valsčiaus žydai buvo žudomi 1941 m. liepos 29 d., todėl į Jägerio ataskaitą negalėjo patekti.

1941 m. naciai sušaudė beveik visus senos Kražių žydų bendruomenės narius, taip pat iš Karklėnų atvežtus žydus. Pagal datą jie negalėjo patekti į Jägerio ataskaitą.

Raseinių geto žydai nužudyti įvairiu laiku ir iš dalies atskiromis eilutėmis pateko į Jägerio ataskaitą.

Jägerio ataskaita apėmė Raudonės valsčiaus žydų žudynes iki 1941 m. gruodžio 1 d., o Raudonės valsčiaus žydai iš Kauno geto sušaudyti tik 1944 m., todėl čia neminimi.

Stakių miestelio žydai sušaudyti 1941 m. rugpjūčio pradžioje (liudytojai sakė, *jau šviežių bulvių buvę*, *JEW* nurodo 1941 m. rugpjūčio 8 d.), todėl į Jägerio ataskaitą nepateko.

Liudytojų parodymais, Šiluvos valsčiaus, Lyduvėnų, Ribukų ir Šiluvos jauni vyrai žydai buvo išvežti į Raseinius, o moterys nužudytos 1941 m. rugpjūčio viduryje. Padubysio ir aplinkinių kaimų žydai nužudyti 1941 m. rugpjūčio 15 d., todėl jų žudynės negalėjo patekti į Jägerio ataskaitą.

Kada Kalnujuose sušaudyta negausi Šimkaičių valsčiaus žydų bendruomenė, tiksliai nežinoma, tačiau ji galėjo būti priskaičiuota prie sušaudytų Raseinių geto kalinių ir į Jägerio ataskaitą patekti. Bet galėjo (greičiausiai) patekti ir prie nužudytų Jurbarko žydų. Tačiau skaičius nedidelis (20 asmenų) ir didelės įtakos statistikai neturi.

Tytuvėnų valsčiaus žydų moterys ir vaikai nužudyti 1941 m. rugpjūčio 12 d. Pušyne (Šafirkalnyje), vyrai 1941 m. liepos 25 d. – Gečpievėje. Be to, yra atskiras gydytojo Boroko Chveidano kapas. Nužudyti Tytuvėnų valsčiaus žydai pagal datą nepateko į Jägerio ataskaitą.

Raseinių apskrities valsčiai, kuriuose nužudyti žydai tikrausiai pateko į Jägerio ataskaitą. Iš Kelmės valsčiaus, ko gero, tik nužudytų Vaiguvos žydų skaičius (apie 70 asmenų) galėjo patekti į Jägerio ataskaitą.

Nemakščiuose moterų ir vaikų žudynės vyko 1941 m. rugpjūčio 22 d. (nužudyti 1926 žydai), todėl tikėtina, kad ir jos pateko į Jägerio ataskaitą.

1941 m. rugpjūčio 22 d. 100 žydžių su vaikais iš Viduklės sušaudyti prie miestelyje esančių žydų kapinių (prie kelio į Paupį). Šie nužudytieji jau turėjo patekti į Jägerio ataskaitos eilutę, kurioje nurodyta, kad Raseinių apskrityje 1941 m. rugpjūčio 18–22 d. nužudyta 1926 žydai: 466 vyrai, 440 moterų ir 1020 vaikų.

Atliktas tyrimas tik iš dalies atsako į šį klausimą. Matyti, kad devynių Raseinių apskrities valsčių žydai negalėjo patekti į Jägerio ataskaitą, galbūt pateko tik Nemakščių, Viduklės, Šimkaičių ir iš dalies Vaiguvos (nužudyti Kelmės valsčiuje) žydai.

Iš tikrųjų į Jägerio statistiką galime įtraukti tik 70 nužudytų Vaiguvos žydų. Kelmės valsčiuje, Legotiškėje, sušaudyta 340 Nemakščių moterų ir vaikų; daugiau nei 80 Viduklės žydžių su vaikais sušaudyta prie miestelio žydų kapinių (prie kelio į Paupį); tai sudaro nedidelę dalį nužudytųjų (iš 1926 žydų tik 490), įtrauktų į Jägerio ataskaitą.

Taigi, peržiūrėjus Raseinių apskrities visų 12 valsčių žydų žudynes, kyla mintis, kad ši Jägerio pateikta žydų žudynių statistika yra iškreipta. Prie tuo metu (1941 m. rugpjūčio 18–22 d.) vykusių žudynių (pvz., Viduklėje, Nemakščiuose, Kelmėje) galimai priskaičiuoti ir anksčiau kituose valsčiuose žuvę žydai, neįtraukti į Jägerio ataskaitą. Visus sudėjus – 1926 asmenys. Negali būti, kad per tą savaitę naciai būtų nužudę apie 2000 žydų, o informacijos niekas nežino, ji dingo. Juk policijos viršininkai privalėjo siųsti ataskaitas apie žydų žudynes, o jos, ko gero, buvo iš dalies pateikėjo susumuotos ir pateiktos viena nuorodos eilute.

Kiek iš viso nužudyta žydų Raseinių apskrityje 1941 metais? Jägerio 1941 m. gruodžio 1 d. ataskaitoje [76, 283–294] apie Raseinių apskrities žydų žudynes pateikiamos penkios nuorodos (neįskaitant Girkalnio). Iš viso pagal Jägerio ataskaitą Raseinių apskrityje nužudyta 4012 žydų (9 komunistų veikėjai) [76, 283–294]. Kituose valsčiuose nužudytų žydų skaičiai kažkodėl nepateikti.

Dabar galima peržvelgti ne tik slaptą Jägerio ataskaitą, bet ir slaptas LYA bylas bei dokumentus. Vienas iš tokių dokumentų yra 1973 m. kapitono Petruškevičiaus sudaryta „Pažyma apie nacistinius nusikaltimus, įvykdytus Lietuvos TSR Raseinių apskrityje" [101]. Joje galima išskirti penkias pagrindines žudynių vietas. Šioje pažymoje parašyta, kad Raseinių apskrityje iš viso sušaudyti 2006 asmenys. Žinoma, tai ne visos žydų žudynių vietos (pvz., nėra net Jurbarko ir ten nužudytųjų skaičiaus).

1944 m. pateiktoje pažymoje apie nacių piktadarybes Lietuvos SSR nurodyti 6944 asmenys (daugiausia žydai) [85, 142]:

Eil. Nr.	Pavadinimas	Aktų skaičius	Užmušta, nukankinta taikių gyventojų	Užmušta, nukankinta karo belaisvių	Išvaryta darbams (į Vokietiją ar pan.)
14	Raseinių aps.	16	6944	173	170

MŽL [86, 400–402] rašoma, kad 1941 m. liepos–rugpjūčio mėnesiais Raseinių apskrityje, Girkalnio valsčiuje, Kurpiškių kaime, sušaudyta 1600–1650 žydų, Jurbarko – 1222, Kelmės – 483, Kražių – apie 370, Nemakščiuose – 543, Raseinių valsčiuje – 1677, Šiluvos valsčiuje, Lyduvėnų žvyrduobėse, – apie 300, Padubysio kaime – 115–120, Tytuvėnuose – apie 140 ir Viduklėje – apie 300 vyrų, moterų, vaikų. Genovaitės Erslavaitės straipsnyje *MŽL* [85] rašoma, kad Raseinių apskrityje nužudyta 6750 asmenų. Iš tikrųjų knygoje gana tiksliai ir kruopščiai užfiksuoti nužudytų žydų skaičiai, nors praleisti nedideli miesteliai, kaip Betygala, Stakiai, Šimkaičiai ir kiti.

Surinkti duomenys rodo šiek tiek kitokį nužudytų žydų skaičių: Betygaloje – apie 67, Girkalnyje – 130, Jurbarke 1600–1700, Kelmėje – 1250–1300,

Kražiuose – 370, Nemakščiuose – 560–570, Raseinių mieste ir valsčiuje – apie 3000, Stakiuose – apie 30, Šiluvoje – 415–420, Šimkaičiuose – per 30, Tytuvėnuose – 180 ir Viduklėje – 160–170.

Surinkti duomenys kiekviename Raseinių apskrities valsčiuje gerokai padidina nužudytų žydų skaičių, net iki 7828 asmenų. Iš tikrųjų tai neatitinka realybės, tiek žydų Raseinių apskrityje negyveno.

Iš kur galėjo atsirasti netikslūs skaičiai?

Pirma. Palyginkime Raseinių apskrityje gyvenusių ir žuvusių žydų skaičių. Remiantis aukščiau pateiktais kiekviename valsčiuje gyvenusių žydų skaičiais, galima teigti, kad Raseiniuose ir Raseinių apskrityje gyveno apie 7800–8100 žydų, o nužudyta iki 7600.

Antra. Kai kurie žydai pasitraukė kartu su Raudonosios armijos daliniais į Rusijos gilumą ir čia negrįžo, tačiau galėjo būti įskaičiuoti į žuvusiųjų skaičių.

Trečia. Raseinių gete nužudyti žydai ne tik iš Rasienių miesto ir valsčiaus, bet ir atgabenti iš kitų valsčių (pvz., jauni vyrai iš Šiluvos valsčiaus, iš Vaiguvos 17 vaikų išvežti į Žagarės getą ir kt.), vėliau jie buvo priskaičuoti prie žuvusiųjų tame valsčiuje, kur gyveno.

Spaudoje ir mūsų surinktoje statistikoje valsčiuose gyvenusių žydų skaičiai, taip pat nužudytųjų yra maksimalūs. Iš tikrųjų ši paklaida galėtų siekti net iki 1000 asmenų.

Taigi istorinė medžiaga yra kintama ir keičiama. Šiuo metu pateikiame tai, ką matome kitų istorikų darbuose ir savo pačių tyrinėjimuose.

Klausimas, iš kokių vietovių ir kiek žydų nužudyta atskiruose Raseinių apskrities valsčiuose, lieka atviras. Buchaveckas straipsnio „Nemakščių valsčiaus žydų žūtis 1941 m." [15, 325] pabaigoje rašo: *Atrasti nauji šaltiniai ir patikimi faktai iš užsienio istorikų dokumentų leis atsakyti į kai kuriuos straipsnyje iškilusius klausimus* [dėl vietovių ir aukų skaičiaus. – *Aut.*] *ir giliau pažvelgti į holokausto istoriją ne tik aptartuose Raseinių apskrities valsčiuose, bet ir visoje Lietuvoje.*

Literatūra

1. Andriuškos M. 1958 m. gruodžio 17 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
2. Anušauskas A., *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 metais*, in htpp://mkp.emokykla.lt/gimtoji/docs/10k04t04k.rtf.
3. Apibendrinti visų duobių kasėjų liudijimai iš bylos: LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
4. Aring P. G., *Kai vaikai klausia: Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1998.
5. Atamukas S., *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX amžiaus pabaigos*, Vilnius: Alma littera, 2001.
6. Betygala, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00170.html.
7. Blažiaus R. 1958 m. gruodžio 20 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.

8. Brigys J., Antrasis pasaulinis karas, in http://www.antraspasaulinis.net/e107_plugins/content/content.php?content.770.
9. Brigys J., Raseiniai karų audrose, *Žemaičių žemė*, nr. 1, 2006, spalio 20.
10. Bubnys A., Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais, in *Lietuvos istorijos metraštis*, 1999, Vilnius, 2000.
11. Buchaveckas S., Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m., *Genocidas ir rezistencija*, nr. 29, 2011.
12. Buchaveckas S., Kelmės ir Vaiguvos žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m., in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
13. Buchaveckas S., Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m.: faktai, problemos, atsakymai, likę klausimai, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 26, 2009.
14. Buchaveckas S., Kražių valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m., in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
15. Buchaveckas S., Nemakščių valsčiaus žydų žūtis 1941 m., in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
16. Buchaveckas S., Viduklės valsčiaus žydų bendruomenės sunaikinimas 1941 m., in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
17. Čiuldytė M., Kačerginskis E., Kripaitė R., Žydai Lietuvoje, in *Raseiniai*, http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/563/.
18. Čiuldytė M., Kačerginskis E., Kripaitė R., Žydai Lietuvoje (tęsinys), in *Raseiniai*, http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/612/.
19. Dambrauskas H., Prieš penkiasdešimt metų, *Lietuvos aidas*, nr. 139 (5839), 1991, liepos 17.
20. Dieckmann Ch., Sužiedėlis S., Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį, in *Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje*, t. 3, Vilnius: Margi raštai, 2006.
21. Duobkasių liudijimai byloje: LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
22. Eidintas A., *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
23. Eksielis, Girkalnis, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
24. *Extract from Yahadut Lita (Lithuanian Jews)*, vol. 4: *Girtegole (Girkalnis)*, in http://www.thebakers.ie/other_informa.htm#ald.
25. Flaumienės Z. 1947 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119; ibid LVA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
26. Flaumienės Z. 1947 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
27. Furmanskajos S. 1944 m. lapkričio 9 d. apklausos protokolas, LYA, b. 10830/3.
28. Giedraičio K. 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
29. Girčys A., Nemakščių miestelio žydų bendruomenės likimas, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
30. Girkalnis: Kovno, in *Lithuania. International Jewish Cemetery Project*, http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org/lithuania/girkalnis.html.
31. Girkalnis, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00191b.html.
32. Girkalnis, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Girkalnis#Aplinkinės_gyvenvietės).
33. Girkalnis, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.

34. Gražiūnas A., *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius: Tėvynės sargas, 1996.
35. Grigaravičiaus A. 1946 m. spalio 6 d. (turėtų būti 1947 m. spalio 6 d.), tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
36. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 2 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
37. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
38. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 3 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
39. Grigaravičiaus A. 1946 m. spalio 6 d. tardymo protokolas (turėtų būti 1947 m. spalio 6), LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
40. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
41. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 13 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
42. Grigaravičiaus A. 1947 m. spalio 29 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
43. Grigaravičiaus A. 1947 m. lapkričio 18 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
44. Gurskis V., Kelmės pogrindininkai, *Laisvės kovų archyvas*, nr. 19, Kaunas, 1996.
45. Gursmanskytės-Gurvičienės S. 1947 m. spalio 14 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.
46. *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
47. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudarė M. Jakulytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
48. Jofe Ch., *Jurbarkas: Istorijos puslapiai*, Vilnius: Pradai, 1996.
49. Jurbarkas, in *Lietuvių enciklopedija*, t. 10, Bostonas: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1990.
50. Karklenai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00624.html.
51. Kaunas P. A., *Kad rytojus šviesėtų*, Kaunas: Naujasis lankas, 2015.
52. Kaunas P., Svarbiausia nelikti abejingiems, *Alio. Raseiniai*, nr. 38 (875), 2014, rugsėjo 18.
53. Kaunas P., Žudikų ir nužudytųjų pėdsakais, *Alio. Raseiniai*, nr. 35 (872), 2014, rugpjūčio 28.
54. Kelmė (Kelm), in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/pinkas_lita.html#TOC113.
55. *Kelmės kraštas: Straipsnių rinkinys*, Vilnius: Atkula, 1997.
56. Kelmės rajono, Kelmės miesto ir apylinkių, ir Šaukėnų apylinkės žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos 26 d. Kelmės mieste (Kelmės tarybinio ūkio ribose apie 2 km į šiaurę nuo Kelmės centro) vietos [nustatymo] aktas Nr. 5 (28), 1965 m. rugsėjo 27 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
57. Kelmės rajono Kražių miestelio ir Karklėnų apylinkės žydų tautybės piliečių sušaudymo 1942 m. (turėtų būti 1941 m.) rugsėjo mėn. Kražių apylinkės Medžiokalnio kaime vietos nustatymo aktas Nr. 3; Kuprės miške vietos nustatymo aktas Nr. 5 (24), Kelmės raj. Kražių miestelis, 1965 m. birželio 7 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
58. Kelmės rajono Maironių apylinkės Padubysio kaimo žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. rugpjūčio 15–16 d. Padubysio kaime vietos nustatymo aktas Nr. 4 (27), 1965 m. birželio 20 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
59. Keturių liudytojų (Berelio Furmano, Tėvijos Rabinovičiaus, Chackelio Zako ir Kalmano Zako) 1964 m. rugsėjo 20 d. raštas, saugomas Kelmės krašto muziejuje.
60. Kmito A. 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
61. Kompinskio Š. 1947 m. rugsėjo 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. 1377, ap. 55, b. 119.
62. Kompinskio Š. 1947 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141.

63. *Komunistinis žodis*, nr. 28 (1993), 1966, kovo 7.
64. Kraziai: Kovno, in *Lithuania. International Jewish Cemetery Project*, http://www.iajgsjewishcemeteryproject.org//lithuania/kraziai.html.
65. Kurliandčikas Š., Girkalnyje vyko ne tik žudynės, in *Ir be ginklo kariai*, sudarė S. Binkienė, Vilnius: Mintis, 1967.
66. Kvetkos L. 1958 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
67. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
68. Laukaitytė R., Katalikų Bažnyčia Lietuvoje 1941–1944 m.: požiūris į žydų genocidą ir krikštą, in *Lituanistika*, t. 70, nr. 2, Vilnius: Lietuvos mokslų akademijos leidykla, 2007.
69. Lazarskio A. 1947 m. rugsėjo 30 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap.1, b. 141.
70. Lazarskio A. 1944 m. lapkričio 8 d. apklausos protokolas, LYA, b. 10830/3.
71. Lazarskio A. 1953 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
72. Lazarskis A., Skaudūs atsiminimai, *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
73. Levinsonas J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
74. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, sudarė A. Anušauskas, J. Banionis, Č. Bauža, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.
75. *Lietuvos gyventojai: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas: Lietuvos Respublikos centrinis statistikos biuras, 1923.
76. *Lietuvos žydų žudynių byla: dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė A. Eidintas, Vilnius: Vaga, 2001.
77. Linkaus J. 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
78. Lioliai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00363e.html.
79. Lioliai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 13, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2008.
80. Lyduvėnai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Lyduv%C4%97nai.
81. Mačiulio K. 1968 m. spalio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
82. Makarytės J. 1965 m. rugsėjo 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
83. Makarytės J. 1968 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
84. Marcinkaus P. 1968 m. gruodžio 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
85. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, Mintis, 1965.
86. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
87. Masinių žydų žudynių vietos, *Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus*, in http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=248.
88. Meškausko P. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
89. Mikolaičio A. 1968 m. spalio 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
90. Misius D., liudytojas, vaizdo juosta *Žemaitijos holokaustas*, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
91. Miškinis A., *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. 1: *Kražiai*, Vilnius: Savastis, 2004.
92. Mockaus J. 1968 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
93. *Mūsų senelių ir prosenelių kaimynai žydai: moksleivių darbų konkursas*, kn. 3, sudarė L. Vildžiūnas, 2007.
94. Narbuto K. 1944 m. lapkričio 3 d. apklausos protokolas, LYA, b. 10830/3.
95. Navakauskienė M. B., Betygalos žydai, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.

96. Nekrašiaus S. liudijimas, *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004; ibid, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
97. Nemakščiai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968.
98. Nemakščiai, in *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1987.
99. Nyderio A. liudijimas, 1965 m. birželio 20 d. Kelmės rajono Maironių apylinkės Padubysio kaimo žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. rugpjūčio 15–16 d. Padubysio kaime vietos nustatymo aktas Nr. 4 (27), 1965 m. birželio 20 d., LYOA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
100. Norkevičiaus L. 1968 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
101. Pažyma apie nacistinius nusikaltimus, įvykdytus Lietuvos TSR Raseinių apskrityje, Nr. 4/838, 1973 m. balandžio 26 d. atsiųsta iš Maskvos, pasirašyta kapitono Petruškevičiaus, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
102. Petrylaitė L., Lyduvėniškiai mena savo kaimynus žydus, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
103. Petrošiūtė N., Sušaudyta vaikystė, *Kražių aidai*, nr. 22 (25), 1990 rugsėjis.
104. Pocius A., Viduklės kraštas karų ir okupacijų audrose, in *Viduklė*, sudarė A. Pocius, Vilnius: Naujasis lankas, 2002.
105. Pocius A., Viduklės žydų bendruomenė ir jos likimas, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
106. Ragožis P., Teisuolio vardas jų priedermėje spindi, *Ūkininko patarėjas*, nr. 137 (1278), 2001, lapkričio 20.
107. Raseinų bylos, LYA, f. K-40, ap. 1, b. 141; LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269; LYA, f. K-1, b. 10830/3; LYA, f. 3377, ap. 55, b. 119.
108. *Raseinių kraštas*, sudarė A. Pocius, Kaunas: Naujasis lankas, 2008.
109. *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
110. Raseinių rajono savivaldybė. Raseinių kultūros vertybių registras, in https://www.raseiniai.lt/index.php?1119172341.
111. Raudone, in *JEW*, http://www. PinkasHakehillotLita:Raudone.
112. Ribukų gyventojo Jono Urbučio 2014 m. gruodžio 29 d. pasakojimas, vaizdo juosta, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
113. Rimkus V., Lioliai, in *Kelmės kraštas: Straipsnių rinkinys*, Vilnius: Atkula, 1997.
114. Rimkus V., Nacistinės Vokietijos okupacija, in *Kelmės kraštas: Straipsnių rinkinys*, Vilnius: Atkula, 1997.
115. Rupeikienė M., Viduklės sinagoga, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.
116. Sakalausko V. 1951 m. sausio 26 d. parodymai, *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius, Mintis, 1965.
117. Stakiai, in *JEW*, http://www. Pinkas Hakehillot Lita:Stakiai.
118. Stakiai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1971.
119. Stakiai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Stakiai.
120. Skudrienė E., Betygalos žydų likimas, *Voruta*, nr. 21 (716), 2011, sausio 22.
121. Smolenskio Arono dukters Birutės Šlapikienės 1994 m. rugpjūčio 12 d. liudijimas, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
122. Stang K., Kollaboration und Masenmord, s. 156, in A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.

123. Stankeris P., *Lietuvių policija Antrajame pasauliniame kare*, Vilnius: Mintis, 2008.
124. Stulgys S., Pažinkime gimtą rajoną. Girkalnis, *Naujas rytas*, nr. 118 (3646), 1971, spalio 5.
125. Sutkų Veronikos ir Antano prisiminimai „Padubysio tragedija", surašyti 1999 m. Zakeliškių kaime, Liolių seniūnijoje, saugomi Gailių pagrindinės mokyklos bibliotekoje.
126. *Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
127. Šileikytės-Jucienės E. pasakojimas „Padubysio tragedija", surašytas 1999 m. Zakeliškių kaime, Liolių seniūnijoje, saugomi Gailių pagrindinės mokyklos bibliotekoje.
128. *Švietimas apie holokaustą: žemėlapiai*, in http://www.holokaustosvietimas.smm.lt/zemelapiai.
129. Tacas J., Prisimenant praeitį?, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Kronta, 2004.
130. Tuminas P., Viduklės bažnyčios istorija: mašinraštis, 1972, A. Pociaus asmeninis archyvas.
131. Turskis A., 1965 m. rugsėjo 27 d. komisijos aktas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
132. Vaišvila A., Kai kurie Šiluvos valsčiaus žydų bendruomenės istorijos bruožai: rankraštis, V. Brandišausko asmeninis archyvas.
133. Valaitienės S. 1944 m. lapkričio 8 d. apklausos protokolas, LYA, b. 10830/3.
134. Vaizdo juosta *Aš kaip maldą tariu...*, 2011, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
135. Verti didžiulės pagarbos, *Naujos tėviškės žinios*, nr. 174 (4832), 2011, rugsėjo 16.
136. *Viduklė*, sudarė A. Pocius, Vilnius: Naujasis lankas, 2002.
137. Viduklė, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1971; Viduklė, in *Tarybinė Lietuvos enciklopedija*, t. 4. Nors straipsnyje „Viduklė" yra atskirai išskirta Geležinkelio stoties gyvenvietė, tačiau čia apie žydų žudynes žinių nėra.
138. Vitkus A., Bargmanas Ch., 1941-ieji: panemunės žydų tragedija, *Šviesa*, nr. 51 (7475), 2010, liepos 3.
139. Vitkus A., Bargmanas Ch., 1941 metų Raseinių holokausto byla, *Genocidas ir rezistencija*, nr. 2 (32), 2012.
140. Vitkus A., Bargmanas Ch., Ką atspindi Girkalnio žydų žudynių paminklas, *Naujas rytas*, nr. 27 (8680), 2011, balandžio 9.
141. Vitkus A., Bargmanas Ch., Kaip buvo sunaikinti Kražių valsčiaus žydai, *Kelmės kraštas*, nr. 90 (1236), 2011, lapkričio 19.
142. Vitkus A., Bargmanas Ch., Kalnėnų miškas tebeglaudžia genocido aukas, *Šviesa*, nr. 53 (7477), 2010, liepos 10.
143. Vitkus A., Bargmanas Ch., Kokias paslaptis slepia žydų žudynės Jurbarkas–Smalininkai kelio 7-jame kilometre?, *Mūsų laikas*, nr. 73 (518), 2009, rugsėjo 29; nr. 83 (528), 2009, lapkričio 6.
144. Vitkus A., Bargmanas Ch., Mituvos lanka Stakiuose – kraupių žudynių vieta, *Šviesa*, nr. 46 (7669), 2012, birželio 16.
145. Vitkus A., Bargmanas Ch., Nepagarsinta Šimkaičių istorija, *Šviesa*, nr. 72 (7597), 2011, rugsėjo 24.
146. Vitkus A., Bargmanas Ch., Savickas V., Atskleista Betygalos žydų bendruomenės sunaikinimo paslaptis, *Naujas rytas*, nr. 2 (8655), 2011, sausio 8.
147. Zdanavičiaus P. 1968 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
148. Žemaičio B. 1968 m. spalio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1269.
149. Žydų holokausto istorija Viduklėje, in *Raseinių krašto žydai: Dokumentų ir straipsnių rinkinys*, sudarė L. Kantautienė, Vilnius: Kronta, 2004.

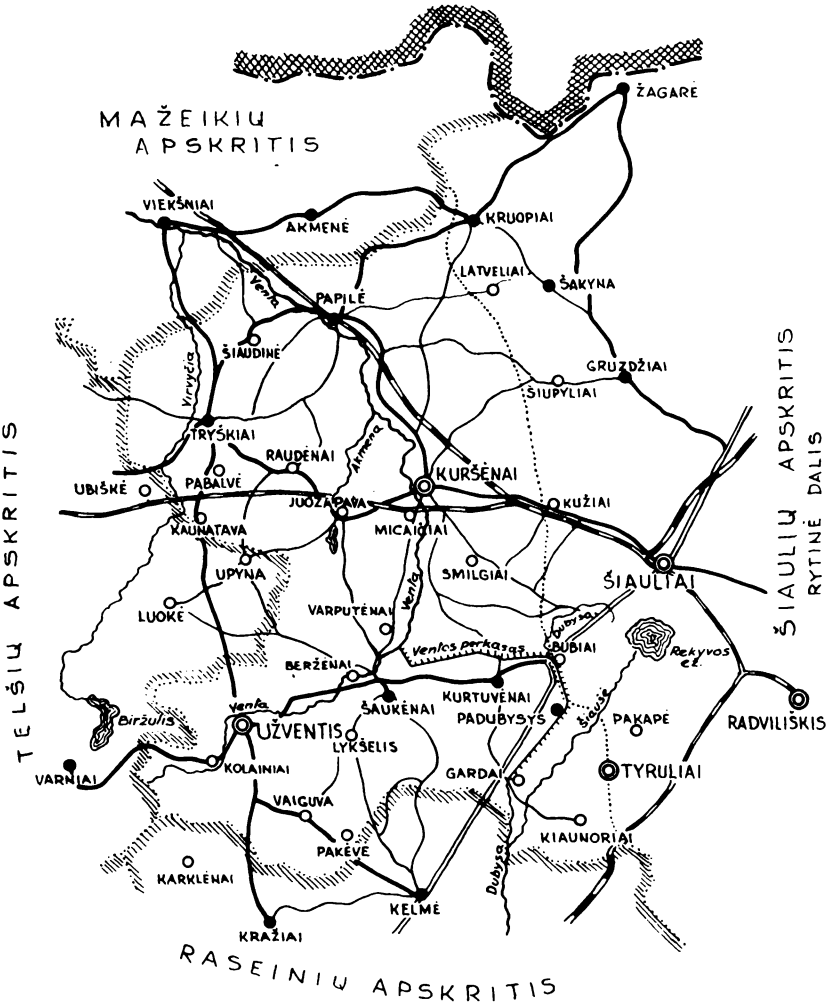

ŠIAULIŲ APSKRITIS
VAKARINĖ DALIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkaimiai, kaimai
- dvarai
- Valstybės siena
- Apskrities riba
- ..... Apytikrė aukštaičių-žemaičių skiriamoji riba
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai
- Perkasai

Šiaulių apskrities vakarinė dalis

- Kurtuvėnų valsčius. Bubiai / 249
- Kuršėnų valsčius / 251
- Papilės valsčius / 257
- Pašiaušės valsčius (panaikintas) / 264
- Raudėnų valsčius (panaikintas) / 264
- Šaukėnų valsčius / 265
- Šiaulių valsčius / 273
- Tryškių valsčius / 273
- Užvenčio valsčius / 275
- Vaiguvos valsčius / 281

Literatūra / 283

Šiaulių apskrities vakarinė dalis, kurią dėl gyventojų tarmės priskiriame Žemaičiams, apima Ventos aukštupio ir Dubysos–Ventos upių takoskyros sritį. Ji ribojasi su Mažeikių, Telšių, Raseinių apskritimis, – Šiaulių apskrities vakarinę dalį aprašo Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [23, 437].

Tarpukariu Šiaulių apskritis buvo suskirstyta į 22 valsčius [23, 9], nacių okupacijos metais apskritį sudarė 23 valsčiai – prisidėjo Šiaulėnai [50, 55]. Aprašydami žydų žudynes Žemaitijoje, remsimės Kviklio Šiaulių apskrities padalijimu į vakarinę ir rytinę dalis. Aptarsime tik vakarinę Šiaulių apskrities dalį [23, 435–484]. Šiaulių apskrities rytinę dalį ir Šiaulių miestą numatyta tyrinėti kitoje knygoje.

1940 m. Sovietų Sąjungai okupavus ir inkorpuravus Lietuvą, senoji administracinė-teritorinė valdymo struktūra – apskritys, valsčiai, miestai – buvo palikta. 1941–1944 m. Šiaulių apskritis įėjo į Ostlando Lietuvos generalinės srities Šiaulių krašto apygardą.

Iki Antrojo pasaulinio karo Šiaulių apskritį sudarė šie valsčiai [23, 437]: Kurtuvėnų, Kuršėnų, Pašiaušės (panaikintas), Raudėnų (panaikintas), Šaukėnų, Tryškių, Užvenčio ir Vaiguvos. Dabar šie valsčiai įeina į trijų rajonų sudėtį: Kelmės (Šaukėnai, Užventis, Vaiguva), Telšių (Tryškiai) ir Šiaulių (Kuršėnai, Kurtuvėnai, Papilė, Šiauliai).

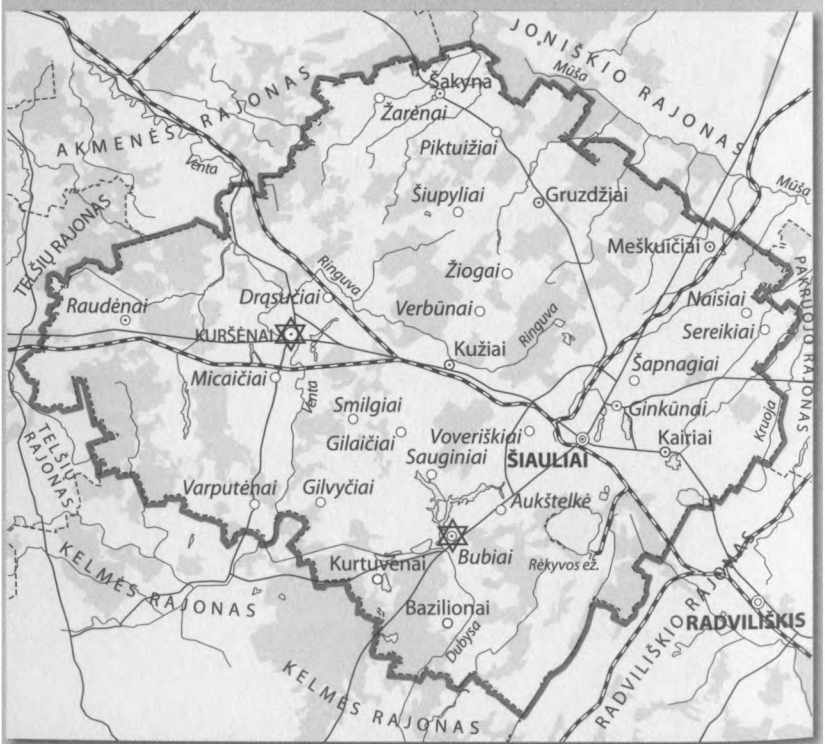

Dabartinės Šiaulių rajono ribos su holokausto paminklais

Kurtuvėnų valsčius. Bubiai

Kurtuvėnų miestelis yra už 20 kilometrų į pietvakarius nuo Šiaulių, šalia kelio Bubiai–Ramučiai, įsikūręs abiejuose Kurtuvos upės krantuose. Valsčiaus centras Kurtuvėnai buvo 1920–1933 ir 1947–1950 m. [49].

Kaip rašo Bronius Kviklys [23, 476], Kurtuvėnuose buvo valsčiaus savivaldybė, mokykla, skaitykla, paštas, policijos nuovada, sveikatos ir veterinarijos punktai, kelios parduotuvės, kredito draugija, kooperatyvas, malūnas ir kita. *JEW* [22] nurodo, kad 1931 m. miestelyje buvo dvi vilnų karšyklos, žydams priklausęs malūnas. Dėl ekonominių sunkumų, žydų Kurtuvėnuose mažėjo. Iki Antrojo pasaulinio karo pradžios kelios šeimos persikraustė į Šiaulius.

Pirmojo visuotinio gyventojų surašymo metu (1923) Kurtuvėnuose gyveno 295 žmonės, iš jų 103 žydai (55 moterys ir 48 vyrai) [22].

Žydų žudynės Bubių piliakalnio papėdėje. Vokietijai užėmus Lietuvą 1941 m. birželį, vietinių žydų likimas buvo panašus į kaimyninių valsčių (Vaiguvos, Šaukėnų ir Užvenčio) žydų likimus.

Kviklys [23, 478] apie Kurtuvėnų valsčių rašo: *Bubių piliakalnio papėdėje 1941 m. vokiečiai sušaudė ir masiniuose kapuose pakasė apie 500 žydų ir komunistų aktyvistų. MŽL* [32, 404], *JEW* [22] taip pat rašo, kad Kurtuvėnų valsčiuje 1941 m. rugsėjo 14 d. (22 Elul, 5701) Bubių piliakalnio papėdėje nužudyta apie 500 asmenų.

Žydų žudynės prie Bubių piliakalnio aprašytos knygoje *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942* [50, 44]: *1941 m. rugsėjį šalia Bubių kaimo (15 km nuo Šiaulių) masiškai šaudyti Šiaulių žydai. Aukas suveždavo sunkvežimiais. Iš viso buvo atvežta 10 sunkvežimių. Žudynės paprastai prasidėdavo po pietų ir trukdavo iki sutemų. Prieš sušaudant žydus išrengdavo, mušdavo ir nuvarydavo prie duobių. Liudininkų teigimu, šaudymui vadovavo vokiečių karininkai, tačiau žudynėse dalyvavo ir lietuvių partizanai. Buvo sušaudyta apie 500 žmonių.*

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [17, 224] Kurtuvėnų žydų žūties nemini, Bubiai neminimi ir prie Šiaulių žydų žudynių. Todėl kol kas galutinai neaišku, iš kur atgabenti žmonės į Bubius. Vyrauja nuomonė, kad čia buvo žudomi sovietiniai aktyvistai. Rimvydas Damulis straipsnyje „Krauju aplaistyta ramybė" rašo, kad dalis Papilės žydų *aukštesniosios okupacinės valdžios parėdymu, buvo* ***išsiųsti į Bubius, kur vyko Šiaulių apskrities „sovietinių" aktyvistų žudynės*** (išskirta aut.) [6].

Beje, Arūnas Bubnys [50, 67], remdamasis liudytojų (baltaraiščių) parodymais, rašo, kad 1941 m. rugpjūtį Užvenčio būrys du kartus važiavo į Šiaulius

ir dalyvavo žydų konvojavime, saugojime ir šaudyme Bubių miške. Per šias dvi akcijas sušaudyta apie 200 Šiaulių žydų. Tuo metu Užvenčio būriui vadovavo miestelio advokatas atsargos leitenantas Romualdas Kolokša.

Nužudytųjų skaičius. *JEW* [21] rašoma, kad visi Kurtuvėnų miestelio žydai (103) nužudyti Bubiuose, ir dar Užvenčio baltaraiščiai nužudė 200 žydų iš Šiaulių geto. Taigi paminklo užrašas – 500 nužudytų žydų – per didelis (dvigubai). Be to, padvigubintas ir sunkvežimių, gabenusių žydus, skaičius (10), nes vargu ar vokiečiai būtų skyrę tiek daug sunkvežimių žydams vežti.

Paminklas. Reikėtų važiuoti keliu Šiauliai–Tauragė ir pirmoje sankryžoje sukti Bubių link, pavažiavus 1,8 kilometro, sukti į Bubių miestelio Šilojų gatvę, toliau – į Piliakalnio gatvę. Gatvei darant 90 laipsnių posūkį matyti Džanerio stulpas. Paėjus 300 metrų miško link, yra dar vienas Džanerio stulpas, kuris rodo 150 metrų daubos link. Dauboje yra du paminklai: vienas su užrašu lietuvių ir rusų kalbomis (sovietinių laikų), antras lietuvių ir jidiš kalbomis.

Pirmojo paminklo užrašas lietuvių ir rusų kalbomis: *Čia palaidota 500 tarybinių piliečių, kuriuos nužudė hitleriniai okupantai 1941 m. rugsėjo 14 d.* Apačioje – metalinė lentelė su užrašu jidiš (idiš) kalba. Joje parašyta, kad nužudytieji – žydai iš Šiaulių.

Antrojo paminklo užrašas lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis: *Šioje vietoje 1941.09.14 nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai nužudė 500 žydų – vaikų, moterų, vyrų.*

1944 m. rugpjūtį ties Bubiais vyko nuožmios vokiečių ir sovietų kovos. Prie piliakalnio yra Antrojo pasaulinio karo aukų kapinaitės [2].

***

1941 m. rugsėjo 14 d. Bubiuose nužudyti Kurtuvėnų miestelio žydai ir 200 žydų, atvežtų iš Šiaulių geto.

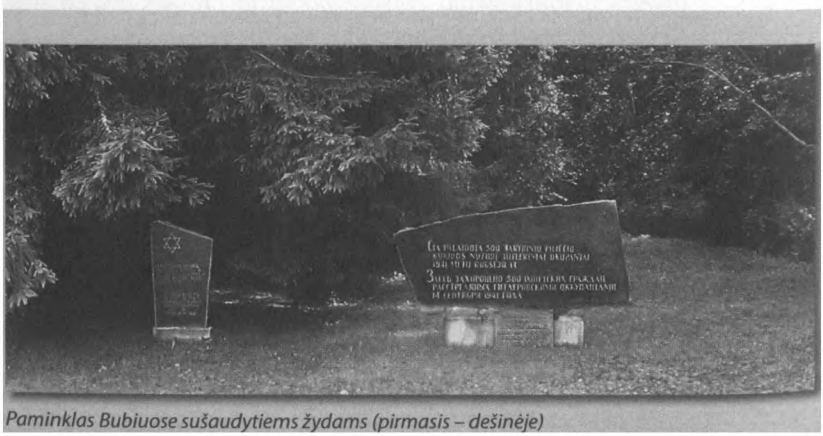

Paminklas Bubiuose sušaudytiems žydams (pirmasis – dešinėje)

Kuršėnų valsčius

Kuršėnų (žyd. *Kuršan*) miestas yra dešiniajame Ventos krante, prie Šiaulių–Klaipėdos ir Šiaulių–Mažeikių geležinkelio linijų, už 25 kilometrų į vakarus nuo Šiaulių, apjuostas kalvų ir miškų.

Kuršėnų žydų gyvenimas gana plačiai aprašytas Rolando Tamošaičio ir Jono Kiriliausko knygoje *Kuršėnų miesto žydų istorija* [54, 89]. Medžiagos esama ir *JEW* [21].

Nuo neatmenamų laikų žydai gyveno Kuršėnuose iš prekybos ir amatų [21; 54, 15–23]. 1931 m. veikė 55 parduotuvės, iš jų 50 (91%) priklausė žydams, taip pat iš mieste buvusių 44 dirbtuvių, 26 valdė žydai (59%). 1937 m. buvo 37 žydų amatininkai: 10 šiaučių (batų taisytojų), šeši siuvėjai, šeši mėsininkai, trys kirpėjai, du kepurininkai, du tinklų pynėjai, du avalynės siuvėjai, po vieną kepėją, stiklių ir odininką.

Žydas Tonikas turėjo drabužių parduotuvę, Tirinai – saldainių, Zykams priklausė kepykla, Tominui – malūnas, broliams Presams – pieno bei sūrių įmonė. Kremeriai atidarė restoraną. Saliamonas Lipšicas buvo žinomas gydytojas, o jo žmona – vienintelė stomatologė moteris. Žydų liaudies bankas (*Folksbank*) vaidino svarbų vaidmenį ekonominiame miestelio gyvenime. 1927 m. banko Kuršėnų filialas turėjo 345 registruotus narius (1932 m. sumažėjo iki 207) [21; 54, 19].

Kuršėnų žydų amatininkai įsteigė savo sąjungą „Pagalbos kasa" [54, 21], kuri buvo įkurta ir finansuojama iš nario mokesčio ir visuomenės donorystės. Jos veikla – suvienyti amatininkus kultūriniam-ekonominiam bendradarbiavimui. Be to, vyresnio amžiaus nariams rengė kursus, kuriuose buvo mokoma lietuvių kalbos ir buhalterinės apskaitos. 1939 m. mieste iš 84 telefono abonentų – 17 (20%) priklausė žydams.

1920-ųjų pradžioje įsteigta pradinė mokykla, kurioje buvo dėstoma hebrajų kalba. 1927 m. vidutiniškai mokėsi iki 150 vaikų. Be mokyklos, mieste buvo atidaryta biblioteka, kuri turėjo 500 knygų hebrajų ir jidiš kalbomis. 1927 m. žydams atidarytas darželis hebrajų kalba, o 1932 m. pastatytas naujas mokyklos pastatas [54, 28].

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje Kuršėnuose žydų palaipsniui mažėjo – tiek dėl ekonominės krizės Lietuvoje, tiek dėl atviros propagandos boikotuoti žydų parduotuves. Daug žydų išvyko į užsienį, įskaitant ir Palestiną.

Visas Kuršėnų žydų religinis gyvenimas buvo susitelkęs dviejose sinagogose, stovėjusiose Kapų ir Gaisrininkų gatvėse [54, 28].

Žydai Kuršėnuose buvo ne tik automobilizmo pradininkai [54, 24–27], bet ir nemažai nuveikė populiarindami futbolą [54, 29–30].

Pirmojo visuotinio gyventojų surašymo metu (1923) Kuršėnuose gyveno 841 žydas [54, 17]. 1939 m. – 2892 žmonės, iš jų apie 900 žydų (apie 31%) [50, 58; 54, 17].

1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, pagal naujus įstatymus parduotuvės, daugiausia priklausiusios žydams, buvo nacionalizuotos – joms valdyti paskirti komisarai. Sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, hebrajiškos mokyklos uždarytos. Prekių tiekimas sumažėjo, išaugo kainos.

Karo pradžia Kuršėnuose. Traukdamiesi į šalies gilumą Kuršėnų sovietinės valdžios aktyvistai, dar vokiečiams nespėjus užimti miestelio, birželio 25 d., parke prie Ventos, karo komendantūros pašonėje, spėjo nužudyti Kuršėnų kunigą kanauninką Vaclovą Dambrauską (1879–1941) ir Ožkėnų kaimo ūkininką Kazimierą Pieškų. Jų kūnai buvo palaidoti tik birželio 30 d. [54, 43]. Visi miestelio gyventojai puikiai žinojo, kad prie žudynių yra prisidėjusi ir vietinė žydė, komunistė Šeinė Monkovaitė. Tai, be jokios abejonės, dar labiau pakurstė antisemitines nuotaikas, juolab kad kunigas Dambrauskas Kuršėnuose buvo visų gerbiamas ir mylimas.

1941 m. birželio 22 d. vokiečių kariuomenei įsiveržus į Lietuvą, daugelis Kuršėnų žydų bandė bėgti į Rusiją per Latviją, tačiau tik apie 30 šeimų tai pavyko. Dauguma grįžo, nes Latvijos siena buvo uždaryta.

Kuršėnuose ir aplinkiniuose miesteliuose kūrėsi lietuvių partizanų būriai bei grupės. Partizanai Kuršėnus užėmė tikriausiai birželio 25 d. vakarą arba birželio 26 d. rytą, kai pro miestelį jau nebesitraukė jokie kariniai daliniai ir pabėgo vietiniai milicininkai bei partinis aktyvas. Kuršėnų partizanų būrį sudarė per 70 vyrų. Jiems vadovavo Antanas Petkus [50, 58; 54, 43]. Kuršėnų valsčiaus policijos nuovados viršininkas vokiečių okupacijos pradžioje buvo Povilas Vidugiris [54, 47].

Vyrų žudynės. Žydus persekioti imta jau 1941 m. liepą. Vokiečių valdžios nurodymu, Kuršėnuose buvo įsteigtas getas [54, 49]. Dauguma žydų apgyvendinta sinagogose; dirbti jie buvo varomi į Daugėlių plytinę.

Lietuvių nacionalistai privertė žydus kasdien rinktis turgaus aikštėje, kur jiems buvo skiriami įvairūs darbai: pavyzdžiui, laidoti žuvusius rusų kareivius ar kritusius arklius, patraukti nuo kelio sudaužytas patrankas ir automobilius, taisyti kelius ir kita. Jokių darbo įrankių nebuvo pasiūlyta, viską reikėjo daryti plikomis rankomis, todėl darbai buvo labai sunkūs, daug kas alpdavo [21].

Po kurio laiko, pasak *JEW* [21], tikriausiai 1941 m. rugpjūčio 9 d. (nes po savaitės, 1941 m. rugpjūčio 16 d., buvo sušaudyti 150 žydų Padarbio miške) visiems vyrams nuo 12 metų ir vyresniems buvo įsakyta susirinkti sinagogoje. Dešimt invalidų ir psichiškai nesveikų žmonių tuoj buvo kažkur išvežti, ir niekas jų daugiau nematė. Penkiolika vyrų (sovietiniai aktyvistai) buvo areštuoti ir išvežti į Šiaulių kalėjimą.

1941 m. liepos 20 d. Kuršėnų seniūno Jakštavičiaus reikalavimu apie 20 vyrų iš Gaudžių kaimo susirinko Padarbio miške kasti duobės šoviniams paslėpti: 20 metrų ilgio, dviejų metrų pločio ir dviejų metrų gylio. Pasidar-

bavę porą valandų, vyrai išsiskirstė, nes kilo abejonių, ar iš tiesų kasama duobė šoviniams paslėpti. Seniūno reikalavimu kitą dieną vyrai vėl susirinko baigti kasti duobės; 11 val. duobė buvo iškasta [54, 49–50].

1941 m. liepos 21 d. 11 val. iš Kuršėnų centro (sinagogos) iki Padarbio miško (3 km) žydai vyrai buvo nuvežti penkiais sunkvežimiais, prižiūrimais 20 policijos savisaugos būrio vyrų. Žydai (150 vyrų) buvo suskirstyti ir pastatyti prie duobės po dvidešimtį. Tuo metu sušaudytas ir miesto rabinas Rachmielis Litvinas. Žudynėse dalyvavo ir keturi vokiečiai (vienas jų – karininkas) [4, 58; 21].

Įvykių dalyvis ir liudytojas Steponas Gužauskas, buvęs žydų egzekucijos vietoje, per 1968 m. kovo 28 d. apklausą [25; 54, 50–51] tardytojui teigė, kad iš Kuršėnų miestelio į Padarbio mišką prie iš anksto iškastos duobės atvežtiems žydams vokiečių karininkai įsakė nusirengti viršutinius rūbus ir į pastatytą tuščią kibirą dėti pinigus bei kitus vertingus daiktus, ką žydai ir darė. Paskui tie patys vokiečiai, kaip spėjo liudytojas, greičiausiai iš Šiaulių atvykę vokiečių karininkai, įsakė eiti žydams prie duobės grupelėmis po 10 žmonių ir atsistoti prie krašto, veidu pasisukus į duobę. Yra duomenų, kad buvo įsakoma gultis kniūpsčiomis. Stovėję už nugaros 10 lietuvių savanorių iš rusiškų „vintovkų" paleido pirmuosius šūvius. Jonas Ribikauskas rankiniu kulkosvaidžiu nušaudavo griovyje atsidūrusius dar gyvus žydus. Sušaudžius pirmuosius, greitai atvežti kiti, iš viso atvažiavo penki sunkvežimiai. Per dvi valandas sušaudyti visi Kuršėnų miestelio žydai vyrai [26].

Kiti savisaugos būrio vyrai buvo pasklidę po miškelį ir saugojo, kad nekiltų incidentų. Buvusios girininkijos daržinėje uždaryti darbininkai puikiai girdėjo aidinčius šūvius. Maždaug po poros valandų sulaikytieji daržinėje atvesti į tą pačią miško aikštelę, šį kartą jau užkasti duobės ir joje gulinčių negyvų žydų. Daugelis vyrų buvo sunerimę, nes nežinojo, koks likimas laukia jų, kaip liudytojų. Vyrai taip pat matė, kaip nuo lavonų buvo nuaunami batai. Laimei, užkasę duobę, visi paleisti namo [54, 52].

Nužudytųjų skaičius. SSRS valstybės saugumas nustatė, kad 1941 m. liepos 21 d. Padarbio miške Kuršėnų žydus vyrus šaudė 11 asmenų [54, 51]. Remiantis liudytojų parodymais galima teigti, kad apie 10 žydų nušovė vokiečių karininkai [54, 51].

Tamošaičio ir Kiriliausko knygoje *Kuršėnų miesto žydų istorija* pateikti iš bylos skirtingi liudytojų parodymai [26; 54, 51].

Stepono Gužausko parodymu, sušaudyta apie 120–130 žydų vyrų, iš kurių 10 nušovė vokiečiai;

Ivano Bandzinsko liudijimu, sušaudyta apie 120 žydų vyrų;

Ribikauskas teigė, kad sušaudyta apie 150 piliečių.

Arūnas Bubnys knygoje *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942* [4] irgi rašo, kad nužudyta maždaug 150 vyrų, tačiau pabrėžia, jog kiti šaltiniai nurodo, kad Padarbio miške nužudyta 168 žmonės (A. Liaugmino 1945 04 19, J. Ribikausko 1945 05 26, Šiaulių DŽDT VK 1968 04 04 pažyma). Remiantis tais duomenimis, *HLA* [8, 182] rašo, kad Padarbio miške nužudyta 150–168 Kuršėnų žydai.

Mūsų nuomone, netiksli žydų žudynių data ir nužudytųjų skaičius į literatūrą pateko iš *MŽL* [32, 403] – 1941 m. rugpjūčio 20–21 d. Padarbio miške nužudyta apie 180 vyrų, tai šiek tiek skiriasi nuo realybės.

Kiek tą dieną sušaudyta žydų, tiksliai nėra žinoma, nes ekshumacija nebuvo atlikta [27; 54, 51]. 1968 m. SSRS valstybės saugumo komitetas nustatė, kad iš viso sušaudyta 130 asmenų, o jau 1989 m. Valstybės saugumo komiteto skaičiai šoktelėjo iki 200 [28; 54, 51]. Sovietiniais metais iš viso nebuvo minimas žodis „žydai". Sušaudyti asmenys daug metų buvo įvardijami kaip „tarybiniai piliečiai".

Efroimo Nateso istorija. Tai unikalus atvejis, kad vokiečiai paleistų myriop pasmerktą žmogų [54, 52]. Šaudant žydus Padarbio miške, vieno iš pasmerktųjų – Efroimo Nateso – buvo pasigailėta. Dabar sunku suvokti motyvus, kodėl ir už ką jam dovanota gyvybė, tačiau žmonės kalbėjo, kad vyrą paleido vien dėl to, kad jis dirbo Kuršėnų gaisrinėje vairuotoju, o vairuotojų karo metais labai trūko. Natesas liko gyvas, bet neilgam.

Praėjus maždaug mėnesiui po masinių žudynių Padarbio miške, rugpjūtį, Vidugiris įsakė Kuršėnų pakraštyje Deksnės miške (esančiame priešingoje pusėje nei Padarbio miškas) sušaudyti Nateso šeimą [50, 58; 54, 17]. Ivanas Bandzinskas, S. Norkus, P. Žardeckas ir Keinas, atvykę pas Natesą į namus, pirmiausia atėmė iš šeimos galvos pinigus, prieš tai jį dar sumušę šautuvo buože. Nors Bandzinskas tai kategoriškai neigė, miestelio gyventojai visa tai matė ir paliudijo. Kuršėniškiai šnekėjo, kad Natesui liepę duobę išsikasti pačiam. Jis maldavęs pasigailėti šeimos, netgi savo budeliams bučiavęs kojas, tačiau tai nepadėję. Izidoriui Vitkauskui, tos pačios policijos tarnautojui, likę tik duobę užkasti. Nateso šeimos turtas, kaip ir kitų, buvo išsidalytas vietos policininkų, o jo namuose apsigyveno pats Bandzinskas ir gyveno iki pat 1944 m. rudens.

Žudynių datų skirtumai. *JEW* [21] bei Tamošaičio ir Kiriliausko *Kuršėnų miesto žydų istorijoje* [54, 49] šiek tiek skiriasi žudynių datos: *JEW* nurodo liepos 16 d., *Kuršėnų miesto istorija* – liepos 20–21 dieną. Taip įvyko tikriausiai dėl žydų kalendoriaus. 21, 5701 Tamuz pervedus į Grigaliaus kalendorių [12] yra 1941 m. liepos 16 diena. Pirmieji susipažinusieji su šia data net nebandė konvertuoti žydų kalendoriaus datų į Grigaliaus kalendorių ir vietoj liepos 16 d. paliko liepos 21 d.; ši data vėliau pateko į visus žydų žudynių aprašus.

Tačiau nužudytų žydų skaičius bei žudynių datų skirtumai nėra esminiai ir nekeičia žydų šaudymo eigos, tačiau istorija reikalauja, jeigu tik galima, žudynių datą patikslinti.

Šiaulių geto filialai. *Kuršėnų miesto žydų istorijoje* rašoma, kad kai kurie Kuršėnų žydai pateko į dvi išorines Šiaulių geto stovyklas [54, 55], kurių, kaip pasakojo Leiba Lipšicas, buvę aštuonios [30, 20]. Pavenčių cukraus fabriko ir Daugėlių plytinės teritorijose buvo įkurtos sunkiųjų darbų sto-

vyklos – Šiaulių geto filialai [54, 55], jas saugojo lietuvių policininkai. Žydai gyveno buvusiuose sandėliuose. Kai kurie darbingi Kuršėnų žydai pateko į šias stovyklas ir buvo pasmerkti lėtai mirčiai nuo išsekimo ir kitų negandų. Čia gyveno po 250 žydų, prireikus stovyklos buvo papildomos iš Šiaulių geto. Žydai čia gyveno ir dirbo iki 1944 m. sausio 30 dienos. Abiejų stovyklų žydai buvo sušaudyti netoli Kužių.

Moterų ir vaikų likimas. 1941 m. liepą moterys ir vaikai buvo suvaryti į vadinamąjį getą, įkurtą dviejose mažose miesto gatvėse [54, 49]. Dauguma apgyvendinta sinagogoje. Dirbti jie buvo varomi į Daugėlių plytinę. Moterims leista išeiti vieną valandą per dieną į miestą nusipirkti maisto [21].

Paskutinis Kuršėnų miestelio žydų istorijos puslapis užverstas 1941 m. rugsėjį. Tiek Tamošaičio ir Kiriliausko *Kuršėnų miesto žydų istorijoje* [54, 54], tiek *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942* [4, 58] rašoma, kad 1941 m. rugsėjį dauguma likusių žydų, apie 600, daugiausia moterys ir vaikai (50 vežimų moterų, vaikų ir senelių) išvežti į Žagarę. Konvojavimo darbus iš Kuršėnų į Žagarę atliko tie patys Kuršėnų policininkai ir partizanai.

1941 m. rugpjūčio 15 d., kaip rašo *JEW* [21], moterys ir vaikai buvo išvežti Žagarės link. Prieš išvežamos moterys buvo apieškotos dviejų moterų savanorių, atimti rasti pinigai ir aukso dirbiniai. Paieškos buvo žiaurios ir žeminančios. Žagarėje jos buvo priverstos dirbti pas lietuvius ūkininkus žemės ūkio darbus. Vėliau nužudytos kartu su Žagarės žydais. Tik vienam vyrui ir vienai moteriai, kuriuos paslėpė ūkininkai, pasisekė išvengti sušaudymo.

Žagarės getas buvo likviduotas. 1941 m. spalio 2 d. [50, 69] vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje SS štandartenfiurerio Karlo Jägerio raporte [32, 406] rašoma, kad 1941 m. spalio 2 d. Žagarėje sušaudytas 2401 žydas: vyrai, moterys ir vaikai. Prieš šaudymą kilusių neramumų metu turgaus aikštėje esą nušauta 150 žydų, sužeisti septyni juos saugoję lietuvių partizanai. Kuršėnų policininkai šio geto likvidavime nedalyvavo [50, 58].

Paskutinių Kuršėnų žydų žūtis. Paskutiniai Kuršėnų žydai nužudyti 1941 m. gruodžio 8–15 dienomis.

Buvęs Šiaulių geto kalinys Leiba Lipšicas, 2002 m. aprašydamas tragišką savo šeimos istoriją, straipsnyje „Šiaulių getas, 1941 m. liepos 18–1944 m. liepos 24" rašo: *Paskutiniąsias žudynes Šiaulių apskrityje žydšaudžiai vykdė Šiaulių apskrities Ilgosios Lovos kaime, netoli Kairių kaimo, už Naisių, 1941 m. gruodžio 8–15 dienomis. Ilgosios Lovos kaimo miške jie šaudė dar išlikusius gyvus Kuršėnų, Stačiūnų, Radviliškio, Pakruojo valsčių žydus. Suvežę juos iš tų vietovių, policininkai aukas sušaudė patys. Šie 72 žydai buvo paskirti ūkininkams dirbti žemės ūkio darbus. Darbų sezonui pasibaigus, jie tapo nebereikalingi* [30, 18].

Taip baigėsi kelis amžius egzistavusios Kuršėnų miestelio žydų bendruomenės istorija.

Gelbėtojai. Tamošaitis ir Kiriliauskas *Kuršėnų miesto žydų istorijoje* [54, 61–64] rašo, kad kilnios dvasios žmonių dėka išgelbėta apie 1% Kuršėnų žydų. Lietuvoje iki 2001 m. tarp 497 asmenų, kuriems suteiktas Pasaulio tautų teisuolio vardas yra ir kuršėniškiai Kotryna Minkevičienė bei Sergejus Minkevičius, Pranas Grigalaitis ir Bronė Grigalaitienė. Kaip rašo autoriai, dar yra asmenų, kurie padėjo gelbėti žydų šeimas bei pavienius asmenis.

Džanerio stulpas, rodantis atstumą iki Kuršėnų žydų žudynių vietos

Užrašai ant paminklo nužudytiems Kuršėnų žydams

Paminklas nužudytiems Kuršėnų žydams Padarbio miške; kairėje – žuvusiųjų atminimui lankytojų padėta Mozės lentelė

Paminklai. Važiuojant iš Kuršėnų į Šiaulius žiedinėje sankryžoje reikėtų sukti į mišką. Pamiškėje yra stela su užrašu: *Neleisime pasikartoti IX forto, Panerių, Pirčiupio tragedijai*. Ties juo yra kelias į miškelį. Maždaug už 300 metrų yra žudynių vietoje pastatytas paminklas, ant kurio lietuvių kalba užrašyta: *Palaidota 180 tarybinių piliečių, nužudytų hitlerinių okupantų 1941 07 20–21. Šioje vietoje 1941 metų liepos 20–21 dienomis nacistai nužudė 180 Kuršėnų miesto žydų tautybės vyrų.*

Žagarės miesto parke yra memorialas, skelbiantis, kad šioje vietoje nužudyta apie 3000 Šiaulių apskrities vyrų, moterų ir vaikų.

***

1941 m. liepos 16 d. 150–180 žydų sušaudyta Padarbio miške.

1941 m. spalio 2 d. Žagarėje sušaudyta apie 600 moterų ir vaikų iš Kuršėnų.

1941 m. gruodžio 8–15 d. Šiaulių apskrities Ilgosios Lovos kaime, tarp Kairių ir Naisių, nužudyta keliolika Kuršėnų žydų.

Papilės valsčius

Papilė (žyd. *Papilen*) yra įsikūrusi Šiaurės vakarų Lietuvoje, dešiniajame Ventos krante, prie Šiaulių–Mažeikių geležinkelio linijos, už 41 kilometro į šiaurės vakarus nuo Šiaulių ir 35 kilometrų į pietvakarius nuo Mažeikių [23, 439].

Apie Papilės žydų gyvenimą yra *JEW* [39] ir serijoje „Lietuvos valsčiai" išleistoje monografijoje *Papilė* [37; 38, 464–505].

Per Pirmąjį pasaulinį karą miestelis sudegė, o po karo mažai žydų grįžo.

Dauguma žydų vertėsi prekyba ir aptarnavimo verslais, kai kurie eksportavo į Vokietiją medieną ir linus. 1931 m. žydams priklausė penkios audinių parduotuvės, trys medienos, dvi geležies dirbinių, siuvamųjų mašinų ir trąšų parduotuvės, taip pat elektrinė, trys malūnai, odos perdirbimo ir avalynės dirbtuvės. 1937 m. buvo septyni žydų amatininkai: trys siuvėjai, kepėjas, kepurininkas, batsiuvys ir mėsininkas.

Ketvirtąjį dešimtmetį žydų ekonominė padėtis pablogėjo ir kai kurie išvyko svetur. Dar iki Antrojo pasaulinio karo 35 žydai, gimę Papilėje, išvyko į Palestiną.

1923 m. Papilės valsčiuje gyveno 257 žydai, kurie sudarė 18% gyventojų (116 vyrų ir 141 moteris) [39; 50, 62]; 40 šeimų [53, 347]. Monografijoje *Papilė* rašoma, kad Papilės miestelyje žydai sudarė 30% visų gyventojų [53, 346]. 1930-aisiais Papilėje gyveno tik apie 200 žydų. Vis dėlto keletui vietos aktyvistų, vadovaujamų Cvi Hiršo Blumentalio, pavyko kiek pagerinti ekonominę ir socialinę situaciją. Jie pastatė sinagogą, mokyklą, biblioteką, įsteigė populiariausio žydų banko *Folksbank* filialą, kuris 1927 m. turėjo 78 narius. 1939 m. telefonus turėjo 36 gyventojai, iš jų šeši žydai. Paskutinis

Papilės miestelio žydų bendruomenės rabinas buvo Abraomas haKohenas Levinas (žuvo per holokaustą) [36, 343].

Nėra tikrų duomenų, kiek žydų gyveno 1940 m.; net *JEW* nepateikė šio skaičiaus, tik Broniaus Kviklio *Mūsų Lietuva* [23, 443] rašo, kad 1940 m. Papilėje iš viso buvo apie 1800 gyventojų. Daugumos Papilės žydų ekonominė padėtis buvo sunki, todėl jie buvo šiek tiek paveikti sovietų valdžios (1940–1941), nors jų verslo priemonės ir buvo nacionalizuotos. Teko dirbti šeštadieniais, sionistinės ir jaunimo organizacijos uždraustos, tačiau į tremtinių ir politinių kalinių sąrašus nebuvo įtrauktas nė vienas [36, 342]. Alfredas Rukšėnas [42, 480–481], remdamasis faktais, rašo, jog *panašu, kad prieš vokiečių okupaciją Papilėje gyveno apie 151 žydą*. Tiek jų papuolė į getus, bet duomenų, kad dalis žydų, prasidėjus karui, galėjo pasitraukti į Rytus, rasti nepavyko.

Vokiečiai Papilės miestelį pasiekė tik 1941 m. birželio 27 [36, 343] ar 28 [39] d., praėjus penkioms ar šešioms dienoms nuo karo tarp Vokietijos ir SSRS pradžios. Rukšėnas [42, 469], remdamasis surinkta medžiaga, rašo, kad vokiečių armijos daliniai Papilėje galėjo pasirodyti 1941 m. birželio 27 d. antroje dienos pusėje, o visą valsčiaus teritoriją užėmė birželio 28 d. naktį.

Žydų vyrų žudynės. Monografijoje *Papilė* [37; 38] gana smulkiai išanalizuotos Papilės žydų bendruomenės žuvimo aplinkybės.

Karo pradžioje Papilėje ir aplinkiniuose kaimuose susikūrė 70 partizanų būrys. Jam vadovavo Vincas Šilkus, Adomas Petrauskas ir Kazys Šniutė. Partizanai suėmė apie 50 komunistų ir sovietinių aktyvistų bei maždaug 100 raudonarmiečių [50, 62]. Be to, jie uoliai vykdė nacių nurodymus, visų pirma ką nors padaryti su žydais, pavyzdžiui, atjungti telefonus bei elektros tiekimą į jų namus, konfiskuoti transporto priemones. Vadinamieji partizanai surinko miesto aikštėje žydus ir juos apiplėšė, atėmė rastas vertybes. Žydai buvo priversti dirbti sunkius, žeminančius darbus: valyti tualetus, šluoti gatves ir kitus.

Vienas iš tų dalykų, kurie linksmino partizanus, buvo pešioti barzdas. Miestelio turgavietėje rabinas Abraomas haKohenas Levinas buvo ypač žiauriai kankinamas ir nužudytas [53, 347]. Jo nužudymo data tiksliai nežinoma.

1941 m. liepos 5 d. laikraštyje *Į laisvę* [50, 44] paskelbus raginimą represuoti buvusius sovietų aktyvistus, per kelias dienas buvo suimta apie 60 valsčiaus gyventojų – sovietinių aktyvistų. Iš pradžių jie buvo kalinami žydo Ševelio Vilko mūriniame sandėlyje, paskui – valsčiaus daboklėje. Vėliau devyni iš jų sušaudyti Šiaudinės miške, kiti, kaip teigia Muturas ir Leopoldas Rozga [36, 343], išvežti į Kuršėnus ir sušaudyti Bubiuose (žr. Bubių valsčius), tačiau Rukšėnui [42, 495] nepavyko rasti šį teiginį patvirtinančių duomenų. Rimvydas Damulis straipsnyje „Krauju aplaistyta ramy-

bė“ rašo: *Traška per siūles valsčiaus policijos nuovados areštantų būstinė. Jei anksčiau uždarydavo kokį arkliavagį ar peštuką, tai dabar ten sukišo visą pusšimtį žmonių. Be perstojo sukasi ir baisus mirties konvejeris – beveik trejetas dešimčių areštantų, aukštesniosios okupacinės valdžios parėdymu, buvo išsiųsti į Bubius, kur vyko Šiaulių apskrities aktyvistų žudynės* [6, 2].

JEW [39] rašo, kad 1941 m. liepos 7 d. atvykę esesininkai perėmė iš lietuvių kalintų žydų grupę, tarp jų buvo advokatas Hiršas Rakmielis, buhalteris Leiba Iciksonas, Mošė Šeras ir kiti. (Papilėje advokato Rakmielio niekas neprisiminė, buvęs tik advokatas Jofė Rozga) [45]. Žydai buvo nuvesti už miestelio, priversti išsikasti duobę ir čia pat sušaudyti. Tikriausiai tai buvo sovietiniai aktyvistai.

1941 m. liepos 23 d. pasirodė Šiaulių apskrities viršininko skelbimas Nr. 6 [50, 75], įsakantis miestelių žydams nuo liepos 25 d. iki rugpjūčio 15 d. persikelti gyventi į valsčių viršaičių bei miestų burmistrų nurodytas vietas. Taip pat buvo suvaržytos žydų teisės. Papilės valsčiaus viršaitis [42, 480, 489] 1941 m. liepos 26 d. Šiaulių apskrities viršininkui Ignui Urbaičiui pranešė, kad Papilės miestelio žydai yra išvežti į Šiaudinės ir Kalniškių dvarus (iš viso 150 žydų vyrų, moterų ir vaikų). Rukšėnas straipsnyje „Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941-ųjų metų mėnesiais“ [42, 489] atkreipia dėmėsį į tai, kad jau 1941 m. liepos 22 d. Šiaudinės miške buvo šaudomi žydai vyrai iš Šiaudinės ir Kalniškių kaimuose buvusių žydų getų.

Po savaitės, kaip rašo *JEW* [39], visiems žydams buvo įsakyta išeiti iš namų, juos užrakinti ir atiduoti raktus. Visi suvaryti į miestelio sinagogą-šulę [36, 343]. Netrukus suimtieji buvo iškratyti, iš jų atimti pinigai, vertingi daiktai ir išgabenti į Šiaudinę (nuvežti ar priversti eiti pėsčiomis); *JEW* [39] rašo, kad iš maldos namų jie buvo priversti žygiuoti per miestą laikydami Lenino ir Stalino paveikslus. Rukšėnas [42, 489] rašo, kad buvo paruošta apie 20 vežimų suimtiems žydams išvežti. Netrukus juos išvedė į turgavietę, susodino į vežimus ir nuvežė į Šiaudinę. Kai kuriuos varė pėsčiomis. Policininkai ir pagalbinės policijos nariai ėjo apsupę vežimus, o policijos viršininkas jojo iš paskos. Šiaudinės kaime žydus vyrus uždarė Beresnevičių dvaro pastatuose, o moteris su vaikais – Kalniškių dvaro pastatuose. Taip buvo įsteigtas vietinės reikšmės Šiaudinės getas – Šiaudinės ir Kalniškių kaimuose. Kaip rašo Damulis straipsnyje „Krauju aplaistyta ramybė“: *Pusantro šimto žydų tautybės asmenų buvo uždaryta paskubomis prie Šiaudinės dvaro įrengtame gete* [6, 2].

Gete žydai buvo laikomi sunkiomis sąlygomis, kankinami ir žeminami, privalėjo dirbti žemės ūkio ir kitus darbus.

Papilės valsčiaus Rimšių kaimo gyventojas Feliksas Urbonas pasakojo, kad žydus išvarė į getą praėjus maždaug dviem savaitėms nuo karo pradžios, maždaug prieš dvi savaites iki sovietų aktyvistų sušaudymo [42, 490]. Papilės policijos nuovados viršininko Vinco Viskanto ir kitų asmenų byloje

[42, 490] rašoma, kad Papilės žydai į getą suvaryti 1941 m. liepos pirmojoje pusėje [59], taip rašo ir Rukšėnas.

Geto komendantu buvo paskirtas Kazys Milevičius. Šaudyti numatytus vyrus suvarė iš abiejų getų, vadinasi, getuose buvo ir vyrai, ir moterys.

1941 m. liepos viduryje į Papilę atvyko Šiaulių apskrities viešosios policijos vadas Bronius Paliulionis [50, 63]. Jis įsakė valsčiaus policijos viršininkui Viskantui rengtis „akcijai" – sušaudyti 18–50 metų vyrus.

1941 m. liepos 22 d. [50, 63] (*JEW* – liepos 16 d.) [39] Šiaulių policijos vadui Viskantui telefonu buvo įsakyta sušaudyti Papilės žydus vyrus. Iš Šiaulių atvyko keli vokiečių gestapininkai ir lietuvių saugumo policijos Šiaulių apygardos pareigūnas Kazimieras Malinauskas [42, 492]. Papilės policininkams ir pagalbinės policijos nariams talkino Šiaudinės pagalbinės policijos nariai. Prieš egzekuciją jie į getą parvedė žemės ūkio darbus dirbusius žydus. Prieš šaudymą Viskantas patikrino išrikiuotus žydus ir kelis grąžino prie moterų ir vaikų, nes neatitiko amžius. Šiaudinės ir Kalniškių geto komendantas Milevičius teigė, kad jis policininkams ir pagalbinės policijos nariams tada perdavęs 45 žydus [42, 493]. Pasmerktųjų koloną policininkai varė į Šiaudinės mišką.

Žydų vyrų žudynes Šiaudinės miške išsamiai aprašė Rukšėnas straipsnyje „Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941-ųjų metų mėnesiais": *Pamiškėje, ties Prano Gauronskio sodyba, kolona sustojo. Čia V. Viskantas su policininkais ir pagalbinės policijos nariais atrinko 15 stipresnių žydų ir juos nuvarė į mišką kasti duobes. Žydai nešėsi kastuvus. Egzekucijos vietoje V. Viskantas susmaigstė kuoliukus, pažymėdamas duobės ribas. Duobę kasė maždaug apie 2 ar 4 valandas* [42, 492–493].

Damulis straipsnyje „Krauju aplaistyta ramybė" [6, 2] rašo: *O ties Šiaudine, Dilbyčių miške, jau nuo ankstyvo rytmečio virė darbas. Šiaudinės žydų geto komendantas, vietos žmonių pramintas „žydų karaliumi", Kazys Milevičius stropiai rinkosi stipresnius vyrus, atstumdamas į minią silpnesniuosius ar jau nebesugebančius judėti. Nėra kada terliotis – Viskanto pavaduotojas Adomas Petrauskas dar vakare perspėjo – prieš vienuoliktą valandą turi būti paruošta 16 metrų ilgio ir keturių metrų pločio duobė. Ir nė minutės vėliau.*

Lygiai 11 valandą, vokišku punktualumu, iš Šiaulių atvyko pora vokiečių karininkų juodomis lyg varnų sparnas uniformomis ir kaukolėmis antsiuvuose, lydimi gerai lietuviškai kalbančio civilio.

Toliau apie žydų vyrų žudynes Šiaudinės miške Rukšėnas rašo [42, 492–493]: *Kai duobė buvo beveik iškasta, atvyko vokiečių karininkai. Ant karininkų kepurių buvo kaukolės (kaukolės – SS karininkų uniformos detalė). Kiti policininkai ir pagalbinės policijos nariai, kol atrinktieji žydai kasė duobę, buvo P. Gauronskio sodyboje ir saugojo ten uždarytus žydus. Kai kurie iš jų sodybos kieme gėrė degtinę, valgė. P. Gauronskis saugomiems žydams atnešė iš šulinio vandens atsigerti; pasmerktieji gėrė, plovėsi rankas. Iškasus duobes, žydai iš P. Gauronskio sodybos buvo nuvesti į egzekucijos vietą ir*

susodinti netoli duobės. Duomenys rodo, kad susodintus žydus ir duobę skyrė krūmai.

Šaudymas vyko tokia tvarka. Dalis policininkų ir pagalbinės policijos narių apsupę saugojo egzekucijos vietą ir žydus. Kiti turėjo šaudyti pasmerktuosius. V. Viskantas paskyrė apie 10 policininkų ir pagalbinės policijos narių, kurie turės šaudyti žydus. Egzekucijos vykdytojai sustojo vienoje duobės pusėje, o kitoje jos pusėje, prie krašto, nugaromis į šaudytojus buvo statomi žydai. V. Viskantas su policininkais ir pagalbinės policijos nariais prie duobės krašto atvesdavo po 5 žydus. Pirmiausia buvo sušaudyti duobes iškasę žydai, o po jų – iš P. Gauronskio sodybos atvesti žydai. Pasmerktuosius pagal komandą „Ugnis!", kurią pakaitomis duodavo V. Viskantas ir K. Malinauskas, šaudė policininkai ir pagalbinės policijos nariai. Yra duomenų, kad komandą „Ugnis!" duodavo ir vokiečių karininkas Šmitas. Į vieną pasmerktąjį šaudavo du vykdytojai – vienas taikydavo į nugarą, kitas į galvą. V. Viskantas nušaudavo duobėje gulinčius sužeistuosius.

Apie Papilės žydų sušaudymo eigą taip pat liudijo Šiaudinėje augęs mokytojas Stasys Stulpinas [36, 343–344]: *Iš vakaro Papilėje pradėjo sklisti gandas, kad rytoj Šiaudinėje bus šaudomi žydai ir Papilės komunistai bei komjaunuoliai...*

Keletas baltaraiščių nuo Tryškių pravažiavo dvaro link. Iš Dilbyčių kaimo atėję žmonės matė, jog pamiške ėjo keletas baltaraiščių, užsimėtusių ant pečių kastuvus. Greit po to iš dvaro Dilbyčių keliu išvaryti jaunesni žydai irgi su kastuvais ant pečių. Sakyta, kad varomi griovių kasti. Gete buvo paskelbta, kad visi vyrai iš čia bus išgabenti, liks tik moterys ir vaikai. O šis Dilbyčių kelias vėliau buvo vadinamas „mirties ulyčia", nes juo buvo varomi mirtininkai...

Saulei pakrypus vakarop, iš Papilės atidardėjo vežimai su myriop pasmerktais sovietiniais aktyvistais ir keliais girtais Papilės baltaraiščiais. Iš Šiaudinės dvaro pajudėjo mirtininkų kolona, apsupta iš kitur atsiųstų ir vietinių baltaraiščių, o iš paskos vilkosi vienas šlubas esesininkas. Daugiau vokiečių nebuvo.

Netrukus prasidėjo baisioji valanda. Šūvių papliūpos sudrebino mišką ir gretimo Dilbyčių kaimo gyventojų širdis. Netrukus per Šiaudinę iš Tryškių nuvažiavo fajetonas su trimis vokiečiais, kuris netrukus grįžo atgal, vežinas šlubuoju esesininku. Tasai nešaudė, tik žiūrėjo, kaip lietuviai „darbavosi".

Iš viso sušaudyta apie 40 žydų vyrų. Šaudė apie 20 Papilės policininkų ir partizanų [50, 63]. Sušaudžius žydus SS karininkai išvažiavo, o susirinkusiems policininkams Viskantas liepė neišsiskirstyti, nes turėjo iš areštinės atvežti sušaudyti apie 14 lietuvių. Rukšėnas pateikė iš bylos buvusio pagalbinės policijos nario Juozo Karklo liudijimą [42, 494]: *Prieš lietuvių sušaudymą vokiečiai išvažiavo ir lyg tai pasakė, kad lietuviai jiems nenusikalto ir dėl lietuvių sušaudymo jie jokių reikalų neturėjo.*

Į žudynių vietą buvo atvežta keliolika sovietinių aktyvistų. Kai kurie lietuviai bandė bėgti: trims pavyko, kitus 12 nušovė (pasak Rukšėno, 4 pa-

vyko pabėgti, 9 sušaudė) [42, 494]. Kitą dieną duobkasiai užkasė sušaudytųjų palaikus [50, 63].

Penki ant duobės krašto, penki – žvelgiantys pro šautuvo taikiklį. Dešimt žingsnių – atstumas nuo gyvenimo iki mirties, – taip apibūdintos žudynės Damulio straipsnyje [6, 4]. – *Iki vėlyvo vakaro tęsėsi kruvinos Šiaudinės skerdynės, krūpčiojo nuo kiekvieno šūvio aplinkinių vienkiemių žmonės. Beveik šimtas žmonių atgulė į broliškas Dilbyčių palaukės kapines. Pravertė ir iš Papilės atvaryti vežimai – grįžo jie atgal pilni pasmerktųjų rūbų ir Šiaudinės gete priplėštų daiktų.*

Kad Bubių ir Dilbyčių miškeliuose kartu buvo šaudomi sovietiniai aktyvistai ir žydai, patvirtina ir Damulis: *Jau dūlėjo Bubių ir Dilbyčių miškeliuose vokiečių valdžiai nepriimtinos žydų tautybės žmonių ir tarybinių aktyvistų kaulai* [6, 2].

Moterų ir vaikų likimas. Kaip rašo Arūnas Bubnys [4], išlikusių Papilės žydų moterų ir vaikų likimas nėra tiksliai žinomas. Tikriausiai jie, kaip ir kitų Šiaulių apskrities valsčių žydai, buvo išgabenti į Žagarės getą ir likviduojant getą nužudyti.

Irena Šutinienė pateikė miestelio liudytojų prisiminimus: *Žydus visus suvarė į sinagogą, šule meș vadinom, moteris paliko, vyrus nuvežė į Šiaudinę, į dvarą, paskui tuos vyrus nuvežė į mišką ir sušaudė, moterys nežinojo. Atsimenu, kai nuvažiavome į Šiaudinę, tokie atlaidai, rugpjūčio šešioliktąją* [53, 351].

1941 m. rugpjūčio 16-ąją, per Šv. Roko atlaidus, moterys iš Papilės pirmiausia, kaip ir vyrai, buvo nuvežtos į Šiaudinės dvarą. Dilbyčių miške buvo nužudyti tik vyrai, o moterys išvežtos į Žagarę. Papilės miestelio gyventoja p. Marija prisiminė: *O paskui už kokio mėnesio tas žydelkas vežė su vaikais, susodino į vežimus, kaip kokius puodus, įdėjo ir nuvežė į Žagarę, ir sušaudė Žagarėje* [53, 351].

JEW [39] pateikia kiek tikslesnę šio įvykio eigą: 1941 m. rugpjūčio 25 d. moterys ir vaikai, likę be maisto ir laikomi antisanitarinėmis sąlygomis, buvo vežimais nuvežti į Žagarę ir uždaryti sinagogoje kartu su išlikusiomis žydėmis iš aplinkinių miestelių. Kaip teigia Muturas ir Rozga [36, 343], joms sakyta, kad veža į Žagarę darbams.

1941 m. spalio 2 d. (11 Tishrei, 5702) [39; 50, 69] Papilės moterys ir vaikai, kartu su kitomis žydėmis iš Žagarės geto buvo nuvežti į netoliese esantį mišką (Naryškino parką) ir sušaudyti.

Tik labai nedaug Papilės žydų liko gyvi [42, 501].

Nužudytųjų skaičius. Žydų vyrų žudynių diena, kaip rašo *JEW* [39], yra 5701 m. Tamuzo 23 d., tai yra 1941 m. liepos 18 d. (vėl čia žydų ir lietuvių kalendorių skirtumas). Remiantis kruopščiai surinkta Rukšėno [42, 492] medžiaga galima teigti, kad Papilės žydų žudynės vyko 1941 m. liepos 22 dieną.

Paminklas Papilės nužudytiems žydams Šiaudinės miške

Paminklas Papilės kapinėse, kur perkelti nužudytų žydų palaikai iš Šiaudinės miško

Žudynių vietą 1967 m. birželio 30 d. [7; 32, 404; 36, 345; 43, 63] tyrusi teismo medicinos ekspertų komisija (ekshumuoti palaikai) nustatė, jog Šiaudinės miške sušaudyti 55 asmenys.

Muturas ir Rozga [36, 345] patikslino, kad 1941 m. liepos 22 d. Jonaičių miško pakraštyje, ties Dilbyčių kaimu, sušaudyti 46 žydai ir devyni sovietiniai aktyvistai. Pasak Rukšėno [42, 495], sušaudyti 45 žydai ir devyni lietuviai – sovietų aktyvistai. Vadinasi, iš viso 54 žmonės. Neaišku, kas buvo dar vienas nužudytasis, nes rasti 55 asmenų palaikai.

Žydų žudynių vietos. *MŽL* [32, 404] pateikia dvi žudynių vietas Papilėje.

Pirmoji – dešinysis Ventos krantas, dauba, kur nužudyti 125 sovietų kariai (palaikai perkelti į Akmenės karių kapines – Rozga [45]), antroji – Šiaudinės miškas, prie Dilbyčių, maždaug už 8 kilometrų į pietvakarius nuo Papilės miestelio.

Josifas Levinsonas [24, 30] aprašo dvi žydų žudynių vietas: pirmoji – Šiaudinės miške prie Papilės, antroji – Žagarėje, Naryškino parke.

Paminklai. Šiaudinės miške, prie Papilės, žudynių vietoje yra išlikęs nedidelis paminklinis akmuo su užrašais jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis. Užrašas akmenyje skelbia, kad čia nužudyta apie 50 žydų ir penki lietuviai.

1967 m. gegužės 20 d. iš Šiaudinės miško žuvusiųjų palaikai perkelti į Papilės kapines [36, 345]. Pastatytas paminklas. Štai kaip apie perlaidojimą knygoje *Papilė* pasakojo liudytoja p. Marija: *Perlaidojo juos iš Šiaudinės miško, sudėjo į septynis raudonus karstus ir palaidojo kartu su kitais komunistais. Užrašė, kad „fašizmo aukos". Kai pradėjo važinėti ir ieškoti žydus dabar, tai pareikalavo, kad būtų su žydišku užrašu. Jaunesni žmonės beveik ir nežinojo, kad ten žydai, tik iš pasakojimų* [53, 360].

Liudytojas p. Adomas [53, 359–360] šį perkėlimą taip pakomentavo: *Ten (į miestelio kapines) iš Šiaudinės miško buvo perkeltos „fašizmo aukų" kapinės. Dėl vienų žydų tai klausimas, ar būtų kėlę ir statę paminklą prie sovietų, bet ten buvo vietinių aktyvistų dešimt.*

Žagarėje, Naryškino parke, irgi yra paminklas atminti šioje vietoje sušaudytiems žydams (žr. Žagarės valsčius).

* * *

Papilės žydai vyrai sušaudyti Šiaudinės miške.
Papilės žydės ir vaikai nužudyti Žagarėje, Naryškino parke.

Pašiaušės valsčius
(panaikintas)

Pašiaušė 1920–1933 m. buvo valsčiaus centras. Vėliau, 1933 m., atkūrus Padubysio valsčių, Pašiaušės valsčius ir dalis Kurtuvėnų valsčiaus įėjo į jo sudėtį [23, 483; 49].

Pašiaušės miestelis įsikūręs prie Šiaušės upės (kairiojo Dubysos intako), į pietvakarius nuo Šiaulių [23, 481]. Kadaise šis miestelis buvo mokslo ir švietimo centras [23, 481].

Tarpukario pradžioje Pašiaušės dvaras išdalytas naujakuriams. 1923 m. dvare buvo septynios sodybos su 76 gyventojais, o kaime 27 sodybos su 154 gyventojais [23, 483]. *JEW* [40] rašo, kad 1923 m. Pašiaušės kaime gyveno penki žydai (ne šeimos).

Jų likimas nenagrinėjamas atskirai, nes jie tikriausiai pateko į tą pačią žydų naikinimo schemą – išvežti į Šiaulius ir sušaudyti.

Raudėnų valsčius
(panaikintas)

Raudėnų bažnytkaimis yra prie Raudos upelio, už 14 kilometrų į vakarus nuo Kuršėnų.

1923 m. miestelyje gyveno 212 gyventojų, iš kurių 38 žydai. Žydams priklausė lentpjūvė. Valsčius panaikintas 1936 m. [49].

Kaip rašo *JEW* [41], Antrojo pasaulinio karo metu šio miestelio žydų likimas buvo panašus į kitų miestelių žydų likimus: visi sušaudyti, tikriausiai kartu su Kuršėnų žydais.

Šaukėnų valsčius

Šaukėnų (žyd. *Šukian*) miestelis įsikūręs prie nedidelių Šonos ir Ilgos upelių, netoli tos vietos, kur jie susibėga, už 30 kilometrų į pietvakarius nuo Šiaulių, už 15 kilometrų į rytus nuo Užvenčio.

Kaip rašo Bronius Kviklys [23, 468], jau prieš kelis šimtus metų Šaukėnuose susidarė gana gausi žydų bendruomenė. Tiek pati bendruomenė, tiek žydų sinagoga buvo vienos seniausių Lietuvoje [50, 64]. XVII a. pradžioje pastatyta graži medinė sinagoga buvo laikoma viena įdomiausių sinagogų Lietuvoje. Įdomūs ir jos vidaus įrengimai, drožiniai.

1923 m. Šaukėnuose gyveno 791 gyventojas, 324 (41%) iš jų žydai (160 vyrų ir 164 moterys) [50, 64].

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu Šaukėnų žydai gyveno iš prekybos, amatų ir lengvosios pramonės; keletas žydų ūkininkavo netoliese esančiuose kaimuose. 1931 m. miestelyje buvo keturios žydams priklausiusios maisto parduotuvės, trys tekstilės parduotuvės ir *Singer* siuvamųjų mašinų agentūra. Šešiems žydams priklausė dvi lentpjūvės, malūnas, batų dirbtuvės, odos raugykla ir kepurių dirbtuvė. Dauguma žydų gyveno Šonos gatvėje.

1930-ųjų ekonominė krizė ir žydų parduotuvių boikotas paskatino žydų emigraciją, daugiausia į Pietų Afriką, Ameriką ir Palestiną (Erec Israel) [144]. 1937 m. Šaukėnuose vis dar buvo dešimt žydų amatininkų: trys batsiuviai, du siuvėjai, du mėsininkai, kepėjas, kepurininkas ir mezgėja. 1939 m. iš miestelyje buvusių 17 telefonų vienas priklausė žydams. 45 žydų vaikai mokėsi hebrajų mokykloje, kuri buvo religinio mokyklų tinklo *Javne* dalis. 1940 m. Šaukėnuose buvo apie 700 gyventojų, iš jų apie 300 (43%) žydų [46].

Šaukėnų centre, aplink senąją sinagogą (sudegė 1944 m.), ir mokyklą (Beit midrašą) virė religinis gyvenimas. Paskutiniai Šaukėnų rabinai buvo Izraelis Benjaminas Faivelsonas (mirė 1938 m.) ir jo sūnus Baruchas.

Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, dauguma žydams priklausiusių įmonių ir parduotuvių buvo nacionalizuotos. Visos sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, švietimo įstaigos hebrajų kalba uždarytos.

Šaukėnų valsčiaus žydų žudynės. 1941 m. birželio 26 d. Šaukėnus užėmė vokiečių kariuomenė [46]. Pirmosiomis karo dienomis miestelyje susitelkusiam lietuvių partizanų būriui (40–70 narių) vadovavo Šaukėnų valsčiaus policijos viršininkas Pranas Klemanskis [50, 64]. Iš pradžių partizanai saugojo miestelį nuo sovietų kareivių užpuolimų, vėliau ėmė suiminėti buvusius sovietinius aktyvistus, komjaunuolius ir komunistus, dar vėliau – savo įniršį nukreipė į žydus. Jau pirmosiomis karo dienomis ginkluoti lietuviai įsiveržė į sinagogą maldų metu, išstūmė vyrus su religiniais apdangalais laukan ir privertė nustumti nuo kelių rusų techniką [46].

1941 m. liepos 25 d. baltaraiščiai iš žydų pareikalavo 50 000 rublių [46], kitaip grasino išvaryti iš Šaukėnų. Pinigai buvo surinkti ir perduoti lietuvių pagalbinei policijai – žydai bergždžiai tikėjosi, kad jų situacija pagerės.

1941 m. liepos 28 d. [46] auštant lietuviai žydus iš namų suvarė į senąją sinagogą. Ten iš jų buvo atimti pinigai ir vertybės. Po kelių dienų žydai buvo suvaryti į H. ir J. Rozentalių ūkį netoli Šukiškių kaimo (Šukiškių dvarą, už kilometro nuo Šaukėnų), vėliau uždaryti daržinėje ir penkias dienas (2 dienas) [31, 59–64; 43, 162] negavo maisto. Dešimt žydų šeimų iš aplinkinių kaimų jau anksčiau čia buvo atvarytos. Sargybiniai įkalino žydus arklidėse ir tvartuose. Miestelyje tuo metu nebuvo nė vieno vokiečio.

Žydų vyrų žudynės. 1941 m. liepos 30 d. [46] vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų. Iš daugiau nei 330 žydų 128 moterys, vaikai ir keturi vyrai, buvę tvarte, perkelti į kaimo sodybas (trobas), o 200 vyrų palikti tvarte. Tuo metu Juodlės miške (maždaug už 7,5 kilometro nuo Šaukėnų) baltaraiščių atvaryti miestelio gyventojai iškasė didelę duobę (2,8 × 2 × 2) [3].

1941 m. liepos 31 d. [3] Užvenčio partizanams sušaudžius savo miestelio žydus, apie 20 Užvenčio būrio narių ir keli gestapininkai atvyko į Šaukėnus. Po pietų partizanai suimtus žydus iš tvarto nuvarė į Juodlės mišką (Kurtuvėnų miškus) [3], nurengė, paskui grupėmis po 10 žmonių varė prie griovio ir šaudė. Į kiekvieną auką šaudavo du budeliai. Dar gyvus žydus automatų serijomis pribaigdavo vokiečių gestapininkai. Iš viso nužudyta apie 300 (kitur minima 273 – Arūnas Bubnys autoriaus nenurodė; 200 – Vaclovas Rimkus [43, 326]) Šaukėnų žydų [3]. Sigita Lukienė straipsnyje „Žydai šaukėniškių atminty" rašo, kad *egzekucijos metu viena žydė, pavarde Strolienė, iš siaubo tarsi suakmenėjo. Į ją paleido net dešimt kulkų, o ji stovi ir tiek. Tada vienas budelių, prišoko prie jos ir, buože daužydamas, įstūmė į duobę* [31, 63]. Šeimoms, kurios liko ūkyje, buvo pasakyta, kad vyrai išvežti darbams.

Žydžių ir vaikų likimas. Pasilikusios žydės su vaikais buvo paskirstytos į penkis ūkius [46]. 50 vaikų ir 15 motinų ir merginų, kurios rūpinosi vaikais, buvo įkalinti Svilų malūne, esančiame už 5 kilometrų nuo Šaukėnų. Šis malūnas priklausė žydui Česleriui iš Kelmės.

Bubnys straipsnyje „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas", remdamasis LSSR KGB pažyma bei kita medžiaga, rašo, kad moterys ir vaikai išvežti į Žagarės getą [50, 64]. 1941 m. rugpjūčio 29 d. [46] visi iš ūkių surinkti žydai vežimais išgabenti į Žagarę. Daugelis gretimų miestelių žydų jau buvo ten. Šaukėnų žydų likimas buvo kaip ir Žagarės žydų: nužudyti 1941 m. spalio 2 d., (11 Tishrio, 5702) [46]. Beje, 1941 m. spalio 2 d. Žagarės geto likvidavime dalyvavo ir 16 Šaukėnų baltaraiščių būrio narių [50, 64].

Pabėgusių iš Žagarės žydų likimas. Knygoje *Kelmės kraštas* rašoma, kad Šaukėnų katalikų kapinėse sušaudyta 15 persikrikštijusių žydžių [43, 162], *JEW* [46] – iš 16 žydų, kurie pabėgo iš Žagarės ir grįžo į Šaukėnus, po karo tik du liko gyvi. Kiti buvo sugauti ir nužudyti.

Mūsų surinkta medžiaga rodo, kad tik aštuoni jaunuoliai, kurie pabėgo iš Žagarės žudynių, grįžo į Šaukėnus ir ieškojo prieglobsčio pas kanauninką Juozą Staševičių [46]. Kunigas jiems pasiūlė krikštytis – jie tapo krikščionimis, tačiau tai jų neišgelbėjo: buvo taip pat sušaudyti. Varant juos miško link, Irna Strolaitė šaukė: *Sudie, mano gimtinė, sudie Šaukėnai, sudie, mano brangieji žmonės* [31, 63]. Bet greitai ji buvo sumušta ir nutildyta. (Vytauto Jončo straipsnyje, kur jis išvardija visus aštuonis, pabėgusius iš Žagarės geto ir vėliau sušaudytus žydus, jos pavardė neminima) [11]. Sigita Lukienė mini tik septynis sušaudytus žydus, o ne aštuonis, tačiau teigia, kad vienam jaunuoliui Kačkiui Zaks (Chackeliui Zakui) pasisekė pabėgti nuo pat duobės ir vėliau sulaukti nacių okupacijos pabaigos [31, 63].

Išlikusi gyva Miriam Javnaitė (Marija Voronova) smulkiau papasakojo, kas įvyko 1941 m. spalio 31 d. [11]. 1941 m. liepą, dar prieš sušaudant Kelmės žydus, lyg nujausdama ji pabėgusi į Šaukėnus. Tačiau 1941 m. spalio 31 d., Vėlinių išvakarėse, Užvenčio ir aplinkinių miestelių baltaraiščiai, organizatoriaus Romualdo Kulokšos (Kolokša) – buvusio Užvenčio advokato – įsakymu, suėmę visus dar likusius besislapstančius žydus. Tarp sugautų jaunuolių ir merginų buvusi ir ji pati bei Chackelis Zakas. Tačiau jiems pavykę pabėgti. Javnaitei kunigas Staševičius davęs naują gimimo ludijimą (metrikus). Taip žydė Miriam Javnaitė tapo lietuve Marija Jaunaite. Merginą ilgą laiką globojo ūkininko Jono Račkausko šeima.

Šaukėnų klebonas kanauninkas Staševičius lapkričio 1 d. prašė Kolokšos palikti jaunuolius gyvus, tačiau budeliai to neišgirdo. Vėlinių dieną baltaraiščiai aštuonias aukas atvarė į Šaukėnų futbolo aikštę. Visiems liepė nuogai nusirengti, sugulti ant žemės ir suglausti galvas. Ltą Brauzaitę, atsisakiusią tai padaryti, mušė šautuvų buožėmis, trypė kojomis. Tada Kolokša, sėdėdamas automobilyje iškišęs pro langą šautuvą, pradėjo šaudyti.

Kadangi šie jaunuoliai buvo pakrikštyti, kanauninkas Staševičius liepė juos parvežti ir palaidoti katalikų kapinėse. Po karo jiems buvo pastatytas kryžius, vėliau – paminklinis akmuo su standartiniu užrašu *...čia palaidotos fašizmo aukos...*, be žuvusiųjų pavardžių ir mirties datos.

1990-aisiais Šiaulių žydų kultūros centro direktorius Leiba Lipšicas Kelmės rajono valdybos kultūros skyriaus vėdėjo A. Krutkevičiaus bei Šaukėnų klebono paprašė leidimo ant paminklo užrašyti tokius žodžius: *Čia palaidoti 8 žydų jaunuoliai, kurių vyriausiam buvo 24 metai. Jie buvo nužudyti 1941 metų lapkričio 1 dieną – Vėlinių, visų Šventų dieną. Visi buvo išvežti Žagarės getan ir išvengė mirties pabėgę. Juos priglaudė ir paslėpė Šaukėnų klebonijoje. Jie priėmė Šventą krikštą 1941 m. rugsėjo mėnesio gale. Juos krikštijo ir globojo a.a. Šaukėnų klebonas Jonas Stasevičius. Tačiau budeliams su jų*

vadeiva R. Kolokša to buvo maža – jaunuoliai mirė, nes buvo gimę žydais. Ilsėkitės ramybėje [11; 46]. Šis prašymas nėra patenkintas. Žydų gelbėtojas kanauninkas Staševičius po mirties apdovanotas Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi. Šis garbingas apdovanojimas saugomas Šaukėnų muziejuje.

Javnaitė parašė laišką – liudijimą (lietuvių kalba) Vilniaus Gaono žydų muziejui [10], kuriame aprašo savo karo laikų išgyvenimus ir dar kartą dėkoja ją išgelbėjusiems asmenims. Šį laišką pateikiame kaip istorinį dokumentą:

Gerb. bičiuliai, brangūs Lietuvos žmonės!

Jau beveik pusė amžiaus prabėgo nuo anų šiurpių dienų, kai virš niekuo nekaltos žydų tautos buvo pakibęs baisus hitlerinio fašizmo kalavijas, kuris neišskirdamas nei senelių, nei vaikų, nei motinų žudė mano tautiečius getuose, koncentracijos stovyklose, kalėjimuose. Kulkų pakirsti griuvome į duobes, tapusias brolių kapais, kuriuos, deja, šiandien ne visus ir besuskaičiuosi.

Ir už ką mes istorijai buvome taip nusikaltę? Gal už tai, kad dažniausiai esame tamsiaplaukiai ir juodaakiai? O gal buvome kalti, kad buvome mąstytojai, amatininkai, prekybininkai, gydytojai ir niekam nekliudydami ramiai ir taikiai dirbome tarp įvairių tautybių žmonių? Ne, ir dar kartą ne! Mes niekuo nebuvome ir iki šiol neesame tiek kalti, kad mūsų atžvilgiu buvo vykdomas toks baisus genocidas. Tai Hitlerio šizofreninė ideologija, teigusi jog visos rasės, išskyrus germanų, o ypač žydų, turi būti nušluotos nuo žemės paviršiaus.

Antrojo pasaulinio karo pragare žuvo 94% žydų tautos. Būtų žuvę žymiai daugiau, jeigu nebūtų atsiradę tokių kilnių ir taurių lietuvių, kurie rizikuodami savo gyvybe ir laisve, kiek galėdami mus gelbėjo pačių žmogžudžių panosėje.

Keletą žodžių noriu tarti apie savo gelbėjimosi Kryžiaus kelią.

Aš viena iš nedaugelio išlikusių gyvų žydų, nes mes visi buvome hitlerininkų pasmerkti mirti. Uždaryti gete, koncentracijos stovyklose, kalėjimuose, alkani, pažeminti ir trypiami kaip niekingiausi šios žemės gyviai, mes neturėjome teisės net džiaugtis saule, nors niekam ir niekada jos neužstojome. Dieną naktį mes privalėjome dirbti Šiaulių aerodrome, Pavenčių cukraus fabrike, Gaudučių durpyne, Daugėlių plytinėje, kelių ruože ir t.t. Už tai gaudavome sočiai mušti, o valgyti beveik nieko. Tie šiurpūs vaizdai, tie devyni Dantės pragaro ratai, kuriuos mes praėjome, dar ir šiandien neišnyko iš mūsų atminties.

Savo kančių kelyje aš sutikau daug taurių lietuvių, kurie mane slėpė, aprengė, maitino ir palaikė moraliai, rizikuodami savo ir savo šeimų gyvybe. Norėčiau, kad liktų įamžintos jų visų, taip man brangios pavardės ir vardai.

Tarp minėtų žmonių yra:

Šaukėnų kanauninkas a.a. Jonas Staševičius, tiek jėgų ir sveikatos paaukojęs mus gelbėdamas;

Kužių klebonas (tuomet Šiaulių kalėjimo kapelionas) Požėla Vladas, kuris padėjo man ir mano draugei Malinker Zeldai pabėgti iš kalėjimo, kuriame mes sėdėjome pasmerktos mirti;

Petrašiūnas, kepėjas, kuris sėdėjo kalėjime, todėl, kad į getą įvežė per daug duonos. Jis, pagal kapeliono prašymą, ir išsaugojo Zeldą;

Minkevičių šeima – Kotryna, Sergejus, a.a. Jokūbas. Jie gyveno Pavenčių cukraus fabriko teritorijoje ir paruošė man ir mano draugei Kloraitei Liubai pabėgimą. Kotryna išgelbėjo Goldbergaitę Goldą ir ją augino;

Prie pabėgimo plano įvykdymo prisidėjo Kuršėnų gyventojas Montvila, nežinau kur jis dabar;

Račkauskų šeima iš Pavainiškės kaimo, kurie mane slapstė ilgą laiką, kiek galėjo;

Ermanienė, dabar gyvenanti Kuršėnuose;

Porvaneckaitė Janina (Budzinskienė), dabar gyvenanti Šiauliuose, ji buvo mano klasės draugė Kelmėje;

Jocių šeima, gyvenantieji Šiauliuose. Jie slėpė ir užaugino inžinieriaus Krono dukrytę Rūtą;

Sutkevičiaus šeima, dabar gyvena Vilniuje, slėpė ir augino Navickio dukrelę Gražiną;

Grigalaitienė iš Daugėlių, kuri slėpė ir užaugino Funkaitę (ji dabar kaip tik atvažiavusi iš Izraelio į svečius pas savo mamytę Grigalaitienę).

Negaliu nesijaudindama kalbėti apie Venclauskų šeimą, kuri tiek daug padarė, kad išgelbėtų kuo daugiau mūsų tautiečių. Be to, jie slėpė ir užaugino mergytę Chaną Blank, gyvenančią dabar Izraelyje.

Baigdama noriu pasakyti didelį ačiū Lietuvos sūnums ir dukroms, kurie savo krūtine uždengė mūsų gyvybę.

Esu laiminga sulaukusi Lietuvos atgimimo, kurio dėka ir nedidelė žydų tauta gali atgimti. Linkiu, kad atgimimas augtų ir stiprėtų draugystėje su žydų tauta.

Laiško pabaigoje hebrajų ir jidiš kalbomis įdėtas tekstas iš Talmudo: *Išgelbėjęs vieną gyvybę tartum išgelbsti visą pasaulį.*

Nužudytųjų skaičius. *MŽL* [32, 405] rašoma, kad Šaukėnų žydai 1941 m. antrąjį pusmetį sušaudyti vienoje vietoje – miške, ties 6-uoju Šaukėnų–Šiaulių plento kilometru, dešinėje pusėje. Sušaudyta apie 400 žydų. Tiek *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija* [47], tiek *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* [48] nurodo, kad 1941 m. hitlerininkai ir vietiniai *buržuaziniai nacionalistai* Šaukėnuose sušaudė apie 200 žmonių. Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [24, 32] jau nurodomos dvi vietos: Šaukėnų miškas ir Žagarės miesto parkas.

Bubnys straipsnyje „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas" [4, 64] rašo: *Iš viso* [vyrų ir moterų – *Aut.*] *buvo nužudyta apie 300 (kitur minima 273). HLA* [8, 164], remdamasis Bubniu, nurodo 273–300 aukų.

JEW [46]: *Po karo sovietų valdžia masinėje kapavietėje miške rado maždaug keturis šimtus aukų*. Tai akivaizdžiai padidintas skaičius: daugiau nužudytų žydų negu gyveno Šaukėnų miestelyje. Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [23, 469] rašo tik tiek, kad naciai likvidavo visą žydų bendruomenę.

Paminklas perlaidotiems aštuoniems žuvusiems žydų jaunuoliams katalikų kapinėse

Paminklas nužudytiems Šaukėnų žydams Juodlės miške

Tiesa, Sigitos Lukšienės straipsnyje „Žydai šaukėniškių atminty“ [31, 63] rašoma, kad į Šaukėnus iš didesnių miestų buvo atvažiavę nemažai žydų ir apsigyvenę pas gimines, pažįstamus tikėdamiesi išvengti represijų. Nors čia buvo suimti, tačiau jų negalėjo būti dvigubai daugiau negu miestelyje gyvenusių šaukėniškių.

Paminklas. Iš Šaukėnų pavažiavus 6,5 kilometro Šaukėnų–Šiaulių plentu, beveik prieš rodyklę į šaltinius, reikėtų sukti dešinėn ir dar pavažiuoti 500 metrų miško keliuku iki žudynių vietos. Miškininkams tvarkant mišką dingo rodyklė į žudynių vietą ir Džanerio stulpas (pirmą kartą užfiksuotas toks atvejis).

Ant paminklo buvę trys metaliniai užrašai dingo, dabar yra nauja lenta ir užrašas pagal seną trafaretą ir tekstą.

Paminklo užrašo mįslė. Paminklo užrašas lietuvių kalba: *Šioje vietoje 1941 m. liepos mėn. 16 d. nacistai ir jų talkininkai nužudė apie 400 Šaukėnų ir Kelmės žydų: vyrų, moterų ir vaikų*. Kyla klausimas, kaip Kelmės žydai atsidūrė Šaukėnų žydų šaudymo vietoje. Nagrinėjant Šaukėnų paminklo užrašą kilo klausimas, ar visada oficialūs dokumentai atitinka tiesą.

LSSR kraštotyros draugijos narių 1965 m. rugsėjo 27 d. aktas Nr. 5 (28) [17] dėl Kelmės rajono, Kelmės miesto ir apylinkių ir Šaukėnų apylinkės žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos 26 d. Kelmės mieste (Kelmės tarybinio ūkio ribose, apie 2 km į šiaurę nuo Kelmės centro) vietos. Šiuo aktu nustatyta, kad sušaudyti 483 piliečiai iš Kelmės ir jos apylinkių bei iš Šaukėnų miestelio. Jis pasiųstas į Lietuvos SSR ypatingąją valstybinę komisiją nacių žvėriškumams tirti, sudarytą 1944 m. rugpjūčio 13 d.; jos pirmininkas – LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus.

Kitą, 1964 m. rugsėjo 20 d. keturių liudytojų (Berelio Gutmano, Tėvijos Rabinovičiaus, Chackelio ir Kalmano Zakų) pasirašytą liudijimą [19] mums parodė Kelmės krašto muziejaus direktoriaus pavaduotojas Rimantas Serva: *Be to, Šaukėnuose sušaudymo vietoje randasi labai daug komjaunuolių ir komunistų ir kitų žydų tautybės piliečių iš Kelmės, Kražės* [Kražių], *Tauragės, Šiaulių, Kuršėnų, Luokės, Varnių, Raseinių ir daug kitų miestų ir miestelių. Apie tai mes gerai atsimenam, kada buvome visi suimti ir kalbėjomės tarp savęs šaukėniškiai. Dėl to susidarė apie 400 žmonių sušaudytų. Ką mes prirašėme apie visus sušaudytus, ką galėjome tą padarėme iš ką mes žinome!!!*

Buchaveckas straipsnyje „Kelmės ir Vaiguvos žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m.“ [5, 351–356] rašo, kad Kelmėje buvo sušaudyti Kelmės ir Vaiguvos žydai [62]. Mūsų surinkta medžiaga rodo, kad Šaukėnuose sušaudyti tik Šaukėnų žydai. Buchaveckas šį prieštaravimą bando nusakyti vienu sakiniu: *Kita vertus, žvyrduobėje prie Kelmės dvarvietės, be Vaiguvos žydų, galėjo būti nužudyta ir jų tautiečių iš kitų valsčių,* tačiau mini tik Liolių gyvenvietės žydus, bet nei vienu žodžiu neužsimena apie Šaukėnų žydus.

Pastabos.

1. Tai, kad Šaukėnuose buvo šaudomi komunistai ir komjaunuoliai iš įvairių Žemaitijos miestelių, nelabai atitinka tiesą. Visi suimtieji būdavo gabenami į apskrities centrus. Niekur neradome patvirtinančių dokumentų, kad sovietinių aktyvistų sušaudymo vieta būtų Šaukėnai.

2. Jeigu liudytojai būtų nurodę, kad čia atgabenti tik Kelmės komunistai ir komjaunuoliai, tai dar galėtų būti tiesa, bet įrašyti ir Raseiniai, Tauragė kelia abejonę dokumento objektyvumu.

3. Galbūt liudytojai ir buvo susitikę su komjaunuoliais bei komunistais iš įvairių miestų ir miestelių kalėjime (gal Šiauliuose, gal kitur), kur juos tardė, bet tikrai ne Šaukėnuose.

4. Jeigu, kaip teigė liudytojai, žydai sušaudyti Šaukėnuose, tai ant paminklo ir turėjo būti užrašyta, kad čia guli sušaudyti žydai iš įvairių miestelių, o ne vien iš Kelmės.

5. Serva 2013 m. liepos 19 d. laiške teigia: *Manau, kad, remiantis likusių gyvųjų atsiminimais, toks užrašas lentoje atsirado* [15].

Kad kai kurie žydai iš Kelmės pasitraukė į Šaukėnus (bet ne masiškai!) rodo Marijos Javnaitės-Voronovos pasakojimas Alfonso Šidlausko straipsnyje „Fašistinių žudikų pėdsakais": *Kaimynų lietuvių patariami, mes išbėgome iš Kelmės. Atsidūrėme pas mamos giminaičius Šaukėnuose. Manėme, kad čia galėsime saugiausiai pragyventi karo baisumus* [52]. Tačiau tai neįvyko. Visi žydai, tuo metu buvę Šaukėnuose, buvo sušaudyti.

Turint tik tokius liudytojų patvirtinimus, mūsų manymu, šiuo metu užrašas apie šioje vietoje daug nužudytų kelmiškių neatitinka tiesos. Šaukėnuose nužudyta tik apie 200 Šaukėnų miestelio žydų. Taigi būtina taisyti ne tik Valstybinio Vilniaus Gaono muziejaus pateiktą žudynių vietų sąrašą [33], bet ir paminklo užrašą.

***

1941 m. liepos 31 d. Juodlės miške sušaudyta apie 200 žydų vyrų.

1941 m. rugpjūčio 29 d. visos moterys (per šimtą) išvežtos iš Šaukėnų į Žagarę.

1941 m. spalio 2 d. Šaukėnų moterys su vaikais sušaudytos kartu su kitų valsčių žydėmis Žagarėje.

Iš 14–16 pabėgusių žydų iš Žagarės geto aštuoni sušaudyti ir palaidoti Šaukėnų katalikų kapinėse.

Šiaulių valsčius

Skyriuje „Šiaulių apskritis" jau minėjome, kad šioje knygoje aprašome žydų žudynes Žemaitijoje, todėl, remdamiesi Broniaus Kviklio Šiaulių apskrities padalijimu, aptarsime tik vakarinę Šiaulių apkrities dalį [23, 436–437], o Šiaulių miestas, kuriame veikė Šiaulių getas, ir Šiaulių apskrities rytinė dalis bus aprašyti kitose knygose.

Tik priminsime, kad Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [24, 32–33] rašo, jog Šiauliuose žydų žudynės vyko trijose vietose: Kužių miške, Gubernijos miške (Normančių eiguva) ir Žagarės miesto parke, nes dauguma Šiaulių apskrities valsčių žydžių ir vaikų buvo nuvežti į Žagarės getą ir čia sušaudyti. Šiaulių regiono žydų bendruomenės vadovas Borisas Šteinas teigia, kad Šiaulių regione yra 30 masinių žudynių vietų [34].

Tryškių valsčius

Tryškių (žyd. *Tryšik*) miestelis yra prie Virvytės upės, už 54 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Šiaulių ir už 22 kilometrų į šiaurės rytus nuo Telšių.

Tryškių miestelio žydų gyvenimas plačiai aprašytas internete straipsnyje „Žydų bendruomenės Lietuvoje"[56].

1923 m. Tryškių valsčiuje gyveno 335 žydai (153 vyrai ir 182 moterys) [50, 65]. Miestelyje žydai vertėsi amatais (ypač odų išdirbimu), prekyba ir žemės ūkiu (žemės ūkyje dirbo penkios šeimos). Žydams priklausė du malūnai ir lentpjūvė.

Nuo 1930 m. dėl ekonominė krizės ir agitacijos nepirkti žydų parduotuvėse, daugelis žydų jaunuolių turėjo ieškoti pragyvenimo galimybių didžiuosiuose Lietuvos miestuose ar užsienyje. Tryškių žydams pragyventi padėjo ir Tryškių žydų asociacija Čikagoje.

1931 m. veikė 13 parduotuvių, visos priklausė žydų šeimoms: penkios tekstilės, dvi grūdų, po vieną maisto produktų, mėsinė, odos, medienos ir kuro parduotuvės. Tryškiuose žydams priklausė vienuolika įmonių, įskaitant penkias batų dirbtuves, du malūnai, kurių vienas – Kagantonų malūnas – tiekė ir elektros energiją, kepykla, tekstilės ir odos išdirbimo dirbtuvės.

1937 m. dirbo dešimt žydų amatininkų: trys batsiuviai, kepėjas, siuvėjas, moteriškų skrybėlaičių modeliuotoja, kalvis, skardininkas, mėsininkas ir siuvimo reikmenų parduotuvės prekybos specialistas.

Populiarus žydų bankas (*Folksbank*) vaidino svarbų vaidmenį ekonominiame Tryškių miestelio gyvenime. Jis buvo įkurtas 1926 m. ir turėjo 97 narius. 1939 m. miestelyje buvo 25 telefono abonentai, iš jų 10 – žydų.

Žydų vaikai buvo lavinami hebrajų pradinėje *Tarbut* mokykloje; joje vidutiniškai mokėsi 30 mokinių. Jos absolventai tęsė studijas hebrajų gimnazijose Telšiuose ar Šiauliuose. Biblioteka buvo atvira visuomenei – turėjo apie 400 knygų jidiš ir hebrajų kalbomis.

1939 m. Tryškiuose kilo gaisras, ir aštuoni pastatai sudegė, įskaitant keturis gyvenamuosius namus, žydų banką, hebrajų mokyklą ir kitus statinius. Dauguma Tryškių žydų palaikė sionistų idėjas. Žydų bendruomenėje buvo atstovaujama visoms sionistų kryptims. Paskutinis Tryškių rabinas buvo Elijas Ben Cionas (nužudytas 1941 m.).

1940 m. Tryškiuose buvo apie 2000 gyventojų [23, 449].

Lietuvą okupavus SSRS, dauguma žydų valdomų parduotuvių ir dirbtuvių buvo nacionalizuotos. Uždarius Telšių ješivą (rabinų mokyklą), dauguma studentų atvyko į Tryškius tęsti studijų.

Žydų vyrų žudynės. Kai 1941 m. birželio 22 d. Vokietijos kariuomenė įsiveržė į SSRS, Telšių ješivos studentai, kartu su buvusiais Tryškiuose prisidėjo prie besitraukiančios Raudonosios armijos. Daugelis iš jų vėliau atvyko į Ameriką, kur įkūrė Telšių ješivą Klivlande (Ohajo valstija).

Vokiečių kariuomenė Tryškiuose pasirodė 1941 m. birželio 25 d., po trijų parų nuo karo pradžios. Jau pirmosiomis karo dienomis vietos partizanai ir policininkai suiminėjo komunistus, komjaunuolius ir sovietinius aktyvistus [50, 65]. Lietuvių nacionalistai iš karto pradėjo terorą ir prieš žydus, ne tik apiplėšinėjo, bet ir primušdavo. Žydai nedrįso išeiti į lauką. Tuo metu mirė vienas iš labiausiai gerbiamų bendruomenės narių – Kagantonas. Laidotuvių brolijos (*Chevra kadiša*) seniūnas nusprendė jį palaidoti žydų kapinėse, tačiau pats buvo baltaraiščių nušautas ir vėliau palaidotas kartu su Kagantonu.

1941 m. liepos viduryje žydams įsakyta palikti namus; išvarytieji buvo sugrūsti į grafo Pliaterio tvartus [56] (Tryškių dvaro daržinę [50, 66]). Vietovė buvo aptverta spygliuota viela ir saugoma lietuvių baltaraiščių.

1941 m. liepos 20 d. (kitur rašoma liepos pabaigoje [50, 65]) vyrai buvo atskirti nuo šeimų ir trumpam uždaryti kitame dvaro pastate. Į Tryškius atvažiavo trys naciai – du kariškiai ir vienas civilis. Tryškių dvare naciai žydus suskirstė į dvi grupes – suaugusiųjų ir vaikų. Valsčiaus policijos nuovados viršininkas Pranas (kitur rašoma Antanas) Girdvainis surado šešis vietos savanorius, sutikusius sušaudyti žydus, ir liepė jiems susirinkti prie Tryškių dvaro.

Lietuviai, kurie pažinojo žydus, parengė jų sąrašą ir kiekvieną kvietė ne tik vardu, bet ir nurodydami profesiją, tarsi kviesdami į darbą [56]. Žydai buvo nuvaryti į Virvytės pakrantę, kur stovėjo Kagantono malūnas (maždaug už 300 metrų nuo kelio į Telšius, prie jau paruoštos duobės). Tada po keturis nuogus varė prie duobės ir šaudė. Iš viso sušaudė apie 70–80 (80–85 [14]) žydų vyrų [50, 65–66; 56].

LYA yra išlikęs Telšių rajono masinių žydų žudynių, įvykdytų 1942 metais Tryškiuose, vietos nustatymo aktas Nr. 80 [55], kuriame teigiama, kad komisija nustatė, jog *prie Virvytės upės, 25 km nuo Telšių ir 300 m nuo vieškelio Tryškiai–Telšiai, 1942 m. vasarą* [1941 m. vasarą. – *Aut.*] *čia buvo hitlerininkų sušaudyti žydų tautybės piliečiai.* Akte rašoma: *Paminklo žudynių vietoje nėra.*

Žydų moterų ir vaikų žudynės. Sušaudžius vyrus, moterys ir vaikai buvo toliau laikomi tvarte. Iš jų buvo atimti pinigai ir visos vertybės. Alkanos ir silpnos jos vaikščiojo ratu tvarto viduje. Kai moterys teiraudavosi apie vyrų likimą, joms buvo sakoma, kad vyrai dirba ir netrukus grįš namo.

Po 2–3 savaičių [50, 66], 1941 m. rugpjūčio pradžioje [56], moterims buvo pasakyta, kad jos galės nuvykti pas vyrus, bet iš tikrųjų buvo nugabentos į Gruzdžius ir ten turėjo būti atvirame lauke, be jokios pastogės nuo deginančios saulės, vėjo ar lietaus.

Po savaitės, rugpjūčio viduryje [56], moterys buvo atgabentos į Žagarės getą ir 1941 spalio 2 d. (11 Tishrei, 5702) nužudytos miesto parke (Naryškino parkas) kartu su 3000 žydų iš Žagarės ir aplinkinių miestelių [50, 66].

Spaudoje pasitaiko ir klaidinančios informacijos, kaip pavyzdį pateiksime Viktoro Kazėno straipsnį „Žmogaus kraujas – ne vanduo": *Tačiau dauguma jų* [žydų – *Aut.*] *iš visų rajonų vietovių buvo gabenami į Rainius ir Gerulius* [13]. Žydės iš Tryškių išgabentos į Žagarę.

Žydų žudynių vietos. *MŽL* [32, 405] rašoma, kad Tryškių miestelio žydai sušaudyti vienoje vietoje – 1941 m. liepą prie Virvytės sušaudyta 40–70 vyrų, o moterys ir vaikai nuvežti į Žagarę ir sušaudyti kartu su kitų valsčių žydėmis. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [24, 33] taip pat nurodo šias dvi vietas.

Paminklas. Tryškių miestelyje reikėtų važiuoti Klaipėdos gatve iki galo. Ties tiltu per Virvytę yra Džanerio stulpas. Už 50 metrų – žydų žudynių vieta. Čia pastatytas paminklas, užrašai dingę.

Užvenčio valsčius

Užventis (žyd. *Užvent*) – miestas Kelmės rajone, abipus Ventos, už 25 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Kelmės, Žemaičių aukštumos rytinėje pašlaitėje. Užventyje kurį laiką gyveno ir kūrė Žemaitė, darbavosi Šatrijos Ragana, netoli Užvenčio gimė žinomas lietuvių atgimimo veikėjas Povilas Višinskis. Užvenčio dvaras ir jo kultūrinis bei dvasinis gyvenimas 1922 m. aprašytas Šatrijos Raganos apysakoje *Sename dvare*.

Užvenčio žydų gyvenimas plačiai aprašytas *JEW* [57]. Tarp dviejų pasaulinių karų Užventyje kūrėsi įvairios įstaigos. Atsirado parduotuvių, lentpjūvė, malūnas ir mažų gamyklėlių: alkoholio, plytų. Dauguma čia įsikūrusių žydų gyveno iš smulkiosios prekybos ir amatų, beveik kiekviena šeima turėjo taip pat pagalbinį ūkį su nedideliu sodu ir laikydavo karves. Ilgainiui gerai organizuota bendruomenė pastatė sinagogą, rabino namą, įsteigė Beit midrašą (maldos namus, kuriuose buvo skaitomi ir Talmudo

skyriai) ir Talmud-Torą (žydų pradžios mokyklą). Mieste taip pat atsirado religinių ir socialinių institucijų, kokias tuo metu turėjo ir kiti miestai.

Po Pirmojo pasaulinio karo, nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu, žydų mieste gerokai sumažėjo.

1931 m. žydams priklausė Užvenčio odų įmonė, spirito gamykla, audinių, metalo, darbo įrankių, šildymo medžiagų parduotuvės. Žydui A. Cvikui priklausė du keleiviniai autobusai. 1937 m. mieste dirbo aštuoni žydų amatininkai: trys siuvėjai, du batsiuviai, skardininkas, mėsininkas ir kiti. 1939 m. mieste buvo 17 telefono abonentų, iš jų šeši priklausė žydams.

1939 m. birželį Užventyje kilo didelis gaisras, kuris labiausiai paliėtė žydus: sudegė sinagoga, Beit midrašas, Talmud-Tora, rabino namas ir penki gyvenamieji namai. Apie 30 šeimų smarkiai nukentėjo. Įtarta, kad tai buvo antisemitinis išpuolis.

1940 m. Užventyje buvo apie 1300 gyventojų [23, 461]. Kitais duomenimis, 1940 m. iš 900 Užvenčio gyventojų 100 buvo žydai (11%) [57]. 1941 m. Užvenčio valsčiuje gyveno 30 žydų šeimų [50, 66].

Sovietams okupavus Lietuvą, Užventyje, kaip ir visame krašte, daugumą žydų įmonių ir parduotuvių buvo nacionalizuotos, sionistinių organizacijų veikla nutraukta, mokyklos hebrajų kalba uždarytos.

Žydų persekiojimų pradžia. 1941 birželio 22 d. Vokietijai įsiveržus į Sovietų Sąjungą, daug žydų pabėgėlių atvyko į Užventį iš netoliese esančių vietovių, pavyzdžiui, Kražių ir Kelmės. Tarp jų buvo ir keli rabinai. Maždaug tuo pačiu metu žydai bandė pabėgti į Sovietų Sąjungos gilumą, tačiau tik nedaugeliui pasisekė pasiekti tikslą.

Vokietijai okupavus Lietuvą, Šiaulių apskrityje (Užventis priklausė Šiaulių apskričiai), kaip ir kitose Lietuvos apskrityse, prasidėjo visuotiniai ir žiaurūs žydų persekiojimai. Iš žydų buvo atiminėjamos pilietinės teisės, jie buvo uždaromi į laikinąsias izoliavimo vietas – getus, žudomi.

Užvenčio apylinkėse susitelkusio lietuvių partizanų būrio organizatoriai ir vadai buvo Vilius Prancūzevičius (vėliau tapęs Užvenčio valsčiaus viršaičiu) ir advokatas, atsargos leitenantas Romualdas Kolokša [50, 66]. Būriui priklausė apie 50 aktyvesnių partizanų. Pirmosiomis okupacijos dienomis partizanai suėmė ir sušaudė 17 sovietinių aktyvistų [50, 66]. Šis būrys aktyviai dalyvavo ir šaudant žydus ne tik Užventyje, bet ir Šaukėnuose; kartu su kitais dalyvavo sunaikinant Žagarės getą. Po karo sovietų saugumas suėmė apie 20 Užvenčio būrio narių. Jie buvo nuteisti įvairiomis bausmėmis (kai kurie net mirties bausme).

Žydų vyrų žudynės. Gan plačiai vykusias žydų žudynes Užventyje aprašė Arūnas Bubnys straipsnyje „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas" [50, 66–67].

1941 m. birželio 24 d. vokiečiai pasirodė Užventyje, tačiau iš tikrųjų miesto kontrolė buvo perduota vietos lietuvių nacionalistams. Apie tris savaites žydai buvo terorizuojami, mušami, apiplėšiami, žeminami, verčiami dirbti pačius bjauriausius darbus.

1941 m. liepos pradžioje [50, 64], vokiečių valdžiai įsakius, visi Užvenčio žydai baltaraiščių buvo suimti ir uždaryti miestelio pakraštyje, buvusioje spirito varyklos salyklinėje netoli Smilgevičiaus dvaro [20; 60]. Dieną žydai buvo varomi gatvių šluoti, išviečių valyti, o nakčiai uždaromi salyklinėje; čia būdavo prileidžiama vandens, ir jie, iki kelių stovėdami vandenyje, miegojo [43, 161–164]. Suimtųjų stovyklos komendantu buvo paskirtas Užvenčio partizanų būrio vado pavaduotojas Juozas Čepauskas.

1941 m. liepos 30 d. [60] Užvenčio partizanai Želvių miške (maždaug už 2 kilometrų nuo miestelio) iškasė didelę duobę, o liepos 31 d. [50, 66] iš Šiaulių į Užventį atvyko keli vokiečių saugumo policijos karininkai. Jie ėmė vadovauti egzekucijai. Užvenčio partizanų būrio nariai sunkvežimiu ir vežimais nuvežė žydus, daugiausia senelius, moteris ir vaikus, į Želvių mišką (Pašilvės miškelį, prie Užvenčio–Kelmės vieškelio) [43, 161] ir perdavė šaudytojų komandai. Žydus šaudė 17 Užvenčio būrio narių ir keli vokiečių gestapininkai.

Kaip buvo šaudomi žydai, pateikiame vieno žudiko pasakojimą iš Vaclovo Rimkaus knygos *Kelmės kraštas*: *Aš betarpiškai dalyvavu juos sušaudant. Prie duobės atvesdavo 7–8 žmones, ir mes juos šaudėme. Aš asmeniškai sušaudžiau tris žydus. Po to aš saugojau sušaudymo vietą* [43, 162]. Žydus sušaudžius, patys žudikai užkasė duobes – ir jiems atiteko aukų drabužiai. Kaip rašoma knygoje *Kelmės kraštas*, buvo sušaudytos Bendeto Birgelio, Joškio Dambės, Berelio Fridmano, Colo Grolmano, Geršino Kelmano, Abraomo Levino, Mendelio Šepso, Zlotės Zinderienės ir kitos šeimos [43, 314].

Neaišku tik, kodėl Rimkus [43, 161] rašo, jog žydus išvežė į Pašilvės miškelį (prie Užvenčio–Kelmės vieškelio) ir, prižiūrint dviems vokiečių karininkams, 1941 m. liepos 15 d. sušaudė.

Beje, baltaraiščiams buvo suruoštos vaišės, paskui, tą pačią dieną, apie 20 Užvenčio būrio narių su naciais nuvažiavo į Šaukėnus ir ten sušaudė suimtus vietinius žydus [50, 64] (žr. Šaukėnų valsčius).

1941 m. rugpjūtį Užvenčio būrys du kartus važiavo į Šiaulius ir dalyvavo vietos žydų konvojavime, saugojime ir šaudyme Bubių miške [50, 67] (žr. Bubių valsčius).

Kitų Užvenčio žydų likimas. Kiti žydai (kelios grupės darbingų žydų) buvo pervežti iš Užvenčio į Žagarę [57]. Jų likimas buvo toks pats kaip ir kitų: 1941 m. spalio 2 d. visi nužudyti kartu su aplinkinių miestelių žydais.

Kai kurie, gelbėdamiesi nuo fašistinio košmaro, priėmė katalikų tikėjimą ir tikėjosi išlikti gyvi. Tačiau neilgam. Po kelių mėnesių, 1941 m. gruodžio 8 d., Pašilvės miškelyje (Želvių miške) buvo sušaudyti paskutiniai apie 20

persikrikštijusių Užvenčio žydų [50, 67]. Knygoje *Kelmės kraštas* aprašomas vienas iš sušaudymo epizodų: *Prie duobės krašto buvo pastatyta Cilė Olšvangienė su penkiais klykiančiais mažamečiais vaikais. Budelis, čiupęs už kojyčių, mažylius trenkė į eglės kamieną ir, sutriuškinęs jų galvytes, nusviedė į duobę, o po to paklaikusiai iš skausmo motinai pervėrė durtuvu krūtinę* [43, 162].

Žydų žudynių vietos. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [24, 34] teisingai nurodo dvi Užvenčio žydų žudynių vietas: Pašilvės miškas (1941 m. liepos 31 d., gruodžio 8 d.) ir Žagarės miesto parkas (1941 m. spalio 2 d.).

Nužudytųjų skaičius. Liudytojų parodymai apie nužudytų Užvenčio žydų skaičių labai skiriasi – svyruoja nuo 50 iki 150 žmonių. Dažniausiai minima 50–70. Kaip teigia Bubnys [50, 66], tai yra todėl, kad 1941 m. liepos 31 d. ne visi Užvenčio žydai buvo sušaudyti. Kelios grupės darbingų žydų 1941 m. vasarą išvežtos į Šiaulius ir Žagarę. Bubnys straipsnyje „Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas" [50, 66] pastebi, kad šis skaičius arti tiesos. *HLA* [8, 168] rašoma, kad sušaudyta 50–90 Užvenčio žydų. Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [23, 461] rašoma, kad Antrojo pasaulinio karo metais vokiečiai iššudė Užvenčio žydus.

LYA yra išlikęs 1965 m. birželio 7 d. aktas Nr. 9 [17], kuriame komisija nustatė, kad Pašilvės miške *1941 m. liepos mėn. ir gruodžio 8 d. čia buržuazinių nacionalistų nužudyti gyvenę Užvenčio miestelyje ir apylinkėje žydų tautybės piliečiai, viso 91 žmogus.*

Knygoje *Kelmės kraštas* [43, 161–164] rašoma, kad iš viso Pašilvės miške 1941 m. liepą ir gruodžio 5 d. sušaudytas 91 žmogus: vyrai, moterys ir vaikai.

Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija ir *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija* [58] nurodo, kad 1941 m. hitlerininkai ir vietiniai buržuaziniai nacionalistai netoli Užvenčio, Pašilvės miške, nužudė apie 100 Užvenčio gyventojų, iš jų 17 sovietinių aktyvistų. Paminklo užrašas skelbia, kad nužudyti 96 Užvenčio gyventojai.

JEW [57] rašo, kad 1941 m. liepos 30 d. (6 Av, 5701), 91 žydas, kurių dauguma buvo iš Užvenčio, kartu su rabinais sušaudyti Pašilvės miške, už 3 kilometrų į pietryčius nuo Užvenčio.

Gelbėtojai. Kalbant apie Užvenčio žydų sunaikinimą, būtina prisiminti ir tuos, kurie juos gelbėjo [57]. Išgelbėti žydų tautybės asmenį nacių okupuotoje Lietuvoje buvo įmanoma tik sutartinai ir pasiaukojamai dirbant kelių žmonių grupei.

Kolainių klebonas Polikarpas Macijauskas (ant antkapio – Maciejovskis), kartu su savo draugu Užvenčio gydytoju Petru Girbudu Antrojo pasaulinio karo metais tapo tikru žydų gelbėjimo organizatoriumi Kelmės–Užvenčio regione. Jie susitardavo su vietiniais ūkininkais, parinkdavo

atokias, medžiais apaugusias sodybas, į kurias, pasikinkęs arklį, iš Šiaulių geto žydus atveždavo Alfonsas Songaila. Kartais kunigas Macijauskas nusiųsdavo žmones pas savo brolį ūkininką Juozą Joną Macijauską, gyvenusį Pakėvukų kaime.

Kolainiuose jis išgelbėjo Basią Braudienę iš Kelmės bei dar keturias moteris, pabėgusias iš Šiaulių geto: jos buvo aprengtos vienuolių drabužiais ir slapstomos nuošaliose sodybose. Kartu su Kolainių stačiatikių dvasininku Michailu Butu Macijauskas paslėpė statomoje cerkvėje Sarą Olšvangaitę-Montvilienę ir jos vyrą. Gydytojas Girbudas, kartu su ūkininkais P. Klimu, Vl. Šleževičiumi, Songaila įrengė slėptuves, kuriose išgelbėjo dešimtis žmonių.

2005-ųjų vasarį Jad Va-Šem Teisuolių komisija paskelbė Pasaulio teisuoliais kunigą Polikarpą Macijauską (Maciejovskį) ir gydytoją Petrą Girbudą.

JEW [57] rašo, kad tik nedaugelis iš Užvenčio žydų, įskaitant seseris Rachelę ir Miriamą Davidovas, išgyveno; vienas ūkininkas jas slėpė pustrečio mėnesio, vėliau jos pasiekė Šiaulių getą. Songaila išgelbėjo nuo mirties 40 žydų [43, 163].

Regina Musneckienė straipsnyje „Pagerbti iššudyti miestelio žmonės" rašo, kad iš Užventyje tarpukariu gyvenusių apie 100 žydų, išsigelbėjo tik Leiba, Chana ir Chaja Levinai, Bencionas Kelmanas su motina ir Elijus Cvikas [34].

Paminklas Želvių miške nužudytiems žydams

Paminklai. Užvenčio žydų sušaudymo vietą rasti nesunku, nes ji yra prie Užvenčio–Kelmės kelio, Pašilvės miške, už 3 kilometrų nuo Užvenčio. Ant juodos akmeninės plokštės nubraižyta originali schema, kaip nuvykti prie paminklo. Žemaitijoje tokios nuorodos kitur nerasime: 350 metrų tiesiai, paskui 250 metrų į kairę, toliau 230 metrų vėl į dešinę.

Pasiekti paminklą galima dviem keliais. Pirmasis: važiuoti Užvenčio–Kelmės keliu apie 500 metrų iki miško pakraščio, toliau apie 350 metrų miško pakraščiu iki kelio ir Džanerio stulpo, rodančio, kad iki paminklo 230 metrų į dešinę. Antrasis: 350 metrų važiuoti nuo plento, toliau viduryje lauko keliu kairėn dar 250–300 metrų ir (nepasiekus ten esančios sodybos), sukti per laukus dešinėn miško link, važiuoti dar apie 500 metrų iki Džanerio stulpo, nuo jo dar 230 metrų žemyn nuo kalno žvyruotu miško keliu.

Čia aiškiai matyti paminklo lentų kaita: pirmasis paminklas buvo išlietas iš betono ir ant jo lietuviškai užrašyta, kad čia žuvo 96 užventiečiai.

Vėliau iš metalo nukaldintos trys lentelės su tekstu lietuvių, hebrajų ir jidiš (idiš) kalbomis: *Čia 1941 m. liepos mėn. ir gruodžio mėn. 8 d. nacistiniai budeliai ir jų talkininkai nužudė Užventyje ir jo apylinkėse gyvenusius žydus – jų buvo 96.* Metalo vagims pavogus šias lenteles, atstatytas užrašas tik lietuvių kalba: *Šioje vietoje 1941 m. liepos ir gruodžio mėn. nacistai ir jų talkininkai nužudė 96 Užvenčio žydus.*

Kaip rašo *JEW* [57], ilgą laiką po to, kai žydai buvo nužudyti, aplinkiniai gyventojai ateidavo į masinių žudynių vietą ieškoti vertybių bei auksinių dantų. Tai tęsėsi ir po karo, taip pat sovietmečiu. Išlikusių žydų bendruomenės narių pastangų dėka dalies aukų kaulai buvo perkelti į Vilnių. Tai atsispindi akte Nr. 9 [18], kur nurodyti liudytojai, kurie *1955 m. rudenyje dalyvavo atkasant žydų palaikus. Cvikas Elija, Išo, Abromas ir kiti savo giminės palaikus iš bendro sušaudytųjų kapo išėmė ir išsivežė į Vilnių perlaidojimui.*

Antroji duobė, kurioje atgulė 1941 m. gruodžio 8 d. 18 holokausto aukų, palikta.

2010 m. Volio Levino iniciatyva atidengtas naujas paminklinis akmuo žydų žudynių vietoje Želvių miške [34]. Nacių metais buvo iššudyta visa jo giminė, pagal archyvinius dokumentus, gyvenusi Užventyje nuo XVII a. pabaigos. Į paminklo atidarymo ceremoniją atvyko ir Jungtinių Amerikos Valstijų ambasadorė Anne E. Derse, kraštietis, holokausto tyrėjas prof. Alfonsas Eidintas, Izraelio ambasadoriaus Lietuvoje ir Latvijoje pavaduotoja Liat Wexelman, Kelmės rajono meras K. Arvasevičius ir rajono Tarybos narys P. Beresnevičius, Užvenčio seniūnas Kostas Virbalas ir kiti garbingi svečiai. Paminklo atidengimo ceremonijoje dalyvavo ir žydų bendruomenės atstovų iš Lietuvos ir Izraelio – Levinų, Kelmanų, Cvikų šeimų palikuonys. Naujasis paminklas pastatytas šalia senojo, taip išlaikyta ir holokausto vietos istorinė praeitis. Naujajame paminkle užrašai hebrajų ir lietuvių kalbomis identiški: *Geru žodžiu paminės jus Dievas tarp pasaulio teisuolių. Menant vyrus, moteris ir vaikus, Užvenčio ir jo apylinkių gyventojus, šioje vietoje nužudytus nacių ir jų vietinių bendrininkų 1941 m. liepos 30 d. ir 1941 m. gruodžio 8 d. Tesiilsi jūsų šventos sielos ramybėje.*

Užventyje holokausto paminklu rūpintis tenka vietos seniūnui Virbalui, nes žydų miestelyje nebeliko. Jie čia retsykiais atvyksta tik pagerbti ir prisiminti iššudytų tautiečių. Seniūnui padeda mokyklos istorijos mokytojai Jūratė Maziliauskienė bei Nemira Rimdeikienė. 2012 m., pagerbiant holokausto aukų atminimą, rugsėjo 23 d. Šatrijos Raganos gimnazijos mokiniai sudėjo iš akmenų menorą – septynšakę žvakidę, kokioje Šventyklos laikais buvo deginamos alyvuogių aliejus [61]. Menora yra vienas seniausių judaizmo simbolių, tačiau po Šventyklos sugriovimo prarado liturginę funkciją. Istorikas Juozapas Flavijus teigė, kad romėnai Antrosios šventyklos menorą išgabeno į Romą, kur ji buvo saugoma iki barbarų užkariavimų. Tora sako, kad Dievas perdavė Mozei menoros formą. Menora vaizduojama Izraelio valstybės herbe.

Žydų papročiu menora yra saugoma kaip priminimas apie Jeruzalės šventyklą, bet žvakutės nėra deginamos. Kai kada septynšakė menora yra painiojama su devynšake Chanukos menora, kuri primena žydų pergalę prieš Sirijos graikus, ir žvakutės čia uždegamos tam tikra tvarka.

***

1941 m. liepos 31 d. Pašilvės miškelyje (Želvių miške) sušaudyti Užvenčio žydai.

1941 m. spalio 2 d. dalis Užvenčio žydų sušaudyti Žagarėje, miesto parke, kartu su aplinkinių miestelių žydais.

1941 m. gruodžio 8 d. Pašilvės miškelyje (Želvių miške) sušaudyti paskutiniai apie 20 persikrikštijusių Užvenčio žydų.

Vaiguvos valsčius

Vaiguvos (žyd. *Vaigeve*) bažnytkaimis yra šiaurvakarinėje Žemaitijos dalyje, netoli Knituvos upelio (dešiniojo Ventos intako), šalia Kelmės–Užvenčio kelio, už 11 kilometrų nuo Užvenčio, ir maždaug už 55 kilometrų nuo Šiaulių [23, 465].

Vaiguvos žydų gyenimas ir žūtis aprašyta Stanislovo Buchavecko straipsnyje „Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m." [5, 331–356] ir *JEW* [59].

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Vaiguvos žydai gyveno iš prekybos ir amatų, daugiausia buvo siuvėjų. Siuvėjas dirbdavo visą savaitę netoliese esančiuose kaimuose, o šeštadienį (per šabą) grįždavo namo. 1921 gaisras sunaikino 22 žydų namus.

Tarpukariu dauguma Vaiguvos žydų ūkininkavo. 1923 m. Vaiguvoje gyveno 389 gyventojai, iš jų 118 žydų (30%) [23, 465; 57]. Alfonsas Eidintas [5, 337] pateikė kitus duomenis: 1923 m. iš 813 miestelio gyventojų 137 buvo žydai. Dar 46 gyventojai buvo įsikūrę Vaiguvos dvaro sodyboje.1931 m. miestelyje buvo dvi žydų parduotuvės: viena – maisto produktų, antroji – tekstilės. 1937 m. darbavosi keturi žydų amatininkai: du siuvėjai, kepėjas ir mėsininkas.

1940 m. valsčiaus žydai [5, 337] turėjo du malūnus, kelias kitas įmones ir parduotuves. Buvo dar ir kitų žydų amatininkų bei samdomų darbininkų. Miestelyje stovėjo sena sinagoga. Pirmąsias bendrojo lavinimo žinias berniukai įgydavo joje, o toliau mokydavosi Kelmės konfesinėje mokykloje. Mergaitės buvo lavinamos namie ir pradžios mokykloje lietuvių dėstomąja kalba.

Lietuva nuo 1940-ųjų vasaros buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Žydams priklausiusios parduotuvės nacionalizuotos, sionistinės ir jaunimo organizacijos uždarytos.

1941 m. vasarą Vaiguvos žydų bendruomenę sudarė mažiau nei šimtas asmenų. Eidintas teigia, kad Vaiguvoje gyveno apie 10 žydų šeimų ir apie 70 žmonių, tačiau su vaikais galėjo būti iki 85–90 žmonių [5, 346].

Žydų žudynės. Praėjus kelioms dienoms po to, kai 1941 m. birželio 22 d. kilo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karas, vokiečiai užėmė Vaiguvą. Valdžią iš karto perėmė lietuvių baltaraiščiai ir pradėjo priekabiauti prie žydų. Nors buvo gautas raštas, kad visi žydai turi būti sutelkti vienoje vietoje, tačiau tai nebuvo įvykdyta. 1941 m. birželio–liepos mėnesiais iki žudynių Vaiguvos žydai gyveno savo namuose, nors buvo ir beteisiai [5, 346].

1941 m. rugpjūčio 21 d. (*JEW* – liepos pradžioje) [59] vakare žydai iš namų buvo suvaryti į sinagogą. Nebuvo leista nieko pasiimti. Čia jie buvo laikomi baisiomis sąlygomis, be maisto ir vandens.

JEW [59] rašo, kad 1941 liepos pabaigoje žydai perkelti kažkur netoli Kelmės, tačiau Buchaveckas [5, 346–347], išsamiai nagrinėjęs Kelmės ir Vaiguvos valsčių žydų bendruomenių likimą, rašo, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje vieną vakarą visi žydai suvaryti į sinagogą, o jau kitos dienos rytą išvežti į Pušyną ir sušaudyti.

JEW [59] ir Buchaveckas [5, 346–347] skirtingai nurodo žydų žudynių dieną. *JEW* rašo, kad 1941 m. liepos 29 d. (5 AV, 5701) visi Vaiguvos žydai, kartu su Kelmės žydais nužudyti Pušyne esančiuose smėlio karjeruose. Buchaveckas, išnagrinėjęs archyvuose esančius apklausos protokolus, teigia, kad pirmosios masinės Kelmės žydų žudynės įvyko 1941 m. liepos 29 d., o antrosios (žr. Raseinių apskrities Kelmės valsčius) – 1941 m. rugpjūčio 22 d., kai kartu sušaudyti ir Vaiguvos žydai.

Buchaveckas [5, 346–347] išsamiai aprašo ir Vaiguvos žydų žūtį.

1941 m. rugpjūčio 22 d. apie 70 žydų vyrų, moterų ir daugiau kaip keturiolikos metų jaunuolių, mobilizuotomis aštuoniomis ar dešimčia ūkininkų pastočių išvežti Kelmės link, tiesiog į žudynių vietą. Vyresniojo sargybinio pareigas ėjo Kostas Vaidila. Žydams, vadeliotojams ir konvojuotojams buvo pasakyta, kad žydai vežami į darbus.

Neprivažiavus Kelmės, pastotes pasitiko du Kelmės baltaraiščiai ir pasiuntė vaiguviškius keliuku arčiau šaudymo vietos, prie žvyrduobių. Likus ne mažiau kaip kilometrui iki žudynių vietos, Vaiguvos žydai buvo išlaipinti iš vežimų, atimti jų daiktai, iš dalies nurengti. Atlydėjusiems Vaiguvos policininkams skirtas sargybinių vaidmuo. Vaiguvos baltaraiščiams teko užpilti žemėmis duobes su lavonais. Pastotininkai turėjo laukti žudynių pabaigos iki vėlyvo vakaro. Paskutinis bendruomenės rabinas Mošė Lurjė nužudytas kartu su kitais Vaiguvos žydais [59].

Vaiguvoje be tėvų likę 17 žydų vaikų iš pradžių buvo palikti prižiūrėti dviem seserims Faivelsonaitėms, tačiau 1941 m. rudens pradžioje išvežti į Žagarės getą, kur kartu su kitais vaikais 1941 m. spalio 2 d. nužudyti [5, 347; 59]. Taip okupantai likvidavo Vaiguvos miestelio žydų bendruomenę [44].

Gelbėtojai. Spaudoje pasirodė daug straipsnių apie Mariją Rusteikaitę (1892–1949) [9; 35, 2; 4; 63], Dievo Apvaizdos seserų kongrecijos įsteigėją, kuri Antrojo pasaulinio karo metais Vaiguvoje išgelbėjo penkiolika žydų. Bronislavos Zaleckienės straipsnyje „Tarnavimas visuomenei – tarnavimas Dievui" neteisingai nurodyta, kad Rusteikaitė gelbėjo žydus Varšuvoje [63]. Iš tikrųjų ji gelbėjo žydus Vaiguvoje. Pagalbos prašančiuosius žydus laikė dvaro rūsiuose, o vieną moterį ir jos dukrą aprengė vienuolių drabužiais. Už žydų gelbėjimą Rusteikaitei po mirties skirti garbingi Lietuvos ir Izraelio valstybiniai apdovanojimai.

Vatikanas Mariją Rusteikaitę paskelbė Dievo tarnaite [9; 35; 63].

Paminklai (pav. žr. prie Raseinių apskrities Kelmės valsčiaus). Nužudytiems Vaiguvos žydams, kartu su nužudytais Kelmės žydais pastatytas paminklas Paverpenio kaime (žr. Raseinių apskrities Kelmės valsčius).

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus duomenimis, žydų žudynių vieta ir kapas yra *Kelmės sen., Paverpenio k. ŠV dalis, 0,8 km į ŠR nuo Šiaulių–Naudvario ir Kelmės–Verpenos kelių kryžkelės, 0,56 km į PR nuo Šiaulių–Naudvario kelio* [33].

***

1941 m. rugpjūčio 22 d. prie Kelmės sušaudyti iš Vaiguvos pastotėmis atvežti apie 70 žydų.

1941 m spalio 2 d. Žagarėje sušaudyti 17 Vaiguvos žydų vaikų.

Literatūra

1. Aring P. G., *Kai vaikai klausia: Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1998.
2. Bubiai (Šiauliai), in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Bubiai_%28Šiauliai%29.
3. Bubnys A., Šaukėnai, in *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002, p. 64.
4. Bubnys A., Šiaulių miesto ir Šiaulių apskrities žydų likimas, in *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
5. Buchaveckas S., Kelmės ir Vaiguvos žydų bendruomenės ir jų žūtis 1941 m., in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
6. Damulis R., Krauju aplaistyta ramybė, *Vienybė*, nr. 62 (4864), 1989, gegužės 25.
7. Ekshumuotų lavonų teismo medicinos tyrimo aktas Nr. 3, 1967 m. birželio 30 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47542/3, t. 5.
8. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudarė M. Jakulytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
9. Jalianiauskienė V., Gelbėjusi sielas ir gyvybes, *Panevėžio balsas*, nr. 187 (15308), 2012, rugpjūčio 21.

10. Javnaitės M. laiškas, saugomas Valstybiniame Vilniaus Gaono žydų muziejuje. Laiško kopiją perdavė Anna Bagatyriova.
11. Jončas V., Žmogžudystė Vėlinių dieną, *Šiaulių kraštas*, nr. 61 (77), 1991, gegužės 24.
12. JOS *Calendar Conversion*, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/jos/josdates.htm.
13. Kacas N., *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas*, Kaunas: UAB „Judex", 2001.
14. Kazėnas V., Žmogaus kraujas – ne vanduo, *Telšių laikraštis*, nr. 124 (6242), 1989, spalio 14.
15. Kelmės krašto muziejaus direktoriaus pavaduotojo Rimanto Servos 2013 m. liepos 19 d. laiškas, Kelmės krašto muziejus.
16. Kelmės rajono laikraštis *Kelmės kraštas*, 2002, lapkričio 6, p. 3.
17. Kelmės rajono, Kelmės miesto ir apylinkių, ir Šaukėnų apylinkės žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos 26 d. Kelmės mieste (Kelmės tarybinio ūkio ribose apie 2 km į šiaurę nuo Kelmės centro) vietos [nustatymo] aktas Nr. 5 (28), 1965 m. rugsėjo 27 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
18. Kelmės rajono, Užvenčio miesto ir apylinkės, žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos ir gruodžio 8 d., Pašilvės miške vietos nustatymo aktas Nr. 9. Kelmės raj. Pašilvės miškas, 1965 m. birželio 7 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
19. Keturių liudytojų (Berelio Gutmano, Tėvijos Rabinovičiaus, Chackelio ir Kalmano Zakų) 1964 m. rugsėjo 20 d. raštas, saugomas Kelmės krašto muziejuje.
20. Kurliandčikas Š., Pavardės, kurias turi žinoti visi, in *Ir be ginklo kariai*, sudarė S. Binkienė, Vilnius: Mintis, 1967.
21. Kuršėnai (Kurshan), in *JEW*, *Protecting Our Litvak Heritage (p. 108–129)*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_108.html.
22. Kurtuvenai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00567e.html.
23. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
24. Levinsonas J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
25. LYA, f. K-1, ap. 45, b. 22743/3.
26. LYA, f. K-1, ap. 45, b. 22743/3.
27. LYA, f. K-1, ap. 45, b. 898.
28. LYA, f. K-1, ap. 45, b. 16732.
29. LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
30. Lipšicas L., Šiaulių getas, 1941 m. liepos 18–1944 m. liepos 24, in *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
31. Lukšienė S., Žydai šaukėniškių atminty, *Mūsų kraštas*, 1999, nr. 11.
32. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
33. Masinių žudynių vietos, in *Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus*, http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=248.
34. Musneckienė R., Pagerbti išžudyti miestelio žmonės, *Šiaulių kraštas*, 2010, rugsėjo 4; Šarauskas N., Išskirtinis JAV ambasadorės interviu, *Kelmiškiams*, nr. 35 (118), 2010, rugsėjo 3; Šarauskas N., Holokausto aukų atminimo įamžinimas Želvų miške, *Kelmiškiams*, nr. 35 (118), 2010, rugsėjo 3.
35. Musneckienė R., Vaiguvoje paminėtas Marijos Rusteikaitės jubiliejus, *Krašto žinios*, nr. 61 (357), 2012, rugpjūčio 14.
36. Muturas A., Rozga L., Žydų likimo vingiais, in *Papilė*, d. 1, Vilnius: Versmė, 2004.
37. *Papilė*, d. 1, vyr. red. V. Girininkienė, Vilnius: Versmė, 2004.
38. *Papilė*, d. 2, 3, vyr. red. V. Girininkienė, Vilnius: Versmė, 2006.

39. Papile, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00470.html.
40. Pasiause, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00508b.html.
41. Raudenai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00624b.html.
42. Rukšėnas A., Papilės valsčius pirmaisiais vokiečių okupacijos 1941-ųjų metų mėnesiais, in *Papilė*, d. 3, vyr. red. V. Giriniknienė, Vilnius: Versmė, 2006, p. 469.
43. Rimkus V., Nacistinės Vokietijos okupacija, in *Kelmės kraštas:* [straipsnių rinkinys], ats. sekretorius A. Krutkevičius, Vilnius: Atkula, 1997.
44. Rimkus V., Vaiguva, in *Kelmės kraštas*: [straipsnių rinkinys], Vilnius: Atkula, 1997.
45. Rozgos L. 2014 m. balandžio 22 d. elektroninis laiškas, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
46. Šaukėnai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania5/lit5_178.html.
47. Šaukėnai, in *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 10, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1983.
48. Šaukėnai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1971.
49. Šiaulių apskrities istorija, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Šiaulių_apskrities_istorija.
50. *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
51. *Šiaulių miesto istorija 1940–1995 m.*, sudarė J. Sireika, Šiauliai: Saulės delta, 2007.
52. Šidlauskas A., Fašistinių žudikų pėdsakais, *Raudonoji vėliava*, 1960, spalio 29.
53. Šutinienė I., Žydai ir holokaustas Papilės gyventojų atmintyje, in *Papilė*, d. 1, Vilnius, Versmė, 2004.
54. Tamošaitis R., Kiriliauskas J., Kuršėnų miesto žydų istorija, Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla, 2007.
55. Telšių raj. masinių žydų tautybės [žmonių] žudynių, įvykdytų 1942 metais Tryškiuose, vietos nustatymo aktas Nr. 80, Tryškiai, 1965 m. spalio 10 d., LYA, f. 3377, ap. 58.
56. Tryskiai (Trishik), in *JEW*, *Protecting Our Litvak Heritage (p. 341–350)*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_341.html.
57. Uzventis, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00117.html.
58. Užventis, in *Lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 11, Vilnius, 1983; *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1941.
59. Vaiguva (Vaigeve), in *JEW*, *Protecting Our Litvak Heritage (p. 367–369)*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_367.html.
60. Viskanto V., buvusio policijos viršininko, 1967 m. liepos 1 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47542/3, t. 3.
61. Vitkus A., Bargmanas Ch., Mokinių sudėliota menora pagerbė holokausto aukas, *Kelmės kraštas*, nr. 12 (1259), 2012, vasario 11.
62. Vitkus A., Bargmanas Ch., Šaukėnų žydų bendruomenės žūtis, *Šiaurės Atėnai*, nr. 4 (1212), 2015, vasario 14.
63. Zaleckienė B., Tarnavimas visuomenei – tarnavimas Dievui, *Sekundė*, nr. 217 (4721), 2011, rugsėjo 22.
64. Žulpaitė L., Žydai Lietuvoje, in *Šiauliai*, http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/717/.

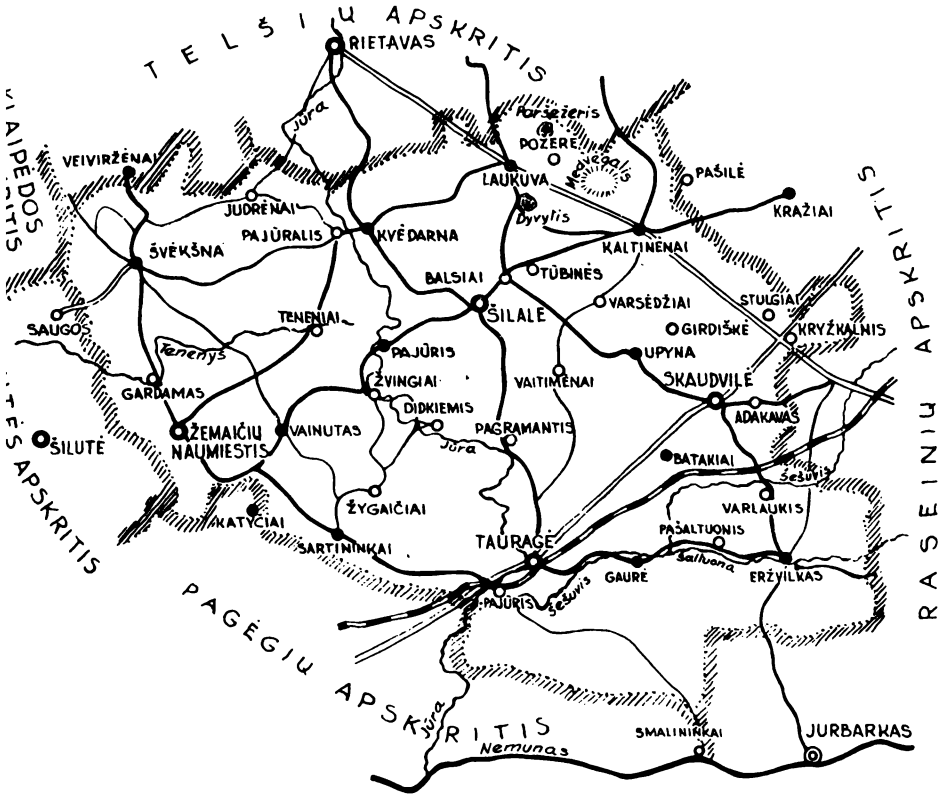

TAURAGĖS APSKRITIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkalmiai, kaimai, dvarai
- Apskrities riba
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai

Tauragės apskritis

- Batakių valsčius / 289
- Eržvilko valsčius / 294
- Gaurės valsčius / 296
- Kaltinėnų valsčius / 296
- Kvėdarnos valsčius / 298
- Laukuvos valsčius / 301
- Skaudvilės valsčius / 306

Upyna / 313

- Šilalės valsčius / 315

Pajūris / 322

- Švėkšnos valsčius / 324
- Tauragės valsčius / 333
- Vainuto valsčius / 344
- Žemaičių Naumiesčio valsčius / 353
- Žygaičių valsčius / 361

Tauragės apskrityje nužydytųjų skaičius / 361

Batakių žydų žudynių vieta / 361

Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas. Macikų darbo stovykla / 362

Žydų žudynės Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio / 365

Žydų žudynės Tūbinių miške / 366

Ulmo teismo procesas / 370

Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos ataskaita apie žudynes Tauragės apskrityje / 371

Literatūra / 378

Iki Antrojo pasaulinio karo Tauragės apskritį sudarė šie valsčiai: Batakių, Eržvilko, Gaurės, Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos, Žemaičių Naumiesčio, Skaudvilės, Šilalės (su Upyna ir Pajūriu), Švėkšnos, Tauragės, Vainuto ir Žygaičių. Žemaičių Naumiesčio, Švėkšnos ir Vainuto valsčiai tarpukariu buvo glaudžiai susiję su Šilutės apskrities žydų žudynėmis. Nepaisant to, šie valsčiai bus aptariami čia, prie Tauragės apskrities.

Dabar Tauragės apskrities valsčiai įeina į keleto rajonų sudėtį: Tauragės rajonui priklauso Batakių, Gaurės, Skaudvilės, Tauragės, Žygaičių valsčiai, Jurbarko – Eržvilko, Šilalės – Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos, Šilalės, Vainuto, Šilutės – Žemaičių Naumiesčio, Švėkšnos. Tauragės apskričiai priklausė ir Tauragės miestas.

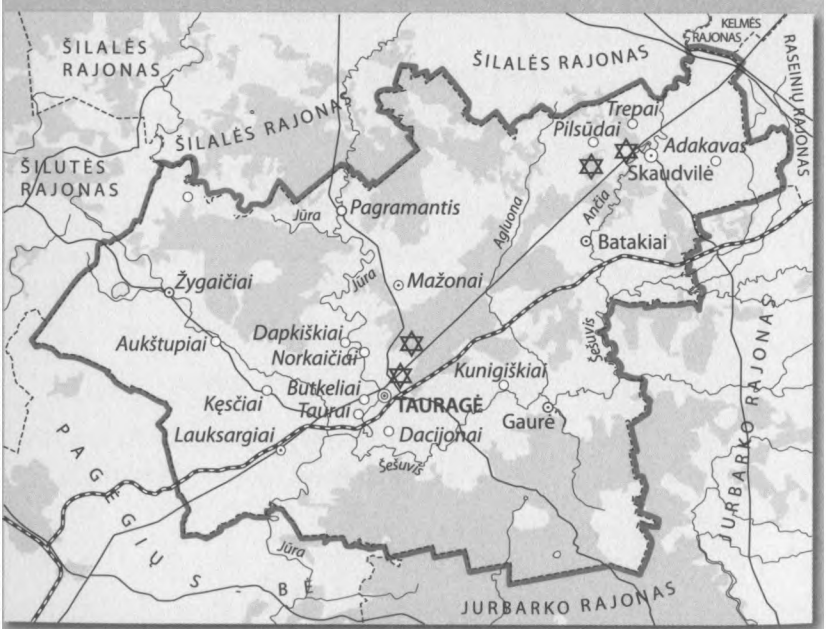

Dabartinės Tauragės rajono ribos su holokausto paminklais

Batakių valsčius

Batakių miestelis įsikūręs Ančios (Šešuvies dešiniojo intako) dešiniajame krante, už 18 kilometrų į šiaurės rytus nuo kelio Ryga–Tilžė, už 6 kilometrų į pietvakarius nuo Skaudvilės.

Tarpukariu Batakiai buvo seniūnijos centras. Miestelyje gyveno nedaug žydų; kai kurie iš jų vertėsi žemės ūkiu; keletas užsiėmė smulkiu verslu. Prie miestelio esantis malūnas priklausė žydui S. Mendeliui. Batakiuose buvo sinagoga. 1939 m. miestelyje buvo 12 telefonų, vienas priklausė žydui. 1940 m. miestelyje gyveno apie 260 gyentojų, iš jų apie 10 žydų šeimų [5].

Batakių žydų žudynės. Jau pirmąją ar antrąją SSRS ir Vokietijos karo dieną vokiečių kariuomenė įžengė į Batakius. Netrukus prasidėjo akcijos prieš žydus [5].

Remdamiesi šaltiniais [5; 14; 33, 209] bei po karo Ulme, Vokietijoje, vykusio Tilžės gestapo teismo proceso protokolais (*HLA* [33, 209], taip pat knyga *KZ-Verbrechen vor deutschen Gerichten* [58], kurioje liudytojai pasakoja, kaip buvo nužudytos Batakių žydės, sudarėme žydų žudynių eigą.

Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus internetiniame puslapyje prie straipsnio „Masinių žudynių vietos" [86] rašoma, kad 1941 m. liepos 24–25 d. nužudyti septyni vyrai (žydai tekste neišskirti) prie pabūklo ar aviacijos sviedinio išmuštos duobės; sušaudytųjų kūnai sumesti į 6,5 × 5,5 metro bei apie 0,5 metro gylio duobę ir užversti storu žemės sluoksniu. Niekur kitur liudijimų apie šį įvykį neradome, todėl gali būti, kad čia nužudyti tik sovietiniai aktyvistai. Sušaudymo vietos Kultūros paveldo registre numeris Nr. 1100: *Žydų žudynių vieta ir kapai: Batakių sen.,15 m į PR nuo* [senojo. – *Aut.*] *Skaudvilės–Batakių kelio, Tauragės miškų urėdija, Skaudvilės g-ja, 84 kv., Gryblaukio miškas (nepažymėta paminkliniu akmeniu), Batakių, Eržvilko, Skaudvilės gyventojai* [86]. Dabar šioje vietoje pastatytas paminklas.

Batakių vyrai nužudyti anksčiau už moteris (kaip beveik visada), tačiau jų žudynių vieta ir laikas nežinomi. Viena iš versijų, kad taip pat Batakiuose arba Gryblaukyje.

1941 m. rugsėjo 6 d. Tauragės apskrities viršininkas Vladas Mylimas išleido įsakymą, visus apskrities žydus izoliuoti vienoje vietoje [81, 69; 83, 277]. Tauragės apskrities valsčių moterys ir vaikai buvo suimti lietuvių pagalbinės policijos bei Lauksargių pasienio policijos sargybos gestapininkų ir suvežti į Batakių geležinkelio stoties sandėlius šalia miestelio, kur stovėjo

trys sovietų kariuomenės nebaigti statyti namai. Čia buvo apgyvendinti keli šimtai žydų moterų ir vaikų ne tik iš Batakių, bet ir iš šalia esančių Upynos ir Skaudvilės miestelių bei pabėgėliai iš kitų vietų. Kalinius saugojo lietuvių pagalbinė policija [33, 209].

LYA esančiame LKP(b) Tauragės apskrities komiteto surašytame akte [9] teigiama: [...] *kada buvo masiniai šaudymai prieš tai į Batakių valsč. buvo atvežta iš Skaudvilės ir Eržvilko valsčių į Batakių valsčiuje esamus barakus prie geležinkelio stoties apie 1150 Tarybų Sąjungos piliečių, kurie buvo iš kitų valsčių, į Batakių valsč. sušaudytųjų skaičių neįtraukti.*

Dainotas Habdangas rankraštyje mini Gerviečių stovyklą (getą) (Gerviečių kaimas yra netoli Batakių), kur buvo laikomos žydės [28]. Šioje stovykloje niekas jų akylai nesaugojo, tačiau žydės net nemėgino bėgti. Autorius rašo: *Nebėgo, matyt, dėl kelių priežasčių: arba neturėjo kur bėgti, arba daugelis žydžių netikėjo, kad jas ir vaikus nužudys. Kai kurios žydės netgi manė, kad lietuviai, norėdami pasisavinanti jų turtą, jeigu jos pabėgtų, tyčia skleidžia kalbas apie žydų žudymą. Kitos bijojo bėgti – gal čia buvo ir religinių motyvų (nuo Dievo valios nepabėgsi).*

Lauksargių pasienio policijos sargybos vadas Schwarzas pasiūlė Tilžės gestapo SS šturmbanfiureriui Hansui Joachimui Böhmei susprogdinti nebaigtus namus [33, 209], bet šis bijojo sugadinti geležinkelio stotį. Schwarzui buvo pavesta organizuoti žydų moterų ir vaikų sušaudymą.

Moterys su vaikais, kaip rašo *JEW* [5], buvo nužudytos 1941 m. rugpjūtį Batakių miške, apie 18 kilometrų nuo Tauragės ir už 5 kilometrų nuo Batakių. Kaip minėta, Tauragės apskrities viršininkas 1941 m. rugsėjo 6 d. išleido įsakymą [81, 69; 83, 277–279] visus apskrities žydus izoliuoti vienoje vietoje, tada žydai ir buvo suvaryti į Batakius (stovyklą, getą). Tik vėliau sušaudyti. Taigi žudynių data – 1941 m. rugsėjo pradžia, t. y. po rugsėjo 6 dienos.

Dar tiksliau rašo *Vikipedija* [89]: *1941 m. rugsėjo 8 d. greta Mažintų kaimo, Gryblaukio miške, apie 60 metrų nuo Skaudvilės–Batakių kelio, lietuvių baltaraiščiai ir nacių budeliai iššaudė apie 1800 Skaudvilės, Gaurės ir Batakių žydų, daugiausia moterų ir vaikų.*

Straipsnyje „Masinių žudynių vietos" [86] rašoma, kad *1941 m. rugsėjo 8 d. Gryblaukio miške nužudyta 1800 moterų ir vaikų iš Skaudvilės, Gaurės, Batakių ir apylinkių gyventojų* (Kultūros paveldo registro vertybės numeris Nr. 199).

Dabar jau galime tiksliai pasakyti, kad Batakių / Gryblaukio miške žydės ir žydų vaikai iš Batakių stovyklos (geto) šaudyti ne tik 1941 m. rugsėjo 8 d., nes Eržvilko žydės ir vaikai sušaudyti rugsėjo 15 d. [5]. Tą pačią dieną sušaudytos ir Skaudvilės moterys su vaikais (apie 800 asmenų). Vadinasi, Batakių / Gryblaukio miške žydės su vaikais šaudytos ne vieną kartą: rugsėjo 8 d. (iš Batakių ir kitų valsčiaus vietų) ir rugsėjo 15 d. (iš Eržvilko ir Skaudvilės).

Tai patvirtindama *JEW* [17] rašo: *Duobės jau buvo parengtos 2 km atstumu į dešinę nuo Tauragės–Skaudvilės kelio, kur buvo jau anksčiau šimtai nužu-*

dytų. Eržvilko žydai taip pat čia buvo nužudyti. Šias duobes prisimena ir į tėvų žemę iš Izraelio atvykęs Josefas Ben Jakovas, kuriam pavyko pabėgti iš sušaudymo vietos: *Dvi ilgos ilgos duobės jau rudeniniais gvazdikais pražydusios* [103].

HLA [35, 208], taip pat Vilniaus Gaono žydų muziejaus internetiniame straipsnyje „Masinių žudynių vietos" [86] nurodytas datas, kad žydų žudynės galėjo vykti rugpjūčio pabaigoje arba rugsėjo pradžioje (už 2–3 km nuo Batakių, pelkėtoje vietoje), dabar galime patikslinti: žydų žudynės vyko 1941 m. rugsėjo 8 ir 15 dieną.

Moterų su vaikais žudynių detalės šiek tiek atsiskleidė Ulmo teismo procese prieš Tilžės gestapą, vykusiame 1958 m. [5; 58]. Žudynes vykdė gestapo pareigūnai ir lietuvių pagalbinė policija. Moterys buvo priverstos iškasti 100 metrų ilgio duobę. Prie duobės jos buvo varomos grupėmis: alkanos, ištroškusios, išsigandusios. Prieš nušaunant buvo išrengiamos. Per teisminį nagrinėjimą buvo rodoma nuotrauka, kurioje Lietuvos policininkas viena ranka velka nuogą moterį už plaukų, o kitoje laiko ginklą.

Vikipedija [23] pateikė šiek tiek kitokią informaciją. Rugsėjo pradžioje Mažintų kaimo miške buvusios iškastos trys duobės. Į šią vietą iš stovyklos suvežti vaikai ir moterys. Kruviną egzekuciją vykdę vietiniai ir iš gretimų miestelių atvykę baltaraiščiai; vokiečiai tik stebėję ir fotografavę. Budeliai buvę girti [33, 209].

Apie šį įvykį Schwarzas raportavo Böhmei, o šis raportą persiuntė RSHA ir operatyvinės grupės A vadui SS brigadenfiureriui Franzui Walteriui Stahleckeriui.

Nužudytųjų skaičius ir žudynių vietos. Batakių ir Gryblaukio miške buvo nužudyti žydės moterys, vaikai ir seniai iš įvairių Tauragės apskrities valsčių. Remdamiesi turimais duomenimis [5; 33; 82] bei archyvine medžiaga, pabandykime suskaičiuoti, kiek nužudyta asmenų ir iš kokių jie vietovių.

1945 m. kovo 16 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto akte [73] rašoma: *1945 metų kovo 16 d. Batakių valsčiaus vykd. komiteto komisija* [...] *sustatėme šį aktą tame, kad okupacijos metu Batakių valsč. iššudė vokiečių okupantai, Šilų miške* [šile. – *Aut.*], *Tarybų Sąjungos piliečių vyrų, moterų ir visokio amžiaus vaikų* ***sušaudant iš viso 75 asmenis*** [išskirta aut.] *ir išvežė į Vokietiją vyrų ir moterų virš 10 asmenų.* Šį aktą patvirtino Batakių valsčiaus vykdomojo komiteto pirmininkas, sekretorius ir nariai (vienas). Tame pačiame akte rašoma: *Kada buvo masiniai šaudymai, prieš tai į Batakių valsč. buvo atvežta iš Skaudvilės ir Eržvilko valsč. į Batakių valsčiuje esamus barakus prie geležinkelio stoties apie 1150 Tarybų Sąjungos piliečių, kurie, kadangi buvo iš kitų valsčių, į Batakių valsč. sušaudytųjų skaičių neįtraukti.*

Beje, vokiečių okupacijos metais sudarytame Tauragės apskrities Batakių valsčiaus žuvusių gyventojų sąraše [130] kitoje lapo pusėje ranka pa-

rašyta: *Dar sušaudyti yra iš kitų vietų: Skaudvilės, Gaurės, Batakių, Eržvilko* ir *Upynos* ir rašomąja mašinėle – *iš viso sušaudė apie 800 žm.* Įdomiausia, kad skaičius *800* užbrauktas, o viduryje lapo ranka įrašyta *iš Skaudvilės ir Eržvilko valsčių 1150 pil*[iečių]. Mūsų nuomone, šis įrašas ranka apie Batakiuose sušaudytus Skaudvilės ir Eržvilko žydus vėlesnis, jo tikslas: 1) patikslinti sušaudytųjų skaičių – 1150 arba 2) galbūt sąmoningai padidinti nužudytųjų skaičių, nes 1945 m. kovo 26 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius P. Murauskas Tauragės apskrities partinės organizacijos darbo ataskaitoje CK sekretoriui Antanui Sniečkui [71] rašė, kad *komisijų ir aktyvo darbo pasėkoje* [...] *nustatytos šios masinių žudynių vietos: Skaudvilės ir Batakių valsč. ribose, Gryblaukio miške sušaudyta 827 žmonės.* Pateiktasis skaičius 827 vietoj 800 yra patikslintas ar padidintas? Vadinasi, yra du Batakiuose nužudytų žydų skaičiai: 827 ir 1150. Remdamiesi 1945 m. kovo 16 d. LKP(b) Tauragės apkrities komiteto aktu [73], turėtume prie 1150 iš Skaudvilės ir Eržvilko atvežtų žydų pridėti 75 Batakių žydus ir šis skaičius padidėtų iki 1225.

Dabar aišku, kaip Batakių/Gryblaukio žudynių vietoje esančiame paminkle atsirado 1800 sušaudytųjų, nors *MŽL* [83, 407] rašoma tik apie 1300 asmenų. Matyt, per nesusipratimą prie 1150 iš Skaudvilės ir Eržvilko atvežtų ir sušaudytų žydų (perimtų iš *JEW* [17] 1000 sušaudytųjų) dar pridėti užbraukti 800 žydų; todėl ir išėjo, kad sušaudyta 1800 asmenų (nors turėjo būti 1950). Jeigu ir sakytume, kad iš Skaudvilės ir Eržvilko atvežta ir sušaudyta 1150 žydų, tai prie šio skaičiaus pridėjus 75 žydus iš Batakių, susidarytų 1225 sušaudytieji. Taigi skaičius 1800 yra nepagrįstas.

Nepagrįsti duomenys ir *HLA* [33, 209]: *Tą dieną buvo nužudyta ne mažiau 500 žydų moterų ir vaikų, Kai kurie šaltiniai teigia, kad aukų galėjo būti apie 1500–1800. Vikipedija* [89] rašo, kad iš viso nužudyta apie 1800 žydų iš Batakių stovyklos ir keliasdešimt Eržvilko žydų *1941 m. rugsėjo 8 d. greta Mažintų kaimo, Gryblaukio miške, apie 60 metrų nuo Skaudvilės–Batakių kelio, lietuvių baltaraiščiai ir nacių budeliai iššudė apie 1800 Skaudvilės, Gaurės ir Batakių žydų, daugiausia moterų ir vaikų.*

Straipsnyje „Masinių žudynių vietos" [86] irgi pateikiamas toks nužudytųjų skaičius (1800), *MŽL* [83, 407] – 1300 nužudytųjų.

Batakių/Gryblaukio žudynių vietoje yra dvi duobės [103]. Gryblaukio miške 1941 m. rugsėjį nužudyta 1000 moterų ir vaikų [103], o iš *JEW* [112] žinome, kad nužudyta 800 žydų iš Skaudvilės, taigi iš Eržvilko moterų ir vaikų galėjo būti ir 200. Vadinasi, vienoje vietoje nužudyta apie 1000 asmenų iš Skaudvilės ir Eržvilko.

1945 m. kovo 26 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto pirmininko Murausko ataskaitoje [71], rašoma, kad *Skaudvilės valsč., Pužų kaimo miške iššudyta apie 252 žmones.* Tai atrodo realus sušaudytų žydų vyrų skaičius Pužų miške, tik vėliau jis padidintas iki (apie) 300 asmenų. Vadinasi, Skaudvilės vyrų ir moterų išvežta į Batakius ne 800, o tik 750.

MŽL [83, 407] rašoma, kad 1941 m. rugsėjo 8 d. Batakių miške (šalia) antrojoje vietoje nužudyta apie 300 moterų – tai iš Batakių stovyklos surinktos žydės. Upynos žydės, kaip rašo *JEW* [146], sušaudytos toje vietoje, kur sovietai vėliau suskaičiavo 300 asmenų. Taigi galime teigti, kad antrojoje vietoje nužudytos moterys iš Batakių ir Upynos, o kaip matysime vėliau, Gaurės žydės sušaudytos kartu su Skaudvilės moterimis ir vaikais.

Patikslintas nužudytųjų skaičius pagal vietoves. 1945 m. kovo 16 d. LKP(b) Tauragės apkrities komiteto akte [73] rašoma, kad Batakiuose sušaudyti 75 asmenys, o vokiečių okupacijos metais sudarytame Tauragės apskrities Batakių valsčiaus žuvusių gyventojų sąraše [130], kad sušaudytieji yra iš Skaudvilės, Gaurės, Batakių, Eržvilko ir Upynos. Skaudvilės moterys ir vaikai sušaudyti kartu su Upynos moterimis ir vaikais, todėl į skaičių 1150 patenka ir Upynos žydai. Vien Batakių ir Gaurės žydų galėjo būti 75 asmenys. Tačiau, jeigu sutiksime su ranka prirašytu skaičiumi 1150 (atvežtieji iš Skaudvilės ir Eržvilko), tai tiek asmenų sušaudyta iš Batakių, Gaurės ir Upynos.

Batakiai. Prieš karą Batakiuose gyveno apie 10 žydų šeimų (apytikriai 60–70 asmenų) [5]. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto akte [76] rašoma, kad Batakiuose sušaudyti 75 asmenys, tačiau ne visi žydai. Sąraše [130] išvardytos tik 33 žuvusiųjų pavardės ir pažymėta, kad 1941 m. birželio 22 d. (data aiškiai netiksli) Gryblaukio miške žuvo 11 asmenų, o akto skiltyje *Už ką nužudė* parašyta – žydai; 1941 m. rugpjūtį – 14 asmenų, taip pat pavadinti žydais. Vadinasi, aštuoni buvo sovietiniai aktyvistai. Pateiktos datos neatitinka tikrovės, todėl jų nenagrinėjame. *Vikipedija* (Batakiai) [5] rašo, kad Batakiuose per 1941–1944 m. Vokietijos okupaciją nužudyta keliasdešimt žydų. Mūsų nuomone, sušaudyti 25 Batakių žydai.

Gaurė. 1941 m. rugsėjo 8 d. Gaurėje nužudyta keletas žydų šeimų (žr. Gaurės valsčius).

Upyna. 1941 m. rugsėjo 15 d. kartu su Skaudvilės moterimis ir vaikais sušaudytos ir Upynos moterys su vaikais. Mūsų skaičiavimais, Upynoje nužudyta apie 50–80 vyrų (žr. Skaudvilės valsčius, Upyna).

Tauragės apskrities Batakių valsčiaus gyventojų, vokiečių okupacijos metais išvežtų į Vokietiją, sąraše [130] yra 11 asmenų ir prie jų pažymėta – „lietuviai", nors 1945 m. kovo 16 d. LKP(b) Tauragės apkrities komiteto akte [73] – 10 asmenų.

Taigi sušaudytos Batakių, Upynos, Gaurės bei šalia esančių apylinkių moterys su vaikais sudarė ne daugiau kaip šimtą asmenų: Upynos moterys (apie 50–80 moterų su vaikais, žr. Skaudvilės valsčius, Upyna) bei iš kitų Tauragės valsčių (žr. Gaurės valsčius, Gaurė). Iš Batakių – 25 moterys su vaikais, nes vyrai buvo jau sušaudyti.

Batakių valsčiaus miesteliuose gyveno ne tiek daug žydų, todėl 300 sušaudytųjų, kaip rašoma *MŽL* [83, 407] (toks skaičius ir kituose leidiniuose),

yra per didelis, jeigu turėsime omenyje Tauragės apskrities partinės organizacijos ataskaitą Antanui Sniečkui – 827 žmonės (žydai kartu su sovietiniais aktyvistais).

Tačiau, remiantis vokiečių okupacijos metais Tauragės apskrities Batakių valsčiaus žuvusių gyventojų sąrašu, realiausia, kad Batakiuose buvo sušaudyti 1225 žydai iš Skaudvilės, Gaurės, Batakių, Eržvilko ir Upynos.

Mūsų numone, ant paminklo užrašytas nužudytų žydų skaičius (1800 žmonių) yra gerokai padidintas ir neatitinka realybės.

Paminklas žydžių ir vaikų žudynių vietoje Batakių / Gryblaukio miške

Paminklas. Apie 1965 m. sušaudymo vietoje buvo supilti du antkapiai ir aptverti betoniniu apvadu. 1988 m. Tauragės miškininkai pastatė informacinę lentą. 1990 ar 1991 m. Batakių seniūnija pastatė paminklą Gryblaukyje, netoli Batakių kaimo. Jame jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis užrašyta: *Šioje vietoje 1941 m. hitleriniai žudikai ir jų pagalbininkai nužudė 1800 žydų moterų ir vaikų.*

* * *

Batakių vyrai nužudyti anksčiau už moteris, tačiau jų žudynių vieta ir laikas nežinomi (galbūt taip pat Batakiuose / Gryblaukyje).

1941 m. rugsėjo 8 d. maždaug 75 žydės su vaikais iš Batakių, Gaurės ir surinktieji iš įvairių aplinkinių kaimų nužudyti vienoje vietoje kartu su aštuoniais sovietiniais aktyvistais.

1941 m. rugsėjo 15 d. apie 1150 žydžių su vaikais iš Eržvilko, Skaudvilės ir Upynos sušaudytos antroje vietoje.

Batakių / Gryblaukio miške iš viso nužudyti 1225 asmenys.

Eržvilko valsčius

Miestelis įsikūręs kelių Jurbarkas–Skaudvilė, Tauragė–Vadžgirys, Žindaičiai–Nemakščiai kryžkelėje, Šaltuonos dešiniajame krante, kur į ją įteka tik 5 kilometrų ilgio Eržvilkų upelis. Miestelio priklausomybė buvo nepastovi, tai jis priklausė Raseiniams, tai Tauragei; dabar – Jurbarko rajonui.

Dauguma miestelio žydų užsiėmė smulkia prekyba, tačiau beveik visi turėjo sklypelį žemės, galvijų ir arklių – savo gyvenimą siejo su kaimu. Daugelis jų buvo atkeliavę iš Rusijos dar caro laikais, įsitvirtinę ir pradėję savo verslą. Žydai virė smalą, dengė stogus, išdirbdavo kailius, mūrijo. Turėjo mokyklą, sinagogą, ritualinę pirtį, lentpjūvę. Iš 10 miestelio parduotuvių aštuonios priklausė žydams. 1937 m. Eržvilke buvo šeši žydai amatinin-

kai: stiklius, dailidė, siuvėjas, kirpėjas, mėsininkas ir laikrodininkas. 1939 m. miestelyje buvo 23 telefonai, keturi iš jų priklausė žydams.

1923 m. Eržvilke buvo 62 sodybos ir 484 gyventojai, o Eržvilko kaime – 12 sodybų ir 126 gyventojai. Tarpukariu Eržvilke gyveno apie 40 žydų šeimų – galėjo būti apie 200 žydų [17]. *JEW* [17] rašo, kad prieš Antrąjį pasaulinį karą daugelis žydų emigravo į užsienį ir mieste galėjo būti tik kokios 45 žydų šeimos; 1941 m. Eržvilke gyveno 150–180 žydų (1936 m. – 574 gyventojai).

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui, jau pirmosios dienos vakare vokiečiai įsiveržė į Eržvilką. Daugelis žydų bandė pasitraukti į kaimus, tačiau po kelių dienų grįžę rado namus apiplėštus. Geresnius namus pasiėmė vokiečiai įvairioms reikmėms.

Pirmiausia, kaip ir visoje Lietuvoje, buvo susidorota su Eržvilko sovietiniais aktyvistais [18], paskui imtasi žydų. Sugrįžę žydai buvo surašyti ir uždaryti sinagogoje. Po dviejų dienų apgyvendinti septyniuose namuose [17], aptvertuose spygliuota viela. Kiekvieną rytą žydai turėjo susirinkti turgaus aikštėje ir čia gaudavo nurodymus, kokius darbus atlikti: plikomis rankomis valyti tualetus, užkasti žuvusius Raudonosios armijos karius, plauti grindis ir kita. Juos saugojo lietuviai iš pagalbinės policijos.

Gydytojo Mirono Ginko prisiminimų knygoje apie Eržvilko žydus rašoma: *Sinagogoje uždaryti vyrai, moterys, vaikai per tuos karščius negauna net lašo vandens atsigerti* [23, 47].

Kaip rašo *JEW* [17], Eržvilko žydų žudynių eiga buvusi tokia:

1941 m. rugpjūčio 21 d. keturi jauni žydai, sovietiniai aktyvistai, sušaudyti kartu su keturiais komunistais lietuviais [18].

1941 m. rugpjūčio 28 d. į getą atvežti keletas žydų iš aplinkinių kaimų ir kartu su miestelio žydais vyrais, kurių buvo 31, uždaryti sinagogoje. Jie buvo kankinami visą naktį – priversti daryti fizinius pratimus. Kitą rytą pusnuogiai buvo pervesti per miestelį į karjerą, iš kurio būdavo imamas smėlis. Nors 42 policininkai buvo pasiruošę vyrus šaudyti, tačiau egzekucija atidėta keletui savaičių, nes vokiečiai negalėjo atvykti fotografuoti.

Pasklido gandas, kad žydai bus perkelti į Batakių stovyklą, maždaug už 18 kilometrų nuo Eržvilko. Sargybiniai liepė pasiimti kuo daugiau daiktų. 1941 m. rugsėjo 15 d. visi Eržvilko žydai buvo susodinti į vežimus, paimtus iš aplinkinių ūkininkų, ir nuvežti į policijos būstinę, kur buvo iškratyti: atimti pinigai bei vertybės, o paskui nuvežti į Batakius. Čia jų laukė sunkvežimiai, kuriais jie buvo gabenami į Gryblaukio mišką, esantį už 22 kilometrų į šiaurės rytus nuo Tauragės. Duobės jau buvo parengtos už dviejų kilometrų į dešinę nuo Tauragės–Skaudvilės kelio, kur jau anksčiau vyko žudynės. Eržvilko žydai irgi nužudyti čia. Tai patvirtina vokiečių okupacijos metais Tauragės apskrities Baltakių valsčiuje žuvusių gyventojų sąrašas [130]: tarp kitų valsčių, iš kurių buvo atgabenti ir nužudyti žydai, paminėti ir žydai iš Eržvilko. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [64, 26] rašo, kad Eržvilko žydai nužudyti Gryblaukio miške.

1941 m. rugsėjo 15 d. apie 150–180 (apie 200) Eržvilko žydų nužudyti Batakių/Gryblaukio miške.

Eugenija Krencienė knygoje *Mūsų būties vieta Skaudvilė* [51, 82] patikslino: *Nužudžius žydus iš Batakių stovyklos, mašinomis buvo atvežtos žydės su vaikais iš Eržvilko ir sušaudytos.*

22 Eržvilko žydus išgelbėjo lietuviai [17].

Gaurės valsčius

Gaurės miestelis yra ant aukšto Šešuvies kranto, toje vietoje, kur į ją įteka Įkojis, už 12 kilometrų į rytus nuo Tauragės.

Apie Gaurės miestelio žydų profesijas nėra duomenų, tačiau galime įsivaizduoti, kad miestelio žydai gyveno įprastą gyvenimą, panašiai kaip ir kaimyninių miestelių. Kai kurie turėjo mažus sklypelius, laikė karvę ar ožką. Turtingesnieji turėjo ir arklį. Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Gaurės žydų bendruomenė turėjo sinagogą ir išlaikė rabiną.

1923 m. Gaurės miestelyje buvo 28 sodybos ir 148 gyventojai, dvare – 32 gyventojai [56, 157]. *JEW* [20] rašoma, kad, 1936 m. duomenimis, Gaurėje iš 180 gyventojų 17 buvo žydai, tačiau prasidėjus Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karui liko tik keletas žydų šeimų. Jos buvo nužudytos Gryblaukyje kartu su iš Batakių stovyklos atvežtais žydais (žr. Batakių valsčius). *VLE* [21] rašo, kad *vokiečių okupacinės administracijos nurodymu iššudyta dalis Gaurės gyventojų.*

Kaltinėnų valsčius

Kaltinėnai – viena iš seniausių Žemaitijos gyvenviečių, esanti už 37 kilometrų į šiaurės rytus nuo Tauragės ir už 21 kilometro į pietus nuo Varnių.

1931 m. Kaltinėnuose žydams priklausė dvi smuklės, trys parduotuvės: viena tekstilės, antra – odos, trečia – maisto. Žydai vertėsi vilnų karšimu, šukavimu; jiems priklausė du malūnai. 1937 m. miestelyje dirbo du žydai mėsininkai, kepėjas ir skardininkas.

1923 m. Kaltinėnuose buvo 103 sodybos ir 600 gyventojų, 130 iš jų buvo žydai (20%) [48]. 1939 m. – jau apie 800 gyventojų [56, 183].

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Kaltinėnuose gyveno apie 15–20 žydų šeimų. Mūsų skaičiavimais, galėjo gyventi per 160 žydų. Nors ir negausi bendruomenė turėjo rabiną Icchaką Eliezerį Višnevskį. Jį baltaraiščiai nužudė 1941 m. liepą kartu su žydų bendruomene [50].

Žydų vyrų žudynės. Antrąją karo dieną, 1941 m. birželio 23 arba 24 d., vokiečiai užėmė Kaltinėnus. 1941 m. birželio 29 d. į miestelį atvyko esesi-

ninkų, kurie kartu su baltaraiščiais surengė reidą po namus, surinko visus žydus vyrus nuo penkiolikos metų ir suvarė į turgaus aikštę [48].

Paskui jauni vyrai, kartu su kitų miestelių, kaip Vainuto, Laukuvos, vyrais buvo perkelti į Macikų darbo stovyklą [48].

Tikslių duomenų, kiek Kaltinėnų jaunų vyrų atrinkta į Macikų darbo stovyklą, nėra. Palyginę su kitais valsčiais galime spėti, kad galbūt galėjo būti atrinkti 30–40 žydų, o kiti – apie 50 – sušaudyti prie Žemaičių Naumiesčio, Šiaudviečių dauboje. Dar Kaltinėnų žydų galėjo žūti rugpjūčio, spalio ir lapkričio mėnesiais, kai Macikų darbo stovykloje vyko atrankos ir vyresnius bei silpnesnius sušaudydavo Šiaudviečių dauboje. Šie skaičiai didelės įtakos bendram nužudytųjų skaičiui neturi.

Kaltinėnų žydų likimas smulkiau aprašytas skyriuje „Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas. Macikų darbo stovykla". 1943 m. liepos pabaigoje iš Macikų stovyklos vyrai buvo perkelti į Aušvicą (Osvenciją), vėliau – į Varšuvą, paskui – į Dachau koncentracijos stovyklą, kur juos išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Išlaisvinti buvo ir gyvi išlikę keturi Kaltinėnų žydai [48].

Moterų ir vaikų žudynės. Kaltinėnų žydės ir vaikai, kurie liko miestelyje, dirbo įvairius darbus, daugiausia pas ūkininkus. 1941 m. liepos pradžioje jie buvo surinkti į vieną vietą – kelis namus. Valentinas Brandišauskas [8] rašo: *Apie 70 likusių žydų rugsėjo 4 d. buvo perkelti į Kražių gatvę*. Čia juos saugojo ir *kontroliavo* baltaraiščiai, kurie žiauriai su jais elgėsi. Daugelis moterų buvo išprievartautos, paskui žiauriai nužudytos [48].

Rimantas Zizas [168, 73], remdamasis LCVA protokolais, rašo, jog *1941 metų rugsėjo 4 dieną Kaltinėnų valsčiaus viršaitis Tauragės apskrities viršininkui pranešė, kad Kaltinėnų miestelyje yra 70 abiejų lyčių žydų, kurie šiandien, t. y. rugsėjo 4 d., perkelti į Kražių gatvę ir apgyvendinti „blogiausiose patalpose", taigi izoliuoti nuo vietos gyventojų. Esą anksčiau to padaryti nebuvo įmanoma, nes tos patalpos buvo užimtos vietos gyventojų, kuriems reikėjo parūpinti tinkamas gyventi sąlygas.* Tačiau grįžęs iš Šiauliuose vykusio visų Šiaulių apygardos apskričių viršininkų pasitarimo dėl žydų (1941 m. rugsėjo 4 d.) [121] viršaitis žydus atskyrė.

1941 rugsėjo 16 d. žydai buvo atgabenti į Tūbinių mišką, maždaug už 7 kilometrų nuo Šilalės, kur moterys su vaikais buvo nužudytos kartu su kitais žydais iš regiono (Kvėdarnos, Pajūrio, Šilalės ir kt.). Sovietmečiu skelbta (kad ir *MŽL* [83, 407]), jog Tūbinių miške yra du kapai: 700 moterų ir 500 vyrų.

Nužudytųjų skaičius. Kaltinėnuose nužudytų žydų skaičius maždaug sutampa su Kaltinėnuose gyvenusių žydų skaičiumi.

Žinoma, kad 1941 m. rugsėjo 6 d. 70 abiejų lyčių žydų (moterys ir vaikai) buvo suvaryti į getą, paskui sušaudyti. Vadinasi, jaunų vyrų atrankoje į Ma-

cikų darbo stovyklą turėjo dalyvauti apie 100 vyrų, kurių vieni buvo pasiųsti į darbo stovyklą, kiti sušaudyti Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio.

Kaip buvo nužudyti Kaltinėnų ir kitų valsčių (Šilalės, Kvėdarnos) žydės ir vaikai Tūbinių miške, plačiau skyriuje „Žydų žudynės Tūbinių miške".

Dokumentuose pateikiami skaičiai kartais gali neatitikti tikrovės. LYA saugomoje Vokiečių piktadarystėms tirti ir nustatyti Tauragės apskrityje komisijos pirmininko P. Murausko ataskaitoje „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [165] rašoma, kad Kaltinėnų valsčiuje sušaudyti tik 28 asmenys. Kad būtų aiškiau, pateikiame visą išrašą (*1 lentelė*):

1 lentelė. Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje*

	Sušaudyta	Viso žuvo	Kiek išvarytų į vokiškąją vergiją pagal sąrašą
Kaltinėnų valsčius	28	28	–
Šilalės valsčius	1300	1309	3
Kvėdarnos valsčius	262	262	279
Laukuvos valsčius	206	–	206

* LMAVB, f. 159-1, l. 8.

Kaip matome, Kaltinėnuose nužudytų žydų skaičius labai nedidelis, kažin ar tai atitinka realybę.

Paminklas. Kaltinėnų valsčiaus žydams Tūbinių miške pastatytas paminklas (pav. žr. Žemaičių Naumiesčio ir Šilalės valsčiai).

Kvėdarnos valsčius

Kvėdarna (žyd. *Chveidan*) įsikūrusi prie nedidelio Geniotalio upelio (kairysis Jūros intakas). Žydų bendruomenė Kvėdarnoje žinoma nuo XVII amžiaus. 1662 m. miestelyje gyveno septyni žydai: trys vyrai ir keturios moterys, neskaitant vaikų. Kaip liudija 1765 m. įrašai, 186 žydai mokėjo mokesčius, o pajamų daugiausia gaudavo iš prekybos ir amatų [53].

Dėl Pirmojo pasaulinio karo padarinių (1915 m.) daugelis žydų bėgo iš kaimų į miestą. Tik keletas po Lietuvos nepriklausomybės paskelbimo grįžo. Išrinkta žydų bendruomenės valdyba buvo aktyvus žydų gyvenimo iniciatorius. 1915 m. žydų bendruomenę sudarė maždaug 80 šeimų,

12 iš jų vertėsi žemės ūkiu. Miestelyje buvo turtingų prekiautojų mišku. Kiti prekiavo linais, paukščiais ir grūdais; kai kurie buvo amatininkai.

1923 m. Kvėdarnoje žydai turėjo mėsinę, tris tekstilės parduotuves, du restoranus, geležies dirbinių ir įrankių parduotuves, galanterijos ir namų ūkio reikmenų, įvairių prekių parduotuves, vaistinę. 1937 m. miestelyje buvo 12 žydų amatininkų: trys kepėjai, trys siuvėjai, du mėsininkai, kepurininkas, kalvis, metalo apdirbėjas ir kirpėjas. Iš 20 miestelio telefonų tik vienas priklausė žydams.

Kvėdarnoje žydai turėjo religinę mokyklą (Talmud-Torą), tris chederius (pradžios mokyklas), biblioteką, Žydų liaudies banką, įvairių labdaros organizacijų, draugijų. Viena iš aktyviausių Lietuvoje jaunimo organizacijų mieste buvo *Bnei Akiva*.

Kaip rašo Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 211], nemažą Kvėdarnos gyventojų dalį sudarė žydai, kurie čia laikėsi savo senųjų tautinių bei religinių tradicijų: vilkėjo tam tikrus drabužius, augino ilgas barzdas, žandenas ir kita. Buvo ir sinagoga.

Knygos *Kvėdarna* (serija „Lietuvos valsčiai") [54] sudarytojai skyrė menką dėmesį ne tik Kvėdarnos žydų žudynėms, bet ir neaprašė jų gyvenimo Kvėdarnoje bei jų įtakos.

1923 m. Kvėdarnos valsčiuje gyveno 8023 žmonės, iš kurių 394 buvo žydai, 54 lenkai, devyni rusai, 48 vokiečiai ir penki latviai bei du svetimšaliai [54, 177]. 1939 m., kaip rašo *Kvėdarna* [54, 177] ir *JEW* [53], Kvėdarnoje gyveno 1100 gyventojų, iš kurių 350 buvo žydai (32%).

Sovietų valdžios laikotarpiu (1940–1941) žydų sionistų veikla buvo uždrausta. Kai kurios žydų parduotuvės nacionalizuotos [53].

Žydų žudynės. Vokietijos ir SSRS karo pradžioje, bombarduojant miestelį (1941 m. birželio 22 d.) [54, 120], daugelis žydų paliko Kvėdarną ir apsistojo aplinkiniuose kaimuose. Vėliau grįžę rado namus apiplėštus.

1941 m. birželio 29 d. į Kvėdarną atvažiavo esesininkų išvežti žydų darbams į Vokietiją. Jie sutelkė savisaugos būrį (58 asmenis), kuriam vadovavo Petras Kaziulis ir Vladas Mylimas.

Dar tą pačią dieną esesininkai, kartu su baltaraiščiais, surinko visus vyresnius kaip 15 metų žydus turgaus aikštėje. Čia buvo rabinui nukirpta barzda ir jos plaukai išbarstyti; minia, ką tik išėjusi iš bažnyčios, tai sutiko plojimais. Aikštėje atrinkti vyrai buvo išvežti į Macikų darbo styovyklą (žr. Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas. Macikų darbo stovykla).

Savisaugos būrys ne tik suiminėjo buvusius sovietų aktyvistus, siuntė į Tauragę, bet ir šaudė. Iš viso areštuota apie 70 asmenų. Kai kurie paleisti dar Kvėdarnoje, kiti tardyti Tauragėje, kai kurie sušaudyti. Iš Kvėdarnos valsčiaus sušaudyti tik tie, kurie buvo įtarti skundę žmones raudonarmiečiams (1941 m. birželio 24 d. nukankinti 12 asmenų) [54, 120].

Kvėdarna [54, 125] rašo, kad 14 žydų sušaudyti Kvėdarnoje (įvardyti kaip sovietiniai aktyvistai), visi kiti – Tūbinių miškelyje. *HLA* [33, 198] rašoma: *Kvėdarnos žydų kapinėse (data neaiški) sušaudyta ir palaidota 14 senyvo amžiaus žydų ir neįgaliųjų (viena žydė Taubė buvo nušauta Kvėdarnos miestelio gatvėje).* Apie tai yra ir Rimanto Zizo straipsnyje [169, 71]. Tą patvirtina ir KGB įgaliotinio Šilalės rajonui kapitono Šilgalio 1963 m. sausio 31 d. raštas, kad Kvėdarnos žydų kapinėse sušaudyta 14 žydų. *Visi jie buvo seniai ir invalidai* [49].

Visi jauni Kvėdarnos žydai žuvo Macikų darbo stovykloje arba Vokietijos koncentracijos stovyklose, o moterys su vaikais – Tūbinių miške.

1941 m. liepos pradžioje Kvėdarnos žydės ir vaikai buvo perkelti į kelis namus, į vadinamąjį laikinąjį getą, kurį saugojo baltaraiščiai. Jie elgėsi žiauriai: daugelis moterų buvo išprievartautos ir tik tada nužudytos.

1941 m., tuoj po Sukot (palapinių statymo – kučkų) šventės, moterys ir vaikai buvo nuvesti į mišką netoli Tūbinių kaimo ir sušaudyti dviejose iš anksto paruoštose duobėse: viena 300 metrų į šiaurę nuo kaimo, kita – 350 metrų į pietvakarius. Čia paskutinę poilsio vietą rado ir žydai iš aplinkinių Šilalės, Kaltinėnų ir kt. miestelių (žr. Šilalės valsčius).

Toros ritinys išliko, nes buvo paslėptas kunigo Aleksandro Mylimo namuose. Po karo grįžo tik nedaugelis įvairiomis aplinkybėmis išlikusių vietos žydų [53].

Kunigas Kazimieras Puleikis. Diskusijų ir prieštaravimų kelia Kvėdarnos kunigo Kazimiero Puleikio (gimė Kvėdarnoje) asmenybė.

Kvėdarna [54, 188] rašo: *Naciai areštavo kunigą K. Puleikį už tai, kad viešai pasakė, kad už žudynes teks atsakyti prieš Dievą. 1942 m. sušaudytas.* Viktorija Sakaitė straipsnyje „Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai" [109] bei knygoje *Tie, kurie gelbėjo 1941–1944. Žydų gelbėjimas Lietuvoje* [139] taip pat rašo, kad kunigas Puleikis dėl pagalbos žydams žuvo Kauno IX forte.

A. Streikus straipsnyje „Bažnyčios institucija nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje" [118] rašo: *Dar trys kunigai buvo sušaudyti: bendradarbiavimu su sovietų saugumu apkaltintas Kazimieras Puleikis, žydų sušaudymą viešai pasmerkęs Ignas Ragauskis ir Kostas Daukantas.*

Abejotina gelbėtojų sąraše skelbiama informacija apie kunigą Puleikį, esą dėl pagalbos žydams jis žuvęs IX forte. Labiau tikėtina, kad jis sušaudytas dėl bendradarbiavimo su NKVD. 1941 m. Puleikis padėjo sulaikyti kunigus, bandžiusius nelegaliai pereiti Vokietijos sieną (prasidėjus karui jie atgavo laisvę – Alfonsas Sušinskas, P. Petraitis) [118].

1943 m. lapkričio–gruodžio mėn. Kauno IX forte buvo deginami sušaudytųjų palaikai. Vienoje iš duobių lavonų degintojai (daugiausia Kauno geto kaliniai) aptiko žmogaus kunigo drabužiais palaikus. Galimas daiktas, kad tai ir buvo kunigo Puleikio palaikai (Chaimo Bargmano nuomone).

Nužudytųjų skaičius. Kvėdarnoje gyveno 350 žydų, kurie visi buvo nužudyti, tikriausiai 100 vyrų ir 250 moterų bei vaikų.

Kvėdarna [54, 121] rašo, kad iki 1941 spalio Kvėdarnos žydai iššudyti. Klaidingą informaciją pateikė *VLE* [55], kad 1941–1942 m. vokiečių okupacinės administracijois nurodymu nužudyta apie 600 Kvėdarnos gyventojų (dauguma žydai). Tiek žydų Kvėdarnoje negyveno. Net priskaičiavus visus sovietinius aktyvistus tiek nesusidarytų. Kaip rašyta anksčiau, Kvėdarnoje gyveno apie 350 žydų.

Naciams sunaikinus vietos žydų bendruomenę, Kvėdarna neteko apie 400 gyventojų (liko 846 moterys ir tik 388 vyrai). Vokiečių piktadarystėms tirti ir nustatyti Tauragės apskrityje komisijos pirmininko P. Murausko pateiktame dokumente „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [119; 120] rašoma, kad Kvėdarnos valsčiuje sušaudyti 262 žmonės ir 279 išvežti į Vokietiją. Į išvežtųjų sąrašą įtraukti ir visi į Vokietiją pasitraukę lietuviai. 262 sušaudytieji – gana tikslus sušaudytų Kvėdarnos žydų skaičius.

Paminklas. Nužudytiems Kvėdarnos valsčiaus žydams Tūbinių miške pastatytas paminklas (pav. žr. Žemaičių Naumiesčio ir Šilalės valsčiai).

***

1941 m. birželio 29 d. esesininkai, kartu su baltaraiščiais surinko visus žydus vyrus nuo 15 metų (80–120 asmenų), iš jų 30–50 perkėlė į darbo stovyklą Macikuose prie Šilutės, o apie 50–70 sušaudė Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio.

1941 m. Kvėdarnos žydų moterys ir vaikai buvo nuvesti į mišką netoli Tūbinių kaimo ir sušaudyti dviejose iš anksto paruoštose duobėse: viena už 300 metrų į šiaurę nuo kaimo, kita – 350 metrų į pietvakarius. Čią paskutinę poilsio vietą rado ir žydai iš aplinkinių miestelių bei kaimų.

Iš Kvėdarnos sušaudyti 262 žydai. Į šį sušaudytųjų skaičių įeina ir sovietiniai aktyvistai.

Laukuvos valsčius

Laukuva – senas istorinis Žemaitijos miestelis maždaug už 40 kilometrų į šiaurę nuo Tauragės.

Tarpukariu Laukuvos žydai daugiausia vertėsi prekyba. Pagrindinis kelias nuo Kauno į Klaipėdą ėjo per Laukuvą, tai buvo labai svarbu ekonomikai. 1931 m. duomenimis, Laukuvoje buvo septynios parduotuvės; šešios iš jų priklausė žydams (86%) [61]. Žydams taip pat priklausė vilnų šukavimo cechas, kepykla ir keturi malūnai. Miestelyje gyveno tik keletas

žydų amatininkų. Aplinkiniuose kaimuose keturios ar penkios žydų šeimos užsidirbdavo pragyvenimui iš žemės ūkio. Pablogėjus Laukuvos žydų ekonominei padėčiai, daugelis išvyko į Pietų Afriką, Ameriką ir Palestiną (Izraelį). 1939 m. Laukuvoje iš 20 telefono abonentų šeši priklausė žydams. Žydų vaikai paprastai gaudavo gerą išsilavinimą; daugelis jų tęsė studijas Telšiuose ješivoje (rabinų mokykloje) ar hebrajų gimnazijoje bei kitur. Laukuvos biblioteka turėjo apie 500 knygų hebrajų ir jidiš kalbomis.

Kaip rašo *JEW* [61], 1941 m. Laukuvoje gyveno 300 žydų, tačiau net puikiai išleistoje knygoje *Laukuva* [62, 924] jie neminimi, lyg čia jų visai nebūtų buvę.

Žydų žudynės. Laukuvos žydų žūtis yra glaudžiai susijusi su visa Telšių apskritimi.

1941 m. birželio 24 d. vakare, praėjus dviem dienoms nuo karo pradžios, vokiečių kariuomenė įžengė į Laukuvą. Nedelsiant buvo paskelbta, kad visi žydai, kurie pabėgo į aplinkinius kaimus, grįžtų namo. Tačiau grįžę rado namus apiplėštus. Žydams buvo įsakyta nešioti geltoną Dovydo žvaigždę. Jie buvo siunčiami darbams: laidoti žuvusių sovietų karių, kritusių arklių, valyti vokiečių transporto priemonių, taip pat išviečių ir rinkti šiukšlių. Įsiveržę į rabino Kaplinskio namus vokiečiai jį sumušė, bandė nurauti barzdą, tačiau rabino dukros pasiūlė jiems žirkles ir vokiečiai pasitenkino barzdą nukirpę [61].

Laukuvoje, kaip ir kituose Tauragės apskrities miesteliuose, sekmadienį, 1941 m. birželio 29 d., vokiečiai, kartu su lietuvių pagalbine policija, surinko visus žydus vyrus nuo 15 metų į vieną vietą, iškratė ir sunkvežimiais išvežė į Macikų stovyklą, buvusią maždaug už 20 kilometrų nuo Šilutės (tada Heydekrug). 1943 m. liepą išlikę gyvi Macikų stovyklos kaliniai buvo perkelti į Aušvicą (Osvencimą), vėliau išsiųsti į Varšuvą, čia išlikusieji išsiųsti į Dachau. Tik keturi Laukuvos žydai išgyveno ir buvo išlaisvinti amerikiečių kariuomenės. Josifas Aronovičius tik po dviejų mėnesių, prižiūrimas prancūzų, atsigavo ir išgyveno (žr. Šilalės valsčius).

Mūsų manymu, naciai tik jaunus ir stiprius vyrus atrinko į Macikų darbo stovyklą, o netinkami darbui buvo nužudyti. Kiek buvo vyrų, galime tik spėti: iš 300 žydų apie 100 buvo vyrai, iš kurių vokiečiai galėjo atrinkti 30–40 į darbo stovyklą; kiti turėjo būti sušaudyti, tačiau apie jų likimą nieko konkretaus nepavyko sužinoti. Galbūt juos sušaudė Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio.

JEW [171] apie 1941 m. liepos 19 d. rašoma: *Tą dieną seni ir sergantys iš Ž. Naumiesčio ir kaimyninio Vainuto buvo priversti išsikasti didelę duobę, nusirengti, ir tada buvo nužudyti Lietuvos policininkų Šaudvyčių dauboje. Sunkvežimiais* [netinkami darbui. – *Aut.*] *žydai iš Pajūrio, Švėkšnos, Veivirženų, Rietavo* [Rietavo žydai nužudyti ne Žemaičių Naumiestyje. – *Aut.*], *Kvėdarnos ir Laukuvos buvo atgabenti į šią vietą ir čia visi buvo sušaudyti ir palaidoti.*

Remiantis literatūra [61] ir liudytojų parodymais (Doros Kaganaitės-Tallat Kelpšienės [47]), Laukuvos žydės ir vaikai 1941 m. liepos 8 d. buvo suvaryti į sinagogą, o 1941 liepos 12 d. sunkvežimiais nuvežti į Gerulių stovyklą, tad Laukuvoje likę žydai vyrai turėjo būti sušaudyti Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio iki 1941 m. liepos 8 dienos.

Suėmus ir išgabenus vyrus (vienus į darbo stovyklą, kitus sušaudyti), miestelyje liko moterys ir vaikai bei vienas senas vyras. Dėl jų likimo literatūroje yra painiava: Laukuvos moterų ir vaikų žūties vieta nurodoma ir Tūbinių miškas, ir Telšiai. Literatūroje [11; 33, 140; 41; 127; 138] rašoma, kad Viešvėnų stovykloje žydai buvo telkiami iš kelių Telšių apskrities valsčių, tarp jų minimi ir žydai iš Laukuvos valsčiaus. Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [64, 29] rašoma, kad Laukuvos žydai nužudyti prie Gerulių kaimo bei miške prie Viešvėnų kaimo. *HLA* [33, 198–199] holokausto vietos Šilalė I aprašyme nurodyta, kad Laukuvos žydai nužudyti Tūbinių miške.

Liudytoja Kaganaitė-Tallat Kelpšienė [47] taip pat teigė, kad Laukuvos žydės ir vaikai, išbuvę gete keturias paras (t. y. 1941 m. liepos 12 d.), sunkvežimiais buvę nuvežti į Gerulių stovyklą; vėliau kai kurios jaunos merginos patekusios į Telšių getą. Tai kai kam kėlė abejones. Antai Rimantas Zizas [169, 71] rašo, kad *Laukuvos žydai (vyrai?) iš sinagogos išvaryti į Telšių getą.* Iš tikrųjų ne vyrai, o moterys su vaikais, ir ne į Telšių getą, bet į Gerulius.

KGB įgaliotinio Šilalės rajonui leitenanto Veličkos 1965 m. vasario 3 d. rašte [50] nurodyta, kad 1941 m. Laukuvoje sukilėlių būrį sudarė 94 žmonės. Būrio nariai suvarę visus Laukuvos ir aplinkinių vietovių žydus į Laukuvos sinagogą; *JEW* [61] – 1941 m. liepos 8 d. moterys ir vaikai skubiai suvaryti iš namų į sinagogą. Ten jie buvę saugomi keturias dienas nežmoniškomis sąlygomis. KGB įgaliotinio rašte [50] taip pat nurodyta, kad iš sinagogos Laukuvos žydai išsiųsti į Telšių rajoną ir ten sušaudyti. *JEW* [61] patikslina: 1941 m. liepos 12 d. sunkvežimiais jie perkelti į Gerulių stovyklą, maždaug už 10 kilometrų nuo Telšių, kur buvo moterys su vaikais iš aplinkinių miestų.

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė [47] pasakojo: *Sekmadienį, lygiai už savaitės nuo karo pradžios, atvyko dvi mašinos: viena pilna kareivių esesininkų su diržais „Gott mit uns"* [Dievas su mumis. – *Aut.*], *kita – tuščia, ir ėmė vaikščioti po žydų namus. Kur žydų namai – rodė vietiniai baltaraiščiai.* Iš pradžių moterys buvo įsitikinusios, kad vyrus išvežė darbams į Vokietiją, nes sunkvežimiai pasuko Klaipėdos link. Tik vėliau, jau būdamos Geruliuose, suprato, kad jas nuo vyrų atskyrė ir jų likimo niekas nežino. Ar dalis vyrų buvo sušaudyta, ar juos visus išvežė į Macikų darbo stovyklą, nėra aišku. Beje, žydus vežė vienas sunkvežimis, o paprastai į sunkvežimį tilpdavo 30–40 asmenų. Taigi apie 30–40 vyrų buvo išvežta į Macikų stovyklą, o kur dingo kiti, iki šiol neatsakyta.

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė toliau pasakojo: *Po kelių dienų mus visus išvarė į sinagogą, leido kai ką pasiimti. Sinagogoje išbuvome porą dienų ir po*

to dviems sunkvežimiais išvežė į Telšius. Sinagogą saugojo tik baltaraiščiai, nebuvo nei vieno vokiečio.

Beje, dviem sunkvežimiais galėjo išvežti tik apie 120–150 žydų, nes tik tiek galėjo sutalpinti.

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė patikslino ir tai, kas literatūroje supainiota: visi buvo išvežti į Gerulius. *Mus išvežė iš Laukuvos*, – pasakojo liudytoja, – *dviem sunkvežimiais į Gerulius. Daug jau buvo žmonių Geruliuose. Ir pagrindinai buvo moterys, vaikai: berniukai ir mergaitės. Kaip vėliau sužinojome, Rainiuose jau vyrai buvo sušaudyti* [iš Telšių. – *Aut.*], *o mūsų vyrus išvežė.*

Iš liudytojos Kaganaitės-Tallat Kelpšienės taip pat sužinojome, kodėl Laukuvos žydės su vaikais buvo vežamos į Gerulius, o ne į Tauragę [47; 62, 298]. Už 5 kilometrų į pietus nuo Laukuvos prie Padievyčio ežero Tallat Kelpšos turėjo dvarą, prie kurio buvo Padievyčio piliakalnis. Ant šio piliakalnio rinkdavosi Alfonso Jurskio (tarnavo elektrotechnikos batalione, turėjo pulkininko leitenanto laipsnį, dėstė Vytauto Didžiojo universitete) ir Tallat Kelpšų giminės bei svečiai. Tuometinis Laukuvos seniūnas Tadas Tallat Kelpša iš Tauragės gavo laišką, kad prie Padievyčio kaimo bus sušaudytos visos žydės. Tada seniūnas nuėjo pas pašto viršininką [62, 339] ir paprašė, kad šis ant laiško voko uždėtų antspaudą apie vėlesnę laiško gavimo datą. Paskui nuvyko į Telšius ir paprašė, kad ten priimtų žydes iš Laukuvos. Taip ir atsitiko – Laukuvos žydės su vaikais buvo nugabentos į Gerulių getą prie Telšių, nes tuo metu Tauragėje geto dar nebuvo.

Įdomus dar vienas Kaganaitės-Tallat Kelpšienės [47] papasakotas epizodas. Po karo ji buvusi apklausta sovietų saugumo. Jai padavę popieriaus lapą ir ten reikėję surašyti visus žinomus asmenis, pabėgusius į užsienį. Kai ji papasakojusi, kodėl pateko į Telšius ir kaip Tadas Tallat Kelpša padėjo žydams, saugumo leitenantai Nemikinas ir Kostenko atėmę popieriaus lapą ir pasakę: *Tokių parodymų mums nereikia. Mums reikia kaltinamųjų parodymų. O kad jis jums padėjo – tokių parodymų mums nereikia.*

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė šiek tiek papasakojo ir apie gyvenimą Geruliuose: *Geruliuose labai skausmingai mus priėmė. Pamatė, kad dar atvažiuoja žmonių, kurie taip pat kentės, taip pat bus uždaryti* [...] *Mus patalpino didelėje daržinėje iš karto, o paskui mes pradėjome eiti pas ūkininkus dirbti ir parsinešdavome šiek tiek maisto. Vieni sargybiniai leisdavo praeiti su tuo maistu, o kiti – ne.*

Pasak Kaganaitės-Tallat Kelpšienės, taip tęsęsi apie porą savaičių, paskui buvusios perkeltos į kitą baraką. Čia buvę geriau, nes didžiajame barake naktimis ateidavę vokiečių ir baltaraiščių, kurie išsivesdavę jaunas mergaites „šokiams". Vėliau literatūroje tai pavadinta „mirties šokiais". Viename iš tokių „šokių spektaklių" teko pabuvoti ir mūsų liudytojai. Susikibusios rankomis jos turėjusios šokti ratelį, vokiečiai raginę šokti vis greičiau, kai kuri nors suklupdavusi, tą nušaudavę. Šaukti niekas negalėjo, nes būtų visas iššaudę.

Liudytoja toliau pasakojo apie Gerulių stovykloje vykusią šaudymo akciją: *Artėjo rugsėjo 1-oji. Mes jautėme, kad kažkas bus. Vieną vakarą praėjo vyrai su kastuvais ant pečių, temstant, pro mūsų taip vadinamąjį „mažąjį baraką"* [...] *Ryte, tik prašvitus, mus visus suvarė į aikštę. Aikštėje liepė atsiskirti nuo 15 iki 30 metų moterims į vieną aikštės pusę, o į kitą – sustoti jaunesnioms kaip 15 ir vyresnesnioms kaip 30 metų moterims.*

Liudytoja [47] prisiminė, kaip viena jos tėvo pusseserė su maža 10 mėnesių mergaite priėjusi prie baltaraiščių viršininko Mikuckio, priglaudusi vaiko burnytę prie jo blizgančių rudų aulinių batų ir pasakiusi: *Ponuli, pažiūrėk kaip vaikelis nori gyventi. Nori kartu su manimi išeiti. Leisk mums išeiti kartu.* Mikuckis atitraukęs koją ir spyręs mergaitę, tada, paėmęs už rankutės, sviedęs į šoną. Mama klykdama puolusi prie vaikelio, bet jis jau buvęs miręs.

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė prisiminė ir dar vieną žiaurų akcijos epizodą. Į aikštę buvusi atvaryta suplėšytais drabužiais mergaitė Brankė Onja (ji su liudytoja mokėsi toje pačioje mokykloje) ir čia pat prie visų nušauta.

Atrinktos moterys buvo kolona varomos į Telšius. Paėjusios kelis kilometrus išgirdo šūvius ir suprato, kad visas likusias Geruliuose sušaudė. Taigi 1941 m. rugpjūčio 30 d. [47] vyresnės moterys ir vaikai buvo nužudyti Gerulių stovykloje. Remiantis liudytojo Jakovo Gurvičiaus parodymais [25], Simono Dovidavičiaus [16] ir Arūno Bubnio [11, 141] straipsniais, reikia sutikti, kad masinės žydų žudynės Gerulių stovykloje įvyko 1941 m. rugpjūčio 29–30 dienomis. Remiantis sovietiniais šaltiniais [61], 1580 vyrų, moterų ir vaikų buvo palaidota bendruose kapuose (žr. Telšių valsčius. Rainiai).

Likusios moterys ir merginos nugabentos į Telšių getą. Jis buvo aptvertas lentų tvora, viršuje apvesta spygliuota viela. Žydės apgyvendintos gete esančiuose nameliuose. Gete buvo vieneri vartai – juos saugojo tik baltaraiščiai. Iš geto moterys galėjo išeiti bet kada, tačiau vakare tos, kurios dirbo mieste, turėdavo grįžti. Po miestą žydėms buvo uždrausta vaikščioti šaligatviais, ant drabužių jos turėjo prisisegti geltonas Dovydo žvaigždes. Iš geto moteris paimti darbams atvykdavo ūkininkai, ir pas juos galėdavo išbūti net kelias dienas. Paprastai ūkininkai pamaitindavo ir net įduodavo maisto parsinešti į getą.

Kaganaitė-Tallat Kelpšienė [47] prisiminė: *Tą dieną šaudė Rainiuose. Buvo dideli speigai, virš 30 laipsnių šalčio.* 1941 m. gruodžio 24 d. per geto likvidavimą visos jos buvo sušaudytos Rainių gyvenvietėje. *VLE* [63] rašoma, kad 1941 m. rugpjūtį prie Telšių nužudyti Laukuvos žydai. Septynios moterys ir vienas vaikas išgyveno paslėpti lietuvių valstiečių.

Taigi iš Laukuvos visos žydės su vaikais pateko į Gerulių stovyklą, vienos buvo čia sušaudytos, kitos išvarytos į Telšių getą. Gruodžio mėnesį beveik visos sušaudytos Rainių miškelyje.

Nužudytųjų skaičius. *JEW* rašo, kad 1941 m. Laukuvoje gyveno 300 žydų, mūsų nuomone, šis skaičius padidintas, nes Laukuvos žydus naciai vežė vienu sunkvežimiu, o moteris su vaikais į Gerulius – dviem, taigi galėjo būti tik apie 180 žydų. Kai kurie Laukuvos žydai pasitraukė su Raudonąja armija.

Vokiečių piktadarystėms tirti ir nustatyti Tauragės apskrityje komisijos pirmininko P. Murausko ataskaitos „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" išraše [119] rašoma, kad Laukuvos valsčiuje sušaudyti 206 žmonės. Tai tiksliau atspindi sušaudytųjų Laukuvos žydų skaičių, nes vieni vyrai buvo išvežti į darbo stovyklą, kiti – sušaudyti (?), o moterys ir vaikai išgabenti į Gerulių stovyklą (pav. žr. Telšių valsčius).

***

1941 m. birželio 29 d. vokiečiai, kartu su lietuvių pagalbine policija, surinko visus vyrus nuo 15 metų ir išvežė vienu sunkvežimiu į Macikų stovyklą.

1941 m. liepos 8 d. moterys ir vaikai buvo skubiai suvaryti į sinagogą. Paskui dviem sunkvežimiais išvežti į Gerulių stovyklą, maždaug už 10 kilometrų nuo Telšių, kur buvo suvarytos ir moterys su vaikais iš aplinkinių vietovių. 1941 m. rugpjūčio 30 d. vyresnės moterys ir vaikai nužudyti.

Jaunos moterys ir merginos nugabentos į Telšių getą. 1941 m. gruodžio 24 d. per geto likvidavimą beveik visos sušaudytos Rainių gyvenvietėje.

Iš Laukuvos valsčiaus sušaudyti 206 žydai (vyrai, moterys ir vaikai) ir dar apie 30–40 vyrų išvaryti į darbo stovyklą. Taigi iš viso Laukuvos valsčiuje žuvo apie 250 žydų.

Skaudvilės valsčius

Skaudvilės miestelis įsikūręs prie sraunios Ančios upės, jos dešiniajame krante, prie senojo, akmenimis grįsto, Rygos–Šiaulių–Tauragės kelio, 25 km į šiaurės rytus nuo Tauragės, – taip aprašo Skaudvilę Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 165].

Nepriklausomos Lietuvos laikotarpiu (1918–1940), nors Skaudvilė ir nukentėjo nuo 1922, 1931 ir 1937 m. gaisrų, miestas kiekvieną kartą atsistatė ir plėtėsi. Nors žydai Skaudvilėje apsigyveno tik XVIII a. viduryje, tačiau labai greitai užėmė vyraujančią padėtį. Didžiosios Lietuvos žydai Skaudvilę vadino *Skudvil,* o Žemaitijos – *Škudvil.* Žydams priklausė smuklės abiejose pagrindinio kelio pusėse, taip pat mieste buvusios įmonės. Daugelis žydų gyveno iš smulkiosios prekybos, bet buvo ir pirklių, kurie prekiavo galvijais ir paukščiais. Keletas šeimų pragyveno iš žemės ūkio. Priešingai nei daugelio kitų Lietuvos miestų, Skaudvilės žydai nebuvo iš-

tremti į Rusiją per Pirmąjį pasaulinį karą. Taip atsitiko, matyt, todėl, kad, kaip rašo *JEW* [112], Skaudvilės žydai gyveno *netoli Vokietijos sienos (Rytų Prūsija)*, be to, 1915 m. Skaudvilės žydų bendruomenė paprašė Vokietijos žydų organizacijos pagalbos pabėgėliams iš Tauragės, kurie čia rado prieglobstį, maisto ir drabužių. Tačiau kai kurie iš jų, įskaitant ir pasiturinčius žydus, išsikėlė kitur.

Po Pirmojo pasaulinio karo daugelis žydų grįžo į Lietuvą. Jie ir toliau gyveno iš smulkiosios prekybos bei prekių sandėliavimo, taip pat iš prekybos grūdais, galvijais ir paukščiais. Dešimt žydų šeimų vertėsi žemės ūkiu, dvidešimt buvo amatininkai. Kai kurie dirbo mažame saldainių fabrikėlyje. Intensyviausia komercinė veikla vyko prekybos dieną (antradieniais). Turgų, prekybą iš miesto centro perkėlus į pakraštį, daugelio žydų padėtis pablogėjo: kelios šeimos ir jaunimas emigravo į užsienį [112].

1931 m. Skaudvilėje buvo 43 įmonės, iš jų 40 (93%) priklausė žydams [112]; iš buvusių mieste 10 fabrikų aštuoni priklausė žydams: dvi kepyklos, elektrinės, saldainių ir šokolado fabrikas, antkapių dirbtuvės, plytų gamykla, vilnų karšykla ir lentpjūvės. 1937 m. miestelyje dirbo 28 žydų amatininkai [112]: penki mėsininkai, keturi kepurininkai, du batsiuviai, trys kepėjai, du krosnininkai, du skardininkai, du aulininkai, stiklius, audėjas, kirpėjas, kalvis, dizaineris, katilų prižiūrėtojas ir siuvėjas. Nuo 1925 m. Skaudvilėje dirbo ir gydytojas (Icchakas Zaksas). Mieste veikė populiarus žydų bankas *Folksbank*. Jis buvo svarbus ekonominei veiklai [56, 168]. 1927 m. bankas turėjo 152 narius. Daugelis miesto žydų gaudavo finansinę paramą iš giminaičių užsienyje.

Skaudvilės žydų religinis gyvenimas telkėsi sinagogoje (Beit midraše), kur miesto žydai meldėsi daugiausia vasarą [56, 168; 112]; turėjo ir mažąją sinagogą, įkurtą rabinų Elijahu Bero Kaco ir Sauliaus Zakso. Gana aktyvios buvo žydų kultūrinės ir socialinės organizacijos. Antrojo pasaulinio karo pradžioje kaip pabėgėliai į Skaudvilę atvyko daug studentų iš Baranovičių (tada Lenkija, dab. Baltarusija). Su jais buvo ir jų rabinas Abraomas Samuilas Hiršovičius. Skaudvilės žydai juos šiltai priėmė ir jais rūpinosi.

1923 m. miestelyje buvo 182 gyvenamieji namai ir 1362 gyventojai, 1940 m. – apie 1500 gyventojų [112]. *JEW* [112] rašo, kad 1940 m. iš 2000 Skaudvilės gyventojų 1000 buvo žydai (50%). Eugenija Krencienė, remdamasi Dainotu Habdangu, teigia, kad 1939 m. žydai sudarė apie 80 procentų Skaudvilės gyventojų, t. y. iš 2800 miestelio gyventojų beveik 2000 buvo žydai [51, 79]. 1937 m. žydų gyventojų skaičių Habdangas paėmė iš CVA [15, 26].

Antrojo pasaulinio karo pradžioje *frontas nusirito per Skaudvilę kažkaip nepastebimai.* [...] *tiesiog atsitiktinumas – fašistai tiksliai pataikė į bataliono štabo būstinę Tauragės gatvėje, sudegino buvusį Markovo viešbutį, vaistinę ir dar keletą šalia esančių namų,* – taip kraštotyrininkas Habdangas [29] aprašė karo pradžią Skaudvilėje. Be to, jis yra surinkęs gausios medžiagos ir

apie žydų naikinimą Skaudvilės apylinkėse hitlerinės okupacijos metais. Pasinaudosime jo 1991 m. laikraštyje *Tauragiškių balsas* [29] paskelbta medžiaga bei rankraščiu *Nauji duomenys apie žydų naikinimą Skaudvilės apylinkėse hitlerinės okupacijos metais* [28].

1941 m. birželio 22 d. vokiečiai įžengė į Skaudvilę. *Birželio 24 d. į Skaudvilę pradėjo grįžti ir pabėgėliai. Pirmąją karo dieną į artimiausius kaimus buvo pasitraukę beveik visi skaudviliškiai* [...] *negrįžo tik Abramsonai. Jie gal vieninteliai iš visų žydų blaiviai įvertino padėtį ir pabėgo iš miestelio sunkvežimiu drauge su tarybinių karių šeimomis,* – rašė Habdangas straipsnyje „Viskas prasidėjo šitaip..." [29]. Tačiau vėliau jis prisiminė, kad ir batų pardavėjas Seikas Propas spėjo pasitraukti iš Skaudvilės [26, 4].

Krencienė knygoje *Mūsų būties vieta Skaudvilė* taip aprašo pirmąsias karo dienas: *Skaudvilė hitlerininkų buvo užimta 1941 m. birželio 23 dieną* [iš tikrųjų 1941 m. birželio 22 d. – *Aut.*]. *Miestelyje apsigyveno vokiečių kariškiai. Miesto komendantas vokietis Richteris iš lietuvių sudarė pagalbinę policiją, kuri turėjo savo štabą ir vadą pavarde Liepa. Žmonės juos vadino baltaraiščiais* [51, 81].

Skaudvilės žydų žudynių vietos Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [64, 32] nurodytos dvi: Pužų miškas, už 4 kilometrų nuo Skaudvilės, ir Gryblaukio miškas, už 22 kilometrų į šiaurės rytus nuo Tauragės. (Ši vieta vadinama ir Batakių mišku.) *MŽL* [83, 407] rašoma, kad Skaudvilės valsčiaus žydai žudyti net keturiose vietose: Pužų miške; Gryblaukio miške; Batakių miške ir Petkalnio kaime. Stefanija Mažutienė prisiminė: *Pužuose šaudė vyrus, žydelkas šaudė Gryblaukio miške* [111].

Skaudvilės žydų vyrų žudynės. Skaudvilės žydų žudynės išsamiai aprašytos *JEW* [112]. Iš pradžių buvo nužudyti keli žydai (tikriausiai sovietiniai aktyvistai). Po to keletą savaičių buvo, galima sakyti, ramu. 1941 m. liepos 21 d. 18 val. [29; 115] visiems miesto gyventojams buvo įsakyta susirinkti vadinamajame Arklių kieme (arklių turgavietėje), Krencienės teigimu [51, 81], Kundročių gatvėje. Čia baltaraiščiai, vadovaujami Liepos, iškart atskyrė žydus nuo lietuvių. Lietuviams paliepė eiti į dešinę aikštės pusę, žydams – į kairę. Nežydai buvo išsiųsti namo, o žydai surikiuoti kariška tvarka ir laikomi kieme (gal apie 300 žydų, lietuvių buvo daug mažiau, gal net šimto nebuvo) [29]. Komendantas Richteris perskaitė potvarkį, kad žydai paimami darbams ir nuo šiol turėsią gyventi specialioje stovykloje Pužų kaime [51, 81]. *Tada baltaraiščiai žydus susodino į vežimus, ir jie buvo nuvežti 4 km už miesto ribų, į Pužų mišką,* – rašo *JEW* [112], Habdangas teigė, kad privalėjo eiti pėsčiomis. *Žydus apspito gausus baltaraiščių būrys. Grubiai šaukdami, rikiavo 300 žmonių minią po penkis* [...] *Abelį išimties keliu buvo leista nešti neštuvais.*

[...] *ir šis* [Liepa. – *Aut.*] *suriko baisingu lyg perkūnas balsu:*

– *Klausyt mano komandos. Kolona, žygiuote marš į plentą ir toliau Pužų kryptimi.*

Ir išlingavo nelaimingųjų minia. Kolona slinko Tauragės gatve – Pužų kaimo kryptimi [29].

Žinoma, keturis kilometrus tikrai niekas jų nevežė. *Pasmerktųjų kolona stovyklą pasiekė tik po geros valandos,* – taip Habdangas [30] baigė žydų žygio aprašymą. Stovykla buvo įrengta caro laikų pašto stotyje, kur apie uždarą kiemą stovėjo keletas mūrinių bei medinių pastatų. Atvarytus žydus uždarė medinėje daržinėje. Iš lauko ir vidaus pusės buvo pastatyta sargyba.

Kitą dieną (26 Tamuzo, 5701, t. y. 1941 m. liepos 26 d.) [112] jie visi buvo nužudyti už kilometro į dešinę nuo dabartinio Kryžkalnio–Tauragės kelio. Žuvo ir paskutinis Skaudvilės rabinas Abraomas Icchakas Perelmanas. Tris dienas baltaraiščiai medžiojo tuos, kurie pabėgo arba slapstėsi, sugautieji buvo nužudyti.

Habdangas [30] straipsnyje „Vyrų stovykloje" detaliai aprašė žydų vyrų žudynes: Pužų stovykloje žydai išbuvę ne vieną parą, kaip rašo *JEW* [112], o tris paras be maisto ir vandens.

Trečią parą, t. y. 1941 m. liepos 24 d. 10 val. ryto, gavę iš Tilžės telefonogramą [30], kad 12 valandą atvyks speciali komanda, į Pužų stovyklos kiemą susirinko apie 30 baltaraiščių. Atrinkti 10 žydų vyrų buvo nuvaryti į už 600 metrų nuo stovyklos žaliuojantį eglynėlį kasti dviejų metrų gylio griovio. Kai duobė buvo iškasta, kasėjus sušaudė atvykusi specialioji komanda ir kai kurie vietiniai baltaraiščiai, vadovaujami Liepos. Paskui iš stovyklos buvo vedami po 10 žydų. Habdangas rašo, kad vedė po 20 žmonių [28], prie duobės jie buvo nurengiami ir nuogi šaudomi. *Taip visą pavakarę buvo šaudomi žydai,* – rašo Habdangas [28].

Remdamasis liudytojų pasakojimais, Habdangas pateikė keletą šių šiurpių žudynių detalių: *pirmąjį sušaudė Skaudvilės žydų mokyklos vedėją Ošriną. Pasakojama, kad Ošrinas paklausęs budelių, kodėl šaudo žmones, ar dėl to, kad jie komunistai, ar kad jie žydai* [...] *Budeliai atsakė, jog šaudo todėl, kad jie žydai, o už tai, kad Ošrinas išdrįso paklausti, jį sušaudė pirmąjį; Zosė Gedvilienė papasakojo, kad žydų dvasininkas (rabinas)* [Rubinšteinas. – *Aut.*] *atsisakė eiti į sušaudymo vietą (apie 600–700 m)* [...] *Tuomet budeliai jį vilkte vilko ir daužė šautuvų buožėmis, kol užmušė. Kodėl jis atsisakė eiti – ar dėl senatvės, ar iš baimės, ar protestuodamas – pasakotoja nežino* [28].

Kai vyrai buvo sušaudyti, baltaraiščiai sargybiniai užkasė duobę ir pasidalijo jų drabužius bei asmeninius daiktus (laikrodžius, žiedus ir kt.).

Taigi 1941 m. liepos 24 d. 200–300 Skaudvilės žydų vyrų buvo nužudyti Pužų miške. *MŽL* [83, 407] nurodytas tik sušaudymo mėnuo (1941 m. rugpjūtis), *JEW* [112] – 1941 m. liepos 22 diena. Habdangas rankraštyje rašo, kad *vyrai buvo sušaudyti per vieną dieną (dabar tiksli data nežinoma – birželio pabaiga ar liepos pradžia),* tačiau kituose savo straipsniuose [30] patikslino, kad vyrai nužudyti 1941 m. liepos 24 d., t. y. po trijų parų, kai buvo atvesti į stovyklą.

HLA pateikia ištrauką iš knygos *KZ-Verbrechen vor deutschen Gerichten* [58]: *1941 m. birželio pabaigoje buvo nužudyti žydai (skaičius nežinomas) prie Skaudvilės. Žudynėse dalyvavo vokiečių gestapo ir SD kariai. Nėra tiksliai aišku, iš kur jie buvo, tačiau tikėtina, kad tai buvo Tilžės gestapo būrys (Skaudvilė buvo apie 10 km nutolusi nuo 25 km ruožo, kuriame Tilžės gestapas ir veikė). 1941 m. rugpjūčio mėn. toje pat vietoje nužudyta dar 300 vyrų* [33, 202].

Šioje knygoje tik vienas teiginys teisingas, kad *tai buvo Tilžės gestapo būrys*, nes visi jauni vyrai žydai nužudyti 1941 m. liepą, o 1941 m. rugpjūtį visuose miesteliuose jaunų vyrų jau nebuvo.

Moterų ir vaikų žudynės. Sušaudžius vyrus moterys ir vaikai dar apie savaitę, gal kiek ilgiau, gyveno namuose. Lietuviai ragino slėptis, palikti namus, tačiau žydės iš namų nėjo.

Tolesnį žydų likimą tiksliname remdamiesi *JEW* ir Habdango pateiktos informacijos sugretinimu. Pasak *JEW* [112], *kiek vėliau* pagyvenę vyrai, moterys ir vaikai buvo vežimais nuvežti į Batakių miestelio geležinkelio stotį, kur stovėjo penki dideli ne visiškai įrengti sandėliai. Čia buvo įsteigtas getas. Jaunos ir sveikos moterys buvo išsiųstos dirbti pas ūkininkus žemės ūkio darbų už maistą.

Habdangas [30]: *Maždaug po savaitės nuo vyrų sušaudymo okupantų potvarkiu į Skaudvilę nuo ankstyvo ryto ėmė dardėti vežimai. Vienas, du, trys, dešimt, penkiasdešimt, šimtas.* [...] *Viso trys šimtai penkiasdešimt penki vežimai.* Čia jau autoriaus literatūrinė fantazija: esą Skaudvilėje gyvenusios 355 žydų šeimos. Pirmiausia, tiek vežimų tikrai nebuvo galima surinkti, antra, vyrai jau buvo sušaudyti. Autorius nori įtikinti, kad Skaudvilėje gyveno apie 2000 žydų, o *Vikipedija* [113] rašo, kad 1938 m. Skaudvilėje iš viso buvo 2800 gyventojų. Krencienė knygoje *Mūsų būties vieta Skaudvilė* [51, 79] rašo, kad 1939 m. žydai sudarė apie 80 procentų gyventojų, t. y. iš 2800 miestelio gyventojų beveik 2000 buvo žydai (šį skaičių pateikia Habdangas [15, 26]); *JEW* [112]: 1940 m. iš 2000 Skaudvilės gyventojų 1000 buvo žydai (50%). Taigi, kaip matysime vėliau, Skaudvilėje gyveno šiek tiek daugiau nei 1000 žydų.

Patys geriausi ir didžiausi dvikinkiai vežimai atriedėjo prie žydų gydytojų Kaco, Dulnickio, Šmito namų. Trys šimtai penkiasdešimt penki vežimai pajudėjo iš Skaudvilės – Batakių stoties kryptimi, – toliau aprašo Habdangas [27] žydų moterų ir vaikų kelionę į Batakius.

Krencienė knygoje *Mūsų būties vieta Skaudvilė* [51] vaizdžiai aprašo paskutinį žydžių atsisveikinimą su Skaudvile: *Kai vežimų virtinė su 1700 žmonių* [skaičius Habdango. – *Aut.*] *ir jų turtu pajudėjo iš Skaudvilės Batakių link, žydės ir jų vaikai skarelėmis mojavo pasilikusiems lietuviams. Visi suprato, kad šis atsisveikinimas – paskutinis* [51, 79].

Habdangas aprašo ir trumpalaikį žydų getą: *Nelaimingieji buvo apgyvendinti netoli Batakių geležinkelio stoties. 1940–1941 m. čia buvo tiesiamas siaurasis geležinkelis Šilalės link. Buvo supilta daugiau kaip kilometras pyli-*

mo, sudėti pabėgiai ir bėgiai. Maždaug už 600 m nuo plačiojo geležinkelio, prie siauruko, stovėjo 5 dideli, dar nevisiškai įrengti sandėliai: buvo tik pamatai, sienos, stogas, grindys – trūko langų, durų, lubų. Šalia stovėjo nedidelis, jau įrengtas namas. Visi šie pastatai buvo skirti įvairioms prekėms perkrauti iš plačiojo geležinkelio į siaurąjį [15, 29]. Moterys su vaikais buvo atgabentos ir apgyvendintos *„Mirties stovykloje" – Batakių geležinkelio stotyje, kur gana sausoje pamiškėje stovėjo šeši didžiuliai nepilnai užbaigti barakai.* Kiekviename jų buvo maždaug po 182 asmenis, iš viso per 1000: *šešiasdešimt šeimų, – tai ne juokai. Kiekvienoje šeimoje po 2–3–4 žmones. Taigi iš viso barake apie 180. O jei tiksliai tai 182* [15].

Habdangas [27] smulkiai aprašė, kaip žydai Batakių „mirties stovykloje" kovojo dėl išgyvenimo: dėl duonos gabalėlio, dėl vandens, dėl ugnies. Vienos žydės puolė į depresiją, kitos stengėsi išgyventi, trečios kovojo dėl savęs ir kitų. Viską reikėjo derinti su komendantu Zybertu.

Alekso Dabulskio knygoje *Dainotas Habdangas: kūryba ir draugų prisiminimai* yra jo paties pateiktas nužudytų žydų skaičius – 1300, paimtas iš *MŽL* [15; 83, 407]. Gaila,'kad laikraštis *Tauragiškių balsas*, nors ir rašęs, kad bus tęsinys, sustabdė šios žydų tragedijos aprašymo publikaciją. Tęsinio neradome ir minėtoje knygoje *Dainotas Habdangas: kūryba ir draugų prisiminimai* [15, 104]. Tikriausiai medžiaga yra dingusi.

Krencienė [51] aprašo, kaip vyko žudynės Batakiuose: *Komendantas Richteris ruošėsi egzekucijai. Gryblaukio miške buvo iškastos 3 didžiulės duobės. Rugsėjo 8 d.* [*JEW* duomenimis, rugsėjo 15 d.;112] *iš Tauragės buvo atsiųsti sunkvežimiai nelaimėliams nuvežti į paruoštą sunaikinimo vietą. Žydėms buvo paaiškinta, kad norima jas nuvežti į naują stovyklą Adakave* [53, 82].

Habdangas, remdamasis liudytojų pasakojimais, taip pat pateikė keletą detalių iš šių šiurpių moterų ir vaikų žudynių: *Skaudvilietė Regina Kirkilienė (gim. 1923 m.) pasakojo apie savo draugę, pionierių vadovę, Gitą Goldšteinaitę, bandžiusią pabėgti nuo duobės krašto. Bet jai nepavyko – nušovė. Anot skaudviliečio Jono Gerulio, du žydus Batakių baltaraiščiai jau po masinio sušaudymo varėsi į Skaudvilės areštinę (kiti teigia, kad ten buvusi viena jauna žydė). Matyt, tie žydai buvo pasprukę nuo masinių žudynių. Budeliai, varydami juos vieškeliu iš Batakių į Pužus, liepė bėgti, o bebėgančius nušovė* [28].

Skaudvilės žydų sušaudymo vieta. 1941 rugsėjo 15 d. [112] (23 Elulo, 5701), visi žydai (seniai, moterys ir vaikai; apie 800 žmonių) buvo sušaudyti Gryblaukio miške, kuris yra už 22 kilometrų į šiaurės rytus nuo Tauragės.

Devynios moterys, pabėgusios per žudynes, pasislėpė pas ūkininkus ir liko gyvos. Liko gyvas ir šešiolikametis berniukas Nachumas Levis, pabėgęs iš Batakių stovyklos, o vėliau (antrą kartą) ir iš Skaudvilės policijos nuovados (Nachumo Levio pasakojimas Chaimui Bargmanui).

Rimantas Zizas [171, 71] straipsnyje „Šilalės krašto žydų tragedija" [167] rašo, jog *1941 rugpjūčio 5 dieną Skaudvilės valsčiaus viršaitis Tauragės ap-*

skrities viršininkui pranešė, kad Skaudvilėje ir jos apylinkėse abiejų lyčių žydų nėra. Čia neatitinka datos, nes moterys ir vaikai buvo sušaudyti tik 1941 m. rugsėjo 15-ąją. Matyt, uždarytieji Batakių mirties stovykloje nebuvo skaičiuojami.

Nužudytųjų skaičius. *JEW* [112] rašo, kad 1940 m. iš 2000 Skaudvilės gyventojų 1000 buvo žydai (50%). Taigi daugiau žūti Skaudvilėje negalėjo. Sutikus, kad iš Skaudvilės į Batakius išvežta apie 800 moterų, vaikų ir senių, tai Pužų miške buvo nužudyti 200 jaunų žydų vyrų.

1945 m. kovo 26 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto pirmininkas P. Murauskas, siųsdamas Tauragės apskrities partinės organizacijos darbo ataskaitą [71] CK sekretoriui Sniečkui, jau rašė: *Skaudvilės valsč., Pužų km. miške iššudyta apie 252 žmones.* Tai, atrodo, realus Pužų miške sušaudytų žydų vyrų skaičius. Tik vėliau jis buvo padidintas iki (apie) 300 asmenų. Vadinasi, Skaudvilės vyrų ir moterų išvežta į Batakius ne 800, o apie 750.

Habdango pateiktas nužudytų Skaudvilės žydų skaičius [30] nėra tikslus. Skaudvilės žydes ir vaikus išvežus į Batakius, *Skaudvilė liko tuščia lyg po maro. Juk iš 2800 gyventojų 2000 buvo žydų. Iš pradžių išėjo trys šimtai žydų vyrų, o dabar 1700 moterų, paauglių ir vaikų.*

Aleksas Jokūbauskas liudijo: *Po 1941 metų liko gal kokios šešios ar aštuonios žydų šeimos. Visi kiti buvo sušaudyti* [111].

Habdangas atkreipė demėsį ir į tai, kad Batakiuose buvo žydų ne tik iš Skaudvilės, bet ir iš Batakių (100–200 asmenų) bei Eržvilko (keletas šimtų). Batakiuose buvę šeši barakai prigrūsti maždaug po 200 asmenų (182 asmenys), taigi daugiau nei 1000 asmenų negalėję juose tilpti [26, 3].

Algimantas Miškinis *VLE* [114] rašo: *1941 07–08 nacių Vokietijos okupacinės valdžios įsakymu Pužų ir Gryblaukio miškuose nužudyti Skaudvilės žydai ir sovietiniai kolaborantai (daugiau kaip 1300 žmonių).*

Jau anksčiau skyriuje „Batakių valsčius" rašėme, kad 1941 m. rugsėjo 15 d. apie 1150 žydžių ir vaikų iš Eržvilko, Skaudvilės ir Upynos sušaudyti antrojoje vietoje, o iš viso Batakių arba Gryblaukio miške nužudyti 1225 asmenys.

Habdango teigimu, Skaudvilėje gyvi išliko tik 15–20 žydų [28].

Paminklas. Važiuojant keliu Kryžkalnis–Tauragė, pravažiavus Pužų gyvenvietę, už jos reikėtų sukti dešinėn į žvyrkelį ir už 500 metrų vėl sukti į dešinę. Privažiavus miškelį toliau eiti pėsčiomis apie 500 metrų. Kitoje miško pusėje (pamiškėje) yra sušaudymo vieta ir paminklas.

Habdangas rašo, kad pokario metais Skaudvilės žydų žudynių vieta buvo aptverta metaline tinklo tvorele, suformuoti du kapų kauburėliai. Vėliau metalinė tvora pakeista neaukšta betonine, galiausiai kapai apleisti. Azrielis Levis [112], lankęsis čia 1989 m. rudenį, sunkiai rado masinį kapą. Paaiškėjo, kad anksčiau čia apsilankęs rabinas Chaimas Šteinas pastatė pa-

Paminklas nužudytiems žydams Pužų miške

minklą ir tvorą. Ant paminklo buvo užrašas, kad čia sušaudyta 200 vyrų iš Skaudvilės dėl to, kad jie buvo žydai.

XX a. dešimtojo dešimtmečio pradžioje Pužų miške, masinių žudynių vietoje, buvo pastatytas paminklas su užrašu hebrajų ir lietuvių kalbomis: *1941 metais hitleriniai žmogžudžiai nužudė 300 žydų-vyrų.* Iš tikrųjų nužudyti 252 žydai.

* * *

1941 m. liepos 24 d. 252 Skaudvilės žydai vyrai nužudyti Pužų miške.

1941 rugsėjo 15 d. 750 (apie 800) Skaudvilės senių, moterų ir vaikų sušaudyta Batakių arba Gryblaukio miške.

Upyna

Upyna (žyd. *Ofian*) yra Žemaitijos regione, maždaug už 30 kilometrų į šiaurės rytus nuo Tauragės ir 20 kilometrų į rytus nuo Šilalės. Tai mažas Skaudvilės valsčiaus miestelis prie Šunijos ir Upynalės upelių santakos.

1923 m. Upynoje buvo 54 sodybos ir 284 gyventojai [56, 178], *JEW* [146] rašo, kad 1923 m. čia gyveno kelios dešimtys žydų šeimų, vėliau – 20–30 šeimų. Vieniems žydams priklausė mažos parduotuvės, kiti užsiėmė žemės ūkiu. Beveik kiekvienas namas turėjo pagalbinį ūkį, be daržo ir vaismedžių sodo, turėjo ir karvę. Malūnas ir lentpjūvė priklausė Rozenfeldų šeimai. 1937 m. buvo keturi mėsininkai, siuvėjas ir batsiuvys. Iš keturių miestelyje buvusių telefonų, nei vienas nepriklausė žydams. 1939 m. Upynos žydai turėjo mokyklą. Paskutinis miestelio rabinas buvo Icchakas Jofė [146].

Upynos žydų bendruomenės gyvenimą gana vaizdžiai ir įtaigiai aprašė kraštotyrininkė Marijona Čilvinaitė straipsnyje „Upyna mano atminime" [14]. Tokio aprašymo, deja, neradome Danutės Mukienės straipsnyje „Žemaitijos miesteliai. Upyna" [96]. Internete neradome ir Upynos holokausto aprašymo. *HLA* [33, 202] yra tik tiek, kad *Upynos apylinkėje, Petkalnio kaime, buvo sušaudyta apie 100 vyrų. Tiksli data ir aplinkybės nežinomos.*

Apie Upynos holokaustą *JEW* [146] taip rašo: *1941 m. birželio 23 d. vokiečių kariuomenė įsiveržė į Upyną. Žydai, kurie pabėgo į kaimus, nedelsdami grįžo į savo namus. Lietuvos nacionalistai perėmė miesto kontrolę ir iš karto pradėjo persekioti žydus. Vokiečių lydima jauna lietuvė moteris įsiveržė į rabino Icchako Jofės namus ir jį sušaudė. Ši moteris nurovė rabinui barzdą ir*

pistoletu sužeidė kojas. Net rabino kaimynas felčeris atsisakė jam padėti. Vėliau nukentėjęs rabinas buvo nuvežtas pas gydytoją į Skaudvilę ir ten kartu su vietos žydais nužudytas.

Pirmąją Antrojo pasaulinio karo savaitę baltaraiščiai sudegino sinagogą su Toros ritiniais bei knygomis. Lietuvos policininkai bet kada galėjo įsiveržti į žydų namus ir paimti ką panorėję. Jie taip pat ištuštino žydų parduotuves. Naktimis policininkai, norėdami įbauginti, šaudydavo po žydų langais. Kiekvieną dieną žydai buvo verčiami dirbti įvairius darbus.

Antrąją karo savaitę pasirodė esesininkai ir įsakė visiems žydams nuo 13 metų ir vyresniems susirinkti lietuviškoje mokykloje. Pabėgėliai iš aplinkinių rajonų, Tauragės ir kitų miestelių taip pat buvo sugrūsti į tą patį pastatą; iš viso apie 70 žmonių [146]. Iš ten jie būvo gabenamai į darbus, o vakare grąžinami atgal. Įkalintų vyrų žmonoms buvo leista atnešti maisto. Vokiečiai išplatino gandus, kad vyrai greitai bus perkelti į kitą vietą. 1941 m. liepos 22 d. Lietuvos pagalbinė policija paėmė visus vyrus iš mokyklos ir pėsčiomis nuvarė Skaudvilės kryptimi. Po kelių valandų vietos lietuviai grįžo į Upyną nešini kastuvais ir žydų drabužiais. Liudytojai sakė, kad žydai buvo nužudyti, o prieš sušaudomi priversti nusirengti ir daryti „fizinius pratimus".

Kaip rašo *MŽL* [83, 407], Upynos žydų žudynių laikas – *1941-ųjų antrasis pusmetis* [data netiksli. – *Aut.*] *Petkalnio kaime, 1,5 km į pietryčius nuo Upynos miestelio.* Zizas [168, 71], remdamasis Masinių žudynių Šilalės raj. Petkalnio k. 1941 m. vietos nustatymo aktu Nr. 71 [85] patikslino, kad Upynoje sušaudyta apie 100 vyrų (*100 tarybinių piliečių (vyrų)*).

Tą patį vakarą miesto seniūnas (originale meras) žydėms pranešė, kad jos turi pasirengti ryte palikti miestą, būsiančios nugabentos pas vyrus. Tą vakarą moterys kepė duoną, pakavo daiktus. Viskas vyko tamsoje, nes buvo uždrausta deginti šviesą. Lietuvos ūkininkai iš apylinkių aplankė žydų namus ir pasisiūlė pasaugoti jų turtą, *kol karas baigsis.*

Moterys ir vaikai buvo įsodinti į vežimus, kurie vyko į Batakius. Pakeliui vežimų vilkstinė buvo sustabdyta, ir baltaraiščiai galėjo paimti iš žydų viską, ką panorėję. Batakiuose moterys su vaikais buvo apgyvendintos šalia geležinkelio stoties nebaigtuose statyti dviejuose namuose. Čia jau buvo suvarytos žydės su vaikais iš Skaudvilės (žr. Skaudvilės valsčius), Batakių ir pabėgėliai iš kitų miestų – iš viso keli šimtai žmonių.

Vaikystės draugę šioje stovykloje aplankė berniukas iš Upynos apylinkės Motiejus Martišius [106]. Vėliau šį pasimatymą ir kitus įvykius jis aprašė apsakyme „Nuotrauka", kurį pasirašė pseudonimu M. Ramūnas (vėliau leido apsakymą skelbti tikruoju vardu – mokytojas Motiejus Martišius): *Išėjau* [iš Upynos. – *Aut.*]. *Ėjau per mišką, perėjau Šunijos krantus* [...] *Pasiekiau Lomius* [...] *Antagluonį* [...] *Ilgai stovėjau prie spygliuotos vielos, su nerimu klausiau moterų, senelių, vaikų aimanavimo...* Po daugelio metų autorius pasakojo: *Važiuodamas iš Skaudvilės į Batakius, beveik visuomet pasuku*

per šilą, kur yra 1941 m. sušaudytųjų kapinės. [...] *Čia visada apytamsė miško prieblanda, nes kapus apstojusios išskėstašakės eglės, berželiai, drebulės. Rodos visai ramu, tik retkarčiais dvelkteli lengvutis miško kvapais prisotintas vėjėlis, o medžiai vis šniokščia, gaudžia. Sustoju. Nusiimu kepurę.*

Paminklas nužudytiems žydams Petkalnio kaime

Visi jie buvo nužudyti rugpjūtį (žr. Batakių valsčius) ir palaidoti masiniuose kapuose Batakių miške, apie 18 kilometrų nuo Tauragės ir už 3 kilometrų nuo Batakių, ant Ančios kranto.

Sutikus, kad tarpukariu miestelyje gyveno 20–30 žydų šeimų (apie 120–180 asmenų) ir kad sušaudyta 70–100 vyrų, moterų ir vaikų susidarytų apie 50–80.

Moterų ir vaikų žudynių data ir vieta. Upynos moterys su vaikais ir pagyvenę vyrai buvo sušaudyti kartu su Skaudvilės žydais (1941 m. rugsėjo 15 d.).

Vyrų žudynių vieta. Įvažiavus į Upyną nuo Skaudvilės pusės ir nusileidus nuo kalvelės, ties ženklu, žyminčiu kelio atstumą 19 kilometrų, reikėtų sukti dešinėn. Įvažiavus į pievą, už 400 metrų matyti senosios žydų kapinės. Prie pat masinių žudynių vietos yra Džanerio stulpas. Žudynių vietoje pastatytas paminklas su užrašu hebrajų ir jidiš kalbomis.

***

1941 m. liepos 22 d. apie 70 žydų vyrų iš Upynos, pabėgėliai iš aplinkinių rajonų, Tauragės ir kitų vietovių sušaudyti Petkalnio kaime (šalia Upynos).

1941 m. rugsėjo 15 d. apie 50–80 moterų ir vaikų atvežti į Batakius ir sušaudyti.

Šilalės valsčius

Šilalė (žyd. *Šilel*) glaudžiasi prie Lokystos upės ir nedidelių Ašučio, Balčios upelių, už 27 kilometrų į šiaurę nuo Tauragės ir 16 kilometrų į pietryčius nuo Kvėdarnos [56, 190].

XIX a. pabaigoje ir XX a. pirmojoje pusėje Šilalė buvo valsčiaus centras. 1939 m. čia gyveno 1400 gyventojų. Tarpukariu Šilalėje buvo ir nemaža žydų bendruomenė, turėjo net mūrinę sinagogą.

JEW [123] rašo, kad tarpukariu Šilalėje gyveno 70 žydų šeimų. 1931 m. Šilalėje buvo 28 parduotuvės ir įmonės, 23 iš jų priklausė žydams (82%). 1937 m. miestelyje dirbo 14 žydų amatininkų: keturi siuvėjai, du katiliai, du šaltkalviai, du mėsininkai, du laikrodininkai, vienas akmentašys ir vienas kirpėjas. Žydų liaudies bankas (*Folksbank*) buvo svarbus ekonominiam Šilalės gyvenimui. 1939 m. miestas turėjo 37 telefonus; maždaug trečdalis priklausė žydams. 1925 m. buvo du žydai odontologai. 1944 m. rudenį Šilalės apylinkėse [56, 193] vyko nuožmūs sovietų ir vokiečių kariuomenių mūšiai. Todėl beveik nebeliko senųjų žydų parduotuvių su durimis iš abiejų gatvių (iš kampo).

Kaip pateikia *JEW* [123], 1939 Šilalėje gyveno 1300 asmenų, iš jų 350 žydų (27%). Antrojo pasaulinio karo pradžioje kai kurios žydų šeimos bandė pasitraukti į Rusiją kartu su sovietų kariuomene, tačiau nedaugeliui pavyko, nes ginkluoti lietuvių baltaraiščiai blokavo išėjimus iš miesto. Vokiečių kariuomenė įžengė į miestą jau kitą dieną (1941 m. birželio 23 d.). Prasidėjo žydų areštai. Įtartieji bendradarbiavę su sovietais buvo suimti ir nužudyti žydų kapinėse.

Šilalės žydų žudynės. *Žydų žudynės, jų eiga beveik neatsispindi Šilalės valsčių viršaičių ir policijos nuovadų viršininkų pranešimuose „iš vietų" Tauragės apskrities viršininkui bei kitoms apskrities valdžios instancijoms* [institucijoms. – *Aut.*], – taip apie Šilalės krašto žydų tragediją rašo istorikas Rimantas Zizas straipsnyje „Šilalės krašto žydų tragedija" [168, 71].

Peržvelgęs literatūrą, ypač Stasio Biržiškos [7] prisiminimus, Zizas aprašė Šilalės žydų likimą nacių okupacijos metais: *Šilalės žydų žudynės (akcijos) prasidėjo labai greitai, tačiau jų datos šaltiniuose ir istoriografijoje nėra aiškios – pateikiami prieštaringi duomenys.* Šilalės žydai buvę žudomi keliose vietose. *MŽL* [83, 407], *Skausmo knyga* [64, 33], *HLA* [33, 199–201] rašo, kad Šilalės žydai sušaudyti dviejose vietose: Šilalės žydų kapinėse ir Tūbinių miške.

Sovietinių aktyvistų ir žydų suėmimas. Biržiška [7, 234] rašo, kad pirmiausia Šilalės komendantas Juozas Sungaila suėmė visus sovietinius aktyvistus (apie 60 asmenų): [...] *jau buvo suimta apie 60 visokių sovietinių pareigūnų – kaimo įgaliotinių, paruošų agentų ir t. t. Visi vyrai žydai suvaryti į sinagogą, o jų vaikai sukelti į kelis namus Lokystos gatvėje. Tik gydytojas Zaksas tebebuvo laisvas.* Zizas [168, 70] rašo, kad į Lokystos gatvės namus buvo suvaryti ne tik Šilalės vyrai, moterys su vaikais, bet ir Laukuvos bei kitų miestelių žydai, bet tai visiškai nesutampa su mūsų turimomis žiniomis (žr. Laukuvos valsčius).

Pasakojama [7, 234], kad tuo metu, kai Šilalės sinagogoje buvo daug žydų vyrų, A. Auškalnis (kitur J. Remeikis. – Zizas [168, 70]) įmetė į ją rankinę gra-

natą, nuo kurios žuvo pora žydų, o keli buvo sužeisti, tačiau jis pats greitai dingo iš Šilalės. Zizas [168, 70], remdamasis KGB dokumentais, rašo, kad *į ją įmestos 1 ar 2 granatos, žuvo 9 ir sužeista 10 žmonių. KGB šaltinio duomenimis apie Šilalės sukilėlius, granatas į sinagogą sumetęs J. Remeikis.*

Šilalė – pirmoji žydų žudynių vieta. Panašiai apie žydų suėmimą ir žudynes rašo *JEW* [120], tačiau čia aprašytos tik sovietinių aktyvistų žudynės. Anot *JEW* [120], 1941 m. liepos 7 d. lietuviai įkalinę daugiau nei 100 žydų vyrų sinagogoje. Kai kurie iš jų buvę nužudyti rankinėmis granatomis, įmestomis į sinagogą; likusieji kitą dieną buvę nuvesti į žydų kapines ir nužudyti, naciai egzekuciją fotografavę. Sinagogos patarnautojas (šamesas) įkandęs vienam iš sargybinių į gerklę.

Apie pirmąsias žydų žudynes Biržiška [7, 235] rašo: [...] *vieną dieną – tai buvo liepos pirmoje pusėje* [...] *penki vokiečiai surinko visus vyrus žydus, nepalikę nė gydytojo Zakso* [gyventojai prašė vokiečių, kad jį, kaip gydytoją, dar paliktų. – *Aut.*], *išsivedė už miestelio, liepė išsikasti duobę ir visus sušaudė. Iš viso tą dieną buvo sušaudyti apie 135 asmenys.*

Zizas [168, 70–71] atkreipė demėsį į datą: Biržiška [7, 234] rašo, kad tai įvyko liepos pirmojoje pusėje, ką patvirtina ir *JEW* [123] – *liepos 7 d.*, Zizas [168, 70–71], kad tai galėjo įvykti *liepos pabaigoje ar rugpjūčio pradžioje.*

Atrodo, kad Biržiška [7, 234] pasakoja apie du skirtingus įvykius: pirmu atveju, pasak jo, buvo suimta 60 aktyvistų ir visi žydai suvaryti į sinagogą, *JEW* [123] – apie 100, o Zizas [84, 68; 168], remdamasis Masinių žudynių Šilalėje 1941 m. aktu Nr. 70 rašo, kad – 112 asmenų (*tarybinių piliečių – vyrų*). Šis skaičius pateko ir į *MŽL* [83, 407]: rašoma, kad buvusiame žydų kapinių rajone – buvusios Komjaunimo gatvės gale, apie 50 metrų į šiaurę nuo Šilalės–Pajūrio vieškelio – nužudyta 112 vyrų. Biržiška [7, 234] pateikė svarų argumentą: *tik gydytojas Zaksas tebebuvo laisvas.* Matyt, turėta omenyje, kad jis taip pat buvo laikomas sovietiniu aktyvistu ir išsigelbėjo tik todėl, kad buvo gydytojas.

Antruoju atveju Biržiška [7, 235] prisiminė, kad *surinko visus vyrus žydus, nepalikę nė gydytojo Zakso (nežiūrint gyventojų pastangų jį paleisti), ir visi 135 buvo sušaudyti už miestelio.* Šiuo atveju gydytojas Zaksas buvęs suimtas jau kaip žydas. Greičiausiai ir šie vyrai buvo sušaudyti žydų kapinėse, nes niekur neminima kita žydų žudynių vieta.

Beje, į *MŽL* [83, 407] suvestinę papuolė tik sovietiniai aktyvistai (112 asmenų, nors, kaip rašyta, aktyvistų buvę tik 60), o sušaudyti iš viso 135 žydai, (23 asmenys dingo).

Pirmuoju atveju buvo suimti 60 sovietinių aktyvistų, kuriuos sinagogoje buvo bandoma susprogdinti granatomis. Antruoju atveju, kaip rašo Biržiška [7, 235], jau buvo suimtas ir gydytojas Zaksas, nors gyventojai prašė jį paleisti. Visi suimtieji už miestelio sušaudyti. Čia Zizas [168, 70–71]

pamėgino Biržiškos atsiminimus apie 60 sovietinių aktyvistų sujungti su 135-iais sušaudytais žydais. Tikriausiai 60 sovietinių aktyvistų buvo sušaudyti kartu su kitais miestelio žydais, taip ir susidarė 135 asmenys.

Gana plačiai apie Šilalės žydų vyrų žudynes, remiantis šaltiniais, aprašoma *HLA* [33, 201]. Pateikiame ištrauką su komentarais: *Liepos pradžioje* [nors Zizas [168, 70] su šia data nesutinka, tačiau iš tikrųjų žydai vyrai buvo sugrūsti į sinagogą kaip tik liepos pradžioje. – *Aut.*] *miesto ir valsčiaus žydų vyrų areštus ir suvarymą į sinagogą vykdė baltaraiščiai, vadovaujant vietos policijai. Suimtieji pirmiausia būdavo atvesdinami prie valsčiaus raštinės ir čia registruojami. Po to jie būdavo uždaromi sinagogoje. Žydų suvarymas į sinagogą truko kelias dienas. Vieną naktį mieste pasigirdo šūviai. Baltaraiščių vadas įsakė budintiems baltaraiščiams skubiai bėgti prie sinagogos ir sulaikyti neva iš sinagogos besiveržiančius žydus. Atskubėję baltaraiščiai pradėjo šaudyti į sinagogos langus, nors sinagogos durys ir langai buvo uždaryti ir jokių bėgančių žydų nesimatė* [tada į sinagogą ir buvo įmestos granatos. – *Aut.*]. *Ryte iš sinagogos buvo išnešta apie 10 nužudytų vyrų lavonų. Užmuštųjų kūnus patys žydai sukrovė į vežimą ir nuvežė užkasti į žydų kapines. Tą pačią ar kitą dieną (buvo liepos pradžia) į Šilalę iš Tauragės lengvuoju automobiliu atvažiavo keli gestapininkai* [pasak Zizo [168, 70], tą pačią dieną, kai buvo užpulta sinagoga, Šilalės žydų kapinėse vyko žydų šaudymas. Sužeistieji keturi žydai vyrai sušaudyti kitą dieną. – *Aut.*]. *Visi sinagogoje buvę žydų vyrai baltaraiščių buvo nuvaryti į už Šilalės esančias žydų kapines. Ten prie duobių žydai buvo išrengiami, nuvedami ir sušaudomi. Šaudė vokiečių gestapininkai. Vietiniai baltaraiščiai buvo apsupę žudynių vietą. Iš viso buvo sušaudyta apie 135 žydų vyrus. Nužudytųjų drabužiai buvo sukrauti į vežimą ir nuvežti į Šilalę. Po vyrų sušaudymo žydų moterys su vaikais buvo iškelti į Šilalės dvarą.*

Taigi pirmosios žydų žudynės įvyko 1941 m. liepos 8 d. (liepos 7 d. žydai buvo suvaryti į sinagogą), prie miestelio sušaudyti 135 žydai vyrai, tarp kurių buvo ir 60 sovietinių aktyvistų.

Šilalė – antroji žydų žudynių vieta. Pačia didžiausia Šilalės žydų žūties vieta tapo Tūbinių miškas, už 7 kilometrų nuo Šilalės, už 300 metrų į šiaurę ir už 350 metrų į pietvakarius nuo Tūbinių kaimo.

Biržiška [7, 235] toliau rašo: *Po vyrų sušaudymo, žydės moterys su vaikais liko miestelyje ir tik vėliau buvo iškeltos į Šilalės dvarą, iš kur vėliau išgabentos į Tūbinių mišką ir sušaudytos.* Zizas [84; 168, 70]: *Pirmoje vietoje sušaudyta apie 700, antroje – apie 500 „tarybinių piliečių", be abejo, žydų* (remiantis Masinių žudynių Šilalės raj. Tūbinių miške 1941 m. vietos nustatymo aktu Nr. 69 [87]).

JEW [123] patikslina šių žudynių pradžią: *Moterys ir našlaičiai vaikai buvo palikti gyventi mieste labai sunkiomis sąlygomis iki rudens. HLA* [33, 200] rašo: *Šilalės žydų moterys ir vaikai buvo sušaudyti apytikriai 1941 m. rugsėjo*

Dabartinės Šilalės rajono ribos su holokausto paminklais

mėnesį Tūbinių miške, moterims buvo įsakyta palikti žemės ūkio darbus (pagrindinai bulvių rinkimas), įsakyta pasiimti pinigus, gerus drabužius ir vertingus daiktus su savimi. Po to jie buvo nugabenti kartu su vaikais ir daiktais iki Tūbinių miško. Jie visi buvo nužudyti naciams fotografuojant. Lavonai buvo sumesti į iš anksto paruoštas duobes.

Kaltinėnų ir kitų valsčių žydžių ir vaikų žudynės Tūbinių miške, remiantis *HLA* [33, 200] autorių pateiktu prie Šilalės I skyriaus F. Judvyčio apklausos protokolu, taip pat *JEW* [123] bei Zizo [168, 72] pateiktais buvusio Laukuvos nuovados policininko parodymais, atrodytų taip:

1. Žudynių išvakarėse Šilalės valsčiaus policijos nuovados viršininkas Bronius Mintautas į policijos būstinę sukvietė jam pavaldžius policininkus bei pagalbinį personalą ir įsakė kitos dienos ankstų rytą ginkluotiems vėl susirinkti policijos būstinėje.

2. Šilalės sukilėlių būrį sudarė 35 žmonės; vadovas ir organizatorius buvo Juozas Sungaila. 1941 m. spalio 14–15 d. šio būrio nariai dalyvavo Tūbinių miške sušaudant 2000 žmonių, tarp jų moterų, senelių ir vaikų [68, 16].

Kitą dieną susirinkusiems policininkams Mintautas pranešė, jog reikės Tūbinių miške žudyti žydus. Policininkai buvo suskirstyti pareigomis: kam varyti, kam saugoti, o kam šaudyti. Taip pat Laukuvos policijos viršininko A. Norkaus nurodymu buvo atrinkti penki policininkai dalyvauti Tūbinių miške „tarybinių piliečių" šaudyme [68, 125].

KGB įgaliotinio Šilalės rajonui kapitono Šilgalio [49] 1963 m. sausio 31 d. raštas yra netikslus. Pirma, nurodyta data neatitinka laiko, kada buvo sušaudyti žydai. Tikriausiai tai įvyko rugsėjį, o ne 1941 m. spalio viduryje. Antra, nurodytas Tūbinių miške nužudytųjų skaičius (2000) taip pat per didelis. Niekur kitur neradome tokios nuorodos. Nurodytas laikas – 1941 m. spalio 14–15 d. – taip pat gali būti netikslus.

3. Tūbinių miške buvo iš anksto iškastos duobės dviejose vietose: viena už 300 metrų į šiaurę nuo kaimo, kita – už 350 metrų į pietvakarius [123]. Tūbinių kaimo gyventojos B. Dapkienės liudijimu [168, 73], pirmiausia į Tūbinių mišką buvusi atvežta nedidelė grupė vyrų. Jiems liepta iškasti dvi duobes. Vykstant žudynėms uždarytas judėjimas keliu Šilalė–Tūbinės.

4. Žudynėms buvo pasitelkti ne tik Šilalės, bet ir Kvėdarnos, Laukuvos bei kitų valsčių policininkai. Kaip buvo rengiamos žudynės, smulkiau papasakojo Laukuvos valsčiaus nuovados policininkas L. Vaitkevičius [168, 42]: [...] *rytą atvyko policininkai iš Kvėdarnos, Šilalės ir kitur. Visi jie trimis sunkvežimiais (automašinomis) nuvežti į Tūbinių mišką. Buvę suvežta 80–90 policininkų iš 4-ių valsčių. Šilalės policijos viršininkas perspėjęs, kad, jeigu kas nors iš policininkų atsisakys šaudyti arba leis kam nors – suaugusiam ar vaikui – pabėgti, pats bus sušaudytas kartu su žydais. Žudynių vietoje buvę 2 civiliais drabužiais apsirengę vyrai kalbėję vokiškai. Jie prieš žudynes instruktavę, kaip reikės šaudyti žydus.* Čia žudynėms ėmė vadovauti Kvėdarnos valsčiaus policijos nuovados viršininkas Bernotas.

5. Laukuvos valsčiaus nuovados policininkas Vaitkevičius [168, 72] liudijo, kad *aštuntą valandą ryto, atvažiavus pirmam sunkvežimiui su žydais, Šilalės policijos viršininkas įsakęs policininkams, turintiems „stiprią širdį", išlaipinti žydus po vieną, nurenginėti ir šaudyti. Žydai vežti iš Šilalės ir Kaltinėnų. Laukuvos žydų nebuvo. Iš viso buvę atvežta 30 sunkvežimių žmonių. Šaudymas truko nuo 8 valandos ryto iki 10 valandos vakaro.* Šilalės policijos viršininko žodžiais, sušaudyta apie 800 žydų.

6. *HLA* [33, 200], LYA dokumentuose [68, 135] rašoma, kad šaudoma buvo ir kitą dieną. Aukos buvo Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos, Pajūrio ir Šilalės žydai [33, 200], nors Laukuvos žydės su vaikais buvo sušaudytos Telšių apskrityje (žr. Laukuvos valsčius).

7. 1945 m. sovietų Ypatingoji komisija [33, 200] nustatė, jog nacių okupacijos metais Šilalės krašte sušaudyta 1300 žmonių.

8. Vietinių valstiečių buvo išgelbėti šie žydai [123]: Reuvenas Zelikmanas, Hadasa Miler ir Sara Grosman. Jos sesuo Cipora Grosman rado prieglobstį vienuolyne, perėjo į krikščionybę, tapo vienuole.

Žudynių data. Mums prieinamoje literatūroje bei šaltiniuose neradome, kada buvo sušaudyti Šilalės žydės ir vaikai. Tačiau žinant, kad Kaltinėnų bei Pajūrio žydės su vaikais, kaip rašo *JEW* [48; 102], sušaudytos 1941 m. rug-

sėjo 16 d. kartu su kitų valsčių žydėmis, manytina, kad ir Šilalės žydės su vaikais iš Šilalės dvaro (laikinojo geto) buvo atgabentos ir sušaudytos taip pat 1941 m. rugsėjo 16 dieną.

Nužudytųjų skaičius. *MŽL* [83, 407] rašo, kad nužudyta 700 moterų ir 500 vyrų (iš viso 1200 asmenų). Šiuos skaičius kartoja visa sovietinė literatūra, pakartojo ir 2011 m. išleistas *HLA* [33, 199]. 1944 m. „Suvestinėse žiniose apie padarytas piktadarystės TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [77] rašoma, kad Šilalės valsčiuje sušaudyta 1300 asmenų.

Mūsų nuomone, 1941 m. rugsėjo 16 d. iš Šilalės dvaro (laikinojo geto) apie 250 Šilalės žydžių su vaikais (tiek jų buvo likę) nuvaryta į Tūbinių mišką ir nužudyta kartu su kitų valsčių žydėmis ir vaikais.

Plačiau apie Tūbinių miške nužudytųjų skaičių žr. Žydų žudynės Tūbinių miške.

Paminklai. Pirmoji žudynių vieta. Šilalės Stepono Dariaus ir Stasio Girėno gatvės (buvusioje Komjaunimo) gale, prieš pat sankirtą su keliu Kvėdarna–Šilutė yra rodyklė į masinių žudynių vietą. Paminklas stovi senųjų žydų kapinių teritorijoje. Ant paminklo užrašas jidiš (idiš), hebrajų ir lietuvių kalbomis: *Šioje vietoje hitleriniai žudikai ir jų vietiniai pagalbininkai 1941 m. nužudė 112 vyrų, moterų ir vaikų.* Lietuviškai dar pridėta: *Žydų masinių žudynių vieta.*

Paminklas nužudytiems žydams Šilalės kapinėse

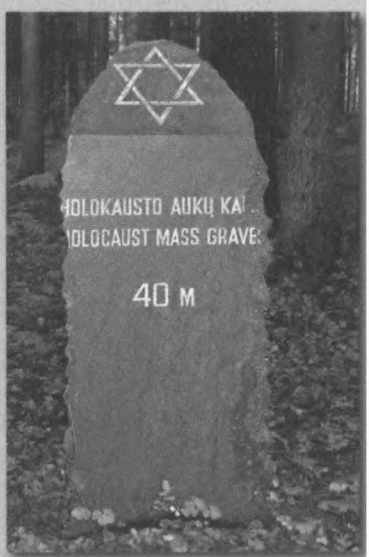

Apdaužytas Džanerio stulpas Tūbinių I miške, rodantis kryptį žydų sušaudymo vietos link

Džanerio stulpas Tūbinių II miške, rodantis kryptį moterų su vaikais sušaudymo vietos link

Užrašas ant paminklo žydų žudynių vietoje Tūbinių II miške

Antroji žudynių vieta. Iš Šilalės važiuojant Laukuvos link, neprivažiavus maždaug vieno kilometro iki Tūbinių, reikėtų sukti į kairę; paėjus apie 100 metrų matyti paminklas su užrašu: *Šioje vietoje hitleriniai žudikai ir jų pagalbininkai 1941 m. nužudė virš 500 žydų – vyrų, moterų ir vaikų.*

Trečioji žudynių vieta. Važiuojant iš Šilalės Laukuvos link, privažiavus Tūbinių miestelio ženklą ir pasukus keliuku į dešinę Džanerio stulpas rodo 200 metrų iki paminklo. Anksčiau buvo užrašas: *Šioje vietoje hitleriniai žudikai ir jų pagalbininkai 1941 m. nužudė virš 700 žydų – vyrų, moterų ir vaikų,* dabar užrašo nėra – tikriausiai pavogtas.

Kaip rašo *JEW* [123], paminklas buvo pastatytas masinių kapų vietoje su užrašu, kad čia, Tūbinių miške, yra fašistų nužudytų 500 tarybinių piliečių kapai. *HLA* [33, 199] rašoma, kad paminklas pastatytas 1964 metais. Šiuo metu dvi žudynių vietos pažymėtos paminklais, kur viename iš jų nurodyta, kad sušaudyta 500 asmenų, kitame – 700.

Pajūris

Pajūris (žyd. *Payure*), kitaip dar vadinamas Valavičių, arba Žvingių, Pajūriu, – miestelis Šilalės rajone, prie kelio Šilalė–Šilutė, kairiajame Jūros krante, apie 40 kilometrų nuo Tauragės [56, 195]. Mišku apaugusios kalvos aplink miestelį vasarą traukia poilsiautojus.

Žydai miestelyje daugiausia vertėsi prekyba ir amatais. Beveik kiekviena šeima netoli namų turėjo pagalbinį ūkį, kur augino daržoves ir vaismedžius. Kai kurie ūkiai sudarė vištienos gamybos kooperatyvus. 1931 m.

žydams priklausė trys odos parduotuvės, dvi kepyklos ir vaistinės. Miestelyje gyveno ir keli turtingi medienos pirkliai. Aplinkiniuose kaimuose irgi buvo keletas žydų, kurie vertėsi žemės ūkiu. 1937 m. Pajūryje buvo 12 žydų amatininkų: du siuvėjai, du mėsininkai, du kepėjai, du dailininkai, virvių sukėjas, fotografas, knygrišys ir skrybėlaičių modeliuotoja.

Žydų liaudies banko (*Folksbank*) Šilalės skyrius aptarnavo ir Pajūrio žydus. Žydų vaikai įgydavo pradinį išsilavinimą hebrajų mokykloje. Kai kurie mokėsi religinėje pradžios mokykloje – chederyje. Dauguma berniukų toliau mokėsi Kelmėje ar Telšiuose.

Miestelyje žydai turėjo biblioteką, kuri buvo atvira visuomenei. Dauguma Pajūrio žydų prijautė sionistams. Pajūryje stovėjo medinė sinagoga su nuostabiu altoriumi (Aron-kodeš). Paskutinis Pajūrio rabinas buvo Jehuda Osovskis [102].

1923 m. gyventojų surašymu, Pajūryje gyveno 499 gyventojai, iš jų 280 (58%) žydai. Daugelis žydų iš Pajūrio emigravo į Pietų Afriką, 1941 m. gyveno tik apie 120 žydų (apie 30 šeimų) [102].

1941 m. birželio 22 d., Vokietijos kariuomenei įsiveržus į Lietuvą, kai kurie žydai pabėgo į Tenenius (apie 6 km), kur gyveno du žydų ūkininkai (Feiges ir Zalcmanas), kurie su šeimomis vėliau buvo nužudyti vietoje. Į kaimą atbėgę žydai buvo baltaraiščių įkalinti tvarte ir čia laikomi keletą dienų be maisto ir vandens. Vėliau nugabenti į Kvėdarną ir nužudyti kartu su vietos žydais Tūbinių miške. *JEW* rašo, kad tai įvyko 1941 m. birželio 29 d. (4th of Tamuz, 5701) [102].

Ši data yra reali, nes tą dieną į Kvėdarną išvežti žydų darbams į Vokietiją atvažiavo esesininkų. Jie suorganizavo savisaugos būrį, kuris ne tik suiminėjo buvusius sovietinius aktyvistus, siuntė į Tauragę, bet ir šaudė ne tik Kvėdarnoje, bet ir Tūbinių miške [53] (žr. Kvėdarnos valsčius).

Rimantas Zizas straipsnyje „Šilalės krašto žydų tragedija" pateikė Šilalės policijos nuovados viršininko 1941 m. liepos 31 d. raportą [168, 72], kad *1941 metų liepos mėnesį, naktį iš 24 į 25-ąją, apie 24 valandą, nežinomi asmenys iš pistoleto ir šautuvo apšaudė ir 2 rankinėmis granatomis apmėtė Pajūrio apsaugos būrio sargybinius Antaną Šeputį ir F. Stankevičių, saugojusius Pajūrio dvare lentiniame barake uždarytus Pajūrio miestelio ir apylinkių žydus – iš viso 55 asmenis: moteris, vaikus ir 4 vyrus.*

Sprogusi granata lengvai sužalojo A. Šepučio koją, ir šis, palikdamas sargybos postą, čiupo granatą, kuria buvo ginkluotas, įmėtė į baraką, kad likę be apsaugos žmonės „neišsibėgiotų". Sprogusi granata vietoje užmušė kilusią iš Kaltinėnų miestelio 14 metų žydaitę Esterą Švarcaitę, sužeidė Lėją Bederienę (50 m.), Bliuką Bederaitę (23 m.) [...] *(visos iš Pajūrio miestelio).* Iš viso sužeidė penkias moteris.

Pajūrio žydai buvo suvaryti į Šilalę ir 1941 m. rugsėjo 16 d. nužudyti kartu su kitais žydais Tūbinių miške, prie kelio Šilalė–Tūbinės.

Svėkšnos valsčius

Aš suprantu, kad Švėkšna buvo maža Lietuvos dalis, bet tai davė man daug, – iš Estheros Herschman-Rechtschafner rankraščio *Svekshna. Our Town.*

Švėkšna – senas ir garsus Žemaitijos miestelis prie nedidelio Švėkšnalės (Ašvos dešinysis intakas) bei Šalnos (Švėkšnalės intakas) upelių. Miestelį puošia neogotikinio stiliaus bažnyčia, dvaro rūmai, parkas, gimnazijos pastatas. Nepriklausomybės metais miestelyje veikė pradinė mokykla, „Saulės" gimnazija, ligoninė, evangelikų bažnyčia, žydų sinagoga, kooperatyvas, keliolika parduotuvių, pieninė, elektros jėgainė, trys malūnai ir kita [31, 172–182].

Po 1925 m. gaisro Švėkšna tapo europietišku miesteliu. Čia buvo trys malūnai, dvi lentpjūvės, elektros jėgainė, žemės ūkio draugija, dvi vilnų karšyklos, keliolika amatų dirbtuvių, apie 20 parduotuvių, vaistinė, gaisrininkų draugija, įvairių organizacijų ir kita. Turint omenyje, kad parduotuvės, lentpjūvės, malūnai ir karšyklos daugiausia priklausė žydams, jų tikrai buvo nemažai.

Žydų bendruomenė Švėkšnoje buvo gausi jau XVII–XIX a. – apie 1000 narių [56, 222], turėjo sinagogą, mokyklą, organizacijų ir aktyviai dalyvavo miestelio gyvenime. 1940 m. Švėkšnoje gyveno apie 2000 gyventojų, iš jų apie 500 žydų (25%) [125].

1940 m. Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, parduotuvės ir gamyklos, kurių dauguma priklausė žydams, buvo nacionalizuotos. Visos sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos, hebrajų švietimo įstaigos uždarytos. Prekių tiekimas sumažėjo, o kainos šoktelėjo į viršų. Vidurinė klasė, kuriai priklausė ir dauguma žydų, žengė žingsnį atgal, pragyvenimo lygis pamažu smuko.

1941 m. naciai iššudė gausią Švėkšnos žydų bendruomenę ir sunaikino jų kultūros vertybes [56, 227]. Švėkšnos, kaip ir visos Tauragės apskrities holokaustas, skiriasi nuo kitų Lietuvos vietovių holokausto. Švėkšnos žydų bendruomenės sunaikinimą, reiktų sąlygiškai padalyti į dvi grupes: pirmoji grupė – žydai, kurie buvo suvaryti į getą ir vėliau nužudyti; antrąją grupę sudarė tie žydai (daugiausia vyrai), kurie pateko į darbo stovyklą (dauguma jų žuvo įvairiomis aplinkybėmis).

Pirmoji grupė. Izraelietė tyrinėtoja Esthera Herschman-Rechtschafner rankraštyje *Svekshna. Our Town* (Švėkšna. Mūsų miestas) [31] rašo, kad vokiečiai jau pirmąją karo dieną buvo Švėkšnoje. Samuelis Ošerovičius (vėliau Samuel Sherron) [101] patikslino, kad *birželio 22-ąją, sekmadienį, apie 3 valandą, prapliupo šūviai už mūsų miestelio. Tada gyvenome tik už penkių mylių nuo pasienio zonos*. Miestelyje tuoj įsikūrė lietuvių partizanų štabas. Žydams buvo įsakyta atiduoti radijo imtuvus, dviračius, aukso ir sidabro dirbinius, uždrausta vaikščioti šaligatviais, ant krūtinės privalėjo nešioti

Dovydo žvaigždę. Žydų vyrai buvo priversti dirbti įvairius darbus, o moterys plauti įstaigų duris, grindis ir valyti savivaldybių tualetus.

Pirmosiomis aukomis Švėkšnoje, kaip ir visoje Lietuvoje, tapo sovietiniai aktyvistai. 1941 m. birželio 26 d. sugautas, nužudytas ir palaidotas Švėkšnos kapinėse Švėkšnos rajono komunistų partijos sekretorius Izraelis Geselis. Ošerovičius [101] rašo, kad *baltaraiščiai prikimšdavo savo aukoms į gerklę grūdų, ir šios uždusdavo.* Tačiau šio įvykio komentare [101] yra prierašas: *Šitaip Švėkšnoje buvo nužudytas tik vienas žydas – Maušas Šapiro, aršus komunistas, vienas veikliausių sovietų valdžios kūrėjų Švėkšnoje. Prasidėjus karui, jis bandė iš Švėkšnos pabėgti, bet buvo atpažintas ir nužudytas.*

1941 m. birželio 28 d., šeštadienį, partizanai suėmė sovietinius aktyvistus, komjaunuolius du brolius Jechielį ir Leizerį Laconus bei tris merginas: Zeldą Lurjė, Blumą Ickovič ir Aidą Lacon. Šios merginos dirbo rusų štabe sekretorėmis. Jos buvo nužudytos parke, o broliai išsiųsti į darbo stovyklą (t. y. pateko į antrąją grupę) [31, 172].

1941 m. birželio 27 d. atvyko SS ir SD daliniai, vadovaujami dr. Scheu [31, 172] iš Šilutės. Jis turėjo du tikslus: pradėti žydų naikinimą šiame regione ir atrinkti žydus, tinkamus vergų darbui Vokietijoje.

1941 birželio 27 d., penktadienį, apie 200 Švėkšnos žydų vyrų (nuo 10 metų) buvo atskirti nuo šeimų ir suvaryti į sinagogos kiemą [31, 174].

Čia pateikiame Herschman-Rechtschafner rankraščio *Svekshna. Our Town* [31, 174–176] platesnę ištrauką, kuri buvo išspausdinta Petro Čeliausko sudarytoje knygoje *Švėkšna atsiminimuose 2*: *Paskui grupelėmis jie* [žydai. – *Aut.*] *turėjo eiti į koridorių. Ten prie ilgų stalų sėdėjo esesininkai, o kiti stovėjo laikydami supintas virves. Žydai buvo pasitikti tų virvių kirčiais.*

Žydai, dar tebesantys kieme, manė, kad jie girdi kariamų žydų riksmus. Prie pirmojo stalo jie turėjo atiduoti savo pinigus, o laikrodžius, vestuvinius žiedus ir kitus vertingus daiktus – prie antrojo stalo. Kiekvienu atveju, pavyzdžiui, jei jie ne kareiviškai prieidavo prie stalo, ar nedėmesingai stovėdavo laukdami eilės, jie buvo lazdomis ir virvėmis sumušami iki kraujo. Mejeris Mulevičius (Meir Mulevic) buvo sukruvintas, o Izaokui Markoševičiui (Isaac Markosevic) buvo išmušti dantys. Prie trečiojo stalo žydai turėjo atiduoti savo asmens dokumentus ir atsakyti į klausimus. Jie visi buvo suregistruoti. Tuomet vietinis daktaras, lietuvis Bieliūnas, apžiūrėjo juos, nustatydamas, ar jie pajėgūs dirbti. Daktaras suprato, kad nedarbingi neišgyvens, tad sakė, kad visi sveiki ir tinkami.

Už didžiojo koridoriaus buvo mažesnis, kuris vedė į moterų skyrių antrame aukšte. Čia sėdėjo lietuvis kirpėjas Ivanauskas, žinomas kaip žydų nekentėjas ir partizanas. Jis plaukų kirpimo mašinėle ant kiekvieno galvos iškirpo kryžių. Jis taip pat nukirpo religingų žydų barzdas.

Tada vyrams buvo įsakyta lipti aukštyn į moterų skyrių. SS kareiviai, stovėdami ant laiptų abiejose pusėse, lipančiuosius žiauriai mušė lazdomis. Vyresnio amžiaus žmonėms, kurie negalėjo labai greitai lipti, teko daugiausia smūgių.

Patekusiems į moterų skyrių, vyrams buvo įsakyta stovėti eilėje ir atlikti pratimus. Tuo metu buvo siekiama juos nuvarginti ir išvengti galimo pasipriešinimo. Atliekant šiuos pratimus jie buvo mušami. Sportiškos išvaizdos Naftalis Zivas (Naphtali Ziv) buvo pasirinktas vadovu. Jis turėjo atlikti sudėtingus pratimus, o kiti privalėjo juos pakartoti. Kam tai nepavykdavo padaryti, arba kas nebeturėdavo jėgų tęsti, buvo mušamas iki sąmonės netekimo. Tada ant jo užpildavo šalto vandens ir pradėdavo iš naujo. Ši kankynė truko tris valandas, joje turėjo dalyvauti ir seni, ir silpni.

Pavakary vokiečiai pradėjo kitą žaidimą. Jie nuvedė grupes žemyn į kiemą, sustatė juos viduryje ir šaudė virš jų galvų. Po to jie sakė tai darę, norėdami įvaryti „žydams baimės". Ypač žiauriai buvo elgiamasi su senu rabinu Šalom-Izaoku Levitanu (Shalom-Isaac Levitan).

Lauke buvo karšta, o viduje ypač tvanku. Žydai jautė troškulį. SS kareiviai atnešė indą vandens ir žaidė su juo, bet žydams neleido gerti.

Apie šeštą valandą po pietų žmonoms buvo pasakyta, kad jos galinčios atnešti maisto savo vyrams. Partizanai paėmė maistą iš moterų, sau pasilikdami geresnius kąsnius.

Per naktį vokiečiai prasimanė dar panašių žaidimų. Ryte buvo sumuštas senas rabinas Icchakas Levitanas už tai, kad nesutiko surinkti nuo grindų visus plaukus ir sudeginti. Rabinas paaiškino, kad negalįs to padaryti, nes jis privaląs laikytis „šabo" [31, 175–176].

Samuelio liudijime (Samuelio Ošerovičiaus) [101] panašiai aprašomas vokiečių elgesys su žydais Švėkšnoje [101, 257].

Moterys ir vaikai buvo palikti namuose – juos saugoti patikėta partizanams. Buvo uždrausta išeiti iš namų. Keturios moterys ir vienas vyras, pažeidę šį draudimą, buvo nužudyti; jų kūnai buvo atnešti į žydų kapines ir palaidoti bendrame kape. Šie penki žydai, be abejo, yra holokausto aukos.

Kitą rytą, 1941 m. birželio 28 d., šeštadienį, vyko vyrų atranka. Iš viso apie 120 jaunų stiprių vyrų iš Švėkšnos buvo atrinkta į darbo stovyklas. *Vėliau atvažiavo du sunkvežimiai su lentomis ant bortų. SS kareiviai varė visus jaunus ir sveikus vyrus žemyn nuo laiptų į sunkvežimius. Jie turėjo vikriai sušokti į sunkvežimius, neliesdami lentų. Kas žingsnis abipus stovėjo du vokiečių kareiviai su lazdomis rankose ir mušė lipančius žydus. Kam nepasisekdavo, gaudavo po du smūgius. Jaunieji ėjo pirmi, bandydami peršokti visus laiptus iš karto ir išvengti smūgių. Tik nedaugeliui tai pavyko. Rabinas Levitanas gavo daug smūgių, daugelis buvo sukruvinti. Šie du transportai, kiekvienas po trisdešimt vyrų, išvyko į Versmininkų darbo stovyklą netoli Šilutės. Juos apgyvendino barakuose, kur anksčiau buvo laikomi prancūzų ir belgų karo belaisviai* [31, 176]. Kiti jauni vyrai buvo išsiųsti į Piktaičių (*Piktaten*) ar gretimą Šilvių (*Schillwen*) darbo stovyklas. Macikuose, kaip rašo *JEW* [127a], atsidūrė taip pat jauni stiprūs vyrai iš Kaltinėnų, Laukuvos bei kitų miestelių. (Versmininkai, Piktaičiai, Šilviai buvo Macikų stovyklos filialai).

Remdamasis švėkšniečių liudijimu, Čeliauskas nustatė, kad naciai savo įprastą scenarijų šiek tiek pakeitė: jaunus vyrus išsiuntė į darbo stovyklą, o ne sušaudė. Kai jauni vyrai buvo išvežti, iškilo klausimas – kur dingo seni ir ligoti? Kaip rašo *JEW* [125]: *Vyresni ir sergantieji nepateko į stovyklą.*

Pirmoji logiška mintis būtų, kad juos taip pat sušaudė Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių dauboje, tačiau Čeliauskas, daug metų domėjęsis Švėkšnos žydų likimais, primygtinai teigia, kad jie buvo sušaudyti Inkakliuose. Su tuo reikėtų sutikti.

Daug ginčų sukėlė Veiviržėnų žydų sąsaja su Švėkšna. Aptiktas tiek literatūroje [161], tiek liudytojų atsiminimuose (Onos Tamašauskienės [129], Marijonos Jurkienės [43], Birutės Sausaitienės [110]) teiginys, kad jauni Veiviržėnų žydai buvo atvežti į Švėkšnos sinagogą. Čia įvyko jaunų vyrų atranka į Macikų darbo stovyklą, kiti sušaudyti kartu su Švėkšnos žydais Žemaičių Naumiestyje.

Remdamasis švėkšniečių liudijimu, taip pat archyvine medžiaga, Čeliauskas padarė išvadą, kad Veiviržėnų žydai nebuvo atgabenti į Švėkšnos sinagogą (žr. Veiviržėnų valsčius).

Antroji holokausto vieta – miškas prie Inkaklių kaimo. Likę Švėkšnos gete žydų moterys, seniai ir vaikai buvo sušaudyti už 6 kilometrų nuo Švėkšnos esančiame Inkaklių miškelyje (Parubežio miškas) [127].

Kaip minėjome, tik išsiuntus 120 vyrų iš Švėkšnos į Macikų darbo stovyklą miestelyje buvo įsteigtas vietinis getas tarp Sinagogos, Siaurosios ir Žydų (dabartinės J. Maciejausko) gatvių. Į šį getą buvo suvaryti moterys su vaikais bei keletas vyrų, kuriems pasisekė pasislėpti birželį, arba tie, kurių tada mieste nebuvo. Moterys buvo verčiamos dirbti įvairius darbus. Visi kentėjo nuo bado ir kankinimų.

Nors Herschman-Rechtschafner [31, 178] rašo, kad 1941 m. rugsėjo 22 d. žydai iš Švėkšnos geto buvo *nuvežti į mišką netoli Inkaklių ir Raudiškės kaimų. Kairėje kelio pusėje juos lietuvių partizanai sušaudė ir užkasė* (*JEW* irgi rašo, kad žydai sušaudyti šalia Inkaklių ir Raudiškės kaimų 1941 m. rugsėjo 22 d.) [125], tačiau Čeliauskas [31, 178] komentaruose teigia, kad *pagal kitus duomenis, žydai buvo sušaudyti šeštadienį, rugsėjio 20 d. (ne 22 d.).* Tai patvirtina ir internetinis puslapis *Inkakliai. Vikipedija* [36]. Čia taip pat rašoma, kad 1941 m. rugsėjo 20 d. Inkaklių pušyne, prie pat kaimo, sušaudyta per 300 Švėkšnos žydų.

Apie žudynių eigą Ošerovičius [101, 258] rašo: *Esesininkai žmones susodino į lietuvių vairuojamus sunkvežimius ir nuvežė šešetą kilometrų į mišką, kur jau buvo iškasti grioviai.*

Esesininkai ir baltaraiščiai vaikščiojo girti, atstatę kulkosvaidžius. Galiausiai nuvarė žydus prie griovių ir liepė nusirengti. Atsivežtus žydų daiktus atėmė, o juos sušaudė, užkasė ir tuos, kurie dar buvo gyvi. Kitą rytą tose vietose kraujas sunkėsi iš po žemių.

Manoma, kad aukų buvo per 300 (kai kuriais duomenimis, apie 450). Žydų sušaudymą Inkakliuose prisiminė ir tuo metu buvęs paauglys Juozas Vaitkus: *Į pavakarę nuo Švėkšnos pusės su žmonėmis pasirodė pirmasis sunkvežimis. Girdėjosi dainuojant. Matyt, taip buvo įsakyta, nes sakė vežą pas vyrus. Automašina tuoj grįžo. Nelaimingieji viską suprato, nes kitose mašinose jau važiavo su ašaromis ir dejonėmis.* [...] *Budeliai išvyko puotauti. Duobė liko neužkasta. Koks didelis buvo vaikų drąsumas ir žingeidumas! Nubėgom pasižiūrėti iš arti. Neapsakomas siaubingas vaizdas: ilgoj, plačioj smėlio duobėj gulėjo vienas ant kito įvairiai suvirtę nuogi, kraujuoti, smėlėti žmonių kūnai – seniai, moterys, vaikai.* [...] *Baisios, plačiai atvertos akys, iškankinti, skausmo iškreipti veidai, kulkų išdraskytos galvos, kūnai, išdraikyti plaukai, išskėstos rankos.* [...] *Kai kurie kūnai dar trūkčiojo* [155].

Benjamino Yankelovitziaus parodymais, visi palaidoti bendrame kape. Vietiniai žudikų talkininkai išlupdavo auksinius lavonų dantis [31, 178].

Švėkšnos žydų sušaudymas Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių dauboje, mito paneigimas. *JEW* [170] rašoma: *Sunkvežimiai žydų iš Pajuris, Shvekshna, Verzhan (Veiviržėnai), Riteve (Rietavas), Khveidan (Kvėdarna) ir Laukuvos buvo atvežti į šią vietą* [Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių daubą. – *Aut.*] *ir visi buvo sušaudyti ir ten palaidoti.* Apie kai kuriuos šio teiginio punktus, neatitinkančius tikrovės (Rietavo, Laukuvos), jau rašėme.

Pasakojimas, kad Švėkšnos žydai buvo vežami į Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių daubą, atsirado tuomet, kai apie tai tardytojams papasakojo policijos vairuotojai Juozas Jurkšaitis (byloje Jurkutaitis) ir Antanas Rimkus [69, 38–41]. Jurkšaitis pasakojo: *Tarybinių žmonių masinio sušaudymo metu į sušaudymo vietą, į mišką už Tauragės miesto, mano mašina per 4–5 kartus po 40–45 suimtųjų žmonių išvežė* [...] *taip pat apie 150 moterų ir vaikų suimtųjų žydų į sušaudymo vietą iš Švėkšnos valsčiaus. Visose šiose operacijose, išvežant žydus į sušaudymo vietą, buvo kartu ir tokiu pat mastu vežė kaip ir aš, Rimkus* [69, 40]. Rimkus patvirtino, kad 1941 m. kartu su Jurgiu iš Tauragės vežė žydus į sušaudymo vietą, taip pat iš Švėkšnos [69, 40–41]. Beje, iš tikrųjų Švėkšnos moterys ir vaikai į sušaudyno vietą buvo vežami, tačiau liudytojai nenurodė, o tardytojas nepatikslino, kad iš Švėkšnos žydės su vaikais buvo vežamos ne į Šiaudviečių daubą, o į Inkaklius. Be to, iš Švėkšnos išvežta ne 150, o 300 žydų. Taip ir atsirado teiginys, kad Švėkšnos žydai buvo vežami šaudyti į Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių daubą.

Švėkšnos žydų likimas darbo stovykloje Macikuose prie Šilutės. Žinių apie Švėkšnos žydų likimą darbo stovyklose pateikė Herschman-Rechtschafner) [31] ir buvęs darbo stovyklos kalinys Ošerovičius [101, 255–263].

Už trijų kilometrų į šiaurės vakarus nuo Šilutės, kairiajame Šyšos krante įsikūrusiame Macikų kaime 1939–1944 m. veikė Vokietijos karo belaisvių stovykla (*schema*). Antrojo pasaulinio karo pradžioje vokiečiai ten įkūrė

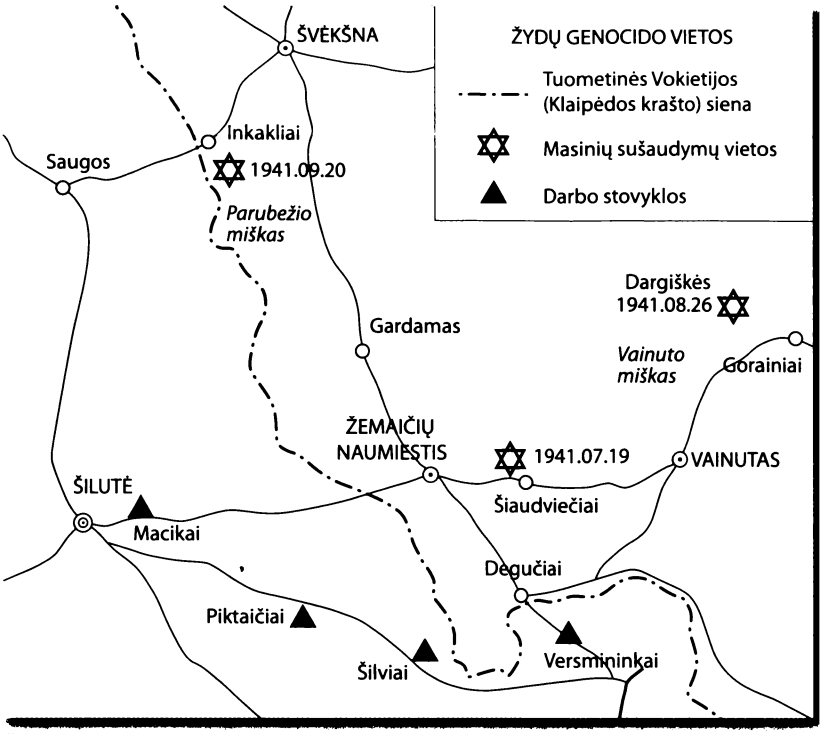

Švėkšnos valsčiaus žydų genocido vietos ir darbo stovyklos [124, 177]

karo belaisvių (lakūnų) stovyklą Stalag Luft VI, kurioje kalino antihitlerinės koalicijos šalių piliečius: rusus, anglus, prancūzus, belgus, lenkus ir amerikiečius.

1941 birželio 27 d. apie 120 Švėkšnos žydų vyrų buvo nusiųsti į Šilutės apskrityje įkurtas darbo stovyklas, kur jie buvo priversti kasti griovius, sausinimo kanalus, tiesti kelius, dirbti žvyro karjeruose ir panašius darbus. Dirbdavo nuo ryto iki vakaro; kaliniai per dieną gaudavo 300 gramų pasenusios duonos ir pusę litro vandeningos sriubos. Vokiečių prižiūrėtojai elgdavosi brutaliai. Žiemą, kai drenažo tiesimo darbai buvo neįmanomi, žydai buvo siunčiami į netoliese esančią Stoniškių geležinkelio stotį iškrauti ar pakrauti vagonų.

1941 m. liepos pradžioje Macikuose dirbo jau apie 1000 asmenų. Kaip rašo Herschman-Rechtschafner [31, 172–182], 1941 m. rugpjūčio viduryje stovykloje įvyko pirmoji „selekcija" – buvo atrinkti vyresni žydai ir paskelbta, kad jie grąžinami į Švėkšną. Iš tikrųjų jie buvo nužudyti Šiaudviečių kaime šalia Žemaičių Naumiesčio. 1941 m. spalį įvyko antroji didelė akcija, o lapkritį – trečioji. Visi atrinktieji nužudyti Šiaudviečių kaime ir ten palaidoti.

Koks likimas tų, kuriems pasisekė išlikti Macikuose po 1941 m. lapkričio akcijos?

Kita akcija Macikuose įvyko 1942 m. rugpjūtį. Stovykloje buvo paskleistas gandas, kad kalinius nori išvaduoti rusai. Vokiečiai ėmė kalinius atidžiau stebėti bei sekti. 1943 m. liepos pabaigoje žydų, kurie čia išdirbo dvejus metus ir mėnesį, pasak Herschman-Rechtschafner [31], buvo dar apie 100. Vokiečiai ėmė likviduoti Macikų darbo stovyklą, o darbingus žmones deportuoti į Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovyklą. Niekas iš žydų nežinojo, kas toji Aušvico darbo stovykla. Kelionė truko dvi savaites. Jie atvyko į Osvencimą 1943 m. rugpjūčio 2-ąją. Tarp jų buvo ir apie dvidešimt švėkšniečių. *Naują mirtininkų partiją*, – kaip pasakojo Ošerovičius-Šeronas [39], buvęs švėkšnietis, dabar gyvenantis JAV, Respublikonų partijos Pensilvanijos komiteto narys, – *pasitiko dryžuotomis uniformomis vilkinčių, plikai nuskustų moterų orkestras. Jos smuikais griežė smagų sveikinimo maršą*. Čia vėl įvyko atranka. Vieni kaliniai, kuriuos nusiuntė kairėn, buvo paimti stovyklos darbams, kiti, kuriuos nusiuntė dešinėn (apytiksliai šimtas), pateko į krematoriumą. Darbams paimti žydai Birkenau (Bžezinkos) vietovėje, už kelių kilometrų nuo Osvencimo, taisė bėgius.

1943 m. prireikė savanorių į kitą stovyklą, – prisimena Ošerovičius-Šeronas [39], – *ir Samuelis su tėčiu nusprendė išvažiuoti, manė, kad blogiau nei Osvencime (Auschwitz) nebus. Gyvuliniais sunkvežimais* [vagonais. – *Aut.*] *5 tūkstančiai žmonių keliavo į Varšuvą, kur turėjo statyti barakus ir krematoriumą.*

Nors karo eiga krypo ne vokiečių naudai, Lenkijos sostinėje jie rengė dar vieną masinio naikinimo stovyklą, Pasak, Ošerovičiaus-Šerono [39], naciams reikėjo kalinių, kurie nebūtų Lenkijos gyventojai, ir kuriems būtų sunkiau užmegzti ryšį su vietiniais. Buvę Macikų darbo stovyklos kaliniai čia dirbo iki 1944 m. vasaros. Keletas mirė per šiltinės epidemiją, kiti buvo išsiųsti į Dachau koncentracijos stovyklą. Prabuvusius Dachau stovykloje apie mėnesį (1944 liepą–rugpjūtį) perkėlė į Valdlagerį (miško lagerį) – į Mühldorfą (Bavarijoje) šalia Miuncheno, kur vokiečiai statė karinių oro pajėgų dirbtuves. Vokiečių civilių prižiūrimi kaliniai dirbo dviem pamainomis: čia jie ant nugarų tampydavo cemento maišus.

1945 m. balandžio pradžioje apytiksliai šeši tūkstančiai vyrų išsiųsti iš šios stovyklos į Feldafingą šalia Miuncheno. Kaliniams buvo pranešta, jog Alpių kalnuose jie bus iškeisti į Vokietijos belaisvius. 1945 m. balandžio 18 d. atvykę į Zėshauptą (Seeshaupt) kaliniai buvo amerikiečių išvaduoti. Tą dieną laisvę atgavo apie 2000 kalinių, tarp jų ir 18 buvusių švėkšniškių.

Kiek iš viso nužudytų asmenų? *Tarybų Lietuvos enciklopedija* [126] rašo, kad 1941–1942 m. hitlerininkai nužudė apie 500 Švėkšnos gyventojų. Prie Inkaklių buvo nužudyta 330 asmenų, o iš Švėkšnos 120 jaunų vyrų, iš kurių išliko tik 18, pateko į darbo stovyklą. Taigi iš Švėkšnos žydų bendruomenės žuvo apie 450 asmenų, nors 1944 m. „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystės TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" rašo, kad Švėkšnos valsčiuje nužudyta 330 asmenų, matyt, neįskaičiuoti į Macikų darbo stovyklą išvežti vyrai [120, 1].

Nacių, dalyvavusių žydų žudynėse, teismas. 1964 m. balandžio 27 d. Auriche (netoli Hamburgo) vyko keturių nacių nusikaltėlių, dalyvavusių žydų žudynėse Šilutės apskrityje, teismas [124]. Kiekvienas iš jų (dr. Scheu, F. Jagst, Walter Allistsat ir Otto Bastian) nuteisti po dešimtį metų kalėjimo.

Paminklai. Švėkšnoje, Brailio gatvėje, tebėra senosios Švėkšnos žydų kapinės. Čia dar stovi keliolika paminklų ir viename iš jų užrašas lietuvių, hebrajų ir jidiš (idiš) kalbomis: *Senosios žydų kapinės ir pirmoji žydų genocido aukų vieta. Tebūna šventas mirusiųjų atminimas.* Žodžiai *pirmoji žydų genocido aukų vieta* tik lietuvių kalba.

Žydai kapinėse, matyt, nebuvo šaudomi. Pirmoji holokausto vieta – tikriausiai Žydų gatvė, kur buvo laikinasis getas.

Ieškoti kito paminklo reikėtų vykti iš Švėkšnos Saugų kryptimi pro Inkaklius. Už kaimo, pervažiavus tiltą per Ašvos upę, sukti kairėn (ženklo nėra). Už 500 metrų esantis Džanerio stulpas rodo 50 metrų iki žudynių vietos. Masinis kapas rastas po karo [31, 178; 91]. 1958 m. žudynių vieta buvo aptverta ir pastatytas paminklas [127].

Pasitinka ryškiai mėlynos spalvos tvora ir mėlynai nudažytas paminklas, ant kurio aukso spalvos lentelėje lietuviškai užrašyta: *Šioje vietoje 1941 m. sušaudyti žydų tautybės žmonės.* Anksčiau čia buvo kitoks užrašas: *Šioje vietoje 1941 m. vokiečiai ir jų talkininkai nužudė Švėkšnos apylinkės žydų tautybės žmones* [128].

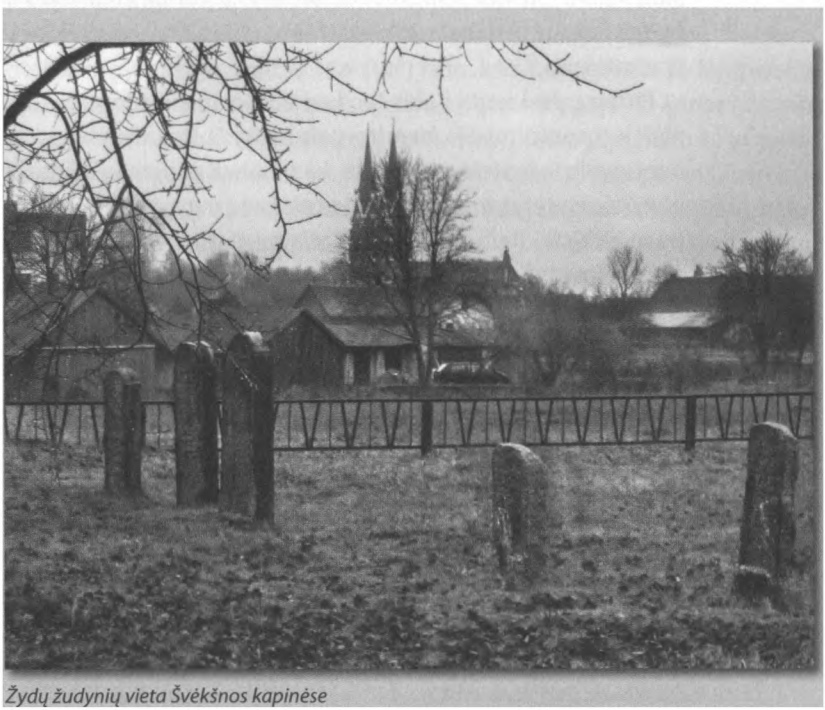

Žydų žudynių vieta Švėkšnos kapinėse

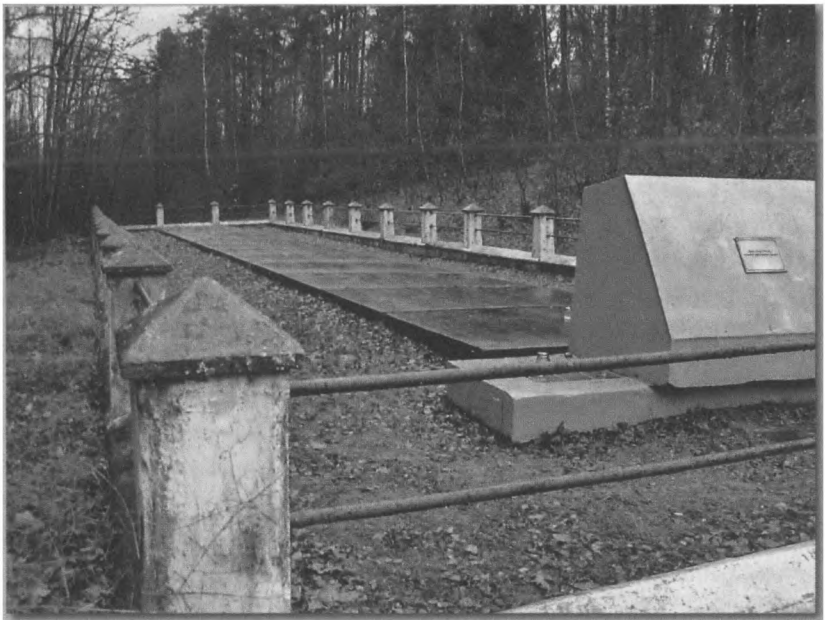

Žydų žudynių vieta Inkakliuose

Kitoje paminklo pusėje ant baltos marmurinės lentelės užrašas jidiš (idiš) kalba: *Čia ilsisi seni žmonės, moterys ir vaikai, kurie žuvo nuo hitlerinių budelių rankų 1941 metų 28 elulo* [1941 rugsėjo 20 d. – *Aut.*] *iš Švėkšnos – garbė jų atminimui.*

Pirmiausia krenta į akis tai, kad aukso spalvos lentelė pritaisyta neseniai, ir jos informacija bendro pobūdžio. O štai kita išlikusi metalo vagių nenugvelbta lentelė patvirtina, kad čia sušaudyti Švėkšnos žydai: tik seni vyrai, moterys ir vaikai. 120 jaunų žydų vyrų, kaip minėta, jau anksčiau buvo išsiųsti į darbo stovyklą Macikuose, o apie 80 vyrų sušaudymą šioje vietoje jokios informacijos nėra.

Beje, pokario metais netoli žydų žudynių vietos *stribai* užkasdavo žuvusių partizanų kūnus [91]. Dabar čia pastatytas atminimo paminklas.

***

1941 m. birželio 27 d. keturios moterys ir vienas vyras buvo nušauti mieste. Tai pirmosios žydų genocido aukos. Joms atminti pastatytas paminklas Švėkšnoje, Brailio gatvėje, senosiose žydų kapinėse.

1941 m. birželio 28 d. 120 atrinktų vyrų buvo nusiųsti į Macikų darbo stovyklą, kiti apie 80 žydų vyrų sušaudyti Inkakliuose.

1941 m. rugsėjo 20 d. Inkaklių pušyne, prie pat kaimo, sušaudyta per 330 Švėkšnos žydžių ir vaikų.

Tauragės valsčius*

Tauragė (žyd. *Tavrig*) – *tai pietvakarinės Lietuvos dalies apskrities miestas, įsikūręs kairiajame Jūros upės krante, prie Karaliaučiaus–Tilžės–Šiaulių–Rygos plento ir geležinkelio, keleto kitų svarbių kelių sankryžoje. Ypatinga miesto padėtis – buvusios Rusijos–Prūsijos sienos artumas, savo laiku sudarė sąlygas Tauragei augti ir kilti, kad jai ir nesant administraciniu punktu,* – taip apibūdinama Tauragė Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 142].

Tauragės žydų bendruomenės gyvenimą gana išsamiai aprašė Jonas Liorančas ir Edmundas Mažrimas knygoje *Po lemties ženklu* [81, 88]. Daug medžiagos yra *JEW* [140] bei Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 142–152].

Žydai, kaip rašo *JEW* [140], Tauragėje tikriausiai apsigyveno XVIII a. viduryje. Gyvendami netoli Prūsijos sienos, jie kontroliavo beveik visą prekybą su Vokietija, eksportavo grūdus, paukštieną, žąsis, įvairių rūšių vaisius ir galvijus. Prekyba mediena taip pat buvo žydų rankose. Pavasarį šimtai darbininkų eidavo į miškus, išnuomotus žydų prekybininkams, ruošti skiedrų (medinių čerpių), kurios buvo gabenamos daugiausia į Vokietiją. Žydai taip pat buvo pagrindiniai maisto produktų tiekėjai Tauragėje dislokuotiems sienos apsaugos daliniams. Daugelis žydų buvo amatininkai: kalviai, dailidės, batsiuviai, siuvėjai, statybininkai ir kitokie specialistai. XIX a. pabaigoje daugelis tauragiškių gyveno iš kontrabandos – prekių gabenimo į Vokietiją. Tuo metu Tauragės žydai buvo laikomi vienais turtingiausių Lietuvoje.

Tarpukariu Tauragė tapo apskrities centru. Naujų gamyklų statybos didino ir gyventojų skaičių. *JEW* [140] rašo, kad Tauragėje iš 61 lengvosios pramonės įmonės 46 priklausė žydams (75%). Knygoje *Po lemties ženklu* [81, 54] rašoma, kad XX a. ketvirtąjį dešimtmetį Tauragėje buvo 72 įmonės, kurių 49 priklausė žydams; tai sudarė 67 procentus. Tauragės malūnai buvo valdomi žydų: Hiršos Gitkino, J. Bogranskio, Leibos Baikovičiaus ir Jokūbo Berelovičiaus. Saldainių fabrikas ir lentpjūvė priklausė Šereševskiui. 1931 m. mieste buvo 124 parduotuvės, iš kurių 101 priklausė žydams (81%). 1935 m. net 80 žydų dirbo amatininkais [81, 56]: 19 siuvėjų, 12 batsiuvių, aštuoni kepėjai, penki sukirpėjai, penki laikrodininkai, penki dažytojai, penki kirpėjai, trys kepurininkai, dvi korsetų siuvėjos, du stikliai, du skardininkai, du fotografai ir kitokie. Mieste dirbo keturi gydytojai žydai, trys odontologai, du teisininkai ir akušerė.

Žydų liaudies bankas (*Folksbank*) buvo svarbus ekonominiam gyvenimui. 1927 m. jis turėjo 322 narius, 1929 m. – 234 narius [81, 53; 140]. 1939 m. iš 215 telefono abonentų 61 priklausė žydams [81, 53; 140].

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje dėl propagandos ir žydų parduotuvių boikoto žydų bendruomenės ekonominė padėtis ėmė blogėti. Iš miesto

* Šio str. autoriai Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas, Edmundas Mažrimas.

įmonių suvestinių, palyginus trečiąjį ir ketvirtąjį dešimtmečius, matyti, kad žydų pozicijos smuktelėjo nuo 75 iki 67 procentų. Kita šio mažėjimo priežastis buvo Vokietijos ir Lietuvos komercinių santykių atšalimas.

Prieškariu būta ir incidentų tarp lietuvių ir žydų. 1935 m. kovą [140] (gegužę [81, 52]) per Pesach (žydų pavasario šventė – Velykos) Tauragės žydai buvo melagingai apkaltinti lietuvio kūdikio nužudymu – esą jo kraujas buvęs panaudotas macams kepti. Kilo antisemitiniai neramumai. Mieste buvo skleidžiami antisemitiniai atsišaukimai vokiečių kalba. Žydai buvo mušami gatvėse; daužomi jų namų langai. Policija sulaikė apie 50 žmonių, kurie buvo įtarti dalyvavę antižydiškose akcijose; 30 iš jų skirtos didelės baudos.

1923 m. Tauragėje iš 5470 gyventojų 1777 buvo žydai (32%) [140]. 1939 m. mieste gyveno jau 10 561 žmogus [56, 150], iš jų – apie 4000 žydų [81, 71]. Kai kurių autorių teigimu, prieš Antrąjį pasaulinį karą Tauragėje gyveno apie 3000 žydų [1].

Tragiškų įvykių preliudiją Tauragės žydams tapo Antrasis pasaulinis karas, prasidėjęs 1939 m. rugsėjo 1 d. Vokietijai įsiveržus į Lenkiją. Dar prieš prasidedant karui, po 1939 m. kovo 20 d. ultimatumo Lietuvai, 7000 žydų, gyvenusių Klaipėdoje (Memelyje), palikę daiktus išvyko iš miesto ieškoti prieglobsčio Lietuvoje – Žemaitijos regione bei Kaune. Nemažai jų apsigyveno ir Tauragėje, kur vietos žydų bendruomenė rūpinosi pabėgėliais.

1940 m. birželį Lietuvą okupavo Sovietų Sąjunga. Dauguma fabrikų ir parduotuvių Tauragėje buvo nacionalizuota, jiems valdyti paskirti komisarai. Visos organizacijos išformuotos, keletas aktyvistų areštuota. Hebrajų švietimo įstaigos uždarytos, hebrajų mokyklose imta viską dėstyti jidiš kalba.

1941 m. birželio pradžioje 17 žydų šeimų, iš viso apie 60 (tiksliau – 58) [81, 67] žmonių, kurie buvo laikomi „nepatikimu elementu", ištremti į Komiją – Rusijos europinės dalies šiaurę. Kai tremtiniai pradėjo gauti maisto siuntinius iš buvusių Tauragės žydų (Lietuvos žydų asociacijos), emigravusių į Baltimorę (JAV), jų padėtis pagerėjo. Ši pagalba padėjo išgyventi daugeliui šeimų [81, 68].

Pirmosios karo dienos. 1941 m. birželio 22 d. Tauragė buvo bombarduojama, dauguma namų sugriauta. Apie 20 žydų buvo sužeisti. Daugelis miesto gyventojų, tarp jų ir žydų, pabėgo į aplinkinius kaimus; kiti skubėjo į Šiaulius ir kitus regiono miestus stengdamiesi pasiekti Rusiją. Kaip rašo Mironas Ginkas knygoje *Per spygliuotą vielą* [23, 68]: *Ir tik nedaugeliui pasisekė pasitraukti į Rytus.*

Pirmosiomis karo dienomis ginkluotų lietuvių neribojo jokios taisyklės, todėl jie elgėsi žiauriai tiek su žydais vyrais, tiek su jaunomis žydėmis. Iš rabino Levo Špico buvo pareikalauta pateikti žydų komunistų sąrašą, kurio rabinas, aišku, neturėjo, tad buvo sušaudytas. Pirmosiomis okupacijos dienomis vokiečių kareiviai, įsiveržę į gydytojo Josifo Šapiro namus Respub-

likos gatvėje, vertė aštuoniasdešimtmetį daktarą užkasti nugaišusį arklį, gulintį greta jo namų. Daktarui atsisakius, kareiviai jį nušovė. Dvi moterys, kurios lankėsi pas gydytoją, kareivių priverstos užkasė daktarą kartu su arkliu [81, 68]. Šis epizodas detaliai aprašomas gydytojo Ginko knygoje *Per spygliuotą vielą* [23, 27–28].

Diena po dienos vyko vyrų ir jaunų moterų areštai tartum darbams atlikti, tačiau niekas iš tų darbų negrįždavo. Jie buvo nužudyti ir palaidoti masiniuose kapuose; tai gerai mena vietos gyventojai.

Tauragės žydų žudynių vietos. Kaip rašoma *MŽL* [83, 408] ir Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [64, 33], pagrindinės Tauragės žydų naikinimo vietos yra dvi: Visbutų kaimas už kilometro į vakarus nuo Tauragės ir Antšunijų kaimas už 6 kolimetrų į šiaurės vakarus nuo Tauragės. Visbutų kaime nužudyta apie 900 vyrų (tarp jų viena moteris), o miške prie Antšunijų kaimo – apie 3000 vyrų, moterų ir vaikų [83, 408]. Šias holokausto vietas nurodo ir *HLA* [33, 204–207], tik jos įvardijamos kiek kitaip: pirmoji vieta – Tauragė I ir Mažonai I, aukų 133, antroji vieta – Tauragė II ir Mažonai II, aukų 635. Kaip matome, nužudytųjų skaičius skiriasi net daug kartų!?

Žydų žudynės prie Visbutų kaimo. Naciai nusprendė iš 25 kilometrų pločio pasienio zonos išvalyti nepageidaujamus elementus. Tauragė kaip tik atsidūrė šioje juostoje. SS Einsatzgruppe vado Walterio Stahleckerio (po karo sovietų pakartas) nurodymu, tai pavesta atlikti Tilžės policijos skyriaus viršininkui Hansui Joachimui Böhmei [81, 68; 83, 23, 274–275].

Praėjus kelioms dienoms nuo karo pradžios iš Tilžės į Tauragę atvyko gestapininkas Schwarzas ir paprašė naujojo Tauragės burmistro Jono Jurgilo padėti identifikuoti komunistus. Pagal gestapo užsakymus vietos policijos vyresnysis Fabijonas Mintautas ir jo policininkai sulaikė 300 žydų vyrų ir 25 komunistus nežydus; kai kurie iš pastarųjų vėliau buvo paleisti. Žydai vyrai buvo laikomi buvusiose Lietuvos kariuomenės 7-ojo pėstininkų pulko kareivinėse, Vytauto gatvėje [81, 68; 83, 274–275].

Hansas Joachimas Böhme nustatė komunistų sušaudymo datą – 1941 m. liepos 2 d. – ir pats tose žudynėse dalyvavo – norėjo parodyti ir išmokyti savo vyrus, kaip reikia elgtis su komunistais ir žydais.

HLA [33, 204] yra ištrauka apie žudynių eigą iš knygų *Justiz und NS-Verbrechen* [46] ir *The Einsatzgruppen Reports*, p. 16: *Tą dieną* [1941 m. liepos 2 d. – *Aut.*] *H. J. Bohme ir Tilžės SD vadas SS sturmfiureris Werneris Hersmannas atvyko kartu su Tilžės gestapo ir Tilžės SD kareiviais. Su Lauksargių pasienio policijos gestapininkais; iš viso buvo apie 20–30.*

Apie pirmąsias masines žudynes, įvykusias 1941 m. liepos 2 d., liudijo tuometinis Tauragės burmistras Jurgilas [83, 274–275]: *Mintautui padedant, suėmiau visus gyvenusius mieste komunistus ir žydus. Iš viso suėmiau apie 25 komunistus ir 300 žydų vyrų* [...] *policijos nuovados viršininkui nurodžius,*

buvo išbrauktos kelios pavardės [iš 25 komunistų. – *Aut.*]. [...] *Kitos dienos rytą sužinojau, kad suimtuosius sušaudė prie kelio, lauke už kalėjimo.*

Suimtieji turėjo atiduoti savo daiktus, buvo priversti gilinti griovius, o baigę darbą privalėjo atsiklaupti prie griovio krašto, veidu į griovį. Minėtų knygų [46] ištraukoje rašoma: *Tuomet jos* [jie. – *Aut.*] *buvo šaudomos į pakaušį iš pistoleto ir stumiamos iš nugaros pirmyn, kad įkristų į duobę. Šaudė gestapininkai ir SD kareiviai.* Ulmo teismo procese [140] paaiškėjo, kad dr. Jofė ir stomatologas dr. Mostas, taip pat buvo čia nužudyti.

Tauragės istorija, Vikipedija [135], rašo, kad *1941 metų vasarą Tauragės geto žydų vyrai buvo sušaudyti Visbutuose (apie 900)*, nors anksčiau rašyta, kad 1941 m. liepą buvo suimti 300 žydų ir 25 komunistai. Knygoje *Po lemties ženklu* [81, 68] rašoma, kad *1941 m. liepos 2 d. Visbutų kaime, dar prieš karą Raudonosios armijos bunkerio statybai paruoštoje duobėje, gestapo ir vietinių lietuvių pagalbininkų sušaudyti 133 žmonės. Sušaudytųjų tarpe buvo ir paskutinis Tauragės rabinas Levi Špicas. Žudymo išvengė, pabėgęs iš sulaikymo vietos, Bencionas Rotšteinas.*

MŽL [83, 26] rašo: *Liepos 2 d. Tilžės operatyvinis būrys Tauragėje nužudė 133 žmones*, tai pakartoja ir Arūnas Bubnys knygoje *Okupuota Lietuva (1941–1944)* [12] bei *HLA* [33, 201] autoriai.

HLA [33, 204] pateikiama dar viena ištrauka iš aukščiau minėtų knygų [46] apie 1941 m. liepos 2 d. žydų sušaudymą: *Tą dieną* [33, 204] *buvo nušauti 133 vyrai (beveik visi jie buvo žydai, tik keletas komunistų). Tarp nužudytųjų buvo žydų gydytojas Joffe ir stomatologas Mostas.* Ši ištrauka suklaidino *HLA* autorius, ir jie prie Visbutų kaimo nužudytųjų priskyrė tik 133 asmenis. *JEW* [140] rašoma, kad 1941 m. liepos 2 d. nužudyta 300 žydų ir apie 25 komunistus nežydus. 133 žydų vyrų sušaudymo datą reikia tikslinti.

Kad tai būtų buvusios dvejos atskiros žydų žudynės, sunku patikėti, nes Tauragės burmistras Jurgilas būtų tai nurodęs. Tiesa, Mažrimas [81] teigė, kad pirmosiomis karo dienomis buvo šaudomi žymesnieji gyvenviečių žydai, panašiai kaip Batakiuose. Ginko knygoje [23] kalbama apie pirmųjų Tauragės žydų sušaudymą: [...] *kitame kiemo gale, už kareivinių, dirba didesnė grupė. Visi – žydai. Labai keista. Ten daktaras Šachnovičius, mokytojas, dantų gydytojas ir net rabinas. Visi žymesnieji Tauragės žydai* [23, 33]; Daktaro Šachnovičiaus žmona vis kartojo: *Jie visi sušaudyti. Pradžioje kankino, tyčiojosi, ypač iš rabino... žemino... Paskui visus – iš kulkosvaidžio. Tikrai. Pasakojo pažįstama lietuvė.* [...] *Tačiau moteriškė sako, kad šaudė reguliari kariuomenė ir baltaraiščiai. Kariuomenė? Šiaip sau imti ir be niekur nieko ištratinti penkiasdešimt žmonių? Kur ir kada tai galėjo įvykti?* [23, 38].

Autoriai Aleksandras Vitkus ir Chaimas Bargmanas turi duomenų, kad taip buvo sušaudyti žydai ir Mažeikiuose, kur naciai jau iš anksto turėjo turtingesniųjų žydų sąrašus.

MŽL [83, 408] rašoma, kad *1941 metų vasarą, rudenį nužudyta apie 900 vyrų (tarp jų viena moteris)*. Ant paminklo užrašyta, kad šioje vietoje nužudyta

900 vyrų – žydų ir keletas lietuvių. JEW [140], remdamasi sovietų paskelbtais duomenimis, taip pat rašo, kad čia nužudyta 900 asmenų. Ar tikrai buvo tiek aukų?

Tauragės istorija, Vikipedija [135] rašo, kad *1941 metų vasarą Tauragės geto žydų vyrai buvo sušaudyti Visbutuose (apie 900).*

Iš tikrųjų Visbutuose sušaudyta 300 žydų vyrų ir kai kurie iš 25 komunistų nežydų, t. y. sovietinių aktyvistų. Kaip minėjome, *HLA* pateikta ištrauka nesutampa su kitų šaltinių duomenimis apie žudynes, vykusias 1941 m. liepos 2 dieną. Kaipgi atsirado paminkle 900?

1965 m. birželio 7 d. masinių žudynių Tauragės rajone, įvykdytų 1942 (turėtų būti 1941) birželio mėnesį, vietos nustatymo akte Nr. 1 (76) [136], kurį sudarė LTSR kraštotyros draugijos nariai, rašoma, kad *komisija* [...] *Tauragės rajone Visbutų kaime prie kelio nustatėme, kad 1941 m. VII–VIII mėn. čia buvo hitlerininkų sušaudyta daugiau kaip 800 žmonių lietuvių, žydų tautybės vyrų, kartu su jais ir tarybinis aktyvas.* [...] *Pasmerktieji buvo varomi su kastuvais; patys turėjo išsikasti duobes.*

Tos pačios komisjos sudarytame 1965 m. birželio 28 d. akte Nr. 1 (78) [137] pateiktas tas pats nužudytųjų skaičius – 800 žmonių. Tikriausiai šiek tiek padidintas skaičius – 900 – iš ten pateko ir į *MŽL* [83, 408].

Buvęs Tauragės burmistras Jurgilas [83, 275] liudijo, kad sušaudžius 300 žydų *vėlesniuose šaudymuose, kurie vyko ilgą laiką, dalyvavo apskrities viršininkas Mylimas, miesto gestapo viršininkas Švarcas ir policija. Pas mane tuo klausimu daugiau niekas nesikreipė.* Tie *„vėlesni šaudymai"* galėjo vykti ir Visbutų miške, tačiau medžiagos neradome.

Mažrimas atkreipė dėmesį ir į tai, kad Visbutų kaime miško nėra, kaimas ribojasi su Taurage ir yra vos už 200–300 metrų nuo buvusio Tauragės kalėjimo ir 7-ojo pėstininkų pulko kareivinių. Neatsitiktinai žudymui pasirinkta ši vieta: greta izoliuoti žydai ir komunistai bei iškasta duobė. Beje, pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, šiose kareivinėse buvo laikomi vokiečių belaisviai. Mirusieji nuo ligų ir išsekimo buvo laidojami greta sušaudymo vietos – iškasinėtame Visbutų kaimo žvyro karjere. Tai buvo daroma vėlgi dėl artumo.

Žurnalistas Aleksandras Morozovas straipsnyje *Šalom!.. – tebūnie taika!* [94, 2] aprašo susitikimą su išsigelbėjusiu Bencionu Rotšteinu, kuris 1991 m. su sūnumi atvyko į Visbutus. Rotšteinas žurnalistui papasakojo, kad 1941 m. birželį apie tūkstantį jaunų, stiprių ir pajėgių žydų vyrų suvarė prie Visbutuose buvusio karinio dalinio, į buvusią puskarininkių ramovę. Vietovė tarp ramovės ir sušaudymo vietos tuo metu buvo kalvota, apaugusi krūmokšniais. Krūmokšniai ir tos kalvelės išgelbėjo Rotšteino gyvybę. Jis pabėgo nuo žudikų ir mirties; vėliau jam išgyventi padėjo lietuviai.

Remdamiesi 1965 m. birželio 7 ir 28 d. Tauragės rajono masinių žudynių vietos nustatymo aktais [136; 137] (nors juose ir yra datų klaidų), manome, kad

už kalėjimo, Visbutų kaime, buvo sušaudyta apie 800 žydų vyrų kartu su sovietiniais aktyvistais.

Skaičius 900 atsirado LTSR kultūros ministerijos kolegijai priėmus 1970 m. lapkričio 5 d. nutarimą Nr. 35 dėl palaidojimo vietos įtraukimo į kultūros paminklų sąrašą [76]. Tikėtina, kad sudarant Kultūros paminklų sąrašą remtasi ir *MŽL* [83, 408] esančiu aprašu.

Nekelia abejonės, kad skaičius 900 yra padidintas (žr. Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos ataskaita apie žudynes Tauragės apskrityje).

Žudynės Antšunijų kaime. Knygoje *Po lemties ženklu* [81, 70] taip pat teigiama, kad *Ypatinga Valstybinė komisija vokiškųjų fašistinių bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti nustatė, kad 1941 m. netoli Antšunijų kaimo nužudyta apie 3000 vyrų, moterų ir vaikų.*

Mažrimas iš šio sąrašo atrinko ir nustatė, kad tauragiškių nužudyta 1167. Be abejo, šis skaičius neišsamus, nes Tauragės ir apylinkių žydai buvo suvaryti į buvusias kareivines, Skaudvilės vyrai – į Pužų pašto stotį. Batakių, Skaudvilės, Eržvilko moterys su vaikais – į Batakių geležinkelio getą), tai yra prie mieste gyvenusiųjų skaičiaus reikėtų pridėti gyvenusiuosius Tauragės apylinkėse. Tačiau tai nebus 3999, kaip nurodyta „Suvestinių žinių..." pirmajame puslapyje. Klaida šiame dokumente paklojo pamatus ateičiai: mėginta bendrą sumą priartinti prie „apie 900" ir „apie 3000" (žr. *5 lentelę*, p. 373).

Leidinyje *Po lemties ženklu* pateiktas paplitęs nužudytųjų skaičius, o greta ir abejonės dėl jo tikslumo [81, 70].

Vyrų žudynės. Antroji – 122 žydų vyrų grupė, kaip nurodo literatūra [33, 204; 81, 68; 140], buvo sušaudyta 1941 m. liepą tarp 3 ir 10 d. pakeliui į Šilalę, t. y. Antšunijų kaime.

Apie šį įvykį *HLA* [33, 204] pateikiama ištrauka iš anksčiau minėtų knygų (*Justiz und NS-Verbrechen* ir *The Einsatzgruppen Reports*, p. 16): *Tarp liepos 3 d. ir liepos 10 d. tokiu pat būdu buvo nužudyti 122 vyrai, tačiau šį kartą šaudė tik Lauksargių pasienio policijos sargybos gestapininkai ir lietuvių pagalbinės policijos policininkai, vadovaujami Schwarzo* [...] *žudynių vieta buvo netoli Antšunijų kaimo, šalia kelio Tauragė–Šilalė. Žmonės turėjo palikti savo daiktus ir iškasti duobę, kuri tapo jų kapu. Jie buvo vedami prie duobės po vieną ir nušaunami į pakaušį. Schwarzas fotografavo žudynes.* [...] *Schwarzas raportavo apie žudynes Tilžės gestapui, kuris persiuntė informaciją RSHA ir operatyvinės grupės A vadui SS brigade*[n]*führeriui Franzui Walteriui Stahleckeriui.*

Moterų ir vaikų žudynės. Moterų su vaikais ir keleto senų vyrų, kurie vis dar tebebuvo gyvi, situacija diena po dienos blogėjo: apleisti, nuskurę, persigandę, badaujantys ir bejėgiai jie be tikslo slankiojo po miestą.

1941 m. rugsėjo 6 d. Tauragės apskrities viršininkas Vladas Mylimas išleido slaptą nurodymą Nr. 790 [81, 69; 133] Tauragės miesto burmistrui, valsčių viršaičiams ir nuovadų viršininkams dėl žydų suėmimo. Nurodymas skelbė, kad apskrityje gyvenantys žydai turi būti sutelkti vienoje vietoje ir privalo išsirinkti savo tarybą, kuri rūpintųsi visais jų reikalais; žydai privalą nešioti Dovydo žvaigždę, draudžiama vaikščioti šaligatviais ir kita. Visas žydų turtas konfiskuojamas, draudžiama jį tvarkyti, o burmistrai ir valsčių viršaičiai atsakingi už nekilnojamojo turto registraciją.

Šio aplinkraščio 10 punkte teigiama, kad žydai gali gauti tik reikalingiausius maisto produktus, kurie atlieka nuo lietuvių. 12 punkte – leidžiama žydus siųsti dirbti ten, kur nėra pakankamai darbininkų lietuvių. Jų atlyginimas turįs būti pervestas į apygardos komisaro kasą, kuri vėliau žydams pinigus išmokėsianti.

Tą pačią dieną Tauragės apskrities viršininkas policijos nuovadų viršininkams paskelbė kitą įsakymą Nr. 793 [81, 68–69; 134], kuriame rašoma, kad visi žydai, jų žmonos ir vaikai, gyvenantys kaimuose ar šiaip toliau nuo jiems paskirto rajono, turi būti tuojau apgyvendinti tų rajonų stovyklose. Taigi žydai privalo būti sutelkti vienoje vietoje.

Įsakymai buvo stropiai vykdomi. Visi žydai buvo sutelkti Lietuvos kariuomenės 7-ojo pulko kareivinėse – Vytauto gatvėje esančiuose statiniuose, kur sovietų kariuomenė pradėjo statyti garažus sunkvežimiams. Sklypas buvo aptvertas spygliuota viela ir saugomas Lietuvos pagalbinės policijos [81, 69]. Kiekviena stipri moteris ir paaugęs vaikas buvo išsiųsti dirbti. Šiuose nameliuose, vadinamajame gete, įsikūrę žydai gyveno nežmoniškomis sąlygomis. Alkani ir purvini jie išbuvo iki rugsėjo 13 dienos. Tada jiems liepta pasiruošti persikelti į kitą vietą, kur jų sąlygos būsiančios geresnės.

1941 m. rugsėjo 16 d. [140] atvyko sunkvežimiai pervežti jų į Tauragės giraitę, apie 6 kilometrus į šiaurės vakarus nuo miesto, 100–150 metrų nuo Tauragės–Šilalės kelio. Ten buvo nufilmuotas ir girtas Lietuvos pagalbinės policijos policininkas, visus pranokęs žiaurumu. Kūdikiai arba jų galvos suskaldyti į medžius ir įmesti į duobę. Jauna graži mergina – Heni Jezner – įšoko į duobę gyva, kai žudikai pradėjo prie jos kabinėtis.

1941 m. rugsėjo 16 d. nužudyta 513 senų moterų su vaikais. *Po lemties ženklu* autoriai rašo: *Amžininkų prisiminimu žudymas vyko rugsėjo 12 d., o ne rugsėjo 16 d. ir čia spėjama, maždaug sušaudyta apie 500 žydų*. Remiamasi Jono Motikovo prisimimimais, užrašytais 1971 m. Adelės Girdvainytės [81, 69].

Žudynių vietoje moterys buvo priverstos atiduoti turimas vertybes, nusirengti ir šokti į duobę. Keli žydai, kuriuos paslėpė lietuvių valstiečiai, įskundus kaimynams, netrukus buvo sugauti [81, 69–70].

Vikipedijos straipsnyje „Antšunijai" [2] rašoma, kad *1941 m. rugsėjo mėn. 12 d.* [rugsėjo 16 d. – *Aut.*] *vokiečiai žiedu apsupo mišką, Tauragės–Šilalės plentą ir tiltą per Šunijos upelį. Nuo ryto iki pietų mašinomis žmones vežė į Antšu-*

nijų kaimo miško pakraštį, čia moterys, vaikai buvo sušaudyti ir užkasti dviejose duobėse. Kruviname genocide dalyvavo ir vietiniai fašistų pagalbininkai. Antšunijų kaime sušaudyta apie 3000 žydų.

Tauragėje buvo palikti tik keli žydai: Naidelis, Natanas Goldbergas ir Icchakas Šumas, kurie dirbo karinėj apygardoj, ir Izraelis Akselrodas, kuris dirbo kaip specialistas Šereševskio lentpjūvėje. Po kelių savaičių jie taip pat nužudyti. Nagingas kailiadirbys Faivelis Ickovičius su žmona ir vaikais liko gyvi dar keletą mėnesių, tačiau vėliau vokiečiai juos pakorė [81, 70; 140].

Nužudytųjų skaičius Tauragėje, Visbutų ir Antšunijų kaimuose. Nustatyti nužudytųjų Tauragėje skaičių nėra taip paprasta. Istorikų dar laukia didelis darbas. Aptarsime tik kai kuriuos literatūroje pateiktus skaičius.

Bubnio pateiktame sąraše [12, 204] Tauragė priskirta prie didžiausių žydų žudynių vietų, aukų buvę apie 3000 (per dvi žudynių vietas turėtų būti 3900). Tokį pat skaičių pateikia ir *MŽL* [83, 408], taip pat dviejų paminklų užrašai. Taigi yra pagrindas abejoti Tauragėje nužudytų žydų skaičiumi.

Antšunijų kaime nužudyta nuo 632 [83, 206] iki 3000 [83, 408] žydų.

Skaičius „apie 3000", kaip ir prie masinių žudynių aukų Visbutų kaime, atsirado tada, kai LTSR kultūros ministerijos kolegija priėmė 1970 m. lapkričio 5 d. nutarimą Nr. 35 dėl palaidojimo vietos įtraukimo į kultūros paminklų sąrašą [76]. Tikėtina, kad sudarant Kultūros paminklų sąrašą, remtasi ir *MŽL* [83, 408] esančiu aprašu.

Po lemties ženklu [81, 710] autoriai rašo, kad 1939 m. Tauragėje gyveno 10 561 gyventojas, iš jų apie 4000 žydų, tačiau priduria, kad karo pradžioje apie 2/3 žydų bendruomenės narių pasitraukė į Rusijos gilumą [81, 71] (mes tuo abejojame), taigi neįmanoma nužudyti apie 4000 žydų Tauragėje, nes tiek jų čia jau nebebuvo: prie Visbutų kaimo – 900 ir prie Antšunijų kaimo – 3000. Ir knygos autoriai tuo nėra tikri: [...] *šiais skaičiais operuojama iki šios dienos, nors jie nėra tikslūs* [81, 70].

1945 m. laikraščio *Tarybinis žodis* straipsnyje „Tauragės apskrities darbo valstiečių laiškas Tarybų Sąjungos maršalui draugui Stalinui" [131] rašoma, kad *pačioje Tauragėje sušaudyta apie 500 piliečių, Kaziškės miškuose, Tauragės valsčiuje, taip pat dešimtimis sušaudyta.* Tuo tarpu 1945 m. kovo 26 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius Murauskas Tauragės apskrities partinės organizacijos darbo ataskaitoje [71] CK sekretoriui Sniečkui rašė: *Tauragės miesto ribose, Šilalės miško pamiškėje, Šunijos upelio krantuose, miesto kapinėse ir Visbutų km., buv. Austynienės ūkyje sušaudyta ir palaidota apytikrėmis žiniomis apie 5000 tarybinių piliečių; Tauragės valsčiuje sušaudyta apie 900 žmonių ir t. t.*

Tiksliausias nužudytųjų skaičius Tauragės rajono masinių žudynių, įvykdytų 1942 m. (turėtų būti 1941 m.) birželio mėn., vietos nustatymo akte Nr. 1 (76) [136], datuotame 1963 m. birželio 7 diena. Jame rašoma: *Ko-*

misija [...] *Tauragės rajone Vizbutų kaime prie kelio nustatėme, kad 1941 m. VII–VIII mėn. čia buvo hitlerininkų sušaudyti daugiau kaip 800 žmonių lietuvių, žydų tautybės vyrų, kartu su jais ir tarybinis aktyvas.*

Nurodžius, kad prie Visbutų kaimo nužudyti 800–900 žydų, o Antšunijų kaime – 3000, išeitų, kad visi 4000 Tauragės žydų buvo nužudyti, bet skaičiai neatitinka Tauragėje gyvenusių žydų skaičiaus. Ta gija eina per visą Tauragės istoriją.

Dažniausiai nurodomas Tauragėje gyvenusių žydų skaičius 4000 verčia abejoti, tikėtiniau, kad prieš Antrąjį pasaulinį karą Tauragėje gyveno 3000 žydų, kaip rašo A. Ambrulevičiūtė [1].

Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 151] rašo: *Vokiečiai iššudė ir masiniuose kapuose pakasė beveik visus Tauragės apskrities žydus ir nemaža komunistų.* Tai patvirtina ir knygos *Po lemties ženklu* autoriai [81, 71]. Po karo tik keletas žydų grįžo į Tauragę, tačiau per metus jų dar sumažėjo. 1970 m. čia gyveno 14 žydų, 1979 m. – 12, o 1989 m. – tik 8 [140].

Iš literatūros šaltinių žinome, kad Tauragėje žydai buvo šaudomi ilgą laiką. Iš Tauragės burmistro Jurgilo 1944 m. gruodžio 3 d. parodymų [83, 274–275] galima suvokti žydų ir komunistų žudynių mastą: *Man būnant Tauragės miesto burmistru, vokiečiai ir policininkai sušaudė daug miesto gyventojų ir komunistų – apie 4000 žmonių. Šaudė masiškai. Šaudė jaunuolius, moteris, vaikus, senelius. Šaudyti pradėjo birželio mėnesį, atėjus vokiečiams, ir šaudė iki 1941 metų pabaigos.* Beje, Tauragės burmistras, kaip pats teigė, žydų šaudyme vėliau nedalyvavo, todėl negalėjo žinoti, kiek žydų sušaudyta. Skaičių, kuris vėliau ir pateko į visus šaltinius, galėjo jam įteigti tardytojas.

Šiuo metu Tauragėje išskiriamos dvi holokausto vietos: Visbutų ir Antšunijų kaimuose. Remiantis sovietiniais šaltiniais, apie 3000 vyrų, moterų ir vaikų palaidoti masiniuose kapuose netoli Antšunijų kaimo, Tauragės giraitėje, ir 900 prie Visbutų kaimo.

Liorančio ir Mažrimo knygoje *Po lemties ženklu* [81, 70] rašoma: *Iš komisijos sudarytų sąrašų aišku, kad 1941 m. Tauragės apskrityje nužudyti 7306 žmonės ir iš šio skaičiaus 1161 Tauragės gyventojas.* Tikriausiai todėl autoriai teigia, kad 2/3 žydų pabėgo į Rusiją [81, 71]. Tai ne klaidos, o tiesiog painiava skaičiuose. Iš tikrųjų Tauragės žydų bendruomenė buvo sunaikinta, taigi apie 4000 Tauragės žydų turėjo būti nužudyti, o pagal komisijos sudarytą sąrašą – apie 3000 Tauragės žydų liko gyvi.

Kartais net atsakinguose dokumentuose pasitaiko kuriozų. 1945 m. kovo 26 d. Tauragės apskrities partinės organizacijos ataskaitoje LKP(b) Centro komiteto sekretoriui Sniečkui [71], kaip minėta, rašoma, kad Tauragės apskrityje sušaudyta *apie 5000 tarybinių piliečių.*

Kaip galima sušaudyti *5000 tarybinių piliečių*, jei Tauragėje gyveno 4000 žydų. Nejaugi sušaudyta apie 1000 sovietinių aktyvistų? Neatitinka logikos. Tiesa, Tauragėje žydų galėjo būti ir daugiau, nes kai kurie apsigyveno

Paminklas nužudytiems žydams prie Visbutų kaimo

Paminklas žydų žudynių vietoje Antšunijuose

Paminklas nužudytiems Tauragės žydams Izraelyje, Jeruzalės Jad va-Šemo instituto Išnaikintų bendruomenių slėnyje

Tauragėje pasitraukę iš Klaipėdos krašto. Tačiau 5000 daugiau niekur nepateikiama – arba mažiau, arba daugiau.

Dar viena paklaida atsirado svarbiame dokumente „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [120, 1–28]. Šiame dokumente nurodyti visų nužudytųjų Tauragės apskrities valsčiuose skaičiai: Tauragės mieste – 3999, o Tauragės valsčiuje – 964 asmenys. Aukų skaičius 964 rodo, kad šie asmenys nužudyti Visbutuose. 3999 – Antšunijų kaime, tačiau skaičius 3999 yra taisytas, tikriausiai iš 3000.

Viską susumavę greičiausiai turėtume tarti, kad prie Visbutų kaimo nužudyta apie 800 asmenų, o Antšunijų kaime – apie 3000. Tai atitiktų ne tik Tauragėje gyvenusių žydų skaičių – apie 4000, bet ir sušaudytuosius iš gretimų kaimų (jie atitinkamai priskirti prie tų valsčių sušaudytųjų) bei atsikėlusiuosius į Tauragę iš Klaipėdos krašto. Kitaip šio skaičiaus neįmanoma paaiškinti. Tačiau, nagrinėdami Tauragės apskrities žudynes, neradome nei vieno dokumento, kuriame būtų apie tai rašoma. Taip pat neaišku, kiek asmenų spėjo pasitraukti su sovietų kariuomene į Rusiją. Logiškai mąstant, tokių neturėtų būti daugiau kaip kelios dešimtys.

Žydų turtas. Mieste likęs suimtų žydų turtas buvo tiesiog grobstomas [8; 9; 10], tad prireikė net atskiro įsakymo dėl žydų turto apsaugos. 1941 m. rugpjūčio 7 d. Tauragės apskrities viršininkas Mylimas Tautinės apsaugos būrių vadams paskelbė įsakymą Nr. 254 [83, 276–277; 132]. Jame griežtai įspėjo apsaugos būrių vadus dėl neleistino plėšikavimo ir įsakė be policijos žinios, jos dalyvavimo jokių kratų ir suėmimų nedaryti, nes už tai būsią perduoti karo valdžiai griežtai nubausti [9; 10].

Paminklai. Visbutų kaimas. Visbutų kaimas yra į vakarus nuo Tauragės; prie kelio yra masiniai kapai. Tauragėje iš Šilalės gatvės reikėtų sukti į Aerodromo gatvę ir važiuoti iki sankirtos su Visbutų gatve. Pervažiavus upelį kairėje pusėje yra Džanerio stulpas ir, paėjus keliuku apie 200 metrų, yra paminklas su užrašu *Žydų genocido aukų kapinės* [171].

1965 m. šioje vietoje buvo pastatytas betoninis paminklas su užrašu: *1941 m. fašistinio teroro aukos*, bet nenurodytas žuvusiųjų skaičius. Vėliau, statant antkapinius paminklus, skaičiai buvo nurašyti iš jau minėto Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašo. 1991 m. palaidojimo vietoje pastatytas naujas paminklas su užrašu lietuvių kalba: *Šioje vietoje 1941 m. hitleriniai žmogžudžiai ir jų vietiniai pagalbininkai nužudė 900 vyrų – žydų ir keletą lietuvių.* Tekste jidiš (idiš) kalba praleista, kad nužudyta ir keletas lietuvių. Šia informacija naudojosi bei naudojasi ir kiti rašytiniai šaltiniai.

2011 m. greta paminklo pastatyta Vokietijoje gyvenančio menininko, buvusio tauragiškio, Juliaus Radkės sukurta menora.

Antšunijų kaimas. Pavažiavus iš Tauragės Šilalės link apie 5 kilometrus, kairėje pusėje, prie pat kelio, yra Džanerio stulpas, rodantis paminklo vietą.

1965 m. genocido aukų kapinėse pastatytas betoninis paminklas, kurį sudarė du akmenys. Ant vieno buvo užrašas: *Fašistinio teroro aukos 1941–1944*, o kitas be užrašo, t. y. nenurodytas žuvusiųjų skaičius. 1988 m. pastatyti mediniai žymekliai su analogišku užrašu. Manytina, kad rašytiniuose šaltiniuose bei ant antkapinio paminklo nužudytųjų skaičius perrašytas iš jau minėto Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašo.

1991 m. spalį masiniam Antšunijų kapui paminklą sukūrė Tauragės tautodailininkai Elena ir Antanas Bagdonai [93; 95]. 1991 m. rugsėjo 22 d. jis buvo įšKilmingai atidengtas. Trijose paminklo plokštėse užrašyta hebrajų, jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis: *Šioje vietoje 1941 metais hitleriniai žudikai ir jų vietiniai talkininkai nužudė apie 3000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų.* Priešais paminklą juodoje marmuro plokštėje užrašyta: *Jų vienintelė kaltė – jie buvo žydai, kurių protėviai šimtmečiais čia taikiai gyveno, šioje žemėje jie rentė namus, buvo amatininkai, prekiautojai, gydytojai, ir tikėjo į vieną viešpatį Dievą. Jų atmintis liks amžiams.*

Už Antšunijų kaime esančio didžiojo paminklo, paėjus toliau, – antrojoje žudynių vietoje yra dar kitas paminklas [66, 169]. Čia tik akmenyje iškalta Dovydo žvaigždė.

Jeruzalėje, Jad va-Šemo instituto Išnaikintų bendruomenių slėnyje, yra ir Tauragės atminimui sienoje įamžintas *Tavrig* (Tauragės) vardas [140].

***

1941 m. liepos 2 d. Visbutų kaime nužudyti 300 žydų vyrų ir 25 komunistai nežydai (keli paleisti). Iš viso per 1941 m. vasarą ir rudenį čia nužudyta per 800 žydų.

1941 m. tarp liepos 3 ir 10 d. 122 vyrai nužudyti prie Antšunijų kaimo.

1941 m. rugsėjo 16 d. 513 moterų, vaikų ir senelių nužudyta prie Antšunijų kaimo.

Dabar turėtume teigti, kad Antšunijų kaime iš viso nužudyta apie 3000 žydų, tačiau tyrinėtojų dar laukia ilgos paieškos.

Vainuto valsčius

Vainuto (žyd. *Vainute*) miestelis įsikūręs prie nedidelių Šyšalės ir Vainutėlių upelių, už 10 kilometrų į rytus nuo Žemaičių Naumiesčio. Lietuvos nepriklausomybės metais Vainutas buvo Tauragės apskrities valsčiaus centras. 1939 m. Vainutą nuo Vokietijos sienos skyrė 5 kilometrų pasienio zona. Apie Vainuto miestelį, jo gyventojus, taip pat žydus bei jų sunaikinimą gan plačiai rašoma Algimanto Liekio monografijoje *Vainutas* [65], *JEW* [154] bei Aleksandro Vitkaus ir Chaimo Bargmano straipsnyje [158; 159].

Žydai Vainuto valsčiuje kiek labiau įsitvirtino nuo XIX amžiaus. Tarpukariu jie daugiausia vertėsi prekyba ir amatais [65, 134–137]. 1931 m. miestelyje buvo vienuolika parduotuvių ir įmonių, dešimt iš jų (91%) priklausė žydams: penkios tekstilės parduotuvės, trys mėsos ir arklių verslo įmonės, farmacijos ir viena mišrių prekių parduotuvė. Žydams taip pat priklausė vilnų šukavimo cechas, kepykla, malūnas ir elektrinė. 1937 m. buvo penkiolika žydų prekybininkų, septyni mėsininkai, trys siuvėjai, mezgėjas, batsiuvys, kepėjas ir kiti. Žydų liaudies bankas (*Folksbank*) buvo svarbus šalies ekonominiam gyvenimui. 1939 m. mieste buvo 22 telefonai, pusė jų priklausė žydams [154]. 1940 m. pradžioje – 26 telefonų abonentai; aštuoni priklausė valdžiai, visuomeninėms ir švietimo įstaigoms, šeši lietuvių, o 12 žydų šeimoms [65, 138].

Žydų vaikai pradinį išsilavinimą gaudavo chederyje (pradžios mokykla) ir hebrajiškose *Tarbut* mokyklose. Dauguma baigusiųjų šią mokyklą arba dirbo su tėvais, arba mokėsi amato. Tik keli toliau mokėsi Tauragės ar Telšių hebrajų gimnazijose. Bendruomenė išlaikė biblioteką, kurioje buvo knygų jidiš ir hebrajų kalbomis.

Žydų jaunimas daugiausia priklausė sionistinėms jaunimo organizacijoms. Veikė sporto organizacijos *Makabi* filialas; jai priklausė apie 50 narių. Keli jaunuoliai priklausė pogrindinei komjaunimo organizacijai.

Religinis gyvenimas telkėsi apie Beit midrašą. Paskutinis Vainuto rabinas Josefas Jakovas Šoras, gimęs Vainute, buvo nužudytas kartu su savo bendruomene [154].

Prieš pat Antrąjį pasaulinį karą lietuvių ir žydų santykiai pablogėjo. Įtaką darė Lietuvos verslininkų atvira propaganda boikotuoti žydų parduotuves ir nacių propaganda iš netoliese esančios Vokietijos. Ypač tai lietė vadinamąsias žydų Velykas – Pesach šventę. Tai žydų laisvės šventė, menanti, kaip žydų tauta, vedama pranašo Mozės, daugiau kaip prieš tris tūkstantmečius ištrūko iš Egipto vergovės, 40 metų klajojo po Sinajaus dykumą, kol atėjo į Pažadėtąją žemę – Izraelį. Vainute prieš Pesach šventę žydai bijodavo išeiti vakarais dėl kraujo šmeižto. 1940 m. prieš Pesach šventę viena lietuvė namų tvarkytoja melagingai apkaltino savo darbdavį žydą, kad jis norėjęs jos sūnaus kraujo macams kepti. Kai kurie miestiečiai tuo patikėjo, prie to prisidėjo ir žiniasklaida. Kilo pogromas. Vidurnaktį buvo išdaužti žydų namų langai, sužeisti kai kurie žydai ir apiplėšti butai.

Įvairiais laikais iki Antrojo pasaulinio karo žydai sudarydavo 7–8 procentus šio krašto gyventojų (1923 m. Lietuvoje žydai sudarę apie 7,5% gyventojų) [65, 585]. 1923 m. Vainute buvo 198 gyvenamieji namai ir 1291 gyventojas [56, 239], iš jų 348 buvo žydai (27%) [154]. Išlikusiame 1937 m. Vainuto žydų gyventojų vardiniame sąraše yra įrašytos 256 pavardės.

1940 m. vasarą sovietai pagal naujus įstatymus daugumą žydų dirbtuvių ir parduotuvių nacionalizavo, joms valdyti paskyrė komisarus. Sionistų ir jaunimo organizacijos buvo išformuotos, hebrajų švietimo įstaigos

uždarytos. Prekių tiekimas sumažėjo, dėl to išaugo kainos. Vidurinė klasė, daugiausia žydai, smarkiai nukentėjo. 1940 m. miestelyje gyveno apie 55 žydų šeimas.

Vokiečių kariuomenė į Vainutą įžengė pirmąją Vokietijos–SSRS karo dieną [156, 44]. Tą rytą vieni žydai, pasikinkę arklius, bandė pabėgti į aplinkinius kaimus ir ieškoti prieglobsčio pas pažįstamus ūkininkus lietuvius, kiti mėgino trauktis į Rusiją, bet tik keliems sovietiniams aktyvistams pavyko tai padaryti. Pirmąją savaitę bėgliai grįžo namo, nes retas ūkininkas sutiko juos priglausti. Grįžę rado namus apiplėštus ir apvogtus. Kai kurie žydai apsigyveno sinagogoje, giminaičių ar pažįstamų namuose. Vokiečiai ir lietuviai konfiskavo jų arklius ir galvijus.

Lietuvių policija perėmė miestelio kontrolę ir įsakė žydams atiduoti radijo imtuvus, pinigus, vertybes ir šaunamuosius ginklus. Vis dėlto daugelis savo vertybes suslėpė žemėje. Kiti atidavė saugoti vietos kunigui, kad po karo būtų sugrąžintos [154]. .

Vainuto žydų vyrų žudynės. Vainuto žydai nebuvo išimtis bendruose okupantų planuose. Nuo 1941 m. birželio 24 d. visi žydai vyrai nuo dvylikos metų ir vyresni privalėjo registruotis policijoje. Per ateinančias keturias savaites vyrai buvo imami įvairiems darbams: užkasti kritusių arklių, remontuoti kelių ir pralaidų, valyti gatvių ir kita. Vidurdienį žydams buvo leista eiti namo pietauti, paskui jie grįždavo į darbą. Lietuvių policija kartais užeidavo į žydų namus ir reikalaudavo, kad žydai dovanotų jiems įvairių daiktų.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* nurodo tik vieną Vainuto žydų žudynių vietą – Šiaudviečių daubą [64, 34], Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus tinklapyje [86], *HLA* nurodytos dvi vietos: Šiaudviečių dauba ir Dargiškės miškas [33, 102–103].

Baltaraištis Jonas Žąsytis teigė: *Laike vokiečių okupacijos, žydų sušaudymo Vainute buvo daug* [169]. Liudytojai nurodė kelis žydų žudymo atvejus bei žudynių vietas: Martynas Smailys [115], Petras Linkis [79] teigė, kad 1941 m. rugpjūtį miške prie Kivylių kaimo sušaudyti trys žydai, vienam pavykę pabėgti. Antanas Venckus [156, 7] matęs, kaip 1941 m. birželį buvo atvežti septyni žydai prie ūkininko Andriuškos sodybos. Už 200 metrų nuo sodybos *iš vežimo ėmė po vieną ir šaudė, Vieną nušovė gulintį ant žemės. Visi buvo seni, ligoniai ir sumušti, silpnai judėjo;* S. Turbutis [143] liudijo, kad 1941 m. liepą Daugiškėse (tikriausiai Dargiškėje) buvo suimta tik viena žydo Iršaco šeima (4 žmonės) ir nugabenta į Vainuto getą.

Trečiąją karo savaitę visus dirbančius žydus policininkai atvarė į bažnyčios aikštę. Čia jie, nukirpę rabinui pusę barzdos, įkinkę jį į vežimą, patys į jį susėdę, privertę rabiną vežioti juos aplink aikštę. Aikštėje lietuviai džiaugėsi reginiu [163]. Po šio kankinimo rabinas smarkiai sunegalavęs. Penki kiti vyrai, sulaikyti skirtingomis dingstimis, buvo nušauti skirtingose vietose.

Vieną liepos dieną policininkai privertė žydų vyrus išnešti iš sinagogos visas šventas knygas, Toros ritinius ir sudėti į krūvą. Baltaraištis Vladas Gailius [19] per tardymą patvirtino, kad 1941 m. rugpjūčio pradžioje (iš tiesų liepą) 20 žydų atvaryti į sinagogą išnešti ir deginti religinių knygų [19]. Buvo atvesdintas šlubuojantis rabinas ir jam liepta uždegti benzinu užpiltas knygas. Rabinas kategoriškai atsisakė ir maldavo būti nušautas. Galiausiai žydų siuvėjas, gyvenęs šalia sinagogos, knygų krūvą uždegė [65, 142].

JEW [154] rašo, kaip vyko Vainuto vyrų atranka pagalbiniams darbams į Macikų darbo stovyklą ir žudynės (tą pačią dieną kaip ir Žemaičių Naumiestyje). 1941 m. liepos 19 d. visi vyrai suvaryti į sinagogą. Čia jie privalėjo išversti kišenes, paskui buvo nuvaryti Žemaičių Naumiesčio kryptimi. Trečiajame kilometre nuo miesto juos sustabdė SS vyrai iš Šilutės. Iš 120 Vainuto vyrų buvo atrinkti 90, susodinti į sunkvežimius ir nuvežti į Šiaudviečių daubą sušaudyti. Kiti 30 jaunų stiprių žydų vyrų buvo nugabenti į Macikų darbo stovyklą. Ten pateko ir žydų iš Kaltinėnų, Laukuvos bei kitų miestelių (žr. Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas. Macikų darbo stovykla). LYA esančioje byloje Stasys Venckus [156, 51] patvirtino, kad 1941 m. liepos viduryje visi žydai vyrai buvo suvaryti į sinagogą Sinagogos gatvėje. Čia atvykę SS vokiečių karininkai darė atranką: sveiki vyrai – į vieną pusę, ligoti ir seni – į kitą. 70 atrinktų vyrų buvo sušaudyti. Panašiai šį įvykį atpasakojo ir baltaraištis Gailius [19], tik jis teigė, kad 1941 m. rugpjūtį (liepą) buvo atvaryti 70 žydų (iš tikrųjų 120 vyrų), kurių vienus vokiečiai sušaudė, kitus išvežė į Vokietiją (į Macikų darbo stovyklą).

Atkreipėme dėmesį į skirtingus išvežtųjų į Vokietiją (į Macikų darbo stovyklą) skaičius Žemaičių Naumiestyje ir Vainute. Tiek *JEW* [163], tiek Liekis [65] rašo, kad Žemaičių Naumiestyje 1941 m. liepos 19 d., šeštadienį, iš 107 vyrų, surinktų sinagogos kieme, 27 buvo susodinti į sunkvežimį ir nuvežti Vokietijos sienos kryptimi; 10 vyrų išleisti rūpintis likusiais gete moterimis ir vaikais; kiti 70 vyrų išvežti sušaudyti į Šiaudviečius. Vainute pasielgta panašiai, tik skiriasi skaičiai: iš 120 Vainuto vyrų atrinkti 90, susodinti į sunkvežimius ir nugabenti į Šiaudviečių daubą sušaudyti. Kiti 30 jaunų stiprių žydų vyrų nugabenti į Macikų darbo stovyklą.

Liudytojai (Gailius [19]; Stasys Venckus [156]) teigė, kad sušaudyta 70 Vainuto žydų (*JEW* [154] 90), o kiti išvežti į Vokietiją. Ši painiava įmanoma, nes galbūt tie patys vadinamieji partizanai dalyvavo abiejose akcijose.

1943 m. liepos pabaigoje iš Macikų darbo stovyklos 100 vyrų buvo perkelti į Aušvicą (įskaitant dešimtį vyrų iš Vainuto, kiti, matyt, žuvo vietoje) [154], vėliau – į Varšuvą. Daugelis mirė nuo šiltinės, įskaitant ir vyrus iš Vainuto. 1944 m. vasarą išlikusieji buvo nuvežti į Dachau koncentracijos stovyklą. Iki karo pabaigos iš išvežtųjų į Macikų darbo stovyklą išgyveno tik trys Vainuto vyrai, kuriuos išlaisvino JAV kariuomenė (žr. Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas. Macikų darbo stovykla).

Vainuto policijos nuovados viršininko Stasio Urbiko veikla. Būtina prisiminti Vainuto policijos viršininko Urbiko veiklą vokiečių okupacijos metais [148]. 1941 m. birželio 24 d. jis tapo Žemaičių Naumiesčio policijos viršininku, tačiau jau 1941 m. liepos 16 d. buvo atleistas, o po trijų dienų paskirtas Vainuto policijos viršininku. 1941 m. liepos 30 d. atleistas iš policijos pareigų (tarsi dėl kelių komunistų paleidimo), o rugpjūčio 3 d. vokiečių suimtas [151, 14]. (1970 m. paaiškėjo, kad jis iš vieno ūkininko paėmė tris kiaules ir tik vieną perdavė vokiečiams, o dvi pasisavino [104].) Paskui pateko į Tauragės kalėjimą, kur ketinta jį sušaudyti. Iš ten pabėgo ir pateko į Vokietiją (Rytprūsius), kur tik po pusantrų metų gavo vokiečių saugumo leidimą grįžti į Lietuvą, į Vainutą. Čia po karo suimtas ir nuteistas sušaudyti [151, 54], tačiau vėliau nuosprendis pakeistas 25 metų lageriu [151, 78]. 1970 m. [151, 145–242] jo prašymais iki pat aukščiausių valdžios viršūnių byla buvo peržiūrėta ir, atsėdėjęs daugiau kaip 11 metų, paleistas, nes tik vokiečių nurodymu įsakęs suimti komunistus ir komjaunuolius, juos teisę, tačiau pats nešaudęs. Tiesa, iš Tauragės kalėjimo jis ne tik pats pabėgo, bet ir padėjo pabėgti vienam komunistui (vėliau šis buvo pašalintas iš SSKP) [151, 213].

Taip smulkiai nenagrinėtume Vainuto policijos viršininko veiklos, jei tai nebūtų susiję su žydų holokaustu. Pirmiausia krinta į akis tai, kad apie žydus per tardymą kalbama tik paviršutiniškai, domimasi vien komunistų ir komjaunuolių suėmimu ir sušaudymu. Į liudytojų parodymus, liečiančius žydus, mažai kreipiama dėmesio. Tardytojams [151, 18] nekilo nei vieno svaraus klausimo dėl žydų žudynių, nors liudytojų apie tai kalbėta.

Urbikas tardytojams įrodinėjo, kad dirbo neilgai, tik tris savaites buvo Vainuto policijos viršininkas ir pats nukentėjo nuo vokiečių. Per tardymą jam užduotas tik vienas klausimas [151, 20]:

– *Kokia buvo Vainuto policijos nuovados veikla, kai Jūs jau nebuvote policijos viršininku?*

Atsakymas: *kai mane vokiečiai suėmė, tai man per pasimatymą Tauragės kalėjime tik žmona papasakojo, kad vokiečių komendanto įsakymu surinko visus žydus ir nuvežė juos už Novoje mesto (Naumiestį), 4 km nuo vietovės, šalia Šiaudvyčių kaimo. Visus juos sušaudė.*

Kai dar kartą tardyme iškilo žydų klausimas, Urbiko atsakymas buvo aptakus [151, 22]: *1941 m. kai aš buvau Rytų Prūsijoje, tai man papasakojo Novoje mesto gyventojas batsiuvys Klemensas Urbonas apie tai, kad 1941 m. rugpjūtyje ar rugsėjyje – tiksliai neatsimenu – partizanai „banditai" kartu su vokiečiais suėmė apie 400 žydų ir su automašinomis nuvežė juos į mišką. Ten juos nurengė ir sušaudė.*

Liudytojas Aleksandras Muravskis per apklausą 1944 m. spalio 18 d. [97, 25] pasakojo, kad *Urbonas* [Urbikas. – *Aut.*] *dalyvavo kaip Naumiesčio policijos viršininkas areštuojant žydus, taip pat surenkant juos ir jų šeimas į vieną vietą: Zaberežnos gatvėje, o po to sušaudė. Vyrai po suėmimo buvo sušaudyti, o moterys, vaikai ir seniai – po 4 mėnesių. Sušaudymas vyko miške Šiaudvyčiuose, Naumiesčio valsčiuje, Tauragės apskrityje.*

Visas turtas, daiktai, kuriuos turėjo žydai, buvo atimti, o geri daiktai buvo išdalinti policininkams.

Grigorijus Zaremba 1944 m. lapkričio 4 d. [165, 27, 69] apklausoje liudijo, kad sušaudžius žydus Berštaičio ir Balšteso iniciatyva norėta sušaudyti ir rusus, tačiau vokiečiai leidimo neišdavė. Tada pakinkę juos į vežimus, o patys į juos susėdę gainiojo po apylinkes.

1970 m. peržiūrint bylą rastas Vainuto policijos viršininko Urbiko raportas Tauragės apskrities policijos vadui (cituojama dalis, liečianti žydus) [151, 206]:

Vainutas, 1941 m. liepos mėn. 28 d.
Tauragės apskr. policijos p. Vadui
Raportas

Tiekiu p. Vadui informacines žinias:

Žydų tvarkymo reikalai vystosi gerai, žydų tautybės vyrai nuo 15 metų amžiaus galintieji dirbti fizinį darbą visi išvežti į Vokietiją prie žemės ūkio darbų, gi negalintieji fizinio darbo dirbti – sergantieji, taip pat išvežti į Vokietiją ir paguldyti ligoninėse.

Likusios žydės moterys ir vaikai iki 15 m. amžiaus apgyvendinti vienoj vietoj – Sinagogos gt. Ir ši vieta pavadinta „žydų kvartalu". Žydėms leidžiama ir net skatinamos dirbti savo žemės ūkio darbus. Miestelio gatvių valymas ir t. t.

Žydų paliktas nekilnojamasis ir kilnojamasis turtas saugojamas iki bus gautas atskiras parodymas kaip su juo pasielgti.

Yra keletas žydų pabėgusių ir abejotinomis žiniomis slapstosi Vainuto apylinkės miškuose, darom visus žygius jų sulaikymui, nes yra tikri komunistai ir neva yra susijungę su likusiais rusų kariais ir visi apsiginklavę.

St. Urbikas [Parašas]
Nuovados viršininkas

Gailius prisipažino, kad 1941 m. rugpjūčio pabaigoje (iš tikrųjų liepą) konvojavo iš namų apie 200 žydžių ir vaikų į getą, kur juos ir saugojo [19]. Tą patvirtino ir liudytoja Antanina Zandovienė [164].

1941 m. liepą [65, 142] visi žydai buvo suvaryti į getą – į keletą apleistų namų Kiaulių gatvėje, netoli Šustės upės. Liudytojo Muravskio parodymu, tai įvyko dar iki Vainuto policijos viršininko suėmimo, t. y. liepos pradžioje, iki liepos 16 d. [97, 25]. Tik jau vėliau žydai buvo sušaudyti.

Moterų ir vaikų žudynės. Moterys ir vaikai, kurie liko miestelyje po to, kai vyrai buvo išvaryti iš namų (sušaudyti arba nugabenti į darbo stovyklą 1941 m.liepos 19 d.) [154], sugrūsti į keletą namų. Kaip rašo Valentinas Brandišauskas [9; 10], žydės ir vaikai buvo apgyvendinti Sinagogos gatvėje. Stasys Venckus [156, 51] patikslina, kad sušaudžius vyrus po trijų dienų, t. y. 1941 m. liepos 22 d., moterys ir vaikai buvo sugrūsti į sinagogą.

Uždarytus žydus saugojo Vanagų būrio (vadas Paulauskas), daugiausia buvę Vainuto šaulių sąjungos nariai, policininkai. Kai kurios moterys buvo

priverstos dirbti įvairius ūkio darbus. Jaunos žydės buvo prievartaujamos. Uždarytas žydes išlaikė mėnesį.

1941 m. rugsėjo 6 d. Vainuto policijos nuovada, gavusi nurodymą iš Tauragės apskrities viršininko Vlado Mylimo, vykdydama slaptus nurodymus Nr. 254, 790, 793, ėmėsi įgyvendinti vadinamąsias žydų apsaugos priemones [81, 68–69].

Tačiau, remiantis 1941 m. liepos 28 d. Vainuto policijos nuovados viršininko Urbiko raportu Tauragės apskrities policijos vadui, visos šios priemonės jau seniai čia buvo įgyvendintos [149].

Kaip rašo *JEW* [154], *1941 metų rugsėjo pabaigoje* (iš tikrųjų rugpjūčio pabaigoje) valdžios institucijos paskelbė, kad moterys su vaikais bus siunčiamos pas vyrus. *Apie 125 moterų ir vaikų buvo atgabenti į mišką, į Gorainius* [kaimas už Dargiškės; žydės su vaikais buvo sušaudytos pakeliui link Gorainių, Dargiškės miške. – *Aut.*], *maždaug keturi kilometrai nuo Vainuto, kur jie visi buvo nužudyti ir palaidoti.*

LYA esančioje byloje Nr. 1484 keli liudytojai (Antanina Zandovienė [164]; Ona Armonienė [4]; Kazys Maurimas [88]) teigė, kad žydės ir vaikai buvo nužudyti netoli Gorainių kaimo, Dargiškės miške, Stasys Venckus – moterys ir vaikai sušaudyti 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Dargiškėje [156, 51].

Ankstų rugpjūčio 26 d. rytą išgirdau šūvius, – pasakojo vainutiškis liudytojas [65, 143]. – *Greitai apsirengęs išbėgau į miestelio centrą pasižiūrėti, kas čia dedasi. Miestelyje lyg ir ramu. Tik centre pamačiau su ginklais rankose stovinčius mokytoją J. Paulių, P. Ablašinską ir policininką Jurgilą (iš Žygaičių)* [...] *Tada aš jau supratau,* [...] *kad šaudomi miestelio žydai* [...] *Ir štai, gal praėjus tik 15 minučių nuo šūvių, pasirodė sunkvežimis, bet kitas ir pilnas pristojusių juoda uniforma vilkinčių vyrų. Truputį miestelyje stabtelėjusi, mašina nuvažiavo Degučių link. Tai jau buvo 9–10 valandą ryto. Netrukus sugrįžo ir P. Stancikas* [baltaraištis – liudytojo pažįstamas. – *Aut.*], *bet jis sunkvežimį pasuko į klebonijos keliuką. Iš jo išlipo ir bažnyčios link nuėjo Vainuto policijos vachmistras P. Rimkevičius ir policininkas V. Gailius.*

Kito liudytojo pasakojimu [65, 54], *į bažnyčią pamaldų metu įėjo du policininkai ir išsivedė besimeldžiančias paskutines likusias žydelkutes Berelovičiūtes – šešiolikmetę Liuciją, keturiolikmetę Mariją ir vienuolikmetę Jadvygą. Nepadėjo mergaitėms išlikti gyvoms nei krikštas, kuriam ryžosi klebonas D. Dundulis ir Rozalija Dundulienė* [brolio žmona. – *Aut.*] – *jie buvo Liucijos krikštatėviai.* Baltaraištis Jonas Lukošius prisiminė, kad Vainuto bažnyčioje areštuotos trys mergaitės žydės buvo išvežos į mišką ir sušaudytos.

Vainuto žydus šaudė specialus vadinamasis skrajojamasis būrys, o policininkai saugojo ir „tiekė" aukas. Liudytojas Justinas Rudinas [65, 146] iš Vainuto pasakojo: *Žydų getas buvo įrengtas dabartinių Tvenkinio ir Baranausko gatvių rajone. Sako, prieš sušaudymą pirmieji atvežti žydai turėjo patys išsikasti duobes Dargiškės miške. Šaudė specialus vokiečių būrys, atrodo, „skrajojamu" vadintas. Policininkai saugojo, kad niekas iš pasmerktųjų nepabėgtų.*

Apie žydų žudynes Vainute 1945 m. geužės 30 d. rašoma Šišerpio straipsnyje „Klaikiosios dienos Vainute. Nekaltos aukos šaukiasi keršto“ [122]: 1941 m. rugsėjo 22 d. ankstų rytą, saulutei dar nepatekėjus, iš Sinagogos gatvės mašinos suko Pajūrio gatve miško link. *1941 metais rugsėjo mėn. 22 dieną Vainuto miške* [...] *263-jų nužudytų kankinių masiniai kapai. Tą didelį skaičių sudarė žydų tautybės moterys, seneliai ir vaikai. Duobė buvo 22 metrų ilgumo, 2,5 metro pločio ir 2 metrų gylio.*

Vis dėlto reikėtų sutikti, kad Vainuto žydų žudynių data – 1941 m. rugsėjo 22 d., kaip skelbta tuoj po karo, dar neseniai po įvykių (1945 m. gegužės 30 d.), o ne Liekio paskelbta artima data – 1941 m. rugsėjo 26 diena.

Vainute ir jo apylinkėse sunaikinta beveik du šimtus metų čia gyvenusi žydų bendruomenė [56, 239; 65, 145]. *MŽL* [83, 423] visai nemini Vainuto žydų sušaudymo; Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [64, 34] nurodo tik vieną Vainuto žydų sušaudymo vietą – Šiaudviečių daubą. *HLA* [35, 101] rašoma, kad Vainute aukų skaičius nežinomas. *Pirmosiomis karo dienomis nežinomas skaičius buvo nužudytas Vainuto miestelyje. Tikėtina, kad tai įvykdė Lauksargių pasienio policijos sargybos gestapo kariai* [nelabai aišku, ar tai lietuvių, ar vokiečių kariai. – *Aut.*], *vadovaujami Schwarzo, kuris taip pat dalyvavo šaudymuose. Liepos mėn. apie 25 Vainuto žydai* [90 žydų. – *Aut.*] *buvo sušaudyti kartu su Žemaičių Naumiesčio žydais netoli Šiaudviečių.*

Liudytoja Zosė Rindokaitė pasakojo, kad 1941 m. rugsėjo 20 d. Pranas Stančikas su broliu Stasiu vežė žydus į sušaudymo vietą, o paskui iš ten – daiktus [108].

Nužudytųjų skaičius. Vainuto policijos nuovados viršininkas 1941 m. liepos 28 d. Tauragės apskrities policijos viršininkui pranešė, kad jauni vyrai žydai išvežti į Vokietiją prie darbų (į Macikų darbo stovyklą), o neįgalieji paguldyti į ligonines (suprask, sušaudyti) [83, 280]. Suvaryti į getą moterys, vaikai ir seniai 1941 m. rugpjūčio 27 d. sušaudyti.

1945 m. kovo 26 d. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto pirmininkas P. Murauskas Tauragės apskrities partinės organizacijos darbo ataskaitoje CK sekretoriui Sniečkui [71], jau nurodė, kad *nustatytos šios masinių žudynių vietos: Vainuto valsč. Prie vieškelio Pajūris–Vainutas iššudyta apie 262 žmonės.* Tai atrodo realus sušaudytų Vainuto žydų skaičius.

Taip rašo ir Liekis [65, 134–137]. 1937 m. Vainute gyveno 256 žydai, gali būti, kad apie 30 jaunų vyrų buvo išvežti į Macikus, 90 – sušaudyti Žemaičių Naumiestyje Šiaudviečių dauboje. Dargiškės miške, kaip rašo *JEW* [154], sušaudyta 125 moterys su vaikais ir pagyvenę vyrai. 1944 m. Suvestinėse žiniose apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje [154] rašoma, kad Vainute sušaudyti 262 asmenys, tačiau šis skaičius taisytas. Mūsų skaičiavimais, sušaudyti 215 asmenų, 30 papuolė į Macikų darbo stovyklą, iš kurios jau nebegrįžo. Taip Vainutas neteko 245 gyventojų.

Lietuviškas užrašas ant medinės lentos šalia žudynių vietos Vainute

Paminklas nužudytiems žydams

Paminklai. Važiuojant Vainuto–Šilalės keliu, pravažiavus Vainuto girininkiją, rodyklė rodo, kad iki žydų genocido vietos 100 metrų. Pasukus ir šiek tiek pavažiavus Džanerio stulpas rodo, kad iki žudynių vietos 40 metrų. Žudynių vietoje pažymėtos trys duobės.

Ant paminklinio akmens Dargiškės kaime lietuviško užrašo nėra (matyt, pavogtas?!). Išlikęs tik hebrajiškas. Dovydo žvaigždės viduryje: *Čia palaidotos*, o šonuose: *Amžina atmintis*.

Toliau: *Nekaltos Vainuto bendruomenės aukos (Lietuvoje, šalia Tauragės)*.*

Kurios buvo sunaikintos ir žuvo nuo vokiečių ir jų vietinių talkininkų (lai būna ištrintas jų vardas) rankų.

*Po šios nuorodos – *Lai Dievas atkeršys už jų kraują, (5)701 metais – 1941. Atminties diena – 24 Tamuzo.*

Jų šventa atmintis neišblės per amžius.

Tradicinė paskutinė eilutė: *Lai jų dvasia būna su gyvaisiais.*

Šalia žudynių vietos stovi medinė memorialinė lenta su lietuvišku užrašu: *Šioje vietoje 1941 m. hitlerininkai ir jų vietiniai pakalikai nužudė Vainuto apylinkės žydų tautybės žmones. Tebūna šventas jų atminimas.*

***

1. Apie 30 jaunų Vainuto žydų išvežti į Macikuose įkurtą Vokietijos karo belaisvių stovyklą.

2. 1941 m. liepos 19 d. apie 90 Vainuto žydų sušaudyta Žemaičių Naumiestyje, Šiaudviečių dauboje.

3. 1941 m. rugpjūčio 22 d. Dargiškės miške, prie Vainuto, sušaudyta apie 125 Vainuto žydes su vaikais.

4. 1941 m. Vainuto miestelis neteko apytikriai 245 žmonių.

Žemaičių Naumiesčio valsčius

Žemaičių Naumiestis – buvęs Tauragės apskrities miestelis, dabar priklausantis Šilutės rajonui, yra už 15 kilometrų į rytus nuo Šilutės prie Šustės ir Vanagės santakos, už kilometro nuo buvusios Prūsijos–Rusijos sienos. Carinės Rusijos metais buvo vadinamas Novoje mesto, vienu metu net Aleksandrovsku. Populiarus buvo ir pavadinimas Suginčių Naumiestis. Žydai dar vadino *Naištot Tavrig* (kad atskirtų nuo Šakių Naumiesčio). Nuo praėjusio amžiaus ketvirtojo dešimtmečio miestelis imtas vadinti Žemaičių Naumiesčiu [170].

Artumas nuo Vokietijos sienos ir muitinės skatino prekybą: buvo prekių sandėlių, 30 parduotuvių ir smuklių, trys malūnai, trys odos apdirbimo įmonės, ligoninė, pradinė mokykla. Mieste vyko dvi metinės mugės ir du kassavaitiniai turgūs.

1908–1912 m. prekyba buvo daugiausia žydų rankose. Žydai pasistatė dvi sinagogas: Beit knesetą ir Beit midrašą [56, 231–233]. 1914 m. sudegusi sinagoga paskutinio Žemaičių Naumiesčio rabino Jakovo Mozės Lesino iniciatyva buvo atstatyta mūrinė. Jos statybą parėmė ir buvę Žemaičių Naumiesčio gyventojai, persikėlę į Pietų Afriką. Apie rabino Lesino tolesnį gyvenimą (išvyko iš Lietuvos 1939 m.) plačiau rašoma Izraelio Mejerio ir Moli Lesin knygoje *Iš Lietuvos gimtinės į naują gyvenimą Amerikoje* (anglų kalba) [90]. Šioje iliustruotoje knygoje aprašomas ne tik žydų gyvenimas tarpukariu Žemaičių Naumiestyje, bet ir senosios žydų kapinės bei holokausto memorialas (žydų žudynių paminklas).

Gyvendami netoli Rusijos–Vokietijos sienos, daugelis žydų pragyvenimui užsidirbdavo iš arklių, žąsų, linų, kiaušinių ir kitos žemės ūkio produkcijos eksporto, nors pagrindiniai eksportuotojai buvo vietiniai vokiečiai.

1930 m. žydų bankas (*Folksbank*) daug prisidėjo prie miesto ekonominio gyvenimo augimo. 1939 m. Žemaičių Naumiestyje buvo 40 telefonų, iš kurių 10 priklausė žydams.

Žydų vaikai buvo ugdomi vietos mokykloje hebrajų kalba. Vėliau daugelis toliau mokėsi Tauragėje, Telšiuose, Kelmėje ir kitur. Žydai turėjo biblioteką su keliais šimtais knygų hebrajų ir jidiš kalbomis. Kartais vykdavo vietos teatro mėgėjų spektakliai.

1860 m. Žemaičių Naumiestyje buvo 165 namai su 1600 gyventojų, kurių nemaža dalis buvo žydai [56, 231–233], apsigyvenę XVIII a. pradžioje. Iki 1897 m. miestelio gyventojų padaugėjo iki 2445, iš jų 1438 buvo žydai (59%) [170]. 1923 m. čia gyveno 1771 asmuo, iš jų 664 žydai (37%). Vertėsi daugiausia prekyba, kai kurie amatais.

Santykiai tarp bendruomenių klostėsi taikiai, nesutarimų kildavo retai. Tačiau 1939 m. gegužės 3 d., turgaus dieną, kilęs pogromas [59] atsiliepė žydų bendruomenei. Neramumus lėmė žydų prekybininkų ir Lietuvos prekeivių asociacijos „Verslas" konkurencija. Mieste buvo išdaužyti 1772

langai ir nuniokoti 62 namai; padaryta žalos už 8360 litų. Žydų Žemaičių Naumiestyje sumažėjo 120 šeimų, daugelis išvyko į Pietų Afriką ir Ameriką, o jaunimas – į Izraelį (*Erec Israel*) [170].

1940 m. vasarą, Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, dauguma pramonės įmonių ir didelių parduotuvių buvo nacionalizuotos, prekių tiekimas sumažėjo, kainos kilo. Sionistinės ir jaunimo organizacijos, hebrajų švietimo ir kultūros įstaigos buvo uždarytos. Kelios žydų šeimos ištremtos į Rusiją.

Daug baisesnis likimas laukė žydų, kai 1941 m. birželio 22 d. penktą valandą ryto vokiečių kariuomenė įžengė į Žemaičių Naumiestį. Po Antrojo pasaulinio karo žydų miestelyje nebeliko.

Karo pradžioje gyvenamuosiuose kvartaluose per susišaudymą su sovietiniais kariais žuvo 14 vokiečių [170]. Kaip atsaką vokiečiai suėmė daug žydų ir įkalino juos vietos liuteronų bažnyčioje. Tik po to, kai lietuvis kunigas patikino vokiečius, kad žydai nekalti, jiems buvo leista grįžti į namus. Per pirmąsias okupacijos savaites žydai dirbo įvairius darbus: šlavė gatves, remontavo kelius; daugelis žydų dirbo didelėje Vokietijos lauko kepykloje. Jie privalėjo nešioti geltoną Dovydo žvaigždę, negalėjo vaikščioti šaligatviais. Remiantis LYA išlikusiomis bylomis galima atkurti, kaip buvo sunaikinta gausi Žemaičių Naumiesčio žydų bendruomenė.

1941 m. birželio 25 d. [147] (24 [152] ar 26 [151, 13] d.) valsčiaus viršaitis Motiejus Barškėtis išsikvietė iš Tauragės kalėjimo išsilaisvinusį (sovietų pasodintas už mitinge pasakytą antitarybinę kalbą) [150] buvusį policininką Stanislovą Urbiką (g. 1908 m.) ir tarpukario Lietuvos kariuomenės karininką leitenantą Adomą Vingį. Urbikas buvo paskirtas policijos nuovados viršininku, o Vingiui liepta sutelkti vadinamųjų partizanų būrį. Abu uoliai ėmėsi darbo: Urbikas, tapęs viršininku, suformavo nuovadą, kurioje tarnavo šeši policininkai, Vingio partizanų (baltaraiščių) būrį sudarė apie 40–50 narių [34, 14; 144, 9; 153]. Policijos viršininku Urbikas išbuvo iki 1941 m. liepos 16 d., po trijų dienų buvo paskirtas Vainuto policijos viršininku [147; 152, 18], o Žemaičių Naumiesčio policijos nuovados viršininku paskirtas Aleksas Kravčenka.

Policininkai ir partizanai turėjo palaikyti valsčiuje viešąją tvarką, saugoti įvairios paskirties pastatus, gatves. Jie suiminėjo ir saugojo sovietinius aktyvistus, komunistus, nespėjusius pasitraukti raudonarmiečius. Taip pat buvo įsteigtas teismas, jo nariai buvo tie patys policininkai ir partizanai [34, 20; 38]. Jie teisė sovietinius aktyvistus už jų veiklą 1940–1941 m., nuteistieji mirties bausme čia pat ir sušaudyti. 1941 m. birželį žydai turėjo iš sinagogų pašalinti visas šventas knygas, Toros ritinius ir kita.

Baltaraiščio Vlado Idzelio bylos medžiaga netiesiogiai liudija, kad jau 1941 m. birželio 30 d. pirmieji žydai suvaryti į getą: *30 laike arešto žydų* (pažodinis vertimas iš rusų kalbos – *U 30 vremia arestov jevreev*). Mūsų vertimu: *birželio 30 d. suimant žydus* [34, 43]. Teismo posėdžio protokole rašoma, kad baltaraištis Idzelis teigė tuo metu nedalyvavęs areštuojant žydus, nes tą

dieną vykusi Raudonosios armijos karių paieškos akcija. Tačiau prisipažino, kad kitu laiku dalyvavo surenkant ir suvarant žydus į getą: *Savo būrio sudėtyje aš dalyvavau visų žydų arešte Naumiestyje ir jo apylinkėse ir konvojavau juos į žydų cerkvę* [sinagogą. – *Aut.*] *ir į Kazarmus* (vietinių vadinama toliau nuo miesto esanti vietovė) [34, 16]. Jo pasakojimu: *Į getą buvo suvaryta 500–600 žydų. Tai vyko 1941 m. liepos mėn. pradžioje* [34, 43]. Žydų geto viršininku buvo paskirtas policininkas Bockus (vardas nežinomas) [57]. (Aleksandro Muravskio 1944 m. spalio 18 d. liudijimas [97; 98] žr. p. 83.)

Kitų liudytojų (Leono Vismanto [157], Stasio Tutlio [144]) parodymais, getas buvo įsikūręs Pavandenės (Zarečnaja. – *A. Rukšėnas*) gatvėje, ir žydai suvaryti į atskirus namus. *Visas turtas, daiktai, kuriuos turėjo žydai, buvo atimti, o geri daiktai buvo išdalinti policininkams,* – teigė L. Vismantas [157].

Kai žydai jau buvo surinkti į vieną vietą, jų likimą sprendė vokiečiai. Idzelis teigė, kad visus į getą surinktus žydus sušaudė vokiečiai: *Po to, kai mes juos atvarėme, vokiečiai iškart juos paėmė iš mūsų ir nuvarė į Šiaudvyčių kaimą, ir ten sušaudė. Vokiečių gestapo karininkas, pavardė Šmitas, mūsų būriui pasiūlė užkasti sušaudytuosius, ką mes ir padarėme. Duobė buvo viena, bet savo apimtimi labai didelė* [34, 14].

Kaip teigė liudytojas Vismantas, rugpjūčio pabaigoje ar rugsėjo pradžioje atvykę vokiečiai susodino žydus į sunkvežimius ir nuvežė pas vyrus į Šiaudviečius. Žydai rinkosi su visais daiktais. Suvaryta buvo apie 800 prie dviejų duobių. Duobes kasė suvaryti gyventojai iš Šiaudviečių ir Paupario kaimų [157, 29, 32; 57]. Atkreiptinas dėmesys ir į nurodytą sušaudytųjų skaičių.

Idzelis visai neužsiminė, kad jis ar kas iš jo būrio šaudė žydus, tačiau prisipažino, kad sušaudytuosius užkasė: *Po to kai buvo surinkti žydai „SS" daliniai juos sušaudė, o mūsų būrys juos užkasė* [34, 16].

Teismo posėdžio protokole yra 1945 m. liepos 23 d. Idzelio liudijimas: *1942 m.* [1941 m. – *Aut.*] *liepos pabaigoje vieną dieną aš dalyvavau užkasant sušaudytų žydų kūnus apie 300 žmonių* [35]. Kaltinamojo parodymai neatitiko tikrųjų: pagal datą turėjo būti sušaudyti vyrai, tačiau pagal skaičių – moterys ir vaikai (Urbiko liudijimas [151, 22]).

Kad šaudė vien vokiečiai, liudijo baltaraiščiai. Tačiau Aleksejus Kulaginas, kaip liudytojas, per apklausą teigė, kad žydų šaudyme dalyvavo 12 baltaraiščių [57]. *JEW* [170] rašoma, kad žydus šaudė baltaraiščiai, o apie vokiečius nė neužsimenama.

HLA, remantis *Justiz und NS-Verbrechen* [48], išvardyti žudynių vykdytojai: K. Struge, dr. W. Scheu, esesininkai iš SS-Reitersturm 2/20 ir SS-Sturmbann II/10, Kuliečių GPP (Tilžės gestapo padalinys), Žemaičių Naumiesčio baltaraiščiai [33, 120].

Žemaičių Naumiestyje liepą susidorota su vyrais, o rugsėjį – su moterimis ir vaikais. Idzelis prisiminė, kad *pirmiausia sušaudė vyrus, o moterys buvo sušaudomos vėliau* [34, 44].

Žemaičių Naumiesčio žydų vyrų žudynės. Teismo posėdžio protokole rašoma: *Pirmą dieną buvo sušaudyti visi vyrai, bet, man rodos, kad dalį jų išvežė į Vokietiją, bet didelė dalis jų buvo sušaudyta* [34, 44].

Esther Herschman-Rechtschafner [31] patvirtino, kad jauni sveiki žydai vyrai iš Švėkšnos buvo išvežti į Macikų darbo stovyklą [31]. Tokia atranka vyko ne tik Švėkšnoje, bet ir Žemaičių Naumiestyje bei kituose Tauragės apskrities valsčiuose.

Pasak *JEW* [170], Žemaičių Naumiestyje visi vyrai nuo 14 metų buvo suvaryti į sinagogos kiemą, kur apie 70 senų ir sergančių vyrų buvo atskirti. Dešimt senyvų vyrų išleisti rūpintis likusiais gete moterimis ir vaikais. Kiti 27 vyrai susodinti į sunkvežimį ir nuvežti Vokietijos sienos link. Prašomi esesininkai leido jiems pasiimti iš namų šiltų drabužių. Tą patį vakarą žydai vyrai atgabenti į Šilutę, apie 15 kilometrų nuo Žemaičių Naumiesčio, kur buvo įkalinti Macikų darbo stovykloje. Čia jie labai sunkiai dirbo, kentė badą ir prievartą. Liudytojo Povilo Stirbio teigimu, tai įvyko 1941 m. liepos 18 d. [116].

Tą pačią dieną visi seni ir ligoti vyrai iš Žemaičių Naumiesčio (70) ir iš Vainuto (90) turėjo Šiaudviečių dauboje išsikasti duobę. Paskui buvo išrengti ir baltaraiščių sušaudyti. Beje, tiek iš Žemaičių Naumiesčio, tiek iš Vainuto naciai atrinko tiek pat jaunų žydų į Macikų darbo stovyklą, nors miesteliuose vyrų ir buvo nevienodai [170]. Detaliau apie vyrų sušaudymą pasakojo baltaraištis Tutlys, saugojęs žydus [144, 10–11]: *1941 m. rugpjūčio pradžioje* [turėtų būti liepą. – *Aut.*], *šeštadienį, 10 val. ryto buvo išrikiuoti po keturis 200 žmonių. Sargybinių buvo 20 baltaraiščių ir 1 vokietis iš SS. Sušaudymas vyko Šaudvyčiuose: mašina atveždavo po 15–20 žmonių, juos statė prie duobės ir 7 vokiečiai stovėjo 5 žingsniai nuo pasmerktųjų ir šaudė viena salve. Nušautieji krisdavo į duobę. Kai baigė vežti iš Naumiesčio, tada vežė iš Vainuto. Prie manęs sušaudė apie 50 žmonių, o kiek iki manęs – nežinau.*

Liudytojas Stepas Maškaitis (Maškus) (?) [87] pasakojo, kad buvo iškasta viena didelė duobė. *Sušaudžius, užpildavo žemių, kad kiti nematytų. Žydams liepė klauptis prie duobės krašto ir sakė, kad vokiečiai šaudė* [pats nematė. – *Aut.*], *o tuos, kurie nenukrisdavo į duobę, baltaraiščiai juos įstumdavo.*

Šiuos parodymus patvirtino ir kiti liudytojai, pavyzdžiui, Vladas Stirbys [117], Jurgis Predkovas [105], Juozas Žvirblis [172], Pantelėjus Charčiukas [134]. Liudytojas Antanas Učitelskis teigė, kad į Šiaudviečius sušaudyti žydai vežti tris kartus [145].

Moterų ir vaikų žudynės. Geto moterys su vaikais dirbo pas ūkininkus. *JEW* [173] rašo, kad vokiečiai ir lietuviai paėmė šešias žydų mergaites iš geto: Rivką Lesin, Menuchą Volpert, Šeiną Glat-Šor, Gitą Berelovič, Chaną Šnaid ir Rachelę Lerman. Jų likimas nežinomas.

Apie moterų ir vaikų sušaudymą pasakojo Idzelis [34, 44]: *Šaudymas vyko vieną dieną. Aš žinau, kad šaudymas vyko, nes aš užkasinėjau lavonus. Iš*

„geto" surinko žydes, vaikus [...] [neįskaitoma. – *Aut.*], *senius, šaudymas vyko už 3 km nuo miestelio. Iš „geto" žydus vokiečiai ėmė ir sodino juos į mašinas. Ėmė iš „geto" vyrus, o vaikus ir moteris sušaudė vėliau.*

Idzelio teigimu, per dieną buvo sušaudyti visi vyrai, o moterys – *vėliau* [34, 44]. Šią dieną, kaip rašo *JEW* [170], 1941 m. rugsėjo 25-ąją, dešimt vyrų, visos moterys ir vaikai iš Žemaičių Naumiesčio buvo nugabenti į Šiaudviečių kaimą ir nužudyti. Remiantis R. Laukaitytės liudijimu [59; 60], Žemaičių Naumiesčio žydų bendruomenė (220 moterų, senelių ir vaikų) buvo iššudyta 1941 m. liepos 19 d. Šiaudviečių dauboje. Tikėtiniausia žudynių data būtų 1941 m. rugsėjo 25 diena.

LYA esančioje byloje policijos vairuotojas Antanas Rimkus liudijo, kad 1941 m. rugpjūtį iš sinagogos dviem sunkvežimiais buvo išvežta apie 220 žmonių sušaudyti [45, 40]. Kitas, taip pat policijos vairuotojas, liudytojas Juozas Jurkutis [byloje Jurkutaitis. – *Aut.*] sakė išvežęs mažiau nužudytųjų: iš Tauragės miesto 4–5 sunkvežimiais po 40–45 žmones; iš Naumiesčio išvežta 150 žmonių – moterų ir vaikų – į šaudymo vietą [45, 40]. Sušaudžius žydus išvežę jų rūbus bei daiktus ir atidavę vokiečių policijai. Tai patvirtino Petras Linkus, Vincas Olbertas, Zosė Rindokaitė ir Jonas Juodis [45, 41].

Liudytoja Olga Tkačiuk [141] LYA esančioje byloje gana išsamiai nupasakojo Žemaičių Naumiesčio žydų sunaikinimą: *Partizanai į Novoje mesto Kazarmos rajoną suginė 800 žmonių su daiktais. Senius, moteris ir vaikus atskirai, vyrus išvarė į Vokietiją darbams. Visi žydai buvo suvaryti į dviejų aukštų namus. Atvažiavę vokiečiai „krovė" žydus į mašinas ir vežė sušaudymui į mišką šalia Šiaudviečių kaimo. Taip laike dviejų dienų buvo sušaudyta iki 800 žydų. Kiek vėliau buvo atvežti žydai, anksčiau išvežti darbams į Vokietiją, apie 200 ir sušaudyti tame pačiame miške. Taip per vokiečių okupaciją Novoje mesto sušaudyta 1000 žmonių.* Liudytojas Aleksandras Jegorovas [40, 35] papasakojo, kaip vyko žydų bei žydų vaikų žudynės: *Žydai, moterys, vaikai ir seniai surinkti į vieną vietą – Kazarmą.* [Išvežus. – *Aut.*] *vyrus į Vokietiją, liko seniai ir vaikai. Atvyko vokiečiai, susodino į mašinas ir* [nuvežė. – *Aut.*] *į Šiaudvyčius. Išrengė nuogai. Vaikus už kojų ir trenkė į medį arba kai kuriuos tiesiog metė į duobę.* Panašiai pasakojo ir kitas liudytojas Grigorijus Zaremba [165]. Jegorovas teigė, kad Šiaudviečiuose sušaudyta 1000 žmonių [40, 34], o Zaremba – apie 800 [165].

Žydų šaudyme niekas iš vietinių žmonių nedalyvavo ir žudynių nematė, nes tą dieną į Žemaičių Naumiestį iš Kauno buvo atvykęs kunigas (vyskupas?) ir visi buvo bažnyčioje pamaldose.

Taigi yra dvi Žemaičių Naumiesčio žydų žudynių datos: 1941 m. liepos 19 d. (vyrai) ir rugsėjo 25–26 d. (moterys ir vaikai).

Nužudytųjų skaičius ir data. Kalbant apie žudynių laiką ir nužudytųjų skaičių, reikėtų atskirti nužudytuosius iš Žemaičių Naumiesčio (Novoje mesto) ir atvežtuosius iš kitur. Visi jie nužudyti Šiaudviečių dauboje.

Idzelis pasakojo, kad 1941 m. liepos pradžioje suvaryti į getą [34, 43] visi Žemaičių Naumiesčio žydai (500–600) ir per du kartus sušaudyti: 1941 m. liepos 19 d. sušaudyti vyrai, 1941 m. rugsėjo 25 d. – 220 moterų, senelių ir vaikų.

Kulaginas [57] per apklausą teigė, kad *žydėms buvo liepta atvykti su daiktais, ir vežimais bei mašinomis nuvežė į Šiaudvyčių mišką, kur juos sušaudė. Ten vokiečiai ir jų pagalbininkai sušaudė 500 žmonių ir užkasė dviejose didelėse duobėse, kurias iškasė vietiniai gyventojai iš Šiaudvyčių ir Povpera* [Paupariai. – *Aut.*].

Kaip pateikia *JEW* [170], Šiaudviečių dauboje buvo žudomi žydai ne tik iš Žemaičių Naumiesčio bei Vainuto, bet ir visi jauni vyrai žydai iš Pajūrio, Švėkšnos (?), Rietavo (?), Kvėdarnos ir Laukuvos. Jie sunkvežimiais buvo atgabenti į Šiaudviečių daubą, čia nurengti ir sušaudyti (žr. Žydų žudynės Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio). Mūsų skaičiavimais į Macikų darbo stovyklą atrinkta apie 400 žydų. Netinkamų darbui nužudyta apie 500 žmonių, tačiau ne visi Šiaudviečių dauboje. Apie 200 asmenų iš Macikų darbo stovyklos, išsekę ir nebetinkami darbui, buvo grąžinti ir sušaudyti taip pat Šiaudviečių dauboje.

Taigi Žemaičių Naumiestyje sušaudyta per 500 žydų. Kaip atsirado skaičius, kad nužudyta apie 800 žydų, o vėliau ir visas 1000?

Šiaudviečių dauboje žydai buvo žudomi daug kartų:

1941 m. birželio 27, 28 ir 29 d. atvežti iš kitų valsčių netinkami darbui vyrai (apie 150–200 asmenų);

1941 m. liepos 19 d. – apie 160 žydų vyrų iš Žemaičių Naumiesčio ir Vainuto;

1941 m. rugsėjo 25 d. – 220 moterų ir vaikų;

1941 m. rugsėjį, spalį ir lapkritį – apie 200 žydų, sugrąžintų iš Macikų darbo stovyklos (apie 150–200 iš įvairių valsčių).

Visus nužudytuosius suskaičiavus išeina, kad Šiaudviečių dauboje nužudyta per 800 žmonių. Tačiau vis vien tai ne tūkstantis. Vadinasi, skaičius padidintas. Tiesa, daugelis liudytojų [57; 141; 157] pasakojo, jog iš viso nužudyta 800 žmonių, tačiau pridėjus apie 200 atvežtųjų iš Macikų darbo stovyklos susidaro jau 1000.

LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius Murauskas 1944 m. lapkričio 1 d. Tauragės apskrities komisijos vokiečių žvėriškumui tirti ataskaitoje Centro komiteto sekretoriui Sniečkui [71], rašė, kad *Ž. Naumiesčio valsčiuje, Šiaudviečių kaimo daubose, atkastos trys duobės – 50, 38 ir 8 m ilgio ir 3-jų metrų pločio. Ten nustatyta daugiau kaip 1000 nužudytų žmonių.*

Ar šis skaičius tikslus? 1939 m. Žemaičių Naumiestyje gyveno apie 800–1000 žydų, tačiau po 1939 m. pogromų, kaip rašo *JEW* [170], apie 120 žydų šeimų išvyko, todėl nurodytas į getą surinktų žydų skaičius 500–600 yra realus ir tikras, o liudytojų pateiktas 800 tik rodo, kad maždaug tiek žydų gyveno Žemaičių Naumiestyje prieš prasidedant vokiečių okupacijai. Šis

skaičius be paaiškinimų ir pateko į *MŽL* [83, 408], vėliau ir į kitus leidinius: CD [3], Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus tinklapį [86] ir kt., nors *HLA* [33, 102] neteisingai nurodyta, kad Žemaičių Naumiestyje, Šiaudviečių dauboje, nužudyta tik 220 asmenų. Tiek nužudyta vien Žemaičių Naumiesčio moterų ir vaikų.

Kaip rodo Tauragės apskrities komisijos vokiečių žvėriškumui tirti ataskaita, Šiaudviečių dauboje iškastos trys duobės: pirmoji – vyrams, antroji – moterims ir, aišku, dar viena – kalinių grupei.

Beje, iš Macikų darbo stovyklos sušaudyti vežtos kelios žydų grupės ir įvairiu laiku, todėl ir duobių turėjo būti ne trys, bet daugiau. Tačiau ataskaitoje nurodytos tik trys duobės, o žuvusiųjų skaičius nerealus, būtent tiek, kiek galėjo būti nužudyta, ir užrašytas, mūsų nuomone, padidintas. Šiuo metu kito paaiškinimo nerandame.

Liudytoja Tkačiuk [141] pasakojo: *Čia yra dvi duobės: viena 40 m ilgio, kita – 13. Toliau yra dar duobė, kur šaudė grįžusius iš Vokietijos žydus. Nurengnėjo nuogai. Vaikus iki 3 metų amžiaus ėmė už kojų ir trenkdavo į medį, po to sumesdavo į duobę.*

Iš 27 žydų, iš Žemaičių Naumiesčio išsiųstų į Macikų darbo stovyklą, gyvi išliko tik septyni [170]. Berelovičiai – viena iš nedaugelio žydų šeimų, kurioms pavyko pabėgti į Rusiją karo pradžioje, karo pabaigoje grįžo į Žemaičių Naumiestį.

Jau rašėme, kad Žemaičių Naumiestyje, Šiaudviečių dauboje, sušaudyta per 800 žmonių, tačiau negalime tikėti laikraščio *Tarybinis žodis* (1945 m. kovo 14 d., p. 1) straipsniu „Tauragės apskrities darbo valstiečių laiškas Tarybų Sąjungos maršalui draugui Stalinui" [131], kad *Ž. Naumiesčio valsčiuje nužudė daugiau kaip 1800 vyrų, moterų ir vaikų.* Vėliau šis absurdiškas skaičius pasirodydavo ir spaudoje. 1944 m. „Suvestinėse žiniose apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [74, 22; 120, 1] rašoma, kad Žemaičių Naumiestyje sušaudyti 1003 asmenys.

Paminklai. Už Žemaičių Naumiesčio, pavažiavus 4 kilometrus Vainuto link, rodyklė rodo už 500 metrų į rytus, Šelmens ir Vanagio upelių santakoje, esančią daubą, Džanerio stulpas – kad iki paminklo dar 50 metrų. Sutvarkytos šešios žudynių duobės.

Po karo iš Rusijos į Žemaičių Naumiestį grįžusiems žydams didelėmis pastangomis masiniame kape pavyko pastatyti paminklą, ant kurio užrašyta: *Čia ilsisi Tarybų Sąjungos piliečiai, kurie buvo nužudyti nacių* [170]. Rašyti ant paminklo, kad čia nužudyti žydai, draudė valdžios politika.

Dabar žudynių vietoje ant medinio stulpo lietuviškai užrašyta: *Šioje vietoje 1941 metais hitlerininkai ir jų vietiniai pakalikai nužudė Žem. Naumiesčio apylinkės žydų, lietuvių ir rusų tautybės žmones. Tebūnie šventas jų atminimas.*

Paminklas nužudytiems žydams Šiaudviečių dauboje ir užrašas ant paminklo hebrajų kalba

Yra ir užrašas hebrajų kalba: *Čia guli palaidoti amžiną atilsį Naumiesčio bendruomenės kankiniai. Tegul Dievas atkeršija už jų kraują, pralietą vokiečių ir jų vietinių pagalbininkų – lai jų vardai būna ištrinti iš atminties – 5701 – 1941 Tamuzo 24 dieną* [1941 m. liepos 19 d. – *Aut.*]. *Lai jų sielos būna su gyvaisiais.* Paminklo papėdėje yra ant akmens iškaltas lietuviškas užrašas: *Šioje vietoje yra palaikai tarybinių žmonių, kuriuos vokiškieji okupantai ir buržuaziniai nacionalistai sušaudė 1941 m.*

Beje, ant paminklo užrašyta, jog čia nužudyti lietuviai ir rusai, sovietiniai aktyvistai, bet nužudyti ne dėl tautybės. Tai dar sovietinių laikų trafaretas.

* * *

1941 m. liepos 19 d. 27 jauni žydai iš Žemaičių Naumiesčio buvo nugabenti darbams į Macikų stovyklą.

Seni, sergantys žydai (70) tą pačią dieną sušaudyti Šiaudviečių dauboje kartu su Vainuto žydais (90).

1941 m. rugsėjo 25–26 d. 220 moterų, senelių ir vaikų nužudyti Šiaudviečių dauboje.

1941 m. rugsėjį, spalį ir lapkritį sušaudyta apie 150–200 žydų, sugrąžintų iš Macikų darbo stovyklos (iš įvairių valsčių).

Iš viso Šiaudviečių dauboje nužudyta 290 žydų iš Žemaičių Naumiesčio, 90 – iš Vainuto, 240 – iš kitų valsčių ir apie 150–200 – iš Macikų darbo stovyklos. Iš viso apie 800 asmenų.

Žygaičių valsčius

Žygaičių miestelis yra prie nedidelio Trumpės upelio (kairysis Ežeruonos intakas), ir prie Tauragės–Žvingių vieškelio, už 21 kilometro į šiaurės vakarus nuo Tauragės ir 13 kilometrų į pietryčius nuo Vainuto [56, 241].

Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 242] rašo: *Pažymėtina, kad Žygaičiuose nebuvo žydų.* 1944 m. „Suvestinėse žiniose apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [120, 1] rašoma, kad Žygaičiuose sušaudyti šeši asmenys, tačiau tikriausiai ne iš pačių Žygaičių, o tik atvykėliai prekeiviai iš kitų valsčių, todėl įskaičuoti juos į Žygaičių valsčiaus holokausto aukas netikslinga.

Tauragės apskrityje nužudytųjų skaičius

Tauragės apskrities atskirų valsčių žydų žudynių nagrinėjimas skiriasi nuo kitų Lietuvos apskričių atskirų valsčių žydų žudynių nagrinėjimo, nes duomenys: žudynių vieta, laikas bei nužudytųjų skaičius yra ne visai tikslūs ir gana painūs.

Batakių žydų žudynių vieta

Prieš aptariant žydų žudynių vietas atskiruose Tauragės apskrities valsčiuose, reikia patikslinimų, nes Tauragės apskrities Batakių, Eržvilko, Gaurės ir Skaudvilės valsčių žydų žudynių vietos literatūroje nurodomos skirtingos: Batakių miškas, Gryblaukio miškas arba greta Mažintų kaimo. Dėl to kyla painiava.

MŽL [83, 407] rašoma, kad Skaudvilės žydai nužudyti Batakių/Gryblaukio miške; *Skausmo knygoje* [64, 25] – Batakių, Eržvilko ir Skaudvilės žydai – Gryblaukio miške, o kur Gaurės žydai – nežinoma; *Vikipedijoje* [89] rašoma, kad Skaudvilės, Gaurės ir Batakių valsčiaus žydai nužudyti greta Mažintų kaimo, Gryblaukio miške; *HLA* [33, 208] – Skaudvilės, Tauragės ir kitų apskrities valsčių žydai nužudyti Batakių miške. Dainotas Habdangas rašo, kad Skaudvilės, Batakių ir Eržvilko žydų žudynių vieta – Mažintų miškas [28].

MŽL [83, 407–408] išvardytos dvi žudynių vietos: Gryblaukio miškas (nužudyta apie 1000 moterų ir vaikų) ir Batakių miškas (apie 300 moterų), nors tai ta pati vieta.

Batakių miškas, Gryblaukio miškas arba greta esantis Mažintų kaimas – viena ir ta pati vietovė, pavadinimas priklauso tik nuo to, kaip vyksi prie žudynių vietos.

Batakių (seniau dar vadintas Norkiškės) miškas yra už 18 kilometrų nuo Tauragės ir 5 kilometrų nuo Batakių miestelio, ant Ančios kranto [83, 407–

408]; kaip rašo *HLA* [33, 208], į Batakių mišką reikėtų vykti nuo Tauragės Kryžkalnio link ir pavažiavus porą kilometrų nuo antrosios Batakių nuorodos, sukti dešinėn.

Vikipedija [24] rašo, jog tik už 1,5 kilometro nuo Batakių yra Batakių seniūnijai priklausantis kaimas Gryblaukis. Jame 1923 m. buvo 201 gyventojas. Gryblaukio miškas yra už 22 kilometrų į šiaurryčius nuo Tauragės ir už 2 kilometrų į dešinę nuo Tauragės–Skaudvilės plento.

Mažintai – kaimas Tauragės rajone, už 5 kilometrų į šiaurę nuo Batakių; žydų žudynių vieta – greta Mažintų kaimo, Gryblaukio miške, apie 60 metrų nuo Skaudvilės–Batakių kelio.

Žydų holokausto literatūroje nurodoma Gryblaukio žydų žudynių vieta, Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus [86] aprašyme įvardijamas Gryblaukio miškas: *Kultūros paveldo registro vertybės numeris Nr. I99; Žydų žudynių vieta ir kapai: Batakių sen., 60 m į P nuo Skaudvilės–Batakių kelio, Tauragės miškų urėdija, Skaudvilės g-ja, 84 kv., Gryblaukio miškas.*

Batakių, Gryblaukio ir Mažintų kaimų trikampis yra gerai matomas Lietuvos kelių žemėlapiuose [66; 174]. *Lietuva. Kelių atlasas* [66] pažymėta tik *Batakių žydų žudynių vieta.*

Lietuvos kultūros paveldo registre ši žydų žudynių vieta tiksliausiai turėtų būti vadinama kaip Batakių / Gryblaukio žydų žudynių vieta.

Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas (Macikų darbo stovykla)

Holokausto tyrinėtoja iš Izraelio Esther Herschman-Rechtschafner, Švėkšnos jaunų vyrų žydų likimą plačiai aprašo knygoje „Švėkšna. Mūsų miestas" [31], todėl čia ir atsirado šis skyrelis.

Kalbant apie Tauragės apskrities žydų bendruomenių likvidavimą, būtina atskirti du etapus: **panauadojimą darbui ir likvidavimą.** Čia, skirtingai nei kitose Lietuvos apskrityse, už 3 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Šilutės, kairiajame Šyšos krante įsikūrusiame Macikų kaime 1939–1944 m. veikė Vokietijos karo belaisvių stovykla (*schema* 329 puslapyje).

Beveik iš kiekvieno Tauragės apskrities miestelio žydai vyrai buvo surinkti į vieną vietą, iš jų atrinkta vidutiniškai 30–40 jaunų stiprių vyrų ir išsiųsta į darbo stovyklą, o kiti, netinkami darbui, sušaudyti.

1941 m. birželio pabaigoje naciai pradėjo iš Švėkšnos, Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos, Žemaičių Naumiesčio, Vainuto valsčių atrinkinėti jaunus žydus vyrus ir siųsti į darbo stovyklą. SS jaunus vyrus atrinkinėjo kelis kartus. Švėkšnoje atranka vyko 1941 m. birželio 27 d. [31], šeštadienį, iš Veiviržėnų atvežti žydai į Švėkšną (?) birželio 28 d. [161], Laukuvoje, Kaltinėnuose ir Kvėdarnoje – birželio 29 d. [48; 54; 61], Žemaičių Naumiestyje –

2 lentelė. Į Macikų darbo stovyklą atrinkti jauni žydai ir netinkami darbui nužudyti (skaičiai apytikriai)

Valsčiaus centras ar miestelis	Gyveno žydų	Vyrų	Atrinktų į Macikų darbo stovyklą	Netinkamų darbui nužudytų
Ž. Naumiestis		97	27	70
Vainutas		120	30	90
Švėkšna		200	120	80
Pajūris	120	per 30	~16–17	~15
Veiviržėnai		150	~70	~80
Kaltinėnai	130–160		~30–40	~50
Kvėdarna	350	100	~30–50	~50–70
Laukuva	300	~100	~30–50	~50–70
Iš viso			~394	~485

liepos 19 d. [170], šeštadienį. Negalima atmesti ir paklaidų ne tik liudytojų parodymuose, bet ir literatūroje, pavyzdžiui, *JEW*) [170].

Neištvėrusieji sunkaus darbo Macikų stovykloje buvo sušaudyti Šiaudviečių dauboje, prie Žemaičių Naumiesčio. 1941 m. rugpjūtį Macikuose 50 ar 60 vyrų, daugiausia vyresnių ir silpnų, buvo atskirti nuo kitų. Jiems pasakyta, kad grįžta į namus, tačiau visi buvo nužudyti. Spalio ir lapkričio mėnesiais stovykloje irgi vyko atrankos (akcijos) [31]. Kaip vėliau paaiškėjo, atrinktieji nužudyti ir užkasti Šiaudviečių dauboje.

Tie, kurie ištvėrė akcijas (atrankas), vėliau buvo išsiųsti į koncentracijos stovyklas. Knygoje *Kvėdarna* [54, 100–130] pateikti gan tikslūs duomenys, kad naciai iš Macikų darbo stovyklos į Vokietiją išvežė 281 žydą ir 50 lietuvių. Pradėję nuo šio skaičiaus pamėginkime atsekti, kiek iš kiekvieno valsčiaus miestelio buvo nusiųsta žydų į šią stovyklą (plačiau prie kiekvieno valsčiaus aprašymo ir *2 lentelė*).

Žemaičių Naumiestyje iš 97 vyrų atrinkti tik 27, nužudyti – 70;

Vainute iš 120 vyrų atrinkti 30, sušaudyti – 90;

Švėkšnoje iš 200 vyrų atrinkti 120, sušaudyti – 80.

Pajūryje 1941 m. gyveno tik apie 120 žydų (apie 30 šeimų), tad šio miestelio vyrų į darbo stovyklą papuolė daug mažiau. Pagal gyventojų skaičių ne daugiau kaip 16–17 vyrų, kiti – sušaudyti (galbūt irgi apie 15). Tikslių duomenų nėra.

Veiviržėnuose situacija paini, nes Veiviržėnai priklausė Kretingos apskričiai; *JEW* [161] rašo, kad 1941 m. liepos 28 d. suimta 150 žydų vyrų,

tarp jų ir rabinas, ir išvežti į Švėkšnos sinagogą. Kaip vėliau matysime (žr. Kretingos apskritis. Veiviržėnų valsčius), atrinktieji žydai nepateko į Švėkšną, o sunkvežimis su jaunais vyrais buvo pasiųstas tiesiai į Macikų darbo stovyklą. Mūsų nuomone, čia galėjo būti atrinkti į Macikus apie 70 Veiviržėnų jaunų stiprių vyrų, o kiti – apie 80 – nužudyti.

Kaltinėnuose gyveno 130–160 žydų. Čia galėjo būti atrinkti 30–40 vyrų, o kiti – apie 50 – nužudyti. Tikslių duomenų nėra.

Kvėdarnos miestelyje 1939 m. gyveno 1100 gyventojų, iš kurių 350 žydų (32%). 1941 m. birželio 29 d. atvažiavo SS karininkai išvežti žydų darbams į Macikus. Tikėtina, kad iš 100 vyrų atrinkta 30–50, o 50–70 sušaudyti.

Laukuvoje, kaip rašo *JEW* [61], 1941 m. gyveno 300 žydų. 1941 m. birželio 29 d. vokiečiai kartu su lietuvių pagalbine policija surinko vyrus nuo 15 metų į vieną vietą, vienus atrinko į Macikų darbo stovyklą, kiti, netinkami darbui, nužudyti. Kiek būta vyrų, galime tik spėti: iš 300 žydų buvo apie 100 vyrų, iš kurių vokiečiai galėjo atrinkti 30–40, kiti sušaudyti.

Rietavas. *JEW* [107] rašoma, kad jauni žydai vyrai iš Rietavo buvo išvežti į Macikų darbo stovyklą. Rietavas priklausė Telšių, o ne Tauragės apskričiai. Todėl mažai tikėtina, kad jauni Rietavo vyrai būtų patekę į Macikų darbo stovyklą, juo labiau kad prieinamoje literatūroje neradome apie tai nė užuominos. Taigi Rietavo žydai, tikėtina, neturėjo papulti į jaunų vyrų atranką (žr. Rietavo valsčius).

Jau anksčiau minėtame Estheros Rechtschafner rankraštyje [31] rašoma, kad 1941 m. liepos pradžioje Macikuose dirbo apie 1000 asmenų (skaičius gali būti padidintas). Jeigu sudėtume visus Tauragės apskrities valsčiuose gyvenusius žydus vyrus, iš kurių buvo atrinkti jauni stiprūs vyrai į Macikų darbo stovyklą, tai gal ir susidarytų 1000 (be Tauragės miesto). Tiesa, tarp jų dirbo ir lietuvių, bet jų turėjo būti gerokai mažiau. Mūsų duomenimis, į Macikų darbo stovyklą buvo surinkta apie 300–400–500 jaunų žydų.

Atskiruose šaltiniuose skaičiai skirtingi: *Kvėdarnoje* [54] rašoma, kad naciai į Vokietiją išvežė 281 žydą ir 50 lietuvių, o *MŽL* [82], kad 1944 m. darbams į Vokietiją išvaryti 780 asmenų. Tarp jų nė vieno žydo nebuvo. Mus domina žydų likimas, todėl remsimės pirmuoju skaičiumi, kad iš Macikų stovyklos į Vokietiją išsiųstas 281 žydas. Herschman-Rechtschafner rankraštyje teigiama, kad Macikuose įvyko trys akcijos: 1941 m. rugpjūčio viduryje (50 ar 60 vyrų) [31], spalį ir lapkritį. Atrinktieji nužudyti Šiaudviečių dauboje. Per šias akcijas galėjo būti nužudyta apie 200 žmonių. Tokį skaičių pateikė ir liudytoja Olga Tkačiuk [141]. Taigi Macikų darbo stovykloje dirbo apie 500 žydų, iš kurių apie 200 sušaudyti, o 281 išsiųstas į Vokietiją, ką ir nurodėme *3 lentelėje*.

Pagyvenusių vyrų, moterų ir vaikų likimas aprašytas prie kiekvieno valsčiaus.

Žydų žudynės Šiaudviečių dauboje prie Žemaičių Naumiesčio

Atskiras straipsnelis apie žydų žudynes Žemaičių Naumiestyje (Novoje mesto) Šiaudviečių dauboje atsirado tik dėl to, kad apie tai rašoma *JEW* [170]: *Sunkvežimiai žydų iš Pajūrio, Švėkšnos (Shvekshna), Verzhan (Veiviržėnai), Riteve (Rietavas), Khveidan (Kvėdarnos) ir Laukuvos buvo atvežti į šią vietą* [Šiaudviečius. – *Aut.*] *ir visi buvo sušaudyti ir ten palaidoti.*

Nors naciai pirmiausia nužudydavo vyrus (kad nekiltų pasipriešinimo), paskui moteris ir vaikus, Tauragės valsčiuje ši taktika šiek tiek pakito, nes Macikuose buvo įkurta darbo stovykla su filialais ir reikėjo darbininkų. Naciai važinėjo po Tauragės apskrities valsčius į žydų surinkimo taškus (getus) ir atrinkinėjo jaunus vyrus į darbo stovyklą, o netinkamus darbui sušaudydavo. Darbo stovyklose vyrai buvo suskirstyti grupėmis: kasti griovių, lyginti žemių, dirbti žvyro karjeruose [101, 258].

Beje, ne visi *JEW* teiginiai yra teisingi. Pavyko nustatyti, kad iš tikrųjų valsčiuose vyko jaunų vyrų atranka, tačiau ne visur, kaip rašo *JEW* [170].

Atrinkti netinkami darbui žydai vyrai buvo nuvežti į Žemaičių Naumiestį ir Šiaudviečių dauboje nužudyti. Ten tikriausiai žuvo žydai ir iš kitų valsčių: Vainuto, Kaltinėnų, Kvėdarnos ir Laukuvos. Rietavo žydai, kaip rašėme anksčiau, nepapuolė į Žemaičių Naumiestį (žr. Rietavo valsčius).

Sunkiausia sutikti su *JEW*, kad Švėkšnos žydai vyrai sušaudyti Žemaičių Naumiestyje. Švėkšnos kraštotyrininkas Petras Čeliauskas, daug metų nagrinėjęs Švėkšnos žydų žudynes, įrodinėjo, kad Švėkšnos žydai vyrai nužudyti Inkakliuose (išskyrus tuos, kurie pateko į Macikų darbo stovyklą), tačiau negalėjome rasti įrodymų, iš kur atsirado toks *JEW* teiginys, kol nepateko dviejų policijos vairuotojų liudijimai [45] (žr. Švėkšnos valsčius).

MŽL [83, 408] rašoma, kad Žemaičių Naumiestyje, Šiaudviečių dauboje, nužudyta apie 1000 asmenų, o tiek žydų šiame miestelyje niekada negyveno. Tokį pat skaičių pateikė LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius Murauskas 1944 m. lapkričio 1 d. Tauragės komisijos vokiečių žvėriškumui tirti ataskaitoje Centro komiteto sekretoriui Sniečkui [71]: *Ž. Naumiesčio valsč., Šiaudviečių km. daubose, sušaudyta nemažiau kaip 1000 žmonių.*

Kiek realus šis skaičius?

Pirma. Žemaičių Naumiesčio Šiaudviečių dauboje iš viso nužudyta 290 žydų. Čia buvo žudomi netinkami darbams žydai ir iš aplinkinių miestelių. *2 lentelėje* matome, kad netinkamais pripažinti 415 žydų. Pridėję 220 sušaudytų moterų, senelių ir vaikų iš Žemaičių Naumiesčio, galėtume teigti, kad Šiaudviečių dauboje sušaudyta apie 750 žydų.

Antra. Prie šio skaičiaus būtina pridėti 150–200 žydų vyrų, grąžintų iš Macikų darbo stovyklos ir čia pat sušaudytų.

Taigi, iš viso Šiaudviečių dauboje nužudyta iki 900 žydų. *MŽL* [83] ir ant paminklo nurodytas 1000 nužudytųjų, mūsų nuomone, kiek padidintas.

* * *

Iš Žemaičių Naumiestyje gyvenusių žydų Šiaudviečių dauboje nužudyta 290.

Iš kitų valsčių, atrenkant jaunus vyrus į darbo stovyklą, netinkamais darbui pripažinti apie 415 žydų, jie visi nužudyti Šiaudviečių dauboje.

Šiaudviečių dauboje sušaudyti ir apie 150–200 žydų vyrų, grąžintų iš Macikų darbo stovyklos.

Žydų žudynės Tūbinių miške

Didžiausia Šilalės krašto žydų *žūties vieta tapo Tūbinių miškas — apie 7 km nuo Šilalės (apie 300 m į šiaurę ir apie 350 m į pietvakarius nuo Tūbinių kaimo)* [dvi vietos. – *Aut.*]. *Pirmoje vietoje sušaudyta apie 700, antroje – apie 500 „tarybinių piliečių", be abejo, žydų,* – rašo istorikas Rimantas Zizas, remdamasis Masinių žudynių Šilalės raj. Tūbinių miške 1941 m. nustatymo aktu Nr. 69 [84].

Tūbinių bažnytkaimis yra prie Jėrubyno upelio (dešinysis Akmenos intakas), už 5 kilometrų į šiaurės rytus nuo Šilalės. Tik keletas žydų šeimų gyveno Tūbinėse iki Pirmojo pasaulinio karo. Tarpukariu miestelyje buvo mokykla, paštas, parduotuvė. 1939 m. čia gyveno žydų ūkininkas Mejeris Glezeris, kuris turėjo ir telefoną [142].

Visos žydų sunaikinimo aplinkybės nėra žinomos, todėl žuvusiais Tūbinių miške laikysime visus žydus, prieš Antrąjį pasaulinį karą gyvenusius tose gyvenvietėse, neatmesdami, kad kai kurie galėjo pasitraukti su kariuomene į Sovietų Sąjungą, kiti galbūt išvežti į kitą žudynių vietą ir ten įtraukti į sušaudytųjų sąrašą ir kita.

HLA [33, 200] rašoma, kad Tūbinių miške sušaudyti Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos ir Šilalės valsčių žydai – moterys ir vaikai bei seniai, nes jauni žydai vyrai jau buvo sušaudyti (*1 lentelė*, žr. p. 298).

Kaltinėnų valsčius. 1941 m. rugsėjo 16 d. Kaltinėnų žydės su vaikais (apie 100 asmenų) buvo atgabentos į Tūbinių mišką ir nužudytos kartu su kitais aplinkinių valsčių (Kvėdarnos, Pajūrio ir Šilalės) žydais.

Kvėdarna. 1941 m. liepos pradžioje Kvėdarnos moterys ir vaikai buvo sukelti į kelis namus – į laikinąjį getą, kurį saugojo baltaraiščiai. 1941 m. rugsėjo pabaigoje ar spalio pradžioje, tuoj po Sukot šventės, moterys ir vaikai (apie 250 asmenų) buvo nuvežti į mišką netoli Tūbinių kaimo ir sušaudyti dviejose iš anksto paruoštose duobėse: viena už 300 metrų į šiaurę nuo kaimo, kita už 350 metrų į pietvakarius.

Pajūris. 1941 m. rugsėjo 16 d. Pajūrio žydai (apie 100 asmenų) atgabenti į Šilalę ir sušaudyti Tūbinių miške.

Šilalės valsčius. 1941 m. liepos 7 d. sušaudžius vyrus, moterys ir našlaičiai vaikai buvo palikti labai sunkiomis sąlygomis gyventi mieste iki ru-

dens. 1941 m. rudenį (tikriausiai 1941 m. rugsėjo 16 d.) moterys ir vaikai nugabenti į Tūbinių mišką ir nužudyti.

Laukuvos valsčiaus moterys ir vaikai 1941 m. liepos 8 d. skubiai suvaryti iš namų į sinagogą. Ten jie buvo saugomi keturias dienas be maisto ir vandens, nežmoniškomis sąlygomis. Paskui sunkvežimiais nuvežti į Gerulių stovyklą, apie dešimt kilometrų nuo Telšių, kur buvo suvarytos moterys su vaikais iš aplinkinių miestų. Dažnai nurodomos neteisingos Laukuvos žydžių ir vaikų žuvimo vietos [61]. Jie nužudyti ne Tūbinių miške, o nugabenti į Gerulių stovyklą prie Telšių.

3 lentelė. Tūbinių miške nužudytos žydės su vaikais

Valčiaus centras ar miestelis	Gyveno žydų	Nužudyta moterų ir vaikų
Kaltinėnai	160	100
Kvėdarna	350	250
Pajūris	120	100
Šilalė	350	250
Iš viso:	980	700

Nužudytųjų skaičius. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius Murauskas 1944 m. lapkričio 1 d. Tauragės komisijos vokiečių žvėriškumui tirti ataskaitoje CK sekretoriui Sniečkui [72] nurodė, kad *Šilalės valsčiaus Tūbinių miške, atkasus duobes, išaiškinta 1400 nužudytų asmenų – vyrų, moterų ir mažų vaikų, įvairių tautybių – žydų, rusų, lietuvių*. 1945 m. kovo 26 d., siųsdamas Tauragės apskrities partinės organizacijos atlikto darbo ataskaitą CK sekretoriui Sniečkui [71], Murauskas jau rašė, kad *nustatytos šios masinių žudynių vietos: Šilalės valsč., Tūbinių miške, sušaudyta daugiau 1200 žmonių.*

Literatūroje Tūbinių miške nužudytų žydų skaičius svyruoja tarp 1200–2000 asmenų. 1963 m. sausio 31 d. KGB įgaliotinio Šilalei kapitono Šilgalio rašte [49] nurodyta, kad 1941 m. spalio 14–15 d. Šilalės būrio sukilėliai prisidėjo prie 2000 žmonių sušaudymo Tūbinių miške, tarp jų buvo moterų, senių ir vaikų.

Laikraščio *Tarybinis žodis* straipsnyje „Tauragės apskrities darbo valstiečių laiškas Tarybų Sąjungos maršalui draugui Stalinui" [131] rašoma: *Šilalės valsčiuje, Tūbinių miške, vokiškieji žmogžudžiai žvėriškai nukankino ir sušaudė 1500 gyventojų.*

Dar yra Murausko (pasirašo kaip Vokiečių piktadarybėms tirti ir nustatyti Tauragės apskr. komisijos pirmininkas) pateiktos suvestinės žinios [70] (datos nėra), kad Šilalės valsčiuje sušaudyta 1300 asmenų (iš viso žuvo 1309).

HLA [33, 200] nurodytas aukų skaičius – 1300 žydų, o *MŽL* [83, 407] – 700 moterų ir 500 vyrų (iš viso 1200 asmenų). Šis skaičius užrašytas dviejuose paminkluose.

Vienaip ar kitaip, nužudyta per 1000 asmenų. Tačiau *2 lentelėje* matome, kad suskaičiavę atskirais valsčiais galime spėti, jog Tūbinių miške nužudyta 600–700 moterų su vaikais, tačiau kaip ir iš kokių valsčių 500 vyrų pateko į Tūbinių mišką, kol kas neaišku.

Zizas [166; 168, 77] taip pat bandė nustatyti, kiek sušaudyta žydų Tūbinių miške: *Nuo pat pirmųjų pokario metų dažniausiai buvo nurodoma, kad Tūbinių miške nužudyta 1200–1500 „tarybinių piliečių" (žydų). LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius P. Murauskas 1944 m. pabaigoje pranešime A. Sniečkui teigė, jog Tūbinių mišk̃e, atkasus duobes, paaiškėjo, kad čia nužudyta 1400 asmenų – vyrų, moterų ir mažų vaikų, įvairių tautybių – žydų, rusų, lietuvių, vėliau nužudytų žydų skaičius sumažintas iki 1200.* Citata iš 1945 m. laikraščio *Tarybinis valstietis* (1945 m. sausio 5 d., p. 3) [75], kuriame paskelbta, kad tokį skaičių nustatė Ypatingosios valstybinės komisijos Tauragės apskrities padalinys, nors šios komisijos akto originalo nerasta.

Šaltiniuose teigiama, kad Tūbinių miške nužudyti žydai iš Kaltinėnų, Kvėdarnos, Laukuvos (nėra), Pajūrio ir Šilalės miestelių [170]. Jau iš *3 lentelės* matome, kad šiuose miesteliuose gyveno apie 1000 žydų, o Tūbinių miške nužudyta tik apie 700, taigi ir Ypatingosios komisijos vokiečių žvėriškumui Tauragės apskrityje tirti pateikti duomenys [163] nėra tikslūs.

Zizas [166; 168, 71] rašo: *Pirmoje vietoje sušaudyta apie 700, antroje – apie 500 „tarybinių piliečių", be abejo, žydų.* Jo teiginys lyg ir logiškas, nes jis remiasi Masinių žudynių Šilalės raj. Tūbinių miške 1941 m. nustatymo aktu Nr. 69 [84], tačiau šis aktas surašytas jau gana vėlai ir LTSR kraštotyros draugijos narių.

Kaip atsirado duomenys, kad viename Tūbinių miško kape palaidota 700 moterų, o kitame – 500 vyrų? Mūsų manymu, pagrindiniu šaltiniu tapo LTSR kraštotyros draugijos 1965 m. surašyti Hitlerinių ir buržuazinių nacionalistų 1941–1947 m. įvykdytų masinių žudynių vietos nustatymo aktai [75], kurie šiuo metu saugomi LYA.

Komisiją sudarė ne profesionalai, o vietos mokytojai, vietos kraštotyros draugijos nariai ir pakviesti liudytojai. 1965 m. rugsėjo 22 d. surašytame akte Nr. 69 parašyta: *Skaitoma, kad sušaudyta pirmoje vietoje apie 700, o antroje – apie 500 tarybinių piliečių. Vietinių gyventojų teigimu, pirmoje vietoje sušaudytos moterys, o antroje vietoje – vyrai. Sušaudymo vietoje yra supilti kapai, pastatytos paminklinės lentos.* Šie skaičiai pateko į *MŽL* [83, 407]. Vėliau jais buvo plačiai remiamasi.

Mūsų nuomone, įvyko nesusipratimas. Tūbinių miške pirmiausia ant paminklo atsirado užrašas, kad čia nužudyta 500 žydų, vėliau, ant kito

(antrojo) kapo paminklo užrašas 700, o kažkas juos sudėjo ir išėjo 1200 nužudytųjų. Pirmiausia, jauni vyrai jau buvo išvežti į Macikų darbo stovyklą. Antra, keletas atvežtų vyrų iškasė duobes ir buvo sušaudyti vienoje iš duobių, paskui sušaudytos moterys su vaikais bei seni vyrai iš įvairių valsčių.

Realu būtų, kad Tūbinių miške galėjo būti nužudyta 700 moterų, vaikų ir senelių. Šilalės policijos viršininkas [84; 168, 72] teigė, kad sušaudyta apie 800 žydų. Tai būtų realiausias nužudytų žydų skaičius, tačiau ne 1200.

HLA [33, 200] teigiama, kad žudynėms buvo pasitelkti ne tik Šilalės, bet ir Kvėdarnos, Laukuvos ir kitų valsčių policininkai, todėl ir rašoma, kad Tūbinių miške sušaudyti Šilalės, Kvėdarnos, Laukuvos ir Kaltinėnų valsčių žydai. Žydų žudynėse dalyvavo Laukuvos policininkai, bet Laukuvos moterys ir vaikai jau anksčiau buvo perkelti į Gerulių stovyklą.

Kaip rašoma *JEW* [53] ir knygoje *Kvėdarna* [54, 177], Kvėdarnos moterys ir vaikai palaidoti dviejose duobėse: viena už 300 metrų į šiaurę nuo kaimo, kita už 350 metrų į pietvakarius. Galėtume sutikti su Ypatingosios komisijos nustatytu sušaudytųjų skaičiumi – sušaudyta per 1000 asmenų, tačiau tik moterys su vaikais ir seniai; kad būtų sušaudyta net 500 vyrų – abejotina. Todėl, norint pagrįsti, kad Tūbinių miške sušaudyti 500 vyrų, reikia daugiau informacijos. Abejones galėtų išsklaidyti Ypatingosios komisijos akto originalas [37], kuriame rašoma, kad *Šilalės valsčiaus Tūbinių miške,* ***atkasus duobes*** [išskirta aut.], *išaiškinta 1400 nužudytų asmenų*, taip pat atkasta 500 vyrų. Tačiau tai mažai tikėtina. Tik tolesni holokausto tyrimai galės atskleisti Tūbinių miško paslaptį.

Beje, ir Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [56, 197] rašo, aišku, remdamasis sovietiniais šaltiniais, kad *1941 m. Tūbinių miške vokiečiai sušaudė ir palaidojo apie 1500 Tauragės apskrities žydų.*

Palyginkime dvi Izraelyje išleistas knygas apie Lietuvos žydų bendruomenes ir jų sunaikinimą, kuriose pateiktas skirtingas Tūbinių miške nužudytų žydų skaičius.

Profesoriaus Dovo Levino knygos *Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija* [123] Šilalės skyriuje rašoma, kad šioje vietoje nužudyta 500 sovietinių piliečių. Josefo Rozino knygoje [48] Kaltinėnų žydų žūties aprašyme nurodyta, kad *pagal sovietų Lietuvos šaltinius yra dveji masiniai kapai, kur vėliau buvo surasta 500 vyrų ir 700 moterų kūnų.*

Deja, kaip rašo Zizas [167], *sovietiniams šaltiniams nėra alternatyvių šaltinių ir dokumentų.*

Ulmo teismo procesas

Nacių teismas Ulme; dokumentai, liečiantys Tauragės apskrities žydų žudynes

Ulmas (vok. *Ulm*) – miestas Vokietijos pietuose, Badeno-Viurtembergo žemėje. 1958 m. čia vyko vienas didžiausių teismo procesų prieš hitlerinius nusikaltėlius. Teismas prasidėjo 1958 m. balandžio 8 d., teisė dešimtį gestapo, SD ir policijos pareigūnų, kurie 1941 m. birželį–rugsėjį nužudė daugiau nei 5500 žydų vaikų, moterų ir vyrų Lietuvos ir Vokietijos pasienyje.

Ulmo teismo proceso detalės liečia ir žmonių žudynes Tauragės apskrities pasienio zonoje su Vokietija, todėl prie jų ir apsistosime.

Kretingos apskrities policijos viršininkas Pranas Jakys Ulme, kur gyveno pasitraukęs po Antrojo pasaulinio karo, buvo patrauktas teismo atsakomybėn kartu su buvusiais savo viršininkais: Tilžės gestapo viršininku Hansu Joachimu Böhme, kaltinamu nužudžius 5186 žmones, Tilžės gestapo baro viršininku Werneriu Hersmannu, nužudžiusiu 1771, Klaipėdos policijos direktoriumi Bernhardu Fischer Schwederiu, nužudžiusiu 772 žmones. Jakys buvo kaltinamas nužudęs 818 žmonių, visus Lietuvoje, Klaipėdos krašto pasienyje [32].

Sutrumpintas Ulmo teismo proceso aprašas pateikiamas iš *MŽL* [82] (dar žr. Tauragės valsčius).

Ulme *buvo teisiami žudikai, kurie karo pradžioje Lietuvos TSR teritorijoje, 25 km pločio pasienio ruože, sušaudė apie pusšešto tūkstančio taikių gyventojų.*

Prieš prasidedant karui, Tilžėje hitlerininkai sudarė operatyvinį būrį, pavaldų operatyvinės grupės A viršininkui SS brigadefiureriui [brigadenfiureriui. – *Aut.*] *Valteriui Stalekeriui (Stahlecker). 1941 m. birželio 22 d. Tilžės operatyvinis būrys iš V. Stalekerio gavo įsakymą pradėti žudyti Lietuvos pasienio ruože.*

Ulmo teismo procese buvo teisiami dešimt budelių: buvęs valstybės policijos Tilžės skyriaus viršininkas Joachimas Biomė (Böhme) [jam buvo pavesta „išvalyti" Tauragės pasienio zoną, sunaikinti žydus ir komunistus. – *Aut.*], *buvęs lietuvių saugumo policijos Kretingos rajono viršininkas Pranas Jakys (jis ir Lukys)* [dalyvavo Kretingos žydų žudynėse. – *Aut.*], *SD Klaipėdos skyriaus viršininkas Sakutas (Sakuth).*

Ulmo teismo procesas prasidėjo 1958 metų balandžio mėnesio pabaigoje. Tų pačių metų rugpjūčio 29 d. buvo paskelbtas teismo nuosprendis. Teismo metu buvo apklausta apie 170 liudininkų, pateiktas 260 puslapių kaltinamasis aktas. Buvo išaiškinti baisių žudynių anksčiau minėtame ruože kaltininkai ir žudynių aplinkybės.

Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos ataskaita apie žudynes Tauragės apskrityje

Sunkiausia nustatyti žudynių mastą Tauragės apskrityje, nors medžiagos apie tai gana gausu. Todėl dar kartą pateikiame surinktus duomenis bei archyvinius dokumentus, liečiančius nužudytųjų skaičių Tauragės apskrityje, su kai kuriomis mūsų pastabomis.

Šaltiniai apie Tauragės apylinkėse nužudytus žydus. Edmundo Mažrimo surinkti duomenys rodo, kad Tauragėje nužudyta nuo 1171 iki 5000 žydų. Toks diapazonas ir yra istorikų galvos skausmas (*4 lentelė*).

4 lentelė. Tauragės apylinkėse 1941 m. nužudytų žydų (ir nežydų) įvairių šaltinių pateikti duomenys*

Informacijos pateikėjai	Nužudyta Antšunijuose	Nužudyta Visbutuose	Iš viso nužudyta
Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti 1945 m. informacija Документы по учету злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Литовской ССР. Таурагский уезд, LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429			4933
Tauragės apskrities darbo valstiečių laiškas Tarybų Sąjungos maršalui draugui Stalinui, *Tarybinis žodis*, 1945 m. kovo 14 d., p. 1	500		
LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius P. Murausko darbo ataskaita CK sekretoriui A. Sniečkui 1945 m. kovo 26 d., LYA, f. 381, ap. 38, b. 3, l. 16, 34			iš viso: 5000, Tauragės valsčiuje – 900
Tauragės rajono masinių žudynių, įvykdytų 1942 m. birželio mėn., vietos nustatymo aktas Nr. 1 (76), Tauragė, 1953 m. birželio 7 d.		daugiau kaip 800	
1965 m. Tauragės kraštotyrininkų informacija, LYA, f. 3377, b. 635, l. 95, 97		apie 800	
Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): *Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973	1941 rugsėjį apie 3000 (p. 408)	1941 m. liepą suimta 300 žydų ir 25 lietuviai (p. 247) 1941 m. liepos 2 d. – 133 (p. 26); 1941 m. vasarą – apie 900 (p. 408)	apie 4000 (p. 247)

4 lentelės tęsinys

Informacijos pateikėjai	Nužudyta Antšunijuose	Nužudyta Visbutuose	Iš viso nužudyta
Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, Vilnius, 1973, p. 84	apie 3000	apie 900	apie 3900
http://lt.wikipedia.org/wiki/Tauragės_istorija	apie 3000	apie 900	apie 3900
http://kehilalinks.jewishgen.org/Tavrig/tavrig1.html	122	300 žydų ir 25 lietuviai	
Holokausto Lietuvoje atlasas, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011, p. 204–207	635 (122; 500)	133	
Liorančas J., Mažrimas E., *Po lemties ženklu*, Tauragė: Taškų mozaika, 2007	1941 m. liepos 3 d. – 122 (p. 68); 1941 m. rugsėjo 16 d. – 513 (p. 69)	1941 m. liepos 2 d. – 133 (p. 68)	Tauragės m. gyventojų – 1171 (p. 70)

* Lentelę sudarė Edmundas Mažrimas 2013 m. spalio 26 d.

Lietuvos TSR ypatingosios valstybinės komisijos suvestinė apie Tauragės apskrityje nužudytus gyventojus. Lietuvos TSR ypatingoji valstybinė komisija nacių žvėriškumams tirti sudaryta 1944 m. rugpjūčio 13 dieną. Jos pirmininkas – LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus; pavaduotojas – LTSR liaudies komisarų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas, nariai: Juozas (Josifas) Bartašiūnas, Juozas Jurginis (vėliau – žinomas istorikas, akademikas), prof. Antanas Purėnas, atsakingasis sekretorius – Antanas Čiplys. Komisijos darbe tiesiogiai dalyvavo SSRS ypatingosios komisijos atstovas V. Zurabovas. Vėliau buvo sudarytos apskričių ir respublikinio pavaldumo miestų specialiosios komisijos [74, 48].

Tauragės apskrityje Vokiečių piktadarybėms tirti ir nustatyti komisijos pirmininku buvo paskirtas LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretorius P. Murauskas, nariai: Vidaus reikalų liaudies komisariato Tauragės apskrities skyriaus viršininkas Ignatjevas ir Tauragės DŽDT Vykdomojo komiteto pirmininkas S. Malinauskas. Komisija atkasinėjo aukų kapus, rinko liudytojų parodymus, nustatinėjo piktadaryščių faktus. Tai atsispindi archyviniame dokumente „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [120, 1–28], kuriame yra nurodytas išvežtų į Vokietiją bei Tauragės apskrityje nužudytų asmenų skaičius [74, 22; 120, 1] (*5 lentelė*).

Pirmiausia šioje lentelėje matyti, kad skaičiai prie Tauragės miesto 3999 ir 18, taip pat prie Vainuto valsčiaus – 262 aiškiai taisyti, tačiau prieraše nurodyta, kad taisytas tik skaičius 18.

„Suvestinėse žiniose" pateikiamas ir Tauragės apskrities LSSR nužudytų piliečių sąrašas [77, 9–28]. Jame išvardytos 1329 pavardės, daugiausia žydų.

5 lentelė. Suvestinės žinios apie padarytas piktadarybes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje*

Miestas, apylinkė, kaimas	Sušaudyta	Pakarta	Mirė nuo kankinimų ir tardymo	Užmušta bombų ir sviedinių	Žuvo karo belaisvių	Iš viso žuvo	Priklausę areštams, mušimui ir išprievartavimui	Išvaryta į Vokietiją pagal aktus	Išvaryta į Vokietiją pagal sąrašus
Tauragės miestas	3999	–	–	–	–	3999	–	18	–
Tauragės valsčius	934	–	–	–	–	934	–	29	–
Skaudvilės valsčius	1590	–	–	–	–	1590	–	–	7
Kaltinėnų valsčius	28	–	–	–	–	28	5	3	–
Šilalės valsčius	1300	–	5	–	4	1309	–	–	3
Eržvilko valsčius	13	1	–	–	–	14	–	–	7
Batakių valsčius	67	–	–	–	–	67	–	–	11
Žygaičių valsčius	6	1	1	–	–	8	2	38	–
Kvėdarnos valsčius	262	–	–	–	–	262	–	–	325
Švėkšnos valsčius	330	–	–	–	–	330	69	–	81
Vainuto valsčius	262	–	–	–	–	262	–	–	103
Laukuvos valsčius	206	–	–	–	–	206	–	–	–
Žemaičių Naumiesčio valsčius	1003	–	–	–	–	1003	–	145	–
Iš viso:	**10 000**	**2**	**6**	**–**	**4**	**10 012**	**76**	**233**	**547**

* Iš 1945 m. Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti dokumentų (Документы по учету злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Литовской ССР. Таурагский уезд), LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429.

„Suvestinėse žiniose" yra dvi svarbios pastabos [77, 28].

Pirmoji pastaba: *Be to, jeigu įskaityti sąraše nurodytų sušaudytųjų šeimų skaičių, tai, pagal šio sąrašo davinius ir pristatytus valsčių aktus apie nužudytųjų skaičių, iš viso nužudytų susidaro 7.306 žmonės. Tai viena.* Stengsimės realiai įvertinti pateiktus aukų skaičius.

Antroji pastaba: *Antra, jei turėti omenyje, kad mūsų surastieji gyvi liudininkai apskrityje tiksliai negali nurodyti įvairiose vietose sušaudytų ir kitaip nužudytų žmonių skaičių, tai pilnai esame įsitikinę, kad laike okupacijos vokiškieji žmogžudžiai ir lietuviškieji jų piktadaryščių bendrininkai per visą okupacijos laikotarpį Tauragės apskrityje yra iššudę daugiau dešimties tūkstančių (10.000) įvairių tautybių: vyrų, moterų ir vaikų.* Istorikai pastebi, kad Ypatingoji komisija ne visada tiksliai nustatė nužudytųjų skaičių, tad tyrinėtojai dar kartą grįžta prie aukų skaičiaus, jį patikslina nepaneigdami žudynių faktų.

Edmundo Mažrimo pastabos: *Šis dokumentas nėra tikslus, tačiau akivaizdžiai skiriasi sąraše surašytų nužudytų skaičius (be Žygaičių ir Ž. Naumiesčio – 2889) su dokumento suvestinėje 10 000. Peršasi nuomonė, kad suvestinėje norėta aukų skaičių „pritempti" iki 10 tūkst.*

Akivaizdžiai padidinti skaičiai: iš Tauragės miesto sąraše esančių nužudytų 1167, suvestinėje – 3999; Tauragės valsčiaus iš 13 suvestinėje – 934. Šio dokumento atmestinai sudarytos suvestinės vėliau davė pagrindą klaidingai rodyti nužudytųjų skaičių. Antšunijų vietoje: „apie 3000" (suvestinėje miestas – 3999), Visbutų vietoje: „apie 900" (suvestinėje Tauragės valsčius – 934). Remdamasi šio dokumento suvestinėmis sudarė sąrašus: Masinės žudynės Lietuvoje, LTSR kultūros paminklų sąrašas ir t. t. Šis dokumentas padėjo klaidinančius pamatus. Sąmoningai ar nesąmoningai padarytos klaidos „vaikšto po šia diena".

Hitlerininkų piktadarybėms tirti respublikinės komisijos aktai. Ypatingosios komisijos dokumente „Bendros žinios apie vokiškųjų fašistų piktadarybių aukas Lietuvos TSR" [74, 22] nurodyta, kad buvo 2352 aktai, iš kurių Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos fonde „Hitlerininkų piktadarybėms tirti respublikinės komisijos aktai" yra tik nedidelė dalis.

Neaišku, kodėl Lietuvos istorikai iki šiol nepasirūpino gauti visų aktų kopijų iš Maskvos archyvų. Mat Ypatingoji komisija ir buvo sudaryta dėl to, kad surinkti duomenys apie Lietuvos teritorijoje įvykdytas nacių piktadarybes ir patirtus nuostolius būtų pateikti Niurnbergo teismui [99; 100]. Lietuvos ypatingosios komisijos aktai buvo pateikti Ypatingajai komisijai Maskvoje, kurios pirmininkas buvo SSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko pavaduotojas N. Švernikas [74, 48]. Šie aktai leistų tiksliau nustatyti Lietuvoje nužudytų asmenų skaičių.

Lietuvos respublikinės komisijos atsakingojo sekretoriaus Čiplio ir komisijos nario Jurginio pateiktame panašiu pavadinimu dokumento „Bendros žinios apie vokiškųjų fašistų piktadarybių aukas Lietuvos TSR" [74, 44–45] suvestinėje yra nurodytas aktų skaičius – 2243 (iš 28 vietovių), tačiau

6 lentelė. Bendros žinios apie vokiškųjų fašistų piktadarybių aukas Lietuvos TSR*

Eil. Nr.	Pavadinimas	Aktų skaičius	Užmušta, nukankinta taikių gyventojų	Užmušta, nukankinta karo belaisvių	Išvaryta darbams (į Vokietiją ar pan.)
16.	Tauragės apskritis	–	10 008	4	780

* *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965.

Tauragės apskrities grafoje – brūkšnys, t. y. nėra nė vieno akto, o bendrose žiniose skaičiai apie nacių piktadarybes Lietuvos TSR padidinti (žr. *6 lentelę*).

Kitoje panašioje suvestinėje [74, 22], kurią pasirašė Lietuvos TSR respublikinės komisijos pirmininkas Sniečkus, aktų skaičius padidėjo iki 2352; joje nurodyta, kad nėra žinių apie Eišiškių ir Rokiškio apskritis, tačiau pateiktos žinios apie Tauragėje įvykdytas piktadarystes; taip pat nurodyta, kad aktų nėra.

LMA Vrublevskių bibliotekos fonde yra Respublikinės komisijos vokiečių piktadarystėms tirti aktai, kuriuose yra dokumentas „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje" [74, 8]. Jame nenurodytas aktų skaičius. Dokumentą pasirašė Komisijos vokiečių piktadarybėms tirti ir nustatyti Tauragės apskrityje pirmininkas P. Murauskas, Tauragės apskrities Vykdomojo komiteto pirmininkas S. Malinauskas ir Vidaus reikalų liaudies komisariato Tauragės apskrities skyriaus viršininkas Ignatjevas. Dokumente pateiktos žinios apie valsčiuje nužudytus, išvežtus ir kt. asmenis. Šis dokumentas (Nr. 01/c) 1945 m. kovo 16 d. buvo išsiųstas į Vilnių Respublikinei komisijai vokiečių žiaurumams tirti.

Be to, archyve yra 1944 m. lapkričio 1 d. „LKP(b) Centro Komiteto sekretoriui Draugui Sniečkui pranešimas apie komisiją vokiečių žvėriškumus Tauragėje apskr. tirti" [78], kuriame nurodytas Tūbinių miške nužudytųjų skaičius. Tikriausiai archyvuose, baudžiamosiose bylose rastume dar ne vieną aktą arba komisijos pranešimą apie įvykdytas piktadarystes Tauragės apskrityje, datuojamas 1941–1944 metais.

Atrodytų, kad visuose Ypatingosios komisijos aktuose pateikti duomenys turėtų būti vienodi, tačiau jie vienur daugiau, kitur mažiau skiriasi. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad „Suvestinėse žiniose" [120, 1–28] pirmojoje pastaboje yra sakinys, jog pristatyti Taurgės apskrities *valsčių aktai apie nužudytųjų skaičių* (išskirta aut.). Vadinasi, aktai buvo, tačiau pagal juos nužudytųjų 7306 asmenys, o galutinėje, į Maskvą siųstoje suvestinėje, Tauragės apskrityje atsirado 10 000 nužudytųjų. Viena iš versijų, kodėl aktai nepateko į Maskvą, – skiriasi aktuose nurodytų nužudytų asmenų skaičius nuo vėliau pateiktų suvestinių duomenų.

Taigi Tauragės apskrities valsčių komisijų aktai buvo surašyti (!). Neaišku, kada juos rasime. Ar rasime apskritai? Gal jie sunaikinti?

7 lentelė. 1941 m. Tauragės apskrities nužudytų žydų skaičius pagal miestelius ir valsčius*

Vietovė (miestelis, valsčius)	Nužudytųjų skaičius pagal sąrašą dokumente*	Nužudytųjų skaičius dokumento suvestinėje	Iš viso nužudyta dokumento suvestinėje**	Mūsų surinkti duomenys 2014 m.
Tauragės miestas	1167	3999	3999	
Tauragės valsčius	13	934	934	
Iš viso Tauragės apylinkėse:	1180	4933	4933	1180
Batakių miestelis	51	–	–	
Batakių valsčius	16	67	67	ir miestelis 75
Skaudvilės miestelis ir valsčius	1062	1590	1590	apie 1052 Upyna 120–150
Eržvilko miestelis ir valsčius	18	13	14	apie 200
Vainuto miestelis ir valsčius	136	262	262	215
Kvėdarnos miestelis ir valsčius	13	262	262	262
Švėkšnos miestelis ir valsčius	31	330	330	330
Šilalės miestelis ir valsčius	111	1300	1309	385
Pajūrio miestelis	38	–	–	206
Kaltinėnų miestelis ir valsčius	28	28	28	120
Laukuvos miestelis	205	–	–	206
Žygaičių valsčius	– ***	6	8	–
				Gaurės valsčius mažiau kaip 17
Žemaičių Naumiesčio valsčius	–	1003	1003	290
Iš viso:	2889	10 000	10 012	4658–4688****

* Iš 1945 m. Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti dokumentų (Документы по учету злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Литовской ССР. Таурагский уезд), LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429. Pavardes suskaičiavo Edmundas Mažrimas.

** Iš dalies priskaičiuotas išvežtų į Vokietiją ar kitaip nukentėjusių žmonių skaičius.

*** Žygaičių ir Žemaičių Naumiesčio valsčių sąrašų nėra, komisija suvestinėje skaičių parašė „savo nuožiūra".

**** Mūsų nuomone, tai realus Tauragės apskrityje nužudytų žydų skaičius, neįskaitant jaunų žydų, išvežtų į Macikų darbo stovyklą.

1941 m. Tauragės apskrities nužudytų žydų skaičius pagal miestelius ir valsčius. Šio oficialaus dokumento 1–4 stulpeliai (*7 lentelė*) pateikiami tik dėl to, kad ateityje jais nesiremtume, nes jie iškraipo faktinę medžiagą. 5 stulpelyje nurodėme, kiek žydų nužudyta mūsų surinktais duomenimis kiekviename valsčiuje.

Tauragės apskrities gyventojai, 1941–1944 m. išvežti į Vokietiją. Pateikiame dokumentą (*8 lentelė*), kuriame, mūsų nuomone, kiek realesni Tauragės apskrities gyventojų, išvežtų į Vokietiją, skaičiai. Jame nurodoma, kad į Vokietiją iš Tauragės pateko ir žydų, tačiau jų skaičius nėra išsamus. Jau anksčiau skyriuje „Kai kurių Tauragės apskrities valsčių jaunų žydų vyrų likimas" rašėme, kad iš Tauragės žydai pateko į Macikus, o iš ten ir į Vokietiją. Čia jie neatsispindi.

8 lentelė. Tauragės apskrities gyventojai, 1941–1944 m. išvežti į Vokietiją*

Išvežta iš (miestelis, valsčius)	Išvežtųjų skaičius pagal sąrašą dokumente*	Iš viso išvežtųjų dokumento suvestinėje
Tauragės miestas	36**	18
Tauragės valsčius	40	29
Tauragės apylinkės	76	–
Batakių miestelis ir valsčius	11	11
Skaudvilės miestelis ir valsčius	7	7
Eržvilko miestelis ir valsčius	7	7
Vainuto miestelis ir valsčius	36***	–
Kvėdarnos miestelis	280***	–
Kvėdarnos valsčius	44	325
Kaltinėnų miestelis ir valsčius	3	8
Švėkšnos miestelis ir valsčius	92	81
Šilalės miestelis ir valsčius	3	–
Žygaičių miestelis ir valsčius	54	40
Ž. Naumiestis****	–	145
Iš viso:	613	770

* Iš 1945 m. Ypatingosios valstybinės komisijos vokiškųjų fašistinių bendrininkų piktadarybėms nustatyti ir ištirti dokumentų (Документы по учету злодеяний, совершенных немецко-фашистскими захватчиками на территории Литовской ССР. Таурагский уезд), LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429. Pavardes suskaičiavo Edmundas Mažrimas.

** Be lietuvių, išvežti 8 žydai.

*** Dauguma miestelio žydai.

**** Žemaičių Naumiesčio valsčius sąrašo nepateikė, komisija skaičių įrašė pagal aktą.

Sąrašuose ir suvestinėse skaičiai nesutampa. Suvestinėse (išvežtųjų ir bendroje) skirtingi skaičiai, neatitinka skaičių suma (turėtų būti – 671, o yra 770). Žemaičių Naumiesčio skaičius apskritai įrašytas pagal aktą. Dokumentas parengtas atmestinai.

Beje, dalis Tauragės apskrities žydų buvo išvežti į Vokietiją: 1941 m. liepos 9 d. iš Vainuto; 1943 m. iš Tauragės; 1944 m. rugpjūčio 16 d. iš Kvėdarnos.

Aprašytieji nesutapimai leidžia daryti prielaidą, kad nacių aukų skaičius Tauragės apskrityje smarkiai padidintas. Abejojame ir dėl Tauragėje prieš karą gyvenusių žydų skaičiaus: 1923 m. – 1777, o 1939 m. – apie 4000.

Literatūra

1. Ambrulevičiūtė A., Tauragė / Tavrik / Tauroģi, in *Virtualusis Štetlas, Virtual Shtetl,* http://www.shtetl.lt/lt/city/tauroģi.
2. Antšunijai, in *Vikipedia*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Antšunijai.
3. Anušausko A. ir LGGRT Centro išleista CD kompaktinė plokštelė, in *Holokaustas Lietuvoje*, http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219.
4. Armonienės O. parodymai, LYA, K-1, ap. 2, b. 1484.
5. Batakiai, in *Pinkas Hakehillot Lita: Batakiai, JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00169.html.
6. Batakiai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Batakiai.
7. Biržiška S., Praeities pėdsakai, in *Šilalės kraštas*, t. 2, Vilnius: Žiburys, 1995.
8. Brandišauskas V., Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais, in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, sudarė A. Bubnys, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2001.
9. Brandišauskas V., Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje, in http://www.genocid.lt/Leidyba/12/valentin.html.
10. Brandišauskas V., Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, Nr. 2 (12), 2000.
11. Bubnys A., Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos, in *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
12. Bubnys A., *Okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
13. Charčiuko P. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
14. Čilvinaitė M., Upyna mano atminime, *Gimtinė*, nr. 5 (13), 1990, gegužės 14; nr. 6 (14), 1990, birželio 5; nr. 7 (15), 1990, liepos 2.
15. *Dainotas Habdangas: kūryba ir draugų prisiminimai*, sudarė A. Dabulskis, Kaunas: Kalendorius, 2007.
16. Dovidavičius S., Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje, in A. Anušausko ir LGGRT Centro išleista kompaktinė plokštelė, in *Holokaustas Lietuvoje*, http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219.
17. Eržvilkas, in *Pinkas Hakehillot Lita: Erzvilkas, JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00157.html.

18. Eržvilkas, in *Lietuvos TSR paminklų apsaugos ir kraštotyros draugija*, Vilnius: Mintis, 1970.
19. Gailiaus V. tardymo protokolas, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
20. Gaure, in *Pinkas Hakehillot Lita: Gaure*, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00182g.html.
21. Gaurė, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 6, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
22. Gendvilas L. S., Švėkšna – senas ir garsus Žemaitijos miestelis, *XXI amžius*, nr. 55 (1356), 2005, liepos 22.
23. Ginkas M., *Per spygliuotą vielą*, Vilnius: Žydų kultūros ir informacijos centras, 2009.
24. Gryblaukis, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Gryblaukis.
25. Gurvičius J., Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias, in *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009.
26. Habdangas D., Rytas, *Tauragiškių balsas*, nr. 99 (6365), 1991, rugpjūčio 24.
27. Habdangas D., Duona ir vanduo, Gita, Ugnis, Vaikai, Diena, *Tauragiškių balsas*, nr. 100 (6366), 1991, rugpjūčio 28; nr. 106 (6372), 1991, rugsėjo 11.
28. Habdangas D., Nauji duomenys apie žydų naikinimą Skaudvilės apylinkėse hitlerinės okupacijos metais, rankraštis, Skaudvilės krašto muziejus.
29. Habdangas D., Viskas prasidėjo šitaip, *Tauragiškių balsas*, nr. 94 (6360), 1991, rugpjūčio 14; nr. 106 (6372), 1991, rugsėjo 11. Visa laikraštyje skelbta medžiaga 2007 m. perspausdinta knygoje *Dainotas Habdangas: kūryba ir draugų prisiminimai*, sudarė A. Dabulskis, Kaunas: Kalendorius, 2007.
30. Habdangas D., Vyrų stovykloje, *Tauragiškių balsas*, nr. 96 (6361), 1991, rugpjūčio 16.
31. Herschman-Rechtschafner E., *Svekshna, Our Town* (Švėkšna. Mūsų miestas), rankraštis, Kaunas: Naujasis lankas, 2010 m. gautas leidimas skelbti šią medžiagą, dalis rankraščio išversta į lietuvių kalbą, išspausdinta knygoje *Švėkšna atsiminimuose* 2, sudarė P. Čeliauskas, Kaunas: Naujasis lankas, 2010.
32. Hitleriniai žudikai Kretingoje, in *Faktai kaltina: archyviniai dokumentai*, 1 rinkinys, LTSR mokslų akademija, Vilnius: Pergalė, 1960.
33. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudarė M. Jakulytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
34. Idzelio V. 1944 m. spalio 26 d. tardymo protokolas, LYA, b. P-18599.
35. Idzelio V. teismo 1945 m. liepos 26 d. posėdžio protokolas, LYA, b. P-18599.
36. Inkakliai, in *Vikipedija*, http://wapedia.mobi/lt/Inkakliai.
37. Ypatingosios komisijos aktas, LYA, f. 381, ap. 165, b.1.
38. Jakovlevos O. 1944 m. lapkričio 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 1.
39. Jančys A., Žmogus su Osvencimo numeriu, *Laikinoji sostinė*, 1998, gruodžio 19.
40. Jegorovo A. apklausos protokolas, LYA, b. 1149/3.
41. Jokubauskis G., Grigaravičiūtė A., Smirnov I., *Žydai Lietuvoje*, *Telšiai*, in http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/719/.
42. Jucikaitė D., *Žydai Lietuvoje*, Šilutės rajono biblioteka, in http://www.silutevb.lt/media/public/stories/Virtualios_parodos/zydai_lietuvoje.pdf.
43. Jurkienės M. 2003 m. spalio 20 d. liudijimas, Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejus.

44. Jurkaičio J. (byloje Jurkutaitis) liudijimas, LYA, b. 1484.
45. Jurkutaičio J., Rimkaus A. parodymų išvados iš archyvinės 1955 m. vasario 23 d. tardymo bylos Nr. 8386/3, LYA, b. K-11, ap. 2, b. 1484.
46. *Justiz und NS-Verbrechen*, Bd 15, case N. 465, ed. I. Sagel-Grande, F. Bauer, Amsterdam, 1976/The Einsatzgruppen Reports, ed. Y. Arad, Sh. Krakowski, Sh. Spector, New York, 1989.
47. Kaganaitės-Tallat Kelpšienės Doros 1996 m. gegužės 25 d. interviu, įrašytas Simono Dovidavičiaus Varniuose, DVD I–II dalys, Kopija A. Vitkaus asmeniniame archyve.
48. Kaltinėnai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_062.html.
49. KGB įgaliotinio Šilalės rajonuĩ kapitono Šilgalio 1963 m. sausio 31 d. raštaš, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1366.
50. KGB įgaliotinio Šilalės rajonui leitenanto Veličkos 1965 m. vasario 3 d. raštas, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1366.
51. Krencienė E., *Mūsų būties vieta Skaudvilė*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2004.
52. Kruvinas sąrašas, *Lietuvos Jeruzalė*, nr. 9, 1991, in A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998.
53. Kvedarna, in *Pinkas Hakehillot Lita: Kvedarna*, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00295b.html.
54. *Kvėdarna*, serija Lietuvos valsčiai, Vilnius: Versmė, 2004.
55. Kvėdarna, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
56. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
57. Kulagino A. apklausos protokolas, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
58. *KZ-Verbrechen vor deutschen Gerichten*, Bd. 2: *Einsatzkommando Tilsit. Der Prozess zu Ulm*, ed. H. G. Van Dam, R. Giordiano, Frankfurt a. M.,1996; internete: Ulmer Einsatzgruppen-Prozess, in http://de.wikipedia.org/wiki/Ulmer_Einsatzgruppen-Prozess.
59. Laukaitytė R., *Lietuvos Katalikų Bažnyčios požiūris į žydų genocidą ir krikštą*, in http://www.anarchija.lt/component/content/article/81-istorija/35629-regina-laukaityte-lietuvos-kataliku-baznycios-poziuris-i-zydu-genocida-ir-kriksta.
60. Laukaitytė R., *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.
61. Laukuva (Loikeve), in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 135–139), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_135.html.
62. *Laukuva*, serija Lietuvos valsčiai, sudarė V. Jocys, P. Krikščiūnas, vyr. red. V. Jocys, Vilnius: Versmė, 2005, d. 1.
63. Laukuva, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.
64. Levinsonas. J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
65. Liekis A., *Vainutas: 500 metų, Nacių okupacija ir žydų iššudymas*, Vilnius: VĮ Mokslotyros institutas, 2006.
66. *Lietuva, Kelių atlasas*, M 1:100 000, Vilnius: Alma litera, 2001.
67. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, vyr. redaktorius A. Anušauskas, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2005.

68. LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1366.
69. LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
70. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretoriaus P. Murausko raštas „Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje", (be datos), LMAVB, f. 159-57. Murauskas pasirašo kaip Vokiečių piktadarybėms tirti ir nustatyti Tauragės apskr. komisijos pirmininkas.
71. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretoriaus P. Murausko Tauragės apskrities partinės organizacijos 1945 m. kovo 26 d. darbo ataskaita CK sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 381, ap. 381–16, b. 3.
72. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto sekretoriaus P. Murausko Tauragės komisijos vokiečių žvėriškumui tirti 1944 m. lapkričio 1 d. ataskaita Centro komiteto sekretoriui A. Sniečkui, LYA, f. 381, ap. 165, b. 1.
73. LKP(b) Tauragės apskrities komiteto 1945 m. kovo 16 d. aktas, LYA, f. 381, ap. 381-1, b. 4.
74. LMAVB, f. 159-1.
75. LTSR kraštotyros draugijos 1965 m. „Hitlerinių ir buržuazinių nacionalistų 1941–1944 m. įvykdytų masinių žudynių vietos nustatymo aktas, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
76. Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas, Vilnius, 1973.
77. LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429.
78. LYA, f. 381, ap. 165, b. 1.
79. Linkio P. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
80. Linkio P., Olberto V., Rindokaitės Z. ir Juodžio J. apklausos parodymai, LYA, b. 1484.
81. Liorančas J., Mažrimas E., Po lemties ženklu, in *Tauragės krašto tautinės mažumos*, Tauragė: UAB Taškų mozaika, 2007.
82. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965.
83. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
84. Masinių žudynių Šilalės raj. Tūbinių miške 1941 m. nustatymo aktas Nr. 69, 1965 m. rugsėjo 22 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
85. Masinių žudynių Šilalės raj. Petkalnio k. 1941 m. vietos nustatymo 1965 m. rugsėjo 24 d. aktas Nr. 71, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
86. *Masinių žudynių vietos*, Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, in http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=248.
87. Maškaičio S. (Maškaus) (?) apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
88. Maurico K. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
89. Mažintai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Mažintai.
90. Meyer Israel & Mollie Lesin, *From Birth in Lithuania to a New Life in America* (Iš Lietuvos gimtinės į naują gyvenimą Amerikoje), 2009, August, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
91. Milerienė D., *Inkaklių turizmas*, in www.vipt.lt, http://www.vipt.lt/cms/app;jsessionid=F6FEDC7114855285B005190249133E4C?service=external/index&sp=5164.
92. Misus K., Iš Kvėdarnos miestelio praeities, in *Kvėdarna*, serija Lietuvos valsčiai, Vilnius: Versmė, 2004.

93. Morozovas A., Jų vienintelė kaltė, *Tauragiškių balsas*, nr. 114 (6380), 1991, spalio 2.
94. Morozovas A., Šalom!.. – tebūnie taika!, *Tauragiškių balsas*, nr. 123 (6392), 1991, lapkričio 1.
95. Morozovas A., Paminklas pastatytas, *Tauragiškių balsas*, nr. 110 (6376), 1991, rugsėjo 21.
96. Mukienė D., *Žemaitijos miesteliai. Upyna*, in http://samogitia.mch.mii.lt/ZZ_2010_3/ZZ_2010_3vidus_16_19.pdf.
97. Muravskio A. 1944 m. spalio 18 d. parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 100936/3, t. 1.
98. Muravskio A. teismo posėdžio 1945 m. rugsėjo 8 d. protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 100936/3, t. 1.
99. Niurnbergo karo nusikaltimų tribunolas, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Niurnbergo_karo_nusikaltimų_tribunolas.
100. Niurnbergo procesas, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 16, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
101. Ošerovičius S., Samuelio liudijimas, in *Švėkšna atsiminimuose*, sudarė P. Čeliauskas, Kaunas: Aušra, 1999.
102. Pajūris (Payure), in Preserving Our Litvak Heritage, Volume II (Pages 102), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania5/lit5_102.html.
103. Petrošiūtė N., Sušaudyta vaikystė, *Kražių aidai*, nr. 22 (25), 1990.
104. Pranešimas apie 1941 m. rugpjūčio 9 d. įvykusį nusikaltimą, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 2.
105. Predkovo J. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
106. Ramūnas M., Nuotrauka, *Šilalės naujienos*, 1995, balandžio 22. Autorius leido skelbti tikrąją pavardę – M. Martišius.
107. Rietavas, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 260–273), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_260.html.
108. Rindokaitės Z. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
109. Sakaitė V., *Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai*, in http://www.genocid.lt/Leidyba/ 12/sakaite.htm.
110. Sausaitienės B. 2003 m. liepos 25 d. liudijimas, Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejus.
111. Selezniova I., *Prisiminimai apie Skaudvilės miestelio žydus iki 1940 m.*, VDU Humanitarinių mokslų fakulteto istorijos katedros studentės mokslinis darbas, Kaunas, 2003. Rankraštis saugomas Skaudvilės muziejuje.
112. Skaudvile, in *Pinkas Hakehillot Lita: Skaudvile*, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00695.html; Kviklys B., Skaudvilė, in *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1989–1992.
113. Skaudvilė, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Skaudvilė.
114. Skaudvilė, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 21, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.
115. Smailio M. 1945 m. spalio 20 d. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
116. Stirbio V. 1944 m. lapkričio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-18599.
117. Stirbio V. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
118. Streikus A., Bažnyčios institucija nacių okupacijos laikotarpiu Lietuvoje, in *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 27, Vilnius, 2005.

119. Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1366.
120. Suvestinės žinios apie padarytas piktadarystes TSRS piliečiams vokiečių fašistinių nusikaltėlių Tauragės apskrityje, LVIA, f. 7021, ap. 94, b. 429.
121. *Šiaulių getas: kalinių sąrašai 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilnius Gaono žydų muziejus, 2002.
122. Šišerpis, Klaikiosios dienos Vainute. Nekaltos aukos šaukiasi keršto, *Tarybinis žodis*, nr. 35, 1945, gegužės 30.
123. Šilalė, in Pinkas Hakehillot Lita: Silale, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00683b.html.
124. *Švėkšna atsiminimuose 2*, Po holokausto, sudarė P. Čeliauskas, Kaunas: Naujasis lankas, 2010.
125. Švėkšna, in Pinkas Hakehillot Lita: Sveksna, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00673.html.
126. Švėkšna, in *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4., Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
127. *Švėkšna: žmonės, kraštas, įvykiai: Enciklopedinis žodynas*, sudarė P. Čeliauskas, Švėkšna: Švėkšniškių draugija „Tėviškė", 2012.
128. *Švietimas apie holokaustą: žemėlapiai*, in http://www.holokaustosvietimas.smm.lt/zemelapiai.
129. Tamašauskienės O., 2013 m. balandžio 25 d. liudijimas, Veiviržėnų mokyklos kraštotyros muziejus.
130. Tauragės apskrities Batakių valsčiaus žuvusių gyventojų vokiečių okupacijos metais sąrašas, LYA, f. 381, ap. 381-1, b. 4.
131. Tauragės apskrities darbo valstiečių laiškas Tarybų Sąjungos maršalui draugui Stalinui, *Tarybinis žodis*, 1945, kovo 14.
132. Tauragės apskrities viršininko V. Mylimo 1941 m. rugpjūčio 7 d. įsakymas Nr. 254 Tautinės apsaugos būrių vadams, in *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
133. Tauragės apskrities viršininko V. Mylimo 1941 m. rugsėjo 6 d. slaptas nurodymas Nr. 790 Tauragės miesto burmistrui, valsčių viršaičiams ir nuovadų viršininkams dėl žydų suėmimo, in *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
134. Tauragės apskrities viršininko V. Mylimo 1941 m. rugsėjo 6 d. slaptas nurodymas Nr. 793 nuovadų viršininkams dėl žydų apgyvendinimo, in *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973.
135. Tauragės istorija, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Tauragės_istorija.
136. Tauragės rajono masinių žudynių, įvykdytų 1942 m. birželio mėn., vietos nustatymo aktas Nr. 1 (76), 1965 m. birželio 7 d., LYA, f. 3377, b. 635.
137. Tauragės rajono masinių žudynių, įvykdytų 1942 birželio mėn., vietos nustatymo aktas Nr. 1 (78), 1965 m. birželio 28 d., LYA, f. 3377, b. 635.
138. Telzh (Telsiai), in *JEW*, *KehilaLinks*, http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html.
139. Tie, kurie gelbėjo 1941–1944, in *Žydų gelbėjimas Lietuvoje. Those who rescued*, sudarė T. B. Burauskaitė, Vilnius: Lietuvos genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2012.
140. Tavrig (Taurage), in *JEW*, *KehilaLinks*, http://kehilalinks.jewishgen.org/Tavrig/tavrig1.html.

141. Tkačiuk O. apklausos protokolas, LYA, b. 1484.
142. Tubines, in Pinkas Hakehillot Lita: Tubines, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00297a.html.
143. Turbučio S. 1945 m. liepos 8 d. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
144. Tutlio S. 1944 m. gruodžio 29 d. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
145. Učitelskio A. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.
146. Upyna, in Pinkas Hakehillot Lita: Upyna, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00126d.html.
147. Urbiko S. autobiografija, rašyta 1955 m. kovo 8 d. LTSR prokurorui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 2.
148. Urbiko S. byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 100936/3, t. 1; t. 1–2, b. 10093/3, t. 2.
149. Urbiko S. raportas 1941 m. liepos 28 d. Tauragės apskrities policijos vadui, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
150. Urbiko S. 1940 m. lapkričio 22 d. nutarimas areštui, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 2.
151. Urbiko S. 1944 m. spalio 19 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 100936/3, t. 1.
152. Urbiko S. 1944 m. spalio 20 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 1.
153. Urbiko S. 1944 m. spalio 21 d. tardymo protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 10093/3, t. 1.
154. Vainutas, in Protecting Our Litvak Heritage (Pages 371–379), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_371.html.
155. Vaitkus J., Miške aidėjo šūviai, *Tauragiškių balsas*, nr. 116 (6382), 1991, spalio 2.
156. Venckaus A. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
157. Vismanto L. 1944 m. spalio 23 d. apklausos protokolas, LYA, b. 1149/3.
158. Vitkus A., Bargmanas Ch., Šilutės rajono žydų bendruomenės žūtis Antrojo pasaulinio karo metais, Pamario krašto kultūros ir istorijos žurnalas *Šilainės sodas* (skiriama Šilutės miesto 500 metų jubiliejui), 2010.
159. Vitkus A., Bargmanas Ch., Šilutės rajono žydų bendruomenės žūtis Antrojo pasaulinio karo metais, *Šilainės sodas*, nr. 6 (102), 2010, balandžio 14, http://silaine.lt/2010/2010-04-14/Holokaustas-10-04-14.html.
160. Šilale, in Pinkas Hakehillot Lita: Silale, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00683b.html.
161. Veiviržėnai, in Pinkas Hakehillot Lita: Veivirzenai, *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00274.html.
162. Vizbutai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Visbutai.
163. Vokiečių žvėriškumui Tauragės aps. tirti Ypatingosios komisijos darbas, *Tarybinis valstietis*, 1945, sausio 5.
164. Zandovienės A. parodymai, LYA, f. K-11, ap. 2, b. 1484.
165. Zarembos G. 1944 m. spalio 18 d. parodymai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 100936/3, t. 1.
166. Zizas R., Lietuvos piliečių nežydų persekiojimas, civilių gyventojų žudynės, in *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje, 1941–1945*, Vilnius: Margi raštai, 2005.
167. Zizas R., Masinių žudynių Šilalės rajone Tūbinių miške 1941 m. nustatymo aktas Nr. 69, 1965 m. rugsėjo 22 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.

168. Zizas R., Šilalės krašto žydų tragedija, in *Šilalės kraštas III. Nacizmo ir bolševizmo laikotarpis 1940–1963*, Vilnius: Žiburys, 2001.
169. Žąsyčio J. tardymo protokolas, 1944 m. spalio 19 d., LYA, K-11, ap. 2, b. 1484.
170. Žemaičių Naumiestis, in Preserving Our Litvak Heritage, Volume 1 (Pages 690–700), *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania4/lit4_690.html.
171. Žydų genocido aukų kapinės, in *Lietuvos autokelių atlasas 1:200 000*, UAB: Jana Seta ir Ko, 2008.
175. Žvirblio J. apklausos protokolas, LYA, b. P-4315.

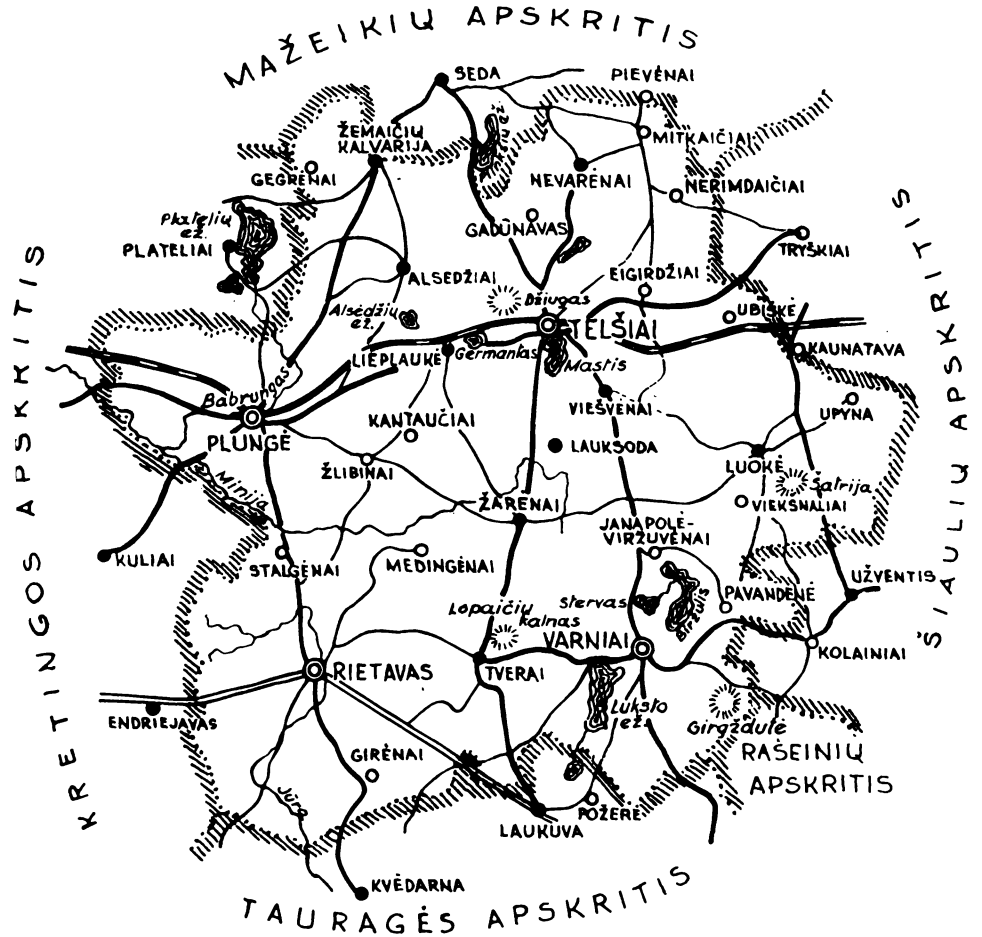

TELŠIŲ APSKRITIS

SUTARTINIAI ŽENKLAI

- Miestai
- Miesteliai
- Bažnytkaimiai, kaimai, dvarai
- Apskrities riba
- Platieji geležinkeliai
- Plentai
- I ir II rūšies vieškeliai
- III rūšies vieškeliai

Telšių apskritis

- Alsėdžių valsčius / 389
- Luokės valsčius / 395
- Nevarėnų valsčius / 399
- Plungės valsčius / 403
- Rietavo valsčius / 420
- Telšių valsčius / 423
- Tverų valčius / 439
- Varnių valsčius / 441
- Žarėnų valsčius / 442

Telšių apskrityje nužudytųjų skaičius / 444

Literatūra / 446

Tarpukariu Telšių apskritį sudarė devyni valsčiai [37, 27]: Alsėdžių, Luokės, Nevarėnų, Plungės, Rietavo, Telšių, Tverų, Varnių ir Žarėnų.

Šie valsčiai dabar įeina į dviejų rajonų sudėtį: Telšių rajonui priklauso Luokė, Nevarėnai, Telšiai, Varniai, Žarėnai, Plungės – Alsėdžiai, Plungė, Rietavas, Tverai.

Masinių žydų žudynių vietos pateikiamos pagal ankstesnį Telšių apskrities administracinį suskirstymą, kartu nurodoma, kuriam rajonui šiuo metu priklauso vietovė.

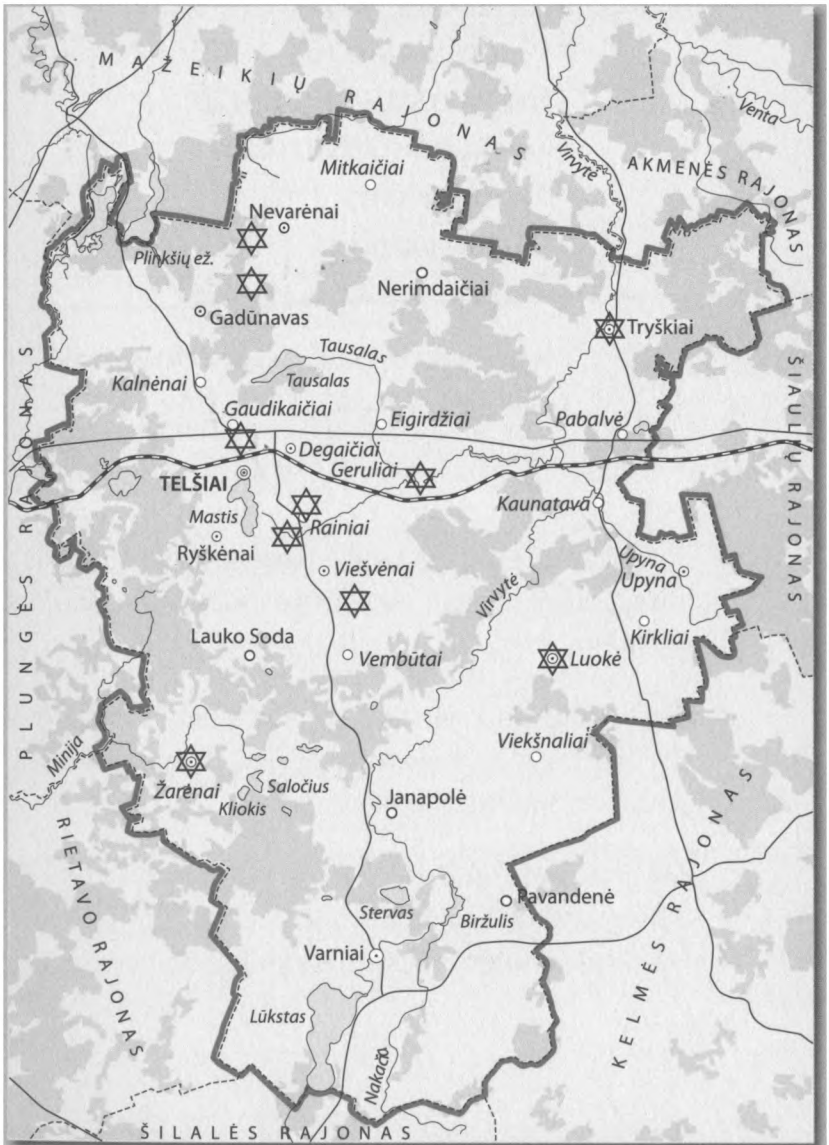

Dabartinės Telšių rajono ribos su holokausto paminklais

Alsėdžių valsčius

Alsėdžiai (žyd. *Alsiad*) yra Plungės krašto šiaurės rytuose, prie Sruogos upės, už 19 kilometrų nuo Plungės, 13 kilometrų į šiaurvakarius nuo Telšių [69, 5]. Tarpukariu Alsėdžiai buvo Telšių apskrities valsčiaus centras [69, 49]. Gaila, kad Stasys Stropus, knygoje *Plungės kraštas* [69] smulkiai aprašęs Alsėdžių miestelį bei jo apylinkes, kur tarpukariu virė intensyvus gyvenimas, pamiršo paminėti žydus. Dabar jų nei vieno nėra, o buvo net 40 šeimų. Kiek Alsėdžiuose gyveno žydų, nenurodo ir Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 53], nors pažymi, kad 1923 m. Alsėdžiuose buvo 213 sodybų ir 1049 gyventojai. Kaip rašo *JEW* [1] – žydų buvo 199, tai sudarė 19% gyventojų. 1940 m. Alsėdžiuose gyveno apie 40 žydų šeimų, o kaip nurodo *Vikipedija* [3], *iki XX a. vidurio miestelyje gyveno daug žydų.*

Vokiečių kariuomenė Alsėdžius užėmė 1941 m. birželio 24 ar 25 d. [46, 19]. Kartu su sovietų daliniais iš Alsėdžių dar spėjo išvykti kelios žydų šeimos [47, 52]. 1941 m. liepos 5 d. visi Alsėdžių žydai buvo suvaryti į vietinį getą [1], kurį sudarė sinagoga, pirtis ir du namai. Kiekvieną rytą jie buvo gabenami atlikti įvairių darbų: pavyzdžiui, ravėti piktžolių iš sodų ir parkų, valyti išviečių ir kita.

Kviklys [37, 53] rašo, kad 1941 m. naciai likvidavo Alsėdžių žydus, *MLTE* [2, 49] – kad naciai sušaudė 23 Alsėdžių gyventojus, o *VLE* [4] prie Alsėdžių miestelio aprašymo šių duomenų nėra. Jakovo Bunkos straipsnyje „Istorija – Pradžia" [12] bei Kaušėnų memorialo informaciniame stende [31] parašyta, kad Antrojo pasaulinio karo metais sušaudyta 30 Alsėdžių žydų, ir pastatytuose paminkluose atsirado užrašas – 30 žydų. Algimantas Miškinis [46, 19] rašo, kad 1941 m. rugpjūtį 23 Alsėdžių žydų šeimos išgabentos į Telšius ir sušaudytos, tačiau knygoje *Plungės kraštas* [69, 2; 57] rašoma, kad hitlerinės Vokietijos okupacijos metais nužudyti tik 23 Alsėdžių miestelio žydai.

MŽL [42, 408] nurodo dvi Alsėdžių žydų sušaudymo vietas: pirmoji – netoli Alsėdžių žydų kapinių, antroji – Gudiškės kaime, kartu su Luokės žydais.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 25] rašo, kad pirmoji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – prie Gerulių kaimo, už 10 kilometrų į rytus nuo Telšių, o antroji – Telšiai, prie akcinės bendrovės „Žemaitijos pienas".

HLA [24, 215] nurodyta tik viena vieta: *1967 m. apklausiant vietos gyventojus buvo nustatyta, kad 1941 m. gruodžio 24 d. buvo sušaudytos 24–27 moterys žydės ir 1 berniukas. Šaudymo vieta parinkta pakalnėje netoli kapinių,*

Dabartinės Plungės rajono ribos su holokausto paminklais

kad aukos negalėtų pabėgti. Ant paminklo jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis neteisingai užrašyta: *Šioje vietoje 1941 XII 24 hitleriniai žmogžudžiai ir jų vietiniai pagalbininkai nužudė 30 žydų – vyrų, moterų ir vaikų.* Mat čia nužudytos tik Alsėdžių moterys, o Alsėdžių vyrai – kitoje vietoje. Tik keista, kad 2011 m. išleistame *HLA* [24, 215] rašoma, jog Alsėdžiuose, kartu su Alsėdžių žydėmis, sušaudyti ir Luokės žydai.

JEW skyriuje „Alsėdžiai" pateikta dar viena Alsėdžių žydų bendruomenės sunaikinimo vieta – Rainių ir Viešvėnų stovyklos [1].

Taigi susidaro nevienaprasmiška situacija dėl Alsėdžių žydų sunaikinimo: tiek dėl vietos, tiek dėl skaičiaus. Kur iš tikrųjų sušaudyti Alsėdžių žydai? Atidžiau susipažinę su literatūra matome, kad Alsėdžių žydai, kartu su kitais žydais, sušaudyti net šešiose skirtingose vietose.

Pirmoji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – Alsėdžiai. 1941 m. gruodžio 24 d. sušaudytos žydės pušynėlyje, už 800–900 metrų į pietus nuo Alsėdžių miestelio centro, kairėje kelio pusėje, apie 250 metrų į rytus. Tai byloja *MŽL* [42, 408] (apie 30 moterų ir 1 vaikas) ir paminklo užrašas – 30 žydžių. Ši data rodo, kad tą dieną, kai buvo naikinamas Telšių getas [9, 139–42; 17], Alsėdžiuose buvo surinktos visos likusios žydės (tikriausiai dirbusios pas ūkininkus) ir sušaudytos.

Antroji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – Luokė. Esame nustatę ir paskelbę straipsnyje „Tai kurgi žuvo Luokės žydų bendruomenė 1941 metais?" [83], kad 1941 m. liepos 27 d. 120 Luokės žydų vyrų buvo sušaudyti Gudiškės kaime, Avino kalne, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą. Iš Viešvėnų stovyklos, sušaudžius čia iš kitur atvarytus vyrus, Luokės moterys, kartu su kitomis buvo perkeltos į naujai įsteigtą Gerulių stovyklą. 1941 m. rugpjūčio 29–30 d. iššudyti Gerulių stovyklos gyventojai – moterys ir vaikai, tarp jų ir Luokės žydės su vaikais. Taigi Gudiškės kaime negalėjo būti sušaudytos Alsėdžių žydės ar žydai. Be to, kam reikėjo varyti Alsėdžių žydus į Luokę, jei stovyklų buvo arčiau (Telšių ir Rainių stovyklos).

Trečioji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – prie Telšių. Alsėdžių žydai vyrai iš tikrųjų buvo sušaudyti kartu su Telšių žydais prie akcinės bendrovės „Žemaitijos pienas" [38; 175] (Telšiai, Kalnėnų g.). 1999 m. birželio 7 d. buvęs betoninis antkapinis paminklas pakeistas tautodailininko Antano Vaškio sukurta skulptūra „Smuikininkas ant stogo". Joje yra įrašas: *1941 VI–VII čia nužudyti 38 Alsėdžių ir 162 Telšių apskr. žydai* (lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis). Vienas iš variantų, kad jie sušaudyti pakeliui į Telšius, prie akcinės bendrovės „Žemaitijos pienas". Kokiomis aplinkybėmis sušaudyti – neaišku.

Ketvirtoji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – Rainiai. Alsėdžių žydų likimas pateikiamas knygoje *Ir be ginklo kariai* Šliomos Kurliandčiko straipsnyje „Juozo Striaupio žygdarbis" [36]. Išlikęs gyvas Srolikas Faktorius pasakojo: *1941 metais birželio 22 d. prasidėjus karui, visi Alsėdžių žydai buvo suvaryti į miestelio getą. Po 3 savaičių, liepos 15 d., mus išrikiavo kieme ir pranešė, kad visi bus perkelti į kitą getą* [į Telšius, Rainių stovyklą. – *Aut.*], *išskyrus Faktorių šeimą* [12 žmonių. – *Aut.*], *kuri laikinai paliekama, kad baigtų išdirbti 5000 avikailių* [...] *Sužinoję, kad išvežtuosius sušaudė, patys laukėm to paties likimo,* – taip baigė pasakojimą Faktorius. Šią šeimą ir kitus žydus (iš viso 26 asmenis) išgelbėjo Juozas Striaupys.

1941 m. liepos pradžioje visi Alsėdžių žydai buvo perkelti į Rainius. 83 metų rabinas A. Zakas ir kiti vyresnio amžiaus žydai buvo nuvežti į stovyklą: *Po kelių valandų kai kurie vyrai, moterys ir vaikai buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą, apie 4 kilometrų atstumu nuo Rainių* [1]. Prieš tai jie buvo priversti lietuviams atiduoti pinigus, juvelyrinius sidabro ir aukso dirbinius bei kitas vertybes. Kiekvienam iš jų leista turėti apie 100 rublių išlaidoms. Vadinasi, dalis Alsėdžių žydų vyrų buvo palikti Rainiuose iki masinių žudynių.

Masinės žudynės Rainių stovykloje prasidėjo liepos 30 d. [9, 139–142; 18] (kitais duomenimis – liepos 20–21 d.). Žudynėms vadovavo vokiečių gestapininkai. Dalyvavo taip pat lietuvių policija ir vietiniai aktyvistai. Žudynių dieną žydai buvo išvaryti iš barakų. Vyresni nei 14 metų vyrai atskirti nuo moterų ir vaikų. Paskui grupėmis po keliasdešimt žmonių nuvesti prie duobių miškelyje (už 200–300 metrų nuo stovyklos) ir šaudomi. Šūvių salvės buvo gerai girdėti stovykloje. Žudynės truko kelias valandas. Tačiau tą dieną ne visi vyrai buvo sušaudyti. Prasidėjus stipriai liūčiai skerdynės nutrauktos. Likusieji grąžinti į barakus ir sušaudyti kitą dieną. Iš viso sušaudyta 840 žydų (kitais duomenimis, nuo 1200 iki 1500).

Keli Alsėdžių žydai buvo pasiųsti atnešti chlorkalkių užberti ant bendro Telšių apskrities nužudytų žydų kapo, po kelių dienų jie taip pat sušaudyti.

Taigi tik kai kurie Alsėdžių vyrai galėjo būti sušaudyti ir Rainių stovykloje, kiti vyrai bei visos moterys ir vaikai perkelti į Viešvėnų stovyklą, už 4 kilometrų nuo Rainių.

Penktoji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – Viešvėnų kaimas. Telšių apskrityje į Viešvėnų dvarą žydai pradėti gabenti 1941 m. birželio pabaigoje–liepos pradžioje [9, 139–142; 18]. Viešvėnų stovykloje jie apgyvendinti ūkiniuose pastatuose, kentė nuolatinį alkį ir sargybinių patyčias bei žiaurumus. Į Viešvėnų stovyklą taip pat atkelti vyrai, moterys ir vaikai iš Varnių, Tverų, Nevarėnų, Žarėnų ir Laukuvos. Kaip rašo *JEW* [1], dalis atkeltųjų žydų (taip pat iš Alsėdžių) apgyvendinti penkiose siloso duobėse. Moterys dirbo pas vietos ūkininkus. Iš vyrų buvo tyčiojamasi, žiauriai su jais elgiamasi. Jie kalinti kelias savaites, iki liepos pabaigos. Iš viso Viešvėnų stovykloje buvo apie 500–600 žydų vyrų, moterų ir vaikų.

Žydus saugojo vadinamieji partizanai (kitaip baltaraiščiai). Į stovyklą kelis kartus buvo atvykę vokiečių karininkai. Jie įvairiais būdais tyčiojosi ir kankino žydus. Vienos tokios „inspekcijos" metu vokietis karininkas nušovė vieną ar du žydus. *JEW* [1] rašo, kad 1941 m. liepos 15 d. (kai kur minima liepos antroji pusė; 1941 m. liepos 17–18 d.) į Viešvėnų stovyklą atvyko sunkvežimis su ginkluotais lietuviais ir keli vokiečiai. Jie atrinko apie 50 žydų ir įsakė jiems netoli stovyklos (už 400–500 metrų) iškasti 30–40 metrų ilgio ir 3–4 metrų pločio griovį. Kai darbas buvo atliktas, kitą dieną prasidėjo vyrų žudynės. Visi vyrai nuo 13 metų buvo netoliese miške sušaudyti. Kitą dieną paimti vyresnio amžiaus vyrai iš siloso duobių (šachtų) ir netoliese miške sušaudyti. Žudynėms vadovavo vokiečių karininkai. Šaudymai truko kelias valandas. Iš viso sušaudyta apie 200–250 vyrų. Vienas jaunuolis bandė bėgti, tačiau buvo vokiečio pasivytas ir nušautas. Štai čia ir galėjo būti sušaudyti Alsėdžių vyrai. Sušaudytųjų drabužiai buvo atgabenti į stovyklą – moterys atpažino savo artimųjų daiktus.

Šeštoji Alsėdžių žydų sušaudymo vieta – Gerulių kaimas. Praėjus savaitei po Telšių vyrų žudynių (žr. Telšių valsčius), dėl baisaus yrančių lavonų tvaiko ir epidemijų baimės, 1941 m. liepos 28 d. iš Viešvėnų stovyklos visos žydės ir vaikai (Telšių miesto ir valsčiaus) iš Rainių stovyklos buvo perkelti į Gerulių kaime naujai įrengtą stovyklą (apytikriai už 7 kilometrų nuo Telšių) [17; 42, 409–410]. Ten jų likimas buvo toks pat kaip ir jų vyrų bei kitų Telšių apskrities žydų.

1941 m. liepos 28 d. iš Viešvėnų stovyklos visos žydės su vaikais buvo perkeltos į naujai įrengtą Gerulių stovyklą [17; 42, 409–410], ten jų likimas buvo toks pat kaip ir jų vyrų bei kitų Telšių apskrities žydų.

Gerulių stovyklą saugojo likviduotų Rainių ir Viešvėnų stovyklų policininkai. Čia moterys ir vaikai apgyvendinti daržinėse, kuriose buvo iš lentų sukalti dviaukščiai gultai. 1941 m. rugpjūčio 29 d. sušaudytos visos Gerulių stovykloje buvusios moterys su vaikais [22], išskyrus 600 atrinktų merginų ir jaunų moterų, perkeltų į Telšių getą. Iš viso 1941 m. rugpjūčio 29–30 d. (kitais duomenimis, žudynės vyko rugsėjo 1–15 d.) nužudyta apie 1580 žmonių (kitais duomenimis, apie 3000–4000 moterų ir vaikų; apie nužudytųjų skaičių žr. Telšių valsčius). Kai kurie vaikai užmušti šautuvų buožėmis arba gyvi sumesti į duobę.

Gerulių stovykloje buvo vien moterys su vaikais, tad Alsėdžių žydai vyrai negalėjo būti nužudyti Gerulių stovykloje.

Rainių stovykloje galėjo būti sušaudyti tik kai kurie Alsėdžių vyrai, dauguma žuvo Viešvėnų stovykloje, o moterys – Gerulių stovykloje.

Kai kurios Alsėdžių moterys galėjo patekti ir į Telšių getą. 1941 m. rugpjūčio 29 d. iš Gerulių stovyklos atrinktos 400–500 jaunų moterų ir merginų pėsčiomis pervarytos į Telšių getą, iš kur 1941 m. gruodžio 24 d. Rainių miškelyje nužudytos [9, 142; 18].

Paminklas Alsėdžių pušynėlyje žuvusioms žydėms

Paminklas žuvusiems Alsėdžių žydams vyrams Telšiuose, Kalnėnų gatvėje (buvusioje pievoje)

Kiek Alsėdžiuose nužudyta žydų. Alsėdžiuose nužudyta apie 30 moterų ir 38 vyrai. Tie 68 sušaudyti žydai sudarė tik dalį Alsėdžiuose gyvenusių žydų (40 žydų šeimų). Todėl tikėtina, kad daugelis Alsėdžių žydų galėjo patekti ir į Viešvėnų (vyrai) bei Gerulių (moterys ir vaikai) stovyklas, ir ten būti sušaudyti.

Kai kurioms moterims pavyko išgyventi vietinių ūkininkų dėka. Vienam kitam Alsėdžių žydui pavyko nusigauti į Šiaulių getą. Beje, kai kurios datos gali ir nesutapti, tačiau yra artimos viena kitai. Pagal sovietinius šaltinius bendras kapas buvo maždaug už 2 kilometrų nuo Viešvėnų. Ten palaidota apie 40 šeimų.

Paminklas. Už Alsėdžių, Lieplaukės link, tuoj už kelio ženklo *Lieplaukė 8 km* keliuku dešinėje reikėtų važiuoti (šalia Alsėdžių tvenkinys) iki Džanerio stulpo ir toliau miško keliuku iki paminklo. Užrašas ant paminklo jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis: *Šioje vietoje 1941 XII 24 hitleriniai žmogžudžiai ir jų vietiniai pagalbininkai nužudė 30 žydų – vyrų, moterų ir vaikų.*

* * *

Alsėdžių žydų bendruomenė žūties vietos:

Prie Telšių, Rainių ir Viešvėnų stovyklose sušaudyti vyrai.

Moterys sušaudytos prie Alsėdžių žydų kapinių, o surinktos iš Rainių ir Viešvėnų stovyklų – Gerulių stovykloje.

Jaunos moterys ir merginos galėjo patekti ir į Telšių getą ir ten žūti.

Žemaičių Kalvarija

Žemaičių Kalvarijos miestelis, įsikūręs prie Varduvos aukštupio (kairiojo Ventos intako), už 24 kilometrų į šiaurės vakarus nuo Telšių, už 10 kilometrų į pietvakarius nuo Sedos, laikomas vienu populiariausių miestelių Žemaitijoje: pagarsėjęs liepos mėnesio atlaidais ir stebuklinguoju Dievo Motinos paveikslu [37, 57]. 1964–1989 m. miestelis vadinosi Varduva.

1930 m. Žemaičių Kalvarijos valsčius buvo panaikintas, o pats miestelis priskirtas Alsėdžių valsčiui [37, 63]. 1923 m. surašymo duomenimis, miestelyje gyveno 713 gyventojų, 1940 m. – apie 900 [37, 63], tarp jų turėjo būti nemažai žydų. Nesivystantis miestelis buvo priskirtas prie Alsėdžių, todėl ir žydų turėjo sumažėti. Žemaičių Kalvarijoje galėjo gyventi ne daugiau nei 100–150 žydų.

Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 64] rašo, kad *vokiečių nacių okupacijos metais skaudžiai nukentėjo sena Žemaičių Kalvarijos žydų bendruomenė,* tačiau 2005 m. Stasys Stropus knygoje *Plungės kraštas*, d. 4 [71], aprašydamas Žemaičių Kalvariją, nei žodžiu neužsiminė apie žydų bendruomenę.

Labiausiai tikėtina, kad visi Žemaičių Kalvarijos žydai buvo suvaryti į Rainių stovyklą; vyrai, kaip ir Alsėdžių žydai, sušaudyti Viešvėnų stovykloje, o moterys – Gerulių stovykloje.

Luokės valsčius

Luokės (žyd. *Luknik*) miestelis įsikūręs prie senojo vieškelio iš Prūsų į Liepoją, prie legendomis apipintos Šatrijos. Luokė yra neatsiejama nuo Tado Blindos vardo ir Bivainės girios. Tačiau Antrasis pasaulinis karas atnešė daug didesnių nelaimių. Kaip rašo Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 130], *II pasaulinis karas skaudžiai palietė Luokę, kuri neteko daug žmonių. Vokiečiai likvidavo žydų bendruomenę, bolševikai kalino, ištrėmė ar kankino daug lietuvių.*

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Luokėje gyveno gausi žydų bendruomenė, jos rankose buvo beveik visa miestelio prekyba, vaistinė. Žydai turėjo savo pradinę mokyklą (1–4 klases), maldos namus – sinagogą. Dabar nei žydų bendruomenės, nei Luokės sinagogos nebėra. Viskas pražuvo, viskas sunaikinta, o Luokės žydų bendruomenė iššudyta.

JEW [40] rašoma, kad, kai vokiečių kariuomenė įsiveržė į Sovietų Sąjungą, apie 25 žydų šeimos pasitraukė į Rusiją kartu su besitraukiančia Raudonąja armija, kiti pasklido po aplinkinius kaimus. 1941 m. birželio 25 d. vakare vokiečiai užėmė Luokę. Grįžę į miestelį daugelis žydų rado išplėštus namus. Vietiniai baltaraiščiai ėmė persekioti savo kaimynus žydus, siuntė priverstiniams darbams. Visų pirma nukentėjo rabinas Šolomas Kravickis. Jam nukirto pusę barzdos, liejo vandeniu. Lietuvių komitetas paskyrė

žydams 50 000 rublių kontribuciją; kad šie sumokėtų, paėmė tris įkaitus, kuriuos išleido tik tada, kai gavo pinigus.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 29] rašo, kad Luokės žydai sušaudyti dviejose vietose: prie Gudiškės kaimo, už kilometro nuo Luokės, ir prie Gerulių kaimo, už 10 kilometrų į rytus nuo Telšių. Pasak Arūno Bubnio, 1941 m. birželio 27 d. Luokės valsčiaus žydai buvo suimti ir partizanų suvaryti į Pašatrijos dvarą [11, 140], tačiau dvaro savininko sūnus Matas Kirlys laiške (2011 m. rugpjūčio 17 d.) [52] rašė: *Aš galiu užtikrinti, kad jokios žydų kalinimo stovyklos mano gimtinėje – Pašatrijos dvare – nebuvo, tad nebuvo ir jų žudymo,* [...] *sunku dabar nustatyti tikrą tiesą apie žydų žudymą, nes liudininkų nebėra, o girdėtos kalbos skiriasi.*

Tyrinėjant toliau *JEW* [40] pasitvirtino, kad po kelių dienų vokiečiams užėmus miestelį (t. y. 1941 m. birželio 27 d.), visi žydai buvo sutelkti turgaus aikštėje ir iš ten nuvaryti į Gudiškės kaimą, už kilometro į rytus nuo miestelio, ir įkurdinti Prišgintiškės dvarelyje, nes jo savininkai jau buvo pabėgę, dvarelis buvo likęs tuščias. Žydai apgyvendinti tvarte. Kiekvieną dieną jie buvo paimami darbams: laidoti rusų kareivių, valyti gatvių, ravėti skverų. Žydams uždrausta kalbėti savo kalba, negalėjo gauti maisto ar vandens, turėjo gerti vandenį iš netoliese esančios pelkės. Lietuvos pagalbinės policijos sargybiniai prievartavo jaunas merginas.

Liudytojos Tosios Jasmontienės 1968 m. spalio 2 d. apklausos protokole [26], kurį oficialiai pateikė ir Bubnys straipsnyje „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinos izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais" [9, 140; 10] skaitome: *1941 m. birželio pabaigoje (apie 27 d.) Telšių apskrities* [Luokės. – *Aut.*] *valsčiaus žydai buvo suimti ir „partizanų" suvaryti į Pašatrijos dvarą. Čia taip pat buvo telkiami žydai, kurie karo pradžioje bandė trauktis į Sovietų Sąjungos gilumą, tačiau nespėjo ir vokiečių buvo sugrąžinti. Iš viso Pašatrijos dvare buvo apgyvendinta keli šimtai žydų. Čia jie buvo laikomi porą savaičių. Po to* [...] *Iš Pašatrijos dvaro į Viešvėnų stovyklą buvo perkelta tik moterys ir vaikai. Vyrai buvo sušaudyti dar iki perkeliant į Viešvėnus. Pašatrijos dvaro stovykloje 1941 m. liepos viduryje buvo sušaudyta apie 200 žydų.*

Panašiai Luokės žydų likimą aprašo ir Algimantas Miškinis knygoje *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės* [46, 374–392]: *Nacių okupacijos metais Luokės žydų buvo įkalinta Rainių dvare netoli Telšių miesto įrengtoje stovykloje; dauguma jų sušaudyti liepos 20–21 d; kiti dar 1941 m. birželio pabaigoje suvaryti į Pašatrijos dvarą, vėliau perkelti į Viešvėnų stovyklą ir liepos mėn. taip pat sušaudyti.*

Jasmontienės parodymus tenka tikslinti. Susitikome su Pašatrijos dvaro savininko sūnumi Matu Kirliu ir dabartiniu Pašatrijos gyventoju, atstatančiu Pašatrijos dvarą, Vytautu Kondrotu. Jų pasakojimu, 1933 m. pasiturintį Pašatrijos dvarą, keliaudamas po Lietuvą, aplankė Lietuvos prezidentas Antanas Smetona. Jis čia buvo sustojęs papietauti. 1941 m. gegužę buvo suimtas dvaro savininkas Juozas Kirlys, tačiau nespėjus įforminti doku-

mentų liko neišvežtas. Taigi 1941 m. vokiečiai negalėjo į privatų dvarą varyti žydų ir steigti jiems stovyklos. Tai prieštarauja logikai. Pašatrijos dvaro savininkas su šeima buvo ištremtas į Sibirą tik 1948 metais.

Pasak Jasmontienės [26], visi Luokės žydai buvo surinkti, nuvaryti į Gudiškės kaimą ir įkurdinti Prišgintiškės dvarelyje. Tikriausiai liudytoja supainiojo vietovių pavadinimus, nes, matyt, kilusi ne iš tų vietų. Prišgintiškės dvarelis, arba tiesiog Dvarelis, yra taip pat netoli Šatrijos kalno, už 1, 5–2 kilometrų nuo Gudiškės. Matyt, ši aplinkybė ir lėmė painiavą. Atvaryti Luokės žydai čia išbuvo apie porą savaičių, paskui moterys ir vaikai nuvaryti į Viešvėnų stovyklą.

Beje, Pašatrija minima net kalbant apie Gerulių stovyklą. Antai Jechielis Damba knygoje *Kruvinajame sūkuryje* [16, 674], remdamasis archyviniais dokumentais, rašo: *Apie dvi savaites fašistai badu ir žiaurumais kankino Pašatrijoje (Viešvėnų kaimas, netoli Telšių miesto) daugiau kaip 1000 žmonių.* Šis pavadinimas čia pavartotas tik vietovei apibūdinti, t. y. netoli Šatrijos kalno, nes daugelis Lietuvos gyventojų šią vietovę žino.

MŽL [42, 408] rašo, kad 1941 m. liepos 23 d. 120 Luokės žydų vyrų sušaudyti Gudiškės kaime, Avino kalne, už kilometro nuo Luokės miestelio, į rytus už 500 metrų nuo Luokės–Užvenčio vieškelio. Nei Pašatrijos dvaras, nei stovykla šioje knygoje neminimi. Dabar šioje vietoje yra aptvertos dvi duobės ir tarp jų pastatytas paminklas. Tai patvirtina ir LYA archyve esantis 1965 m. spalio 11 d. aktas Nr. 80 [36], kuriame teigiama, kad komisija nustatė, jog [aplankę] *Telšių rajono Gudiškės kaimą, nedidelį vietos gyventojų vadinamą Avino kalną, esantį apie 1 km nuo Luokės miestelio* [...] *nustatėme, kad 1941 m. rudenį čia buvo sušaudyta 250 Luokės miestelio gyventojų, žydų tautybės žmonių.* Šis dokumentas rodo, kiek Luokėje gyveno žydų (250), ir kad jie visi buvo nužudyti. Mūsų manymu, 120 vyrų sušaudyti Gudiškės kaime, Avino kalne; 30 moterų ir merginų – Telšių gete ir likusios 100 moterų su vaikais – Gerulių stovykloje.

Šiek tiek skiriasi ir žydų buvimo laikas stovykloje. Jasmontienė teigė, kad žydai išbuvo dvi savaites, o anksčiau minėtoje knygoje – apie mėnesį. Matas Kirlys linkęs manyti, kad žydai sušaudyti liepos viduryje ir kad Gudiškės kaime žydus vyrus šaudė vietiniai baltaraiščiai. Bubnio nuoroda [8, 156], kad Luokėje tvarkai palaikyti buvo paliktas tik vienas vokiečių kareivis, greičiausiai neatitinka tiesos: Kirlys teigė, jog *nėra tikrų davinių, kad Luokėje būtų buvę vokiečių karinės ar administracinės valdžios atstovų* [52].

Vėl atsiverčiame *JEW* [40], kurioje smulkiau aprašyta Luokės žydų žūtis: 1941 m. liepos 15 d. į stovyklą motociklais atvyko du esesininkai ir įsakė žydams visus savo daiktus išnešti į kiemą. Moterys ir vaikai buvo grąžinti į tvartą, o vyrai palikti. Čia jie priversti pagal švilpuką gultis ir keltis, o tie, kurie nespėjo, buvo sumušti. Tą pačią naktį sveiki ir stiprūs vyrai buvo prikelti *darbams prie durpių*, tačiau pavesti už dvarelio ir sušaudyti. Po dienos ar dviejų likę vyrai sušaudyti toje pačioje vietoje.

1941 m. liepos 17 d. moterys ir vaikai vežimais pergabenti į Viešvėnų stovyklą, kur jau buvo moterys ir vaikai iš Rietavo bei kitų valsčių. Maždaug po savaitės visos moterys ir vaikai perkelti į didesnę Gerulių stovyklą, apytikriai už 10 kilometrų nuo Telšių, kur jau buvo surinkti žydai ir iš kitų aplinkinių miestų. Visi jie nužudyti čia kartu su Telšių moterimis. Tik nedaugelis išgyveno paslėpti Lietuvos valstiečių.

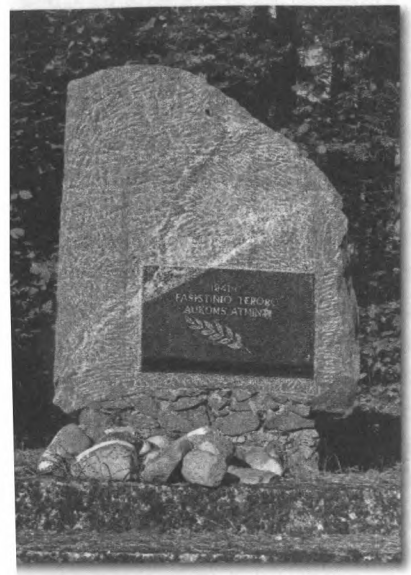

Paminklas Gudiškėje žuvusiems Luokės žydams vyrams

Sušaudžius vyrus dauguma moterų perkeltos į Viešvėnų, paskui į Gerulių stovyklą [9, 139–142; 17]. Prišgintiškės dvarelyje liko apie 30 jaunų žydų merginų. Tuo metu iš Telšių atėjo raštas, kad reikia likviduoti likusias žydes [36, 173]. Tada, susitarius viršaičiui Juozui Kirliui (Mato Kirlio tėvui) su valdžia, jos buvo nusiųstos pas ūkininkus darbams, kaip ir žydės iš Telšių geto.

Pasak Mato Kirlio, 1941 m. spalio (gruodžio pabaigoje. – *Aut.*) visos moterys, dirbusios pas ūkininkus, buvo suimtos ir greičiausiai galėjo būti nuvežtos į Telšių getą. Iš Gerulių stovyklos 1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apie 28 ar 30 d.) atrinkta apie 400–500 jaunų moterų ir merginų, kurios išsiųstos į Telšiuose steigiamą getą. Tikriausiai visos (apie 400) sušaudytos Rainiuose (tarp jų galėjo būti ir 30 jaunų Luokės merginų) 1941 m. gruodžio 23–24 d. [9, 139–142; 17], prieš pačias Kalėdas; tuo pasipiktino Telšių gyventojai.

Paminklą prie Gudiškės kaimo rasti nesunku, nes prie Luokės–Užvenčio kelio yra nuoroda į žydų žudynių vietą. Pravažiavus Gudiškės kaime dar išlikusį Prišgintiškės dvarelio pastatą (jame gyvena žmonės) yra Džanerio stulpas, rodantis Luokės žydų žudynių vietą. Anksčiau užrašas ant paminklo buvo toks: *Čia šioje vietoje nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 m. nužudė grupę Luokės žydų,* tačiau dabar metalinio užrašo jau nėra, galima įskaityti daug anksčiau akmenyje iškaltus žodžius: *1941 m. fašistinio teroro aukoms atminti.* Paminklą ir jo aplinką tvarko minėtasis Vytautas Kondrotas, nors, jo manymu, tuo turėtų rūpintis Luokės miestelio bendruomenė arba seniūnija.

* * *

Luokės žydai vyrai (apie 120) sušaudyti Gudiškės kaime, Prišgintiškės dvarelyje, Avino kalne.

Apie 100 Luokės moterų su vaikais – Gerulių stovykloje.

Apie 30 jaunų Luokės moterų ir merginų, paimtų iš Telšių geto, – Rainiuose.

Nevarėnų valsčius

Nevarėnų ir Gadūnavo miesteliai

Nevarėnų (žyd. *Navaran*) miestelis yra prie nedidelio upelio, už 16 kilometrų į šiaurę nuo Telšių. Kaip rašoma *JEW* [48], 1923 m. Nevarėnuose gyveno 456 gyventojai, iš jų 95, t. y. 21%, žydai. Nors miestelis augo, tačiau žydų mažėjo dėl emigracijos į užsienį. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 137] ir *Vikipedija* [49] nurodo, kad 1940 m. miestelyje gyveno apie 550 gyventojų.

Tarpukariu Nevarėnuose gyveno mažiau nei 100 žydų. 1937 m. miestelyje buvo penki žydai amatininkai: trys mėsininkai, siuvėjas ir batsiuvys. 1939 m. keturi asmenys turėjo telefonus, vienas iš jų priklausė malūninin-kui Markui Rozenfeldui. Paskutinis rabinas buvo Nachumas Gerinkeris. Miestelyje buvo valsčiaus savivaldybė, pradžios mokykla, paštas, policijos nuovada, sveikatos punktas, smulkaus kredito draugija, kelios parduotu-vės, amatininkų dirbtuvės, malūnas ir kita.

Nors Nevarėnuose gyveno ne daugiau kaip 100 žydų, jų žudynių laikas ir aplinkybės nėra visai aiškūs. Literatūroje pateikiamos kelios versijos.

MŽL [42, 408] nurodo dvi žydų žudynių vietas: pirmoji – Šiliškės kaimas, už 3 kilometrų į šiaurę nuo Gadūnavo miestelio ir antroji – Taučių miškė-lis, už kilometro į pietryčius nuo Gadūnavo. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 30] taip pat pateikia dvi Nevarėnų žydų žudynių vietas: miškas prie Viešvėnų kaimo, už 2 kilometrų Luokės link, ir prie Gerulių kaimo, už 10 kilometrų į rytus nuo Telšių. 2011 m. išleistame *HLA* [24, 235] nurodyta, kad Nevarėnų žydai nužudyti Šiliškių kaime ir Viešvėnuose III.

CD nuorodoje [13] – keturios Nevarėnų žydų žudynių vietos: Viešvėnų kaimas (Viešvėnų stovykla prie Telšių); Gerulių kaimas (Gerulių stovykla prie Tel-šių); Šiliškių kaimas (Nevarėnų valsčius) ir Taučių miškas (Nevarėnų valsčius).

Nevarėnų žydų bendruomenės sunaikinimas aprašytas *JEW* [48]: žydai buvo surinkti po kelių savaičių nuo Vokietijos–SSRS karo pradžios. Pasak vienos versijos, Nevarėnų žydai, kartu su Telšių žydais, nuvaryti į Viešvėnų stovyklą (čia sušaudyti vyrai), o vėliau Gerulių stovykloje sušaudytos mo-terys. Knygoje pateikiama ir antroji versija, kuri remiasi sovietų šaltiniais: Nevarėnų žydai nužudyti ginkluotų lietuvių Šiliškių kaime, maždaug už 3 kilometrų į šiaurę nuo Gadūnavo, arba Taučių miške, už kilometro į pietus nuo Gadūnavo. Pasak Jakovo Gurvičiaus žudynėse aktyviai dalyvavo LAF vadovas, policijos viršininkas Antanas Brencius ir jo uošvis Sugintas [23].

Pirmoji versija. Tenka sutikti, kad Nevarėnų žydai buvo surinkti praėjus porai savaičių nuo karo pradžios. Galėjo būti, kad, kaip nurodo *JEW* [77] ir Levinsono *Skausmo knyga* [38, 30], Viešvėnų stovykloje buvo sutelkti žy-dai iš įvairių Telšių apskrities valsčių. Nevarėnų žydai nugabenti į Viešvėnų stovyklą, kurioje ir vyko šaudymai, o moterys ir vaikai – į Gerulių stovyklą,

kur jie taip pat sušaudyti. Matyt, remtasi tais pačiais šaltiniais į juos nesigilinant. Simonas Dovidavičius [18] irgi rašo, kad Nevarėnų žydai nužudyti Gerulių stovykloje, *HLA* [24, 235], taip pat nesigilindamas į detales, nurodo, kad Viešvėnų stovykloje nužudyti *Nevarėnų, Rietavo, Varnių, Žarėnų ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai.*

Archyve radome du dokumentus, susijusius su Nevarėnų žudynėmis. Pirmojo dokumento pirmajame lape [55] rašoma, kad Brenciaus įsakymu buvo įsteigtas partizanų būrys (vadovu paskirtas Jurgis Petkūnas) [55]. Antrajame lape yra įrašas, kad *1941 m. birželio pabaigoje prie k. Šiliškiai Telšių raj. buvo sušaudytos grupė žydžių moterų. 1953 m. ekshumacija nepadėjo nustatyti jų asmenybių.* Antrasis archyvo dokumentas Masinių žudynių, žydų tautybės moterų, sušaudytų 1942 m. [turėtų būti 1941 m. – *Aut.*] gruodžio mėn. 24 d. Taučių km, Gadūnavo apyl. Telšių raj. aktas Nr. 83 [44], surašytas 1965 m. spalio 15 d. Gadūnave. Akte parašyta, jog Gadūnavo aštuonmetės mokyklos mokiniai su mokytoja, remdamiesi kolūkiečių liudijimais, nustatė, kad *pas Arlauskienę 1942 m.* [turėtų būti 1941 m. – *Aut.*] *gruodžio mėn. 24 d. 17 val. atbėgo dvi žydų mergaitės – viena 13 m. kita – 17 m. Jos papasakojo, kad partizanai jas ir kitas moteris varė iš Telšių į Nevarėnus, o iš Nevarėnų į Gadūnavą pas gydytojus. Tačiau, nepasiekę Gadūnavo, pasuko į Taučių mišką. Tad moterys supratusios pradėjo bėgioti. Tuo metu mergaitės ir atbėgo pas Arlauskienę. Moteris jas paslėpė. Paskui naktį girdėjosi šūviai ir moterų klyksmas.* Apie šių dviejų mergaičių tolesnį likimą akte [44] tiek parašyta: *Mergaitės pas Arlauskienę pragyveno savaitę, o paskui išvažiavo į Žarėnus.*

Pagal aktą *1942 m.* [1941 m. – *Aut.*] *gruodžio mėn. 24 d. buvo buržuazinių nacionalistų partizanų sušaudyta 40 žydų tautybės moterų.* Tačiau akto pabaigoje prirašyta: *Dar buvo sušaudyta 150 žydų Šiliškės kaime netoli Krasausko.*

Šiuose archyviniuose dokumentuose nurodytos trejos Nevarėnų žydų žudynės: 1941 m. birželio pabaigoje Šiliškiuose sušaudyta grupė žydžių; Šiliškių miške sušaudyta 150 vyrų; 1941 m. gruodžio 24 d. Taučių miškelyje sušaudyta grupė moterų.

Panagrinėkime nuodugniau. Pirma, tai įvyko 1941, o ne 1942 metais. Tokį riktą randame ne viename archyviniame dokumente. Antra, iš dokumentų matyti, kad pirmiausia prie Šiliškių kaimo, netoli gyventojo Krasausko sodybos, sušaudyta 150 žydų, tik po to Taučių miške – 40 moterų. Šiliškių kaimas yra netoli Taučių miško. Todėl galėjo būti, kad iš pradžių žydes varė Taučių miškelio link, o vėliau pasuko mišku arčiau Šiliškių kaimo, nes prie Šiliškių kaimo prieina tas pats Taučių miškas. Trečia, sušaudytos tik moterys, vyrai neminimi, nes jie, matyt, sušaudyti daug anksčiau. Ketvirta, grupė moterų (tačiau ne 150), kaip pateikiama Brenciaus pažymoje [55], sušaudyta 1941 m. birželio pabaigoje (tai galėjo būti sovietinės aktyvistės, nes tuo metu moterų dar niekur nešaudė), o 1941 m. gruodžio 24 d. – 40 moterų, tai greičiausiai moterys, dirbusios pas ūkininkus žemės ūkio dar-

bus. Prisiminkime, kad Šiaulių apygardos komisaro įsakymu Telšių getas turėjo būti likviduotas iki Naujųjų metų [9, 142; 18]. Visos žydės (iš įvairių Telšių apskrities valsčių), buvusios Telšių gete bei grįžusios į jį iš ūkininkų (apie 400), sušaudytos Rainių miške 1941 m. gruodžio 23–24 d. [9, 142; 18]. Taigi galima suprasti, kodėl šios 40 moterų sušaudytos taip vėlai. Penkta. Akte pažymėta, kad šios moterys, varomos *iš Telšių į Nevarėnus, iš Nevarėnų į Gadūnavą* ***pas gydytojus*** [išskirta aut.], pakeliui sušaudytos. Kodėl jas vedė *pas gydytojus?* Atsakymas yra. Išgyvenęs holokaustą telšiškis liudytojas Jehošua Šochotas (Jehoshua Shochot) knygos *Gyvybę ir duoną nešančios rankos* straipsnyje „Domicelė" [73, 216] rašo: *Gruodžio gale žydus laikę ūkininkai gavo iš kaimo seniūnų raštus, kad visus žydus grąžintų į getą neva sveikatai patikrinti.* Sergantys žydai buvo vežami į ligoninę, o iš tikrųjų į šaudymo vietą Milašaičių kaime Plungės valsčiuje [51, 10, 55]. Tai dar kartą patvirtina, kad šios moterys buvo atvarytos į Nevarėnus dirbti pas ūkininkus net iš Telšių, o vėliau surinktos ir varomos iš Nevarėnų į Gadūnavą pakeliui sušaudytos.

Būtina paminėti ir prie Taučių miško prigludusį Gadūnavo bažnytkaimį, kuriame gyveno, kaip rašo *JEW* [55], maža žydų bendruomenė. Nors kol kas nėra tiesioginių duomenų, kaip buvo sunaikinta ši bendruomenė, tačiau tikėtina, kad kartu su Nevarėnų žydų bendruomene.

Norint rasti tiesą apie Nevarėnų žydų sušaudymą, būtina panagrinėti Nevarėnuose gyvenusių žydų skaičių.

Tarpukariu Nevarėnuose gyveno ne daugiau kaip 100 žydų [48], o Gadūnave, kaip anksčiau minėjome, buvo maža žydų bendruomenė [21]. Teiginį, kad Šiliškių miške nužudyta 150 žydų, iš karto galima pavadinti padidintu, realus skaičius – apie 100 žydų iš Nevarėnų (į šį skaičių įeina ir kitur nužudyti žydai), galbūt apie 50 žydų iš Gadūnavo (tai jau nemaža bendruomenė). 1959 m. kovo 30 d. dokumente [55] parašyta, kad 1941 m. birželio pabaigoje Telšių rajone prie Šiliškių kaimo sušaudyta *grupė žydžių moterų* (t. y. ne visi Nevarėnų žydai, be to, moterys). Aišku, kad praėjus daugiau nei 12 metų, t. y. 1953 m., ekshumacija nepadėjo nustatyti jų asmenybių. Kaip minėjome, dauguma literatūros šaltinių nurodo, kad Nevarėnų žydų šeimos buvo išvarytos į Viešvėnų stovyklą, kur vyrai sušaudyti, o moterys vėliau nuvarytos į Gerulių stovyklą ir ten sušaudytos. Tačiau akte Nr. 83 [44] rašoma, kad Šiliškių kaime nužudyta 150 asmenų. Tai kas nugabenta į Viešvėnų ar Gerulių stovyklas? Mūsų nuomone, *JEW*, nuodugniai neišsiaiškinusi Nevarėnų žydų likimo, pateikė dvi versijas, iš kurių viena – sovietinė – yra teisingesnė. Vadinasi, *MŽL* [42, 408] pateiktas Nevarėnuose ir Gadūnave gyvenusių ir sušaudytų žydų skaičius. Šis skaičius (150 nužudytųjų) dabar visur ir nurodomas. Į Telšių stovyklas iš Nevarėnų ir Gadūnavo nebuvo ko gabenti. Kad Telšių apskrities getuose tikrai neteko sutikti žydų iš Nevarėnų, liudijo Jakovas Gurvičius [19], kuris visą laiką keliavo iš vieno geto į kitą.

Antroji versija. Lietuvos kultūros paveldo registre [35] yra dvi unikaliais numeriais (21746 ir 21747) pažymėtos žydų žudynių vietos ir kapai: Juodinkių miške, netoli Šiliškių kaimo. Pažymėjimo data – 1996 m. birželio 24 diena. 21746 numeriu pažymėtame kape – 1941 m. birželį nužudyti 17 moterų ir vaikų, 21747 numeriu pažymėtame kape – 1941 m. birželį nužudyti 14 vyrų ir moterų. Tokie pat nužudytųjų skaičiai nurodyti ir Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus lentelėje *Masinių žudynių vietos* [43]: Nr. 111 – 14, 112 – 17 asmenų.

Tai sutampa su archyve esančiu 1959 m. kovo 30 d. dokumentu [55], tačiau lyg ir prieštarauja taip pat archyve esančiam kitam dokumentui *Masinių žudynių, žydų tautybės moterų, sušaudytų 1942 m.* [1941 m. – *Aut.*] *gruodžio mėn. 24 d. Taučių km. Gadūnavo apyl. Telšių raj., Aktui Nr. 83* [44], surašytam 1965 m. spalio 15 d. Gadūnave.

Pirma, 1941 m. birželį buvo žudomi daugiausia sovietiniai aktyvistai ir vaikai negalėjo papulti į žudynes. Antra, jei tai buvo Nevarėnų ir Gadūnavo gyventojai, bent keli asmenys turėjo būti atpažinti. Trečia, jei tai buvo atvaryta grupė žydžių iš aplinkinių vietovių, galėjo būti, kad jų niekas ir nepažino. Ketvirta, gali būti supainiotos datos. Kuri versija teisinga? Kuria reiktų vadovautis?

Atrinkti teisingą versiją padėjo *MŽL* [42, 408], kurioje rašoma, kad Šiliškių kaime nužudyta 150 asmenų, o Taučių miškelyje – 40. Tiesa, ten žudynių laikas nenurodytas. Tačiau peršasi išvada, kad Nevarėnų ir Gadūnavo žydai nužudyti čia pat, vietoje, ir niekas jų negabeno į Telšių getą. Tai atitinka ir mūsų pateiktus archyvinius dokumentus.

Lietuvos kultūros paveldo objektų registre [35] nurodytas datas ir vietas galime sieti tik su sovietinių aktyvistų žudynėmis. Jeigu tai patvirtina ir ekshumacijos dokumentai, galime manyti, kad Nevarėnų ir Gadūnavo žydai nužudyti keturiose vietose, tačiau rastos dvi. Tik nauji ieškojimai galėtų paskleisti Nevarėnų ir Gadūnavo žydų bendruomenės žūties paslaptis.

ų žudynių vieta prie Šiliškių kaimo (sąlygiškai I vieta)

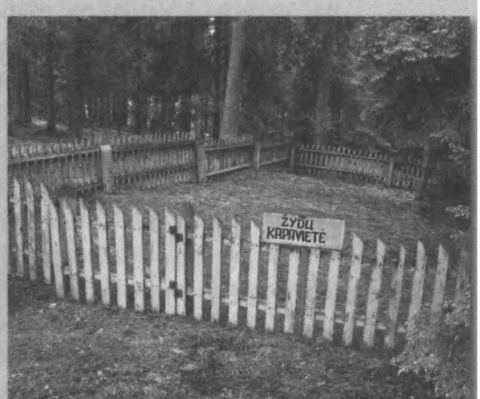

Žydų žudynių vieta Taučių miške (sąlygiškai II vieta)

Nevarėnai, Džanerio stulpas Juodinkių miške

Paminklai. Nevarėnų valsčiuje, Juodinkių miške, yra pažymėtos dvi netoli viena kitos esančios žydų žudynių vietos: viena prie Šiliškių kaimo, kita – Taučių miške. Važiuojant Telšių–Sedos keliu, neprivažiavus Nevarėnų, kairėje yra medinė rodyklė: *Žydų genocido vieta*. Nuo jos reikėtų vykti mišku dar apie 1,3 kilometro iki keliuko išsišakojimo, kur yra rodyklė *Žydų žudynių vieta ir kapavietė*. Einant kairėn už 30 metrų ir bus pirmoji Nevarėnų žydų žudynių vieta, aptverta medine tvorele. Eidami keliuku dešinėn už 500 metrų pamatysime antrąją Nevarėnų žydų sušaudymo vietą. Čia yra lentelė su užrašu: *Žydų kapavietė*. Paminklų nėra.

***

1941 m. birželio pabaigoje prie Šiliškių kaimo, Telšių rajone, sušaudyta grupė žydžių, greičiausiai sovietinių aktyvisčių (yra ir smarkiai tuo abejojančių).

Šiliškių miške sušaudyti 150 Nevarėnų ir Gadūnavo miestelių žydų – vyrų, moterų ir vaikų. Nevarėnų ir Gadūnavo žydai negalėjo papulti į Telšių stovyklas.

Taučių miškelyje sušaudytos 40 pas ūkininkus dirbusių žydžių, atvarytų iš Telšių.

Plungės valsčius

Istoriškai žydai Plungėje sudarė ženklią gyventojų dalį: 1928 m. mieste gyveno 1815 žydų, t. y. 44% miestiečių [58]. 1939 m. Plungėje tarp 5200 gyventojų apie 2500 žydų [12], 1940 m. – apie 6000 gyventojų [37], iš jų apie 1700 žydų (28%) [56].

Nuo 1918 iki 1931 m. Plungės miesto burmistras buvo Boruchas Dovydas Goldvaseris, 1928 m. gegužės 12 d. jis apdovanotas Lietuvos Nepriklausomybės medaliu Nr. 1629 [53]. Iki 1940 m. miesto burmistro pavaduotojas buvo Hiršas Mecas [5, 42].

1939 m. Plungėje buvo šešios sinagogos bei maldos namai, religinė mokykla – ješiva su daugiau nei 50 mokinių, nemažai kitų žydų mokyklų, dvi viešosios bibliotekos ir bankas. Aktyvios buvo ir žydų socialinės bei labdaros organizacijos; daugelis ugniagesių buvo žydai. Iki 1936 m. įvairiais laikotarpiais Plungės miesto savivaldybėje dirbo iki 11 žydų.

Plungės valsčiaus žydų žudynių vietos. Dabar jau galime tiksliau nustatyti Plungės valsčiaus žydų žudynių mastą, nors įvairioje literatūroje skirtingai nurodomos žudynių vietos bei aukų skaičius: *MŽL* [42, 409], Josifo Levinsono *Skausmo knygoje* [38, 30–31] – penkios, internete *Masinės žudy-*

nių vietos – Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus [43] – šešios, *Švietimas apie holokaustą* [25] ir *HLA* [24, 216] – devynios vietos.

Jakovo Bunkos straipsnyje „Istorija – Pradžia" [12] aprašyta Plungės žydų istorija: gyvenimas tarpukariu ir žūtis Antrojo pasaulinio karo metais. Pasinaudosime jo straipsnio dalimi apie holokausto paminklus rajone.

Dabartiniame Plungės rajone yra 10 žydų žudynių vietų, jose palaidota 2214 žydų iš Plungės miesto ir aplinkinių kaimų bei miestelių. Leonas Olšvangas, žydų kilmės rašytojas, žurnalistas, rašo, kad tarpukariu jo gimtoji Plungė *jau buvo išaugusi iki maždaug septynių tūkstančių. Gyventojų skaičius, kurie žydų tikėjimui priklausė, galėjo būti daugiau nei du tūkstančiai* [51, 21].

Kaušėnų memoriale lankytojus pasitinka užrašas ant medžio lentos [31]: *Rajono teritorijoje 1941 m. VII–XII mėn. fašistai nužudė 2214 Žemaitijos žydų: Kaušėnuose – 1800, Laumalenkoje – 90, Vieštovėnuose – 82, Milašaičiuose – 80, Jovaišiškėse – 22, Šateikiuose – 100, Plateliuose – 30, Alsėdžiuose – 30.*

Laikydamiesi prieškarinio administracinio suskirstymo, Plungės valsčiuje rasime septynias žydų žudynių vietas. Pagal dabartinį suskirstymą Plungės rajone – 10 žudynių vietų, nes trys buvusieji valsčiai (Alsėdžių, Rietavo ir Tverų) dabar įeina į rajono teritoriją.

Plungės valsčiuje esančios žydų žudynių vietos: 1. Jovaišiškės, Babrungo seniūnija. 2. Plungės miestas, Kaušėnų memorialas. 3. Platelių miestelis ir Laumalenkos vietovė, Platelių seniūnija. 4. Milašaičių kaimas, Stalgėnų seniūnija. 5. Purvaičių kaimas, Žlibinų seniūnija. 6. Šateikiai (Salantų žydai). 7. Vieštovėnų kaimas, Nausodžio seniūnija (Kulių žydai).

Jovaišiškė, Babrungo seniūnija

Jovaišiškė yra apytikriai už 2 kilometrų į pietryčius nuo Plungės centro, prie Žarėnų kelio. Iš Plungės centro reikėtų važiuoti Rietavo gatve, sukti kairėn į Medingėnų gatvę. Pavažiavus Medingėnų gatve sukti kairėn į Klevų gatvę. Klevų gatve važiuodami iki jos posūkio kairėn, pasieksime paminklą ant kalvos.

MŽL [42, 409], *Masinių žydų žudynių vietų žemėlapis* [43] bei *HLA* [24, 218] nurodo, kad 1941 m. liepos 23 d. nužudyti 22 Medingėnų ir Plungės gyventojai. Ant paminklo lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis užrašyta: *Čia buvo pralietas 22 žydų kraujas. Juos 1941.VII.23 nužudė fašistai ir jų talkininkai.*

Beje, Jovaišiškės kaime nužudyti tik Medingėnų žydai, kaip ir nurodyta internete *Švietimas apie holokaustą* [25].

***

1941 m. liepos 23 d. Jovaišiškės kaime nužudyti 22 Medingėnų žydai.

Plungė. Kaušėnų memorialas

1940 m. žydai Lietuvoje prarado religinę ir kultūrinę autonomiją. Sovietinė vyriausybė pradėjo po truputį atiminėti, o galų gale atėmė viską, kuo žydų tauta buvo gyva. Buvo atimtos mokyklos, sinagogos, neliko žydų kalbos. Visi didesni žydų namai nacionalizuoti (Plungės centras buvo apgyventas žydų), parduotuvės su prekėmis nacionalizuotos, nepaliko nieko tolesniam pragyvenimui.

1941 m. birželio 14 d. iš Plungės į Sibirą išvežtos šešios žydų šeimos: pirklys Chackelis Gamza, burmistro pavaduotojas Hiršas Mecas, žydų sukarintos organizacijos *Beitar* vadovas Icikas Civjė, pirklys Berelis Rolnikas, pirklys Simonas Olšvangas. Iš Rietavo išvežtas Aronas Traubė.

Jau antrąją karo dieną Plungės žydai pradėjo masiškai bėgti į Rusiją; su vaikais ant rankų traukėsi Telšių link; didesnieji bėgo šalia. Telšių kelias buvo pilnas žmonių ir kariuomenės. Besitraukianti kariuomenė pabėgėlius stūmė pirmyn. Iš Plungėje gyvenusių žydų tik apie 10% [10] išsigelbėjo pabėgdami į Rytus. Daug liūdnesnis pasilikusiųjų likimas.

Vokiečiai Plungę užėmė 1941 m. birželio 24 d. ankstų rytą. Vietiniai baltaraiščiai, vokiečiams dar neužėmus miesto, jau ėmė persekioti žydus, o naciams įsitvirtinus baltaraiščiai tapo jų pirmaisiais pagalbininkais. Visi Plungėje ir kaimuose likę žydai buvo suvaryti ir uždaryti didžiojoje sinagogoje, kur apie dvi savaites laikyti be maisto, antisanitarinėmis sąlygomis. *Uždarytiems žmonėms nedavė nei valgyti, nei gerti, vaikai klykė, triukšmas ir šauksmai sklido iš visų kampų, nebuvo kuo kvėpuoti. Vėliau atsirado baisi smarvė, nes žmonių neleido išeiti į lauką. Daug žmonių mirė iš bado ir troškulio, kiti beldėsi į lauko duris, tada sargybiniai šaudė per duris ir taip keletą žmonių nušovė,* – taip Jakovui Bunkai pasakojo iš šio košmaro išsigelbėję liudytojai [12]. Kai kurie išprotėjo, kai kurie buvo nužudyti, viena moteris pagimdė kūdikį.

JEW [57] taip pat aprašo žydų gyvenimą sinagogoje, kur žydai buvo įkalinti. Situacija buvo baisi: nešvara ir badas buvo nepakeliami. Sinagogoje buvo įkalinti farmacininkas Efraimas Izraelovičius, vaistininkas Šaja Šlimovičius, malūno savininkas Karabelnikas, nagingas kalvis Šlomas Gilis, tekstilės inžinierius Bišicas ir kiti. Maždaug 60 jaunų vyrų buvo išsiųsti dirbti pas ūkininkus, tačiau nei vienas iš jų negrįžo. Kiti vyrai ir moterys buvo varomi kiekvieną dieną į įvairius darbus, pavyzdžiui, gatvių šluoti ar rankomis, be jokių „įrankių" tualetų valyti. Sargybiniai išrasdavo daug gudrybių kaip pažeminti ir pakankinti žydus.

Bunka aprašo kelis epizodus [12], kaip baltaraiščiai tyčiojosi iš vieno žydo, o kiti turėjo į tai žiūrėti. Baltaraiščiai privertė kieme žydus iškasti duobę, į ją sumetė šventas jų knygas, šventraščius ir padegė; kad geriau degtų, prie duobės pastatė Plungiškį fotografą Berkovičių ir liepė maišyti ugnį, stūmė jį kuo arčiau ugnies ir visaip iš jo tyčiojosi. Kiek vėliau į sinagogos

kiemą atvežė kalvį Gilisą su sūnumi, jie, kaip kalviai, buvo reikalingi vokiečiams, todėl nebuvo uždaryti sinagogoje. Tėvą ir sūnų apkaltino padegus vieną namą Rietavo gatvėje, kad per kilusį gaisrą galėtų pabėgti žydai iš sinagogos. Pasityčioję iš jų, suspardę ir sumušę, vokiečiai čia pat juos nušovė, o kūnus įmetė į degantį laužą.

Aleksandras Pakalniškis knygoje *Praeities atgarsiai* [51] aprašo, kaip Plungės žydai bandė išsiveržti iš sinagogos: [1941 m. – *Aut.*] *liepos dvyliktos, šeštadienio, pavakare staiga užsidegė Plungė trijose vietose. Tuo pačiu metu žydai pradėjo laužti sinagogos duris. Greitai buvo sustiprinta sargyba, kuri tuojau pradėjo šaudyti iš kulkosvaidžių į sinagogos duris ir langus. Žydai viduje nurimo. Gaisras Vytauto prospekte ties Laisvės alėja buvo užgesintas greitai, neišsiplėtė.*

Kai gaisras buvo sustabdytas visų tuometinių plungiškių bendromis pastangiomis, pro dar tebedegantį namą Vytauto prospekte buvo pravesta mirčiai ***pirmoji žydų grupė*** [išskirta aut.] [...] *Jie jau žinojo kur eina. Pro bažnyčią pravarė juos, Birutės gatve, Kretingos vieškeliu, į laukus,* – tokį vaizdą nupiešė Pakalniškis JAV išleistoje knygoje *Praeities atgarsiai* [51, 6].

1941 m. liepos 15 d. buvo duotas įsakymas sinagogoje esančius žydus išvežti už miesto ir sušaudyti. Po kelių dienų prasidėjo masinės žudynės (1941 m. liepos 15–18 d.) [12]. Pirmiausia atvaryti 40 žydų, kurie turėjo iškasti duobes sau ir kitiems. *JEW* [73] rašo, kad iš anksto, liepos 13 d. (sekmadienį), iš geto buvo atvaryti 60 vyrų kasti duobių. Jiems praėjus tekstilės fabriką, sargybiniai išbandė savo ginklus – nušovė 40 žydų. Kiti nušauti prie jų pačių iškastų duobių.

Paskui iš sinagogos mirties duobių link buvo varomi kiti žydai. Štai kaip aprašomas 1800 žydų keturių penkių kilometrų mirties kelias iš sinagogos Plungėje iki Kaušėnų miško [12]. *Liūdna procesija į sunaikinimą traukė pagrindine Plungės miesto Vytauto gatve. Šaligatviuose stovėjo žmonės ir žiūrėjo į pusiau numirėlius žydus: moteris su mažais vaikais ant rankų, vos kojas pavelkančius vienas kitą palaikančius senius. Nusilpusius įmesdavo į sunkvežimį ir vežė toliau iki Kaušėnų.* Galintys paeiti buvo varomi pėsčiomis apie 5 kilometrus mirties keliu į egzekucijos vietą.

Kaip buvo šaudomi žydai, Bunkai papasakojo atsitiktinis liudytojas, tuo metu buvęs smalsus berniukas [12]: *Vieną būrį žydų atvarė pirmą dieną, ir jie, pamatę iškastas duobes, suprato, kas jų laukia, prasidėjo klyksmai, vaikų verksmas ir girtų žudikų keiksmai; vaikų verksmas ir girtų žudikų keiksmai susiliejo į vieną; pradėjo pirmiausiai į tuos šaudyti, kurie bandė bėgti. Kiti žudikai gaudė bėgančius, statė prie duobės, nušautus vertė į duobę, daugelis nelaimingųjų buvo tik sužeisti, bet nežiūrint į tai, vertė į duobes dar gyvus. Prie duobės varė ištisas šeimas, tie apsikabinę verkdami taip ir buvo sušaudyti. Mažus vaikus plėšė iš motinų rankų už kojyčių, motinai matant daužė į medžius vaikų galveles, po to šaudė ir motinas, vaikams gailėjo kulkų.* [...] *Visą laiką maišėsi žmonių ir vaikų klyksmai su šautuvų tratėjimu. Kada sušaudė*

pirmąją grupę, atvedė kitus žydus, atėjo ir nauji žudikai, taip pat girti. Tie, kurie atliko savo žiaurų darbą, ėjo kur buvo paruošta degtinė ir viskas prasidėjo iš naujo. [...] *Būdami girti budeliai ne visuomet pataikydavo nušauti, daug buvo sužeistų, kuriuos kartu su mirusiais vertė į duobę ir užbėrė nestoru smėlio sluoksniu, žemė buvo visa kruvina ir kilnojosi. Ant pirmos eilės sušaudytųjų vertė kitą grupę sušaudytų žydų.*

Dar baisesnį vaizdą nupiešė Pakalniškis knygoje *Praeities atgarsiai* [51, 17–18]: [...] *jėga vilko juos į sunkvežimį. Taip elgėsi su žmonėmis, nuo bado ir troškulio nusilpusiais ir sunykusiais, apie dvi savaites, kol jie pagaliau pro bažnyčią nuvaryti buvo į žudynių vietą, už trijų kilometrų Kaušėnų kaime, kiti ir basi, kiti sunkvežimiais nuvežti.* [...] *Pirmoji ten nuvykusi grupė turėjo išsikasti sau duobę, kurią užpylė sekanti atvaryta grupė. Kai duobė buvo iškasta, turėjo jie ten visi – tėvai, vaikai, broliai, seserys – žemyn nuleistomis kojomis ant duobės krašto susėsti ir laukti, kol juos nušaus, kol jie tada į duobę įvirto.*

Apie paskutinių žydų žūtį Bunkai papasakojo jau anksčiau minėtas smalsus berniukas [12]: *Tarp pasmerktųjų buvo žydas, vadinamas Leibnbein silpnaprotis, tai šitą žydą žudikai įkalbėjo, jeigu jis padės sumesti į duobę tuos žydus, kurie buvo nušauti netoli nuo duobės, jie jo nešaudys ir jis galės toliau gyventi kaip gyvenęs. Kada buvo sušaudyti paskutiniai žydai, žudikai liepė jam atsisėsti ant akmens pailsėti, vienas iš žudikų priėjo iš užnugario ir nušovė jį į pakaušį. Taip Kaušėnuose buvo nušautas paskutinis žydas.*

Dar vienas liudytojas [12], kuris buvo priverstas su kitais užkasti duobes, Bunkai pasakojo, kad nebeliko žydų, kurie užkastų sušaudytus giminaičius. Reikėjo užkasti paskutinę duobę. Tada žydų šaudymui vadovavęs Pabrėža nutarė sugaudyti žmones ir priversti juos užkasti duobes. Jis žinojo, kad savanoriais prie tokio darbo žmonės neis, todėl apsupo bažnyčią ir, kai baigėsi pamaldos ir žmonės pradėjo eiti iš bažnyčios, sugavo 10 vyrų ir nuvežė į Kaušėnus; ten privertė užkasti duobes. Liudytojas su ašaromis akyse pasakojo ir piešė vaizdą, kuris jį labai sukrėtė: *Vaikai – didesni, mažesni ir visai nesenai gimę gulėjo su perskeltomis galvelėmis, matėsi smegenys ir kraujas. Moterys gulėjo apsikabinusios savo vaikus, kaip norėdamos juos užstoti nuo kulkų. Kitos moterys išrengtos nuogai, nes geresnius rūbus pasiėmė patys šaudytojai. Kada pabaigė savo darbą, vyrus vėl susodino į sunkvežimį ir parvežė į Plungę.* Šis vyras sakė, kad grįžęs namo daug dienų negalėjo nei valgyti, nei miegoti.

1965 m. spalio 7 d. surašytame akte Nr. 63 [88] teigiama, jog *komisija* [...] *atvykę į Rudelio atkalnę, esančią Kaušėnų kaime Plungės rajono ribose, ketvirtame km nuo Plungės miesto ir 600 m nuo vieškelio Plungė–Kretinga, nustatėme, kad 1941 m. liepos mėn. 15–16 d. čia buvo hitlerininkų sušaudyti Telšių apskrityje Plungės mieste gyvenę 1800 žydų tautybės piliečių.*

JEW [57] rašo, kad du mieste buvę vokiečiai žudynėse nedalyvavo. Tai padarė baltaraiščiai.

aušėnų memorialo įkūrėjas Jakovas Bunka su žmona ir Chaimas argmanas, 2010

Skulptūra „Žydų šeimos tragedija“

lptūros Kaušėnų memoriale

Skulptūra žydų mergaitėms atminti

Kaušėnų memorialas. *Labai svarbu, kad pasaulis žinotų ne tik kaip mes žuvome, bet ir kaip gyvenome.* Išsigelbėjęs Vilniaus gete. Tokia yra Jakovo Bunkos straipsnio „Istorija – Pradžia" [12] epigrama. Lietuvos žydas Bunka (1923–2014 m.), gimęs Plungėje, buvo Plungės miesto žydų bendruomenės veikėjas, tautodailininkas, visą gyvenimą paskyręs žmogaus ir menininko misijai. Svarbiausia asmeninė užduotis – nužudytų tautiečių atminimo įamžinimas rajone. Vertintojų dėmesį patraukė tai, kad Bunkos medžio skulptūros – naujas puslapis Lietuvos žydų kultūros istorijoje, nes jų religiniame mene vengta vaizduoti žmogų. Kaušėnų memoriale atskiromis medžio skulptūromis jis įamžino Plungės žydų bendruomenės sunaikinimą.

Iš Plungės reikėtų vykti Birutės gatve apie 4 kilometrus iki dešinėje matomos drožinėtos medžio skulptūros – rodyklės. Tai memorialo pradžia.

Plungėje žuvusiems 1800 žydų atminti Bunka sukūrė vadinamąjį Kaušėnų memorialą – tai devynios ąžuolinės skulptūros ir vienas akmeninis paminklas. 1952 m. žydai surinko pinigų ir pastatė paminklą su užrašais trimis kalbomis: lietuvių, jidiš (idiš) ir rusų, kad čia palaidota 1800 sušaudytų Plungės žydų, nes ant valdžios pastatytų paminklų užrašai būdavo tik lietuvių ir rusų kalbomis, kad čia sušaudyti ir palaidoti „tarybiniai piliečiai", ir nė žodžio, kad čia guli vien žydai.

1988 m. rugpjūčio 27 d. atidengta pirmoji memorialo skulptūra, vaizduojanti žydų šeimą, kokių Kaušėnuose sušaudyta daug [29]. Skulptūroje motina ir tėvas ant rankų laiko kūdikį; aplink juos dar keturi vaikai. Visi tarsi išaugę iš ąžuolo kamieno, apačioje, tarp šaknų ir lapų, lietuvių ir jidiš kalbomis užrašyta: *GIMĘ GYVENTI*. Kaušėnų memorialo ąžuoliniai paminklai sukurti 1988–1989 m. [30]. Memoriale įrengta Žūstančiųjų 1941–1944 metais gelbėtojų alėja. Joje įamžinti žmonės, gelbėję žydus Plungės rajone.

Kaušėnų memorialo pirmojoje duobėje yra sušaudytos ir užkastos 74 žydų mergaitės gimnazistės [12], (*JEW* – 60) [57]. Iki šiol pasakojama, kad su šitomis mergaitėmis pasielgta niekšiškiausiai. Prie duobių atėjęs kunigas joms pasiūlė priimti krikščionių tikėjimą, tada žadėjo jų nešaudyti. Gelbėdamos savo gyvybes, mergaitės sutiko krikštytis. Krikšto apeigos buvo atliktos ten pat, prie duobės. Tačiau egzekucijos dalyviai apgavo ne tik mergaites, kurios buvo tuoj sušaudytos, bet ir kunigą, nuoširdžiai tikėjusį, kad tokiu būdu pasiseks jas išgelbėti. Į neviltį puolęs kunigas (jėzuitas Petras Lygnugaris) [57, 67] užsidarė Kretingos vienuolyne ir keletą mėnesių su niekuo nebendravo.

ekonstruotas paminklas1800 žuvusių ungės žydų, 2014

Sušaudytų žydų kapinės

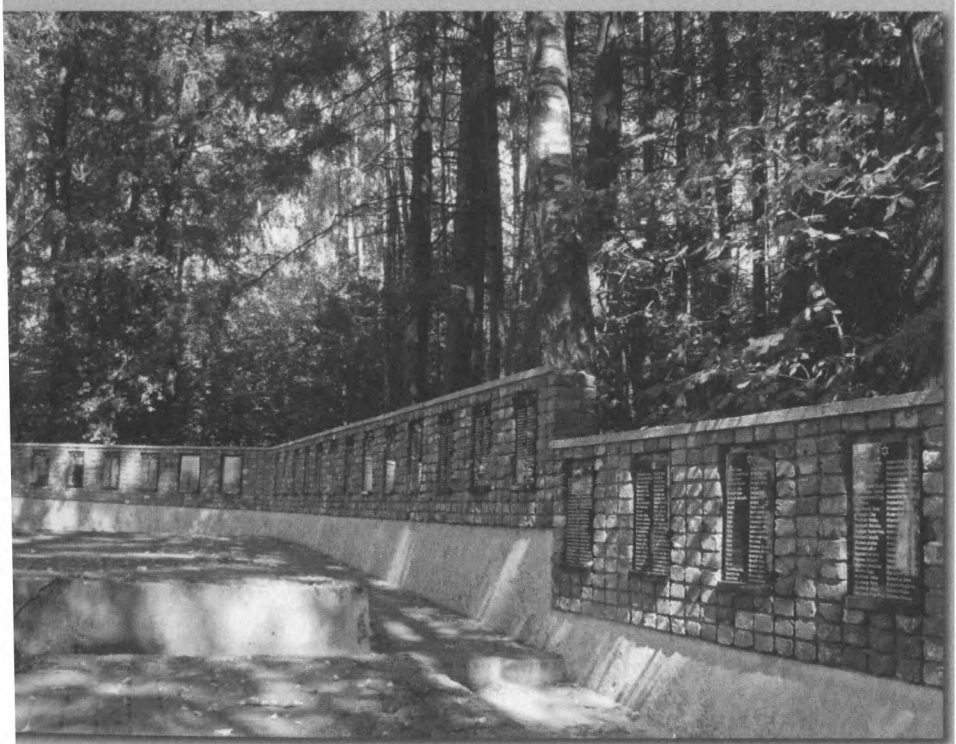

inties siena

Taip pat pasakojama, kad viena mergaitė – Cinaitė, pradėjus šaudyti, puolė prie žudiko, griebė už gerklės ir norėjo jį pasmaugti, tik kitas iš nugaros smogė šautuvo buože ir nušovęs įmetė į duobę tarp kitų.

2011 m. pastatyta Atminties siena, skirta 1800 nužudytų Plungės žydų, sumūryta iš 1800 plytų, paimtų iš nugriautos Plungės didžiosios sinagogos. Prie sienos yra plokštės su 1200 pavardžių. Kol kas pavyko tiek rasti. Kiekvieną vasarą, trečiąjį liepos sekmadienį (prisimenant 1941 m. liepos 15–18 d.), Kaušėnuose vyksta nužudytų Plungės žydų prisiminimo ir pagerbimo ceremonija [6].

Pastaba. Plungėje, Telšių gatvėje, stovi dar 1966 m. pastatytas didžiulis akmeninis paminklas, skirtas sovietiniams aktyvistams. *HLA* [24, 221] neteisingai nurodyta, kad tai Plungės žydai. Tiesa, galėjo būti ir žydų, tačiau tai ne holokausto paminklas ir jis į *HLA* neturėjo patekti. Kad čia nužudyti sovietiniai aktyvistai, liudija dar 1965 m. rugsėjo 27 d. surašytas aktas Nr. 60 [74]. Sudaryta komisija konstatavo: *Plungės m. Ežerėlio pakalnėje, esančioje Plungės miesto ribose, 500 m nuo miesto kapinių, 1941 m. liepos mėn. 17–18 d.d. buvo nužudyta 40 Plungės* ***tarybinių aktyvistų*** (išskirta aut.).

Plateliai ir Laumalenka, Platelių seniūnija

Platelių (žyd. – *Plotel*) miestelis įsikūręs vakariniame Platelių–Virkštos ežero krante, kalvotoje vietovėje, apie 40 kilometrų į šiaurės rytus nuo Kretingos, už 16 kilometrų į rytus nuo Salantų. Po Pirmojo pasaulinio karo Platelių miestelis ėmė gražėti, turtėti. 1923 m. kilęs gaisras sunaikino beveik pusę miestelio namų, ir dėl to žydų ekonominė padėtis pablogėjo. Išgyventi miesto žydams padėjo giminaičiai iš užsienio, taip pat darbas pagalbiniuose ūkiuose, kuriuos daugelis žydų turėjo prie namų. Lietuvos vyriausybei numačius Platelius paversti vasarviete [37, 317], miestelyje imta statyti naujus mūrinius namus. 1931 m. miestelyje žydams priklausė dvi audinių parduotuvės, du malūnai, po vieną geležies, maisto, bakalėjos parduotuvę. Tačiau, nežiūrint į tai, per šį laikotarpį žydų emigracija į užsienį vyko toliau ir miestelyje jų mažėjo [60].

1923 m. Plateliuose gyveno 645 gyventojai, iš jų 150 žydų (23%) [37, 317; 60]. Antrojo pasaulinio karo išvakarėse Plateliuose buvo apie 500 gyventojų, iš kurių 18 žydų šeimų (apie 90 žmonių) [8]. *JEW* [57] rašo, kad tuo metu miestelyje gyveno apie 120 žydų (18 šeimų). Buvo ir rabinas – Nachumas Chananija Lipmanas.

Tikslesnių duomenų apie žydus yra monografijoje *Plateliai* [11, 164–165]: *Platelių valsčiuje žydų tautybės gyventojų nebuvo daug. Dvi dešimtys žydų šeimų gyveno Platelių miestelyje. Du turtingiausieji Platelių žydai, Jakobas*

Šapira ir Icikas Presas, turėję nemažos apyvartos pramoninių prekių krautuves, buvo jau gerokai „sulietuvėję" [...] *Dar kelios žydų šeimos gyveno kituose valsčiaus bažnytkaimiuose ir kaimuose. Beržore žydas vertėsi prekyba. Šateikiuose vienos žydų šeimos pragyvenimo šaltinis buvo išsinuomotas malūnas, o kita šeima vertėsi žemės ūkiu. Dar vienas prakutęs žydų tautybės ūkininkas gyveno Kadaičiuose.*

1940-ųjų vasarą Lietuvą okupavus Sovietų Sąjungai, kaip ir visoje Lietuvoje, žydų malūnai, parduotuvės buvo nacionalizuoti, visos sionistų ir jaunimo organizacijos išformuotos.

MŽL [42, 408–410] nėra informacijos apie Platelių žydų sunaikinimą. Levinsono *Skausmo knygoje* [38, 30] rašoma, kad Platelių valsčiaus žydai buvo žudomi trijose vietose: prie Platelių, Bokštakalnio papėdėje; prie Gerulių kaimo ir Laumalenkoje, už 3 kilometrų nuo Platelių.

Internete *Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus Masinių žudynių vietų* tinklalapyje [43] nurodytos dvi vietos: pirmoji – Plateliuose, Bokštakalnio papėdėje, apie 500 metrų nuo miestelio centro, ir antroji vieta – Laumalenka, Platelių ežero Bajorų įlankos pietrytiniame krante, miškelyje.

Remiantis archyvine medžiaga, liudytojų pasakojimais ir istorikų straipsniais [8, 58–60] aprašomas Platelių žydų bendruomenės sunaikinimas.

Jau pirmąją karo dieną Juozas Poškus ir mokytojas Vladas Barkauskas sutelkė partizanų būrį [8, 58], nors judrios dviratininkų ir motociklininkų vokiečių grupės Plateliuose pasirodė tik antrąją karo dieną – 1941 m. birželio 23 d. [70, 158].

Platelių baltaraiščiai ėmė suiminėti pasilikusius komunistus, komjaunuolius, sovietų aktyvistus ir perdavinėti vokiečių gestapui. Šis baltaraiščių būrys veikė apie 1,5–2 mėnesius [8, 58–60].

Kaip rašo Alfonsas Eidintas knygoje *Žydai, lietuviai ir holokaustas* [19], birželio pabaigoje policijos vadas Juozas Poškus suėmė visus apylinkėje gyvenusius 150 žydų ir uždarė Platelių sinagogoje. Netrukus buvo sušaudyti pirmieji 12 žydų vyrų. Ši informacija paimta iš Poškaus 1945 m. sausio 13 d. parodymų.

Liudytojų parodymais [56, 165], Platelių žydai vyrai (apie 25 žmonės) buvo suimti 1941 m. birželio ir liepos sandūroje. Jie buvo uždaryti sinagogoje, miestelyje atlikdavo viešuosius darbus: šlavė gatves, rinko akmenis, ravėjo žoles ir dažnai buvo mušami. Žydų moterys su vaikais buvo išdalytos aplinkinių kaimų ūkininkams ir dirbo įvairius darbus.

Žydai sinagogoje buvo saugomi apie du mėnesius. Po to nužudyti prie Platelių ir Beržoro. Čia buvo nužudyta apie 40 žmonių. Jų kapai yra Jazminų kalno pašlaitėje, – taip rašoma knygoje *Plungės kraštas* [70, 189] ir monografijoje *Plateliai* [56].

Liudytojų parodymais, Platelių žydai buvo šaudomi kelis kartus [8]. Pirmą kartą (apytikriai 1941 m. liepos pradžioje) iš sinagogos paimti 8–9 vyrai sušaudyti Laumalenkoje (apie 3 kilometrus nuo Platelių). Šaudė Platelių bal-

taraiščiai, kuriems vadovavo Barkauskas. Eidintas rašo, kad šaudė atvykę vokiečiai [19, 255].

Vis dėlto manoma, kad Arūno Bubnio [8] informacija nėra tiksli. Šie 8–9 vyrai (ar tikrai tai buvo vien žydai?) galėjo būti sušaudyti kaip sovietiniai aktyvistai, nes jų nemini *JEW* [60], nors informacija labai panaši.

Eidinto surinkta archyvinė medžiaga iš žudynėse dalyvavusių asmenų parodymų liudija [19, 255], jog *vieną dieną sunaikino aštuonis, kitą dieną apie 20 žydų atvykę vokiečiai, kad jie nepabėgtų,* tačiau iš toliau pateiktos informacijos sunku susidaryti aiškią Platelių žydų žudynių eigą.

Mūsų nuomone, tik po to, kai buvo nužudyti 8–9 vyrai (sovietiniai aktyvistai), gauti Kretingos policijos nurodymai suimti ir sušaudyti fiziškai stiprius ir sveikus žydų vyrus.

Netrukus, apytiksliai 1941 m. liepos viduryje, įvykdytos ir antrosios žydų vyrų žudynės [8, 59]. Iš sinagogos buvo paimti 15–20 žydų vyrų ir sušaudyti kalvose už miestelio (apytikriai už 0,4 kilometro nuo Platelių). Šį kartą, pasak liudytojo Barkausko [7], šaudė vokiečiai.

LYA yra išlikęs 1965 m. rugsėjo 28 d. aktas Nr. 61 [62], kuriame rašoma: *Komisija* [...] *nustatė, kad 1942 m.* (turėtų būti 1941 m. – *Aut.*) *liepos 14 d. Platelių miestelio pietvakarinėje dalyje buvo hitlerininkų sušaudyti Plateliuose gyvenę žydų tautybės gyventojai.* Vietos gyventojai pasakojo, kad sušaudyti 24 žydai. Liudytojai matė, kaip žydus varė į šaudymo vietą ir girdėjo šūvius. Taigi 1941 m. liepos 24 d. Platelių miestelyje sušaudyti 24 žydai. Tiesa, *JEW* [60] taip pat aprašomos antrosios žydų žudynės; esą jau pirmosiomis dienomis prasidėjus karui buvo suimta 30 žydų ir netrukus jie sušaudyti už maždaug 0,4 kilometro nuo Platelių, Salantų link, prie Bokštakalnio.

Eidintas pateikė kitą versiją apie sovietinių aktyvistų žūtį: *Esant Platelių policijos viršininkui Juozui Poškui, birželio–liepos mėnesiais čia buvo partizanų nužudyti iki 40 sovietinių įstaigų tarnautojų, komunistų ir aktyvistų, visus juos Poškus prisipažino tardęs, po to policija juos nuvežė į Plungę ir Salantus, kur jie visi buvo sušaudyti* [19, 255].

Galima daryti išvadą, kad karo pradžioje apie 40 sovietinių aktyvistų sušaudyti Plungėje ar Salantuose, o daugiau kaip 30 žydų – vietoje.

Sušaudžius vyrus, miestelyje liko apie 70 moterų, vaikų ir senelių. Jie jau buvo laikomi Platelių sinagogoje ir saugomi vietinių baltaraiščių [8, 59]. Taigi, mūsų skaičiavimais, sinagogoje turėjo būti uždaryta apie 100 žydų, o ne 150, kaip teigiama Eidinto knygoje *Žydai, lietuviai ir holokaustas* [19, 255].

Apytikriai 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Platelių valsčiaus policijos viršininkas Juozas Žvinys gavo Kretingos apskrities policijos viršininko Prano Jakio įsakymą sušaudyti likusius žydus [19, 256].

Dėl egzekucijos Žvinys tarėsi su baltaraiščių būrio vadu Barkausku. Nuspręsta žudynes surengti prie ežero, už kelių kilometrų nuo miestelio.

Kaip rašoma Stasio Stropaus knygoje *Plungės kraštas* [70, 15], Laumalenka – tai buvęs kaimas, palei Laumių, arba Laumio, ežerą, Babrungo aukšt-

upio baseine, apytikriai už 3 kilometrų nuo Platelių miestelio, prie kelio Plateliai–Plungė ir Pikteželio I ir Pikteželio II ežerų kaimynystėje.

Policijos įsakymu Platelių gyventojai Laumalenkos miške iškasė duobę. *Žvinys su 7–8 pavaldiniais rugpjūtį nuėjo prie sinagogos, kur buvo laikomi žydų vaikai ir moterys, sustatė juos į koloną, viso apie 70 žmonių. Kelias moteris susodino į vežimą, kuris sekė koloną. Aukas varė 17–18 partizanų* (baltaraiščiai. – *Aut.*). Už 8 kilometrų *nuo Platelių sargybiniai pasuko koloną į mišką, visos aukos buvo nurengtos ir sušaudytos. Beje, žydus šaudant dalyvavo partizano* (baltaraiščio. – *Aut.*) *Grišmanausko žmona Berta, vokietė pagal tautybę.*

Mažų vaikų prie duobės nevesdavo. Juos nušaudavo į galvą ir numesdavo į duobę. Šaudė keliolika Platelių baltaraiščių būrio savanorių. Dalį nužudytųjų žydų drabužių pasidalijo žudikai. Iš viso nužudyta apie 70 žmonių [89].

Taigi Platelių žydai vyrai pęr du kartus sušaudyti Plateliuose arba netoliese (Laumalenkoje), o moterys – Laumalenkoje. Niekur neminimas Platelių žydų šaudymas Gerulių stovykloje.

Aukų skaičius nurodomas įvairiai: Bubnys [8, 59] – 70, *HLA* [24, 218] – 80; *JEW* – 90 [60], užrašas ant paminklo – 90. *Masinių žydų žudynių vietų žemėlapis* [43] nenurodo, kada ir kiek nužudyta. Plungiškis Jakovas Bunka (Kaušėnų memorialo įkūrėjas) informacinėje lentoje nurodė, kad nužudyta tik 30 žydų iš Platelių [31].

Kai kurie autoriai (Eidintas [19, 256], Paul Gerhard Aring [5, 46]), remdamiesi 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, rašo, kad Plateliuose sušaudyti visi 150 žydų. Tačiau taip nėra. Platelių žydų bendruomenė iššudyta dviejose vietose per tris kartus:

1941 m. liepos pradžioje 8–9 Platelių žydai nužudyti Laumalenkoje. Reikėtų dar patikslinti, ar tie žydai sovietiniai aktyvistai, ar holokausto aukos.

Remiantis LYA išlikusiu 1965 m. rugsėjo 28 d. aktu Nr. 61 [62], galima teigti, kad 1941 m. liepos 14 d. Platelių miestelio pietvakarinėje dalyje hitlerininkų sušaudyti Plateliuose gyvenę žydai. Vietos gyventojai nurodė, kad sušaudyti 24 žydai.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje nužudyta 70 Platelių žydų moterų, vaikų ir senelių Laumalenkoje.

Taigi iš viso Plateliuose sušaudyta per 100 žydų.

Paminklai. Plateliai. Paminklinis akmuo žydų žudynių vietoje yra miestelio pakraštyje, Jazminų kalne, kuris dabar vadinamas žydkapiu [24, 217; 70, 159]. Plateliuose, Liepijų gatve važiuodami iki miestelio pakraščio, pamatysime ties kelio išsišakojimu rodyklę: iki paminklo 100 metrų. Užrašas ant paminklo jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis: *Čia buvo pralietas 30 žydų – vaikų, moterų, vyrų kraujas. Juos 1941 07 žiauriai nužudė nacionalistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.*

Medinė skulptūra „Mozė" prie žydų kapų Plateliuose, Jazminų kalne

Paminklas žydų žudynių vietoje Jazminų kalne, Bokštakalnio papėdėje

Džanerio rodyklės, rodančios žydų sušaudymo vietą

Žydų žudynių vieta Laumalenkos link užtverta

Paminklas sušaudytoms žydėms Platelių ežero Bajorų įlankos pietrytiniame krante, miškelyje

Ant kalno stovi Bunkos išdrožta medžio skulptūra *Mozė*, laikantis rankose plokštes su dešimčia Dievo įsakymų.

Laumalenka. Platelių ežero Bajorų įlankos pietrytinis krantas. Važiuojant iš Plungės į Platelius, likus 2 kilometrams iki Beržoro kaimo, dešinėje yra užtvara su kelio ženklu *Įvažiuoti draudžiama.* Praėjus užtvarą, Džanerio stulpas rodo, kad iki paminklo 500 metrų, antrasis stulpas rodo 150 metrų (neaišku kodėl *HLA* rašoma 200 metrų) [24, 218]. Ant paminklo yra užrašas jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis: *Čia buvo pralietas 90 žydų – vaikų, moterų ir vyrų kraujas. Juos 1941 žiauriai nužudė nacionalistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusių atminimas.*

Milašaičių kaimas, Stalgėnų seniūnija

Milašaičių kaimas už 4 kilometrų nuo Plungės. Per jį teka Minijos intakas Didžioji Sruoja. Kaimą juosia Medingėnų ir Milašaičių miškai. Istoriniuose šaltiniuose 1596 m. paminėtas Milašaičių dvaras [45]. 1923 m. kaime gyveno 150 gyventojų.

Kaip čia buvo nužudyti Plungės apylinkių žydai, pateikia Jakovas Bunka straipsnyje „Istorija – Pradžia" [12]: *Į sušaudymo vietą juos atvežė surištomis rankomis; kada jie pamatė iškastas duobes, nežiūrint į surištas rankas, pradėjo pulti ant baltaraiščių. Grumtynių metu prasidėjo šaudymas, girdėjosi keiksmai ir paklaikusių žmonių riksmai. Žmonės matė, kad grįžtantys vokiečių pagalbininkai buvo kruvini ir keli subintuotomis rankomis ar galva, nešėsi butelius degtinės ir garsiai dainavo.*

Paminklas nužudytiems žydams Milašaičių kaime, Stalgėnų seniūnijoje

Šiek tiek kitaip apie Milašaičių žydų sušaudymą pasakoja Aleksandras Pakalniškis knygoje *Praeities atgarsai* [51, 17]: *Apgaudinėjami, kad sergą bus vežami į ligoninę, veržėsi ir sveikieji į sunkvežimį, pas sinagogą privažiavusį, norėjo būti paimami iš jos, kad tik galėtų pabėgti iš grūsties, kurioje uždaryti buvo jie be maisto ir vandens. Bet buvo jiems pasakyta, kad tuo tarpu tik penkioms dešimtims asmenų tėra vietos ligoninėje. Jie buvo nuvežti į Milašaičių kaimo mišką, apie penkis kilometrus nuo Plungės, kur jų jau laukė iškasta duobė.*

Nužudytųjų skaičius įvairiuose leidiniuose nurodomas kiek skirtingas: *MŽL* [42, 409] rašoma, kad čia 1941 m. liepos 15 d. nužudyta apie 60, *HLA* [24, 222] aukų skaičius – 50, užraše ant paminklo – 80. Remdamiesi *HLA* [24, 222] informacija, kurią pateikė Plungės baltaraištis Z. Rudavičius, galime sutikti, kad 1941 m. liepos 15 d. čia nužudyta apie 50 Plungės apylinkių žydų.

Paminklas. Važiuojant Plungės–Rietavo keliu, Milašaičių kaime, įvažiavus į A. Plechavičiaus gatvę, reikėtų sukti į kairę, pirmame posūkyje – į dešinę. Už 2 kilometrų, prie miško, kairėje pusėje yra Džanerio stulpas. Eidami jo rodoma kryptimi pamatysime paminklą. Ant paminklo užrašas jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis: *Čia buvo pralietas 80 žydų vyrų kraujas. Juos 1941.VII.15 žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.*

Purvaičių kaimas, Žlibinų seniūnija

Purvaičių kaimas yra už 11 kilometrų į pietryčius nuo Plungės. Abipus kelio į Medingėnus. Per kaimą teka Sausdravas (dešinysis Minijos intakas). Internetiniame puslapyje *Plungės rajono savivaldybė – Žlibinų seniūnija* [63] rašoma, kad seniūnijoje yra 22 senkapiai, tarp jų žydų genocido kapinės.

Kad Purvaičių kaime buvo žudyti žydai, rašo Jakovas Bunka straipsnyje „Istorija – Pradžia" [12]. *HLA* [24, 224] nurodoma, kad Purvaičių kaime šaudyti žydai, tačiau nei žudynių vykdytojai, nei aukos, nei aukų skaičius nežinomi. Pasak Bunkos [12], atidžiai išnagrinėjusio Plungės valsčiaus žydų žūtį, Purvaičių kaime sušaudyti keturi žydai.

Paminklas nužudytiems žydams Purvaičiuose

Paminklo akmenyje lietuvių ir jidiš (idiš) kalbomis užrašyta: *Šioje vietoje 1941 m. hitleriniai žmogžudžiai ir jų vietiniai pagalbininkai nužudė 16 žydų – moterų, vyrų ir vaikų.*

Beje, Purvaičiai nepaminėti Kaušėnų memoriale esančiame vietovių stende [31], taip pat nepavyko nustatyti, kodėl skiriasi sušaudytų žydų skaičius.

Šateikiai, Šateikių seniūnija. Salantų žydai

Salantai įsikūrę šiaurvakarinėje Lietuvos dalyje, maždaug už 32 kilometrų į šiaurės rytus nuo rajono centro Kretingos. Tarpukariu Salantai priklausė Kretingos apskričiai ir buvo valsčiaus centras [37, 329]. 1959 m. įvyko naujas administracinis-teritorinis suskirstymas: Plungės rajonui perduotos buvusio Salantų rajono trys apylinkės ir Sedos rajono trys apylinkės. 1959 m. gyventojų surašyme Šateikių apylinkė jau priskirta Plungės rajonui.

Istoriškai ir geografiškai Salantų žydų bendruomenės sunaikinimas yra nagrinėjamas prie Kretingos apskrities (plačiau žr. Kretingos apskritis, Salantų valsčius), 1959 m., kai buvo sudaryta Šateikių apylinkė, Jakovas Bunka [12] sutvarkė jų žuvimo vietą ir pastatė įspūdingą medžio skulptūrą. Jo teigimu, Šateikiuose trijose vietose nužudyta 100 Salantų žydų.

Kuliai, Vieštovėnų kaimas, Nausodžio seniūnija

Vieštovėnų kaimas įsikūręs už 10 kilometrų į pietvakarius nuo Plungės, Nausodžio apylinkėje, abipus Plungės–Kulių kelio [80, 744]. Kuliai – miestelis Plungės rajone už maždaug 17 kilometrų į pietvakarius nuo Plungės, prie Plungės–Gargždų kelio, dešiniajame Alanto upės krante, kur į Alantą įteka Lenkenio upelis [33, 239; 60]. Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 340] Kulių miestelis priskirtas Kretingos apskričiai, tačiau mūsų peržiūrėtoje literatūroje Kuliai visur priskiriami Plungės rajonui, todėl čia ir aprašomi.

1923 m. Kuliuose buvo 556 gyventojai, iš kurių 142 – žydai, t. y. 25%, 1940 m. gyveno apie 20 žydų šeimų [24, 216; 32; 38, 28]. Knygoje *Plungės kraštas* [68, 107] rašoma, kad *1923 m. Kulių miestelyje buvo 47 sodybos, kuriose gyveno 231 žmogus.*

1937 m. Kuliuose buvo aštuoni žydai amatininkai, trys mėsininkai, du batsiuviai, kepėjas ir puodžius. Kai kurie žydai dar 1930 m. dėl krizės išvyko į JAV, Pietų Afrikos Respubliką, Izraelį. Miestelyje buvo 11 telefonų, tačiau nė vienas nepriklausė žydams. Kuliuose nebuvo žydų mokyklos, ir žydų vaikai mokėsi vietos mokykloje. Hebrajų kalbos mokydavosi tik po pietų. Kuliai turėjo nedidelę sinagogą, kurioje buvo rabinas ir pjovininkas (šochetas). Miestelyje nebuvo žydų kapinių, todėl mirusieji buvo laidojami Plungės žydų kapinėse. Paskutinis Kulių rabinas Dovydas Geršonas Rubinšteinas sušaudytas kartu su visa bendruomene.

Jau antrąją karo dieną vokiečių kariuomenė įžengė į Kulius [32]. Visi žydai (1941 m. birželio 23 d.) [24, 216] buvo įkalinti viename didesniame pastate be maisto ir vandens, o žydų namai apiplėšti. Arūnas Bubnys [8], remdamasis tardymo protokolais, nustatė, kad tai vyko 1941 m. birželio 26 d., tačiau tikslus žudynių laikas ir aplinkybės nėra žinomi. *JEW* [32] pateikia žydų žuvimo aplinkybes: žydams buvo pasakyta, kad dega Plungė, ir jie reikalingi gesinti gaisrui. Ta dingstimi buvo vežami 5 kilometrus Plungės link ir čia, netoli Vieštovėnų kaimo, sušaudyti. Nei vieno Kulių žydo neišliko.

Kviklys [37, 342] rašo: *Naciai sunaikino Kulių žydų bendruomenę. TLE* [81, 512] nurodoma, kad Vieštovėnų kapinėse palaidota apie 80 žmonių, hitlerininkų nužudytų 1941 m.; *MŽL* [42, 409] – kad 1941 m. antrąjį pusmetį Vieštovėnų kaime Aukos kalne nužudyti 82 vyrai, moterys ir vaikai. *VLE* [34, 215] taip pat rašo, kad *1941 2 pusėje vok. okup. valdžios nurodymu nužudyti 82 Kulių gyventojai žydai.* Jakovas Bunka straipsnyje „Istorija – Pradžia" [12] rašo tik tiek, kad Vieštovėnuose nužudyti 82 asmenys, daugiau komentarų nepateikia.

Gana išsamiai Kulių miestelio žydų žūtis aprašyta 1965 m. rugsėjo 30 d. surašytame akte Nr. 62 [87]: *Vieštovėnų kaime* [...] *yra kalnas, vadinamas*

„Aukos" kalnu. Čia 1941 m. buvo hitlerininkų sušaudyti 82 žydų tautybės žmonės. Liudytojai (vietiniai gyventojai) patvirtino, kad *vyrus atvežė anksti rytą, beveik naktį. Juos šaudė, o iš jų nebuvo girdėti nei vieno aimanos žodžio. Buvo tylu, ir tik pokšėjo šūviai. Vakare atvežė moteris. Saulė jau buvo prie laidos, kai pasigirdo moterų klyksmas. Mat, išveždami jas iš Kulių miestelio, sakė, kad „vežame dirbti pas vyrus", bet kai pasuko link „Aukos" kalno, jos suprato, koks, „darbas" jų laukia. Tada pasigirdo raudos ir šauksmas. Sušaudė ir jas.*

Paminklas Kulių miestelio sušaudytiems žydams netoli Vieštovėnų kaimo

Knygoje *Plungės kraštas* [68, 108] aprašyta, kaip buvo sunaikinti Kulių žydai, tačiau yra labai daug netikslumų, todėl čia ir necituojame.

Čikagos (JAV) lietuvių laikraštis *Draugas* 1962 m. lapkričio 16 d. išspausdino Kalmano Odeso, kilusio iš Kulių miestelio, straipsnį „Hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų žudynių aukos" [50], kuriame pateikiamas Vieštovėnuose nužudytų žydų vardinis sąrašas – 88 pavardės. Vieštovėnų kaime sušaudytas 81 žydas, tik Etai Odesaitei pavyko pabėgti. Ją paslėpė Kulių valsčiaus Didžiųjų Mostaičių kaimo valstietis, tačiau 1944 m. liepos 19 d. ji buvo pagauta ir nužudyta. Odeso sąraše nurodoma, kad prasidėjus karui, per evakuaciją, žuvo du Kulių žydai; Antrojo pasaulinio karo metu 16-osios lietuviškosios divizijos gretose kovojo ir žuvo dar keturi jauni Kulių miestelio vyrai.

JEW [32] rašo, kad iš 15 žydų, kurie karo pradžioje pasitraukė į Sovietų Sąjungą, po karo gyvi liko šeši; kiti, įstoję į Raudonąją armiją, žuvo kare (tai ne holokausto aukos).

Paminklas. Po karo rastos masinės kapinės netoli Vieštovėnų, už 5 kilometrų nuo Kulių miestelio, Aukos kalno papėdėje. Čia rasti 82 vyrų, moterų ir vaikų palaikai. Tai galėjo būti tik Kulių žydai. 1979 m. pastatytas paminklas, 1992 m. perstatytas, pakeistas užrašas, sutvarkyta aplinka. Aukų skaičius – 82 [24, 216].

Važiuojant keliu Plungė–Vėžaičiai, už Vieštovėnų ir maždaug už 1,2 kilometro nuo autobusų stovėjimo aikštelės reikėtų pasukti kairėn. Džanerio stulpas padės rasti paminklą.

Rietavo valsčius

Rietavas (žyd. *Riteve*) įsikūręs prie Jūros upės, kur į ją įteka Jaujupis, prie senojo Kauno–Klaipėdos plento, už 25 kilometrų į pietus nuo Plungės, Žemaičių aukštumos rytuose ir Endriejavo kalvagūbrio vakaruose. Rietavas siejamas su grafų Ogińskių vardu, jų dvaru ir parku.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą, *JEW* [62] duomenimis, Rietave gyveno apie 500 žydų; 1923 m. buvo 1720 gyventojų, 868 iš jų – žydai (50%) [65]. Nors tarpukariu nemažai žydų iš Rietavo išvyko pas gimines į Pietų Afriką, kiti patraukė į Ameriką ar Izraelį, apie 50% miestelio gyventojų buvo žydai. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 96] rašo, kad 1923 m. Rietave gyveno per 2000 gyventojų, *VLE* [66, 72] – kad 1923 m. Rietave gyveno 1720 gyventojų. Tačiau kai kurie autoriai mėgsta padidinti žydų, gyvenusių Rietave, skaičių. Pavyzdžiui, Natanas Kacas (Nathan Katz) atsiminimų knygoje *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas* [28, 25] rašo, kad *Rietave buvo 5000 gyventojų, įskaitant maždaug 1000 žydų.*

Tarpukariu daugelis žydų mieste dirbo siuvėjais, batsiuviais, tinkuotojais, dailidėmis, kalviais, kai kurie užsiėmė sodų veisimu nuomojamose žemėse. 1931 m. Rietave buvo 18 parduotuvių, iš kurių 15 priklausė žydams, taip pat malūnas, lentpjūvės, fotografijų parduotuvė ir odų fabrikas. Mieste dirbo du žydai gydytojai ir du akušeriai. Žydų liaudies bankas (*Folksbank*) vaidino svarbų vaidmenį ekonominiame Rietavo gyvenime. 1939 m. buvo 41 telefono abonentas, 15 iš jų žydų.

Rietave buvo daug žydų jaunimo organizacijų, ypač aktyvi sportinė *Makabi* organizacija. Sinagoga buvo žydų religinio gyvenimo centras. Joje buvo atskira patalpa – Beit midrašas, kurioje buvo mokomasi Talmudo. Rabinas Samuelis (Šmuelis) Fondileris 1927 m. buvo išvykęs į Izraelį, tačiau vėliau grįžo į Rietavą, kur 1941 m. vasarą nužudytas kartu su pjovininku (šochetu) Aba Rabinovičiumi.

2012 m. išleista knyga *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje* (sudarytojas Alteris Levitas) [39] gana plačiai aprašo žydus, gyvenusius Rietave įvairiais istorinio lūžio tarpsniais. Yra atskiras skyrius, skirtas holokaustui.

Prasidėjus karui, kai kurie žydai pasitraukė iš miesto, tačiau, kai vokiečiai 1941 m. birželio 23 d. užėmė Rietavą, buvo paskelbtas įsakymas žydams grįžti į namus, nors daugelis namų buvo sudegę. Apie Rietave kilusį gaisrą, kai sudegė daugelis namų, Roni Stauber knygoje *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje* [39, 147] rašo: *Kai kurie žinomi įkalčiai rodo, kad miestelį padegė iš šios Lietuvos dalies besitraukiantys rusai, tuo tarpu yra liudytojų, teigiančių, kad ugnis kilo dėl vokiečių oro atakos.*

Pirmosiomis nacių okupacijos dienomis buvo ne tik suiminėjami, bet ir žudomi sovietiniai aktyvistai, pavyzdžiui, baltaraiščiai nužudė keturis sovietinius aktyvistus žydus, nes įtarė, kad šie komunistai. Knygoje *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje* [39, 148] rašoma, kad 1941 m. birželio 27 d.

visi Rietavo žydai buvo suvaryti į Oginskių valdas. Su jais, ypač su vyrais, buvo elgiamasi sadistiškai. Vienas skaudžiausių įvykių, kurį, kaip rašo Stauber [39, 148], nutylėjo ne vienas liudytojas, žiaurus Rietavo rabino Fondilerio pažeminimas.

Kacas prisiminimų knygoje *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas* [28, 123] aprašo, kaip buvo nužudytas Rietavo rabinas: *Trys tokie pavyzdingi vokiečių sąjungininkai – du broliai Remeikos, drauge su mūsų atsidavusios tarnaitės Olės Jakūbaitės sūnumi – Rietave įrodė savo ištikimybę vokiečiams, mušdami rabiną Fondilerį ir skerdiką* [pjovininką, šochetą. – *Aut.*] *Rabinovičių. Jie viešai pažemino šiuos garbingus vyrus, nukirpdami jų barzdas, o po to juos varydami per miestą, suteikiant progą beširdei miniai koneveikti juos ir iš jų tyčiotis. Suplėšytais drabužiais, pasruvę kraujais ir be perstojo negailestingai mušami, jie buvo priversti išsikasti duobę Rietavo centro parke, tame pačiame parke, kur aš žaisdavau, būdamas vaikas. Po to tie pasigailėtini žmogėnai įstūmė abu į duobę ir juos gyvus užkasė. Liudininkai pasakoja, kad matė dar kelias minutes kilnojantis žemę.*

1941 m. liepos 1 d. [65] visi žydai buvo surinkti į vieną vietą, iš kur vyrai buvo varomi valyti tualetų, gatvių, o moterys privalėjo dirbti skalbyklose, plauti valdiškų įstaigų grindis. Žydai buvo verčiami atiduoti apsauginin-kams pinigus, aukso ir sidabro papuošalus.

Buvo gautas įsakymas visus Rietavo žydus perkelti į Telšių getą. Silpni, pagyvenę žmonės ir ligoniai pervežti vežimais į Telšius su visais turimais daiktais; kiti privalėjo pėsčiomis keliauti 40 kilometrų. Tai truko pustre-čios dienos. Baltaraiščiai, lydėję pėsčiųjų vilkstinę, buvo dar žiauresni nei vokiečiai.

Šioje vietoje būtina pacituoti paaiškinimą iš knygos *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje* [39, 195] dėl Rietavo vyrų ir moterų deportacijos: *Informa-cija apie Rietavo vyrų deportaciją į Šilutę buvo gauta iš vieno išgyvenusio tuoj po karo. Pasak jo, vyrai buvo atskirti nuo moterų ir vaikų dar Rietave prieš evakuaciją. Grupės buvo išsiųstos į skirtingas vietas: moterys ir vaikai į Viešvė-nus, o vyrai – į Šilutę. Šis liudijimas nesutampa su visų kitų liudininkų pasa-kojimais, kad visa bendruomenė kartu buvo išsiųsta į Viešvėnus. Vis dėlto, atidžiai išstudijavus Šenkerio (Shenker) liudijimą, galima prieiti išvadą, kad tik keli vyrai buvo atskirti nuo Rietavo žydų. Etelės Levinson-Frydman liudijimas patvirtina šį spėjimą. Ji turėjo maldauti vokiečių ir lietuvių leisti jos vyrui lydėti ją į Viešvėnus. O faktas, kad žydai vyrai iš įvairių Vakarų Lietuvos bendruome-nių buvo išvežti į Šilutę, daro Šenkerio versiją dar patikimesnę.*

Mūsų surinkta medžiaga [84] parodė, kad Rietavo žydai buvo nuvaryti į Rainių stovyklą, kur jau buvo sutelkti Telšių žydai, tačiau iš čia Rietavo vyrai, moterys ir vaikai perkelti į Viešvėnų stovyklą, esančią už 4 kilometrų nuo Rainių. Čia jau buvo surinkti žydai ir iš Varnių, Tverų, Nevarėnų, Ža-rėnų, Alsėdžių, kartu su moterimis ir vaikais iš Laukuvos. Viešvėnuose jie

priversti apsistoti penkiuose tvartuose. Badas, utėlės ir nešvara buvo nepakeliami. Moterys buvo priverstos dirbti vietos ūkiuose. Vyrai buvo baltaraiščių verčiami atlikti vadinamąsias „gimnastikas". Jų metu kai kurie žydai mirė arba buvo sušaudyti.

Kaip rašo *JEW* [65], 1941 m. rugpjūčio 15 d., prieš temstant, į stovyklą atvyko sunkvežimis su ginkluotais lietuviais ir keliais vokiečiais. Buvo sušaudyti 200–250 vyrų, surinktų iš įvairių Telšių apskrities valsčių (smulkiau aprašyta prie Telšių valsčiaus). Beje, *JEW* [65], aprašydama Rietavo valsčiaus žydų žūtį, šiek tiek iškraipo faktus. Kad žydų žudynės vyko dvi dienas, patvirtino ir kiti šaltiniai [39, 148], tačiau *JEW* [65] rašoma, atseit, pirmiausia buvę nužudyti giraitėje 13 metų berniukai, o kitą dieną – vyresni; tai – nelogiška. Žydų naikinimo taktika buvo klasikinė: pirmiausia atrinkdavo vyrus ir berniukus nuo 15 metų ir sušaudydavo, tik po to – moteris su jaunesniais vaikais. Ši taktika turėjo būti taikoma ir čia. Vėliau rūšiuoti drabužius teko tos pačios stovyklos moterims, ir jos galėjo atpažinti savo artimųjų rūbus, paliktus daiktus ar dokumentus.

MŽL [42, 410] rašoma, kad Viešvėnų stovykloje sušaudyta 40 šeimų. Iš tikrųjų Viešvėnuose, kaip ir Rainiuose, sušaudyti tik vyrai, o ne šeimos.

1941 m. liepos 28 d. [22, 74] (*JEW* – 1941 m. rugpjūčio 29 d.) [65] išlikusios moterys ir vaikai buvo perkelti į naujai įrengtą Gerulių stovyklą kartu su kitomis Telšių apskrities moterimis ir vaikais. Čia visi 1941 m. rugpjūčio 29–30 d. [9, 141] (*JEW* – 1941 m. rugpjūčio 30 d.) [65] ir buvo nužudyti (žr. Telšių valsčius). Tikslesne perkėlimo data reikia laikyti 1941 m. liepos 28 d., kurią pateikė Jakovas Gurvičius prisiminimų knygoje *Gyvybę ir duoną nešančios rankos* [22, 74].

Kad Rietavo moterys sušaudytos Gerulių miškuose, prisiminimų knygoje *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas* Kacas [28] rašo: *Netikėtai iš Telšių parsirado ir mano teta Feiga, ir pusseserė Rachelė Lėja* [jos gyveno Rietave. – *Aut.*]. *Joms pavyko pabėgti per skerdynes Gerulių miškuose, kur kiti jų giminaičiai buvo sušaudyti ir sumesti į masinius kapus*. Kai kurios moterys išgyveno paslėptos lietuvių ūkininkų.

Per šias dvi dienas nužudyta, kaip rašo Arūnas Bubnys [9, 158], – apie keturis tūkstančius moterų ir vaikų. Knygoje *MŽL* [42, 409] – apie 1580 vyrų, moterų ir vaikų. Ir vėl reikalinga pastaba, kad nužudyti tik moterys ir vaikai, nes vyrai nužudyti Viešvėnų stovykloje.

Beje, 1941 m. rugpjūčio 26 d. apie 450–500 atrinktų moterų buvo išsiųstos į Telšių getą (žr. Telšių apskritis) ir vėliau ten 1941 m. gruodžio 23 d. nužudytos Rainių miškelyje. Tarp jų galėjo būti ir moterų bei merginų iš Rietavo [39, 148–151].

Rietavo žydų žudynių vietos. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 31] rašo, kad Rietavo žydai žuvo dviejose vietose (ten pastatyti paminklai; žr. Telšių valsčius). Iš tikrųjų žudynės vyko trijose vietose:

Paminklas nužudytiems Rietavo rabinui ir pjovininkui

1. 1941 m. rugpjūčio 15 d. Rietavo vyrai kartu su kitais Telšių apskrities valsčiaus žydais sušaudyti Viešvėnuose [38, 173]. Čia yra dvi žydų žudynių vietos greta viena kitos.

2. 1941 rugpjūtį Rietavo moterys ir vaikai nužudyti Gerulių stovykloje [38, 172], už 10 kilometrų į rytus nuo Telšių.

3. 1941 m. gruodžio 23 d. Rainių miškelyje nužudyta 400–500 jaunų moterų ir merginų iš Telšių geto. Tarp jų galėjo būti moterų bei merginų ir iš Rietavo žydų bendruomenės

Kaip rašo Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 96], 1941 m. likviduota senoji Rietavo žydų bendruomenė. *VLE* [66, 72] rašo, kad 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. Vokietijos okupacinės valdžios įsakymu nužudyti Rietavo žydai. Sunaikintai Rietavo žydų bendruomenei Jeruzalėje pastatyta paminklinė stela [39; 62].

Telšių valsčius

Telšiai (žyd. *Telz*) yra žemaičių žemės centre, prie Masčio ežero esančioje aukštumoje, kur į ežerą įteka Durbinio ir Mastūlpio upeliai.

Telšiuose, 1923 m. surašymo duomenimis, buvo 4691 gyventojas, iš jų – 1545 žydai (33%) [77]. Kai Hitleris 1939 m. kovo 20 d. paskelbė ultimatumą Lietuvai ir atplėšė Klaipėdos kraštą, kai kurie iš ten pasitraukę žydai apsigyveno Telšiuose – šio miesto žydų bendruomenė jais rūpinosi. Pasak *JEW*, 1939 m. Telšiuose gyveno apie 2800 žydų (apie 27% gyventojų) [77]. Jakovo Gurvičiaus tvirtinimu, – apie 3500 žydų, tai būtų 35% miesto gyventojų*.

Telšiuose, kaip ir kituose Lietuvos miestuose ir miesteliuose, žydai plačiausiai vertėsi prekyba, amatais; buvo nemažai žydų gydytojų, stomatologų. Mieste buvo žydų siuvėjų, batsiuvių, šikšnių, stalių, kalvių, kirpėjų, laikrodininkų; taip pat vežikų ir nešikų. Net keli elgetos. Įvairios paslaugos ir lengvoji pramonė buvo svarbūs Telšių žydų pajamų šaltiniai. 1931 m. duomenimis [27], Telšiuose buvo 48 fabrikai; 24 fabrikų savininkai buvo žydai. Taigi XX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje žydai valdė apie 50% visų Telšių fabrikų ir paslaugas teikiančių struktūrų [27].

* Šis straipsnis 2013 m. birželio 14 d. parodytas Jakovui Gurvičiui, gyvenančiam Izraelyje, likusiam gyvam per visą nacių okupaciją ir mačiusiam Telšių žydų žudynes. Visos jo išsakytos pastabos įtrauktos į tekstą (prie jų atskirų nuorodų į šaltinį nėra).

Dauguma žydų parduotuvių buvo mažos; jose dirbdavo visa šeima. Tačiau buvo ir kelios didesnės parduotuvės: S. Naftalino *Audiniai,* L. Gercovičiaus *Batai*, Gurvičiaus *Saldainiai,* Kogano *Kojinės*, Volperto *Manufaktūra ir galanterija*, brolių Broide *Tabako prekės urmu* ir kitos. Visų turgaus aikštėje veikusių kepyklų, viešbučių, restoranų ir karčiamų savininkai buvo žydai. 1939 m. Telšiuose buvo 168 telefono ryšio abonentai, iš jų 41 – žydų, įskaitant penkias žydų institucijas [77].

Dauguma žydų buvo ortodoksiškų pažiūrų. Anksti prieš darbą jie skubėdavo melstis į sinagogą, o vakare po sunkios darbo dienos taip pat eidavo į pamaldas. Telšių žydų švietimo sistemos institucijos bene labiausiai garsino šį miestą Lietuvoje ir pasaulyje. Ješiva – rabinų seminarija – dėl aukšto mokymo lygio ir garsių joje dėsčiusių rabinų garsėjo visame pasaulyje. Studijuoti religijos dalykų, pažinti Talmudo tiesų į Telšius rinkosi studentai iš viso pasaulio: Šiaurės Amerikos, Pietų Afrikos, Europos valstybių. Antai 1937 m., be studentų iš Lietuvos, ješivoje mokėsi 30 studentų iš Vokietijos, po penkis iš Anglijos, Latvijos ir Vengrijos, keturi – iš JAV, po du iš Belgijos ir Šveicarijos, po vieną iš Afrikos, Olandijos ir Prancūzijos [77]. 1927 m. ir 1933 m. ješiva buvo atnaujinta, pastatytos kelios administracinės ir gyvenamosios paskirties patalpos. 1919 m. joje mokėsi 162, 1936 m. – 440, 1940 m. – 500 mokinių [27]. Telšių ješiva globojo mažesnes religines mokyklas visoje Lietuvoje. Tuo metu daugumos ješivų mokiniai maitinosi pas privačius asmenis pagal iš anksto sudarytą tvarkaraštį („valgė dienas"). Telšių ješivos mokiniams to daryti neteko – ješiva turėjo savo valgyklą.

Vokiečių kariuomenei įsiveržus į Sovietų Sąjungą, vieni Telšių žydai bandė pasitraukti į Sovietų Sąjungos gilumą, vienas kitas – į aplinkinius kaimus, tačiau nedaugeliui tai pasisekė. 1941 m. birželio 23 d. Telšiai buvo bombarduojami, o birželio 25 d. mieste pasirodė vokiečiai [9, 139; 23; 27]. Telšių miesto ir apskrities komendantu tapo aviacijos majoras Alfonsas Svilas. Netrukus apskrityje pradėta persekioti komunistus ir sovietų valdžios aktyvistus. Visiškai pasikeitė ir žydų gyvenimas.

Jau birželio 27 d., penktadienį [77], Telšių žydai buvo išvaryti iš namų ir nuvaryti prie Masčio ežero. Namus įsakyta palikti atrakintus. Vyrai atskirti nuo moterų ir vaikų. Moterims su vaikais leista grįžti į apiplėštus namus, o vyrai palikti prie ežero. Gurvičiaus liudijimu, tą pačią dieną visi vyrai buvo nuvaryti į Rainių ūkį, maždaug už 4 kilometrų nuo Telšių. Miesto rabinas Abraomas Icchakas Blochas vyrus guodė, sakė, kad reikia elgtis tyliai ir išdidžiai, kaip garbingiems žydams, ketinantiems numirti vardan „Dievo šventumo". Žydas Josifas Vainas, JAV pilietis (pasak Gurvičiaus, 1938 m. atvyko į Lietuvą iš JAV aplankyti artimųjų) mojuodamas amerikietišku pasu, atsisakė eiti su kitais. Jis vietoje nušautas Petro Vaičiulio.

Rytojaus dieną, birželio 28-ąją [23; 77], baltaraiščiai suiminėjo moteris, vaikus bei likusius vyrus ir taip pat nuvarė į Rainių ūkį. Čia juos pasitiko jau anksčiau atvaryti vyrai. Telšių valsčiaus žydų žudynes liudija šaltiniai: Simo-

no Dovidavičiaus *Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje* [15], Arūno Bubnio *Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos, Telšių getas, Rainių, Viešvėnų ir Gerulių stovyklos* [9, 139–142], Giedriaus Jokubauskio, Akvilės Grigaravičiūtės ir Iljos Smirnovo *Žydai Lietuvoje. Telšiai* [27]. Daug medžiagos pateikia *JEW* [77]. Telšių žydų sunaikinimo eigą aprašo ir Jechielio Dambos knyga *Kruvinajame sūkuryje* [16, 674–675], tačiau joje pateikiami nužudytųjų skaičiai ne visada sutampa su kitų istorikų nurodytaisiais.

Šalia Telšių yra penkios žydų masinių žudynių vietos – dvi prie Rainių (už 3 kilometrų nuo Telšių), dvi prie Gerulių (maždaug už 8 kilometrų nuo Telšių) ir viena šalia AB „Žemaitijos pienas". Tose vietose sušaudyti ir palaidoti Telšių žydų bendruomenės nariai.

Nacių okupacijos metais Telšių apskrityje įvairiu laiku buvo įsteigtos penkios stovyklos (getai), kuriose buvo žudomi žydai: Rainiuose, Viešvėnuose ir Gudiškėje (Prišgintiškės dvarelyje) žydai iššudyti 1941 m. liepos, Geruliuose – rugpjūčio, o Telšių gete – gruodžio mėnesį.

Paminėtinos ir dvejos ne stovyklose įvykdytos žudynės. Pirmosiose, pasak vienos iš versijų, prie varomų į Rainių dvaro stovyklą 38 Alsėdžių žydų vyrų netoli Telšių buvo atvaryta dalis (162) Telšių žydų vyrų ir jie visi sušaudyti prie Telšių, miesto ganyklose, į šiaurę už Telšių–Plungės geležinkelio linijos (Telšiai, Kalnėnų g.) [24, 233]. Pasak kitos versijos, tai turėjo būti pirmoji sušaudyti skirta žydų grupė, tačiau vėliau gautas nurodymas pirmiausia žydus surinkti į vieną vietą ir įsteigti stovyklą. Kokiomis aplinkybėmis jie čia sušaudyti, kol kas neaišku.

Antrosios žudynės įvyko 1941 m. liepos 15–16 d. Ubiškės girininkijos Gerulių miške, už 13 kilometrų į rytus nuo Telšių, prie geležinkelio Šiauliai–Kretinga. Čia sušaudyta apie 100 jaunų Telšių miesto žydų, surinktų dirbti Duseikiuose [24, 228].

Rainių stovykla

Šiose apylinkėse yra dvi žydų žudynių vietos: prie Rainių (1941 m. liepos 30 d.), kur buvo įsteigta Rainių stovykla, ir Rainių miškelis, kur 1941 m. gruodžio 23 d. nužudyta apie 500 žydų merginų ir moterų iš Telšių geto.

1941 m. birželio 27 d. maždaug už 5 kilometrų į pietryčius nuo Telšių, operos dainininkui Kiprui Petrauskui priklausiusiame Rainių dvare [17; 24, 228], įsteigta laikina žydų surinkimo stovykla [9, 139; 23, 72; 27].

Iš pradžių kelias dienas žydai buvo laikomi lauke, vėliau – mažuose dvaro nameliuose, karvidėse ir kitur. Rainių dvarą saugojo vietiniai aktyvistai. Stovyklos viršininkas Benediktas Platakis sudarė septynių narių žydų komitetą [77], kuriam vadovauti paskirtas rabinas Abraomas Icchakas Blochas. Komiteto nariai buvo A. I. Blocho brolis rabinas Zalmanas Blochas, inžinierius Cemachas Ginzburgas, Jakovas Gurvičius ir kiti. Šis

komitetas bandė pagerinti gyvenimo sąlygas, pavyzdžiui, įrengti lauko virtuvę ruginių miltų košei virti. Rytais kaliniai turėjo gauti 100 g juodos duonos, 20 g sviesto ir kelias bulvės. Jie taip pat turėjo teisę būti kartu su savo šeimomis.

Beveik visas Telšių žydų turtas liko namuose ir vėliau buvo okupacinės valdžios konfiskuotas arba išgrobstytas vietos gyventojų. Žydai privalėjo atiduoti turimas brangenybes ir pinigus.

Rainiuose, – kaip pasakojo gyvas išlikęs Gurvičius straipsnyje „Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias", – *nebuvome aptverti nei spygliuota, nei kokia kita tvora. Galėjome vaikščioti laisvai* [...] *Vyrus dieną išvarydavo į darbą, o moterims buvo leista eiti į miestą atsinešti maisto. Šalia stovyklos tekėjo upelis, kur mes, vaikai, vaikščiojom maudytis* [22, 72].

JEW rašoma, kad po *aštuonių dienų vyrai buvo paimti į darbą. Jų pirmoji užduotis buvo iškasti iš kapų 73 politinių kalinių, kurie buvo įkalinti Telšių kalėjime ir po to nužudyti besitraukiančių sovietų saugumo vyrų, lavonus. Žydai buvo apkaltinti dalyvavę šiame nužudyme. Telšių žydai vyrai buvo priversti plauti lavonus, juos bučiuoti ir laižyti žaizdas* [77].

Kaip žinome, 1941 birželio 24–25 d. tame pačiame Rainių miškelyje NKVD pareigūnai surengė 73 Telšių kalėjimo kalinių lietuvių žudynes, kurios įvardijamos kaip Rainių tragedija – Rainių žudynės. Knygos *Rainių žudynių budeliai – prieš ir po* [82, 35–38] autorius Aleksandras Vitkus jau rašė apie žydų dalyvavimą atkasant nužudytųjų lavonus, todėl čia pateikiame į šį klausimą atsakančią knygos ištrauką:

1989 m. Valstybinei komisijai davęs parodymus K. Žimkus teigia, kad jau 1941 06 25 d. ryte pamatė nužudytuosius Rainių miške, tik niekam tuo metu nepranešė. Kai kurių kitų liudytojų parodymais, pvz., 1988 12 05 J. Turskio, 06 25 10 val. du broliai, nuėję į Rainių miškelį, rado užkastus žmones. Tuoj buvo pranešta Telšių valdžios organams. 06 26 d. jau nuo ryto miestelio žmonės pradėjo rinktis į žudynių vietą. Buvo pradėti atkasinėti lavonai. Lavonus atkasinėjo žydų tautybės piliečiai, kurie buvo atvaryti iš Telšių geto. Šie parodymai duoti praėjus jau daug metų nuo Rainių tragedijos (1988 m.), todėl liudytojams žydų prievartinis dalyvavimas atkasant lavonus asocijavosi su Telšių geto žydais, nors tuo metu jokio geto Telšiuose nebuvo. Laikina žydų surinkimo stovykla Rainių dvare įsteigta 1941 m. birželio 27 dieną.

Liudytojas V. Žilevičius 1988 m. lapkričio 15 d. taip pat pasakojo apie lavonų atkasimą: *Pradėjome kasti, ir aš padėjau iškasti tris lavonus ir pasišalinau. Buvo pasakyta, kad atvarys žydus. Pavakary atėjau kartu su žmona. Jau buvo ištraukta didžioji dalis, o žydai toliau kasė rankomis.* Šiaulių apygardos teisme buvo pateikti liudytojo S. Pagojaus parodymai: *Užvažiavo į Rainių mišką* [...] *susitiko kaimyną ir pradėjo atkasinėti duobes. Po to atvarė iš Telšių žydus, ir jie atkasinėjo duobes.* Liudytojas Z. Kazlauskas 1988 m. balandžio 18 d. teigė, kad vietiniai žmonės atkasinėjo ir laidojo nužudytus kalinius, tačiau apie jokius žydus nekalbėjo. Knygos *Pamirštas*

SSRS karo nusikaltimas, Rainiai, 1941 06 24–25 [72] autoriai savo pastaboje taip pat nurodo, kad Rainių žudynės *buvo Telšių žydų kolektyvinio apkaltinimo ir keršto pradžia.*

Taigi lieka atviras klausimas, ar žydai dalyvavo atkasinėjant lavonus ir kodėl jie čia minimi? Neatsitiktinai po to atsirado versija, kad šio tragiško nusikaltimo vykdytojai yra žydai.

Vis dėlto pagal liudytojų parodymus galime drąsiai teigti, kad kalinių lavonus Rainių miške iš pradžių atkasinėjo vietiniai gyventojai, o vėliau – atvaryti žydai. Tai patvirtino liudytojo L. Vilučio 1988 m. lapkričio 21 d. pasakojimas: *Susidariusi nauja valdžia varė ten atkasti lavonus žydų tautybės piliečius. Žydai atkasinėjo.*

Savaitraštis *Gimtasis kraštas* rašė, kad nužudytuosius *kasė iš miesto atvaryti žydai. Vienas jų – Dampis – pasipriešino, tai baltaraištis Tiškinas pasivedė ir jį nušovė.* (Gurvičius teigė, kad tai buvo F. Faivelis: jis priėjo prie savo draugo Vaičiulio, tai šis jį ir nušovė.)

Telšių rajono centrinės ligoninės gydytojas 1988 m. lapkričio 26 d. liudijo, kad *apie jų* [žydų.' – *Aut.*] *likimą žinau tik tiek, kad jie visi buvo sušaudyti taip pat Rainiuose.*

Gurvičiaus liudijimu, laidojant nužudytuosius, kapinėse buvo išrikiuoti keletas žydų, kad praeidami lietuviai galėtų juos apspjaudyti ir apkeikti [22]. Kiti šaltiniai to nepatvirtina [27].

Rainių stovykloje žydai buvo apie mėnesį, kol į Rainių dvarą atvyko vokiečių gestapininkai. Atvykimo data įvairuoja: Jokubauskis ir kt. nurodo – liepos 30 d. [27], Bubnys – liepos 20 ar 21 d. [9, 140], Gurvičius – liepos 14 d. [23, 72] (ši data pateko ir į *JEW*) [77]. Gurvičius sakė, kad Rainiuose buvę gestapininkai iš pradžių nesikišę į žydų gyvenimą gete, o tik fotografavę.

Kaip vyko žydų žudynės Rainiuose, aprašo Gurvičius: *O tą liepos 14-ąją apie pietus atvažiavo maždaug dešimt vokiečių esesininkų, miesto policijos viršininkas Juodikis* [...] *dar Mikuckis ir Siurbalis, abu iš saugumo, bei Juodviršis – saugumo policijos viršininkas. Visus stovyklos vyrus suvarė į centrinę dvaro aikštę, ir prasidėjo „mirties šokis"* [kitur vadinamas „velnių šokiu", Feigė Kaganaitė-Kentrienė; 15]. *Vertė bėgti ratu, pagal komandą gultis ir keltis. O patys stovėjo aplink ir daužė šautuvų buožėmis tuos, kurie nespėjo vykdyti komandų* [23, 72–73].

Po to vienas vokietis garsiai pareiškė: *Dabar eikite į savo barakus, atsisveikinkite su savo moterimis ir vaikais, nes rytoj jūsų jau nebebus. Nebandykite bėgti. Jei bėgsite, užmušime moteris su vaikais. Jei viskas bus ramu – vaikų ir moterų pasigailėsime.*

Kaip vyko pasiruošimas žudynėms, aprašo ir *JEW* [77]. 1941 m. liepos 14 d. stovykloje pasirodę naciai ir lietuviai. Visi žydai buvę išvaryti iš savo gyvenamųjų vietų. Tada moterys ir vaikai grąžinti į tvartą, o visi vyresni nei 15 metų vyrai priversti bėgti ratu. Lietuviai stovėję aplink ir lazdomis talžę atsiliekančiuosius. Kai žydai pavargę nuo vaikymo, atrinkus 80 jaunų ir

stiprių žydų, kiti buvę paleisti. Atrinktieji, įdavus kibirus ir semtuvus, buvę nuvesti prie netoliese giraitėje jau iškastų duobių išsemti vandens (Gurvičius teigė, kad ten iš karto sušaudyti). Baigę darbą, atvarytieji buvę sušaudyti ir sumesti į tas pačias duobes. Stovykloje girdėjęsi šūviai, tačiau niekas nesupratęs, kas vyksta. Naktį atėję į stovyklą baltaraiščiai pareikalavę dar 24 vyrų darbams. Stovykloje vėl buvę girdėti šūviai, bet kaliniai vėl nesupratę, kas dedasi.

Kitą dieną, 1941 m. liepos 15-ąją, visi žmonės buvę išvesti iš stovyklos ir grupė po grupės šaudomi, prieš tai priverčiami nusirengti ir atsistoti ant per duobę permestos lentos. Daugelis nukritę į duobę. Nenušautieji palaidoti gyvi. Po pietų kilusi didelė audra, prapliupęs lietus, ir šaudymas buvęs nutrauktas. Kai kurie žydai vyrai, persirengę moteriškais drabužiais, stengęsi patekti į moterų namelius ir pasislėpti. Rytą vyrai vėl buvę renkami ir vedami šaudyti. Rabinai papuolę į paskutinę žydų grupę.

Šiek tiek kitaip apie žydų šaudymą Rainiuose pasakojo liudytojas Gurvičius [23, 73], išsislapstęs moterų namelyje. Pasak jo, kitą dieną, t. y. liepos 15-ąją, apie 4 val. ryto, visus vyrus išvarė į lauką, išrikiavo, nuvarė prie naktį iškastų duobių ir sušaudė. Kulkosvaidžių ir automatų šūviai buvę girdėti ir stovykloje, nes, pasak Jokubauskio ir kitų, žydų žudynės vykusios tik už 200–300 metrų nuo stovyklos: *Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 metrų ilgio griovio* [27]. Duobes 30–40 atrinktų vyrų iškasę naktį. Kad nekiltų panikos, visi kasėjai, kaip manoma, buvę paskandinti tvenkinyje šalia dvaro [23, 73]. Šį faktą Gurvičiui papasakojęs jo draugas telšiškis Borisas Vainas, išlikęs gyvas po baltaraiščių egzekucijos (jam pasisekė išsliaužti iš duobės; 2001 m. mirė Izraelyje). Mūsų manymu, ši versija nepatikima, nors Gurvičius ir dabar įsitikinęs, kad taip galėjo būti.

Liepos 16-ąją iš pat ryto prapliupo liūtis. Kol lijo, egzekucija buvo sustabdyta; lietui liovusis, vėl varė vyrus grupėmis iš kitų daržinių ir šaudė toliau, – rašo Gurvičius. – *Labai gerai prisimenu, kad akcija baigėsi liepos 17-ąją* [23, 73]. Gurvičius teigė, kad rabiną Blochą sušaudė jau pirmąją dieną.

Kalbant apie Rainių žudynes, būtina atkreipti dėmesį į tris dalykus: 1) šioje stovykloje daugiausia buvo suvaryti Telšių žydai; 2) čia buvo šaudomi tik vyresni nei 15 metų vyrai; 3) kitų valsčių (Rietavo, Alsėdžių) žydai nuvaryti į Viešvėnų stovyklą.

Literatūroje rašoma, kad atvaryti į Rainių stovyklą Rietavo žydai paskui čia sušaudyti [65]. Tai neatitinka tiesos. Gurvičius liudijo, kad atvarytieji Rietavo žydai netrukus nuvaryti į Viešvėnų stovyklą. Štai ką apie Rietavo žydus rašo *JEW*: *Rietavo žydai buvo nuvaryti į Rainių stovyklą, kur jau buvo sutelkti Telšių žydai, tačiau iš čia Rietavo visi vyrai, moterys ir vaikai buvo perkelti į Viešvėnų stovyklą, esančią už 4 km nuo Rainių. Čia jau buvo surinkti žydai ir iš Varnių, Tverų, Nevarėnų* [abejotina. – *Aut.*], *Žarėnų, Alsėdžių, Laukuvos* [abejotina. – *Aut.*] *kartu su moterimis ir vaikais* [77].

Lygiai taip pat pasielgta ir su iš Alsėdžių atvarytais žydais [1]: 1941 m. liepos pradžioje Alsėdžių žydai buvo perkelti į Rainių stovyklą, bet po kelių valandų visi – vyrai, moterys ir vaikai, – kartu su kitais valsčiaus žydais perkelti į Viešvėnus.

Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* rašo: *Beveik visi jie buvo tame pačiame Rainių miškelyje* (netoli tos vietos, kur 1941 m. birželio 24/25 d. vietiniai vadovai ir NKVD pareigūnai nukankino 73 politinius kalinius), *tik kitame krašte nužudyti ir masiniuose kapuose palaidoti* [37, 39; 82].

MŽL rašo, kad Rainių miškelyje (patikslinant reikėtų rašyti – prie Rainių kaimo ar Rainių stovykloje) *1941.VII.30 nužudytųjų skaičius 840 vyrų, moterų ir vaikų* [42, 409], bet, kaip matysime toliau, moterys ir vaikai sušaudyti kitoje vietoje ir kitu laiku. Taigi nurodytasis skaičius gali būti tikras, tačiau nužudyti buvo tik vyrai, nes moterys ir vaikai iš Telšių sušaudyti kitur (Gerulių stovykloje).

Galima tik iš dalies sutikti, kad Bubnio pateikiami 1941 m. liepos 20–21 d. žudynių mastą apibūdinantys skaičiai yra tikslūs. *Vyrai (vyresni nei 14 metų) buvo atskirti nuo moterų ir vaikų, grupėmis po keliasdešimt žmonių vedami prie duobių miškelyje (už 200–300 metrų nuo stovyklos) ir šaudomi* [...] *Iš viso sušaudyta, vienais duomenimis, 1200–1500, kitais – apie 3 tūkst. žydų. Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai* [9, 140]. Galima sutikti su Gurvičiumi, kad prieš žudynes vienas iš lietuvių pas stovyklos viršininką Platakį dirbusiems žydams pranešė apie būsimą susidorojimą, tačiau mažai kas tuo patikėjo.

Pastebėti mūsų surinktos medžiagos ir kitų autorių neatitikimai: 1) Rainiuose buvo šaudomi tik vyrai, ir pirmiausia iš Telšių; 2) Telšiuose tuo metu gyveno ne daugiau kaip 2000 žydų (1923 m. surašymo duomenimis, – 1545, Gurvičiaus – 3500). Jeigu būtų buvusios šaudomos ir moterys su vaikais, skaičius 1200–1500 – būtų per mažas; 3) iš kitų Telšių apskrities valsčių atvaryti žydai pervaryti į Viešvėnų stovyklą ir ten sušaudyti. Galima sutikti su Bubniu, kad galbūt visi Telšių apskrities valsčių žydai pirmiausia būdavo atvaromi į Rainių stovyklą, o iš ten pervaromi į Viešvėnų stovyklą. Tačiau mūsų medžiaga rodo, kad ne visų valsčių žydai patekdavo į Viešvėnų stovyklą per Rainių stovyklą. Tik Alsėdžių ir Rietavo žydai pirmiausia atsidūrė Rainių stovykloje, o po to Viešvėnų stovykloje. Kitų valsčių žydai tiesiai atvaryti į Viešvėnų stovyklą. Taigi Rainių stovykloje sušaudyti tik vyrai, daugiausia iš Telšių, o moterys pervarytos į Viešvėnų stovyklą, todėl Bubnio [9, 140], Simono Dovidavičiaus [17] ir *HLA* [24, 232] nurodytas Rainių stovykloje nužudytųjų skaičius yra aiškiai per didelis.

MŽL [42, 409] teiginys, kad Rainių stovykloje nužudyta *840 vyrų, moterų ir vaikų*, taip pat neteisingas, nes iškraipo nacių sumanytą Rainių stovyklos paskirtį: pirmiausia sutelkti žydus vienoje vietoje, tada sušaudyti vyrus, o galiausiai – moteris ir vaikus (iš tiesų viskas taip ir vyko: Rainių sto-

vykloje sušaudyti visi Telšių žydai vyrai, o Telšių moterys ir vaikai – kitoje vietoje ir kitu laiku). Taigi knygoje pateikiamas nužudytųjų skaičius gali būti tikslus, tačiau apima tik vyrus.

Sušaudžius žydus vyrus, kaip liudijo Gurvičius, 1941 m. liepos 17 d. baltaraištis Adomėnas liepė berniukams stovykloje surinkti pinigus ir brangenybes. Pinigai buvo atiduoti baltaraiščiams, o brangenybės sumestos į vandenį.

JEW [77] rašo, kad sušaudžius vyrus po kelių dienų (savaitės) [27], plonu dirvožemio sluoksniu užkasti kapai pradėjo skleisti smarvę, ir tai jautėsi stovykloje. Baisus yrančių lavonų tvaikas ir epidemijos pavojus galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl likusios žydės ir vaikai buvo perkelti į Gerulių kaimo stovyklą, maždaug už 7 kilometrų nuo Telšių. Tai savo straipsniuose patvirtina Dovidavičius [18] ir Bubnys [9, 140]: *Po savaitės dėl baisaus yrančių lavonų kvapo ir epidemijų baimės likusios žydės ir vaikai iš Rainių stovyklos buvo perkelti į Gerulių kaime esančią stovyklą (apie 7 km nuo Telšių).*

Kaip rašo *JEW* [77], 1941 m. liepos 22 d. Rainių stovykloje pasirodė baltaraiščiai ir pranešė, kad visos moterys ir vaikai (daugiausia telšiškiai) per kelias valandas bus perkelti į Gerulių stovyklą. Prieš tai moterys turėjo atiduoti odos rankines, aulinius batus, vertingesnius daiktus ir kita. Bet aukso ir pinigų dar neatėmė. Dauguma moterų į naująją stovyklą ėjo pėsčiomis, nešdamosi mantą rankose; tik keletas daiktus gabenosi vežimėliais.

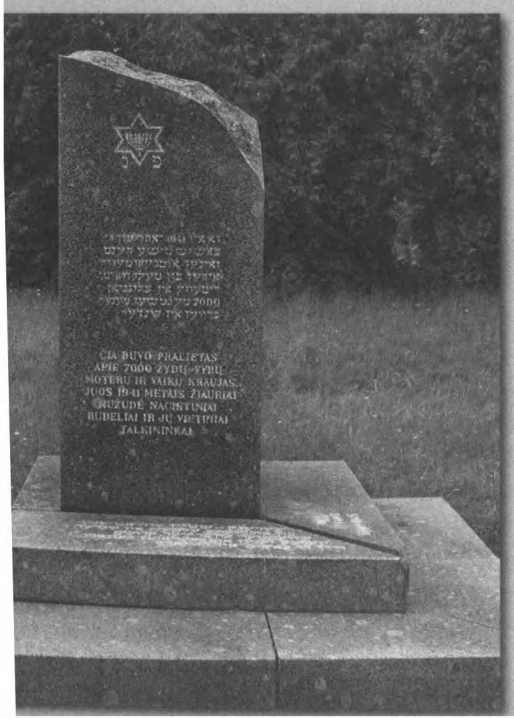

Paminklas nužudytoms moterims iš Telšių geto, 2010

Paminklas nužudytiems žydams Rainiuose

Paminkle Rainiuose žuvusiems žydams atminti jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis rašoma: *Čia buvo pralietas apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų kraujas. Juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistiniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai.* Matyt, turėti omenyje visi Telšių apskrityje nužudyti žydai. Skaičius kartojamas daugelyje interneto tinlalapių (pvz., *prie Rainių kaimo šalia mechaninių dirbtuvių nužudyta apie 7000 žydų – vyrų, moterų ir vaikų* [17; 27]).

Luokės stovykla

Tuo pačiu metu, kai Telšių žydus varė į Rainių stovyklą, Luokės žydų bendruomenė buvo suvaryta į Gudiškės kaimo Prišgintiškės dvarelį ir čia išbuvo apie dvi savaites. 1941 m. liepos 27 d. 120 Luokės žydų buvo sušaudyti Gudiškės kaime, Avino kalne, o moterys ir vaikai išvaryti į Viešvėnų stovyklą [83]. (Pav. žr. Luokės valsčius.)

Viešvėnų stovykla

Iš Rainių stovyklos moterys ir vaikai buvo atgabenti į Viešvėnus. Kai kas teigia, kad į Viešvėnų dvarą žydai pradėti gabenti 1941 m birželio pabaigoje–liepos pradžioje [9, 140], tačiau 1941 m. birželio pabaigoje žydai dar nebuvo perkeliami. Greičiausiai tai įvyko 1941 m. liepos pirmojoje pusėje. Stovykla buvo įrengta pušynėlyje, už 2 kilometrų nuo Viešvėnų (buvusiame Viešvėnų dvare), už 500 metrų nuo vieškelio Luokės kryptimi, apie 14 kilometrų nuo Telšių [42, 410].

Liudytojai ir literatūra [17; 27; 77] nurodo, kad Viešvėnų stovykloje buvo telkiami kelių Telšių apskrities valsčių žydai: Laukuvos (yra nuorodų, kad žydai tiesiogiai atkelti į Gerulių stovyklą), Nevarėnų, Rietavo, Varnių, Telšių (abejotina, nes jie buvo Rainių stovykloje). Viešvėnuose įkalinti žydai apgyvendinti ūkiniuose dvaro pastatuose. Iš viso stovykloje buvo apie 500–600 žydų – vyrų, moterų ir vaikų [17]. Kaip pateikia *JEW* [77], šios stovyklos, kaip ir Rainių, vyrai nužudyti liepos 15–16 d., o moterys ir vaikai perkelti į Gerulius.

1941 m. liepos antrojoje pusėje (17 ar 18 d. [9, 140], 15–16 d. arba tą pačią dieną kaip ir Rainiuose) [77] į Viešvėnų stovyklą atvykę keli naciai, atrinko apie 50 žydų vyrų ir įsakė jiems netoli stovyklos (už 400–500 metrų) [17] iškasti 30–40 metrų ilgio ir 3–4 metrų pločio griovį. Kai darbas buvo baigtas, prasidėjo vyrų žudynės. Joms vadovavo vokiečių karininkai. Sušaudyta apie 200–250 vyrų [9; 17]. Jechielis Damba rašo, kad Viešvėnų stovykloje buvo sutelkta iki 1000 asmenų [16, 38]. 1941 m. liepos 17 d. SS karininko Joachimo Hamanno vadovaujamas skrajojamasis būrys kartu su vietiniais baltaraiščiais už 200–250 metrų nuo stovyklos nužudė visus 700 ten

minklas žydų žudynių vietoje Viešvėnuose

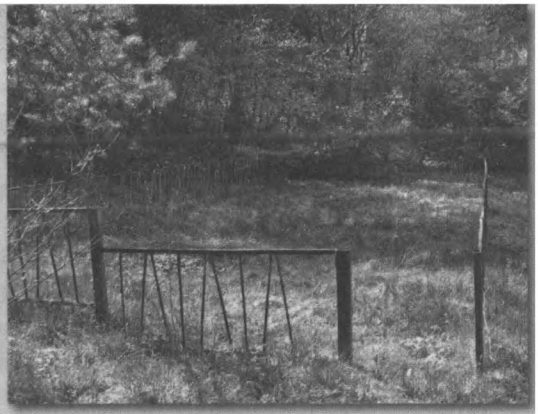

Antroji žydų žudynių vieta, 2010

buvusius žydų vyrus. Šis skaičius nesutampa su kitais šaltiniais. Antai Arūnas Bubnys [9, 141] ir Simonas Dovidavičius [17] teigia, kad sušaudyta apie 200–250 vyrų. *MŽL* [42, 410] rašoma, kad Viešvėnų stovykloje sušaudyta 40 šeimų, tačiau šioje stovykloje, kaip ir Rainiuose, sušaudyti tik vyrai, o ne šeimos.

Paminklas. Viešvėnuose pastatyto paminklo žuvusiems žydams atminti įrašai jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis ne visai sutampa: žydiškai – *1941 m. nuo fašistų rankų žuvo žydai iš Telšių, Varnių, Rietavo ir Plungės 3000 žmonių vyrų, moterų ir vaikų*, lietuviškai: *1941 m. fašistai nužudė 3000 žydų tautybės žmones* [turėtų būti „žmonių". – *Aut.*].

Gerulių stovykla

Gerulių stovykla buvo įrengta prie Gerulių kaimo (buvusiame Gerulių dvare) miške, už 10 kilometrų į rytus nuo Telšių.

1941 m. liepos 28 d. [17; 42, 410] likusios gyvos moterys ir vaikai iki 15 metų iš Rainių, Viešvėnų (čia dar liko 300 moterų ir vaikų) ir Luokės stovyklų buvo perkelti į naująją Gerulių stovyklą. Iki to laiko vyrai visose stovyklose jau buvo sušaudyti. Kad žydai iš Varnių buvo vežami į Gerulių stovyklą, pasakojo išlikusi gyva liudytoja Feigė Kaganaitė-Kentrienė (jos liudijimas pateiktas prie Varnių valsčiaus [15]).

Liudytojas Jakovas Gurvičius pasakojo, jog *liepos 28-ąją mums buvo pasakyta, kad važiuosime į naują vietą. Visus tebesančius šioje, Rainių stovykloje, Viešvėnuose, ir tuos, kurie dar buvo likę gyvi aplinkiniuose miesteliuose, pervežė į naują vietą – Gerulius. Čia atsidūrė tūkstančiai vaikų ir moterų iš Telšių apskrities. Geruliuose buvo dar blogesnė padėtis nei Rainiuose.*

Žmonės pradėjo mirti iš bado ir nuo visokių ligų [23, 74]. Čia jų laukė tas pats likimas – sušaudymas.

Simonas Dovidavičius [18], Arūnas Bubnys [9, 141] ir *JEW* [77] aprašė žydų padėtį Gerulių stovykloje. Čia žydų moterys ir vaikai buvo apgyvendinti šešiose didelėse daržinėse, kur prieš tai apsistoję Raudonosios armijos kariai šiauduose, ant žemės ir grindų paliko utėlių. Iš lentų buvo sukalti dviaukščiai gultai. Moterys ir vaikai iš Telšių buvo kartu su moterimis ir vaikais, surinktais iš aplinkinių miestelių. Iš viso apie 4000 žmonių. Stovykloje buvo vokiečių komendantūra ir nedidelis medicinos punktas. Pastatai buvo perpildyti. Visur baisi nešvara. Maistas menkas. Daugelis moterų eidavo į aplinkinius kaimus išlikusių vertybių keisti į maistą. 1941 m. rugpjūtį stovykloje kilo šiltinės, difterito ir skarlatinos epidemijos. Nebuvo muilo, trūko vandens. Būta kelių atvejų, kai sergančios moterys ir vaikai buvo nugabenti į Telšių ligoninę. Nuo kilusių epidemijų mirė nemažai mažamečių vaikų. Tačiau, anot Gurvičiaus, jokios šiltinės epidemijos stovykloje nebuvo, o seni žmonės mirė badu.

Žydėms buvo leista padėti ūkininkams nuimti derlių. Viskas priklausė nuo ūkininkų geranoriškumo. Buvo atvejų, kai ūkininkai grąžindavo padėjėjas atgal, kiti pasinaudodavo jomis kaip pigia darbo jėga, dar kiti vėliau padėjo pasislėpti nuo sušaudymo. Įkalintos moterys bandė ieškoti kunigų ir lietuvių valdžios užtarimo. Vyskupas Justinas Staugaitis per pamokslus Telšių katedroje kelis kartus pasmerkė žydšaudžius [17, 141]. Jam buvo pasakyta, kad greitai ši žydų stovykla bus uždaryta. Apskrities gydytojas Mikulskis [75], kuris buvo artimas žydams ir laisvai kalbėjo jų kalba, pažadėjo žydėms padėti, tačiau susitikime su valdžios atstovais jam buvo pasakyta, kad moterų kančios greitai baigsis, nes getas bus likviduotas. Tad iš tiesų pasmerktų žydžių niekas negalėjo išgelbėti.

1941 m. rugpjūčio pabaigoje pareikalauta, kad ūkininkai grąžintų visas žydes į Gerulių stovyklą. Buvo šalta rudens pradžia, ir geto moterys, taip pat ir tos, kurios dirbo bulviakasyje, kentėjo nuo šalčio. Sklido gandai, kad getas bus sunaikintas. Taip pat būta kalbų, kad atsivertus į krikščionybę pavyktų išgelbėti gyvybę. Daug jaunų merginų kreipėsi į vietinį kunigą prašydamos apkrikštyti. Šioms merginoms kas sekmadienį buvo leidžiama iš geto eiti į bažnyčią [77].

1941 m. rugpjūčio 29 d. stovyklos komendantas pareikalavo sunešti pinigus ir brangenybes – esą tai jas išgelbėsią. Žydės surinko apie 30 000 rublių ir kelias dešimtis vestuvinių žiedų [17]. Kaip teigė Gurvičius, 1941 m. rugpjūčio 28-ąją, ketvirtadienį, su keliais draugais išėjęs iš stovyklos pas ūkininką, nes sužinojęs, kad *šeštadienį* [t. y. 1941 m. rugpjūčio 30 d. – *Aut.*] *ruošiama akcija: paliks 500 jaunų moterų, o visas kitas kartu su vaikais sušaudys* [23, 74]. Naktį į rugpjūčio 30 d. [75], šeštadienį, policininkai išvijo visas moteris ir vaikus iš namelių, apiplėšė ir apie 600 atrinktų merginų ir jaunų moterų nuvarė pėsčiomis į Telšius.

Geruliuose vokiečių nebuvo, kaip pasakojo Gurvičius, žudynes vykdę tik lietuviai. Štai kaip jis aprašo moterų ir vaikų sušaudymą: *Šeštadienį, apie septintą–aštuntą ryto, išgirdome šūvių prapliūpas. Moterų ir vaikų klyksmus. Taip tęsėsi visą dieną.* [...] *Sekmadienį šaudymai baigėsi. Domeika* [...] *pamatė milžinišką labai ilgą duobę. Iš aplinkinių kaimų suvaryti valstiečiai turėjo tą duobę užkasti, nes vyrų žydų jau nebebuvo* [...]. *Sugrįžęs Domeika pasakė, kad apie 500 jaunų moterų nuvarytos į Telšių getą* [23, 74]. Anot Bubnio, Gerulių žydų žudynės vyko taip: *1941 m. rugpjūčio pabaigoje (apie 28 d.) į Gerulių stovyklą atvyko dvi mašinos ginkluotų vyrų.* [...] *Kitos dienos rytą prasidėjo žudynės. Moterys buvo suvarytos į aikštę, jaunos (iki 30 metų) moterys ir merginos buvo rikiuojamos dešinėje pusėje, vyresnės moterys ir berniukai – kairėje. Atrinktos 400–500 jaunų moterų ir merginų buvo išsiųstos į Telšiuose steigiamą getą. Kitos moterys ir vaikai buvo pasmerkti sušaudyti. Aukos grupėmis buvo vedamos į netoli esančią giraitę, išrengiamos ir šaudomos prie iškasto 150 m ilgio griovio. Šaudoma buvo dvi dienas. Šaudė lietuvių savisaugos dalinių kareiviai ir policininkai* [9, 141].

Anot kito šaltinio, neatrinktos į Telšius moterys suskirstytos grupėmis po 75 nuvarytos prie netoli stovyklos jau iškastų duobių [77]. Ten jos turėjo sustoti prie duobės krašto ir buvo šaudomos. Žudomųjų draugės laukė savo eilės stovėdamos nuošaliau. Geruliuose nužudyti ir moterimis apsimetę vyrai. Daug moterų sužeistos įkrito į duobę ir palaidotos gyvos. Daugelis vaikų į duobę taip pat sumesti gyvi.

Panašiai žydų žudynes Geruliuose aprašo ir Jechielis Damba, vienas iš išsigelbėjusiųjų iš mirties nagų. Pasak jo, į Gerulių stovyklą buvo suvaryta daugiau nei 1000 žydų. Vieną dieną, t. y. 1941 m. rugpjūčio 26-ąją, atrinkta 500 jaunų, sveikų, darbingų moterų. Jos išvarytos į Telšių getą. Visi suprato, kad tos, kurios liko Geruliuose, bus sušaudytos. *Liepė visoms eilėmis išsirikiuoti stovyklos kieme ir nusirengti. Tada atrenka po 50–60 žmonių grupę ir išveda netoli – už namo, į qžuolų giraitę. Po to girdisi šūviai* [16, 38–40].

LYA yra išlikęs 1965 m. spalio 9 d. Stasio Ginčiausko liudijimas apie Gerulių žudynes. 1941 m. rugsėjo pradžioje, Ginčiauskas, trylikos metų berniukas, netoli žudynių vietos ganęs karves; išgirdęs šaudant įlipęs į medį ir iš tolo stebėjęs: *Buvo vedami žmonės būriais maždaug po 80–100 asmenų ir šaudomi* [75].

Gerulių stovyklos holokausto trys neatsakyti klausimai. Toliau apibendrindami faktus, mėginsime rasti atsakymą į tris pagrindinius Gerulių stovyklos holokausto klausimus: kada vyko žudynės, iš kokių vietovių buvo atvaryti žydai ir kiek jų nužudyta.

Kada vyko žudynės? *MŽL* [42, 409] teiginys, kad žudynės įvyko 1941 m. rugsėjo 1–15 d., neatitinka tiesos. Gurvičius anksčiau nurodė 1941 m. rugpjūčio 30 d. [23, 74], o 2013 m. birželio 14 d. pokalbyje patikslino, kad žudynės vyko tik vieną dieną – 1941 m. rugpjūčio 29-ąją. Dovidavičiaus

duomenimis, Gerulių žydės su vaikais iššudytos 1941 m. rugpjūčio 29–30 d. [17], o Bubnio nuomone, – 1941 m. rugpjūčio 29 d. [9, 141]. Apibendrindami manome, kad masinės žydų žudynės Gerulių stovykloje įvyko 1941 m. rugpjūčio 29 dieną.

Iš kokių vietovių buvo atgabenti žydai? Iš literatūros galima susidaryti nuomonę, kad į Telšių, Viešvėnų ar Gerulių stovyklas atgabenti visi Telšių apskrities valsčių žydai, nors iš tikrųjų buvo ne taip.

Į Rainių stovyklą buvo gabenami vyrai, moterys ir vaikai tik iš Telšių miesto. Vyrai čia nužudyti, o moterys ir vaikai išgabenti į Gerulių stovyklą. Į Rainių stovyklą suvaryti ir Alsėdžių bei Rietavo žydai, tačiau jie tuoj pat perkelti į Viešvėnų stovyklą.

Į šią stovyklą pateko vyrai ir moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių, tik vyrai čia sušaudyti, o moterys perkeltos į Gerulius.

Gerulių stovykloje buvo vien moterys su vaikais iš įvairių Telšių apskrities valsčių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Telšių, Varnių. Kai kur literatūroje [38, 30] minimi ir Platelių žydai, nors iš tiesų jie sušaudyti Plungės valsčiuje ir nė vienas nepateko į Telšių stovyklas. Gurvičius tvirtino, kad Telšių getuose jam netekę sutikti žydų nei iš Plungės, nei iš Nevarėnų.

Nužudytųjų skaičius. Anot Dovidavičiaus, 1941 m. rugpjūčio 29 d. nužudyta apie 1580 žmonių iš Telšių apskrities vietovių: Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių [15]. Kai kurie vaikai užmušti šautuvų buožėmis arba gyvi sumesti į duobę. Nužudytų žmonių drabužiai išvežti į Telšius ir parduoti vietos gyventojams. Dalį drabužių, žiedų ir pinigų išvogė patys žudikai.

Tokį pat skaičių nurodo ir *MŽL* [42, 409], tačiau, kaip rašo Bubnys, per šias dvi dienas nužudyta apie 4000 moterų ir vaikų [9, 141]. Remsimės jau minėtu išlikusiu Ginčiausko liudijimu: *Pagal drg. Ginčiausko S. P. pasakojimą čia sušaudyta apie 5000 žydų tautybės moterų ir vaikų. Atskirai miške, netoli nuo moterų žudymo vietos, yra vyrų kapinės (taip pat žydų tautybės). Spėjama, kad čia sušaudyta apie 200–250 vyrų* [75]. Daugiau duomenų apie vyrų sušaudymą čia, Geruliuose, nėra. Gali būti, kad šiame liudijime supainiotos stovyklos. Juk 200–250 vyrų nužudyta Viešvėnų stovykloje, o į Gerulius atvaryti vien moterys ir vaikai. Tiesa, tarp moterų galėjo pakliūti vienas kitas senesnis vyras (naciai tą toleravo), tačiau ne tiek daug. Damba nurodo neįtikėtinai didelį Gerulių stovykloje nužudytų žydų skaičių – daugiau nei 10 000 [16, 92], o kitoje knygos vietoje jau kalba, kad į Gerulius atvaryta daugiau nei 1000 žydų [16, 38–40], tad manytina, kad pirmasis jo pateiktas skaičius – 10 000 – gali būti korektūros klaida.

LYA esančiame minėtame Ginčiausko liudijime nurodoma, kad *Telšių rajone, Gerulių kaime, randasi 1941 m. rugsėjo mėn. 1–15 d.d. fašistų sušaudytų žydų tautybės asmenų kapinės* [75].

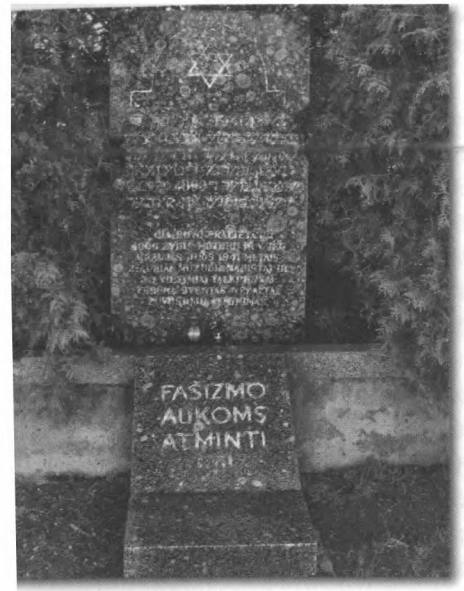

Paminklas žuvusiems žydams Geruliuose

Paminklas. Geruliuose pastatyto paminklo holokausto aukoms atminti įrašai jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis nevisai sutampa. Lietuviškai rašoma: *Čia buvo pralietas 4000 žydų – moterų ir vaikų kraujas. Juos 1941 metais žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas.* Paminklo papėdėje – atskiras įrašas: *Fašizmo aukoms atminti.* Jidiš, kaip ir Viešvėnuose, nurodytos vietovės, iš kurių atgabentos aukos: Telšių, Varnių, Rietavo, Plungės, nors, kaip minėta, Plungės žydai nužudyti Plungėje. Kaip ir kitais atvejais, sunku tiksliai nustatyti, kiek moterų ir vaikų sušaudyta Geruliuose, nes čia jie atgabenti iš įvairių valsčių. Mūsų nuomone, greičiausiai čia sušaudyta apie 1580 asmenų, kaip rašo Dovidavičius ir *MŽL* [42, 409].

Telšių getas

Kaip teigia Simonas Dovidavičius, oficialiai Telšių getas įsteigtas 1941 m. rugsėjo 1 d. [18], *Juodojoje knygoje* [14, 324], remiantis liudytojų parodymais, rašoma, kad 1941 m. birželio 27 d. Telšių vyrai buvo suimti ir suvaryti prie ežero, paskui perkelti *į Rainių, Viešvėnų ir Gerulių* (bet, kaip žinome, Gerulių stovyklos tuo metu dar nebuvo) *stovyklas ir ten sušaudyti*, o kitą dieną moterys su vaikais įkurdinti Telšių gete. Be to, 1941 m. rugpjūčio 26 d. į Telšių getą atrinkta 500 jaunų Gerulių stovyklos merginų ir moterų nuo 15 metų [16, 38–40].

Stovyklos vyriausiąja paskirta Estera Bloch. Telšių gete kalinės žydės, taip pat vėliau į čia atvarytos moterys (daugiausia iš Gerulių stovyklos) apgyvendintos keliuose mažuose nameliuose Ežero, Elektrinės ir Telšės gatvėse [15]. Telšių getą iš trijų pusių juosė aukšta medinė tvora ir spygliuotos vielos, o iš ketvirtos – ežeras; viduryje plytėjo niekad neišdžiūstanti bala. Geto vartus saugojo Lietuvos policininkai. Nedideli mediniai nameliai buvo be langų, be durų ir tušti: nei baldų, nei lovų, nei krosnių. Kalinės miegojo ant grindų. Geto moterų padėtis buvo labai sunki: jos vaikščiojo basos, pusnuogės ir alkanos. Vietos gyventojai šelpė jas maistu.

Kai kurios moterys kaip belaisvės dirbo tik už maistą. Kitoms leista eiti į miestą, kur jos keletą valandų elgetaudavo – eidavo nuo namo prie na-

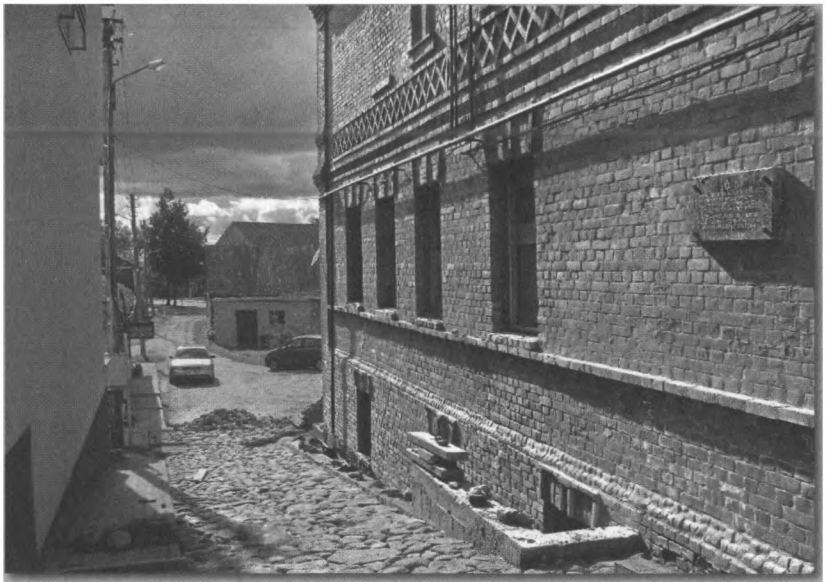

Įėjimas į getą

Telšių geto riba

Paminklinė lenta prie buvusių geto vartų

mo prašydamos išmaldos. Daugelį žydžių kaimų ūkininkai paėmė dirbti žemės ūkio darbų. *JEW* [77] rašo, kad vienas turtingas ūkininkas buvo paėmęs dešimt 14–18 metų merginų. Kai darbas baigėsi, penkios žydaitės buvo grąžintos į getą, o kitos žiauriai išprievartautos ir nužudytos. Šį faktą paneigė Jakovas Gurvičius. Jis pats, jo mama ir sesuo kurį laiką kalėję Telšių gete, bet apie tokį įvykį negirdėję. Atvirkščiai, ūkininkai palaikę draugiškus santykius su žydėmis, priglaudę pabėgėles iš geto.

Gydytojai Blatas ir Šapira, stomatologas Srolovičius gete buvo įkūrę savotišką kliniką. Baisiomis geto sąlygomis gydytojai stengėsi bent kiek padėti sergančioms ar gimdančioms moterims, tačiau gimę kūdikiai netrukus mirdavo.

1941 m. gruodžio 1 d. saugumo policijos ir SD vadas SS štandartenfiureris Karlas Jägeris Berlynui pranešė, kad Lietuvoje žydų dar likę Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose [16, 669; 20]. Telšių getas nepaminėtas. Tačiau 1941 m. gruodžio viduryje Telšių valsčiaus policijos viršininkas Bronius Juodikis gavo įsakymą iki gruodžio 31 d. panaikinti getą. Šiaulių apygardos komisaro įsakymu Telšių getas turėjo būti sunaikintas iki Naujųjų metų [9, 142; 16, 70; 18].

Holokaustą išgyvenęs liudytojas Jehošua Šochotas rašo: *Gruodžio gale žydus laikę ūkininkai gavo iš kaimo seniūnų raštus, kad visus žydus grąžintų į getą neva sveikatai patikrinti* [73, 216]. Gurvičius irgi liudijo: *Gruodžio 22-ąją pas mus į kaimą prisistatė policininkas (policininkai važinėjo pas visus žmones, kur gyveno ir dirbo žydai) ir pasakė mums, kad man, mamai ir senelei reikia važiuoti į „medicininę apžiūrą". Mes jau žinojome, ką tai reiškia* [23, 75].

Visos Telšių gete buvusios, t. y. iš įvairių Telšių apskrities valsčių surinktos ir iš ūkininkų į jį grįžusios žydės, – apie 400 moterų – sušaudytos Rainių miške 1941 m. gruodžio 23–24 d. [9, 142; 18], o *Juodojoje knygoje* liudytojos pasakoja, kad *stovyklos ir getai tuo metu buvo ištuštėję – ten buvo nužudyti visi* [14, 324]. Tačiau tai įvykę 1943 m., vietoj 1941 metų.

Jechielis Damba rašo, kad 1941 m. gruodžio 25 d. 12 val. getą apsupo sustiprinta sargyba [16, 78–80]. Kai kurios moterys pabėgo į Šiaulių getą, tačiau ten jų laukė tas pats likimas kaip ir Telšiuose (dalis Šiaulių geto kalinių holokaustą išgyveno). Praėjus porai dienų, 1941 m. gruodžio 27 d., visos Telšių geto moterys buvo išvytos iš namelių į kiemą, sustatytos į kolonas po keturias ir nuvarytos į žudynių vietą – Rainių miškelį. Prie duobių vedė grupėmis po dešimt moterų. Gurvičius mini 1941 m. gruodžio 23-iąją [23, 75], taip pat 1941 m. gruodžio 30 d. sušaudytos dar kelios sugautos ir į kalėjimą pasodintos žydės. Tarp jų buvusi rabino žmona su vaikais, prašiusi pasigailėti nors vaikų, tačiau jokie prašymai negelbėjo.

Nuo mirties išsigelbėjo apie 30 žydžių [9, 142; 18; 36]. Gurvičius pateikė daug didesnį skaičių, esą slapstydamiesi Telšių apylinkėse išsigelbėjo apie 200 žydų [23, 86]. Be to, *Telšių geto viršininkas Čepauskas padėjo geto gyventojams pakliūti į kaimus ir prieš geto likvidaciją perspėjo visus: „Kas galit – gelbėkitės".* *JEW* [77] rašo, kad nacių žlugimo sulaukė 64 pabėgusios moterys, *Juodoji knyga* tvirtina, kad Telšiuose nuo mirties išsigelbėjo keturi vyrai, apie 60 moterų ir aštuoni vaikai [14, 324].

Paminklas. Važiuojant nuo Varnių Telšių link, Rainių kančios memorialo teritorijoje, neprivažiavus Rainių koplyčios, yra automobilių stovėjimo aikštelė. Perėjus į kitą kelio pusę (Kankinių atminties ąžuolyną), keliuku paėjėjus apie 200 metrų yra Džanerio stulpas. Už 300 metrų nuo jo stovi paminklas. Jame jidiš (idiš) ir lietuviškai rašoma: *1941 m. fašistai nužudė 500 žydų tautybės žmonių, daugiausia mergaites.*

Tverų valsčius

Tverų miestelis įsikūręs prie Aitros upės (kairiojo Jūros intako) aukštupio, už 30 kilometrų į pietus nuo Telšių ir 14 kilometrų į vakarus nuo Varnių, Žemaičių aukštumoje, – taip apibūdinami Tverai Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 99]. Miestelis buvo gražus ir tvarkingas: gatvės švarios, puiki bažnyčia, jaukūs šaulių namai.

1923 m. Tveruose gyveno 564 gyventojai, iš jų 102 žydai, t. y. 18%. Kaip rašo *JEW* [78], 1935 m. čia gyveno 18 žydų šeimų; dauguma jų dirbo žemės ūkyje. Aštuonios šeimos turėjo nedideles parduotuves. 1930 m. Lietuvos ekonominė krizė paveikė ir žydus – dauguma jų turėjo finansinių sunkumų. 1940 m. Tveruose buvo apie 800 gyventojų, iš jų, kaip rašo *JEW* [78], 15–20 žydų šeimų.

1939 m. balandžio 11 d. kilęs gaisras sunaikino dešimt žydų namų, maldos namus ir rabino namus (paskutinis Tverų rabinas Baruchas Jofė žuvo per holokaustą). Taip pat sudegė derlius ir gyvuliai. Tiesą, dauguma namų buvo apdrausti.

Nors Tverai turėjo savivaldybę, mokyklą, paštą, policijos nuovadą, sveikatos punktą, vaistinę, kelias bibliotekas, tačiau nebuvo žydų mokyklos, gydytojo; susirgus reikėjo važiuoti į artimiausią miestą. Tverų žydai neturėjo mieste kapinių, todėl artimuosius laidodavo Varnių ar Rietavo žydų kapinėse.

Dabar Tveruose žydų nėra, žinių apie jų žūtį neradome net *MŽL* [42, 408]. Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 172] rašo, kad Tverų valsčiaus žydai sušaudyti dviejose vietose: prie Gerulių kaimo ir Tverų apylinkėje. *JEW* [78] teigia, kad 1941 m. liepos viduryje Tverų žydai surinkti ir nugabenti į Viešvėnų stovyklą. *HLA* [24, 226] patikslinama, kad Tverų žydai nužudyti Tverų seniūnijos Sungailų kaime 1941 m. vasarą–rudenį, tačiau nei žudynių vykdytojų, nei aukų skaičius nežinomas.

Mūsų naujausiomis patikslintomis žiniomis, Tverų žydų bendruomenės sunaikinimas vyko taip: visi Tverų žydai nugabenti į Viešvėnus, vyrai sušaudyti, o moterys ir vaikai perkelti į Gerulių stovyklą, ir jų likimas niekuo nesiskyrė nuo kitų Telšių apskrities valsčių žydų likimo.

Žurnalistas, Jakovo Bunkos paramos ir labdaros fondo atstovas Eugenijus Bunka prisiminė atkampių Tverų žydų bendruomenės likimą ir papasakojo žurnalistei Zitai Paulauskaitei. Ši tai paviešino straipsnyje „Priešpaskutinis liepos sekmadienis. Pabaiga“: *1944 metais, jau artėjant Raudonajai armijai, baltaraiščiai sušaudė 8 žydus. O iki slapstymosi pabaigos buvo likę vos trys mėnesiai. Keturi žydai slapstėsi Užpelių miške Antanaičio sodyboje, o kiti keturi buvo radę prieglobstį sodyboje prie Šiuraičių. Tai tie žydai, gyvenę Užpeliuose, sumanė parašyti laišką savo tautiečiams į Šiuraičius. Laišką turėjo nuvežti Antanavičių* [Taip originale. – *Aut.*] *sūnus. Vaikinas sėdo ant dviračio ir išvažiavo, bet Tverų miestelyje baltaraiščiai jam pastojo kelią, norėdami atim-*

ti dviratį. Vaikinas nepasidavė, įvyko grumtynės, bet jam netikėtai nusimovė batas. O bate buvo slepiamas tas laiškas. Per visą ilgą karo laikotarpį išslapstytus aštuonis žydus baltaraiščiai sušaudė Sungailų miške [54].

Apie žydų žudynių vietą papasakojo Tverų gyventojas Kazys Praera: *Mano mama, Bronislava Praerienė, pasakojo, kad žydai, kurie slėpėsi Užpelių kaime, buvo sušaudyti 1944 m. liepos mėnesį. Ji pamena, kad tą dieną turėjusi eiti melžti karvių į ganyklą, kuri buvo už Tverų miestelio. Beeinančią Laukuvos gatve, ją sustabdęs Bronislovas Mickus ir pasakęs: – Jei gali, Bronele, neik ten dabar, nes nusivarė žydus ir iš manęs pasiėmė kastuvą. Mama pasakojo. kad karvių melžti ji vis tiek ėjusi, bet viską stengėsi atlikti kuo greičiau. Šūvių ji negirdėjusi.*

Žydų sušaudymo vietą man parodė netoli tos vietos gyvenęs Povilas Dapkus. Prisimenu, pirmą kartą einant su juo į žydų sušaudymo vietą, tą vietą pamačiau iš tolo, nes ji labai skyrėsi savo žalumu iš aplinkos. Povilas Dapkus irgi pasakojo, kad pro šią vietą praeidavo dažnai, ir jis atkreipęs dėmesį, kad ši vieta savo žalumu labai išsiskyrė iš aplinkos [59].

Toks buvo Tverų žydų bendruomenės istorijos paskutinis akordas.

Paminklas. Iš Tverų centro reikėtų važiuoti apie kilometrą Laukuvos gatve Vėlaičių kryptimi, pagal rodyklę į Laukuvą pasukti kairėn ir ten už 650 metrų dešinėje laukuose matyti paminklas, iki kurio nuo kelio apie 150 metrų.

Tveruose, Sungailų kaime, 1992 m. pastatytame paminkle yra užrašas: *Čia buvo pralietas 8 žydų – moterų, vyrų kraujas. Juos 1944 VII žiauriai nužudė nacistai ir jų vietiniai talkininkai. Tebūna šventas nekaltai žuvusiųjų atminimas* (užrašyta jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis). *Žydų paminklo atstatymo darbus 1992 m. inicijavo žydų draugija. Tveruose žydų paminklo atstatymą organizavo Tverų gyd. Antanas Vizgirdas* [59]. Gaila, kad *HLA* sudarytojai nepatikslino, kodėl užrašas datuojamas 1944 m. liepa, o neteisingai nurodė, kad Tveruose žudynės įvyko 1941 m. vasarą–rudenį [24, 226].

Paminklas Sangailių kaime nužudytiems žydams. Jurgitos Gramauskienės nuotr., Rietavas

Varnių valsčius

Varniai (žyd. *Vorne*) įsikūrę į pietvakarius nuo Biržulio ežero, į šiaurės rytus nuo Lūksto ežero, prie Varnelės upelio, už 29 kilometrų į pietus nuo Telšių. Kadaise Varniai buvo vadinami Medininkais. Tai senas žemaičių religinis bei kultūrinis centras, dažnai Žemaitijos sostine vadinamas. Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [37, 110] rašo, kad 1940 m. Varniuose buvo apie 2500 gyventojų. Taigi mieste, pagal visus skaičiavimus, turėjo gyventi apie 800 žydų.

Okupacijų metais Varniai skaudžiai nukentėjo. 1941 m. birželio 25 d., per vokiečių ir rusų susirėmimus, Varniai buvo sudeginti, ir naciai likvidavo seną Varnių žydų bendruomenę. Kaip ir kituose Lietuvos miesteliuose, pirmiausia nužudyti sovietiniai aktyvistai, nepaisant jų tautybės: tarp pirmųjų aukų buvo ir žydų [79]. Kiti miestelio žydai buvo priversti dirbti sunkius darbus: valyti šiukšles, šluoti gatves ir kita.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 34] rašo, kad Varnių žydų bendruomenė išžudyta Viešvėnų stovykloje (gete) ir Gerulių stovykloje (gete) kartu su kitais Telšių apskrities valsčių žydais. Arūnas Bubnys [10, 156; 11, 140], Simonas Dovidavičius [18] teigia, kad 1941 m. liepos 17–18 d. Viešvėnų stovyklos teritorijoje nužudyti Varnių žydai vyrai kartu su kitų miestelių 200–250 žydų, o 1941 m. rugpjūčio 30 d. Gerulių stovykloje per dvi dienas – Varnių moterys ir vaikai kartu su kitomis žydėmis iš įvairių Telšių apskrities vietovių. Kad Viešvėnų stovykloje žuvo žydų vyrai, liudijo ir išlikusi gyva Feigė Kaganaitė-Kentrienė [15], nes jos brolis Mejeris Kaganas buvo suimtas Varniuose (ten jis gyveno) ir išsiųstas į Viešvėnų stovyklą, kur ir sušaudytas.

HLA [24, 227] nurodoma, kad Telšių apskrities žydų žudynių vietoje Geruliuose tarp kitų aukų (Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Platelių, Rietavo, Telšių, Tverų žydų) buvo ir Varnių valsčiaus žydės su vaikais. Iš viso nužudyta 1500–2000 (Bubnys – apie 4000 žydų [10, 158]) žydų moterų ir vaikų.

Tik iš *JEW* [79] galime atsekti, kaip tai vyko. 1941 m. liepos pradžioje visi Varnių miestelio žydai buvo nuvaryti į Viešvėnų stovyklą, maždaug už 25 kilometrų nuo Varnių. Suaugusieji ėjo pėsti, maži vaikai buvo nešami krepšeliuose. Varnių žydai, kartu su kitais iš aplinkinių vietovių buvo suvaryti į klojimus, arklides ir karvidės. Juos prižiūrėjo ginkluoti lietuviai. Po kelių dienų, 1941 m. liepos 16 d., vyrai buvo sušaudyti [79], o moterys ir vaikai išsiųsti į Gerulių stovyklą (getą). 1941 m. rugpjūčio 30 d. [79] moterys ir vaikai taip pat sušaudyti. 1941 m. gruodžio 24 d. [79] keletas mergaičių, kurios buvo laikinai nusiųstos dirbti pas ūkininkus, sušaudytos kartu su kitomis Telšių geto kalinėmis.

Kad žydai iš Varnių buvo vežami į Gerulių stovyklą, pasakojo Kaganaitė-Kentrienė [15]: *Varniai degė. Baisu. Viskas. Ir jau girdžiu, sako, žydus veža į Telšius, o kitus jau šaudo net* [...] *važiuojam mes į Telšius, ne į tuos Telšius,*

nei ką, vežė į kažkokius Girulius [Gerulių stovykla. – *Aut.*]. *Vež į Girulius, o ten jau vaizdas baisus.*

Dovidavičiaus straipsnyje „Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje" [18] pateikti dar keli Varnių žydų žudynių faktai: *Varniuose kalbama, jog du vaikai – Bolnikų berniukai – buvo nužudyti Varniuose; palaidojimo vieta nežinoma. Lietuvos savanoris Chaimas Nejermanas – jam padaryta išimtis: jo nevarė į Viešvėnus, bet privertė mėnesį šluoti Varnių gatves; vėliau nužudytas; palaidojimo vieta nežinoma. Žinoma apie dešimt žydžių merginų, kurios buvo išprievartautos ir nužudytos Varniuose prie buvusios Mašinų išbandymų Stoties – rusiškai MMC.* Apie 8–10 žydų mergaičių prievartavimus mums priminė ir Kaganaitė-Kentrienė [15], kuriai apie tai pasakojusi viena Varnių gyventoja.

Tik keletas Varnių žydų sugebėjo pabėgti ir išgyventi.

1962 m. Geruliuose žydų žuvimo vieta aptverta tvorele, o 1989 m. pastatytas paminklas (žr. Telšių valsčius).

Žarėnų valsčius

Žarėnų (žyd. *Žaran*) miestelis įsikūręs prie Minijos aukštupio, kur į ją įteka nedidelis Žarnos upelis, prie kelio Telšiai–Tverai.

1923 m. Žarėnuose buvo 28 sodybos ir 385 gyventojai [37, 121], tarp jų 174 žydai (45%) [85]. Prieš Antrąjį pasaulinį karą daug žydų emigravo į Pietų Afriką, ir jų miestelyje po truputį mažėjo, nors *JEW* [85] rašo, kad 1940 m. miestelyje buvo jau beveik 500 gyventojų; apie 95 žydų šeimas [85].

Tarpukariu pagrindinės miestelio gatvės buvo išgrįstos, apsodintos medžiais. Veikė pradžios mokykla, valsčiaus savivaldybė, veterinarijos punktas, paštas, policijos nuovada, malūnas, lentpjūvė, plytinė ir kita. Miestelyje žydams priklausė trys tekstilės parduotuvės ir vilnos šukuotuvės. 1937 m. buvo šeši žydų amatininkai: du siuvėjai, du mėsininkai, kepėjas ir batsiuvys.

1941 m. birželio 26 d., iš Žarėnų traukiantis Raudonajai armijai, į juos įžengė vokiečių kariuomenė [13, 15]. Susidūrimo metu didelė dalis Žarėnų sudegė. Žydai nespėjo pasitraukti – beveik visi liko miestelyje. Baltaraiščiai ėmė kontroliuoti jų gyvenimą.

Josifas Levinsonas *Skausmo knygoje* [38, 35] rašo, kad Žarėnų žydai nužudyti Žarėnuose, bet priduria, jog *visų duomenų nėra*. Duomenų nepateikta ir interneto tinklalapyje *Žarėnai* [86]. Žarėnų žydų sunaikinimo aplinkybes nusako du šaltiniai: *JEW* [85] ir Jechielio Dambos knyga *Kruvinajame sūkuryje* [16, 681]. Damba pats yra gimęs Žarėnuose, išgyveno karo baisumą bei gimtojo miestelio žydų sunaikinimą. Jam pasisekė išlikti gyvam. Tiesa, atsekti įvykių eigą Dambos knygoje nėra lengva. Be to, pateikti nužudytųjų skaičiai ne visada atitinka tikrovę.

Jau pirmosiomis nacių okupacijos dienomis Žarėnų žydai buvo suvaryti į vieną iš sandėlių, buvusių prie valsčiaus vykdomojo komiteto [16, 20], kur tuo metu buvo įsikūrusi lietuvių policija. Kaip rašo *JEW* [85], vienas jaunas žydas nužudytas, nes prieš karą atsisakė parduoti alkoholinių gėrimų kreditan vienam iš baltaraiščių. Pasak Dambos [16, 24], baltaraiščiams čia nušovus porą žydų, netrukus gautas įsakymas visus varyti į Viešvėnų stovyklą.

Anksti rytą išrikiuoti kolona žydai pėsčiomis buvo varomi į Viešvėnų stovyklą; visai nepaeinančius senyvus žydus gabeno vežimai. Apie vidudienį kolona pasiekė stovyklą su dideliu kiemu ir apleistu mediniu šuliniu viduryje [16, 24]. Atvarytieji Žarėnų žydai apgyvendinti buvusiose arklidėse [16, 25]. 1941 m. liepos 15 d. [16, 30–31] į Viešvėnų stovyklą sunkvežimiu atvyko baltaraiščiai ir lengvuoju automobiliu keli naciai. Baltaraiščiai, surikiavę vyrus prie šulinio, liepė nuogai nusirengti, tada prasidėjo egzekucija. Pirmoji auka buvo rabinas Mošė Jakovas Abelovas. Tai buvo jaunas vyras, atvykęs į Žarėnus iš Minsko (Baltarusija). Jį išvilko iš vyrų minios, pradėjo mušti, nukirpo barzdą, paskui čia pat nušovė.

1941 m. liepos 17 d. skrajojamojo būrio, vadovaujamo SS karininko Joachimo Hamanno, kartu su vietiniais baltaraiščiais už 200–250 metrų nuo laikinosios stovyklos [16, 38] nužudyti visi lagerio žydai vyrai, tarp jų ir visi Žarėnų žydai vyrai.

Stovykloje dar liko 300 moterų ir vaikų, kurie išsiųsti į Gerulių stovyklą.

JEW [85] pateikia šiek tiek kitokią versiją: per trumpą laiką Žarėnuose nužudyti 28 žydų jaunuoliai ir netoli dvaro palaidoti (dabar toje vietoje pastatytas paminklas). 1941 m. liepos viduryje Žarėnų žydai perkelti į Rainių stovyklą ir 1941 m. tarp liepos 15 ir 17 d. kartu su kitais žydais nužudyti. Moterys su vaikais ir likę senyvi vyrai perkelti į Viešvėnų stovyklą ir ten nužudyti. Labiau tikėtina, kad Žarėnų vyrai nužudyti Viešvėnų stovykloje su kitais Telšių apskrities valsčių žydais, o moterys su vaikais – Gerulių stovykloje (žr. Telšių apskritis. Gerulių stovykla). Tai patvirtina ir *HLA* [24, 236] Žarėnų policijos viršininko Prano Paulausko liudijimas, kad jis *įsakė policininkams ir baltaraiščiams areštuoti apie 40 miestelio žydų šeimų ir išsiuntė juos į Viešvėnų stovyklą.*

Apie lietuvių ir nacių įvykdytas piktadarybes buvusiame Žarėnų valsčiuje [24, 236] rašoma pažymoje dėl Žarėnų policijos viršininko Prano Paulausko: *Be to, jo įsakymu, 1941m. gruodžio 23 d. Žarėnuose baltaraiščiai sušaudė 16 žydų.* Damba *Kruvinajame sūkuryje* [16, 288] rašo, kad netoli Andarovičiaus sodybos [16, 292] sušaudytos dirbusios pas ūkininkus 28 merginos ir jaunos moterys. Lieka atviras klausimas – ar šioje vietoje sušaudyta 16 ar 28 merginos.

Kad tikrai merginos sušaudytos 1941 m. gruodį, patvirtina ir Šiaulių apygardos komisaro įsakymas [9, 142; 18], jog Telšių getas turi būti likviduotas iki Naujųjų metų. Visos žydės (400–500) iš įvairių Telšių apskrities valsčių,

Paminklas Žarėnuose nužudytiems žydams

dirbusios pas ūkininkus, buvo nugabentos į Telšių getą ir 1941 m. gruodžio 23–24 d. sušaudytos Rainių miške (žr. Telšių apskritis, Rainių stovykla). Galima spėti, kad Žarėnų policijos viršininkas Paulauskas, nesivargindamas gabenti į Telšius, sušaudė jas vietoje.

Nuo mirties išsigelbėjo tik septyni Žarėnų žydai: šešios moterys ir vienas vyras [85].

Paminklas. Žarėnuose reikėtų važiuoti Plungės gatve iki mokyklos, už mokyklos, sporto aikštės pakraštyje, yra Džanerio stulpas. Nuokalnėje stovi paminklas aukoms atminti. Paminklo užrašas jidiš (idiš) ir lietuvių kalbomis. Lietuviškai: *1941 m. fašistai nužudė 28 žydų tautybės žmones*. Jidiš: *Čia 1941 m. nuo fašistų rankų žuvo žydai iš Telšių, Varnių, Rietavo, Plungės. 28 žmonės vyrai, moterys ir vaikai.* Beje, jidiš įrašas nėra logiškas – net nenurodyta, kad sušaudytieji buvo iš Žarėnų.

Telšių apskrityje nužudytųjų skaičius

Peržiūrėjus istorikų darbus apie Telšių apskrities valsčių žydų žudynes, susidaro vaizdas, kad visi žydai nužudyti prie Telšių geto įsteigtose stovyklose. Arūno Bubnio [9, 139–142], Simono Dovidavičiaus [18] straipsniai tiksliai nustatė Telšių apskrityje įsteigtų getų skaičių – čia buvo penkios laikinosios žydų surinkimo stovyklos: Rainių, Luokės, Viešvėnų, Gerulių ir Telšių (vadinamos getais). Į jas turėjo būti sugabenti žydai iš visų Telšių apskrities valsčių. Dovidavičius teigia, kad *Rainių stovykloje tuo metu buvo kalinami ne tik Telšių, bet ir Varnių, Luokės, Alsėdžių, Rietavo ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai* [18]. Tą patį tvirtina ir Bubnys [9, 140]. Dovidavičius rašo, kad *1941 09 1–15 Gerulių kaimo (buv. Gerulių dvaro) miške, 10 km į rytus nuo Telšių* [buvo nužudyta. – *Aut.*] *apie 1580* [žydų. – *Aut.*] *iš Telšių valsčiaus, Platelių, Alsėdžių, Laukuvos, Luokės, Nevarėnų, Rietavo, Tverų, Varnių* [18]. Tokius pat duomenis pateikia ir *HLA*, tik čia nurodoma, kad žudynės vyko Viešvėnų stovykloje: aukos – *Nevarėnų, Rietavo, Varnių, Žarėnų ir kitų Telšių apskrities miestelių žydai* [24, 235]. Visi šie duomenys greičiausiai paimti iš *JEW* [77], neįsigilinus į atskirų Telšių apskrities miestelių žydų likimą arba neradus apie tai duomenų.

Šaltiniai rodo kiek kitokį vaizdą. Trumpai apibendrinkime devynių Telšių apskrities valsčių žydų likimą (*schema*).

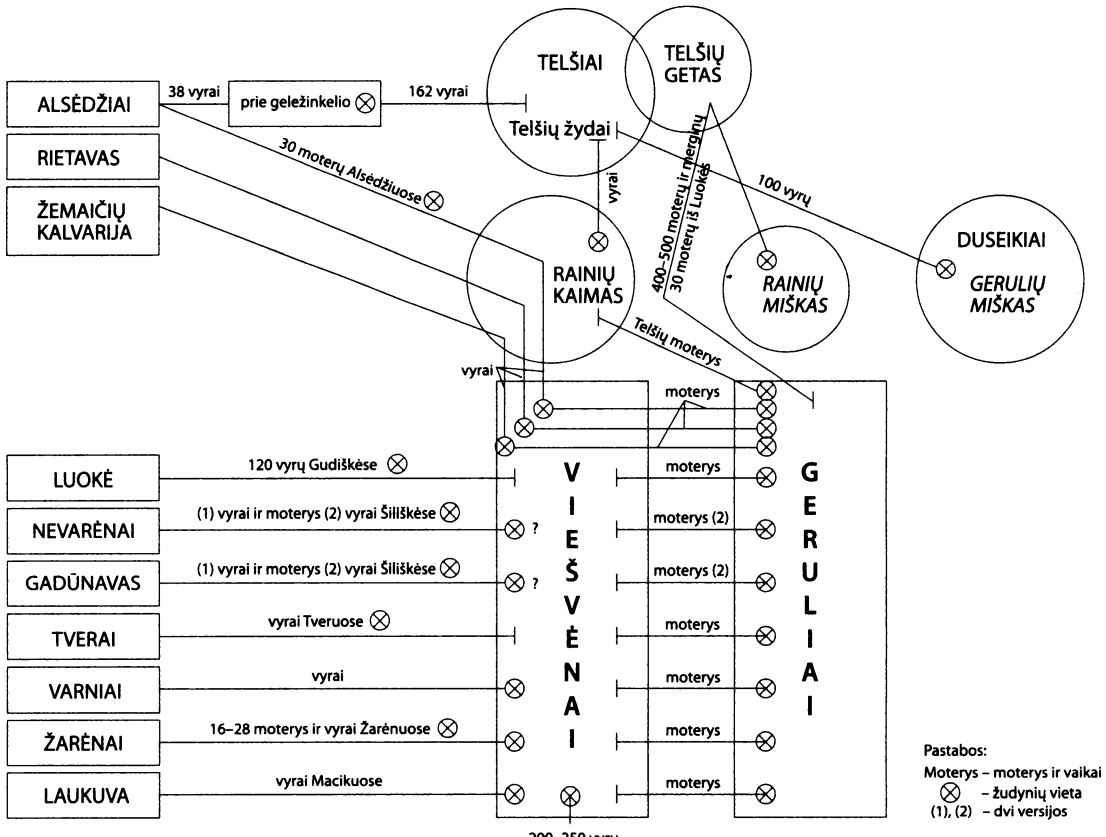
TELŠIAI
TELŠIŲ GETAS
Telšių žydai
vyrai
100 vyrų
400–500 moterų ir merginų
30 moterų iš Luokės
DUSEIKIAI
GERULIŲ MIŠKAS
RAINIŲ MIŠKAS
RAINIŲ KAIMAS
Telšių moterys
ALSĖDŽIAI
38 vyrai
prie geležinkelio
162 vyrai
RIETAVAS
30 moterų Alsėdžiuose
ŽEMAIČIŲ KALVARIJA
vyrai
moterys
LUOKĖ
120 vyrų Gudiškėse
NEVARĖNAI
(1) vyrai ir moterys (2) vyrai Šiliškėse
GADŪNAVAS
(1) vyrai ir moterys (2) vyrai Šiliškėse
TVERAI
vyrai Tveruose
VARNIAI
vyrai
ŽARĖNAI
16–28 moterys ir vyrai Žarėnuose
LAUKUVA
vyrai Macikuose
?
moterys (2)
VIEŠVĖNAI
GERULIAI
200–250 vyrų
Pastabos:
Moterys – moterys ir vaikai
– žudynių vieta
(1), (2) – dvi versijos

Alsėdžių žydai sušaudyti Rainių ir Viešvėnų stovyklose, o moterys ir vaikai, surinkti iš Rainių ir Viešvėnų stovyklų, – Geruliuose. Jaunos moterys ir merginos galėjo patekti į Telšių getą ir ten žūti. Toks pat likimas tikriausiai ištiko ir Žemaičių Kalvarijos žydus. Dalis (30) Alsėdžių žydų nužudyti pačiuose Alsėdžiuose.

Luokės žydai sušaudyti Gudiškės kaimo Prišgintiškės dvarelyje, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje; apie 30 jaunų Luokės moterų ir merginų, patekusių į Telšių getą, – Rainių miškelyje.

Nevarėnų ir **Gadūnavo** žydai greičiausiai sušaudyti Šiliškių miške (dvi vietos).

Plungės ir **Platelių** žydai sušaudyti aplinkiniuose kaimuose. Niekas iš jų nepateko į Telšių surinkimo stovyklas.

Rietavo žydai vyrai kartu su suvarytais kitų Telšių apskrities valsčių žydais sušaudyti Viešvėnuose, o moterys ir vaikai – Geruliuose.

Telšių miesto ir valsčiaus žydai surinkti ir nužudyti Rainių stovykloje, o moterys perkeltos į Gerulių stovyklą ir ten sušaudytos.

Tverų moterys ir vaikai pirmiausia nugabenti į Viešvėnų, iš ten – į Gerulių stovyklą, kur, kaip ir kitų Telšių apskrities valsčių žydai, nužudyti. Vyrai sušaudyti Viešvėnuose, o aštuoni slapstęsi žydai 1944 m. liepą – Sungailų kaime.

Varnių žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų stovykloje kartu su kitų miestelių žydais, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje kartu su kitomis žydėmis ir vaikais iš įvairių Telšių apskrities vietų.

Žarėnų žydai vyrai sušaudyti Viešvėnų, o moterys ir vaikai – Gerulių stovykloje. Kai kurie Žarėnų žydai nužudyti pačiuose Žarėnuose.

Literatūra

1. Alsėdžiai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00144.html.
2. Alsėdžiai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mintis, 1966.
3. Alsėdžiai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Alsėdžiai.
4. Alsėdžiai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2001.
5. Aring P. G., *Kai vaikai klausia: Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1998.
6. Atminties sienos holokausto aukų atminimui įamžinti atidarymas Plungės rajone esančiame Kaušėnų memoriale, in http://www.ambafrance-lt.org/Atminties-sienos-Holokausto-aukų; Griciuk M., Kaušėnų tragedija: paminėtos 70-osios žudynių metinės, *Žemaitis*, nr. 55 (8741), 2011, liepos 19.
7. Barkausko V. 1947 m. birželio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 107.
8. Bubnys A., *Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.*, in http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Naciu%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/A.Bubnio%20mokslinis%20darbas%20%28lietuviu%20k.%29.pdf.

9. Bubnys A., Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos, in *Holokaustas Lietuvoje*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011.
10. Bubnys A., Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos 1941–1943 metals, in *Lietuvos istorijos metraštis. 1999 metai*, Vilnius, 2000.
11. Buchaveckas S., Platelių valsčius ir jo mokyklos 1941–1944 m., in *Plateliai*: monografija, Vilnius: Versmė, 1990.
12. Bunka J., Istorija – Pradžia, in hhttp://www.jbfund.lt/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=54.
13. CD, A. Anušausko ir LGGRT Centro išleista kompaktinė plokštelė *Holokaustas Lietuvoje.*
14. *Čiornaja kniga* (*Juodoji knyga*), red. V. Grosmanas, I. Erenburgas, Vilnius: Zibuco I. leidykla YAD, 1993 (rus.).
15. Collection Management, USA (Styveno Spilbergo fondas), S. Dovidavičiaus interviu su F. Kaganaite-Kentriene, gim. Pavandenės bažnytkaimyje, Telšių apskrityje, 1920 m., Telšiai, 1996, birželio 29; originalas S. Dovidavičiaus asmeniniame archyve.
16. Damba J., *V krovavom vichre* (*Kruvinajame sūkuryje*), Izraelis: Morija, 1987 (rus.).
17. Dovidavičius S., Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje. Pagal dr. A. Anušausko ir LGGRT Centro išleistą kompaktinę plokštelę *Holokaustas Lietuvoje*, in http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219.
18. Dovidavičius S., Žydų naikinimo vietos Telšių apskrityje, in http://www.varniai-museum.lt/index.php?mid=47&art=219. 2013 m. spalio 3 d. straipsnis koreguotas.
19. Eidintas A., *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius: Vaga, 2002.
20. Eidintas A., *Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius: Vaga, 2001.
21. Gadunavas, in http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00187b.html.
22. Gurvičius J., Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias, in *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009; ši medžiaga pateikta Jakovui Gurvičiui 2013 m. birželio 14 d., jo pastabos įrašytos į tekstą.
23. Gurvičiaus J. žodinė pastaba, išsakyta 2013 m. birželio 14 d. per *skype* iš Izraelio. J. Gurvičius, perėjęs visus Telšių apskrities getus, straipsnio „Pasmerktųjų gelbėjimosi kelias" autorius (knyga *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*).
24. *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.
25. Internetinė svetainė *Švietimas apie holokaustą: žemėlapiai*, in http://www.holokaustosvietimas.smm.lt/zemelapiai.
26. Jasmontienės T. 1968 m. spalio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 194.
27. Jokubauskis G., Grigaravičiūtė A., Smirnov I., Žydai Lietuvoje, in *Telšiai*, http://www.zydai.lt/lt/content/viewitem/719/.
28. Kacas N., *Išmokyk mus skaičiuoti mūsų dienas*, Kaunas: UAB „Judex", 2001.
29. Kaušėnų kalvų rauda, Plungės rajono laikraštis *Kibirkštis*, 1988, rugsėjo 1.
30. Kaušėnų memorialas, in http://lt.wikipedia.org/wiki/Kaušėnų_memorialas.
31. Kaušėnų memorialo pagrindinis informacinis stendas su užrašu apie Plungės valsčiuje žuvusius žydus.
32. Kuliai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00559c.html.
33. Kuliai, *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mintis, 1968.
34. Kuliai, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 11, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2007.

35. Kultūros paveldo objektų sąrašai, Kultūros vertybių, registruotų iki 2005 m. balandžio 20 d., nr. 21746 ir 21747, in http://195.182.68.156/registrai/list.jsp?tipas=l&nuo=0&iki=100.
36. Kurliandčikas Š., Juozo Straupio žygdarbis, in *Ir be ginklo kariai*, sud. S. Binkienė, Vilnius: Mintis, 1967; Straupytė-Jereminienė B., Ketveri baimės ir pasiaukojimo metai, *Naujos tėviškės žinios*, nr. 196–201 (2183–2188), 2000, spalio 12–19.
37. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
38. Levinsonas J., *Skausmo knyga*, Vilnius: Vaga, 1997.
39. Levitas A., *Rietavas – žydiškas štetlas Lietuvoje*, Vilnius: Jakovo Bunkos labdaros ir paramos fondas, Rietavo savivaldybė, 2013.
40. Luokė (*Luknik*), in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_152.html.
41. Luokės miestelio gyventojų sušaudymo 1941 m. rudenį Gudiškės kaime Telšių apskr. vietos nustatymo aktas 81, Luokė, 1965 m. spalio 11 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
42. *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944)*: Dokumentų rinkinys, d. 2, Vilnius, 1973.
43. Masinių žudynių vietos, in *Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus*, http://www.jmuseum.lt/index.aspx?Element=ViewArticle&TopicID=248.
44. Masinių žudynių, žydų tautybės moterų, sušaudytų 1942 m. gruodžio mėn. 24 d. Taučių km. Gadūnavo apyl. Telšių raj. aktas Nr. 83, surašytas 1965 10 15 d. Gadūnave, LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
45. Milašaičiai, in *Vikipedia*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Milašaičiai.
46. Miškinis A., *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės. Vakarų Lietuvos miestai ir miesteliai*, kn. 1, Vilnius: Savastis, 2004.
47. Miškinis A., Alsėdžių istorinė urbanistinė raida, in *Žemaičių praeitis*, d. 10: *Alsėdžiai*: straipsnių rinkinys, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
48. Nevarėnai, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00397c.html.
49. Nevarėnai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Nevarėnai.
50. Odesas K., Hitlerininkų ir buržuazinių nacionalistų žudynių aukos, Čikagos (JAV) lietuvių laikraštis *Draugas*, 1962, lapkričio 16.
51. Pakalniškis A., *Praeities atgarsiai*, Čikaga, 1988.
52. Pašatrijos dvaro savininko sūnaus Mato Kirlio 2011 m. rugpjūčio 17 d. laiškas prof. A. Vitkui, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
53. Paulauskaitė Z., Žydų muziejus Plungėje, *Žemaičių saulutė*, nr. 45 (321), 2001, gruodžio 14.
54. Paulauskaitė Z., Priešpaskutinis liepos sekmadienis. Pabaiga, *Žemaičių saulutė*, nr. 13 (720), 2014, rugpjūčio 1.
55. Pažyma 1959 m. kovo 30 d. apie Brencių Antaną, Antano, g. 1909, m. Telšiai, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 160.
56. *Plateliai*, serija Lietuvos valsčiai, Vilnius: Versmė, 1999.
57. Plunge, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00484.html.
58. Plungė, in *Vikipedia*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Plungė.
59. Praerio Kazio iš Tverų 2015 m. vasario 13 d. liudijimas, gautas el. paštu, A. Vitkaus asmeninis archyvas.
60. Plateliai *(Plotel)*, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_209.html.
61. Plungės miestelis, in http://www.plungiskis.lt/plunges-miesteliai).
62. Plungės rajono Platelių apylinkės Platelių miestelio 1942 m. pietvakariniame pakraštyje žydų sušaudymo vietos nustatymo aktas Nr. 61, Plateliai, 1965 m. rugsėjo mėn. 28 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.

63. Plungės rajono savivaldybė, Žlibinų seniūnija, in http://www.plunge.lt/go.php/lit/Zlibinu_seniunija/278).
64. Plungės rajono Platelių apylinkės Platelių miestelio 1942 m. [1941 m. – *Aut.*] pietvakariniame pakraštyje žydų sušaudymo vietos nustatymo aktas Nr. 61, Plateliai, 1965 m. rugsėjo mėn. 28 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
65. Rietavas (*Riteve*), in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_260.html.
66. Rietavas, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 20, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2011.
67. Sakaitė V., *Lietuvos dvasininkai – žydų gelbėtojai*, in http://www.genocid.lt/Leidyba/12/sakaite.htm.
68. Stropus S., *Plungės kraštas*, d. 1: *Babrungo, Kulių, Nausodžio, Stalgėnų seniūnijos 1953–2003 m.*, Vilnius: Mokslo aidai, 2004.
69. Stropus S., *Plungės kraštas*, d. 2: *Alsėdžių, Paukštakių, Šateikių, Žlibinų seniūnijos 1953–2003 m.*, Vilnius: Mokslo aidai, 2004.
70. Stropus S., *Plungės kraštas*, d. 3: *Platelių seniūnija 1953–2003 m.*, Vilnius: Mokslo aidai, 2005.
71. Stropus S., *Plungės kraštas*, d. 4: *Žemaičių Kalvarijos seniūnija 1953–2003 m.*, Vilnius: Mokslo aidai, 2005.
72. Šiušaitė A., Urbonavičius J., Landsbergis V., *Pamirštas SSRS karo nusikaltimas, Rainiai 1941 06 24–25*, Vilnius, 2006.
73. Šochotas J., Domicelė, in *Gyvybę ir duoną nešančios rankos*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2009.
74. Tarybinių aktyvistų sušaudymo 1941 m. liepos mėn. 17–18 d. Ežerėlio pakalnėje Telšių apskrityje Plungės mieste vietos nustatymo aktas Nr. 60, Plungė, 1968 m. rugsėjo 27 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
75. Telšių rajono Gerulių kaimo masinių žudynių, įvykdytų 1941 m., moterų ir vaikų (žydų tautybės) kapai [aktas] Nr. 79 [žodžio aktas nėra, tik skaičius 79. – *Aut.*], Geruliai, 1965 m. spalio 9 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635.
77. Telzh (Telsiai), in *JEW*, http://kehilalinks.jewishgen.org/telz/Telz1.html.
78. Tver, in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/pinkas_lita/lit_00298.html.
79. Varniai (Vorne), in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania5/lit5_206.html.
80. Vieštovėnai, in *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, t. 3, Vilnius: Mintis, 1971.
81. Vieštovėnai, *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988.
82. Vitkus A., *Rainių žudynių budeliai – prieš ir po…*, Kaunas: UAB „Ardiva", 2008.
83. Vitkus A., Bargmanas Ch., Tai kurgi žuvo Luokės žydų bendruomenė 1941 metais?, *Telšių žinios*, nr. 1 (1229), 2012, sausio 3, p. 5. Pateikiame kiek pakoreguotą tekstą.
84. Vitkus A., Bargmanas Ch., Žydų likimas Telšių valsčiaus mažuosiuose getuose, *Genocidas ir rezistencija*, 2013, nr. 2 (34). Pateikiame kiek pakoreguotą šį straipsnį ir naują informaciją apie Telšių žydų sunaikinimą.
85. Žarėnai (Zharan), in *JEW*, http://www.jewishgen.org/yizkor/lithuania6/lit6_427.html.
86. Žarėnai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Žarėnai.
87. Žydų tautybės žmonių sušaudymo 1941 m. „Aukos" kalne Plungės raj. Vieštovėnų km aktas Nr. 62, Vieštovėnai, 1965 m. rugsėjo 30 d., LYA, f. 3377, ap. 58. b. 635.
88. Žydų tautybės piliečių sušaudymo 1941 m. liepos mėn. 15–16 d. Rudelio atkalnėje, Kaušėnų kaime Telšių apskrityje Plungės valsčiuje, vietos nustatymo aktas Nr. 63, Plungė, 1965 m. spalio mėn. 7 d., LYA, f. 3377, ap. 58, b. 635, l. 82.
89. Žvinio J. 1949 m. sausio 26 d. tardymo protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 107.

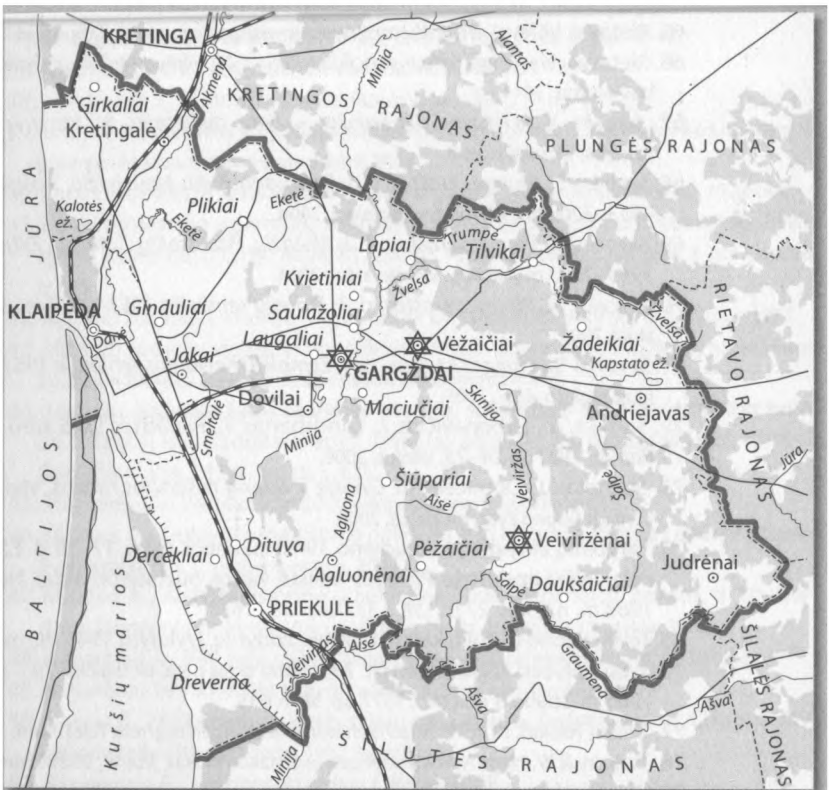

Dabartinės Klaipėdos rajono ribos su holokausto paminklais

Klaipėdos kraštas

- Krašto priklausomybė ir administracinė kaita / 452
- Klaipėda / 453
- Pagėgių apskritis / 455
- Šilutės apskritis / 455

Literatūra / 456

Krašto priklausomybė ir administracinė kaita

Istorinė Klaipėdos apskritis, vokiškai dar žinoma kaip *Landkreis Memel*, egzistavo 1752–1950 m. dabartinėje Vakarų Lietuvoje, jos priklausomybė ir teritorija keletą kartų keitėsi, centras buvo Klaipėda.

Klaipėdos krašto terminas atsirado tik po Pirmojo pasaulinio karo ir reiškė buvusios Mažosios Lietuvos dalį dešiniajame Nemuno krante. Ši sritis iš senovės laikų buvo dalis Žemaičių [5, 635]. Kaip administracinis-teritorinis vienetas veikė 1919 m. birželio 28 d.–1939 m. kovo 22 d. [4, 172].

Iki 1939 m. kovo Klaipėdos kraštas buvo patraukli vieta apsigyventi Vokietijos žydams, bandžiusiems išvengti antisemitinių persekiojimų. 1938 m. lapkričio 1 d. Klaipėdos krašte panaikinus karo padėtį, daugelis žydų, turėjusių Lietuvos Respublikos pilietybę, bijodami persekiojimų, pradėjo trauktis į Lietuvą (1939 m. kovo 22 d.) [3, 130; 12, 9]. Rytų Prūsijos žydų bendruomenė smarkiai nukentėjo per 1938 m. lapkričio Krištolinę naktį (9/10 d.), kai Vokietijos naciai puolė žydus, naikino bei grobė jų turtą. Žydai ėmė ieškoti prieglobsčio mažesniuose miesteliuose ir kaimuose. Tam tikrai Rytų Prūsijos žydų daliai pavyko išvykti į Didžiąją Lietuvą ir vėliau, Japonijos konsulo Kaune Čijunės Sugiharos [4, 196] dėka, pasiekti Japonijos okupuotas Kinijos sritis.

Bronius Kviklys knygoje *Mūsų Lietuva* [5, 635] rašo, kad Klaipėdos kraštas apėmė 2848 km² plotą ir buvo suskirstytas į keturis administracinius vienetus: Klaipėdos miestą, Klaipėdos, Pagėgių ir Šilutės apskritis. Juos sudarė 65 valsčiai, 30 miestelių, 551 kaimas. *Mažosios Lietuvos enciklopedija* [2] nurodo, kad 1934 m. Klaipėdos apskritis apėmė 1057 km² su 30 316 gyventojų, joje buvo 201 kaimas, 33 dvarai, 22 valsčiai, 19 valdiško miško apygardų. 1939 m. kovo 23 d. Vokietijai atplėšus Klaipėdos kraštą nuo Lietuvos [4, 198], Pagėgių apskritis buvo panaikinta ir prijungta prie Tilžės ir Ragainės apskrities, o Šilutės ir Klaipėdos apskritys sujungtos į vieną Klaipėdos apskritį, priskirtą Gumbinės apygardai [4, 198]. Mažosios Lietuvos žydai, pasilikę Lietuvoje, tapo holokausto aukomis [14]. Išgyventi pavyko tik kelioms dešimtims [16, 864].

Knygoje *Šiaulių getas: kalinių sąrašas, 1942* [9, 54–55] iš pateikto 1941–1944 m. žemėlapio ir aprašo bei iš 1930 m. Lietuvos administracinio-teritorinio suskirstymo matyti, kad Klaipėdos apskrities centras buvo Klaipėda ir kitų gyvenviečių jai nepriskirta [8]. Todėl žydų žudynės bus aptariamos tik Klaipėdos mieste bei jos apylinkėse.

Tas pat pasakytina ir apie Šilutės apskritį, kurios centras buvo Šilutė. Pagėgių apskrities centras buvo Pagėgiai, tačiau šiai apskričiai priskirta ir Smalininkų gyvenvietė.

Dabar Klaipėdos kraštas apima dalį Jurbarko, Klaipėdos, Kretingos, Šilutės, Tauragės rajonų ir Palangos savivaldybės, visą Neringos savivaldybių bei Pagėgių savivaldybės teritoriją. Ši knyga apima visus prieškarinius Klaipėdos krašto valsčius, kurie įeina į dabartinio Klaipėdos rajono sudėtį.

Klaipėda

Klaipėdos krašto žydus sąlygiškai galima skirstyti į dvi etnines grupes: Vokietijos žydus – *jekius* ir iš Lietuvos atvykusiuosius – *litvakus*.

Iki 1939 m. Klaipėdos žydų bendruomenę sudarė 7000 žmonių [16, 863]. 1939 m. gegužės 17 d. vykusio Vokietijos gyventojų surašymo duomenys rodo, kad vis mažiau žydų gyveno kaimuose ir miesteliuose [4, 196]. Dar prieš prasidedant Antrajam pasauliniam karui daugelis žydų paliko Klaipėdos kraštą. Traukdamiesi dėl antisemitinės nacių politikos, litvakai apsigyveno pas gimines ar pažįstamus Lietuvos pasienio miesteliuose –

Memorialinė siena sunaikintai žydų bendruomenei atminti buvusioje Klaipėdos žydų kapinių teritorijoje, architektas Saulius Manomaitis

Atminimo lenta kaliniams, žuvusiems ir mirusiems fašistiniuose lageriuose per Antrąjį pasaulinį karą, Klaipėdos memoriale

Švėkšnoje, Žemaičių Naumiestyje, Kretingoje, Jurbarke, Tauragėje, o jekiai buvo linkę kurtis Kaune ir kituose didžiuosiuose miestuose. Lietuvą okupavus naciams, prasidėjo visų žydų naikinimas.

1941 m. birželio 22 d. į Tilžę atvyko operatyvinės A grupės vadas SS brigadenfiureris Walteris Stahleckeris ir įsakė Tilžės saugumo viršininkui Joahimui Hansui Böhme'i pradėti žydų ir komunistų žudynes 25 km pločio ruože Lietuvoje. Iš gestapininkų, SD darbuotojų ir Memelio (Klaipėdos) vokiečių policininkų buvo suformuotas Tilžės operatyvinis būrys, kuris netrukus pradėjo „valymo" akcijas Lietuvos pasienyje [12].

Nors per Antrąjį pasaulinį karą Klaipėdos mieste žydų beveik nebuvo ir žudynių nevyko, tačiau yra paminklų žuvusiems žydams atminti.

Klaipėdoje, buvusioje žydų kapinių teritorijoje, įsikūręs Klaipėdos žydų centras. Architektas Saulius Manomaitis sukūrė memorialinę sieną sunaikintai žydų bendruomenei atminti. Antkapinių paminklų skeveldros įmūrytos sienoje – tai visa, kas iš bendruomenės ir kapinių liko.

2005 m. balandžio 11-ąją, minint Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovyklos kalinių išlaisvinimo 60-metį, Klaipėdos memoriale Rusijos Federacijos lėšomis atidengta atminimo lenta kaliniams, žuvusiems ir mirusiems fašistiniuose lageriuose per Antrąjį pasaulinį karą.

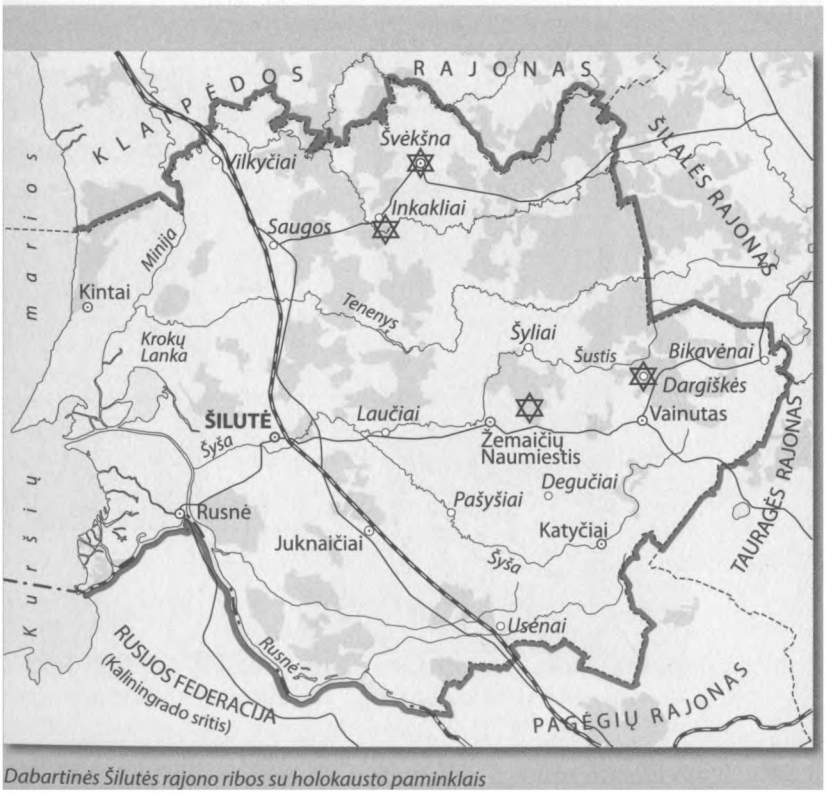

Dabartinės Šilutės rajono ribos su holokausto paminklais

Pagėgių apskritis

Tarpukariu Pagėgių apskritis buvo padalyta į 23 nedidelius valsčius [5, 706].

Per Antrąjį pasaulinį karą (1941 m. liepą) [1, 30] Pagėgių miške buvo įkurta sovietinių karių belaisvių stovykla Oflager-53 (Buchenvaldo filialas). Stovykla veikė maždaug iki 1943 m., spėjama čia žuvus apie 20 tūkstančių žmonių, *VLE* [6, 227] rašo, kad čia žuvo apie 10 tūkstančių.

Tarptautinė komisija nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti nurodo, kad *1944 m. pavasarį atidengtos kelios masinės kapavietės, buvusios stovyklos teritorijos pakraštyje. Šeši žydai buvo priversti ekshumuoti ir sudeginti mažiausiai 300 aukų. Šiuos žydus vokiečių policija po to nužudė* [1, 32]. Tai, be abejonės, holokausto aukos.

1977 m. stovyklos vietoje pastatytas memorialinis kompleksas [7] (skulptorius Steponas Šarapovas, architektas Gediminas Baravykas). 2005 m. stovykloje žuvusių karo belaisvių atminimui pastatytas naujas memorialinis paminklas [7], tačiau atskiro ženklo žuvusiems žydams nėra.

Šilutės apskritis

2008 m. vasario 5 d. Šilutės rajono savivaldybės taryba priėmė sprendimą Nr. T1-377 dėl Šilutės kultūros paveldo išsaugojimo ir pritaikymo turizmui strategijos 2008–2014 m. [11; 15]. Jame pabrėžiama, kad Šilutės rajone susikerta dvi skirtingos istorinės kultūros: Mažosios Lietuvos ir Žemaitijos. Buvusį istorinį multikultūriškumą dabar galima pamatyti Švėkšnos miestelio istorinėje dalyje, kur šalia viena kitos stovi ir žydų sinagoga, ir evangelikų liuteronų bažnyčia, ir neogotinė katalikų bažnyčia.

Šilutės rajone yra 312 kultūros paveldo objektų [11; 15], tačiau kai kurie jų, patenkančių į turistinius maršrutus, nėra sutvarkyti ir pritaikyti lankymui. Dar blogiau, kai apie juos neturima pakankamai žinių. Tai ypač pasakytina apie rajono holokausto paminklus.

Šilutės krašto istorija yra neatskiriama nuo Lietuvos valstybės istorijos [10, 423–424], ėjusios per Prūsijos kunigaikštystę bei karalystę, Klaipėdos kraštą ir Vokietijos aneksiją. Po Pirmojo pasaulinio karo (1923 m. sausio 19 d.) Šilutė (vok. *Heydekrug*) buvo prijungta prie Lietuvos, 1939–1945 m. – Trečiojo reicho Gumbinės (dab. Gusevas, Kaliningrado sritis) apygardos. 1941 m. Šilutei suteiktos miesto teisės. 1947 m. balandį apskričiai priklausė 18 valsčių (prijungti Švėkšnos, Vainuto, Žemaičių Naumiesčio valsčiai iš Tauragės apskrities). Po Antrojo pasaulinio karo Šilutė tapo Lietuvos SSR apskrities centru (dabar Šilutės rajono centras).

Holokaustas Šilutės rajone. Antrasis pasaulinis karas visiškai pakeitė Šilutės rajono gyventojų sudėtį. Tai ypač pasakytina apie žydus. Dabar

Šilutės rajone žydų beveik nėra, sinagogos tuščios, o rajone keturi holokausto paminklai, pastatyti žudynių vietose: Švėkšnoje (dvi žudynių vietos), Žemaičių Naumiestyje ir Vainute.

Knygoje *Šiaulių getas: kalinių sąrašas, 1942* [9, 54–55] yra 1941–1944 m. žemėlapis ir aprašas, iš kurių matyti, kad visi šie paminklai yra Tauragės apskrityje. Lietuvos administracinio-teritorinio suskirstymo 1930 m. sąraše [11] Švėkšna ir Žemaičių Naumiestis priklausė Tauragės apskričiai, tačiau dingo iš sąrašo Vainuto valsčius. Nors tiek Broniaus Kviklio knygoje *Mūsų Lietuva* [5, 238], tiek internete [13] Vainutas vadinamas Tauragės apskrities valsčiaus centru. Valsčius panaikintas tik 1950 m. birželio 20 d., o jo teritorija perduota Šilutės rajonui.

Nagrinėdami 1941 m. žydų žudynes Šilutės rajone turime laikytis to meto administracinio-teritorinio suskirstymo. Šilutės apskrities valsčiaus centras buvo Šilutė. Klaipėdos kraštą prijungus prie Vokietijos (1939 m. kovą) Šilutė vadinta krašto apskritimi (vok. *Landkreis*). Čia žydų žudynių nevyko, nors, kaip rašo *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, per 1920 m. gyventojų surašymą Šilutėje 520 žmonių užsirašė žydais, o jau nuo 1938 m. žydų čia neliko [16, 864]. Švėkšnoje, Žemaičių Naumiestyje ir Vainute vykusios žydų žudynės aprašomos prie Tauragės apskrities. Taip pat prie Tauragės apskrities aptariamos Šilutės krašte įsteigtos darbo stovyklos.

Literatūra

1. Dieckmann Ch., Toleikis V., Zizas R., *Karo belaisvių ir civilių gyventojų žudynės Lietuvoje*, serija: Totalitarinių režimų nusikaltimai Lietuvoje. Nacių okupacija, t. 2, Vilnius: Margi raštai, 2005.
2. Klaipėdos apskritis, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
3. Klaipėdos judėjų bendruomenė, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
4. Klaipėdos krašto istorija, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
5. Kviklys B., *Mūsų Lietuva*, t. 4, 2-oji laida, Vilnius: Mintis, 1991.
6. Pagėgiai, in *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 17, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004.
7. Pagėgiai, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Pagėgiai#Istorija.
8. Sąrašas: Lietuvos ATS/1930, in *Vikipedija*.
9. *Šiaulių getas: kalinių sąrašai, 1942*, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2002.
10. Šilutės apskritis, Šilokarčiamos apskritis, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 4. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.
11. Šilutės rajono žydų bendruomenės žūtis Antrojo pasaulinio karo metais, *Šilainės sodas*, nr. 6, (102), 2010 m. balandžio 14; http://www.silaine.lt/2010/2010-04-14/Holokaustas-10-04-14.htm.
12. Truska L., Kancevičius V., *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose, 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d.: politinių įvykių kronika*, Vilnius: Mintis, 1990.

13. Vainuto valsčius, in *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Vainuto_valsčius.
14. Vitkus A., Bargmanas Ch., Holokaustas Klaipėdos krašte, *Banga*, nr. 70 (8916), 2010 m. rugsėjo 18.
15. Vitkus A., Bargmanas Ch., Šilutės rajono žydų bendruomenės žūtis Antrojo pasaulinio karo metais, *Šilainės sodas*, 2010.
16. Žydai, in *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2009.

Santrumpos ir paaiškinimai

ADSR fondas – archyviniams duomenims skelbti redakcija. Dabar šio fondo medžiaga išskirstyta po įvairius archyvus.

Agudat Israel – Žydų vienybė, Vieningasis Israelis, judėjimas, kurio tikslas suvienyti Rytų ir Vakarų Europos žydus ortodoksus.

Beit knesetas (Beit ha-Kneset) – pažodžiui, įėjimo namai, t. y. sinagoga.

Beit midrašas – mokymo namai. Talmudo ir potalmudinės (rabinistinės) literatūros studijų vieta, religijos studijų ir maldos namai.

Bnei Akiva – Aivos sūnūs. Religinę jaunimo organizacija.

Džanerio stulpas, Džaneris – Didžiosios Britanijos lordo Grenvilio Džanerio (Grenwille Janner, jo senelis Veitumianeris buvo Luokės aludaris) iniciatyva 2002 m. daugiau nei dviejuose šimtuose vietų pastatyti trikampio formos akmeniniai stulpai nupjauta viršūne, rodantys masinių žudynių vietos atstumą ir kryptį. Nupjautoje plokštumoje išraižyta Dovydo žvaigždė.

DŽDT – Darbo žmonių deputatų taryba.

ELIP – Enciklopedija Lietuvai ir pasauliui lietuvių kalba.

Frojen Farein – Moterų draugija, žydų susivienijimas moterų teisėms ginti.

Gmilut (Gmiles) Chesed – Savitarpio pagalbos fondas. Tiksliau: Vilniaus žydų labdaringa (kredito) draugija.

Ha-Šomer ha-Cair – Jaunasis sargas, sionistų jaunimo organizacija.

Hebrajų kalba – ivritas.

HLA – *Holokausto Lietuvoje atlasas*, sudarytoja Milda Jakulytė-Vasil, Vilnius: Valstybinis Vilniaus Gaono žydų muziejus, 2011.

Yiddishe Kultur Lige – Žydų kultūros lyga.

Jad va-Šem – vieta ir vardas. Oficialus Izraelio institutas, įkurtas 1953 m. holokausto aukoms atminti. Veikia Jeruzalėje Atminimo kalne (Har ha-Zikaron).

Javne – religinių mokyklų tinklas.

Jidiš, idiš – Lietuvos žydai – litvakai – šiai kalbai pavadinti vartojo antrąjį terminą, todėl paliekamos abi formos.

JEW – JewishGen., Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania (Lietuvos žydų bendruomenių enciklopedija), Jerusalem, 1996.

KGB – rus. Komitet gosudarstvennoj bezopasnosti (Valstybės saugumo komitetas)

LA – lietuvių aktyvistai, žr. LAF.

LAF – Lietuvių aktyvistų frontas, antisovietinė pasipriešinimo organizacija, veikusi 1940–1941 m., parengusi ir įvykdžiusi 1941 m. birželio sukilimą.

LCVA – Lietuvos centrinis valstybės archyvas.

LGGRT – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

LYA – Lietuvos ypatingasis archyvas.

LKP(b) CK – Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro komitetas.

LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka.

LSP – Lietuvos saugumo policija.

LSSR – Lietuvos Sovietų Socialistinė Respublika.

LTSR – Lietuvos Tarybų Socialistinė Respublika.

LVIA – Lietuvos valstybės istorijos archyvas.

Makabi – žydų sporto organizacija.

MLTE – Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija.

MSV salė – Melioracijos ir statybos valdybos salė Skuode tarpukariu buvusioje Šaulių sąjungos salėje.

NKVD – rus. Narodnyj komisariat vnutrennych dėl (Vidaus reikalų liaudies komisariatas), Sovietų Rusijos ir Sovietų Sąjungos valstybinė institucija, represinė žinyba, atlikusi Vidaus reikalų ministerijos ir saugumo policijos funkcijas.

Pasaulio tautų teisuolis – garbės vardas, suteikiamas Izraelio valstybės įvairių šalių piliečiams nežydams, gelbėjusiems žydus – holokausto aukas.

RSHA – vok. Reichssicherheitshauptamt (Vyriausioji Reicho saugumo valdyba).

SD – vok. Sicherheitsdienst (Vokietijos saugumo tarnyba), Vokietijos žvalgybos organizacija, atskaitinga Hitleriui ir gestapo pareigūnams; 1936 m. suskilo į du skyrius – Ordnungspolizei (Tvarkos polocija) ir Sicherheitspolizei (Saugumo policija).

SS Einsatzgruppe – mobilusis žudymo batalionas.

SSRS – Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjunga.

Talmud-Tora – žydų pradinė mokykla.

TDA – Tautinė darbo apsauga, 1941 m. taip vadinosi Lietuvos laikinosios vyriausybės policijos daliniai.

VLE – Visuotinė lietuvių enciklopedija.

VLIK – Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, lietuvių išeivijos organizacija.

Asmenų rodyklė

Abelis, Skaudvilės žydas 308
Abelmanaitė Basia, Giršo, Abelmanaitė-Jankelovičienė Basia 63, 73, 79
Abelovas Mošė Jakovas 443
Abkis, vežėjas 147
Ablašinskas P. 350
Abramovičius Gedalia 81
Abramovičius M. 144
Abramsonai 308
Abromas, liudytojas 280
Abromavičius S. 151, 152, 160
Achromavičienė Bronė 192
Adamkus Valdas 79
Adomaitis Juozas 51, 52, 54–58, 109
Adomas, liudytojas 264
Adomėnas 430
Aizikmanas 146
Akselrodas Izraelis 340
Akstinas Vincas 170
Aleksandravičius Petras 167
Aleksandravičiūtė-Navickienė Zofija 146, 150, 152, 153, 160
Aleksejus Jonas 23
Aleksienė Albina 215
Allistsat Walter 331
Almonaitis Antanas 177
Ambraziūnienė Jadvyga 169
Ambrulevičiūtė A. 341, 378
Andarovičius 443
Andrekus Kostas 51, 53, 58, 109
Andriolis Mykolas E. 175
Andriuška Mykolas 183, 184, 187, 240, 346
Antanaičiai, Antanavičiai 439
Antanaitis 52, 58, 439
Antanas Paduvietis šv. 214
Antanas šv. 38, 39, 214
Antanauskaitė-Montkienė K. 109
Anušauskas Arvydas 16, 141, 160, 240, 243, 378, 380, 447
Arad Y. 380
Aringas Paulius Gerhardas (Paul Gerhard Aring) 11, 28, 72, 109, 188, 190, 240, 283, 414, 446
Arkis, Ylakių žydas 124, 125
Arlauskas Klemensas 153
Arlauskienė 400
Armonas J. 222
Armonienė Ona 350, 378
Aronovičius Josifas 302
Arvasevičius Kostas 280
Atamukas Solomonas 181, 240
Augustinas Bronius 70, 109
Austynienė 340
Aušeklis, Ylakių žydas 124, 125
Auškalnis A. 316
Avidaitė Anna 54, 109
Avrehas 131

Bacevičius Antanas 36, 39
Bagatyriova Anna 284
Bagdonas Antanas 54, 344
Bagdonienė Elena 344
Bagdonienė Marija 51
Bagdunas Stanislovas 51, 52, 109
Baikovičius Leiba 333
Balštesas 349
Baltuonis Pranas 68, 75
Balvočius 149
Bandzinskas Ivanas 253, 254
Baner F. 112
Banionis Juozas 243
Baravykas Gediminas 455
Bargmanas Chaimas 109, 117, 130, 138, 163, 236, 245, 285, 300, 311, 333, 336, 344, 384, 408, 449, 457
Barkalė ↑ [Berkytė] Esterkė 50
Barkauskas Vladas 412, 413, 446
Barškėtis Motiejus 354
Bartašiūnas Juozas (Josifas) 372

Bastian Otto 331
Bauer Fritz 380
Bauža Česlovas 243
Bauža K. 149, 160
Baužys Alfonsas 85–88, 90, 110
Baužys Juozas 16, 110
Bederaitė Bliuka 323
Bederienė Lėja 323
Behrendt Franz 35, 105
Beilesas Judelis 51–54
Beitnaras Vidas 110
Bekeris Levas 92, 110
Bekštys, Biekštys Antanas 28, 35, 36, 38, 41, 42, 57, 110, 111, 113
Benckis, Benskis, vežėjas 128, 147
Benius Leonas 51
Beniušis Romualdas 79, 110
Ben Jakovas (Jankelevičius) Josefas 190
Benjaminovičius P. 110.
Berelis 229
Berelovič Gita 356
Berelovičiai 359
Berelovičius Jokūbas 333
Berelovičiūtė Jadvyga 350
Berelovičiūtė Liucija 350
Berelovičiūtė Marija 350
Beresnevičius P. 259, 280
Berkis 50
[Berkytė] Esterkė 50
Berkovičius 405
Bermanas Jehuda 81
Bernotas 320
Bernšteinas 22
Berštaitis 349
Beršteinas 81
Bertašius Justinas 73, 110
Beržanskis, prekybininkas lietuvis 138
Beržanskis, prekybininkas žydas 146
Beržinskas Antanas 216
Bezanėrienė 175
Biekštys Antanas ↑ Bekštys Antanas
Bielagorskis 104
Bieliūnas 325
Bielskis K. 123
Bilevičius 172
Binderis Leizeris 138
Binkienė Sofija 243, 284, 448
Birgelis Bendetas 277
Biržiška Stasys 316–318, 378
Bišicas 405
Bitleras Petras 84
Blank Chana 269
Blankas 146
Blatas 437
Blažys, Blažius Ričardas 183, 240
Bliacheris Icikas 172
Blinda Tadas 395
Bloch Estera 436
Blochas Abraomas Icchakas 424, 425
Blochas Michailas 149
Blochas Mošė 15, 18, 19
Blochas Zalmanas 425
Blumbergas ↑ Kisinas Pešias 153
Blumentalis Cvi Hiršas 257
Bockus 355
Bogranskis J. 333
Böhme Joachim Hans 21, 105, 290, 291, 335, 370, 454
Bolnikai 442
Brailis 331, 332
Brandišauskas Valentinas 106, 110, 121, 123, 125, 127–130, 132–134, 136, 139–142, 144–146, 148–151, 154–157, 159–161, 245, 297, 349, 378
Braudienė Basia 279
Brauzaitė Ita 267
Bražinskas Antanas 41
Bražinskas Gabrielius 30, 31, 35–37, 41, 54, 55, 57, 74, 110
Brencius Antanas, Antano 399, 400, 448
Bričkus Aleksas 88
Brigys Jonas 198, 236, 241
Broide, broliai 424
Bružienė G. 105, 110
Bubnys Arūnas 20, 24, 28, 30, 32, 34, 43, 49, 63, 68, 82, 99, 109, 110, 172, 173, 175–177, 211, 236, 241, 242, 249, 253, 262, 266, 269, 276, 278, 283, 305, 336, 378, 380, 396, 397, 413, 414, 418, 422, 425, 427, 429, 430, 432–435, 441, 444, 446, 447
Buchaveckas Stanislovas 183, 186–189, 192, 193, 195–197, 199, 233–235, 237, 240, 241, 271, 281–283, 447
Bugaitis Gediminas 80, 82, 110
Buivydas 234

Bukontas Alfonsas 156
Bukontas Jeronimas 156
[Bukontienė] Marija 156
Bunisas Izraelis 138
Bunka Eugenijus 439
Bunka Jakovas 10, 63, 72, 76–78, 110, 389, 404–409, 414–418, 439, 447, 448
Burauskaitė Teresė Birutė 383
Burba Antanas 58, 110
Burdelienė Elena 7
Butas Michailas 279
Butkus Antanas 30, 88, 108
Butrimas Adomas 162

Calius 215, 217
Ceikinskis Mejeris 188
Ceitelis M. 138
Chackelis Mendelis 81
Chackelis Nachumas 81
Chalkelis B. 144
Chalozinai 182
Charčiukas Pantelėjus 356, 378
Choikeris Mordechajus 81
[Chveidanaitė] Aviva 231
Chveidanas Borokas 229, 231, 232, 238
Cichanavičius Stasys 121, 122, 133, 161
Cinaitė 411
Cionas Elijas Ben 274
Civjė Icikas 405
Cvikai 280
Cvikas A. 276
Cvikas Elijus, Elija 279, 280

Čeliauskas Petras 7, 99–103, 105, 106, 110–112, 116, 117, 325, 327, 365, 379, 382, 383
Čepauskas Juozas 277, 438
Česleris 266
Čilinskas V. 111
Čilvinaitė Marijona 313, 378
Čiplys Antanas 157, 372, 374
Čiuldytė Monika 241
Čižauskas 86

Dabulskis Aleksas 311, 378
Damba Jechielis 397, 425, 431, 434, 435, 438, 442, 443, 447
Dambė Joškis 277
Dambrauskas Henrikas 229–231, 241, 252
Dambrauskas Vaclovas 252
Dampis 427
Damulis Rimvydas 249, 258, 259, 260, 262, 283
Danieliai 19
[Danielienė] Zita Aldona 19
[Danielius] Kazys 19
Dantė Aligjeris 268
Dapkienė B. 320
Dapkus Povilas 138, 440
Dapšys 85
Daugirdaitė-Sruogienė Vanda 147
Daukantas Kostas 300
Daukšas Bronius 148
Daukšas Vidmantas 47, 48, 111
Davidas D. 80
Davidavičius Arija 234
Davidova Miriam 279
Davidova Rachelė 279
Davidovas 74
Davidovas Dovydas 62, 81
Derse Anne E. 280
Dieckmann Ch. 111, 241, 456
Dirmeitis Antanas 36, 39, 111
Dodikas, moksleivis 147
Dogonas 229
Domeika 434
Dovydas, Dovydo žvaigždė 77, 94, 195, 200, 235, 302, 305, 325, 339, 344, 352, 354
Dovidavičienė Š. 138
Dovidavičius Simonas 111, 305, 378, 380, 400, 425, 429, 430, 432–436, 441, 442, 444, 447
Drakšis Feliksas 52, 56, 111
Drevinskas Aleksandras (Alioška) 177
Drukteinienė Lidija 123–128, 161
Drulis Antanas 67, 68, 72, 73, 111
Drunga 86
Drungilienė Elzbieta 68
Drungys Z. 126
Dubinskienė Juozapa 227
Dulinskas S. 172
Dunauskaitė D. 111
Dundulienė Rozalija 350
Dundulis D. 350

Dvarionas Kazys 69, 111
Džaneris Grenvilis (Grenwille Janner) 19, 27, 45, 59, 61, 76–78, 94, 107, 173, 181, 193, 194, 224, 225, 231, 232, 235, 236, 250, 256, 271, 275, 279, 315, 321, 322, 331, 343, 344, 352, 359, 394, 398, 403, 415, 416, 419, 438, 444
Džiunis ↑ Vaičys Domas

Eglinskas 73–75, 79
Eidintas Alfonsas 58, 68, 111, 161, 184, 190, 191, 241, 243, 244, 280–282, 412–414, 447
Eitmantienė Danutė 221, 225
Eksielis 173, 241
Elekšis Juozas 150, 161
Embrasas Jurgis 86, 87, 89, 90, 92, 94
Erenburg Ilja 447
Eringis Petras 67, 111
Ermanienė 269
Erslavaitė Genovaitė 161–163, 187, 213, 239
Estermanas Arijus 47

Fainšteinai 215, 226
Fainšteinaitė Eta 227
Fainšteinas, pramonininkas 22
Fainšteinas Benas 226–228
Fainšteinas Berkis 215
Fainšteinas Girša 215, 217, 226–228
Fainšteinas Ickus 215
Fainšteinas Leizeris Benas 226, 227
Fainšteinas Mauša 221
Faivelis, berniukas akordeonistas 53
Faivelis F. 427
Faivelsonaitės 282
Faivelsonas Izraelis Benjaminas 265
[Faivelsonas] Baruchas 265
Faktoriai 392
Faktorius Srolikas 392
Feiga, Jakovo Gurvičiaus teta 422
Feiges, ūkininkas 323
Feiza Stanislovas 6
Feiza Stasys 172
Fischer Schweder Bernhard 22, 370
Flaumienė Zisla 170, 206–208, 210, 212, 241
Flavijus Juozapas 280
Florencas Simonas 62
Fogelmanai, broliai 81
Fogelmanas Bencionas 81, 82, 90
Fondileris Samuelis (Šmuelis) 420, 421
Formulevičius Tarasas Robertas 134, 137, 161
Fortūna Mauša 215, 216
Frank Hene 213
Fridmanas Berelis 277
Fridmanas Jankelis 234
Frohwann Erich 21
Funkaitė 269
Funkas 22
Furmanas Berelis 185, 242
Furmanskaja Sara 201, 211, 241

Gadonas Vladimiras 138
Gailienė Stefa 125, 126
Gailius Vladas 347, 349, 350, 379
Galbogis Pranas 216
Galbogis Stasys 216
Galdikas Steponas 29–31, 107, 111
Gamza Chackelis 405
Gaonas 10, 112, 114, 167, 186, 194, 268, 272, 283, 346, 359, 362, 402, 404, 412, 447–449
Garionis Nikodemas 36, 111
Gauronskis Pranas 260, 261
Gečas 168
Gedgaudienė Danguolė Aurelija 15, 16, 28, 37, 40, 82, 111
Gedraitis Kazys 202
Gedvilas Algirdas 161
Gedvilas Andrejus 23
Gedvilas Antanas 41, 51, 57
Gedvilas Justinas 22
Gedvilas Mečislovas 372
Gedvilas S. 111
Gedvilienė Zosė 309
Gekė 230
Gelfandas 147
Gendvilas L. S. 379
Gendvilas V. 45
Gepneris Jurgis 176
Gercovičius L. 424
Gerčas 192
Gerčienė Marytė 190
Gerinkeris Nachumas 399

Gerliachas B. 138
Gerškienė 154
Gerulikis 149
Gerulis Jonas 311
Geselis Izraelis 98, 102, 325
Getautienė Juzefa 219
Giberis Leiba 146
Giedraitis Kazys 202–204, 241
Gilderis Hiršas 81
Gilderis Reuvenas 84
Gilis Šlomas 405, 406
Ginčiauskas Stasys 434, 435
Gindė Irša 146
Gineika Simonas 30, 33, 111, 113
Ginkas Mironas 295, 334–336, 379
Gintalas Kazimieras 67, 111
Ginzburgas Cemachas 425
Giordiano R. 380
Girbudas Petras 278, 279
Girčys Antanas 195–197, 241
Girdvainiai 98
Girdvainis Pranas (Antanas) 274
Girdvainytė Adelė 339
Girėnas Stasys 176, 321
Girininkienė Vida 284, 285
Girsena Chava 229
Gitkinas Chaimas 62
Gitkinas Hirša 333
Glat-Šor Šeina 356
Glaubartas Mikas 125
Glezeris Mejeris 366
Glikmanas Jozefas 81
Goldbergaitė Golda 269
Goldbergas Natanas 340
Goldšteinaitė Gita 311
Goldvaseris Boruchas Dovydas 403
Grabauskis 170
Grabys Kostas 70, 111
Gracas Natanielis Josefas 99, 102
Gramauskienė Jurgita 440
Gražiūnas Albinas 50, 112, 172, 173, 242
Greičius Vincas 234
Grybas Vincas 175, 181
Grybauskaitė Dalia 79, 169
Griciuk Marija 446
Gricius 24
Grigalaitienė Bronė 256, 269
Grigalaitis Pranas 256
Grigalius, Grigalius XIII, popiežius 254
Grigaravičiai 230
Grigaravičius Aleksas 170, 185, 200–210, 212, 223, 225, 230, 242
Grigaravičiūtė Akvilė 379, 425, 447
Grikša Juozas 20
Grykštas K. 104
Grikštas S. 89
Grinblatas Mošė Leiba 81, 84
Grišmanauskaitė Magdelena 54, 56, 59, 112
Grišmanauskas 414
[Grišmanauskienė] Berta 414
Grolmanas Colas 277
Grosman Cipora 320
Grosman Sara 320
Grosmanas V. 447
Gruodis 74
Gruževskiai 183
Gudaitis 216
Gudmonas 41
Gurauskienė 139
Gurskis Vincas 242
Gursmanskytė (Gurmanskytė)-Gurvičienė Sara 200, 206, 208, 211, 242
Gurvič Rebeka 120
Gurvičius, verslininkas 424
Gurvičius Jakovas 305, 379, 399, 401, 422–430, 432–435, 437, 438, 447
Gurvičiūtė Nechama 156
Gutautas Kazys 85
Gutmanas Berelis 271, 284
Gužas Liudas 85, 91
Gužauskas Steponas 253

Habdangas Dainotas 290, 307–312, 361, 378, 379
Hamann Joachim 179, 199, 201, 207, 211, 237, 431, 443
Helcermanas Borisas 155
Herschman-Rechtschafner Esther 7, 99–102, 112, 324, 325, 327–330, 356, 362, 364, 379
Hersmann Werner 21, 335, 370
Hiršovičius Abraomas Samuilas 307
Hiršovičiūtė Riva Bernadeta 234
Hitleris Adolfas 268, 423
Hochmanas 81
Hovša Isakas 81

Yankelevitz Bathyah Abelman 73
Yankelovitzius Benjaminas 328
Icikovičiūtė Peškė Olia 234
Iciksonas Leiba 259
Ickovič Bluma 325
Ickovičius Faivelis 340
Ideliavičius 219
Idzelis Augustinas 9, 11
Idzelis Vladas 354–358, 379
Ignatavičius Izidorius 113
Ignatjevas 375
Ilgis Mejeris 67
Ilteris O. 144
Yomi Rachelė 24
Irininas 201
Iršacas 346
Išo 280
Itingas 154
Itingienė 154
Ivanauskas 325
Izraelovičius Efraimas 405

Jablonskis Ignas 29, 31, 33, 39, 45, 112
Jablonskis Petras 84
Jaffer John S. 111
Jägeris Karlas 10, 171–173, 175, 178, 179, 187, 188, 191, 199, 201, 204, 207, 209–212, 236–239, 255, 438
Jagst F. 331
Jagučianskienė 168
Jakys Jonas ↑ Jakys Pranas
Jakys (Lukys) Pranas 28, 30, 31, 35, 37, 40–42, 49, 52, 54–57, 88, 89, 105, 106, 110, 112, 370, 413
Jakomas K. 138
Jakovas Josefas Ben 291
Jakovleva O. 379
Jakštavičius 252
Jakūbaitė Olė 421
Jakubaitis A. 222, 223
Jakubaitis M. 185
Jakučinskienė J. 143
Jakulytė-Vasil M. 242, 283, 379
Jakutis 192
Jalianiauskienė Vitalija 283
Jančys Artūras 379
Jankai 96
Jankauskas Lionginas 33, 84
Jankelevičius ↑ Ben Jakovas Josefas
Jankelovičius Mošė 81
Jankienė Stasė 96
Jankūnas S. 136, 161
Jankus Augustinas 96
Janulaitis Pranciškus 168
Janulis 67
Janulovičius 103
Janušonis A. 121
Januta Kazys 127, 161
Jarauskas (Jarovskis) Abelis 168, 169, 171
Jarovskiai, broliai 168
Jasas Vytautas 67, 70, 112
Jasiulis 151
Jasmontienė Tosia 396, 397, 447
Jasulaitienė Ramunė 168
Jasulaitis Antanas, Mykolo 192
Jasutis Jonas 148
Jatulis 152
Jaunaitė Marija, Javnaitė Miriam, Javnaitė-Voronova Marija 267, 268, 272
Jazdauskas 52, 54
Jegorovas Aleksandras 357, 379
Jezner Heni 339
Jociai 269
Jocys Virginijus 380
Jodeikis 153
Jofė Baruchas 439
Jofė Chaimas 7, 175–178, 242, 336
Jofė Icchakas 313
Joffe 336
Joffė Aronas 138
Jokšas 98
Jokūbauskas Aleksas 312
Jokubauskis Giedrius 379, 425, 427, 428, 447
Jonaitis 71, 72,
Jonaitis J. 112
Jonauskas S. 112
Jončas Vytautas 267, 284
Jonika D. 155
Jonutis Jonas 67, 69, 70, 72, 112
Joselevičius, jaun. 124, 126
Joselevičius, vyr. 126
Josmantas 151
Jucikaitė Daiva 379
Jucys Juozas 72, 112

Judilaitės, seserys 19
Judvytis F. 319
Jukilaitytė-Gailiuvienė Petrūna 168
Juodikis Bronius 427, 438
Juodis Jonas 357, 381
Juodviršis 427
Juozapavičius, Juozupavičius, Juzupovičius Jonas 41, 42, 57
Jurevičius P. 189–191
Jurgaitis 230
Jurgilas Jonas 335–337, 341, 350
Jurginis Juozas 157, 372, 374
Jurgis, Taūragės gyventojas 328
Jurgulienė Petrė 198, 233
Jurgutienė Ona 56, 112
Jurjonienė S. 103, 107, 112
Jurkaitis, Jurkutaitis, Jurkšaitis, Jurkutis Juozas 328, 357, 380
Jurkienė Marijona 98, 100, 104, 105, 107, 112, 327, 379
Jurkūnas A. 132
Jurkutė-Karalienė Albina 105
Jurskis Alfonsas 304

Kabalinas Antanas 42, 51, 54, 58, 112
Kacas Elijahu Beras 307
Kacas Mendelis 153
Kacas Natanas (Nathan Katz) 284, 420–422, 447
Kaciucevičius Pranas 192
Kačerginskis E. 241
Kačinskaitė Aida 161
Kadys Petras 65, 66, 71, 112
Kaganaitė-Kentrienė Feigė 427, 432, 441, 442, 447
Kaganaitė-Tallat Kelpšienė Dora 303–305, 380
Kaganas Elijas 144
Kaganas Faivelis 138
Kaganas Mejeris 441
Kagantonai 273
Kagantonas 274
Kaganzonas Berė 81
Kalnickis (Kalmickis?) 107
Kamenecas 229
Kaminskas 192
Kanarskas Julius 40, 45, 112
Kanas 144
Kancevičius Vytautas 456
Kantautienė Lina 168, 172, 223, 236, 241, 243–245
[Kaplanaitė] Miriama 74
[Kaplanaitė] Šulamita 74
Kaplanas Chaimas 74, 75, 146
Kaplanas Chonė Raifas 153
[Kaplanienė] Rachilė 74
Kaplinskis 302
Karabelnikas 405
Karklas Juozas 261
Karsten Gerhard 175
Kasakauskas Kalikstas 121, 145
Kasparaitienė Sofija 79
Kasparaitis Pranas 73, 79
Kasperaičiai, Kasparaičiai 79
Kasperiūnas-Kasperskis Leonardas 209
Kastelanskis 81
Kašėta J. 121, 161
Katerfeidas 81
Kaunas Povilas Antanas 225, 242
Kavaliauskas 129
Kazėnas Viktoras 275, 284
Kaziulis Petras 299
Kazlauskas Antanas 227
Kazlauskas J. 222
Kazlauskas Z. 426
Kazlauskienė Kazimiera 216
Kazragis Petras 74, 112
Keinas 254
Kekys 154
Kelmanai 280
Kelmanas Bencionas 279
Kelmanas Geršinas 277
Kentaitas 37
Kerys Bronius 146, 149, 161
Kesminas 151
Kinčinas Augustas 134, 161
Kiriliauskas Jonas 251, 253–256, 285
Kirkilienė Regina 311
Kirklys Stasys 32, 112
Kirlys Juozas 396–398
Kirlys Matas 396–398, 448
Kisinas Pešias 153
Klapatauskas Kazys 71, 113
Klemanskis Pranas 265
Klibys Petras 139
Klimas P. 279

Kloraitė Liuba 269
Klotas Mejeris Cvi 66
Kmitas Antanas 201, 206, 208, 242
Kodochigov P. 161
Kofmanai 22
Koganas 168, 169, 171, 424
Kohenas Hiršas 81
Kohenas Icchakas 81
Kolokša, Kulokša Romualdas 250, 267, 276
Kompinskis Šimelis 200, 206–210, 212, 242
Končius Pranas 65, 67–72, 79, 113
Kondratavičiūtė-Jofienė Bronislava 7
Kondrotas Vytautas 396, 398
Konstantinavičius 139
Kontautas Silvestras 41
Kopelovičius 81
Kordušas 216, 227
Kostenko 304
Krakowski Sh. 380
Krasauskas 400
Kravčenka Aleksas 354
Kravickis Šolomas 395
Kremeriai 251
Kremeris Abramas Nosonas 217
Kremeris Icikas 215, 216
Kremeris Joškus 215
Kremeris Norkus 215
Krencienė Eugenija 307, 308, 310, 311, 380
Kriaučiūnas Stanislovas 149, 153
Krikščiūnas Povilas 380
Kripaitė Renata 241
Kripas Antanas 71, 73, 113
Kryžauskas V. 142, 143
Krochas Leizeris 138
Krofmanai 129
Kroma ↑ Kremeris Abramas Nosonas
[Kronaitė] Rūta 269
Kronas 269
Krutkevičius A. 267, 285
Kubilius Kostas 57
Kubilius Stepas 37, 57
Kuchmeisterytė-Binderienė I. 138
Kukulskis Bronius 142
Kulaginas Aleksejus 355, 358, 380
Kulokša Romualdas ↑ Kolokša Romualdas
Kumpikevičienė Veronika 192
Kundrotienė St. 98, 103, 113
Kuodys Modestas 113
Kupliauskienė Eugenija 137
Kupšienė 37
Kurliandčikas Šlioma 243, 284, 448, 392
Kveidanas ↑ Chveidanas Borokas
Kvetka, Kvietka L. 228, 243
Kvetkus Izidorius 183, 184
Kviecinskas Povilas 37, 57
Kvietkauskas 192
Kviklys Bronius 10, 11, 13, 24, 43, 46, 47, 80, 82, 97, 101, 113, 124, 127, 130, 141, 156, 161, 172, 194, 212, 218, 223, 226, 229, 243, 247, 249, 258, 265, 269, 273, 278, 284, 299, 306, 333, 341, 361, 369, 380, 382, 389, 395, 399, 418, 420, 423, 429, 439, 441, 448, 452, 456

Lacanskis A. ↑ Lazarskis Abraomas
Lacon Aida 325
Laconas Jechielis 325
Laconas Leizeris 325
Lačas Rapolas 132, 137, 155, 156, 160
Laukaitytė Regina 243, 357, 380
Laukys Bronius 29, 39, 113
Laurinavičius Vl. 30, 111, 113
Lazarskis Abraomas 201, 204, 206–208, 211, 243
Leibienė 222
Leibukai 226
Leibukas 222
Leksienė Morta 67, 114
Lemanauskienė Stasė 228
Lengvenas Petras 23
Leninas Vladimiras 128, 259
Leraitė 151
Lerman Rachelė 356
Lesin Moli 353
Lesin Rivka 356
Lesinas Jakovas Mozė 353
Levenavičius Antanas 176
Levickas 175, 176
Levinai 142, 280
[Levinaitė] Chaja 279
[Levinaitė] Chana 279
[Levinaitė] Riva 142
Levinas Abraomas haKohenas 258, 277

Levinas Blūmas 153
Levinas Dovas 369
Levinas Faivkis 140
Levinas Jozefas Jehuda 84
Levinas Leiba 279
Levinas R. Mejeris 21
Levinas Volis 280
Levinas, Faivkio Levino sūnus 140
Levinsonas Josifas 30, 46, 48, 50, 61, 63, 104, 113, 141, 142, 162, 171, 177, 179, 187, 192, 195, 213, 215, 218, 223, 226, 229, 233, 243, 249, 263, 269, 273, 275, 278, 284, 303, 308, 335, 346, 351, 380, 389, 396, 399, 403, 412, 422, 439, 441, 442, 448
Levinson-Frydman Etelė 421
Levis Azrielis 312
Levis Nachumas 311
Levitanas Šalom-Izaokas Icchakas (Shalom-Isaac Levitan) 102, 326
Levitas Alteris 420, 448
Levitas Chackelis 138
Liaugminas A. 253
Lichterytė Echa 170
Lichtienė Jofė Šeinė 62
Liekis Algimantas 344, 347, 351, 380
Liepa J. 136, 308, 309
Lygnugaris Petras 409
Linderis V. 212
Lingys Kazys 36, 113
Lingytė-Petrulevičienė M. 154, 155
Linkis Petras 346, 381
Linkus Juozas 202–204, 206, 243
Linkus Petras 357
Liobė 153
Liorančas Jonas 333, 341, 372, 381
Lipčius (gal Lipšicas) 100
Lipkinas 62
Lipmanas Chaimas, Lipmanas T. 148, 150
Lipmanas Nachumas Chananija 411
Lipšicas 100
Lipšicas Leiba 142, 143, 254, 255, 267, 284
Lipšicas Saliamonas 251
Litvinas Rachmielis 253
Liubinaitė Mika 178
Lukauskai 170
Lukauskas Ildefonsas 23
Lukienė Sigita 266, 267
Lukys Pranas ↑ Jakys Pranas
Lukoševičius Alfonsas 181
Lukoševičius Pranas 220, 221
Lukošiai 18, 19
Lukošius Jonas 350
Lukošius Kazys 18
Lukšienė Sigita 271, 284
Lurjė Heselis 138
Lurjė Mošė 282
Lurjė Zelda 325
Lūšis 156

Macevičienė J. 126, 129
Macienė Ona 15–17, 115
Macijauskas, kunigas 279
Macijauskas (Maciejovskis) Polikarpas 278, 279
Macijauskas Juozas Jonas 279
Macijauskas Pr. 91
Macius Edvardas 36, 114
Mackevičius V. 92
Mackus 23
Mačianskaitė-Gudauskienė Genovaitė 169
Mačys, Mačius Juozas 148, 149–153, 162
Mačytė-Antanaitienė Živilė 152, 153, 162
Mačiulis Kazys 202–204, 243
Magidas Kalmanas 148, 149
Maigis P. 133
Makarytė Janina 183, 184, 243
Makštys Edvardas 40
Malinauskas Kazimieras 260, 261
Malinauskas S. 372
Malinker Zelda 268, 269
Malkinsonas Icchakas 84
Malukienė Ieva 49, 114
Manijofė Josefas Zeevas 131
Manomaitis Saulius 453, 454
Marcinkevičius Justinas 19
Marcinkus Petras 183, 243
Marija, Papilės miestelio gyventoja 262, 263
Markauskai 142
Markauskienė 142, 143
Markoševičius Izaokas (Isaac Markosevic) 325
Markovas 307
Marksas Karlas 128
Markus Fruma 82

Martynas, Klaipėdos krašto gyventojas 104
Martinkus Vaclovas 154, 156
Martišius Motiejus 314, 382
Maškaitis (Maškus) Stepas 356, 381
Matas (Mataušas) šv. 103, 105
Matusevičius Aleksas 191
Mauricas K. 381
Maurimas Kazys 350
Mauškienė 192
Maziliauskas 192
Maziliauskienė Jūratė 280
Mažeiva Klemensas 51, 52, 54–56, 58, 114
Mažrimas Edmundas 333, 336–338, 341, 371, 372, 374, 376, 377, 381
Mažutavičius Juozas 84, 85, 91, 114
Mažutienė Stefanija 308
Mecas Hiršas 403, 405
Medonova Marta Laubė 134
Medziukienė Elena 169
Meidus Albinas 85–87, 89, 114
Meištinis Stasys 51
Mejeris Izraelis, Meyer Israel 353, 381
Melis Irša 138
Mendelis S. 289
Meras Berelis 221
Meškauskas Česlovas 213
Meškauskas P. 243
Meškys Jurgis 65, 69, 70
Miasnikas 215, 216
Michelis-Šikis Šaja 146
Michnickis Jankelis 156
Mickus Bronislovas 440
Mieželaitis Eduardas 40
Miežtinis Pranas 15–18, 40, 115
Mikaločienė 37
Miknius A. 151, 152
Mikolaitis Aleksas 202–204, 243
Mykolaitis-Putinas Vincas 146
Mikuckis 305, 427
Mikulskis 122, 433
Milčius J. 147
Miler Hadasa 320
Milerienė Daiva 381
Milevičius Kazys 260
Mylimas Aleksandras 300
Mylimas Vladas 289, 299, 337, 339, 343, 350, 383
Miltenienė E. 126
Miltenis S. 114
Mindaugas, karalius 167
Mines Michaelis 81
Minkevičiai 269
Minkevičienė Kotryna 256, 269
[Minkevičius] Jokūbas 269
Minkevičius Sergejus 256, 269
Mintautas Bronius 319
Mintautas Fabijonas 335
Mirkis Jozefas 81
Misevičius V. 195
Misius Dominykas 167, 170, 171, 243
Misus Kazys 381
Miškinis Algimantas 189, 243, 312, 389, 396, 448
Mockus Juozas 205, 207, 208, 211, 230, 243
Mollie Lesin 381
Molotovas G. 220
Monkovaitė Šeinė 252
Montvila, Kuršėnų gyventojas 269
Moraschas 29, 54
Morozovas Aleksandras 337, 382
Mostaitė-Rozenbergienė Dobė, Dobelė 7, 175
Mostas 336
[Mostas] Dodikas 175
[Mostas] Motelis 175
Mostienė Brochė 175
Motikovas Jonas 339
Movšienė M. 144
Movšovičienė Dreivė 62
Movšovičius Danielius 183
Mozė, pranašas 256, 280, 345, 415
Mukienė Danutė 313, 382
Mulevičius Mejeris (Meir Mulevič) 325
Murauskas P. 292, 298, 301, 306, 312, 340, 351, 358, 365, 367, 368, 371, 372, 375, 381
Muravskis Aleksandras 348, 349, 355, 382
Musneckienė Regina 279, 284
Muturas Algimantas 7, 117, 121, 130, 132, 134, 136, 144, 146, 147, 149, 158, 159, 162, 163, 258, 262, 263, 284

Naftalinas S. 424
Naftalinienė 146
Naidelis 340
Narbutas Kostas 200, 201, 212, 243
Narkevičienė G. 11

Narkevičius Aleksas 130
Narkevičius Leonas 203
Narvilas Stasys 126
Natesas Efroimas 254
Naudvaras 220
Navakauskienė Marijona Birutė 6, 168, 170, 243
Navickis Stasys 92, 269
[Navickytė] Gražina 269
Neimanaitė R. 138
Neimantas Pranas 56, 114
Nejermanas Chaimas 442
Nekrašius Stasys 230, 244
Nemikinas 304
Nėris Salomėja 188
Nyderis Antanas 222, 244
Nodelis Jankelis 219
Norkevičius Leonas 202–204, 244
Norkienė Petrė 34
Norkus A. 319
Norkus S. 254

Ochmonas 74
Odesaitė Eta 419
Odesas Kalmanas 419, 448
Odinas P. 128
Oginskiai 420, 421
Oksmanas 21
Olbertas Vincas 357, 381
Olšvangaitė-Montvilienė Sara 279
Olšvangas Leonas 404
Olšvangas Simonas 405
Olšvangienė Cilė 278
Onja Brankė 305
Opulskis Vladislavas 37, 114
Osovskis Jehuda 323
Ošerovičius Samuelis (Samuel Sherron) 324–328, 330, 382
Ošrinas 309

Paberžis Vladas 86
Pabrėža 407
Pagojus S. 426
Pakalniškis Aleksandras 406, 407, 416, 448
Pakalniškis J. 148, 162
Pakalniškis Mejeris 124
Pakutinskienė Alfonsa 31, 45, 114
Paliulionis Bronius 260
Palubeckas 226
Parnarauskienė Ingrida 226–228
Paulauskaitė Zita 439, 448
Paulauskas Pranas 30, 349, 443, 444
Paulikaitė Genovaitė 17, 114
Paulikienė Danutė 6
Paulius J. 350
Paunksnienė Jolanta 143
Pavlikas, vežėjas 41
Pečiulis 136, 148
Pelenis ↑ Pilionis Kazys
Perelmanas Abraomas Icchakas 309
Peres Šlomo 81
Perlis Icchakas 67
Perskis Benjaminas 32, 34
Petkūnas Jurgis 400
Petkus Antanas 252
Petraitis P. 300
Petras šv. 16, 128
Petrašiūnas 269
Petrauskas A. 125
Petrauskas Adomas 258, 260
Petrauskas Antanas 30, 49, 55–57
Petrauskas Kipras 425
Petrylaitė Loreta 218, 221, 222, 244
Petronytė Jurgita 115
Petrošiūtė Nijolė 190, 244, 382
Petruškevičius 211, 239, 244
Pieškus Kazimieras 252
Pikturna V. 187
Pilenisas ↑ Pilionis Kazys
Pilibavičius Augustas 70, 115
Pilibavičius Juozas 67, 115
Pilionis (Pelenis, Pilenisas) Kazys 204, 205, 209, 210
Pilitauskas 192
Plankys Jonas 168
Platakis Benediktas 425, 429
Pliateris, grafas 274
Pliuškienė Irena Valda 121
Pocevičius Povilas 122, 162
Pocius Antanas 196, 233, 235, 244, 245
Pociutė Audronė 115
Podlianskytė Sofija 31, 35, 37
Polmonai 216
Polmonaitė-Kazlauskienė Kazimiera 216
Polmonas Vytautas 215, 216
Popes Fruma 107
Porvaneckaitė-Budzinskienė Janina 269
Poškus A. 132, 133

Poškus Juozas 412, 413
Potes-Abkis Abė 146
Povilaitis 168
Povilas šv. 16
Požėla Vladas 268
Praera, Praeris Kazys 440, 448
Praerienė Bronislava 440
Prancūzevičius Vilius 276
Prašinskas 104
Predkovas Jurgis 356, 382
Preibytė-Valkiūnienė Rozalija 64, 115
Presai, broliai 251
Presas Icikas 412
Propas Seikas 308
Puleikis Kazimieras 300
Pupliauskas B. 132
Purėnas Antanas 372
Puškorienė Bronė 16
Putraitė Amelija 153
Putvinskis Vladas 188

Rabinovičius Aba 420, 421
Rabinovičius Mordehajus 140
Rabinovičius Tėvija 185, 242, 271, 284
Rachelė Lėja, Jakovo Gurvičiaus pusseserė 422
Račkauskai 269
Račkauskas Jonas 267
Radkė Julius 343
Ragauskis Ignas 300
Ragožis Polis 169, 244
Raizmanas Izraelis 15
Raizmanas Leiba 15
Rakmielis Hiršas 259
Ramanauskas 57
Ramūnas M. ↑ Martišius Motiejus
Raštikis 38, 41
Razmusas Petras 75, 77, 115
Razutis Petras 107
Reisel Micha 116
Remeikis J. 316, 317
Remeikos, broliai 421
Riauka St. 104, 107, 115
Ribikauskas Jonas 253
Richteris 308, 311
Rimdeikienė Nemira 280
Rimkevičius P. 350
Rimkevičiūtė Agnė 49, 114
Rimkus Aleksas 22, 380
Rimkus Antanas 328, 357
Rimkus Vaclovas 183, 187, 244, 266, 277, 285
Rimša Alfredas 133, 141, 162
Rindokaitė Zosė 351, 357, 381, 382
Rokas šv. 262
Rolnikas Berelis 405
Ronkauskienė R. 115
Rotšteinas Bencionas 336, 337
Rozenbergienė Dobelė 175, 179
Rozenfeldai 313
Rozenfeldas Markas 399
Rozentaliai H. ir J. 266
Rozga, viršaitis 125
Rozga Jofė 259
Rozga Leopoldas 6, 151–153, 160, 162, 258, 262, 263, 284, 285
Rozinas Josefas 369
Rozma 41
Rubinšteinas Dovydas Geršonas 146, 309, 418
Rudavičius Z. 416
Rudinas Justinas 350
Rudys Pranas 67, 71, 73, 115
Ruginis Kazimieras 64
Ruikienė Olga 125
Rukšėnas Alfredas 29–31, 33, 34, 36, 38–43, 45, 115, 116, 258–263, 285, 355
Rupeikienė Marija 244
Rusteikaitė Marija 283, 284
Ruša Stanislovas 234
Rūtienė K. 15
Ruzgailienė Irina 6, 15–18, 40, 115

Sabeckis Raimondas 94
Sagel-Grande Irene 112, 380
Sakaitė Viktorija 300, 382, 449
Sakalauskas Vytautas 190, 191, 244
Sakutas (Sakuth) 370
Salantas Zundelis 62
Salanteris Izraelis ↑ Lipkinas Izraelis 62
Saliamonas, Stakių žydas 216
Salmanas Šija 138
Satkauskienė Kazimiera 85, 89
Sauchatas S. 138
Saudargas Povilas 107
Sausaitienė Birutė 100, 103, 104, 107, 115, 327, 382

Savickas J. 149
Savickas V. 117, 245
Scheu Werner 100, 325, 331, 355
Schmidt-Hammer Werner 21, 22
Schwarz 290, 291, 335, 338, 351
Segalas Dovas 81
[Segalas] Efraimas 81
Segalis Mošė Cvi 47
Selezniova I. 382
Sendrauskienė L. 116
Sendziulis 229, 232
Senkus P. 142
Senkus Vincas 150
Serva Rimantas 7, 185, 271, 284
Sherron Samuel ↑ Ošerovičius Samuelis
Simaitis Antanas 79
Simas, policininkas 183
Simonavičius J. 20
Simutytė Živilė 80, 88, 116
Sinetis Boleslovas 39, 40, 116
Sinušienė Ligita 116
Sireika Jonas 285
Siurbalis 427
Siurblys Antanas 32, 116
Skiesgilas Alfonsas 94
Skridaila Ciprijonas (Cipras) 64, 66–68, 75, 116
Skruibis, Struibys Pranas 66, 67, 71, 72, 74, 75, 116
Skudrienė Emilija 6, 167–170, 244
Skudzinskas 226
Smailys Martynas 346, 382
Smetona Antanas 396
Smilgevičius 277
Smilgys Vincas 30, 31, 34–38, 41, 57, 110
Smirnovas Ilja 379, 425, 447
Smolenskaja Sara 221
Smolenskiai 168, 171
Smolenskienė Janina 169
Smolenskis Aronas 168, 169, 171, 244
Smulnis 74
Sniečkus Antanas 157, 185, 271, 292, 294, 312, 340, 341, 351, 358, 365, 367, 368, 371, 372, 375, 381
Songaila Alfonsas 279
Spector Robert Melvin 117
Spector Sh. 380
Srolienė 192
Srolovičius 437
Stahlecker Franz Walter 8, 21, 99, 105, 237, 291, 335, 338, 370, 454
Stalin Josif 37, 53, 259, 340, 359, 367, 371
Stancikas A. 140
Stančikas Pranas 350, 351
Stančikas Stasys 351
Stanevičius Ezekielis 218
Stang Knut 244
Stanislovas Abromavičius 147
Stankeris Petras 209, 245
Stankevičius F. 323
Stankūnas Teodoras 168
Stankus Kazys 221, 223, 225
Staševičius, Stasevičius Jonas 267, 268
Staševičius Juozas 267
Stauber Roni 420, 421
Staugaitis Justinas 433
Stelmokaitė Teresė 40
Stelmokas Juozas 39, 40
Stepulienė K. 168
Stirbys Povilas 356
Stirbys Vladas 356, 382
Stončius 65, 70
Stonkus 138
Strakšaitė Juzė 134, 162
Straupytė-Jereminienė B. 448
Stravinskas 68
Streikus Arūnas 300, 382
Striaukas Povilas 176
Striaupys Juozas 392
Strolaitė Irna 267
Strolienė 266
Stropus Stasys 389, 395, 413, 449
Struge K. 355
Stulgys S. 172, 245
Stulpinas Stasys 261
Sugihara Čijunė 452
Sugintas 399
Sungaila Juozas 316, 319
Suralskis 184
Sušinskas Alfonsas 300
Sutkai 221, 222
Sutkevičiai 269
Sutkienė Veronika 221, 222, 245
Sutkus Antanas 221, 245
Sužiedėlis S. 111, 241
Svilai 266
Svilas Alfonsas 424

Šachnovičius 336
Šafkindas Davidas 81
Šapira 437
Šapira Jakobas 412
Šapira M. 187
Šapiraitė 192
Šapiro Josifas 334
Šapiro Maušas 102, 325
Šarapovas Steponas 455
Šarauskas N. 284
Šatelienė Reva A. 15–18, 40, 115
Šatrijos Ragana 275, 280
Šatrovaitė Rita 49, 114
Šaulys 104, 151
Šeirys 145
Šenkeris (Shenker) 421
Šepetys Boleslovas 32, 33, 35, 39, 42
Šepsas Mendelis 277
Šeputaitė Elena 54, 116
Šeputis Antanas 323
Šeras Mošė 22, 259
Šereševskis 333, 340
Šertanas Abramas 144
Šeškevičienė Irena 7, 15, 116
Šidlauskas Alfonsas 272, 285
Šifai 129
Šileikytė-Jucienė Elena 221, 222, 245
Šilgalis 300, 320, 367, 380
Šilinskas Jonas 117
Šilkus Vincas 258
Šimkus S. 152, 222
Šindleris Zejevas 67
Šipaila 226
Šišerpis 351, 383
Šiukšta 190
Šiušaitė Agnė 449
Šlapikienė Birutė 168, 244
Šleinienė Joana 80, 93, 116
Šleževičius Vl. 279
Šlimovičius Šaja 405
Šlimovičiūtė Helė 107
Šlimovičiūtė Idkė 107
Šlionskis Rapolas 62, 66, 69, 71, 77, 116
Šmitai 192
Šmitas, vokiečių karininkas 261, 355
Šmitas (Šmidtas) O. 190, 192
[Šmitas] Benukas 192
Šmitas Pranas 70, 116
Šnaid Chana 356
Šniutė Kazys 258
Šoblinskas (Šlionskis) Feliksas 66, 74
Šochotas Jehošua (Jehoshua Shochot) 401
Šoras Josefas Jakovas 345
Šotlandas 146
Špicas Levas 81
Špicas Levi 334, 336
Šteinas Borisas 273
Šteinas Chaimas 312
Štuikytė-Andriukaitienė Joana 168
Šubic Zoja 16–18
Šultzas Ervinas 176
Šumas Icchakas 340
Šutinienė Irena 262, 285
Švarcaitė Estera 323
Švarcas 337
Šverebas Povilas 138, 140, 142, 143, 162, 163
Švernik Nikolaj 374

Tacas Josifas 172, 173, 245
Tallat Kelpša Tadas 304
Tallat Kelpšos 304
Tamašauskas Z. 148
Tamašauskienė Ona 98, 99, 103–105, 116, 327, 383
Tamkevičienė Emilija 150
Tamošaitis Rolandas 251, 253–256, 285
Tamošaitis Vytautas 155
Taubė 300
Taueris 22
Taujaniai, Taujeniai 98
Taujanis 149
Taujanis, Taujenis Adolfas 98, 99
Tautavičiūtė-Zabovienė M. 15
Teruškinas Jakovas Chaimas Baruchas 82, 84
Tėvelis P. 144
Tigeraitė Zura 138
Timinskis A. 220
Tyras Edmundas 89
Tirinai 251
Tiškevičiai 213
Tiškevičius Aleksandras 29, 33

Tiškinas 427
Tkačiuk Olga 357, 359, 364, 384
Todrasavičius Volfas 170
Toleikis Vytautas 456
Toliušis 216
Tomaševičius Vladas 191
Tominas 251
Tonikas 251
Totilaitė Vladislava 227
Traubė Aronas 405
Trusfusaitė-Jofienė S. 138
Truska Liudas 456
Truška Povilas 24
Tuminas Pranas 196, 245
Turbutis S. 346, 384
Turekas Netanelis 81, 84
Turskis Algirdas 183, 245
Turskis J. 426
Tutlys Stasys 355, 356, 384

Učitelskis Antanas 356, 384
Ulfa ↑ Todrasavičius Volfas 170
Urba 201
Urbaitis Ignas 259
Urbikas Stanislovas, Stasys 348–350, 354, 355, 384
Urbonas Feliksas 259
Urbonas Klemensas 348
Urbonavičiūtė Z. 228
Urbonienė Irena 7, 99, 103, 117
Urbša Jonas 216
Urbšaitis Kazys 205, 209
Urbutis Jonas 218, 244
Ūselis Alfonsas 107
Ūselis J. 100
Ūselis Stasys 104
Ušackas Vygaudas 80, 113
Užubalis 209

Vaičaitis Pijušas 216
Vaičiai, broliai 192
Vaičys, Vaičius Domas (Džiunis) 68, 69, 74
Vaičiulis Petras 424, 427
Vaičius Pranas 64, 70, 72, 117
Vaidaugas 59
Vaidila Kostas 184, 282
Vainas Borisas 428
Vainas Josifas 424
Vainora Jonas 40
Vainoras 57
Vainutis Vladas 126
Vaisbordas 15
Vaišvila Alfonsas 217–221, 223, 245
Vaitkevičius L. 320
Vaitkus Juozas 328, 384
Vaksas Šimonas 149, 151
Valaitienė Sara 201, 245
Valančiūtė Janina 106, 117
Valantis 154
Valesas Abelis 176
Valiuška 192
Valužis Juozas 67, 117
Valužis Kazys 65, 71, 77
Van Dam H. G. 380
Vaniuchinas Paulius 63, 67, 74, 115, 117
Varkojytė Sigita 28, 117
Vasaris Kostas 85–87, 104
Vaškys Antanas 46, 391
Veida 192
Veitas Rimvydas 124–126, 163
Velička 303, 380
Veliuona 168
Venckus Antanas 346, 384
Venckus Kazys 124, 125
Venckus Leopoldas 67, 117
Venckus Stasys 347, 349, 350
Venclauskai 269
Vepštaitė Iglė 99, 100, 117
Verbovskis Jehuda Leiba 120
Verbovskis Nachumas Mordechas 120
Veržbolauskas Rapolas 79
Veseris ↑ Vasaris Kostas
Vičiulis 72
Vidugiris Povilas 252, 254
Vigelis Mikas 56, 117
Vigoder ↑ Levinas Blūmas 153
Vildžiūnas Linas 243
Vilkas Ševelis 151, 258
Vilutis L. 427
Vilutis P. 140
Vingys Adomas 354
Vinikaitė Mina 169, 171
Vinikas Berelis 168
Vinikas Orčikas 215–217
Vinikas Berelis 169

Vinikas Šliomas 168, 169
Virbalas Kostas 280
Viskantas Vincas 259–261, 285
Vismantas Leonas 355, 384
Viščiai 169
Viščius Dominykas 168, 169
Viščiūtė, Viščiūtė-Smolenskienė Janina 169
Viščiuvienė Marijona 169
Višinskis Povilas 275
Višnevskis Icchakas Eliezeris 296
Vyšniauskas Juozas 82, 117
Vyšniauskas K. 91
Vytautas Didysis 8, 9, 167, 304
Vitkauskas Izidorius 254
Vitkus Aleksandras 109–111, 117, 130, 138, 163, 170, 236, 243–245, 285, 333, 336, 344, 384, 448, 449, 457
Vitkus Hektoras 6
Vitkus Stanislovas 86, 89, 104
Vitkuvienė Birutė 6
Vizgirdas Antanas 440
Volfovičius Šolomas 215, 217
Volosinavičius Petras 104
Volpert Menucha 226, 228, 356, 424
Voronova Marija ↑ Jaunaitė Marija
Vorošilov Kliment 53
Voveris J. 148
Vrublevskiai 374, 375

Wexelman Liat 280

Zajančkauskas Konstantinas 74, 117
Zakas A. 392
Zakas Chackelis 185, 242, 267, 271, 284
Zakas Kalmanas 185, 242, 271, 284
Zaks Kačkis (Chackelis Zakas) 267
Zaksai 228
Zaksaitė-Vileikienė Ona 228
Zaksas Icchakas 307, 316, 317
Zaksas Saulius 307
Zalcmanas 323
Zaleckienė Bronislava 283, 285
Zandovienė Antanina 349, 350, 384
Zapkus Aleksandras 148, 151
Zaremba Grigorijus 349, 357, 384
Zdanavičius Povilas 203, 204, 245
Zeikus 216
Zelikmanas Reuvenas 320
Zelikovič Neta 81
Zelikovičius 84
Zelikovičiūtė-Šarvit Estera 96
Zenon Niuneva 23
Zybertas 311
Zibucas Izaokas 447
Zykai 251
Zikas Sergėjus 117
Zilbermanas Kmieć 212
Zilberšteinas 82
Zinderienė Zlotė 277
Zingeris Mejeris 62
Zivai, broliai 168
Zivaitės, seserys 169
Zivas Leiba 168, 171
Zivas Mejeris 47
Zivas Natalis (Naphtali Ziv) 326
Zivonas Mauša 138
Zizas Rimantas 297, 300, 303, 311, 314, 316–318, 323, 366, 368, 369, 384, 385, 456
Zubovai 33
Zubovas Platonas 33
Zurabov V. 372

Žardeckas P. 254
Žąsytis Jonas 346, 385
Želvys Kostas 19
Žemaitė 275
Žemaitis Bronius 202–204, 245
Žemeckas A. 185
Žydukas ↑ Volpert Menucha
Žilevičius V. 426
Žilinskienė 104
Žilius Alfonsas 30, 117
Žimkus K. 426
Žiobakas Kazimieras 68, 72, 73, 117
Žukauskas D. 130
Žukauskas Stasys 96
Žulpa 137
Žulpaitė L. 285
Žutautienė O. 107
Žvinys Juozas 413, 414, 449
Žvirblis Juozas 356, 385

Rodyklę sudarė Aldona Bendorienė ir Darius Šimkūnas

Vietovių rodyklė

Adakavas 311
Afrika 424
Aitra, u. 439
Akmena, u. 39, 366
Akmenė 119–123, 129, 133, 134, 145, 158–160
– rajonas 6, 119, 147
– valsčius 119–121, 123, 138, 151
Akmian ↑ Akmenė
Alantas, u. 418
Aleksandrovskas ↑ Žemaičių Naumiestis
Alytaus apskritis 209
Alkiškiai 120
Alkos kalnas 16, 18, 50, 82, 83, 89–94, 96
Alkupis, u. 66
Alpės 330
Alsėdžiai 387, 389, 391–395, 404, 421, 425, 428, 429, 435, 441, 444, 446
– valsčius 387, 389, 395
Alsiad ↑ Alsėdžiai
Amerika 15, 62, 124, 131, 265, 274, 302, 354, 420
– Šiaurės 424
Ančia, u. 289, 306, 315, 361
Andrejavas ↑ Endriejavas
Aneliškių dvaras 22
Anglija 15, 129, 424
Antagluonis 314
Antšunijai 335, 338, 340–344, 371, 374
Antupyčiai 167, 168, 170, 171
Apusinas, u. 171, 233
Apušis, ež. 229
Ariogala 167, 171
Arklių dauba 168, 169, 171
Asteikiai 154–157
Ašutis, u. 315
Ašva, u. 324
Aukos kalnas 47, 418, 419
Auksūdys 89
Aukšmiškio miškas 185
Aukštaitija 8
Aurichas 331
Aušvicas, Osvencimas (Auschwitz) 297, 302, 330, 347, 454
Avino kalnas 391, 397, 398, 431
Ąžuolynės takas 181

Babrungas, u. 404, 413
Badenas-Viurtembergas (Baden-Württemberg) 370
Bajorai 29, 54
– įlanka 412, 415
Balčia, u. 315
Balsėnai 98
Baltakalnio miškas 16
Baltakių valsčius 295
Baltarusija 307, 443
Baltijos jūra 8
Baltimorė 334
Baltmiškė (?) 218
Baltojo kalno miškas 17–19, 92–94, 96
Baranovičiai 307
Barstyčiai 128, 139
Bartuva, u. 47, 80, 82, 83, 86, 87, 91, 93, 94, 96
Batakiai 287, 289–296, 310–315, 336, 338, 361, 362, 376, 377
– miškas 290, 293, 296, 308, 315, 361, 362
– seniūnija 294, 362
– stovykla (getas) 290, 292, 293, 295, 296, 311, 312
– valsčius 287–294, 296, 312, 315, 361, 373, 376, 377
Baubliai 28
Belgija 424
Benaičiai 89
Bėrancynės miškas 178, 179, 181
Berlynas 21, 171, 175, 178, 438
Beržoras 412, 415
Betygala 6, 167–171, 239
– valsčius 165, 167, 170, 237

Biliūnai 172, 210
– dvaras 172, 211
Birkenau ↑ Bžezinka
Birutės kalnas 52, 59
Biržų rajonas 9
Biržulis, ež. 441
Bivainės giria 395
Bokštakalnis 61, 412, 413, 415
Bridvaišis, ež. 229
Bubiai 185, 247, 249, 250, 258, 259, 262
– miškas 250, 277
– Piliakalnio gatvė 250
– piliakalnis 249
– Šilojų gatvė 250
– valsčius 258, 277
Buchenvaldas (Buchenwald) 455
Budriai 28
Bulavėnai 218, 221–223, 225
Butautai 220
Butrimonys 209
Bžezinka 330

Chaifa 51
Chveidan ↑ Kvėdarna
Citavian ↑ Tytuvėnai

Čekoslovakija 228
Čikaga 9, 273, 419

Dabikinė, u. 120
Dachau 297, 302, 330, 347
Dangutiškiai 228
Darbėnai 6, 13, 15–19, 30, 40, 42, 48, 49, 51, 55, 57, 61, 83, 88–90, 92–94, 96, 108
– Kretingos gatvė 15
– miškas 93
– Skuodo gatvė 15
– valsčius 5, 13, 15, 16, 108, 247
Dargiškė 346, 350, 352
– miškas 346, 350, 352
Daugėliai 269
– plytinė 252, 254, 255, 268
Daugirdo giraitė 169, 171
Daugiškės (tikriausiai Dargiškė) 346
Dautartų dvaras 221
Deksnės miškas 254
Didieji Mostaičiai 419
Didkaimis 169
Didžioji Sruoja, u. 416
Dilbyčiai 261–263
– miškas 260, 262
Dimitrava, Dimitravas, Dimitravo koncentracijos stovykla (getas) 16, 18, 36, 40, 48, 50, 82, 83, 88, 89, 91–96
Dirvoniukai 183
Dratvinys, u. 218
Drubian ↑ Darbėnai
Dubysa, u. 167, 182, 218, 222, 223, 236, 247, 264
Dūdinėliai 100
Durbinis, u. 423
Duseikiai 425
Dvarelis ↑ Prišgintiškės dvarelis
Dzūkija 8

Egiptas 345
Eišiškių apskritis 375
Eleonorava
– dvaras 213
– miškas 213, 214
– piliakalniukas 213
Endriejavas 13, 20, 420
– valsčius 13, 20
Erec Israel ↑ Izraelis
Eržvilkai, u. 294
Eržvilkas 289–296, 312, 338, 361, 376, 377
– valsčius 287, 288, 290–292, 294, 373, 376, 377
Estija 25
Europa 6, 20, 24, 424
– Rytų 124
– Vakarų 124
Ežeruona, u. 361

Feldafingas 330

Gadiliaušiškė 184
Gadūnavas 399–403, 446
Gailiai 221, 225
Galiniai 189
Gapšiai [Gabšiai] 209
Gargždai 13, 20–27, 40, 108, 175, 418
– Klaipėdos gatvė 22, 27
– valsčius 13, 20, 23–25, 108
Gaubių kalnai 48
Gaudučiai 268
Gaudžiai 252
Gaurė 290, 292–294, 296, 361
– valsčius 287, 288, 293, 296, 376

Gečpievė 230, 232, 238
Geniotalis, u. 298
Gerdauja, u. 24
Geruliai 61, 275, 303–305, 389, 393, 396, 399, 412, 425, 430–432, 434–436, 439, 441, 442, 446
– dvaras 432, 444
– miškas 422, 425, 444
– stovykla (getas) 303–306, 367, 369, 391, 393–395, 397–401, 414, 422, 423, 429–436, 439, 441–444, 446
Gerviečiai 290
– stovykla (getas) 290
Gilius, ež. 229
Gintalaičiai 96
Giraitė, Giralė ↑ Kvecių miškas
Girkalnis 6, 171–174, 200, 211, 236, 237, 239
– 165, 171, 173, 211, 239
Girtegole ↑ Girkalnis
Giruliai ↑ Gerulių stovykla (getas)
Gorainiai 350
Greičių miškas 181
Gryblaukis 289–292, 294, 296, 362
– miškas 289, 290, 292–296, 308, 311–313, 361, 362
Grūstė 139, 140
Gruzdžiai 275
Gubernijos miškas 273
Gudeliai 229
Gudiškė 389, 391, 396–398, 425, 431, 446
Gumbinė 455
– apygarda 452, 455
Gusevas ↑ Gumbinė

Hamburgas (Hamburg) 331
Heydekrug ↑ Šilutė

Įkojis, u. 296
Ylakiai 82, 96, 119, 123–129, 142, 143, 157–160
– valsčius 82, 119, 123, 125
– žydų kapinės 82
Ilga, u. 265
Ilgižiai 169, 171
Ilgoji Lova 255, 257
Imbarė 66, 73, 77
– seniūnija 64, 77
Inkakliai 106, 107, 327, 328, 331, 332
– miškelis 327
– seniūnija 106

Yurberik ↑ Jurbarkas
Izraelis 7, 8, 10, 47, 51, 96, 105, 107, 124, 129, 131, 169, 190, 228, 269, 280, 283, 291, 342, 345, 354, 362, 369, 418, 420, 423, 428

Japonija 452
Jaujupis, u. 420
Jazdų miškas 16, 18, 83, 89, 93, 94, 96
Jazminų kalnas 412, 414, 415
Jėrubynas 366
Jeruzalė 47, 281, 342, 344, 423
Jevlak ↑ Ylakiai
Jonaičių miškas 263
Josvainiai 167
Jovaišiai 199
Jovaišiškė 404
Judrėnai 107
Jungtinės Amerikos Valstijos, JAV 8, 129, 136, 149, 228, 280, 330, 334, 347, 406, 418, 419, 424
Juodeikiai 89
Juodinkių miškas 402, 403
Juodlės miškas 266, 270, 272
Juodupis, u. 104
Jūra, u. 298, 322, 333, 420, 439
Jurbarkas 7, 9, 98, 165, 174–181, 199, 210, 213, 217, 226, 237–239, 294, 454
– Dariaus ir Girėno gatvė 176
– rajonas 165, 178, 214, 288, 294, 453
– stovykla (getas) 178
– valsčius 165, 174

Kadaičiai 412
Kairiai 255, 257
Kaliningrado sritis 455
Kalnėnai 177, 181
Kalniškiai 23, 259
– dvaras 259
– stovykla (getas) 260
Kalnujai 177, 200, 202, 204, 227, 237, 238
– piliakalnis 199
Kaltinėnai 102, 296–298, 300, 319, 320, 323, 326, 347, 362–369, 376, 377
– Kražių gatvė 297
– valsčius 287, 288, 296–298, 366, 369, 373, 376, 377
Kapėnai 153
Kapstatas 20

Karaliaučius 333
Karklėnai 189, 190, 192, 194, 238
Kartena 13, 46, 108
– valsčius 13, 46, 108
Kartupis, u. 213
Kašučiai 17–19, 28, 94
Kaulakiai 220
Kaunas 8, 10, 34, 41, 51, 53, 54, 104, 147, 155, 171, 173, 175, 176, 179, 181, 196, 201, 227, 236, 300, 301, 334, 357, 420, 438, 452, 454
– apskritis 155, 191
– gubernija 130
– Juozo Gruodžio gatvė 54
– stovykla (getas) 25, 27, 50, 153, 175, 213, 238, 300
Kaušėnai 389, 404–409, 411, 414, 417
– miškas 406
Kavarskas 40
Kaziškės miškai 340
Kėdainiai 9, 41, 176
– rajonas 9
Kegrių miškas 153
Kelm ↑ Kelmė
Kelmė 7, 9, 182–190, 193, 220, 221, 225, 229, 231, 236, 237, 239, 266, 267, 271, 272, 275–279, 281–283, 323, 353
– dvaras 182, 183
– Dvaro gatvė 188
– rajonas 165, 185–187, 221, 223, 248, 267, 271, 275, 280
– Salomėjos Nėries gatvė 188
– Serbentų gatvė 188
– stovykla (getas) 182
– valsčius 165, 182, 183, 185, 187, 237, 238, 282, 283
– Vlado Putvinskio gatvė 188
Kerėžiai 139, 140
Khveidan ↑ Kvėdarna
Kymantai 169
Kinija 452
Kivyliai 346
Klaipėda 6, 9, 15, 20–22, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 43, 59, 80, 81, 97, 107, 171, 173, 176, 181, 213, 236, 251, 301, 303, 334, 370, 420, 451–454
– apskritis 13, 452
– kraštas 9, 10, 28, 33, 54, 97, 102, 104, 109, 343, 370, 423, 451–456
– rajonas 9, 13, 450, 453
– valsčius 22
Klausgalviai 78
Klykoliai, Klykuoliai 121, 123, 133, 134, 146, 158–160
– valsčius 138, 151
Klivlandas 274
Kluonaliai 33
Knituva, u. 281
Kolainiai 278, 279
Komija 334
Kortčin ↑ Kartena
Krakės 169
Krantagūra 222, 223
Kražantė, u. 182, 190, 194
Kražiai, Kražė 9, 165, 185, 189–195, 237–240, 271, 276
– dvaras 190
– stovykla (getas) 190
– valsčius 165, 189
Kretinga 9, 13, 15, 16, 18, 20, 28–34, 36–46, 49, 52, 55–57, 59, 61, 65, 66, 68, 74, 78, 80, 88, 93, 105, 106, 108, 132, 370, 406, 407, 411, 417, 425, 454
– apskritis 8, 9, 13, 16, 17, 24, 25, 28, 35, 41–43, 47, 49, 55, 63, 80, 88, 89, 97, 108, 109, 139, 363, 364, 370, 413, 417
– dvaras 33
– kapinės 37, 38
– Kluonalių (Taikos) gatvė 33
– Mėguvos gatvė 45
– rajonas 13–15, 20, 28, 31, 33, 34, 41, 46, 55, 73, 77, 370, 453
– valsčius 13, 28, 30, 36, 88, 108
– vienuolynas 409
– Vytauto gatvė 29
– žydų kapinės 30, 36, 37, 39, 40, 43, 45, 46, 48, 49
Kretingen ↑ Kretinga
Kryžkalnis 309, 312, 362
Krož ↑ Kražiai
Kudirkos Naumiestis 353
Kulai I 48, 50, 82, 83, 86–88, 91–96
Kuliai 13, 23, 47, 108, 404, 418, 419
– valsčius 13, 47, 419
Kuliečiai 355
Kulšė, u. 19
Kūlupėnai 17, 73
Kunigiškiai 55, 56

Kunigiškių miškas 56–58, 60, 61
Kuprės miškas 190, 191, 193, 194
Kurpishok ↑ Kurpiškės
Kurpiškės 171–174, 200, 211, 239
Kuršan ↑ Kuršėnai
Kuršas 129, 213
Kuršėnai 186, 248, 251–258, 264, 269, 271
– Gaisrininkų gatvė 251
– Kapų gatvė 251
– stovykla (getas) 252
– valsčius 247, 248, 251
Kurtuva, u. 249
Kurtuvėnai 248–250
– miškas 266
– valsčius 247–249, 264
Kužiai 255, 268
– miškas 273
Kveciai 31, 32
– miškelis 30, 32–36, 38, 40, 42–46, 83
Kvėdarna 297–302, 315, 320, 321, 323, 328, 358, 362–369, 376–378
– valsčius 287, 288, 298, 299, 301, 320, 323, 373, 376, 377

Lačo daržinė 132
Laizeve ↑ Laižuva
Laižuva 119, 129, 130, 134, 158, 159
– valsčius 119, 129, 138
Landkreis Memel ↑ Klaipėdos apskritis
Latvija 50, 51, 80, 91, 129, 136, 145, 154–156, 252, 280, 424
Laugaliai 21
Laugalis 221
– tarybinis ūkis 223
Laukodumas 184
Lauksargiai 289, 290, 335, 338, 351
Laukuva 102, 297, 301–306, 316, 319, 320, 322, 326, 328, 347, 358, 362–369, 376, 392, 421, 428, 431, 435, 440, 441, 444
– valsčius 287, 288, 298, 301, 306, 316, 320, 367, 373
Laukžemė 16, 18
Laumalenka 61, 404, 411–415
– miškas 414
Laumės (Laumis), ež. 413
Lazdininkai 16
Leckava 130, 132, 133, 136, 137, 154, 156, 158–160
– valsčius 138
Legotiškė 196–198, 238, 291
Lėlaičiai 150
Lenkenis 418
Lenkija 9, 148, 307, 330, 334
Lenkimai 89
Licinava 182
Lyduvėnai 218–225, 238, 239
– dvaras 218
Lieplaukė 394
Liepoja 56, 57, 61, 80, 120, 130, 143, 395
Lietuva 6–10, 21, 27, 28, 30, 33, 34, 40, 41, 47–51, 53, 55, 61–63, 77, 80, 81, 88, 94, 98, 99, 105, 106, 108, 120, 124, 130, 131, 139, 141, 143–146, 151, 152, 155, 169, 171–176, 179, 181, 182, 188, 189, 193, 198, 209, 213, 215, 226–240, 248, 252, 256, 265, 276, 278, 280, 281, 283, 291, 295, 298, 299, 302, 306, 307, 314, 323–325, 333–335, 339, 345, 348, 352–354, 361, 362, 369, 370, 374, 396, 398, 402, 405, 409, 411, 412, 417, 420, 423, 424, 436–442, 452–456
– Didžioji 306, 452
– generalinės sritis 119
– Mažoji 8, 452, 455
– Respublika 452
– SSR 22, 372, 455
– Šiaurės vakarų 8
– TSR 25, 157, 159, 185, 193, 287, 337, 338, 340, 343, 344, 368, 370–372, 374, 375
– Vakarų 182, 421, 452
– Vidurio 8
Linkaučiai 194
Lioliai 182, 183, 186, 218, 223, 271
Liublinas 148, 155
Lokysta, u. 315
Lomiai 314
LSSR ↑ Lietuvos SSR
LTSR ↑ Lietuvos TSR
Luknė 89
Lukniai 88
Luknik ↑ Luokė
Lūkstas, ež. 441
Luoba, u. 80
Luokė 186, 271, 387, 389, 391, 395–399, 429, 431, 432, 435, 441, 444, 446
– stovykla (getas) 431, 444
– valsčius 387, 395, 396, 431

Macikai 100, 102, 103, 287, 297–303, 306, 326–330, 332, 347, 351, 352, 356, 358–360, 362–366, 369, 376, 377
Mantartiškiai 121, 158, 159
Marijampolės apskritis 8
Maskva 24, 25, 27, 211, 374, 375
Maslaukiškiai 170
Mastis, ež. 424
Mastūlpis, u. 423
Mažeikiai 7, 9, 119, 121–123, 128–160, 251, 257, 336
– apskritis 7, 9, 82, 119, 121, 129, 133, 136, 137, 145, 157–159, 247
– laukai 137
– rajonas 118, 119, 141–143
– valsčius 119, 130–132, 136, 138, 145, 159
Mažintai 290–292, 361, 362
– miškas 361
Mažonai I 335
Mažonai II 335
Medekšiai 173, 174
Medemrodė 121
Medingėnai 404, 416, 417
Medininkai ↑ Varniai
Medomiškiai 18
Medžiokalnis 192–194
Memelis ↑ Klaipėda
Milašaičiai 170, 401, 404, 416
– dvaras 416
– A. Plechavičiaus gatvė 416
Minija, u. 20, 24, 46, 416, 417, 442
Minskas 443
Mituva, u. 214, 216
– lanka 214, 216, 217
Miunchenas 330
Mosėdis 13, 30, 40, 43, 45–50, 83, 88
– Kęstučio gatvė 47
– valsčius 13, 40, 47, 108
– Vytauto gatvė 47
Mosiad ↑ Mosėdis
Muldorfas (Muldorf) 330

Naisiai 255, 257
Naištot Tavrig ↑ Žemaičių Naumiestis
Naryškino parkas 262–264, 275
Naudvaris 283
Naujieji Salantai 74
Naujosios Akmenės rajonas 122
Naumiestis ↑ Žemaičių Naumiestis
Nausėdai 89
Nausodis 47, 404, 418
Navaran ↑ Nevarėnai
Nemakščiai 185, 188, 194–198, 234–240, 294
– stovykla (getas) 195–197
– valsčius 165, 194–196, 234
Nemunas, u. 174, 213, 452
Neringa 453
Nevarėnai 387, 392, 399–403, 421, 428, 431, 435, 444, 446
– valsčius 387, 399, 403
Niurnbergas 374
Norilskas 153
Norkiškės miškas ↑ Batakių miškas
Normančių eiguva 273
Novoje mesto ↑ Žemaičių Naumiestis

Ofian ↑ Upyna
Ohajo valstija 274
Okmenė ↑ Akmenė
Olandija 424
Ostlandas 248
Osvencimas ↑ Aušvicas
Ožkėnai 252

Padarbio miškas 252–254, 256, 257
Padievytis 304
– ežeras 304
– piliakalnis 304
Padubysys 218–225, 238, 239
– dvaras ↑ Lyduvėnų dvaras
– getas 221–223
– valsčius 264
Padvarninkai 140
Pagėgiai 9, 453
– apskritis 451–453, 455
– miškas 455
Payure ↑ Pajūris
Pajūris 287, 288, 297, 302, 317, 320, 322, 323, 328, 351, 358, 363, 365–368, 376
– dvaras 323
Pakražantis 189
Pakruojis 9
– valsčius 255
Palanga 9, 13, 16, 17, 19, 29–31, 33–35, 37, 42, 45, 50–61, 108, 152, 176, 453
– valsčius 13, 42, 46, 50, 108
– Vytauto gatvė 52

Palendriai 199
Palestina 62, 101, 142, 155, 251, 257
Palestina (Izraelis, Erec-Israel) 47, 124, 131, 265, 302
Palestina, Lietuvos kaimas 213
Paliesio dvaras 171
Paluknė 89
Pamedžiokalnis 194
Pamituvys 214
Panemunė 174
Paneriai 257
Papilė 120, 248, 249, 257–264
– valsčius 247, 257, 259
Papilen ↑ Papilė
Paprūdžiai 193
Parubežio miškas ↑ Inkaklių miškelis
Pastik ↑ Asteikiai
Pasvalys 9
Pašatrijos dvaras 396, 397
Pašerkšnė 136
Pašiaušė 264
– dvaras 264
– valsčius 247, 248, 264
Pašilė 129, 189
Pašilvės miškas 277–279, 281
Pašvenčio miškas 177
Paupariai 355, 358
Paupys 234, 238
Pavainiškė 269
Pavenčiai 143, 145, 150, 254, 268, 269
Paverpenis 183, 283
Pažvirintis 168, 171
Penkininkai 32
Pensilvanija 330
Penzos sritis 144
Perkūnai, Perkūnas 22–25
Petkalnis 308, 313–315
Pietų Afrikos Respublika, Pietų Afrika 62, 124, 129, 131, 136, 228, 265, 302, 323, 353, 354, 418, 420, 424, 442
Pikeliai 130, 133, 134, 154, 156–160
– valsčius 138
Piktaičiai 102, 326
Piktaten ↑ Piktaičiai
Piktežeris I, ež. 414
Piktežeris II, ež. 414
Pilkalnis 167, 168, 171
– Arklių dauba 168, 171
Pirčiupis 257
Plateliai 13, 46, 61, 404, 411–415, 435, 441, 444, 446
– ežeras 412, 415
– Liepijų gatvė 414
– seniūnija 61
– valsčius 13, 61, 71, 74, 78, 108, 411–413
Platonavas 33
Plotel ↑ Plateliai
Plungė 9, 23, 27, 47, 61, 64, 65, 78, 387, 389, 403–407, 409–411, 413–420, 425, 432, 435, 436, 444, 446
– Birutės gatvė 406, 409
– Ežerėlio pakalnė 411
– Klevų gatvė 404
– kraštas 389
– Medingėnų gatvė 404
– rajonas 13, 64, 68, 77, 78, 387, 390, 404, 407, 417
– Rietavo gatvė 404
– valsčius 63, 387, 401, 403, 404, 417, 435
– Vytauto gatvė 406
Port Elizabetas 228
Povpera ↑ Paupariai
Požėčiai 171
Prabauda 172
Pramedžiava 172, 173
Prancūzija 138, 424
Pravieniškės 96
Prienai 222
Prišgintiškės dvarelis 396–398, 425, 431, 446
Pryšmančiai 32–34
– dvaras 29, 33–35
– getas 34
Prūsai 395
Prūsija 138, 333, 353
– kunigaikštystė 455
– Rytų 307, 348, 452
Pskovas 147
Pumpėnai 9
Purvaičiai 404, 417
Pušynas (Kelmės) 183, 187, 189, 282
Pušynas (Tytuvėnų) 231, 238
Pužai 292, 308, 309, 311, 312, 338
– miškas 308, 309, 312, 313
– stovykla (getas) 309

Radviliškis 229, 255
Rainiai 151, 275, 304–306, 391, 392, 398, 421, 422, 425–432, 436, 438
– dvaras 396, 425–427
– miškas 305, 393, 401, 422, 423, 425–427, 429, 438, 444, 446
– stovykla (getas) 391–395, 421, 425, 427–432, 435, 443, 444, 446
– ūkis 424
Ramoniškiai 152
Ramučiai 249
Raseika 236
Raseiniai 9, 165, 168, 170–174, 176, 177, 185, 186, 191, 196–202, 205, 208–240, 271, 272, 294
– apskritis 9, 165, 171, 172, 176, 177, 179, 188, 194, 195, 199, 200, 209, 211, 213, 218, 219, 223, 230, 233, 236–240, 247, 282, 283
– Dubysos gatvė 199
– Nemakščių gatvė 199, 209, 211
– rajonas 6, 165, 166, 171–173
– stovykla (getas) 170, 185, 200, 209, 212, 219, 222, 223, 230, 237, 238, 240
– valsčius 165, 198, 239, 240
Rauda, u. 264
Raudėnai 264
– valsčius 247, 248, 264
Raudiškės 327
Raudondvaris 174
Raudonė 212–215
– valsčius 165, 212, 213, 238
Rąžė, u. 52
Renavas 140, 142
Ribukai 218–220, 223–225, 238
Rietavas 302, 328, 358, 364, 365, 387, 398, 400, 404–406, 416, 420–423, 428, 429, 431, 432, 435, 436, 439–441, 444, 446
– valsčius 364, 365, 387, 420, 422
Ryga 129, 147, 194, 289, 306, 333
– stovyklos (getai) 147
Rimšiai 259
Riteve ↑ Rietavas
Rytprūsiai ↑ Prūsija, Rytų
Ročiai 169
Rokiškio apskritis 375
Romnai 120
Rudaičiai 94
Rudelio atkalnė 407
Rusija, Rusijos Federacija 63, 128, 136, 144, 147, 217, 226, 234, 240, 252, 294, 307, 316, 333, 334, 340, 341, 343, 353, 354, 359, 395, 405, 454
Ruzgų dvaras 141, 155, 156

Saksonija 100
Salantai 9, 13, 47, 61–79, 93, 108, 404, 411, 413, 417
– rajonas 417
– valsčius 13, 61, 63, 65–67, 108, 417
– žydų kapinės 64–67, 70, 75, 77–79
Salantas, u. 61, 64
Samogitia ↑ Žemaitija
Sangailiai 440
Saugai 331
Sausdravas 417
Schillwen ↑ Šilviai
Seda 9, 65, 96, 119, 123, 130, 134, 136, 138–143, 158–160, 395, 403
– dvaras 138
– rajonas 139, 417
– valsčius 119, 143, 151
Sedulas, ež. 138
Seeshaupt ↑ Zėshauptas
Seredžius 174
Shvekshna ↑ Švėkšna
Sibiras 79, 156, 172, 405
Sinajaus dykuma 345
Sirija 281
Skaudvilė 194, 289–295, 306–315, 338, 361–376, 377
– Arklių kiemas 308
– Kundročių gatvė 308
– Tauragės gatvė 307, 309
– valsčius 287, 288, 292, 293, 306, 308, 311–314, 361, 373, 376, 377
Skinija, u. 24
Skirsnemunė 179, 181, 217, 227
Skud ↑ Skuodas
Skudvil ↑ Skaudvilė
Skuodas 9, 13, 15, 16, 18, 30, 40, 47–50, 65, 80–96, 108, 123, 139, 154, 176
– Alfredo Kiupio gatvė 93
– rajonas 13, 83, 119
– stovykla (getas) 84
– valsčius 13, 16, 80
– Vinco Kudirkos gatvė 84, 86

Smalininkai 175, 177–181, 453
Sovietų Sąjunga, SSRS, Tarybų Sąjunga, TSRS 15, 20, 21, 24, 32, 47, 50, 51, 59, 62, 83, 91, 98, 124, 131, 132, 139, 153, 193, 248, 252–254, 258, 265, 274, 276, 281, 282, 289–291, 295, 296, 298, 299, 306, 321, 324, 330, 334, 346, 354, 359, 361, 367, 371–375, 395, 396, 399, 412, 419, 424
Sriauptai 89
Sruoga, u. 389
Stačiūnai 255
Stakiai 213–217, 226–228, 238–240
Stalgėnai 404, 416
Stoniškiai 329
Suginčių Naumiestis ↑ Žemaičių Naumiestis
Sungailai 439, 440, 446
– miškas 440
Suvalkija 8

Šačiai 123
Šafirkalnis 230–232, 238
Šakių Naumiestis ↑ Kudirkos Naumiestis
Šalynas, Šalinas 63, 64, 68, 73, 77, 78
– dvaras 63–68, 71–73, 75, 77–79
– miškas 65, 73
– tarybinis ūkis 63
– ūkis 71, 72
Šalyno II dvaras 73, 78
Šalna, u. 324
Šaltuona, u. 172, 294
Šančiai 213
Šateikiai 63–65, 68–72, 77, 78, 404, 412, 417
– miškas 63–65, 68–73, 75, 77–79
Šatės 139
Šatrija, kalnas 395, 397
Šaudvyčiai 356
– dauba 302
Šaukėnai 7, 185–187, 248, 249, 265–272, 276, 277
– apylinkė 271
– miškas 187, 269
– Šonos gatvė 265
– valsčius 185, 247, 248, 265, 277
Šešuvis, u. 289, 296
Šiaudinė 259–262
– dvaras 259, 261, 262
– miškas 258–260, 263, 264
– stovykla (getas) 259, 260, 262
Šiaudviečiai, Šiaudvyčiai 102, 106, 329, 347, 348, 351, 355–358, 365
– dauba 103, 287, 297, 298, 301–303, 327, 328, 346, 347, 351, 352, 356–360, 363–366
Šiaulėnai 247
Šiauliai 9, 41, 46, 136, 142, 143, 147, 176, 184, 185, 194, 233, 247–253, 257, 260, 264, 265, 267–269, 271–273, 277, 278, 281, 283, 297, 306, 333, 334, 425, 426, 438
– aerodromas 268
– apygarda 260, 297, 401, 438, 443
– apskritis 9, 31, 182, 184–186, 188, 189, 247–249, 255, 257, 259, 260, 262, 273, 276
– kraštas 248
– rajonas 248
– regionas 273
– stovykla (getas) 136, 153, 190, 249, 250, 254, 255, 273, 279, 394, 438
– valsčius 247, 273
Šiaušė, u. 264
Šilai, Šilų miškas ↑ Legotiškė
Šilalė 297, 298, 300, 310, 313, 315–323, 338, 339, 343, 344, 352, 366–369, 376, 377
– dvaras 318, 321
– kraštas 366
– Lokystos gatvė 316
– miškas 340
– rajonas 288, 300, 303, 314, 318–320, 322, 366, 368
– Stepono Dariaus ir Stasio Girėno gatvė 321
– valsčius 287, 288, 298, 300–302, 315, 316, 319, 321, 366, 367, 369, 373, 376, 377
Šilalė I 303
Šilaupis, u. 234
Šilel ↑ Šilalė
Šilinė 179–181
– lankos 178, 179
Šilininkai 170
Šiliškiai, Šiliškė 399–403, 446
– miškas 400, 401, 403

Šilutė 100, 102, 301, 302, 321, 322, 325, 326, 328, 347, 353, 356, 362, 421, 453, 455, 456
– apskritis 9, 288, 329, 331, 451–453, 455, 456
– kraštas 455, 456
– rajonas 100, 288, 353, 453–456
Šiluva 217–223, 225, 236, 238, 240
– valsčius 165, 217–221, 223, 225, 238–240
Šilviai (Schillwen) 102, 326
– stovykla (getas) 326
Šimkaičiai 210–212, 226–228, 238–240
– valsčius 165, 226, 227, 238
Šyša, u. 328, 362
Šyšalė, u. 344
Šiuraičiai 439
Škud ↑ Skuodas
Škudvil ↑ Skaudvilė
Šmilkščiai 28
Šmuilinė 173
Šona, u. 265
Šukian ↑ Šaukėnai
Šukiškių dvaras 266
Šunija, u. 313, 314, 339, 340
Šustė, u. 349, 353
Šveicarija 424
Švėkšna 7, 97–103, 105–107, 302, 324–332, 356, 358, 362–365, 376, 377, 454–456
– J. Maciejausko gatvė 102, 327
– rajonas 325
– seniūnija 106
– stovykla (getas) 100, 327
– valsčius 287, 288, 324, 328–330, 365, 373, 376, 377, 455
– žydų kapinės 100
Švėkšnalė, u. 324
Šventoji 50

Taišetas 153
Tarybų Sąjunga ↑ Sovietų Sąjunga
Taučiai 400, 402
– miškas 399–403
Tauragė 108, 185, 204, 229, 233, 237, 250, 271, 272, 288–290, 294–296, 299, 301, 304, 306–309, 311–315, 318, 322, 323, 328, 333–345, 348, 352–354, 357, 361, 362, 364, 365, 367, 370–378, 454
– apskritis 8, 9, 54, 106, 194, 287–295, 297–299, 301, 302, 306, 312, 316, 321, 324, 330, 338–341, 343, 344, 347–351, 353, 356, 358, 359, 361, 362, 364, 365, 367–378, 455, 456
– getas 336, 337
– giraitė 339, 341
– rajonas 288, 337, 340, 341, 362, 371, 453
– valsčius 287, 288, 293, 333, 340, 343, 365, 370, 371, 373, 374, 376, 377
– Vytauto gatvė 335, 339
Tauragė I 335
Tauragė II 335
Tavrig ↑ Tauragė
Tel Avivas 47, 80
Telšiai 9, 41, 97, 107, 140, 151, 153, 176, 273, 274, 302–306, 323, 345, 353, 364, 367, 387, 389, 391–403, 405, 411, 421–436, 438, 439, 441, 442, 444, 446
– apygarda 46
– apskritis 9, 47, 247, 302, 303, 320, 387, 389, 392, 393, 396, 399, 400, 401, 407, 422, 423, 425, 429, 431, 432, 435, 438, 439, 441, 443, 444, 446
– Elektrinės gatvė 436
– Ežero gatvė 436
– kalėjimas 426
– Kalnėnų gatvė 391, 394, 425
– rajonas 248, 274, 303, 387, 388, 397, 400–403, 427, 435
– stovykla (getas) 152, 303, 305, 306, 391, 393, 394, 397, 398, 401, 403, 421–423, 425, 426, 430, 434–438, 441, 443, 444, 446
– Telšės gatvė 436
– valsčius 61, 305, 306, 387, 393, 422–424, 438, 442, 446
Telz ↑ Telšiai
Teneniai 323
Tenžė, u. 46
Tilžė 21, 24, 28, 30, 32, 33, 35, 41, 46, 54, 55, 59, 99, 105, 175, 176, 194, 195, 233, 237, 289–291, 309, 310, 333, 335, 336, 338, 355, 370, 454
Tilžės ir Ragainės apskritis 452
Tirkšliai 119, 121, 134, 136, 137, 143–145, 158–160
– valsčius 119, 138, 143, 151

Tytuvėnai 229–232, 239, 240
– miškas 229
– Pušynas 231, 232, 238
– valsčius 165, 229, 238
– Žemaitės gatvė 231
Trepkalnis 101, 104, 106, 107
– dvaras 103–106
Tryšik ↑ Tryškiai
Tryškiai 248, 261, 273–275
– dvaras 274
– Klaipėdos gatvė 275
– valsčius 247, 248, 273
Trumpė, u. 361
TSRS ↑ Sovietų Sąjunga
Tūbinės 300, 318, 320, 322, 323, 366
– miškas 287, 297, 298, 300, 301, 303, 316, 318–323, 366–369, 375
Tūbinių I miškas 321
Tūbinių II miškas 322
Tvaskučiai 140
Tverai 387, 392, 404, 421, 428, 435, 439–442, 444, 446
– Laukuvos gatvė 440
– valsčius 387, 439

Ubiškės girininkija 425
Ugoniai 168
Ulmas (Ulm) 30, 32, 34, 54, 287, 289, 291, 336, 370
Upyna 287, 288, 290, 292–294, 312–315, 376
Upynalė, u. 313
Upytė, u. 168
Užpeliai 439, 440
– miškas 439
Užventė 153
Užventis 248–250, 265–267, 275–281, 397, 398
– dvaras 275
– valsčius 247, 248, 275, 276

Vadžgirys 228, 294
Vaigeve ↑ Vaiguva
Vaiguva 182, 184–189, 237, 238, 240, 248, 249, 271, 281–283
– valsčius 182, 183, 187, 247, 248, 281, 282
Vaineikiai 15, 17–19
Vainutas 101, 106, 297, 302, 344–352, 354, 356, 358–361, 363, 365, 376–378, 456
– Baranausko gatvė 350
– girininkija 352
– miškas 351
– stovykla (getas) 346
– Tvenkinio gatvė 350
– valsčius 287, 288, 344, 345, 351, 362, 372, 373, 376, 377, 455, 456
Vainute ↑ Vainutas
Vainutėliai 344
Valavičių Pajūris ↑ Pajūris
Valteriškės 42, 46, 53–56
– stovykla (getas) 51, 55, 58
Vanagė, u. 353
Varduva, u. 138, 395
Varnelė, u. 441
Varniai 186, 271, 296, 387, 392, 400, 421, 428, 429, 431, 432, 435, 436, 438, 439, 441, 442, 444, 446
– valsčius 387, 432, 441
Varšuva 283, 297, 302, 330, 347
Vatikanas 283
Veger ↑ Vegeriai 145
Vegeriai 119, 121, 133, 134, 145, 146, 158–160
– valsčius 119, 138, 145, 151
Veiviržas, u. 97
Veiviržėnai 7, 13, 40, 97–107, 302, 327, 328, 362–365
– valsčius 13, 97, 101, 106, 327, 364
Veiviržis, u. 105
Vėlaičiai 440
Veliuona 174, 215
Vengrija 424
Venta, u. 120–123, 130, 132, 134, 136, 137, 143, 146, 150, 158, 160, 247, 251, 252, 257, 263, 275, 281, 395
Verpena, u. 283
Versmininkai 102, 326
Verzhan (Veržan) ↑ Veiviržėnai
Vėžaičiai 23–25, 42, 419
– dvaras 24
Vėžaitinė 23, 24
– miškas 22, 26
Viduklė 185, 188, 195, 196, 198, 233–240
– Bakšio ūlyčikė (Vinco Kudirkos gatvė) 233

– geležinkelio stotis 194–196, 198, 234, 235
– Paupio gatvė 235
– valsčius 165, 233–235
Viekšniai 6, 119, 129, 133, 134, 146–153, 158–160
– geležinkelio stotis 147
– Tirkšlių gatvė 149
– Turgaus aikštė 148
– valsčius 119, 138, 146, 148, 149
Viešetė, u. 143
Vieštovėnai 47, 404, 418, 419
Viešvėnai 303, 391, 392, 394, 396–399, 401, 421–423, 425, 429, 431, 432, 435, 436, 439, 442, 446
– stovykla (getas) 303, 391–401, 421, 422, 428, 429, 431, 432, 435, 439, 441, 443, 444, 446
Viešvėnai III 399
Vieversa, u. 167
Vilbėnas, u. 182
Vilnius 10, 41, 49, 96, 130, 138, 142, 167, 176, 186, 194, 268, 269, 272, 280, 283, 289, 291, 346, 359, 362, 402, 404, 412, 438
– stovykla (getas) 409
Virkšta, u. 411
Virvytė, u. 273–275
Visbutai 335–338, 340–344, 371, 374
– miškas 337
Vizbutai ↑ Visbutai
Vyžuonų rajonas 9
Vokietija 8, 10, 15, 20, 21, 24, 30–33, 47, 50, 54, 63, 97–99, 101, 105, 108, 109, 124, 132, 139, 145, 155, 157, 182, 188, 190, 195, 213, 239, 257, 258, 274, 276, 282, 289, 291, 293, 295, 296, 299–301, 303, 307, 312, 323, 325, 328, 330, 333, 334, 343–349, 351–354, 356, 357, 359, 362–364, 370, 372, 373, 375–389, 399, 423, 424, 452, 453, 455, 456
Vorne ↑ Varniai

Začišiai 167–171
Zakeliškiai 218, 222, 223
Zamet, Zamut ↑ Žemaitija
Zėshauptas (Seeshaupt) 330
Žagarė 9, 62, 176, 188, 191, 255, 257, 262–264, 266, 267, 272, 275, 277, 278, 281, 283
– miesto parkas 187, 269, 273, 278
– stovykla (getas) 185, 240, 255, 262, 266, 267, 273, 275, 276, 282
– valsčius 264
Žaran ↑ Žarėnai 442
Žarėnai 387, 392, 400, 404, 421, 428, 442–444, 446
– valsčius 387, 442, 443
Žarna, u. 442
Žeimiai 71
Želvių miškas 277, 279–281
Žemaičių aukštuma 420, 439
Žemaičių Kalvarija 395, 446
– valsčius 395
Žemaičių Naumiestis 101–103, 106, 287, 297, 298, 301–303, 327–329, 344, 347, 348, 351–360, 362, 363, 365, 366, 374, 377, 378, 454, 456
– valsčius 287, 288, 301, 348, 353, 358, 359, 365, 373, 376, 377, 455
Žemaitija, Žemaičiai 8–10, 27, 47, 167, 194, 213, 233, 236, 247, 272, 273, 275, 279, 281, 296, 301, 306, 313, 324, 334, 395, 404, 441, 452, 455
Žemalė 134, 145, 158, 159
Žyddvaris 138, 140, 141, 143, 158
Židik ↑ Židikai
Židikai 119, 123, 133, 134, 140, 154–160
– valsčius 119, 138, 151, 154, 156, 157
Žieveliškė, Žieveliškės, Žuveliškės 199, 200–212
Žygaičiai 350, 361, 374, 376, 377
– valsčius 287, 288, 361, 373, 376, 377
Žindaičiai 294
Žlibinai 404, 417
Žutautai 28
Žuveliškės ↑ Žieveliškė
Žvainiai 63, 64, 66, 70, 77, 79
Žvingiai 361
Žvingių Pajūris ↑ Pajūris

Rodyklę sudarė Aldona Bendorienė ir Darius Šimkūnas

Vitkus, Aleksandras

Vi336 Holokaustas Žemaitijoje : enciklopedinis žinynas / Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2016. – 488 p. : iliustr., žml. Bibliogr. išnašose. – Asmenų ir vietovių r-klės: p. 460–487.

ISBN 978-5-420-01777-7

Tai enciklopedinis žinynas apie žydų žudynes Žemaitijoje ir tuo metu Vokietijos okupuotame Klaipėdos krašte. Apskritys ir valsčiai aprašomi kaip atskiri vienetai, nors kai kurie įvykiai apima kelis valsčius ar net kelias apskritis. Beveik kiekvieno valsčiaus pradžioje apibūdinamas miestelis ir jo gyventojai, pateikiamas gyventojų skaičius ir kiek iš jų gyveno žydų. Aprašomi žydų suėmimai, getų steigimas, žudynės, žudynių vietos ir tose vietose esantys paminklai.

UDK 94(474.5):94(33)(031)+94(100)„1939/1945"
:94(33)(031)+343.3(474.5)(=411.16)(091)(031)

Aleksandras VITKUS, Chaimas BARGMANAS

HOLOKAUSTAS Žemaitijoje

Redaktorė *Aldona Bendorienė*
Dailininkas *Albertas Broga*
Maketuotojas *Darius Šimkūnas*
Iliustracijas spaudai parengė
Dalia Toliušienė ir *Laima Gelčiūtė*
Korektorė *Rūta Šližytė*
Techninė redaktorė *Elvyra Volkienė*

2016 10 06. 32,54 apsk. leid. l. Tiražas 600 egz.
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras,
L. Asanavičiūtės g. 23, LT-04315 Vilnius, www.melc.lt.
Spaudė UAB „BALTOprint", Utenos g. 41A, LT-08217 Vilnius

Aleksandras Vitkus (g. 1946 m. Kaune), medicinos mokslų daktaras, Lietuvos istorijos chronologas, visuomenės veikėjas.
1970 m. baigė Kauno medicinos institutą (dabar – Lietuvos sveikatos mokslų universitetas, LSMU), 1980–1990 m. šio instituto Histologijos katedros vyr. dėstytojas.
Nuo 1990 m. – LSMU Histologijos katedros docentas, nuo 2006 m. – Histologijos ir embriologijos katedros profesorius.

Lietuvos ir užsienio spaudoje paskelbė daugiau kaip 200 straipsnių histologijos ir embriologijos temomis. Kelių monografijų autorius. Parašė istorijos veikalus *Vaišvilkas. Lietuvos didysis kunigaikštis* (1996), *Lietuvos istorijos įvykių chronologija* (4 kn., 1996–2004), *Rainių žudynių budeliai – prieš ir po...* (2008), apie 30 straipsnių holokausto tema.

Kartu su kūrybine grupe kaip režisierius ir scenaristas sukūrė 11 dokumentinių videofilmų.

Chaimas Bargmanas (g. 1951 metais Kaune). 1968 m. eksternu baigė S. Nėries vidurinę mokyklą Kaune. 1973 m. Kauno politechnikos institute įgijo inžinieriaus matematiko specialybę.

Dirbo Kauno įmonių skaičiavimo centruose programuotoju, 1988–1991 m. – inžinieriumi energetiku, nuo 1992 m. dirba turizmo srityje gidu.

Daug metų tyrinėjo holokaustą Lietuvoje. Šia tema parašė mokslinių ir populiarių straipsnių.

ISBN 978-5-420-01777-7